На Народния поетъ и писатель
Господину Г-ну Ив. М. Вазову
отъ Издателя

София
1/I 911 год.

ИВ. Г. КЛИНЧАРОВЪ

ХРИСТО БОТЙОВЪ

БИОГРАФИЯ

СЪ ЕДИНЪ ПОРТРЕТЪ, ДВѢ ФАКСИМИЛЕТА И ТРИ КАРИКАТУРИ
ИЗЪ В. БУДИЛНИКЪ.

СОФИЯ
ИЗДАВА КНИЖАРНИЦАТА НА ИВ. Г. ИГНАТОВЪ
1910.

Сѫщиятъ авторъ стъкмява за печатъ:

1. История на българската революция (6 тома).
2. Алманахъ на българската литература: стара, срѣдня и нова (3 тома).
3. Василъ Левски — Дяконътъ, биография.

Печатница на С. М. Стайковъ — София.

ВМѢСТО ПРѢДГОВОРЪ.

Въ настоящата книга, може би, читательтъ нѣма да срѣщне една биография на поета въ вулгарния смисъль на тая дума, но за това пъкъ той ще види истинското значение и мѣстото на Христо Ботйовъ въ нашето минало и въ нашето бѫдаще. Христо Ботйовъ се яви въ една епоха прѣходна, и въ една епоха на творчество. Какво мѣсто заема личностьта въ такава епоха, отъ каква стойность сж нейнитѣ дѣйствия и въ какво отношение се намиратъ тие дѣйствия къмъ дадена срѣда — това сж главнитѣ въпроси, които рѣшава нашата книга. Отъ изнесенитѣ факти и документи, читательтъ ще види, че ние не сме прѣувеличили ролята на поета нийдѣ. Напротивъ — и въ това се отличава настоящата биография отъ всички книги прѣди нея, посвѣтени на нашия герой —, въ тая книга сме дали повече мѣсто на фактитѣ и документитѣ, убѣдени, че онова, което е създало нашето историческо развитие, епохата въ която дѣйствуваше Ботйовъ, както и самъ той — съставлява едно недѣлимо цѣло, пакъ като-речи, съставлява и оная социална срѣда, на която личностьта сама е създание. Да обрисуваме, слѣдователно, срѣдата, да изнесемъ въ обективенъ разказъ епохата изъ която се кръстосваха най-противорѣчиви на гледъ тенденции — това за насъ съставляваше една проблема, отъ рѣшението на която зависѣха много други въпроси. Личностьта не дѣйствува въ безвъздушни пространства. Ако тя дѣйствува и влияе върху срѣда отъ живи личности, трѣбва да се посочатъ обстоятелствата, на които тя първа понася влиянието. Останалото иде само по себе си.

Но ако ние се помжчихме да опрѣдѣлимъ истинското мѣсто на българския поетъ въ нашиятъ животъ, литературенъ и общественъ, това неще каже, че сме игнорирали неговото житие: напротивъ, това житие заема у насъ доста голѣмо мѣсто и то по слѣднитѣ съображения.

Нѣщо прѣди 7 — 8 години, проучвайки нѣколко по-специални литературни въпроси, свързани съ личния животъ на поета, пишущиятъ тие редове се бѣше натъкналъ на една празднота въ Ботйовитѣ съчинения. Когато се обърнахме къмъ извѣстнитѣ два-трима автори — биографи и критици, за справки, ние попаднахме на по-голѣми мжчнотии да си послужимъ съ тѣхнитѣ свѣдѣния. Освѣнъ противорѣчията, лесно обясними, срѣщнахме въ тѣхнитѣ писания невѣрности и криво прѣдадени най-елементарни явления изъ нашето минало изобщо, или изъ живота на Ботйова. Например, покойниятъ З. Стояновъ, който развързва ржцѣтѣ на свойтѣ наслѣдници — литератори, е създалъ цѣла планина отъ небивалици, които ви каратъ да мислите, че българскиятъ поетъ е билъ едно чудовище. Само защото Ботйовъ съставляваше едно изключение, нѣщо unique за своето врѣме, българскитѣ писатели съ незавидно съревнование сж съчинявали за него басня слѣдъ басни.

Въ продължение на послѣднитѣ 4 — 5 години, откакъ по сжщитѣ причини дадохме новата и пълна редакция на Ботйовитѣ съчинения (София, 1907.), ние непрѣстанно сме питали живи съврѣменници, събирали сме свѣдѣния и сме проучавали явленията, тѣсно свързани съ живота на българския поетъ.

Нѣма нужда да казваме, че навсѣкждѣ нашитѣ щудирания ни водѣха до съвсѣмъ нови заключения.

Нашъ дългъ бѣше слѣдъ това непрѣменно да ликвидираме съ старитѣ лъжи, съ които е изплетена съзнателно и несъзнателно биографията на поета, и да ги замѣнимъ съ дѣйствителни факти. Намѣстѝ, по една необходимость, ние полемизираме съ споменатитѣ житиебройци на поета. Намѣстѝ, увлечени отъ прѣдмета и въпрѣки нашето хладнокръвие, ние не можахме да си послужимъ съ друга дума, за да назовемъ лъжата — лъжа. Ние говорѣхме и говоримъ на всѣкждѣ съ факти и само съ факти. И когато говоримъ съ факти, намъ се струваше, че само ние можехме да кажемъ истината. Онние отъ читателитѣ, които прослѣдятъ нашето изложение ще ни дадатъ право. Прѣзъ 1871. година, въ първия брой на вѣстникъ Дума, самъ българскиятъ поетъ бѣше писалъ за истината, че тя е свята. Тие думи бѣха нашия ржководитель при написване настоящата книга. Да ги изоставѣхме на страна и да не възстоновѣхме истината чрѣзъ нови факти — това би значило да не се отнасяме съ нужното уважение къмъ прѣдмета, който ни занимава, това би значило да нанасяме тежка обида на починалия герой, това би значило да не зачитаме най-цѣнното въ нашата култура.

Прѣди да постави труда си въ ржцѣтѣ на публиката, авторътъ на тая книга е длъженъ да направи още една бѣлѣжка. — Повече отъ всѣки други пжть, днесъ Христо Ботйовъ прѣдставлява за българската литература една мистерия. Съ нѣколко жеста, смѣли като да бѣха вършени отъ нѣкоя стихия, поетътъ драсна нѣколко символа въ нашето тъмно минало и отнесе пророческото си слово въ нашето бждаще. Рече и загина. Днесъ въображението го търси по планинския лабиринтъ —, тамъ, изъ усоитѣ на Балкана, кждѣто самодиви пѣсни за него пѣятъ и горски бури приглашатъ на неговитѣ незатихнали още слова...

Ала, уви! великиятъ човѣкъ стана „мистерия“ за българската литература не поради това, че простонародното въображение го възпѣ като епически герой, а за това, че нова България се погрижи или да го дискредитира, или да го приспособи къмъ своитѣ нови нужди…

Ние трѣбваше да разбулимъ и тие въпроси.

И, трѣбва да забѣлѣжимъ, хронологията на събитията и сцѣплението на фактитѣ, които даваме, неизбѣжно довеждатъ всѣкиго до убѣждението, че Христо Ботйовъ не можеше да бѫде онова, което не бѣше.

Аргументи за това, както и всичко останало, което неможе да се каже въ единъ кратъкъ прѣдговоръ, читательтъ ще намѣри въ книгата.

Щѣхме да пропуснемъ да подчертаемъ тука само едно обстоятелство, че нѣкои повѣствователи на Ботйова животъ, все сѫщитѣ, имената на които ще срѣщнете изъ текста, се опитаха да раздѣлятъ развитието на поета на периоди: тѣ, сѣкашъ, виждаха въ умственното развитие на Христо Ботйовъ нѣщо като геологически пластове. Ние виждахме, наистина, едно повишение въ развитието на поета, ала геологически пластове, въпрѣки старанието си, неможахме да откриемъ. Види се, защото геология и биография сѫ двѣ понятия несъвмѣстими.

Христо Ботйовъ не приличаше нито на едного отъ своитѣ съврѣменници, и само това обстоятелство да би било, то трѣбва да ни внуши по-голѣмо внимание къмъ битието на този Прометей въ нашата нова история.

Лионъ, 14/1 юли 1910. И. К.

ХрБотйовъ

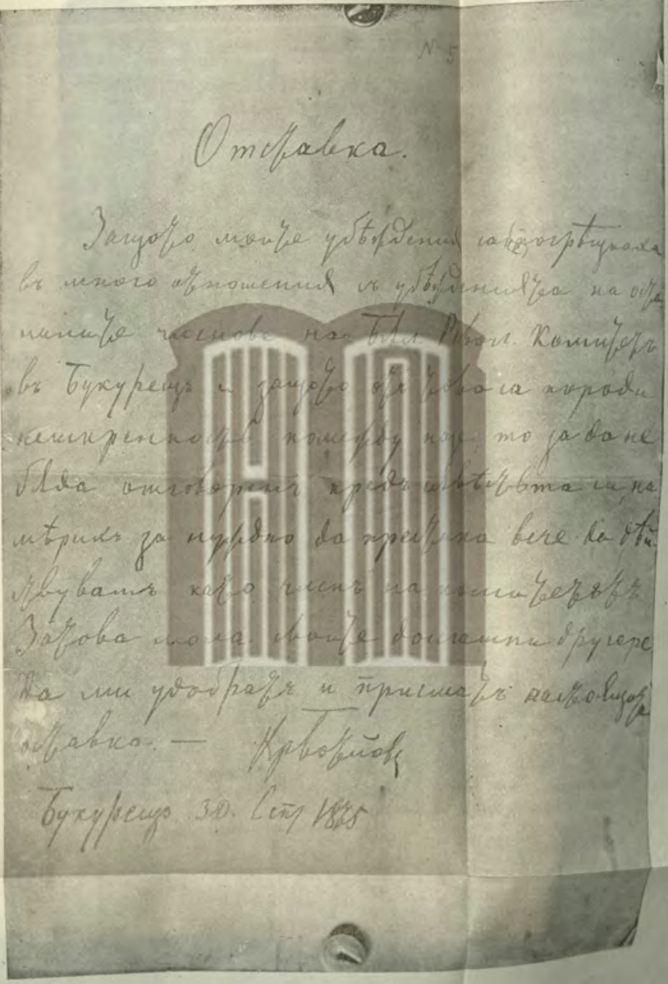

N 5

Оставка.

Защото моите убеждения не съответствуваха въ много отношения съ убежденията на останалите членове на Бълг. Револ. Комитетъ въ Букурещъ и защото съ това са породи несъгласие помежду насъ, то за да не бъда отговоренъ предъ обществото, азъ намерихъ за нужно да престана вече да участвувамъ като членъ на комитетътъ. Затова моля моите досегашни другаре да ми удобрятъ и приематъ настоящата оставка. — Кр Ботйовъ

Букурещъ 30. Септ 1885

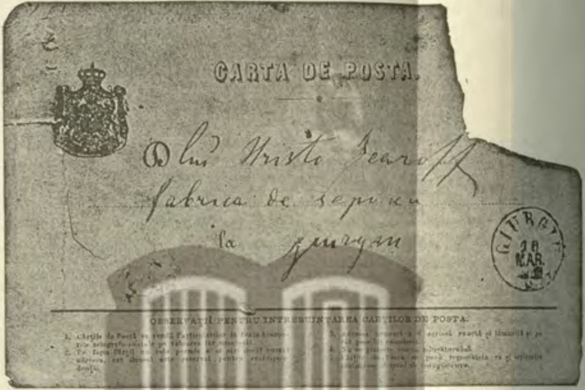

CARTA DE POSTA.

D-lui Hristo Jearoff
fabrica de sapuni
la Giurgiu

GIURGIU 18 MAR.

OBSERVAȚII PENTRU INTREBUINȚAREA CARȚILOR DE POSTA.

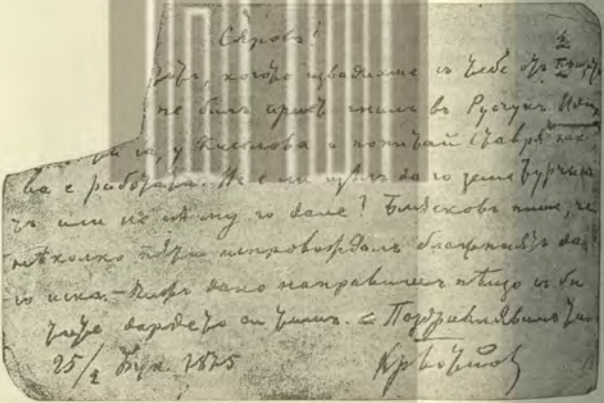

[illegible]!

[illegible], когото изваждаме съ тебе отъ [illegible]
не быль [illegible] въ Русчукъ. Иди
[illegible], у [illegible] и попитай Ставри как-
во е работата. Не е ли нужно да го земе [illegible]
[illegible] му го дале? Блъсковъ пише, че
нѣколко пѫти [illegible]
го иска. — [illegible] дано направишъ нѣщо съ [illegible]
[illegible] отъ [illegible]. С Поздравление [illegible]
25/I [illegible] 1875

Кръстовичъ

УВОДЪ.

Врѣме и хора. — България прѣди. — Движението на собственостьта, борбата на класитѣ и корупцията въ старото царство. — Богомили. — Сжщностьта на срѣдневѣковнитѣ обществени движения и доктрината на богомилитѣ. — Катастрофата на 1393. година. — Сждбата на Турция. — Разлагане на Империята. — Послѣдствията. — Краятъ на надеждитѣ и началото на траурното бждаще. — Страница отъ една печална книга. — Добродѣтелитѣ на феодалната държава и нейнитѣ органи. — Наченки на новъ животъ. — Срѣдата и героитѣ. — Общиятъ духъ на епохата. — Възраждаето на дребната култура. — Началото ѝ. — Индустрия и занаяти. — Огнища за идеи и огнища за борба. — Духовно и политическо възраждане. — Нуждитѣ на врѣмето и нуждитѣ на личностьта. — Българската литература до о. Паисий. — Той и французскитѣ просвѣтители. — Политическитѣ движения на Западъ и революционното съзнание въ България. — Разрушение на старитѣ сили и еманципация на бждащето.

Историцитѣ отъ школата на Паисий и до Дринова, обичатъ да бъркатъ най-противоположни по своето естество фактори, които сж имали благотворно или тлетворно влияние върху миналото на България. Националната ни история рисуваше, та и до день днешенъ рисува, съ най-черни краски измѣницитѣ на свѣтлото минало на българската държава, и отъ друга страна — сжщата история е извънмѣрно щедра къмъ героитѣ на нашето минало, къмъ лицата, които съ рѣдка прѣданость сж служили за величието на цѣлата страна, за нейното благосъстояние, за реда и дисциплината въ нея, за разширението ѝ по двѣтѣ бедра на Балкана, както и за подигане нейния престижъ вжтрѣ или извънъ прѣдѣлитѣ на Б. П-овъ. И колкото послѣднитѣ дѣйци сж неотговорни за своитѣ дѣла, както и за послѣдствията отъ тѣхнитѣ дѣйствия, толкова повече българската история държи отговорни за паданието на България, за нейното „заличаване отъ картата на културния свѣтъ“ — първитѣ, наричани измѣници и прѣдатели.

Дѣйствията на измѣницитѣ или прѣдателитѣ врѣдятъ и, въ цѣлата история на човѣчеството, сж записани пагубнитѣ послѣдствия отъ тѣхъ за сждбата на народитѣ. Измѣникътъ всѣкога е носитель на тенденции, противни на господствующитѣ тенденции въ политиката, напр. на едно правителство, или въ политиката на една класа, която зема първо мѣсто въ живота на нѣкоя страна. Но измѣникътъ не носи отрицателнитѣ елементи на своитѣ дѣйствия изъ утробата на своята майка; разрушителнитѣ елементи въ постжпкитѣ на едно лице всѣкога се покриватъ отъ противорѣчията, които сжществуватъ между двѣ или нѣколко части на единъ народъ, отъ противорѣчията, които сжществуватъ въ общественитѣ отношения на една страна, както и отъ не еднаквото разпрѣдѣление на материалнитѣ и културни блага между членоветѣ на дадено общество. Това неравенство, което по-рано не сжществуваше, стана фактъ, слѣдъ като частната собственость измѣсти първобитния комунизмъ. Въ България, противорѣчията въ общественитѣ отношения, ако не по-рано, настжпиха къмъ срѣдата на IX-ия вѣкъ, откато феодалната собственость закрѣпна, и откато експлоатацията на труда стана една необходимость за владѣющето болярство, и една господствующа форма въ ступанския животъ на Царството. Върху почвата на тая експлоатация, неизбѣжно свързана съ едно грозно духовно насилие надъ селското и градско население, се издигаше всичкото недоволство въ Стара България, изразители на което ставаха измѣницитѣ или прѣдателитѣ отъ всички нюанси. Създаващето се недоволство все повече се набираше въ болната душа на народа, който въ моменти на прѣсилена злоба и ненависть се бунтуваше. Въ главитѣ на измѣницитѣ, за които съ живописно увлечение и незавидно лекомислие говори българската история, се отразиха тѣзи движения, цѣлото недоволство: измѣницитѣ станаха орждия на противорѣчията въ живота на старата българска държава, отъ които при все това, както прѣди, така и слѣдъ 1393. г., най-голѣми облаги имаха боляритѣ, духовенството и царската фамилия.

Впрочемъ, това е само единъ общъ погледъ върху класовитѣ противорѣчия въ старата българска държава, които я разядоха като ръжда и които намѣриха своята трагическа развръзка въ годината 1393. Една ретроспекция обаче, на това минало, пълно съ кръвь и мракъ, е една историческа и научна необходимость.

Какво прѣдставляваше България до завладѣването й отъ азиятскитѣ турци? Отговорътъ на този въпросъ се намира въ тѣсна връзка съ въпросътъ за движението на собственостьта въ старата българска държава. Слѣдъ разпадане на родовата еденица, въ България се възстанови крѣпостничеството съ всичкитѣ си прѣимущества и недостатъци прѣдъ стария економически режимъ. Въ прѣдишната родова еденица общественитѣ елементи се чувствуваха по-яко сплотени, тѣ се осѣщаха осигурени въ своя личенъ и общественъ животъ. Всѣки имаше своето, или по-добрѣ, ако понятието за лична придобивка, за лично притежание било орждията на труда, или продуктитѣ, добивани чрѣзъ него, не сжществуваше, то всѣки членъ отъ родовата наредба се осѣщаше лично нераздѣленъ отъ общественото владѣние, — той се осѣщаше, напротивъ, тѣсно свързанъ съ интереситѣ на цѣлото, което го взимаше подъ своя закрила и отхрана. Родовата еденица не познаваше принципа единъ противъ всички, или всички противъ единъ. Нейната економическа основа създаваше у членоветѣ ѝ духъ на общность и на солидарность. Намираща се въ опасность, всички бѣха длъжни да я защищаватъ, или всички чувствуваха необходимостьта да лѣятъ кръвьта си, за да я пазятъ.

Малко по малко обаче, родовата економическа еденица създаде въ себе си елемента на противорѣчието, — елементъ, който ѝ дѣйствуваше разложително. Раздѣлението на труда стана единъ фактъ, едно явление, което имá важни економически послѣдствия. Раздѣлението на труда влече слѣдъ себе си, или самото то е тѣсно свързано съ появата на класи. Отъ тукъ до основаването на държавата, която при тѣзи условия е неизбѣжна наслѣдница на родовата еденица, има само една стжпка. Аспаруховата дружина се яви като акушерка на състоянието, свързано съ разложението на родовата наредба. Първиятъ основенъ камъкъ въ темелитѣ на старата българска държава бѣше сложенъ. Но съ това заедно бѣха сложени и условията за нейната бждаща корупция 1).

Малко бѣха за България годинитѣ на спокойствие слѣдъ настаняване задволжскитѣ българи въ Мизия и по долнето течение на Марица. Своята власть новодошлото племе можа да закрѣпи чрѣзъ непрѣстанни войни, които намираха вече отгласъ въ условията, създадени слѣдъ розлагането на първия економически режимъ. Но войнитѣ на българитѣ, които

---

1) Ако славянската задруга, която прѣживѣ нѣколко десятилѣтия и прѣзъ 19. вѣкъ, може да се вземе, като остатъкъ отъ старата родова уредба, това показва, че както у германцитѣ, така и у славянитѣ, родовата еденица се задържа извѣстно врѣме слѣдъ основаването на новата държава, безъ да може обаче да съхрани своитѣ економически прѣимущества. Въ стара Гърция родовата наредба изчезна напълно съ появата на държавата.

бѣха посрѣщнати отъ обезимотяванитѣ славяни тъй, както по-сетнѣ българитѣ бѣха посрѣщнали своитѣ завоеватели — турци, не въдвориха никакво равенство между жителитѣ на Полуострова, нито донесоха съ себе си нѣкакви демократични начала, за да сложатъ върху тѣхъ новата държава. Аспарухъ идѣше съ всичкитѣ прѣдубѣждения на една абсолютическа власть, изродена при едни първобитни економически отношения. Крѣпосничеството бѣше хранителката-майка на абсолютната власть. Логическото развитие на собственостьта въ родовата еденица доведе Полуострова до създаването на крѣпосничеството и до войнишкия деспотизмъ. Аспарухъ, който идѣше като покоритель-избавитель, измѣни на широкитѣ народни или племенни интереси; той и неговитѣ наслѣдници прѣгърнаха напълно режимътъ на срѣдневѣковната държава, съ всичкитѣ ѝ класови добродѣтели, и непрѣставаха да насърдчаватъ отрицателнитѣ тенденции на тоя режимъ.

Наистина, по-късно ц. Крумъ се опита съ една баснословна мѣрка да измѣни послѣдствията отъ едно противорѣчие, ала усилията на българския царь, които правятъ и днесъ впечатлѣние на нѣкои историци, говорятъ само за неговата държавническа ограниченость, за липсата на едно широко социално гледище. Стремежитѣ на българския царь да ограничи размѣритѣ на пиянството въ България, не се покриваха съ неговитѣ желания да отдалечава до безпрѣдѣлность хоризонтитѣ на своята държава, и обратно. Пиянството въ България, което ставаше единъ националенъ порокъ, лежеше дълбоко въ условията на крѣпосническия режимъ: то бѣше немислимо безъ сѫществуването на послѣдния, както днесъ употрѣбата на спирта и алкохола е свързана съ живота на капиталистическата държава. Въпрѣки всичкитѣ си добри желания, царь Крумъ не облагородяваше материялнитѣ условия на България: той още по-малко спомагаше за ръстежа на града, който въ срѣднитѣ вѣкове се явяваше силна крѣпость за демократическитѣ тежнения на широкитѣ народни слоеве въ западна Европа, нито за разрастването на селото като економическа и политическа еденица, което би се явило изходно начало за развитието на града. Едноличната власть на ц. Крумъ, наслѣдена отъ неговитѣ прѣдшедственици, отиваше въ пъленъ контактъ съ интереситѣ на крѣпосническото съсловие. Всичко за крѣпосницитѣ и нищо за закрѣпостеното население. Забравено и отритнато, послѣднето се отдаде на пиянство и кощунство. Най-голѣмо удоволствие за него бѣха войнитѣ, защото знаеше, че на мрътвитѣ полета ще намѣри отрова за душата си — спиртъ, а слѣдъ това — смърть. Ако при родовата наредба личностьта не прѣставаше да се интересува отъ сждбата на послѣдната, защото бѣше свързана съ собствената ѝ сждба, сега, при новооснованата държава, тя бѣ дезинтересирана напълно и съ твърдо равнодушие гледаше, както на нейнитѣ успѣхи, така и на нейнитѣ крушения. Стигаше ѝ положението на товаренъ добитъкъ, и на смъртно месо: другитѣ дѣла въ държавата за нея не сжществуваха, или не я засѣгаха.

Това положение се запази нѣколко столѣтия, до 1393. година, безъ обаче да се промѣни корено и слѣдъ тая дата. Въ срѣднитѣ вѣкове цѣлиятъ животъ бѣше сложенъ върху робството на труда. Но въ латинския свѣтъ нѣкои благоприятни условия дадоха възможность на крѣпосницитѣ „стжпка по стжпка“ да се освободятъ като класа. Тукъ градътъ растѣше за смѣтка на селото съ чудовищна послѣдователность. Благодарение напрѣдналата индустрия и търговия, създаде се градската буржуазия, която нѣмаше интересъ да продължава днитѣ на крѣпостническия режимъ, на крѣпостничеството. Борбата между благороднитѣ, горнето духовенство и царската власть, изразители на крѣпосническото състояние, бѣше завързана. Стжпка по стжпка градската буржуазия увеличаваше своето политическо значение съ засилване на нейното економическо могжщество. Нейното тържество означаваше освобождение закрѣпостеното градско и селско население отъ властьта на абсолютизма и отъ притѣсненията на благородни и духовенството. Дългата борба се свърши въ първо врѣме съ падане на крѣпосничеството, а заедно съ него и на феодализма, както и на феодалната държава. Новитѣ економически отношения бѣха освободени, а заедно съ това — новата политическа класа, буржуазията, се видѣ спасена отъ опеката на една друга класа, съ която я дѣлѣха корени економически противорѣчия.

Напротивъ, въ България, по цѣлото протяжение на националната ни история до 1393. година, бѣха създадени всички условия за едно социално притѣснение, както прѣди, така и слѣдъ тая година.

„Възраждането на едно градско съсловие отвори традиционнитѣ пжтища на цивилизацията, и приготви всички нѣща за възобновяването на политическото общество. Френскиятъ царь намѣри municipalement въ реконституиранитѣ градове това, което гражданинътъ дава на държавата, това, което баронътъ не искаше или не можеше да даде — готово поданство, непрѣкжсната подрържка (субсидия), милиция способна за дисциплина“[1]).

Новото политическо общество, създадено въ 12. столѣтие, бѣше буржуазията. Тя измѣни корено политическото положение на френската абсолютическа държава. За да събере по-голѣма армия отъ привърженици, тя провъзгласи гражданското равенство и свободното упражнение на личния трудъ въ всички видове производства. Израснала върху новитѣ економически отношения, между благородството и робството, въ името на своето бждаще развитие, тя неминуемо дойде да разруши за винаги социалния дуализмъ на примитивнитѣ феодални врѣмена. Нейнитѣ сили се събираха въ градътъ, който отсега придобиваше политическо прѣдимство наравно съ економическата сила на новата класа. „Нейнитѣ инстинкти новаторски, нейната сила, която реагираше по хиляди начини противъ могжществото на владѣтелитѣ на земята, започватъ съ развоя на градския животъ“ [1]). И въ името на двата принципа, провъзгласени отъ нея за ржководно начало на държавната политика, вжтрѣшна или вънкашна, тя припечели нуждното влияние и върху селото. Въ никое друго общество влиянието на града върху послѣднето не е било тъй силно, както въ срѣдневѣковното, съ изключение новата капиталистическа държава. Античното общество не познава това влияние. Срѣднитѣ вѣкове туриха едно начало на едно подчинение, което ще се свърши само когато еволюцията на едрата собственость бжде завършена. „L'action des villes sur les campagnes est l'un des grands faits sociaux du douziéme et du treiziéme siècle“ (Aug. Thierry, loc. cit. p. 35). Голѣмитѣ социални факти се създаватъ отъ голѣми социални промѣни, голѣмитѣ социални промѣни сж знакъ на голѣми социални послѣдствия, станали въ отношенията на собственостьта. Както казахме, тази промѣна се характеризираше съ еволюцията на поземелната собственость, съ революцията въ общественитѣ отношения между тритѣ сили въ френската държава и третето съсловие, което низвергна крѣпосничеството и феодализма.

---

[1]) Aug. Thierry, Essai sur l'histoire de la formation et des progrès du Tiers Etats, etc. Paris 1871. стр. 39. — Municipes restaurés, villes de consulat, villes de communes, villes de simple bourgeoisie, bourgs et villages affranchis, une foule de petits États plus ou moins complets, d'asiles ouverts à la vie de travail sous la liberté politique ou la seule liderté civile, tels furent les fondements que posa le douzième siècle pour un ordre de choses qui, se développant jusqu'à nous, est devenu la société moderne (ibid. p. 38).

---

[1]) ibid. стр. 35.

Сѫдбата на България бѣше по-друга: крѣпостническото население за по-дълго врѣме не можа да се освободи отъ феодализма, старата економическа структура мѫчно се поддаваше на сериозни промѣни, затова у насъ селото се развиваше за смѣтка на града, който се намираше въ подчинено положение отъ първото. Ние не знаемъ точно, кои видове търговски артикули сѫ произвеждани въ България и какви култури найдобрѣ сѫ се развивали, но установено е, че търговията въ Стара България не се ползуваше съ особенъ нарастъкъ, защото индустрията или не е била развита до началото на 12. столѣтие, или се е намирала въ застой. Нашето стопанско развитие вървѣше въ опашката на сесвѣтското економическо развитие и по ноймата на единъ примитивенъ животъ — натуралното стопанство. Това даваше възможность да се засиля една централистична абсолютическа държавна власть, която все повече даваше гръбъ на народа. Царскитѣ български фамилии, самото произхождение на които не задържаше симпатиитѣ на мнозинството, черпѣха силата си отъ слабостьта на селото и неразвитостьта на града. Но тази вѫтрѣшна неразвитость се отразяваше върху духътъ на цѣлия държавенъ организмъ. Една централистична деспотическа власть, която въ момента на своето закрѣпване отговаря на извѣстни класови интереси, е силна дотогава, докато сѫществующитѣ отношения не сѫ създали своето отрицание, сир. — докато деспотическиятъ централизмъ все още се крѣпи отъ една силна класа, феодална или друга, държавната власть сѫщо така се чувствува силна съ влияние вѫтрѣ и вънъ прѣдѣлитѣ на страната. И обратно. Дó врѣме българската държава се ползуваше съ подобни прѣимущества. Слѣдъ врѣме условията ѝ измѣниха, най-силно доказателство за което намираме въ извѣстния pèlerinage politique, практикуванъ тъй често отъ царския дворъ или отъ негови специални пълномощници. Една капитална грѣшка се прави, когато на широкитѣ граници, които си бѣше разтворила България въ врѣмето на Симеона, се гледа като на вжтрѣшна държавна сила, подчинена на едно вжтрѣшно економическо благосъстояние. Българската държава никога не е благодѣнствувала економически, ако можемъ така да се изразимъ. Българинътъ бѣше наученъ да гладува, гладътъ за него бѣше една историческа практика тогава, подъ егидата на силнитѣ български царе, както и днесъ. Силата си българската деспотическа власть черпѣше отъ немощьта на населението вжтрѣ въ България първо, и сетнѣ — отъ безсилието на съсѣднитѣ държави, които прѣживѣваха по-остри кризи. За единствени съюзници на тази власть служеха горнитѣ, благороднитѣ съсловия, висшето духовенство и болярството, които по нѣкога зети заедно бѣха по-силни отъ царетѣ. Но нѣщо странно! Когато въ нѣдрата на феодалната собственость изъ западнитѣ страни бѣше създадена новата класа, буржуазията, която изнесе нѣколко нови начала въ политическия животъ на съврѣменна Европа, и така създаде едно силно обществено движение противъ стария свѣтъ, у насъ еволюцията на крѣпосничеството създаваше много бавно, дори мжчно, сжщитѣ отрицателни сили, които, сѣкашъ, не хармонираха съ размѣритѣ на социалната мизерия, обхванала изцѣло народа. Въ епохата на „златния вѣкъ“ отъ българската национална история се започватъ остритѣ класови нещастия, но и слѣдъ това врѣме нашето развитие не създаде една самобитна обществена класа, която да се яви носитель на социалното негодувание, тъй щедро подхранено отъ вжтрѣшното разорение на държавния организмъ. Въ България буржуазията, като нова политическа сила, не можа да се развие. Нейното появяване бѣше свързано съ редъ условия, които се създадоха само прѣзъ турското владичество. Слаба економически, безъ връзки съ близки и далечни държави, за да ѝ идатъ на помощь въ усилни врѣмена, когато не ѝ стигатъ срѣдства да се самобрани, България най-сетнѣ бѣше изложена подъ ударитѣ на нашествия, които съставляваха сериозна спънка за вѫтрѣшниятъ ѝ прогресъ. И тъкмо когато разлагането на феодализма създаваше оскѫдицитѣ на едно градско съсловие, тъкмо когато въ Търново, Видинъ, Прѣславъ се създаваха първитѣ по-голѣми градски ядра, съ по-голѣми занаятчииници, тѣзи нашествия пропѫждаха населението по горитѣ и въ селата. Стариятъ животъ се разлагаше, мизерията растѣше съ дни, ала тѣхния антиподъ — новитѣ обществени сили, нито се организираха, нито лесно се създаваха. Отъ едина и до другия край България прѣдставляваше единъ пъкълъ, въ който се измѫчваха праведнитѣ, и въ който благоденствуваха грѣшнитѣ.

Тази социална мизерия — факта е познатъ — разтваряше широко устата за негодувания и бунтъ. Въпрѣки всичкитѣ изгоди, които прѣдставляваше крѣпосничеството за българската феодална класа, за болярите, тѣ сами се разпаднаха на двѣ групи, привилигировани и подчинени, намиращи се въ вѣчни вражди. Нисшето болярство бѣше по-многобройно и по-упорито. Безъ да забравя връзкитѣ на родство съ привилигированото болярство, то не бѣше въ състояние да търпи лишенията и униженията, на които го излагаше първото. Изпаднало до положението на долнитѣ, експлоатирани класи на народа, селянитѣ-крѣпосници, то започна да оприличава своето положение съ положението на тѣзи класи и съ тѣхната умраза противъ благороднитѣ, боляри или царе. Тази всенародна анархия не можа за дълго да се крие и подъ булото на новата религия — християнството, прѣнесено отъ Византия. Както при язичеството, така и при новото християнство, класовиятъ антагонизмъ щръкна като остъръ шишъ,—той ставаше още по-чувствителенъ и нетърпимъ. Започнаха се периодическитѣ революции, които мнозина схващатъ като движения, причинени отъ капризъ или отъ непрѣдвидения случай. . . .

Въ този моментъ се появи богомилството, което за единъ мигъ обедини потиснатитѣ. Едно важно историческо явление прѣдставлява факта, че богомилството върза най-здрави корени при царуването на Симеона. А това показва, че прѣзъ врѣмето, което съвпада съ „златния вѣкъ“ въ историята на българитѣ, е цъвтѣла златна мизерия и черни надежди.

Несъмнѣно, прѣзъ това врѣме, въ България се бѣ развила и една относителна литература. Както ще видимъ, сами царетѣ се занимаваха съ наука и книжевность, както и тѣхнитѣ любимци боляри,—съставлѣваха нѣщо като литературни кржжила около царскитѣ дворове, натъпкани съ учени отъ чужбина или отъ мѣстни люде, пратени да усвоятъ голѣмитѣ мждрости на Византийската наука. Тждѣва, въ царскитѣ палати, се ковѣше българската цивилизация и литература, която, за съжаление, не излизаше изъ тѣснитѣ рамки на първобитното християнство, извратено отъ официалнитѣ власти, нито пъкъ можеше да бжде прѣдадено въ своитѣ първоначални формули, които противорѣчеха на възгледитѣ у царския дворъ и болѣрство. Започнаха трѣскаво да прѣвеждатъ стари византийски текстове отъ свещеното писание, захванаха да прѣработватъ мотиви изъ старитѣ свещени книги, хиляди пжти перефразирани отъ византийскитѣ учени. Започна се едно систематическо производство на отрова, за да тровятъ народа. Книжната, по-право литературната отрова, бѣше едно сполучливо срѣдство за подчинение въ ржцѣтѣ на българскитѣ властители. Но то не излѣзе дълготрайно. То успѣ да задържи негодуванието на народа, който отиваше до израждане, безъ да успѣха притеснителитѣ да си служатъ съ него вѣчно. Социалниятъ инстинктъ за самоупазване у масата излѣзе по-силенъ отъ сплѣтнитѣ на една власть, научена на лъжа и насилия. На този социаленъ инстинктъ дойде въ помощь богомилството. Безъ да успѣ царскиятъ дворъ да създаде нѣкаква народна литература, за каквато искатъ да приказватъ плиткоумни историци, богомилитѣ туриха начало за създаването на народенъ разказъ, който не можа да стигне до своето съвършено развитие.

Но за настоящата страница, както и за ония, които ще срѣщнатъ читателитѣ по-нататъкъ, е необходимо да се каже нѣщо върху социалната утопия на богомилитѣ. За богомилитѣ, като религиозно течение, е писано толкова много у насъ, щото рѣдко ще се срѣщне съчинение, въ което да не е казана по една лъжа за една истина.

Срѣднитѣ вѣкове бѣха щедри съ нови теории, съ нови опозициони течения въ науката и въ обществената практика. Но тѣзи нови течения се явяваха малко-много вариация на старитѣ религиозни доктрини, и особно на първобитното християнство. Безизходното положение, въ което се намираха повечето народи, ги тикна въ крайностьта на умствени комбинации, които свършваха съ мистицизмъ или съ резигнация. До сжщиятъ край доведе и богомилството, въпрѣки всичкитѣ благоприятни условия, които намѣри за да бжде посрѣщнато добрѣ въ България и въ югозападна Европа. Като наблюдаваха несъвършенствата на съврѣмения економически режимъ и разпространението на злинитѣ, богомилитѣ у насъ и въ другитѣ страни — Италия, южна Франция и пр. — вадѣха заключение, че съ повръщане къмъ началата, установявани отъ първото християнство, отъ първитѣ апостоли, ще се подбие злото и ще се отиде срѣщу прогреса. Отдалечаването на човѣка отъ природата и отъ елементарнитѣ правила на християнския дългъ отъ началнитѣ вѣкове, бѣше една отъ главнитѣ причини за разпространението на лошотиитѣ, за израждане на човѣка. Отдалечаването отъ истинския богъ бѣше втора причина. Трета причина, която впрочемъ стоѣше въ центъра на тѣхнитѣ разсѫждения, когато се занимаваха съ мирски дѣла, бѣше раскошътъ на богатитѣ и царетѣ. За всичко тѣ държѣха отговорна личностьта. Народътъ, съставенъ отъ отдѣлни личности, трѣбва да се възвърне къмъ едно по-първобитно състояние, а личноститѣ, които го управляватъ, трѣбва да наредятъ дѣйствията си въ съгласие съ интереситѣ на бѣднитѣ. Но понеже властителитѣ неможеха да се откажатъ отъ облагитѣ на своето положение, нито отъ ползовититѣ си връзки съ привилигированитѣ съсловия, богомилитѣ имъ отвориха лична война, покрита съ мракъ и клѣвети... Въ сѫщето врѣме богомилитѣ се стремѣха да придадатъ на учението си и извѣстна економическа подставка. Първобитното християнство, създадено при най-неразвити економически условия, проповѣдваше братство и равенство между бѣднитѣ; практическо приложение тая проповѣдь намѣри въ създаване комунистически общини върху потрѣбителни начала. Тѣзи общини, които заглаждаха за малко нещастията на безимотнитѣ, не можеха да се задържатъ,—тѣ още по-малко можеха да цъвтятъ въ срѣднитѣ вѣкове, при натуралното производство, което вече бѣше изпаднало въ процесъ на разложение. Изходно начало на натуралното стопанство е произвеждането продукти за лична потрѣба. Комунистическата община, основана върху потрѣбителни начала, прѣдполагаше общо владѣние срѣдствата за производство и произвеждане за лично употрѣбление. Но, основана върху началата на сѫществуващето натурално стопанство, тя бѣше прѣдварително осѫдена да загине. Общественото владѣние срѣдствата за производство е възможно само когато частната собственость, въ своето развитие, стигне до своята противоположность. Въ срѣднитѣ вѣкове въ рамкитѣ на натуралното ступанство тая собственость не бѣше изживѣла още своята най-примитивна форма; тъкмо тогава частната едра собственость се намираше въ своя зачатъкъ—: произвеждането за пазаря ставаше господствующа тенденция на економическото развитие. Интереситѣ на собственостьта, слѣдователно, трѣбваше да измѣнятъ на илюзиитѣ у новитѣ реформатори, и тѣ имъ измѣниха. Такава сѫдба очакваше всички срѣдневѣковни обществени учения, които излизаха всѣкога отъ гледището на едно абсолютно добро за човѣка, безъ да държатъ смѣтка за практическата възможность да бѫдатъ реализирани въ живота.[1] Но, при все това, „комунистическитѣ идеали на първобитното християнство, спомѣнътъ за тѣхъ, острото противорѣчие между тѣзи идеали и официалното християнство, се явяватъ главенъ стимулъ на социалнитѣ движения на народнитѣ маси“.[2] Богомилството се ползуваше съ тѣзи прѣимущества; неговитѣ партизани владѣеха изкуството да рисуватъ прѣдъ въображението на изгубилитѣ своето имущество едно съблазнително бѫдаще на земята и едно невъзможно възмездие въ задгробния миръ; всичко се бѣше стекло въ полза на новитѣ реформатори, които направиха нѣколко несполучливи опита даже въ България. Само политическата реакция—бѣла и черна—спъна комай много тѣхната пропаганда, водена съ голѣма похватность. По стъгди и сборища, въ килии и затънтени долища, голитѣ и боси поданици на великитѣ царе, забравени отъ бога и прѣзрѣни отъ силнитѣ мира сего, се стичаха и поглъщаха всѣка дума, всѣка рѣчь богомилска, която докосваше тѣхното изгризено тѣло и поранена душа. Ние не знаемъ, наистина, до какви политически послѣдици би довела една богомилска държава ако бѣ осѫществена; но би могло съ положителность да се каже, че злинитѣ отъ нея не биха били по-голѣми отъ оние, които създаде българската феодална държава за цѣлия народъ. Както и да е, богомилитѣ не можаха да се наложатъ като силна партия съ силна власть, и при все това, тѣхното влияние върху съзнанието на народа и върху спазване реда въ страната, бѣше извънредно голѣмо. То стигна до тамъ, щото най-сетнѣ двѣтѣ власти въ България — черна и бѣла, които никога не бѣха страдали отъ разномислие, подложиха новитѣ размирници на едно организирано прѣслѣдване. Паметни сѫ въ българската история вартоломеевскитѣ нощи отъ врѣмето на Борила. Самъ патриархътъ Евтимий бѣше напустналъ своитѣ свѣтли чертози, тръгналъ бѣ изъ околноститѣ на прѣстолния градъ, и сѣеше лава отъ клѣтви противъ лъжеучителитѣ. „Гласътъ му противъ богомилитѣ, тѣзи изчадия на ада, ехтѣше като иерихонска тръба“ — се казва на едно мѣсто въ Житието Евтимиево. Отъ послѣдния слуга на царя до най-свѣтлия служитель на бога — всички проповѣдваха война и убийство надъ богомилитѣ, надъ народа. Но да се изтрѣбеха богомилитѣ въ България по това врѣме, бѣше равнозначно да се опустоши цѣлата страна. Така и стана. Неспособни да загледнатъ по-друго-яче на създаваното отъ тѣхъ „зло“, което искаха да изкоренятъ, господствующитѣ сатрапи съ своитѣ притѣснения още повече поощряваха това зло, което обхвана цѣлия народъ.

---

[1] „Неразвититѣ условия прѣзъ срѣднитѣ вѣкове правѣха невъзможно реализирането на християнския идеалъ. Благодарение на тѣхъ християнството отъ опозиционо социално движение стана въ срѣднитѣ вѣкове главно орѫдие въ рѫцѣтѣ на феодалната класа за потискане на народнитѣ маси, на недоволството на които то бѣше се явило изразъ и протестъ противъ потисничеството“ (Д. Благоевъ, Приносъ къмъ историята на социализма въ България, София 1906. стр. 8.).

[2] Д. Благоевъ, loc. cit. стр. 8.

Разпадане националната еденица на подчинена, експлоатирана класа, и на властители съ безгранични права надъ нея, бѣше явление само по себе грозно, — то подриваше основитѣ на довѣрието въ страната вжтрѣ и силата ѝ отъ вънъ. Къмъ него се прибави единъ изкуствено създаванъ елементъ — административния произволъ, който стигаше до нечувани размѣри. Економическото безправие на голѣмата часть отъ народа, който имаше само едно суверено право — да гладува, както и организираниятъ държавенъ терорь на висшето болярство, духовенството и царската власть — доказаха на потиснатитѣ маси, че тѣ не могатъ да иматъ нищо общо съ една система, която се нуждае отъ тѣхната кръвь. Убѣждението — да бжде замѣненъ тройниятъ съюзъ на болярство, духовенство и царска власть съ нѣщо друго, чужда или каквато и да е друга опека, бѣше завладѣло умоветѣ въ старото българско царство. Всички, съ изключение на притѣснителитѣ, вѣрваха, че доброто, което може да се очаква отъ една възможна насилствена промѣна въ държавното устройство на обѣднѣлата страна, е за прѣдпочитане прѣдъ злинитѣ, които бѣха свързани съ сжществующия политически редъ. При такова състояние на духоветѣ, върху прогнилитѣ врати на феодална България тропна катастрофата отъ 1393. година. Въ лицето на своитѣ покорители народътъ съзрѣ своитѣ избавители. Съпротивлението бѣше почти никакво. Отвратенъ отъ родната власть, която го затжпяваше и крадеше, народътъ вѣрваше, че замѣнява своитѣ нещастия съ илюзиитѣ на фантастичнитѣ блага. Уви! той ги замѣни съ вериги, които можа да строши съ още по-голѣми жертви едва слѣдъ цѣли петь вѣка. Слѣдъ 1393. година народътъ излѣзе изъ своята мизерия, за да влѣзе въ ногтѣтѣ на едно ново подчинение.

Въ първитѣ десетилѣтия на 15. столѣтие поробена България не чувствуваше тъй остро промѣната на своето положение. Религиознитѣ борби бѣха прѣстанали и на тѣхно мѣсто се въдвори една сравнителна толерантность между покорени и завоеватели. Послѣднитѣ нѣмаха интересъ да изтъкватъ първо врѣме насилието за главна грижа на своята политика. Завоевателнитѣ стремежи на османскитѣ орди, или на турското племе, не бѣха инспирирани отъ оная фаталность, която го вдъхновяваше по-късно. Експанзивната политика на малоазиятскитѣ турци се подбуждаше отъ двѣ причини: отъ силниятъ избитъкъ на населението у тѣхъ, както и отъ нуждата да намѣри по-сносенъ животъ то въ чужди плодородни области, и само на послѣдне мѣсто стоѣха миражитѣ на мохамеданския рай. Както християнството послужи въ ржцѣтѣ на срѣдневѣковната европейска власть да държи въ по-здраво подчинение народа, така сжщо религиозниятъ екстазъ на великоосманскитѣ патриоти имъ помогна да отдалечатъ вниманието на широкитѣ народни и прости турски маси отъ вжтрѣшното положение на страната, и да имъ посочатъ единствено спасение за душата и за държавата външнитѣ завоевания. Но за да докара до край своята политика на безконечни завоевания, османската държава нѣмаше интересъ да влиза въ конфликтъ съ покоренитѣ народи: и материалнитѣ и политически ползи, които очакваше отъ тѣхъ, ѝ диктуваха една политика на вѣротърпимость, докато се почувствува мжжки засѣднала въ европейскитѣ си области. Всичко бѣше прѣдоставено на самото население. То се ползуваше съ пълна автономия изъ своитѣ многобройни общини и биваше независимо въ сѣмейнитѣ си огнища. То уреждаше само своитѣ работи, грижеше се за своитѣ черковни и вѣроизповѣдни дѣла, за своя поминъкъ, за разширение производителностьта на труда, и... съ своето невѣжество . . Бърже — историята не е записала другъ подобенъ примѣръ, — старото българско болярство, къмъ което се присъедини и нисшето, се приспособи къмъ новосъздаденото положение, и почти всичкото, съ много рѣдки изключения, заживѣ щастливо и безропотно подъ сѣнката на завоевателитѣ. Боляри и богомили, първитѣ защото трѣбваше да спасятъ своята собственость и лично положение, вторитѣ защото виждаха своитѣ избавители въ лицето на своитѣ бѫдащи мѫчители, масово пригърщаха новата мохамеданска вѣра и новитѣ политически поредки. Но звѣздата на османското величие започна да гасне. Цѣли два вѣка и три близу османцитѣ успѣваха на Полуострова и стигаха до центъра на Европа. Цѣлиятъ свѣтъ почувствува страхъ отъ тѣхната митологическа сила, и най-сетнѣ почувствува тѣхната немощь. На 1683. турцитѣ срѣщнаха първото сериозно съпротивление отъ страната на Европа: тѣ бѣха разбити. Тази дата означаваше новъ обратъ въ историята на Европа и въ сѫдбата на българитѣ. Но сѫществената подхрана на тази сѫдба бѣ създадена още съ 1393. година, която не донесе коренна промѣна въ економическитѣ отношения. Тъкмо обратното. Турцитѣ запазиха старата феодална собственость, съ малка разлика отъ миналото —тѣ задържаха почти сѫщитѣ обществени отношения. Покорението на България, ще каже, не бѣ знакъ за единъ социаленъ прѣвратъ,—то означаваше засилване на феодализма и създаване една бѫдаща анархия, много по-немилостива и по-безпощадна къмъ своитѣ жертви. Отъ 1393. до 1683. — годината, въ която турцитѣ бѣха тикнати къмъ изтокъ, феодалната собственость бѣше прѣтърпѣла една рѣшителна еволюция: въ нея се бѣха създали—тъй да се каже—разединителнитѣ тенденции на новата буржуазна собственость. Градътъ бѣше създаденъ и ставаше центъръ на новъ културенъ и държавенъ животъ. Тъмнитѣ маси се раздвижиха: едни отъ тѣхъ се издигнаха до положението на собственици, други вложиха труда си въ свое или чуждо производство—и всички се вълнуваха за права, за по-сносенъ човѣшки животъ. Цѣла западна Европа, както забѣлѣжихме, бѣше раздрусана отъ движенията на новитѣ класи, които даваха симптомъ за новъ под'емъ въ историята. Въ това врѣме, когато и България бѣ тръгнала по сжщия пжть, подгоненитѣ турски орди се връцнаха въ своитѣ източни пленища и туриха надъ тѣхъ кръстътъ на опустошение. Безъ да се бѣха занимавали нѣкога съ производителенъ трудъ слѣдъ излизането си отъ Азия, турцитѣ сега се прѣдадоха съ увлечението на нѣкакъвъ дивъ инстинктъ да опустошаватъ онова, което народътъ създаваше съ сизифовски трудъ. Тѣ забравиха своя дългъ на върховна иноземна власть, и прѣжната толерантность. Нѣщо повече: тѣ измѣниха на своя талантъ да организиратъ една силна държава върху плещитѣ на новитѣ класи, които се създаваха заедно съ новото економическо развитие. Новитѣ сатрапи взеха да съперничатъ на първитѣ български царе: тѣ ритнаха своето призвание и влѣзоха въ конфликтъ съ цѣлия народъ, съ неговото развитие, съ неговото бждаще. България бѣ затворена, или по-робрѣ — тя заприлича на гробница. Цѣло столѣтие-двѣ тя не чу външенъ гласъ, нито безкористно бѣ чута отъ нѣкого [1]). Вторъ пжть, слѣдъ покорението си, тя видѣ терора на една голѣма власть и на едно племе, научено да живѣе паразитно. Союзници на тоя новъ по формата си терорь станаха пакъ старитѣ боляри, които сжществуваха сега подъ новитѣ имена спахии и тимари. Тѣ бѣха господствуващата феодална класа наедно съ турцитѣ, съ които си споделяха и власть и богатство. Тѣ съставляваха и социалното противодѣйствие за възраждането на България. Източна Европа изпрѣчи насрѣщу нововъздигащата се западна култура своя деспотизмъ и своето невѣжество. Организираха се наново старитѣ консервативни сили на Ориента, мѣстната опозиция срѣщу които бѣше слаба и се свършваше съ безкрайни охкания. Започна се историята на безконечнитѣ страдания. — Дѣйствително, пжтя на класовитѣ освободителни движения и въ другитѣ срѣдневѣковни държави не бѣше по-чистъ, отколкото у насъ. И тамъ, както въ България, класата, която държеше политическата власть въ ржцѣтѣ си, не правѣше лесно отстжпки на потиснатитѣ: отстжпки биваха получавани само слѣдъ дълга и упорита борба, свързана съ кървави схватки. Отъ началото на 14. в. се захвана движението на tiers état въ Франция и едва прѣзъ 15. столѣтие това съсловие започна да взема връхъ. Вече на 1484. година 5. януари, виждаме единъ отъ неговитѣ оратори да държи въ свиканитѣ États Généraux езикъ, който говори не само за една справедлива кауза, колкото за силата на една надигаща се класа. „Царската власть е единъ дългъ, но не едно право (héritage). — Суверената власть е народа, който въ началото е създалъ царетѣ. — Държавата принадлежи на народа; върховната власть не принадлежи на краля, който сжществува само чрѣзъ народа. Тѣзи, които държатъ властьта чрѣзъ сила или чрѣзъ всички други срѣдства, безъ съгласието на народа, сж узурпатори на чуждо благо“. Нѣколко десятилѣтия слѣдъ това États Généraux бѣха пакъ свикани. Народътъ, който споредъ цитираниятъ ораторъ, е универсалността (l’universalité) на жителитѣ отъ едно и сжщо царство, и, слѣдователно, има право да упражни върховната си воля, когато интереситѣ му сж заплашени отъ привилегированитѣ класи, наложи своята воля. На 1588. год., въ едно събрание на сжщитѣ États Généraux, бидоха засилени влиянието и правата на третето съсловие за смѣтка на кралското могжщество и привилегиитѣ на феодалнитѣ класи [1]). Тази упоритость се продължи още десятилѣтие, и вече най-близкиятъ наслѣдникъ на скоро починалия краль Хенрихъ III, Хенрихъ IV. се видѣ принуденъ да подпише прочутия Нантски едитъ (13. априлъ 1598.), въ който между другото се срѣщатъ слѣднитѣ забѣлѣжителни думи: „... Nous avons jugé nécessaire de donner maintenant sur le tout à tout nosdit subjects une loy générale, claire, nette et absolue, par laquelle ils soient réglés sur tout les différands qui sont cy—devant sur ce survenus entre eux et y pourront encore survenir cy—après, et dont les uns et les autres ayent sujet de se contenter, selon que la qualité du temps le peut porter“.[2])

---

[1]) Едно заблуждение би било да се подържа още легендата, че България прѣзъ всичкото врѣме на своето робство бѣше съвсѣмъ забравена отъ външния свѣтъ. За западноевропейската търговия източна Европа, а въ тоя редъ и България, прѣдставляваше една тлъста плячка, която привличаше вниманието и на ученитѣ. Отъ 2-та половина на 16. в. е извѣстно съчинението на J. Rantsch — Historia Bulgarum, etc. Vien, 4 тома, а по-късно броятъ на изслѣдванията върху България, нейното население и географическо положение, се отроява.

Съ този едитъ се започна една рѣшителна епоха въ цѣлия животъ на културна (западна) Европа: управлението на Хенрихъ VI. бѣше една отъ онѣзи епохи, „кждѣто се свършваха много нѣща и кждѣто много нѣща започватъ“.[3])

Годината 1683. бѣше тази година, съ която свършиха надеждитѣ на българския народъ и започваше траурната книга на неговото близко бждаще. Ние ще разгънемъ нѣколко тъмни страници отъ тая печална книга. Защото тя характеризира чернитѣ дни, прѣживѣни отъ единъ робъ, и трагизма на една голѣма империя, разложена отъ вжтрѣшна анархия и външни сплетни. Защото въ процеса на това органическо гниене на единъ грамаденъ трупъ, нарѣченъ отоманска империя, се създадоха и прѣдварителнитѣ условия за героичнитѣ дѣйствия на една маса, която имаше мжжеството да страда.

---

[1]) Aug. Thierry, цит. съч. стр. 161.

[2]) Вж. Pрéambule de l’édit de Nantes. Recueil des anciennes lois françaises, t. XV. стр. 171.

[3]) «Résumant les édits antérieurs dans leurs dispositions essentielles et vraiment praticables, il (Нантскиятъ едитъ) garant, d’une part, aux personnes, l’entière liberté de conscience, de l’autre, aux religion, des priviléges limités pour chacune d’elles selon la mesure de ses forces et sa situation dans le pays» (Aug. Thierry, loc. cit. стр. 172).

Слѣдъ първата рѣшителна побѣда надъ турцитѣ, сир. слѣдъ първата рѣшителна побѣда на цивилизацията надъ източното варварство, Турция тръгна въ пропастьта. Коренното турско население, което трѣбаше да даде животъ на една силна държава, бѣше отвикнало отъ черенъ трудъ: войнитѣ го приучиха на лѣнъ, плячка, грабежъ. Държавата, разнебитена отъ вжтрѣ, неорганизирала съ нищо останалитѣ народи и деморализирала собственото си, коренно, турско население, вървѣше къмъ катастрофа. Първиятъ симптомъ за това сж отстжпкитѣ, които Турция правѣше добромъ или силомъ на другитѣ държави. — Още прѣди 1683. французитѣ първи забиха ножъ въ сърдцето на дряхла Турция. На 1635. година бѣше сключенъ първия търговски договоръ между султанъ Сюлейманъ законоведецътъ и френското правителство. Облаги отъ тоя договоръ, очевидно, видѣха само френцитѣ [1]. Но останалитѣ европейски сили, които вече чувствуваха нужда отъ търговски дебушета, или желаѣха да разширочатъ границитѣ на владѣнията си, прѣди да пропѣятъ първи пѣтли, не стоѣха съ згънати ржцѣ. Прѣзъ цѣлия 17. вѣкъ насилията надъ Турция зачестиха. Прѣзъ 18-то столѣтие тѣ станаха система. Фактитѣ сж хроникирани въ науката споредъ тѣхното значение и споредъ християнското лѣточисление. Есеньта 1730. година, недоволнитѣ османски преториянци, които и прѣзъ нашиятъ вѣкъ сж главната политическа сила на официална Турция!! направиха прѣвратъ въ Цариградъ; на овдовѣлия прѣстолъ се настани Мохамедъ. Макаръ този прѣвратъ да е станалъ съ симпатиитѣ на френското правителство, промѣната на декорациитѣ въ нищо не измѣни положението [1]. Висшитѣ държавни чиновници, за които мислѣха че сж минали прѣзъ чистилището слѣдъ този смутъ, останаха съ старитѣ си пороци. Сжщата тая „революционна“ година въ Петербугъ бѣ пратенъ посланникъ Саидъ Ефенди, за когото рускиятъ консулъ въ Цариградъ, Неплюевъ, е побързалъ да даде на своето правителство сведѣния, като тие, изъ които ще четете една истина покрай многото подигравки: „пратениятъ въ Русия Саидъ-ефенди, пише Неплюевъ, е човѣкъ знатенъ и уменъ: не би било злѣ да му се създаватъ удоволствия, а когато е нуждно, може и друго да се направи — напр. да му се даватъ голѣми бакшиши. На подкупи той се поддава, защото е човѣкъ податливъ (повадный) и малко суевѣренъ, говори френски, и затова вицеканцлерътъ може да му дава пари непосрѣдствено“. Но Русия, като добра съсѣдка на Турция можеше най-добрѣ да изучи нейната слабость и нейната ирония. И тя бѣше дошла до заключение, че всѣкога, когато говоришъ съ Турция за приятелство, подавайки ѝ въ знакъ на вѣжливость едната си ржка, другата трѣба да стискашъ на юмрукъ. Този юмрукъ бѣше показанъ на Турция прѣзъ 1735. година, значи петь години слѣдъ Цариградския прѣвратъ, който обѣщаваше „епоха“ въ нейната история. Прѣди още да бѣ се съзела слѣдъ дългогодишнитѣ несполучни войни прѣзъ 17. вѣкъ, bon gré mal gré, Турция трѣбваше да воюва поне „за честьта си“. Мѣсецъ мартъ бѣше единъ фаталенъ мѣсецъ на годината 1736: генералъ Минихъ прѣкоси тлъстия снѣгъ на южнорускитѣ степи, обсади Азовъ, и съ 54-хилядна армия, тръгна за Перскотъ. Турция си прави оглушки за рускитѣ успѣхи изъ нейна територия. Прѣдъ силнитѣ настоявания на френския консулъ да настжпятъ противъ Русия, османскитѣ софти, съ спокойствието на азийски фелахи, отговарятъ, че „руситѣ воюватъ само съ татаритѣ въ Кримъ“. И тъкмо въ тая година рускиятъ Ц-ски прѣдставитель прави допълнителенъ доносъ въ Петербургъ за „пълното разстройство на Турция“. „Страхътъ прѣдъ турцитѣ се дължи на едно прѣдание — пише Вишняковъ —, защото сега турцитѣ не сж такива, каквито бѣха по-прѣди. Всички, като че чувствуватъ края на своята безконечна власть... Грижа за общето благо въ Турция нѣма, а мислятъ само за частна полза; достойнитѣ и способни хора сж погубени или гинатъ, останали сж само недостойнитѣ, поради което добриятъ редъ е прѣнебрѣгнатъ, както въ политическо, така сжщо въ военно и економическо отношение, и като сж усвоили прѣжнитѣ си основни правила, нови никакъ не сж усвоили и затова сж отслабнали. Отъ християнскитѣ поданници турцитѣ се опасяватъ, и пр.[1]). — Слѣдъ този татарски набѣгъ, Русия стана пакъ любезна съ Турция, но въ края на сжщата 1736. година, дипломатическитѣ връзки се скжсаха изново. Прѣзъ априлъ 1737. година руската войска се опжтила за Очаковъ, напрѣдва къмъ Ласъ и Кримъ, и безъ да „воюва“ съ нѣкакви татари, завладѣва цѣлия Кримъ. Австрия натиска отъ западъ. На 1754. нови поражения: безъ да пита нѣкого, Русия започва да строи крѣпостьта св. Елисавета въ Нова Сърбия. Реисъ-ефенди се научава, когато билъ на „ракж заяфетъ“. Великиятъ османски държавникъ се обърналъ за обяснение до Петербургския кабинетъ, но гласътъ му потъналъ въ глуха пустиня. Дѣйствително, Турция продължава да дига шумъ, докато билъ намѣсенъ подкупътъ, за който се научаваме отъ едно писмо на Панина, пратено до рускиятъ консулъ въ Ц-дъ, Обресковъ. „Нейно императорско величество заповѣдва да Ви се пратятъ 70,000 рубли“ — пише Панинъ Обрескову, за да може „съ блѣсъкътъ на златото“ да се постигне цѣльта¹). Слѣдующето десятилѣтие сжщата комедия, която вече се развива въ цѣла трагедия.

---

[1] Вижъ E. Morel, La Turquie et ses réformes, Papis 1866. стр. 177. и слѣд.

---

[1] Въ естеството на османскитѣ преториянски „революции“ е да свалятъ султанитѣ, безъ да разбиватъ трановетѣ...

---

[1]) Вж. *В. Тепловъ*, Русскіе прѣдставители въ Царыградѣ, Спбургъ, 1861. стр. 22 и 23.

„Неприязненитѣ дѣйствия“ между двѣтѣ деспотически държави се разразиха прѣзъ 1769. година въ нова схватка. Но този пжть Русия дѣйствуваше много по-организирано и по-съзнателно. За да сандардише извжтрѣ противника си, тя прѣдизвика една анархия у гръцитѣ и между славянскитѣ народи въ името на „собственото“ имъ избавление отъ игото на „злочестыхъ агарянъ“ (Турция).

Юли 1770. година сжщето: Румянцевъ нанася силно поражение на турско-татарскитѣ орди при рѣкитѣ Прутъ и Кагула, избива повече отъ 20 хиляди турци, и заема Исмаилъ, Акерманъ, Бендеръ и още единъ градъ.

1771. година, която въ военната история смѣтатъ за продължение на 1770. подготви всички условия за миръть въ Кючюкъ-Кайнарджа, по силата на който Русия взимаше ядката, а на Турция оставаше чорупката.²) Основнитѣ положения на тоя миренъ договоръ сж извънредно важни, защото като донесе облаги за по-силната, създаде плачъ между населението въ послабата страна. Споредъ Кючюкъ-Кайнарджикския „миренъ трактатъ“ двѣтѣ правителства се съгласяватъ върху слѣднето: 1. всички татари ставатъ свободни и „отъ никого, освѣнъ отъ бога независими въ своитѣ дѣла — политически и граждански“; всички земи, крѣпости и др. въ покоре-

---

¹) ibid. стр. 36.

²) Излишно би било да изреждаме още нѣколко кървави войни прѣзъ 1772., 1773. и 1744. г.г., които бѣха прѣлюдия къмъ сключването на „мирния трактатъ“, за който става дума надъ линия.

нитѣ области се отстжпятъ на Русия. 2. Русия сжщо така взема замъка Кинсбурнъ и още много земи. 3. свободно плаване на търговскитѣ кораби по турскитѣ земи и 4. Портата се задължава да плати на Русия 4 милиона и половина рубли контрибуция.[1]) Дипломатическата история не помни по-мизеренъ „миренъ“ договоръ отъ сключения въ Кючюкъ-Кайнарджа; мнозина критици справедливо го наричатъ „връхъ на руското дипломатическо изкуство и на турската глупость“.[2]) Но тази „турска глупость“, която доведе таталитѣ въ България и влѣ масло въ огнището на анархията, не спрѣ тука.

Ние имаме годинитѣ 1776., 1778., 1783., имаме сжщо съгласуванитѣ дѣйствия на Русия (1787.) и Австрия (1788.) противъ Турция по вдъхновението на Екатерина II., както и декемврi 1791. година, „мирътъ“ въ Яшъ, споредъ който Портата се отказва отъ права надъ своя лична собственость: Молдавия и Влахия биватъ откжснати отъ болното тѣло на Турция, която е изгубила способностьта да търси смѣтка отъ свои довчерашни длъжници...

Всички тѣзи поражения въ външната политика, зависѣха отъ безизсходното вжтрѣшно положение на отоманската империя; първитѣ се явяваха неизбѣжна послѣдица отъ вжтрѣшното разнищване на Турция. Ние казахме: отъ стжпването си на Полуострова, та дори до срѣдата на миналия вѣкъ, отоманитѣ се намираха въ постоянни войни. Както цѣлата империя, и България частно бѣше оставена да урежда поминъкътъ си споредъ случая: отъ нея искаха само данъци, въ замѣна на което ѝ даваха прѣзрѣние. Простата рая бѣше длъжна само — безропотно да понася яремътъ на феодалното робство, да работи по полята и градинитѣ на бейове и бейлербейове. Незаетата, поради ограниченитѣ размѣри на феодалнитѣ владѣния, часть отъ населението и ситното болярство отъ врѣмето на старото българско царство, плащаше данъцитѣ за войнитѣ. Само една малка часть, или нищо не се събираше отъ едритѣ собственици — спахиитѣ.[1] Напротивъ, послѣднитѣ, наравно съ властьта, централна и провинциална, лѣгнаха въ тяжесть на селото и на трудно-развиващия се прѣзъ 15—16. в.в. български градъ. Спахиитѣ, които даваха морална подкрѣпа на властьта, съставляваха единъ постояненъ бичъ за селското население въ продължение на цѣли три вѣка; този бичъ плющеше народа до началото на 18. столѣтие, когато вече подъ влиянието на новото индустриялно развитие спахийскитѣ владѣния прѣминаха въ така нарѣченото чифликчийство. „Спахиитѣ дератъ злочеститѣ хорица до тамъ, щото едвамъ имъ остава хлѣбъ за ядене. Ни единъ спахия не допуща на селянина си да яде пиле. Пилета, овощия, пари — всичко имъ в379זематъ. И на оние, които сж далечъ отъ Ц-дъ, освѣнъ това, още имъ насилватъ женитѣ и дѣцата, и горкитѣ селяни трѣбва да си мълчатъ“ (Герлахъ). Селото, което цъвтѣше въ старо врѣме и което продължаваше да доставя храна за цѣлата държава, подъ егидата на деморализираната османска власть запустѣ. Забравено прѣзъ врѣме на щастливитѣ войни, или помнено само по ребушъ, когато има да се взема десеть на едно, слѣдъ разбиването на турскитѣ орди нѣйдѣ по границитѣ, българското село се обръщаше въ плячка за подгонената изгладнѣла и мършава сганъ. Бѣлѣжкитѣ на пжтешественици, навѣстявали много често двата брѣга на Марица и плещитѣ на Балкана, прѣдаватъ правдиво и нѣкогашнето благосъстояние на страната и нейната мизерия прѣзъ врѣмето на султанитѣ. „Че българската земя въ християнски врѣмена е имала голѣма свобода, богатство и сѣкакво изобилие — пише пжтешественикътъ Петанчичъ — се вижда отъ това, че женитѣ, мжжетѣ и дѣцата, всичкитѣ иматъ дрехи и ризи извѣзани съ коприна(?), женитѣ носятъ и на врата и на ушитѣ прѫстени отъ сребро, жълта мѣдь, пиринчъ и олово, та и плетени косми долу до земята и много украшения на тѣхъ". А другъ — Бусбекъ — допълня: „ходятъ съ тѣхъ (съ облеклата си) така, щото си мислишъ, че нѣкоя Клитемнестра или Хекуба (още прѣди падането на Троя) излиза на сцена"[1]). Но това очевидно сж признаци, които даватъ впечатлѣние за миналото на едно население, което никакъ не прилича на неговото настояще. Сжщиятъ Герлахъ, когото цитирахме, е оставилъ още нѣколко свидѣтелства, извънредно важни. „Тѣ (българитѣ) много се насилватъ отъ турцитѣ, нѣматъ нищо освѣнъ насжщната си храна, и затова хубавата страна по долинитѣ и хълмоветѣ най-вече стои пуста, защото нѣматъ никаква полза отъ работата си, па и турцитѣ имъ отнематъ всичко, и насилватъ имъ женитѣ . . ." И малко по-долѣ: „Горкитѣ хорица, катадневно се плячкосватъ отъ пжтницитѣ, на които трѣбва да даватъ сѣно, ечмикъ и др. нѣща, а турцитѣ едвамъ имъ плащатъ половината... Тѣ сж длъжни да вардятъ нощемъ товаритѣ на пжтницитѣ прѣдъ кжщята, дѣто нощуватъ. Денемъ всѣкога единъ трѣбва да ѣзди напрѣдъ, за да показва пжтя, добритѣ и лошитѣ му мѣста; другитѣ трѣбва да съпровождатъ колата, за да ги удържатъ на лошитѣ пжтища."[2]) Сжщето положение е зарегистрирано и отъ пжтешественикътъ Курипешичъ, който освѣнъ това, съобщава нѣщо и за произхождението на боя, тъй силно упражняванъ надъ българитѣ отъ покорителитѣ: „колкото пжти сме дохождали на конакъ въ тѣхнитѣ кжщи, тѣ бѣха принудени не само да ни изпразнятъ своитѣ жилища, но и да ни дадатъ всичко потрѣбно отъ суровия натискъ на турцитѣ, които често прѣдъ насъ лошо бияха не само старитѣ, но и младитѣ, даже и женитѣ“.1)

---

[1]) В. Тепловъ. loc. cit. 40—41.

[2]) **Татищевъ, Внѣшняя политика импер. Николая I. стр. 467.**

---

[1] Ср. Д. Благоевъ, Приносъ и пр. стр. 10.

---

[1]) Ср. К. Иречекъ, Стари пжтувания прѣзъ България. (Пер. Списание, 1883. кн. VI).

[2]) ibid. стр. 114, кн. VII за 1884. год.

Никакъ не е чудно ако селското население, незаето въ спахилжцитѣ и непокровителствувано отъ никого, напускаше селата, бѣгаше по горитѣ кждѣто е строило прости колиби, или се е криело изъ пещеритѣ; слѣди отъ този пустиненъ животъ сж запазени и день днешенъ.

Но развитието на турската административна система и животъ създаде още два бича за населението, освѣнъ спахиитѣ и разпръснатитѣ по страната войници, имено чаушитѣ и чорбаджиитѣ, които наслѣдиха всичкитѣ си социални привилегии съ разлагане феодалната аристокрация отъ една страна, и отъ друга — отъ слабостьта на турската националистическа властьь. Тѣзи два нови органа въ държавата станаха сила равна съ силата на бея, съ тази на мѣстнитѣ князе, може би по-голѣма сила отъ централната власть, като по-близо стоещи до обезправеното население. Отслабването на централната власть, която въ дългата върволица несполучливи войни бѣше вече измѣнила на социалната

---

1) „България е изобщо взета, много весела страна, съ поляни, ливади, дървета, планини, долини, рѣки и потоци, но не по-добрѣ обработени, отколкото се каза за Сърбия“ (сир. лошо) — казва М. Безолтъ, живѣлъ заедно съ Курипешичъ въ 16 ст. А вече за 18. вѣкъ имаме слѣдното свидѣтелство на графъ Фернеръ де Совбьофъ: „Като се връща човѣкъ отъ Цариградъ, пжтува прѣзъ огромнитѣ тракийски полета, които нѣкогажъ били много плодовити, но сега съвсѣмъ не се обработватъ, а произвеждатъ само сѣно“. (Вж. М. сб. кн. IV., 479).

2) В. Тепловъ, loc. cit., 40 – 41.

природа на феодалния режимъ, даде слѣдователно пълна възможность за разрастването на мѣстнитѣ сатрапи, съ крайно неограничени права. Отъ една страна спахията, отъ друга чаушътъ — изпълнителенъ органъ на волята у мждри законовѣдци и всѣкога вѣренъ съюзникъ на класата която грабѣше грамадната часть отъ населението, и отъ трета страна — новороденото чедо на балканскитѣ условия — чорбаджията, ето тритѣ искони врага на народното щастие и прогресъ, въплотениятъ негативъ на националната култура на българитѣ, върху които падна проклятието на цѣлата сждба. „Всѣки бей — срѣщаме въ животописа на Адама Веннера (жив. въ 17. вѣкъ) — вършилъ политика на свой рискъ, нападалъ, обиралъ, завличалъ, налагалъ данъци споредъ успѣха на оржжието си“.

Кехаитѣ и чаушитѣ не падаха по-долѣ; тѣ не сж имали тази мѣстна законодателна и въ сжщето врѣме изпълнителна сила, каквато имаше бея, но изпълнителната функция на тѣхната своеобразна власть се е проявявала въ сжщо такива своеобразни форми. „Чаушитѣ, казва Герлахъ,[1] иматъ власть да взиматъ всѣкиму, когото срѣщнатъ, нека кара каквото ще, коньтъ му и да го яздатъ нѣколко мили; горкиятъ селянинъ тича подирѣ му, додѣто намѣри коня си. Това на турцитѣ рѣдко се случва, но на християнитѣ твърдѣ често… Чаушътъ ги принуждава да даватъ каквото поиска и, когато не го даватъ веднага, или отказватъ, жестоко ги наказва, тъй щото и цѣло едно село не може да се дигне противъ властьта му, а трѣбва да слуша. Такъвъ е страхътъ между тѣхъ отъ тие хора“. Само оние, които живѣятъ въ по-голѣмитѣ градища и сж подъ непосрѣдственото вѣдомство на султана „по-добрѣ сж поставени; тѣ даватъ извѣстното каквото има да даватъ, и слѣдъ туй сж свободни. Ако нѣкой прѣвиши властьта си, има сждии. Но и тие раздаватъ правосждие на християнитѣ — боже упази! При всичко това, на гражданитѣ е хиляди пжти по-добрѣ, отколкото на селянитѣ (Donnoch haben sie es in den Staedten tausendmal besser als die auff dem Lande)“.

---

[1] Псп. 1883. г. (VI., 38).

Обаче, ние бихме направили грѣшка, ако помислимъ, че тука спира щедростьта на стариятъ режимъ да създава най-опасни органи противъ културнитѣ интереси на цѣлъ единъ народъ. Въ природата на феодалниятъ режимъ и въ характера на неговата политика е да увеличава, но не да намалява опустошенията; въ неговото битие се криятъ, както нещастията за грамадната часть на единъ народъ, така сжщо и ония спомагателни орждия, които наивното съзнание държи отговорни на първа ржка, като тѣхни вършители (създатели). Феодалниятъ режимъ, докато създаде своитѣ собствени гробари, не може да мине безъ прѣстжпления; неговиятъ дългъ пжть е покритъ съ човѣшки жертви, — той диша въ прѣстжпления, неговата стихия сж систематическитѣ издѣвателства надъ елементарнитѣ чувства на правдивость и свобода у обикновения гражданинъ.[1] Зачнатъ въ прѣстжпление, той продължава да сжществува въ прѣстжпления и създава прѣстжпници. Да се откаже отъ своя елементъ, би било равносилно самъ да прѣстане да живѣе. Подобни куриози никога не сж ставали и не ставатъ; нашата история не ги помни. Напротивъ, тя отбѣлѣжва като едно оригинално произведение на феодалния режимъ, напримѣръ, фанариотското духовенство — прословутия Фенеръ, който въ историята на нашето възраждане и въ избиването на българския народъ има сжщето влияние, каквото клерикалната реакция и езуитскитѣ ордени въ срѣднитѣ вѣкове за народитѣ изъ централна Европа. Създадено по неговъ образъ и подобие, съ всичкитѣ му вродени пороци, и съ тѣзи, които бѣше наслѣдило отъ пропадналата Византийска Империя, то, както и своя отецъ, се запй върху голата снага на народа. Да сѣе корупция бѣше неговия дългъ; да краде — неговото призвание. Способностьта му да лъже и да крои заговори противъ личната свобода и честь — сж качества, които то владѣеше по дарба и безъ контестация. Държавата, която не виждаше никаква опасность за себе си въ разпространението на неговата слава и влияние, си правѣше углушки, или го насърдчаваше, убѣдена, че съ кръста и свѣтото слово, които бѣха нашарени по чернитѣ одежди на тази черна мафия, народитѣ по-безчувствено спятъ подъ притѣснението: прѣди да й каже нѣкой истината, държавата добрѣ схвана, че религията не може да бжде нищо друго, освѣнъ опиумъ, чрѣзъ който най-сполучливо се приспива единъ робъ. И Фенеръ приспиваше народа; даже той се борѣше да не му отнеме нѣкой тая привилегия; даже той не стоѣше равнодушенъ прѣдъ малкитѣ успѣхи, които правеше въ това отношение българското духовенство, излѣзло изъ собствената му утроба; Фенеръ се борѣше противъ народа, — той се борѣше и противъ чуждеземното черно духовенство. Въ тази двойна борба Фенеръ не знаѣше граници, и всички срѣдства за него бѣха добрѣ дошли. При съвокупностьта на тѣзи условия, той ставаше държава въ държава, самъ Фенеръ значи, ставаше самозвана власть въ турската държава, изъ която сжществуваха, както видѣхме, много власти и държави: тѣзи прѣвишаваха числото на османскитѣ пророци... Съ една дума, Фенеръ, който освѣнъ това, прѣдставляваше и гръцката благородна аристокрация, се издигна до степеньта на самостоятеленъ институтъ съ помощьта на вѣковнитѣ привилегии, които му се даваха, дѣйствуваше отъ името на своитѣ собственни интереси слѣдъ като се откѫсна отъ тѣзи на държавата, и за да отиде по-нататъкъ въ своето влияние, мимо знанието и волята на послѣднята, отвори школи за убиване морала и младостьта. „Този кварталъ, Фенеръ, — пише Прускиятъ посланикъ въ Ц-дъ отъ 1779. година, е жилище на онѣзи, които се наричатъ гръцко благородно съсловие, и които живѣятъ отъ доходитѣ на влашкитѣ и молдавски князе. Това е една коварна мафия (toutes les scélératesses), и нѣма още езикъ толкова богатъ за да се даде име на всички тие, които се числятъ въ нея. Синътъ тамъ се учи въ удобно врѣме да одуши своя баща за нѣколко гроша, които той не е билъ въ състояние да му достави. Интригитѣ, коварствата, лицемѣрието, вѣроломството, обикновеното изкуство да се изнудватъ пари отъ нѣкого, всичко това тамъ се изучава методически“.

---

[1] «Depuis la naissance jusqu'à sa mort, aux jours de son éclat comme dans sa décadence, le régime féodal n'a jamais été accepté des peuples... C'est dans le caractère politique de la féodalité, dans la nature et la forme de son pouvoir que réside vraiment le principe de cette aversion populaire qu'elle n'a cessé d'inspirer» (*Guizot*, Essais sur l'histoire de France, Paris 1857. стр. 300—301).

Българитѣ бѣха „товарнитѣ животни“ на тая мафия.

Но тѣзи „животни“ не останаха безчувствени нито къмъ моралното зло, което разпространяваше тази организация, нито къмъ социалното израждане, на което го бѣ подложилъ актюелния режимъ. Болкитѣ наистина бѣха голѣми; тѣ всѣкидневно растѣха и ставаха все по-непоносими. Своеволията на провинциалнитѣ самозвани и държавни притѣснители се обърнаха въ система, която обхвана цѣлата страна. Правителството, само корумпирано, бѣше неспособно да се бори противъ нея; виждайки опасностьта отъ тая корупция, то само я насърдчаваше, то само я възприе: то се провъзгласи съюзникъ и главатаръ на обикновеното разбойничество, което широко вирна глава по цѣлата империя [1]). До началото на изминалото столѣтие, отъ когато се пунктира единъ рѣшителенъ обратъ въ социалната структура на примитивна Турция, България можеше да се смѣта страна изгубена, а нейното работно население изчезнало. Защото, източниятъ деспотизмъ не създаваше нищо друго, освѣнъ една компактна маса отъ насилия; защото той създаде болести, гладъ—една дълга мизерия. Народътъ мрѣше и невѣжествуваше. Неговитѣ дѣца ядѣха трѣва, тѣ боледуваха, тѣ чезнѣха. Цѣлата страна чезнѣше. Тя гледаше свѣта и небето безнадежно! Ала, въ срѣдата на това всеобще отчаяние, въ атмосферата на тази социална злина, се създаде цѣлиятъ корективъ на феодалния режимъ, противъ който въ близко врѣме ще възстане свѣта. Когато селскитѣ маси, отчаяни и обезвѣрени, бѣгаха (които не можеха да измратъ отъ насилствена мизерия) въ горитѣ, и тамъ ставаха герои на деня, създаваха първитѣ традиции на бждащето политическо хайдутство, безъ да съзнаватъ това; когато личниятъ бунтъ се смѣтна единствена форма на протестъ противъ оскърбена честь и365 увредени лични интереси; и когато съ всичко това вѣрваха да се приключва цѣлата смѣтка на саморазправа между една класа отъ грабители, съставена отъ мѣстни и чужди чокои, отъ бѣла и черна реакция, и цѣлъ единъ народъ — прѣдаденъ на трудъ, търсещъ работа; когато най-сетнѣ слѣдъ неуспѣхитѣ и на този послѣденъ видъ съпротива, повръхностниятъ историкъ би казалъ, че кандилото на цѣлъ единъ народъ е изгаснало за вѣки, тогава обективното развитие на феодалния режимъ взе една детерминативна форма. Въ тази детерминативна форма се създаде една изходна точка и една цѣль: въ детерминативното развитие производителнитѣ сили на страната, се създадоха всичкитѣ материални условия

---

[1]) Доказателства, че разбойничеството е било широко разпространено, както въ Турция, така и въ България прѣзъ

16—17. вѣкъ сж запазени въ турската държавна архива, части отъ която случайно сж печатени и въ нѣкои български периодически издания (вж. Мсб. кн. X. 582, 587).

за възраждането на цѣлата страна, за възкресението на цѣлия народъ. Като пословичната птица Фениксъ, българскиятъ народъ, съ цѣлата си култура, съ цѣлото си бждаще и съ всичката си амбиция да постави начало на една нова цивилизация, която може би скоро пакъ ще му измѣни, се появи изъ собственото си пепелище... Той каза да бжде день — и стана свѣтло! да бжде свѣтло — и се освободи! Ала това бѣше въ шестия день: докато настжпи седмиятъ, той заработи като крътъ въ темелитѣ на деспотизма, той постави разрушителнитѣ фугаси подъ гниещето здание на феодалната реакция, тъй сжщо, както економическото развитие бѣше създало вече или създаваше полека гнѣздата за новата революциона култура — новиятъ градъ съ неговото ново производство, съ неговитѣ нови хора, съ неговитѣ нови купнѣжи. Феодалната реакция се бѣше самозабравила; гениятъ на злото я бѣше помрачилъ и не съзнаваше, че собственото ѝ битие вече я води до самоотрицание, че въ нейната утроба се зарежда нейната отрова — революцията.

Още въ 17. и 18. вѣкъ съ голѣми мжки новата култура си пробиваше пжть у насъ. Дребната и по-едра градска индустрии започнаха да придобиватъ значение въ економическия битъ на цѣлия Полуостровъ. Даже държавата, която бѣше научена да взема на едро, безъ да дава, се убѣждаваше полека, че основаното върху робството на труда крѣпосничество е станало *недоходно* и за нея. Тя имаше, слѣдователно, *интересъ* да не прѣпятствува на новото индустриално развитие; тя бѣше безсилна или неспособна да отсѣче коренитѣ на това развитие, ако злополучието би ѝ подшушнало подобна идея. И тя го зарѣза. Съ едно-двѣ изключения [1]), които все пакъ говорятъ въ принципъ за неспособностьта на всѣка деморализирана класова държава щастливо да застжпя интереситѣ на производителния трудъ, турската власть до самото начало на 19. вѣкъ съ нищо не подпомогна економическото развитие. Послѣднето опипомъ налучкваше правилнитѣ посоки, и отъ друга страна — сношенията на балканскитѣ индустриалци съ южно-европейскитѣ търговци ги учѣха „на умъ и разумъ“. Тѣ намираха полза само въ размѣната на своитѣ произведения съ тѣзи на чуждата индустрия, и затова завързаха редовни сношения. Агентитѣ на западната търговия сжщо отъ своя страна търсѣха пазари, евтини и близки. Такива, несъмнено, бѣха най-близкитѣ съсѣдни балкански страни, изцѣло Турция, Европейска и Азиятска —, която нѣмаше още никаква ясна прѣдстава, какво количество злато ще изтегли европейската търговия изъ нейнитѣ дѣвствени нѣдра, изъ съхнещата кръвь на бѣдния народъ. Всепознатия латински пжть, между Нишъ и българската граница, както и много други, които сж кръстосвали цѣлия Балкански полуостровъ по срѣдата и четиритѣ крайща, сж служили за нерви на економическото развитие [1]). Много държави сж се намирали въ непосрѣдствени търговски връзки съ вътрѣшностьта на империята; тѣ взимаха суровитѣ произведения, които имъ даваше трудътъ на българския занаятчия и българската природа, отнасяха ги у дома си, отъ дѣто ги връщаха въ видъ на готови стоки, съ всичкитѣ качества на една друга цивилизация.... Дубровникъ и

---

[1]) Ср. E. *Morel*, La Turquie, etc. стр. 175 и др.; ср. още Ed. *Engelhardt*, La Turquie et le tanzimat ou l'histoire des réformes dans l'empire ottoman, etc. Paris 1882 — 4.t. I-II.

---

[1]) Латинскиятъ пжть отъ западъ къмъ изтокъ е минавалъ близу при Ихтиманъ („Троянския пжть“), и по течението на Марица е слизалъ въ Одринъ до Цариградъ. Още отъ „римско врѣме“ сж запазени кули по цѣлата линия на този пжть, въ които се намирали пазачи на керванитѣ, често нападани отъ разбойници. Войнишкитѣ села сж имали освѣнъ тая и друга мисия.

София бѣха въ постояни сношения. Намираща се на пѫтя, който водеше право отъ западъ къмъ изтокъ, София си бѣше припечелила името столица на България („Sophia, Bulgariae metropolis"), безъ нѣкога да се е спиралъ царски кракъ въ нея. Търново, като затиканъ въ горитѣ, отстѫпяше славата си на Срѣдецъ [1]. Тукъ се намираше прочутия чохаджийски ханъ, въ който складирали сукненитѣ произведения, донасяни отъ дубровнишкитѣ търговци; като търговски центъръ на голѣмия полуостровъ, какъвто бѣше Пловдивъ за Тракия съ тая разлика, че първия градъ съсрѣдоточаваше търговскитѣ интереси на цѣлия западъ —, Дубровникъ е пращалъ всѣка година по единъ консулъ въ София, да бди, естествено, за интереситѣ на тая република и за тие на нейната търговия.

Но не само изобилието на сурови произведения за сукна и др. сѫ привличали вниманието на чужденцитѣ къмъ Балкана. Още прѣди да стѫпятъ турцитѣ въ Европа, на Балкан. П-въ се развиваше медникарството, оловената и желѣзна индустрия. Желѣзарството успѣваше въ България, и най-много въ Самоковъ, кѫдѣто още има остатъци отъ нѣкогашнитѣ мадани, замѣнени сега съ силния млатъ на новата механика. Изобилието на желѣзни руди е обръщало внимание на чужденцитѣ, които като червей запъпляли изъ този пръвъ индустриаленъ градъ, изъ неговитѣ околности. Сръбскиятъ ренегатъ Бошко и единъ мѣстенъ „великъ болярин" притежавали най-крупнитѣ желѣзоливни. Къмъ тѣхния брой се числятъ още 10—12 едри собственици на мадани, които сѫ съсрѣдоточавали въ рѫцѣтѣ си цѣлата желѣзарска индустрия, въ която били заети обеземлени селяни и градски работници — първитѣ свободни птици въ България… „Навредъ по течението на р. Искъръ стърчели високитѣ кули на бейоветѣ и оградитѣ на маданитѣ. Самоковъ… бѣ тогава цвѣтущъ въ търговско отношение градъ“ — пише единъ съврѣменикъ [1]).

---

[1] Сношенията на старо Търново съ чуждия свѣтъ, както и неговото благосъстояние, не безъ прѣувеличения сѫ описани въ книгата „На Царевецъ", повѣсть отъ Н. Начовъ.

Наравно съ това, се разраства копринената индустрия, сѣдларството, производството на зърнени храни, винодѣлие и пр. въ цѣла България.[2]) Отново дребната култура и търговията процъвтяватъ прѣзъ 18. и началото на 19. ст. Засилването на търговията обаче, видѣ се, имá и друго послѣдствие: едритѣ стопанства, спахилжцитѣ, основани върху натуралното стопанство, неизбѣжно се прѣобръщаха въ парични стопанства. „Това развитие поведе къмъ замѣстването на спахилжцитѣ съ чифликчийството, съ едрото землевладѣние и парично стопанство, т. е. земледѣлие за произвеждане земледѣлчески стоки, за търговия“.[3]) Стоки произвеждаше едрото и дребно земледѣлие, стоки произвеждаше и занаятчийството. Срѣщу единъ облакъ отъ адски видѣния, които носѣше ориенталската феодална реакция, стои една вихрушка отъ разрушителни и съзидателни сили на новата економическа култура! Този економически под'емъ извика една борба, посрѣдъ съревнованието на класитѣ, която доведе до нови идеи, до нови искания. Тази борба доведе до ново размѣстване на класитѣ въ България, нейното политическо и просвѣтително движение, извънредно силно прѣзъ края отъ първата половина на миналото столѣтие. Очевидно бѣ, че съ тѣзи явни прояви на новъ економически животъ, старитѣ обществени отношения сж прѣтърпѣли крушение, производителнитѣ сили на страната сж тръгнали безусловно къмъ благоприятенъ край, и че старата частна собственость фактически е прѣтърпѣла криза. Но тамъ, дѣто въ условията на економическия животъ се е извършила революция, политическата революция отъ въпросъ на цѣль, се прѣвръща въ въпросъ за по-скорошна организация на опозицонитѣ елементи; кждѣто общественитѣ отношения сж счупили волята на традицията и рутината, революцията за промѣна политическото положение, е въпросъ на дни, на часове. Личностьта и киаситѣ, свързани съ появата на тѣзи отношения, на новата економическа структура, правата на които само трѣбва да бждатъ легитимно признати въ законитѣ на всѣко ново общество, искатъ свобода. Такава е революционата логика на развитието, и на фактитѣ, създадени отъ него, — такава е волята на економическитѣ промѣни и тази на промѣнитѣ въ общественитѣ положения, воля по-силна отъ волята на най-силната реакция. Еманципираната фактически дребна и едра култура имаше нужда отъ освободенъ трудъ; въ началото на своето засиляне тя не чувствуваше нужда отъ робство, — свободата за нея бѣше всичко. Ако крѣпосничеството прѣдполагаше на една страна землевладѣлци — магнати, на друга — зависими дребни селяни, сир. робство, новата материална култура, напротивъ, издигаше въ начало по-другъ принципъ, изходеща изъ интереситѣ на своитѣ търсѣщи свобода и независимость занаятчии — индустриалци — търговци¹) въ градоветѣ, и селяни-земле-

---

[1]) Мсб. XV, 268 — 269.

[2]) М. Безолтъ твърди, че въ винодѣлието българитѣ изобщо били „немарливи и мързеливи“, ала Дриишъ (XVIII. ст.) е на по-друго мнѣние: „wann aber diesse Stadt mit Mauern versehen wäre, cönnte man wegen der mit Getragd besäeten und mit Wein reben besetzten weiten Feldern veilleicht von ihr sagen, dass Ceres und Bacchus ihre Wohnungen in deren Ringmauern aufgeschlagen hätten“ (Мсб. IV. 404, заб.).

[3]) Д. Благоевъ, loc. cit. 15.

---

¹) Търговцитѣ, като замѣсени само въ размѣната, а не и въ производството, не взимаха участие въ движението като класа. Като посрѣдници обаче, тѣ бѣха заинтересу-

дѣлци въ селата. Личностьта вече нарасна, нейнитѣ хоризонти отиваха по-далечъ отъ тѣснитѣ граници на затвореното натурално ступанство: тя търсѣше негли да се прояви, — да прояви енергията на своитѣ мускули, и силата на индивидуалния трудъ въ изграждане на новата култура . . .

Въ тази безконечна верига отъ невъзможни злини и боричкания межу смъртьта и живота — се създадоха основнитѣ елементи на политическото и духовно възраждане, и въ атмосферата на тѣзи социални нужди се сътвори революционото движение по цѣлия Полуостровъ, силно подкрѣпено и отъ една вѣковна умраза, която бѣше пропила споменитѣ у роба.... Гърция, Сърбия и България, едни по-рано, друга по-късно, като по-отдалечена отъ влиянието на други фактори, за които иде редъ да кажемъ двѣ думи, и като по-близка до изворитѣ на най-силно организираната бѣла и черна реакция, се дигнаха економически на кракъ — възродиха се, а заедно съ това махнаха ржка на цѣлото минало, което пръждосаха въ тъжнитѣ страници на историята... Ступанскитѣ успѣхи, които направиха тие отдѣлни провинции на нѣкогашната велика османска империя, въпрѣки нейната пакостна грижа, изградиха тѣхната духовна и политическа свобода.

Тази свобода и възраждането, което я прѣдшедствува, бѣха съпроводени отъ маса обществени движения, които се извършиха въ западна Европа, както и въ съсѣдни нѣкои страни; — тѣ влияеха на България.

Културата въ България, начало на която бѣха поставили богомилитѣ, и ничтожния оня брой литературни произведения, прѣимуществено съ духовно съдържание, бѣха изчезнали прѣзъ врѣме на робството.

вани отъ промѣната на политическото положение, която имъ обѣщаваше по-тлъсти печалби. Отъ тукъ тѣхното съчувствие къмъ революцията.

Съ разпръскането на богомилитѣ при Борила, тѣхнитѣ най-талантливи хора изчезнаха, или забѣгнаха въ Сърбия, Босна, Франция и другадѣ, кѫдѣто отнесоха зародишитѣ на възможната тогава българска свѣтска литература, а слѣдъ покорението на България и съ потурчването на останалата часть отъ тѣхъ, нѣмаше заинтересувана литературна срѣда, която да поддържа тая литература. Широката народна маса никога не се интересуваше отъ въпроситѣ на художественитѣ изкуства, които и безъ това не докондисваха нейното положение. Привита къмъ своето окаяно положение, нея е вдъхновяваше пѣсеньта за сеидбата и бълбежътъ на горската шума. Отъ литературата на богомилитѣ или отъ тая на черното царско духовенство, тя отбираше само оная часть, която му посочваше дълбокитѣ язви, развити въ неговото тѣло (отъ литературата на първитѣ), и приказката за бѣдния Иовъ (отъ тая на вторитѣ). Нищо повече. Ето защо, слѣдъ падане на второто българско царство, както е обичай да се изразяватъ банални историци, прѣстана всѣкакъвъ духовенъ животъ въ България. Народътъ се затвори въ себе си, и дълго заживѣ съ своята тѫга, тъй сполучливо и художествено описана въ неговитѣ многобройни пѣсни. Духовенството и всички, които се занимаваха съ литература подъ царската стрѣха, избѣгаха въ монастиритѣ. Тукъ тѣ се затвориха и продължиха... своята схоластика, която нѣма нищо общо съ наивното художествено чувство у масата, въплотено въ народната поезия. Голѣмо число литературни „изслѣдвачи“ безъ спѫнка твърдятъ, че въ монастиритѣ, слѣдъ покорението на България, се запазила българската литература и се развила нѣкаква наука! И цитиратъ: житието на св. Петка Търновска, житието на Патриархъ Евтимии, житието на свѣтитѣ братя равноапостоли, житието на св. Козма Презвитеръ, за мощитѣ на св. Иванъ Рилски, житието на..., житието на... и пр. жития. Но когато надникнете въ всички тѣзи „житиета“ вие виждате, че тѣ сѫ достойни само за гениалнитѣ филологически изслѣдвания на патриоти-филолози, безъ да иматъ друго колко-годѣ човѣшко значение. Тѣхното литературно значение е равно на нула. — Науката обаче, която създадоха монастиритѣ, остава въ фантазията на нашитѣ историци Отъ послѣднитѣ ще очакваме да я напишатъ отъ тъй нататъкъ, безъ да я търсятъ въ миналото, кѫдѣто нийдѣ нѣма да я намѣрятъ.

Само нѣкждѣ изъ 17. или 18. вѣкъ се забѣлѣжватъ искритѣ отъ литературна имитация, която за жалость, поради критическитѣ обстоятелства, неможеше да има много широко разпространение, нито влияние. Това бѣха тъй нареченитѣ дамаскини, литературнитѣ свойщини на които все пакъ сѫ достойни за сериозното внимание на рутинеритѣ-историци, които иматъ школни прѣдставления по всички въпроси на науката.

Ала подъ силното влияние на западнитѣ учения и революциони политически движения, идеитѣ, които се носѣха съ врѣмето и съ интереситѣ на новитѣ обществени класи въ България, скоро прѣлитаха въ съзнанието на по-развитата и възприемчива часть на малолѣтната интелигенция. Отецъ Паисий написа своята Славянобългарска история въ втората половина на 18. столѣтие (1762.), врѣме което тъкмо отговаря на нервнитѣ обществени движения въ Италия, Англия и особено въ Франция, която прѣзъ цѣлия 18. и първитѣ десятилѣтия на 19. вѣкъ стоѣше на първо мѣсто. Въ края на 18. столѣтие всички културни народи се бѣха разшавали; капиталистическата буржуазия, която прѣживѣ единъ дългъ периодъ на организация и възпитание, седигаше като единъ човѣкъ, написа единството на нацията, както се открояваше въ въображението ѝ върху своитѣ политически скрижали за лозунгъ по-свѣтъ отъ името на бога — тъй като тя бѣше тогава безвѣрна! — и провъзгласи равенството, свободата и братството между всички народи. Нѣщо повече. Въ възрѣнията на революционата буржуазия отъ врѣмето на Великата революция, нацията бѣ прѣстанала да бжде една юридическа идея, както тя е схаща днесъ, и се прѣвърна въ едно универсално начало, което обхваща цѣлата вселена, както и всички племена. «Les nations ne sont que des individus de la société universelle ou de l'espèce humaine. Un peuple doit à un autre peuple, tout ce qu'un homme doit à un autre homme“ [1]. Революционата буржуазия, която бѣше почувствувала своята сила, се екзалтира, и като най-многобройна и най-напрѣднала откъмъ съзнание и образователни срѣдства, идентифицира себе си съ цѣлия народъ, съ всичкитѣ народи, за свободата на които провъзгласяваше революциитѣ. Нейната наука ставаше отзивъ на това съзнание, и въ много по-кристализирана форма разнасяше собственитѣ ѝ идеи по всички посоки на земната карта. Енциклопедиститѣ въ Франция не само популяризираха откритията на науката, тѣ пропагандираха чрѣзъ своята литературна организация онѣзи начала, които вече само слѣдъ нѣколко дни революцията осжществи. Така, най-бистриятъ умъ на революционата френска буржуазия, Холбахъ, комбинираше „социалната система“ на новото общество, което трѣбва да наслѣди феодалния режимъ, и опрѣдѣляше, освѣнъ присжщитѣ качества на гражданина и нацията, но още и тѣзи на законодателя, който има да оформи чрѣзъ закони извършващето се въ живота; той, законодателя, е органъ на женералната воля, затова трѣбва да съгласува своитѣ закони съ човѣшката природа, която, неще съмнѣние, не е „парциална“, а универсална. «Tout législateur est l'organe de la volonté générale; ses loix sont justes et bonnes, quand elles sont conformes à la nature de l'homme... Les loix civiles ne sont donc que les loix naturelles...»[1] „Не, казваше направо този смѣлъ писатель,—хората не сж създадени за да бждатъ нещастни на земята“[2]), и като наричаше „философитѣ“ на враждебницитѣ съ оскърбителния епитетъ меланхолични мислители, опрѣдѣляше конкретното сдържание и цѣль на философията въ нейното практическо значение. „Истинската философия, казваше Холбахъ, трѣбва да има за начало обичьта на хората, желанието да ги види щастливи . . . C'est donc la Philanthropie, et non la Misanthropie, qui doit animer tout homme qui se donne pour l'ami de la sagesse“, сир. философа.[3]) Съ една дума, философията и политиката трѣбва да прѣслѣдватъ една универсална цѣль — общето благо. Това е задачата и на всѣки общественъ прѣвратъ.

---

[1] Holbach, Système sociale ou principes naturels de la morale et de la politique, etc. Londres, 1774. t. I. стр. 104.

Тие учения, кждѣ повече, кждѣ по-малко, наспоредъ условията и страната, се разпространяваха по цѣла Европа и като вълна залѣха умоветѣ на народитѣ потиснати. Отъ тие научни движения чрѣзъ десета ржка и въ голѣма оскждица бѣше захраненъ и патриархътъ на българското национално възраждане, Паисий. Паисий, дѣйствително, нѣма широкия погледъ на френскитѣ просвѣтители—философи. Неговото положение, както и неговото развитие, не му позволяваха да се издигне до западноевропейската наука. Като стоѣше надъ своитѣ съврѣменици, той стоѣше подъ нивото на успѣхитѣ, които бѣше направила другадѣ науката въобще. Недостатъцитѣ въ неговото развитие, които сж недостатъци и на цѣлата срѣда, която създаде тоя любвеобиленъ монахъ, се наложиха и въ неговата славянобългарска история, върху идеитѣ, които бѣше съ голѣма наивность и съ още по-голѣма обичь нахвърлялъ въ нея, както и върху надеждитѣ, които съпровождаха неговитѣ желания. И собствено казано, ако имаше съ какво да влияе върху едва що будещата се народна маса, смѣсениятъ съставъ на която вече познаваме, това бѣха добритѣ благопожелания, които хармонираха съ нейнитѣ собствени желания. Прѣзъ цѣли 50—60 години българската „наука“ и българската писана „литература“ може би се изчерпяше съ това малко книжле, тъй много търсено и толкова много четено.... То може би събужда умоветѣ, или ги насочи къмъ знанията, които съставляватъ едно изъ най-сериознитѣ условия за класовото пробуждане на организирващиятъ се при новитѣ производителни сили народъ. Но ние бихме прѣувеличили влиянието на славянобългарската история, ако кажемъ, че единствено тя, слѣдъ влиянието на западнитѣ научни движения, раздвижи цѣлия народъ. Освѣнъ малката книжка на о. Паисий, имаше други по-силни фактори, които извънредно влияѣха върху обединението на новитѣ класи, върху обединението на тѣхното съзнание. Първиятъ отъ тѣзи фактори бѣха обикновенитѣ народни дружества, така нареченитѣ „еснавски здружения“, въ които се култивираше духъ на самоуправа и неприязънь къмъ „агарянския“ режимъ. Нашата цѣль не е да изслѣдваме тука нито произхождението на тѣзи организации, нито тѣхното развитие, и още по-малко да изчерпяме всестрано тѣхния съставъ. Но все таки трѣбва да се отбѣлѣжи на това мѣсто, че като напълно автономни учреждения, които се грижѣха за интереситѣ на професията, още по-ясно за материалнитѣ интереси на занаятчиитѣ и на търговията, цѣль, която въ послѣдня смѣтка ги негласно обединяваше въ една национална организация, тѣзи здружения неминуемо дохождаха лице срѣщу лице съ политическитѣ въпроси, колчемъ не бѣха въ състояние да разрѣшатъ нѣкоя задача на економическа почва. Макаръ и най-прости видове економически (еснафски) дружества, каквито можеха да сжществуватъ при тогавашнитѣ условия, кое-какъ тѣ се прѣвръщаха въ политически клубове. Въ тѣзи неволни политически клубове, които правѣха своитѣ събрания подъ носътъ на една власть, двойно фатална за цѣлия народъ, когакакъ да е, си пробиваше пжть новата наука, наравно съ произведенията на западната индустрия, както и екотътъ отъ западнитѣ политически движения. Прѣди всичко въ тѣхъ се ковѣха всички искания прѣдъ управляющата класа и правителството, като се почне отъ реформитѣ въ църковното дѣло и стигнете до реформитѣ въ областьта на собственостьта и свободното упражнение на занаята. Колкото и да бѣха слаби въ началото, тѣхнитѣ систематически дѣйствия прѣдизвикаха царскитѣ фермани — Хати Шерифътъ и Хати Хумаюнътъ (1839 — 1856), съ които бѣха санкционирани въ Турция правата на личностьта и правата на собственостьта. По-нататъкъ, съ еволюцията, която настжпи въ собственостьта слѣдъ Кримската война (1854 — 56), въ тѣзи дружества закипѣ още по-силенъ животъ, изразъ на което се яви цѣла журналистика, легална и нелегална [1]). Реформата слѣдъ Кримската война означаваше окончателна побѣда на манифактурния и търговски капиталъ надъ поземелната феодална собственость, тя означаваше, че слѣдъ краткия периодъ на дребно буржуазна култура, който бѣ заживѣла, много по-бърже отколкото човѣшкиятъ умъ може да обхване събитията, Турция прѣмина въ новата капиталистическа култура. Въ Турция, и особно въ нейнитѣ балкански провинции, много по-скоро отколкото въ всѣка друга страна, създаденитѣ за подобрѣние економическото и ступанско положение реформи, се прѣвръщаха въ своята противоположность. Реформитѣ въ Турция, които впрочемъ, не сжществуваха прѣзъ 18. вѣкъ, прѣзъ 19-ия даваха всѣкога отрицателни резултати. Слѣдъ горнитѣ два хата, Турция, която мислѣше да е задоволила всички съсловия, неочаквано прѣмина въ вихъра на нови неприятности. Очевидно бѣ, че слѣдъ като пощо-защо приложиха реформитѣ, положението на производителитѣ не бѣше станало розово. И то дѣйствително се влошаваше за бърже процъвналото, но незакрѣпнало или подбито отъ външна конкуренция занаятчийство и земледѣлие 1). Еснафскитѣ здружения заработиха; интелигенцията — всѣкога по-усѣтлива къмъ промѣната въ положението на нѣкоя кла-

---

[1]) Holbach, loc. cit. t. II. стр. 10 — 11.

[2]) Holbach, loc. cit. t. I. стр. 174.

[3]) Holbach, loc. cit. t. I. стр. 200.

---

[1]) „Прѣдприятое отъ султана Махмуда ново законоустановление въ Турско, кое сынъ му наслѣдникъ султанъ Абдулъ Меджитъ въ 1839. подъ имянемъ Танзиматъ обнародва . . . дади съвсѣмъ другы духъ всѣмъ поданникъмъ Турции, а найвече Българъмъ, кои въ томъ вѣкы глѣдахж спасение си и приготвяхж ся да дѣйствувжтъ за права си, коихъ тии имжтъ за незавысимо священство“ — пише Раковски (Дунавски лебедъ, г. I. бр. 4. 1860.). Прѣзъ сжщето дѣсятилѣтие се разви голѣма економическа литература и цѣла планина отъ статии по ступански въпроси. Отъ Бѣлградския Лебедъ до Цариградската Турция, вжтрѣ и вънъ отъ България, нѣма да срѣщнете периодическо издание (1845 — 75), което да не се занимава съ рѣшението на ступански проблеми (вижъ освѣнъ посоченитѣ издания за годинитѣ 1860 — 64, още в. в. Право (1869.), Македония (1870.), Българска пчела (1863.), Български книжици (1858.), Българія (1860.), Лѣтоструй и пр.).

---

1) Два цитата сж нуждни, за да бждатъ документирани впечатлѣнията на читателя. „Нашитѣ селяни сж до толкова смазани отъ тѣзи дългове (дълговетѣ правени у лихваритѣ — чорбаджии; за това вижъ по-нататъкъ въ книгата, И. К.), щото само едно чудо може да ги докара да дойдатъ въ себе си. Отпадането на селското население е до толкова явно, щото не могатъ да го скриятъ и онѣзи, които си затварятъ очитѣ прѣдъ всичко“ (в. Турция отъ 1872. г.). — „Шаяцитѣ ни, абитѣ ни, келимитѣ ни, различнитѣ кожи (сахтияни и гьонове) и пр. и пр. отъ день на день губятъ цѣната си и производството имъ се намалява...“ (в. Право отъ 1869.). Аналогични причини бѣха принудили селското население и работницитѣ отъ Самоковъ и близкитѣ села, да бѣгатъ изъ „околноститѣ на Цариградъ и Мала Азия“ слѣдъ 1839 г. (вижъ за това Мсб. XV., 272 — 273.).

са, ако е свързана съ нея чрѣзъ спомени, идеали и произхождение — сѫщо. Отъ всички страни започнаха да викатъ за нови реформи, защото провалата е неизбѣжна. . Този викъ е всеобщъ прѣзъ 50-тѣ и 60-тѣ години. Този викъ приближаваше голѣмата катастрофа, която намираше още една подкрѣпа въ идеитѣ, изнесени отъ Великата революция (1789), както и отъ тѣзи прѣзъ първитѣ нѣколко десятилѣтия на 19. вѣкъ. . Тѣзи събития извънредно ползуваха нашитѣ революциони класи до 1876. година, и може би безъ тѣхното сътрудничество, революционото съзнание въ България щѣше да дойде много по-късно. Слѣдъ като сѫ създадени материалнитѣ условия за една революция, естествено, нуждно е съзнание. Това съзнание се извлича изъ подневолното положение на революционата класа, която чертае своитѣ задачи, цѣлитѣ на своето собствено движение, и опрѣдѣленитѣ форми, въ които има да се излѣе най-близкото бѫдаще. Но всичко това дохожда по-бавно или по-бърже не само въ зависимость отъ назрѣлостьта на почвата вѫтрѣ въ дадена страна, но още и отъ външни условия, които видимо не сѫ въ логическа връзка съ тѣзи, що сѫ създали вѫтрѣшнитѣ движения. Външното политическо положение всѣкога може да забави или ускори революционото движение въ една страна. При новитѣ международни економически и политически връзки това е станало сѣкашъ законъ, неподатливъ на изключение, приложенъ въ подчинени земи, които економически стоятъ назадъ, и, слѣдователно, не играятъ първенствуваще значение въ международнитѣ сношения. Това влияние наблюдаваме въ историята на българската революция, която откъмъ тая страна, оправдава генералното значение на тоя законъ за всички малки страни.

Въ началото на своята политическа идилия, както и трѣбваше да се очаква, революционата буржуазия се показа по-щедра къмъ малкитѣ и безпомощнитѣ; тя имъ подаваше ржка, и срѣщу извѣстна материална компенсация, ги насърдчаваше къмъ възстание, къмъ освобождение. Ако нацията е едно универсално понятие и ако въ прѣдставленията на революционната класа отъ началото на 19. и края на 18. вѣкъ свободата е единъ абсолютенъ принципъ, еднакво полезенъ за господаря и роба, защо да сжществуватъ подчинени народи? Кой дава право на тиранитѣ да коватъ вериги за свободата и щастието на народитѣ? Ако това е слабостьта на послѣднитѣ —трѣбва да имъ се помогне; ако причината сж тиранитѣ — трѣбва да имъ се отсѣчатъ главитѣ! Да живѣе независимостьта на универсалното човѣчество! Voilà! [1]) И революционата армия, която идеализираше даже своитѣ грѣшки, тръгна по свѣта, и разнесе идеитѣ на братството, и чупѣше робски вериги. Египетскитѣ пирамиди, далечъ на хиляди мили отъ Европа, бѣха чакали — споредъ гениалното изражение на Наполеона — четири хиляди години за да бждатъ... пакъ заробени. Азия, въ която условията за една революция по типътъ на френската, не бѣха още съзрѣли, затрѣпера прѣдъ великия жестъ на революционната армия. Турция, която застрашаваше нѣкога Еворпа, склони на отстжпки. Но имаше и други съображения въ смѣткитѣ на революционната класа, насърдчавайки поробенитѣ народи, да се освободятъ отъ робството, когато отстжпкитѣ на азиятския деспотизмъ не задоволяваха агентитѣ на революционитѣ войни. Колкото и да идеализираше своето движение, буржуазията чувствуваше, че все пакъ въ основата на тоя универсаленъ идеализмъ лежи единъ локаленъ или универсаленъ, все едно, егоистиченъ стремежъ — завладѣване нови пазари за нейнитѣ стоки. Революцията отъ 1789. г. бѣше направила отъ Франция една първостепенна индустриална страна, като даде на нѣйниятъ новъ гений крилѣтѣ на конкуренцията.¹) Но по пжтя на тѣзи завоевания, френската буржуазия срѣщаше неприятели въ лицето на английската буржуазия и руския деспотизмъ, които никакъ не се въодушевляваха отъ универсалния идеализмъ на френската революция. И тукъ, въ срѣщата на тѣзи съперници, се завърза една борба, която тласна много напрѣдъ развоя на революционото съзнание въ Полуострова и частно въ България. Французската буржуазия много хубаво тълкуваше славянофилскитѣ чувства на Русия; интересътъ къмъ християнитѣ въ Турция, който послѣднята проявяваше отъ дълги години, бѣше интересъ платонически, подъ който се криѣха вълчитѣ инстинкти на една коварна власть: настаняването рускиятъ абсолютизмъ на изтокъ и завладѣването на Цариградъ, сир. туряне подъ свое влияние цѣлиятъ Ориентъ. А „поставена на пжтя за Индия не щѣше ли тя (Русия) да стане единъ день сжщо могжществена морска сила, която ще замѣсти Англия за да ни причинява смъртоносни мжки?“ ²) Ако съмъ щедра съ благодатьта на свободата, която раздавамъ, сжщо трѣбва да бжда внимателна къмъ собственитѣ си интереси — разсжждаваше френската буржуазия, която имаше опитътъ на двѣ-три революциони десятилѣтия. И този политически практицизмъ се прояви въ организираното прѣслѣдване на руското самовластие, което спекулираше съ горчивата участь на отоманскитѣ славяни. Френската буржуазия, съ цѣлъ роякъ публицисти-прогресисти и ре-

---

[1]) „Celui qui opprime une seule nation se déclare l'ennemi de toutes" — е казано въ извѣстната «Déclaration des droits».

---

¹) Louis Blanc, Révolution Française. Histoire de dix ans. (1830 — 1840.) Paris, 1846. стр. 140 на първия томъ.

²) L. Blanc, Ibid., t. I. стр. 141.—A. Glénard, който допуска, че въ „чувствата“ на Русия къмъ източнитѣ християня има нѣщо „благородно“, не може да прѣмълчи факта, че руситѣ „мечтаятъ“ за Ц-дъ, Солунъ, Срѣдиземно море и за източния пазаръ; Гленардъ не успорява съперничеството между търговска Русия и търговска Англия (вж. неговата книга La Guerre d'Orient, Paris 1877, прѣдговорътъ).

публиканци, създаде и насърдчаваше тъй нареченото илирско движение, което имаше за цѣль да организира въ едно политическо тѣло южнитѣ славяни, за да бѫдатъ противопоставени на рускитѣ домогвания... И тя успѣваше. Но тя още повече успѣ да затвърди въ съзнанието на поробенитѣ славяни необходимостьта отъ политическа свобода. Тамъ, кѫдѣто военитѣ движения отъ първитѣ двѣ десятилѣтия на мин. вѣкъ не можѣха да революциониратъ срѣдата съ влиянието си, постигнаха го слѣднитѣ движения отъ 1830, 1848. и 1871. години, въ които за пръвъ пѫть се прояви една нова рѣшителна политическа сила — работническата класа. Докато буржуазията дѣйствуваше отъ името на единъ абстрактенъ принципъ за свобода и братство, и се борѣше за всеобщето освобождение на народитѣ, неусѣтно се изправи тя прѣдъ невъзможностьта да рѣши всички въпроси, които постави собственото ѝ развитие. Вмѣсто да установи равенството, тя възобнови неравенството въ готически стилъ между класитѣ, което неравенство незабавно се изрази въ борбата между трудъ и капиталъ. Революциитѣ отъ 1830, 1848. и 1871. години сѫ живъ очертъ на тая борба. Господството на буржуазниятъ режимъ, издигнатъ върху развалинитѣ на феодализма и върху началата на капиталистическата частна собственость, вмѣсто да прѣмахне борбитѣ и неравенствата, противъ които се обявиха революционеритѣ до 1789, още повече ги подхрани. И сега вече, старитѣ революциони сили въ Франция (— сѫщитѣ явления имаше и въ Германия прѣзъ срѣдата на 19. в.) не мечтаѣха за едно универсално освобождение, а за рѣшение на близки, локални въпроси: капиталистическата буржуазия се мѫчеше да заякчи своето положение като обърна политическата си сила противъ другитѣ класи. Само останалитѣ народни слоеве, пропадащата дребна буржуазия и работническата класа, искаха да продължатъ революцията, която въ Франция за буржуазията свършваше съ годината 1789. Това противорѣчие въ социалното положение на нѣкога революционата буржуазия, изново създаде условия за свирѣпа борба и идейни течения, които въ своя триумфаленъ ходъ пакъ заляха полето на българската революция (1856—1876). Своеврѣменно ние ще видимъ въ какво се състоѣше това влияние на тие нови движения, които прѣдзнаменуваха въ цѣла Европа край за старитѣ консервативни сили и еманципиране на бѫдащето . . .

Цѣлата тая сложна система отъ по едри и по-маловажни обстоятелства прѣдставя историческата основа на нашата революция, както и богатата оная почва, върху която се очертаха лицата и събитията до 1876. година.

Тази сложна срѣда, въ своята бавна и закономѣрна еволюция, създаде и героя на настоящата книга, който съ повдигътъ си на 1876. разсѣче гордиевиятъ вѫзелъ на българската многотърпѣлива история, за да разтвори вратитѣ на България къмъ новата цивилизация.

ЧАСТЬ ПЪРВА.

ЖИВОТЪ.

ГЛАВА ПЪРВА.

Въ заритѣ на младостьта.

Дѣтство. — Родители. — Старото сѣмейство и новитѣ хора. — Природа-учителка и училище-инквизиция. — Юноша. — Деньтъ се познава отъ зараньта.— Любовь къмъ Балкана. — Младежътъ противъ условноститѣ на живота. — Калоферъ прѣди 1848 г. и легендата за негсвото заселване. — Войнишкитѣ села и тѣхния законъ. — Калоферъ до 1870 г. — Економическото положение на Калоферъ. — Калоферъ олицетворение на постоянна борба между бѣдни и богати. — Хайдути. — Мѣстото на Ботю Петковъ въ съврѣменитѣ борби. — Баща и синъ. — Силуетъ въ сѣнка.

I.

На връхъ коледа 1847. година, сжщиятъ день, когато споредъ легендата се родилъ синътъ човѣчески, и сжщата година, когато бѣднитѣ изъ Европа оглушаваха цѣлия свѣтъ съ бунтътъ си противъ тирани и експлоататори, въ Калоферъ — една проста селянка, здрава и пъргава българка, отгледана въ робство и създадена за светица, роди чедото на България, нейниятъ гений, нейното провидение. Широки сж били устата на Калоферъ прѣди и слѣдъ тоя паметенъ день. Жени хлевоусти и съсѣдки, съ очи и на тила, подъ плетъ и надъ пжть, гадаѣли, правили прокоба за бждащето чедо на даскала. — Хаирсжзинъ ще бжде, като баща си, думали едни. — Не бързай, Митро! не се знае какво ще е — прѣкжсвала втора: то зависи дали ще е мжжко или женско. — Мѫжко или женско, отсичала третя, гледай бащата и майката — па пиши чедото. — Отзивъ на тие махленски прокоби ставали селскитѣ кръчми. Калоферъ не се славѣше съ много умни глави, но съ повече широки и клюкарски уста, само Панагюрище можеше да го надмине. Обществения форумъ, както се сѣщате, бѣха кръчмитѣ, слупени като гробници и тъмни като хаосъ. Тукъ се отнасяха приказкитѣ отъ улицата, създадени отъ женското любопитство и откърмени въ подозрѣнията на една фантазия, жедна за новини и за насмѣшки. Тукъ, въ тие селски говорилни, се гадаѣше за близки и далечни, за роднини и чужди, за село и окрѫгъ, за държавата, пакъ ако щете — и за цѣлата вселенна. Защото — въ това врѣме на ниска култура и голѣмо невѣжество, хората, грамотни или неграмотни, бѣха енциклопедисти. Тѣ знаеха националната история по „Александрията“ и по Венелина; тѣ учеха всеобщата география и миналото на старитѣ народи; тѣ бѣха запознати и съ ингилизина, и съ френеца, и съ нѣмеца и съ всички културни народи. Тѣ познаваха другитѣ повече отъ себе си, повече отъ своя народъ. Чрѣзъ наусницата и светчето — между българитѣ отъ оная епоха бѣше проникнала и философията: тѣ всички бѣха философи, аритметици, географи, политици и... бъбрици. Ние си спомняме нѣкогашна грамотна България, оная, която бѣше вкусила нѣщо отъ забраненитѣ плодове на науката, отъ гръцката калиграфия и отъ Рибния букварь. Тая България, заета съ своята индустрия и съ своя умъ, бѣше нѣщо голѣмо, знаменито: нейниятъ гласъ се чуеше между останалата рая, — тя разрѣшаваше прѣдъ кюпенцитѣ на нѣкоя бакалница, или прѣдъ тезгяха на нѣкоя кръчма, мировитѣ космически въпроси, въпроситѣ на битието и въпроситѣ на международната политика, които смѣсваше съ името на Бонапара. Тази България гадаѣше върху сѫдбата на „турчина“, тя гадаѣше върху сждбата на своитѣ душмани и приятели. Прѣзъ коледа 1847. година, въ която се роди героятъ на нашата книга, тази България гадаѣше и неговата сждба, сждбата на неговитѣ родители, а може би и сждбата на цѣла България. — Чули, какво разправяше оная — подзела една мжжка уста, притежательтъ на която се ползувалъ съ славата на селски настрадинъ-ходжа: даскалицата днесъ-утрѣ — таквози; бабината имъ! каквото и да бжде, мжжко или женско, нѣма да излѣзе по-ербапъ отъ баща си.

Селската глъчва противъ „даскалътъ“ и „даскалицата“, и за тѣхната бждаща рожба, продължавала все въ тоя духъ до 24. Слѣдниятъ день, 25. декемврий, рано по пѣтлюви зори, прѣдъ отсрѣщния плетъ на даскалската колиба, двѣ съсѣдки съ несчесани коси, шушукали за новото чудо — и скоро отнесли новината по всичко село: цѣло Калоферъ се стекло на поклонение прѣдъ Витлеемската пещеря, едни да честитятъ на даскала мжжка рожба, други да удовлетворятъ своето праздно любопитство.

Нека кажемъ още сега като за характеристика на врѣмето, че прѣди 60—70 години, пакъ и наскоро слѣдъ освобождението, простиятъ народъ проявяваше голѣмо любопитство и къмъ най-дребнитѣ случки изъ живота на „ученитѣ“, които носѣха многозначущето име „даскали“. Даскалътъ бѣше много нѣщо за една робска паланка: той бѣше умътъ и сърдцето на селото или градътъ, кждѣто се подвизаваше, и слѣдъ чорбаджията, между простото население, неговиятъ гласъ се слушаше. Народътъ, живѣлъ вѣкове въ единъ тѣсенъ кржгъ отъ прѣдставления, гълташе „науката“ на даскала, мислейки, че това е негова собствена наука, негово собствено изобрѣтение. Той лапаше като топълъ хлѣбъ всички „поучения“, излѣзли изъ „медотечивитѣ уста“ на учителя, когото боготворѣше и прѣдъ когото благовѣеше. Той му се покоряваше, той му се подчиняваше и, да се прѣкослови на „даскала“, бѣ равносилно да се извърши прѣстжпление прѣдъ бога и прѣдъ закона. Любопитството къмъ сждбата и положението на даскалъ Ботю обаче, бѣше двойно: той е не само ученъ и способенъ даскалъ; даскалъ Ботю е законовѣдецътъ и единствената морална сила въ чорбаджийско Калоферъ; съ своитѣ заповѣди той създаваше нови истини въ старата срѣда, съ своето поведение сѣеше нови привички, нови навици посрѣдъ старитѣ прѣдразсждъци. Науката, която владѣеше даскалъ Ботю, му бѣше създала една слава, славата — една власть, властьта — единъ дългъ на стожеръ надъ селскитѣ интереси, както той разбираше. И той упражняваше своята власть безгранично, създаваше закони съ една дума, които прилагаше отъ църковния амвонъ, отъ оглозганата маса на училищната стая, или чрѣзъ остабашията на мѣстния еснафъ.

Това положение на единъ абанджия въ едно село, което пъшкаше подъ самовластния ботушъ на чорбаджията, се виждаше и странно, и чудно. Странно, защото нѣкогашна България не можеше да си прѣдстави да бжде управлявана отъ „чужденецъ“, не навикналъ на нейния животъ, страненъ за нейнитѣ нрави. Старитѣ паланки имаха свой честенъ животъ, особни закони на своето развитие. Подчинени подъ единъ ятаганъ, подъ едно робство, всѣка паланка, всѣко градле и селце живѣеше по свой начинъ — въ свои мечти, и въ собствена атмосфера отъ видѣния. Това особно е правдиво за внѣдрени изъ балкани и планини човѣшки гнѣзда, далече отъ културата, далече и отъ непосрѣдственото око на турчина. Тѣ създаваха свои герои, свои изпълнителни органи, нѣщо като мѣстни князе, властьта на които признавалъ и Цариградъ. Тѣмъ се подчиняваше селото и града, и тѣхната заповѣдь се слушаше по четиритѣ географически направления на обширната селска държавица. Излѣзли на сцената по една историческа случайность, тѣзи мѣстни князе малко по малко, съ разширение тѣхното економическо могѫщество, станаха една фатална сила: тѣ станаха единствената власть въ държавата, която се вслушваше въ гласътъ имъ и се допитваше до тѣхната воля, колкото се отнасяше до въпроси, по една или друга причина засѣгащи интереситѣ на нихната държава. Не че цариградската власть радѣеше за интереситѣ на народа, не. Но защото интереситѣ на империята бѣха свързани съ интереситѣ на мѣстнитѣ малки князе, и защото грижитѣ на централната власть по една неизбѣжность издалекомъ хармонираха съ интереситѣ на първоначалния капиталъ въ империята, затова тя — властьта, не можеше да забрави гласьтъ и волята на мѣстнитѣ чокои. Тя се допитваше, тя — но не тѣ, търсѣше тѣхната дума.

Новиятъ абанджия, даскалъ Ботю, дошелъ отъ една съсѣдна паланка, напрѣднала не по-малко отъ Калоферъ въ своята мизерия безъ това широко разграничение на класитѣ, се противопоставилъ на бившата некултурна власть, каквато бѣ чорбаджийската, по едно чудо я турилъ подъ разпорежданията на своята воля, безъ да измѣни материалнитѣ закони, по които се е развила. Това, както изглежда по нѣкои външни признаци, било цѣла революция, или да се изразимъ на мѣстенъ жаргонъ — цѣло бикоглавство. То произвело своето впечатлѣние на раята, която нацупила рамѣнѣ и гледала изподъ вѣжди. Тя присѫтствувала на единъ двубой между нѣкакъвъ приведенъ абанджия и неговитѣ собствени „благодѣтели“ — чорбаджиитѣ, които го учили, които му дали хлѣбъ на рѫката. Калоферътъ останалъ гръмнатъ прѣдъ факта, че абанджията скѫсалъ привилегиитѣ на оная власть, безъ която простакътъ не може да си прѣдстави нито свѣта, нито човѣчеството; Калоферътъ се обърналъ на въпросителна прѣдъ факта, че единъ голтакъ — даскалъ, който не може да мѣри своята мизерия съ нечетеното злато изъ чорбаджийскитѣ каси, вироглаво чупи хатърътъ на чорбаджията, неговата воля която простакътъ смѣсва съ желанията на своитѣ вѣрвания, и неговитѣ прищевки които робътъ всѣкога бърка съ своитѣ заблуждения.

И приказкитѣ тръгнали по махалата, под'ело ги селото, околностьта, съсѣднитѣ села и градове.

Повикайте въ паметьта си оная епоха, съ нейнитѣ обичаи, съ нейнитѣ граждани, съ нейната наука, съ нейния моралъ и съ нейната цивилизация; повикайте въ споменитѣ си онова врѣме на сладки мечти и на неотмѣтно робство, съ неговия терорь и съ силата на неговото притѣснение, съ неговата мизерия и съ неговитѣ нещастия, съ неговата физическа и морална ограниченость, но съ неговата подозрителность и съ неговитѣ циклопически очи, жедни за нѣщо ново, необикновено и странно — повикайте чрѣзъ паметьта си цѣлата оная епоха, която за насъ, новото поколѣние, е толкова по-прозрачна, защото я виждаме не съ нейнитѣ заблуждения, а съ законитѣ на нейното механическо развитие — и вамъ ще стане напълно ясна тая нацупеность на погледитѣ къмъ единъ неравенъ двубой между двѣ неравни сили, и онова любопитство на многобройнитѣ селски очи къмъ едно положение, съ непочятни послѣдствия. Наистина, Калоферъ познаваше и по-рано бунтътъ противъ властьта и свободата на мнѣнието: въ общето съзнание на роба мѣстната свобода, изчерпена съ независимость прѣдъ заптието и съ пълна свобода за селякътъ да се разхожда на воля отъ църквата до кръчмата и отъ кръчмата до селската курия, е лелѣяла като една идея, като едно лжчезарно понятие, и . . . като единъ фантомъ. Но тоя фантомъ, посрѣдъ който сж дишали свободно чорбаджиитѣ и посрѣдъ който се развиха всичкитѣ злини на мѣстната, калоферска — и, нека добавимъ — срѣднегорска цивилизация — нито бѣше условие за ново развитие, нито бѣше гаранция за поздравъ напрѣдъкъ. Хайдутитѣ не разбираха това. Масата, всѣкога прѣдадена на своитѣ чувства, търпѣше, страдаше — и мълчеше: тя сама нищо не разбираше. Тя сумтѣше и, неспособна да схване собственото си положение, нито да промѣни мѣстото си въ общия редъ на държавата, споредъ промѣнитѣ въ своето състояние, се занимаваше съ остроумия и съ клюки... Трѣбваше да дойде една по-развита личность и една по-напрѣднала култура, за да изпъкнатъ различията, и да начене борбата между богатата власть и нищетата, въ своитѣ елементарни форми. Около тая борба на даскала се сътоври легенда, украсена отъ фантазията, накичена съ гирлянди отъ страхътъ на маситѣ. И трѣбва да кажемъ: общето мнѣние било не въ полза на даскала. Уважението и почитьта къмъ неговия авторитетъ не отговаряли на покорностьта прѣдъ неговата власть. Причинитѣ бѣха много, но тѣ се изчерпятъ съ една-двѣ: защото даскалътъ имаше моралнитѣ прѣимущества на своя талантъ, минусъ економическата сила на чорбаджийската класа. Тая държеше въ своитѣ ръцѣ роба, защото съ три гроша надница за недѣля, спомагаше на неговия гладъ, продължаваше днитѣ му отъ мѫки, и го оставяше да живѣе мъртво. Даскалътъ, освѣнъ сладки приказки, друго не даваше. Прѣимуществата на неговата власть множина виждаха, но малцина чувствуваха; масата не е свикнала да се храни съ сладки приказки, — тя всѣкога прави разлика между обѣщанията и реалнитѣ ползи; — тя е грубъ реалистъ. Съ приказки тя се занимава или на селското сборище и кръчма, или на полето, кѫдѣто вѣтърътъ вѣе мелодията на нейната пѣсень по долища и урви. Надъ нейния сънь трѣбва да биешъ съ голѣмъ млатъ и танталовски сили, за да бѫдешъ чутъ, най-малко за да бѫдешъ чутъ. Разбраностьта ще дойде много по-късно, когато дългиятъ опитъ отъ страдания оправдае твоитѣ мечти и „медени“. До тая минута, мнозинството е съ твоитѣ врагове, увеличава тѣхната нахалность и намалява твоя куражъ. Положението на даскалъ Ботю бѣше такова прѣзъ първитѣ години на неговото заселване въ Калоферъ. По-сетнѣ, това положение ще се промѣни: по-сетнѣ, той ще стане всеобщъ любимецъ, идолъ за селото, както неговия синъ става богъ за България — защото той ще завладѣе сърдцата и умоветѣ. Днесъ, той е още абанджия, дързъкъ въ своитѣ капризи и смѣлъ, когато упражнява своитѣ права. Страхътъ и уважението прѣдъ по-силната култура сѫ явления неуспорими, но, споредъ вулгарната психология, коя неземна сила е дала тие широки права на тоя абанджия? Въпросътъ е откритъ, или той се разрѣшаваше съ съмнѣния и догадки, тъй изобилни тамъ, кѫдѣто лѫчитѣ на знанието проникватъ бавно.

Прѣзъ деньтъ 25. декември тие догадки и съмнѣния бликнали като порой! Устата се разтворили, въображението дѣйствувало.

— Бѣше тя, думалъ нѣкой — още единъ трънъ.

— Какъ, белки мѫжко! Дано излѣзе по-стока отъ оня — отземалъ другъ.

— Старата приказка е вѣчно права: крушката не пада по-далече отъ своя коренъ — додавалъ трети.

А въ запушената кръчма на горнята махала, астролозитѣ на село Калоферъ продължили разказитѣ на нѣкоя си извѣтряла жена, която разправяла прѣдъ чошмата на бѫдащия дѣда Паничка своитѣ снощни сънища и своитѣ прокоби... „Това ще е за чудо, казвала старата вещица: единъ сънь, боже упази. Нѣщо като грамада, като Юмру-чалъ, високо до небето и обрасло съ хора, животни или друго. Изеднашъ, нѣкой дойде, грънма и всичко се срина на земята. Да бѣше свети Илия — не, да бѣше човѣкъ, не — нѣкакво чудовище, ламя, звѣръ или подобно: стана цѣлъ хаосъ, цѣла олелия — сетнѣ свѣтна и...“ Но тукъ старата жена направила кръстъ и свършила съ своето „чудо“. Друга, по-изкусна сплетница на измислици и по-дълбоко гледаща въ мистериозната душа на популуса, я прѣкжснала, казала ѝ, че това сж бабини глупости и под’ела нова фантазия...

Ние не сме фаталисти, за да продължаваме изложението на тие документи, както и много други отъ сжщия родъ, запазени въ споменитѣ и прѣдавани на поколѣнията; но ако всѣкога и при извѣстни условия, нѣкакъвъ здравъ инстинктъ кара една потисната многомилионна маса съ по-малко рискъ и съ повече грѣшки, наспоредъ нейния опитъ, да прѣдчувствува близкото бждаще, длъжни сме да отбѣлѣжимъ, че прѣзъ коледнитѣ дни на 47. година, пълна съ бури и вѣтрища, широкитѣ калоферски уста и астролозитѣ отъ овчарската школа, не сж се лъгали въ своитѣ гадания. Послѣднитѣ разправяли, напр. и това, че стария Грждъ Колю, който прѣкаралъ половина вѣкъ по гори и дерета, видѣлъ тая нощь нѣщо странно: нѣкакви хайдути, съ дълги криваци и въ брой колкото пѣсъкътъ по морското дъно, прѣдвождани отъ нѣкакво видѣние, което неговата фантазия нарисувала въ образътъ на библейски пророкъ, обърнали свѣтътъ съ главата надолѣ... „Една бина, казвалъ калоферскиятъ чобанинъ, здрава и голѣма като планина, се разнебити отъ единъ викъ само на тая сганъ, съ кървави очи и свити на юмрукъ ржцѣ“ . . . Знаменитиятъ астрологъ продължилъ своята мждрость нататъкъ, като я аргументиралъ съ нѣкои явления, наблюдавани отъ него въ природата, по небето, по свистенето на вѣтъра, по блѣсъкътъ на звѣздитѣ, по движението на облацитѣ, по тжжниятъ образъ на мѣсечината, по бавниятъ и измамливъ вървежъ на керванджийката, около която тракийската фантазия е създала невѣроятни епизоди, — по гласътъ на врабцитѣ и по ревътъ на неговото стадо . . . Всичко това, което тая нощь не приличало на всички прѣдишни нощи, което измѣнило обичния си вървежъ, и което се движило не по убѣждението на нашиятъ овчаринъ, създавало прѣдчувствия, създавало голѣмитѣ основания за прокоба, въ която — както въ всички прокоби, създадени отъ наивното съзнание, фатализмътъ заема най-голѣмо мѣсто. „Хаирсжзинъ ще излѣзе“ — рекълъ Грждъ Чобана, и отсѣкълъ като съ ножъ.

И може би, той е ималъ право; може би клюкарско Калоферъ тоя день да не се лъгало нито въ своитѣ прѣдчувствия, нито въ своята оплаха, нито въ своята..... радость, сподѣляна, уви! отъ малцина. Може би, найсетнѣ, всички да сж имали право. Срѣдата на оня вѣкъ, въ който растнаха толкова таланти и изгаснаха толкова надежди, прѣзъ онова врѣме, което създаде и отчаянието и новитѣ надежди на новитѣ роби — бѣше пълна съ мистерии, съ събития едно отъ друго по-шумни, съ факти единъ отъ другъ по-невѣроятни. За външния свѣтъ, който създаваше тие събития, или който бѣше създаденъ отъ тѣхъ, всичко вървѣше изъ свой пжть, всичко бѣше логически неизбѣжно и, въ процеса на борбата, която се бѣше завързала между враждебнитѣ сили, очакваха се по-нови и по-крупни явления. Тие явления ставаха още по-възможни, и слѣдователно — обясними за личностьта, раснала между тѣхъ, слѣдъ 1830. година и урагана прѣзъ годината 1848. Но за България тѣ бѣха чудеса: тѣ означаваха голѣми мирови катастрофи, или свръшекъ на свѣта. Даже оние явления, които създаваше нейния вседневенъ животъ, въ очитѣ на обикновенното население бѣха нѣща необикновенни. Хайдутитѣ пъпляха още отъ 15. вѣкъ по горитѣ: горнята планина, надъ Калоферъ, вѣчно убѣжище на горскитѣ пилета — разнасяше хайдушката пѣсень по живописнитѣ калоферски хоризонти, и унасяше въ сладъкъ сънь роба. Тоя се пробуждаше и оставаше слисанъ отъ смѣлия жестъ на „горскитѣ пилета“. Минута-двѣ самосъзерцание, докато образътъ на събитието нарастне, докато вземе своитѣ естествени форми въ душата на роба. Слѣдъ день-два, най-много три, момитѣ подхващатъ по седѣнки и тлаки елегията, пѣсеньта, въ която се величае героя, овѣнчанъ съ босилекъ и горски здравецъ. Тъй възникватъ образитѣ на всички хайдути, тръгнали по планини да биятъ народенъ врагъ за оскърбена честь, за отнето право. Съ една дума — всички условия сѫществуваха, съвпаднали бѣха една съ друга безчисленъ брой случки, за да работятъ широко въображението и чувствата, съпѫтсвувани отъ словоохотливостьта. И, както казахме, охотата къмъ думитѣ на 25. бѣше голѣма, тя ставаше баснословна: всички говорѣли, всички шушукали, — всичко въ Калоферъ се прѣобърнало на слухъ и уста. Но тѣзи уста занѣмѣли отъ едно ново „събитие“, за да се разтворятъ наскоро за нови безконечни приказки.

Било на третия день отъ станалото чудо въ Витлеемската пещеря, сир. въ скромното даскалско жилище на долнята махала, когато къмъ десеть часа сутриньта въ църквата Свети Атанасъ попъ Пенко Карловчениньтъ, прочутъ по своята разсѣяность и приятелство съ Бахуса, мъмрялъ послѣднята кантата надъ новокръстения „Христо“. Тоя, види се, за да скжса веднага слѣдъ рождението си съ бога и чорбаджията, писналъ тъй силно въ чорлавитѣ рѫцѣ на божия човѣкъ, щото всички присѫтствующи си плюнали въ пазухитѣ и онѣмѣли. Самъ попъ Пенко, който приличалъ повече на дяволъ, отколкото на човѣкъ, изплашенъ, изтървалъ протесирающия „Христо“ въ овчата „купелъ“, водата отъ която плиснала по мазното лице на хаджи Гендо.

Това било доволно много, за да се разствори калоферската уста и отново да продължи своитѣ разкази: тѣ стигнали до крайнитѣ прѣдѣли на възможнитѣ прѣдположения, а велемѫдритѣ астролози еднодумно свършили своя генераленъ съвѣтъ съ рѣчьта: „това нѣма да бѫде на добро“.

Самъ даскалъ Ботю, човѣкъ съ по-малко прѣдразсждаци и почти еманципиранъ отъ вулгарнитѣ прѣдубѣждения на селото, подбилъ начумеренъ погледъ прѣдъ това грозно извѣстие. Какви чувства сж вълнували бащата въ тая минута прѣдъ една мистифицирана новина, ние не знаемъ. Споменитѣ на врѣмето нищо не ни донасятъ за душевнитѣ вълнения на даскалъ Ботю, който не повѣрявалъ сжкровеннитѣ си мисли никому. Самъ той, повече човѣкъ на дѣлото, отколкото на фразата, не ни остави никакви писани мемоари — една слабость на деветнадесетия вѣкъ, за да вникнемъ въ неговия духъ и да отгадаемъ чувствата, които сж вълнували скромния баща на бждащия великъ човѣкъ. Много факти, цѣнни за неговото врѣме, както и тоя, цѣненъ за характеристиката на калоферския даскалъ, той е отнесълъ въ гробътъ, който никога не говори.

II.

Но има други факти, запазени отъ врѣмето и разказани въ една или друга форма, които рисуватъ не само даскала отъ ония блаженни врѣмена, но сжщо така българското сѣмейство отъ епохата, която създаде нашиятъ герой. — Българското сѣмейство отъ срѣдата на миналия вѣкъ бѣше типиченъ образецъ на нѣкогашната фамилия, установена отъ врѣмето на старата славянска задруга, и въ него господствуваха патриархалнитѣ отношения. Новитѣ врѣмена никакъ, или съвсѣмъ малко бѣха повлияли на българската фамилия. За глава въ нея се смѣташе бащата, който има безгранични права надъ своята жена, надъ своитѣ дѣца и надъ своята стока. Той е абсолютната власть въ сѣмейството и може да разполага съ неговитѣ членове, както му диктува неговата безгранична воля. По въпроситѣ на женидбата, било на момъкъ или на мома, мнѣнието на бащата бѣше рѣшително. Майката даваше съвѣтъ, а момата или момъкътъ бѣха задължени да слушатъ, да изпълняватъ. Принципътъ на абсолютното повиновение се налагаше отъ положението на по-слабия прѣдъ по-силния, а въ случая бѣше по-силенъ оня, който имаше право на собственость, мжжътъ.

Въ началото или въ края на първата половина отъ 19. вѣкъ младата генерация започна да се бунтува. Това положение на сѣмейно безправие е стѣсняваше. Ако можемъ напълно да възприемемъ възгледа на българската народна поезия, въ която има отгласъ отъ тая глуха борба дори отпрѣди това врѣме, вече срѣдата на мин. столѣтие отвори скобитѣ на една промѣна, малка и незначителна, въ сѣмейнитѣ отношения, както и едно разслабване правата на бащата надъ неговитѣ дѣца. Послѣднитѣ, нараснали повече въ своитѣ интимни чувства, се вълнуватъ, негодуватъ противъ своенравната бащинска властъ, която ги притѣсняга, и често скжсватъ съ сѣмейнето огнище. Когато задругата въ България отпадаше най-бърже и се създаваха индивидуалнитѣ ступанства, върху които, естествено, се издигаше и съзнанието за личнитѣ права и отговорности —, тогава и явленията, плодъ на тая криза и на кризата въ сѣмействата, зачестиха. Момата не иска да слуша майка и баща, когато ще избира своя драговникъ, — а момъкътъ, комуто бѣха отворени вратата за свободнитѣ професии, или можеше бърже да основе свое огнище безъ особни затруднения, вирваше глава и даваше гръбъ на старитѣ. Тѣзи случки сж общи, и тѣ сж, тъй да кажемъ, генерализирани въ пѣсни, като „Юнакъ и Самовила“, „Стоянъ и Рада“ и др. п. Въ тѣхъ ние четемъ борбата за лична еманципация, и на първо мѣсто — борба за еманципация отъ сѣмейния терорь, който, ще ти се да помислишъ дори — прѣдставлявалъ въ миниатюръ голѣмия държавенъ терорь. —

Мама си Радка згодѣва,
Ала си Радка не пита!

Радка мами си думаше:
Годишъ ме, мамо, женишъ ме,
Ала ме мене не питашъ!
Мене ме, мамо, Змѣй либи!..[1]

Калоферската и карловска долини, които туриха първитѣ основни впечатлѣния въ психологическото градиво и на даскалъ Ботю, и у неговия синъ, бѣха свидѣтели на тая борба. Гората ѝ проглашаше, защото тая борба бѣше тжжна не по-малко отъ всеобщето национално тегло. Но въ тая тжга новиятъ абанджия дойде да внесе единъ новъ елементъ на неприязънь, на вражда, ако щете, и на освѣстяване, която отсега нататъкъ ще направи силата му по-резонна, властьта му по-повелителна. Даскалъ Ботю, отхраненъ въ традициитѣ на народа — обявилъ война на оная рутина, която принуждавала личностьта да незачита нито своя вкусъ къмъ хубавото, нито своята нужда да дѣйствува по своя воля.

Това било къмъ 1839. година.

Сжщата година, значи, когато султанъ Махмудъ, подгоненъ отъ революционитѣ вѣтрища, направи първия най-сериозенъ опитъ да реформира държавата си, разядена отъ молци, сир. направи най-умниятъ опитъ, какъвто историята на великата отоманска империя помни досега, за да спаси или да задържи, все едно, държавата въ турски ржцѣ. Тази година даскалъ Ботю привършилъ наукитѣ си въ Карлово, въ прочутата академия на Райно Поповичъ, и слѣдъ като взелъ позволение отъ послѣдния свободно да упражнява новия си занаятъ, очистилъ карловския прахъ отъ краката си и сѐ запжтилъ за Калоферъ. Сѣкашъ, историята на това селце, нѣкогашъ цъвтѣще економически, днесъ убито отъ градушката на новитѣ врѣмена, се започва отъ тая година. Може би. Ние не споримъ за формалности. Но онова, надъ което бихме желали да се позамислимъ е, че новиятъ даскалъ, който плѣнилъ съ гръкословието си мало и голѣмо, станалъ отзивъ на болката, която се била натрупала въ сърдцата на младитѣ и се помжчилъ да ѝ даде изходъ: той отпушилъ язътъ и младитѣ чуства на младо Калоферъ започнали да течатъ изъ по-правиленъ ручей. Онова, което старитѣ смѣтали за врѣдно и опасно отъ гледището на своя моралъ, не дало никакви лоши послѣдствия, а тъкмо обратни резултати взели да се получаватъ. Спомняме си воятъ на консервативния печатъ отъ прѣди 50—60 години противъ отпуснатостьта на нравитѣ. Това бѣше вой на фарисеи, които никога не виждатъ и още по-малко прѣдвиждатъ далечния день, който стои напрѣдѣ имъ. Въ Калоферската долина отъ тѣзи фарисеи имаше много. Но даскалъ Ботю не бѣше отъ тѣхъ. Даскалъ Ботю, за голѣмо щастие, виждаше по-далечко отъ своитѣ съврѣменици, и това му даде възможность да стжпче застиналата традиция и да даде воля на душата. Самъ побързалъ, кой знае по какво сърдечно увлѣчение, да завърже „идилийка“ съ нѣкоя си Ж., красива и здрава мома, а пъкъ на калоферскитѣ граждани незабравилъ да държи една любовна рѣчь, въ смисъль, че тѣ трѣбва отсега нататъкъ да оставатъ свободни младитѣ, когато има да вървятъ по „стжпкитѣ“ на своето сърдце. — Природата е дала всѣкиму срѣдства да се прѣдпазва отъ лоши постжпки, и ако нѣкой е неблагоразуменъ, оставете го да се опари, за да се вразуми. Нашето национално възраждане ще зависи отъ свободата на младитѣ, която трѣбва да започне отъ свободата въ сѣмейството. Народъ, убитъ въ сѣмейството, не е народъ: запазете чувствата на младитѣ, не ги изнасилвайте, дайте имъ просторъ — за да бждете щастливи. Робе въ държавата, бждете свободни въ кжщи, въ домътъ, въ сѣмейното огнище. Бждащето очаква отъ младитѣ, които трѣбва да се отглеждатъ въ свобода, безъ да бждатъ стѣснявани тѣхнитѣ младежки сили. — Словата на младиятъ даскалъ, прости и искрени, падали като мехлемъ не само върху страдущата душа на калоферската младежь; скандализирани за кжсо врѣме, калоферци сами „уразумѣли“, че „момчето има право“. Забравенитѣ примѣри подѣйствували да се засили това убѣждение — „момчето има право“. Не било много отдавна, прѣди 20 или 30 години, нѣкой си Лальо Домникътъ, въпрѣки желанието на строгия си като татаринъ баща, и на пукъ на Грозьо Хаирсжзътъ, който думалъ дѣто сѣдне и дѣто стане, че по-скоро ще извади очитѣ на дъщеря си, отколкото да я даде на „оня хубостникъ“, който всѣка вечерь я задиралъ, когато прибирала телцитѣ, грабналъ пъстрополата и мѣднолика Рада и . . . заживѣлъ съ нея, както тѣ си искали. И господъ имъ наспорилъ всичко: и дѣца здрави като чукундуръ, и стока, и ниве, та че и кжща. Какво повече отъ това? Примѣрътъ е толкова силенъ, очевиденъ, щото прѣдъ него нѣмѣелъ и чорбаджи Нено, който повече отъ всички ималъ интересъ да се крѣпятъ старитѣ поредки. Първата побѣда новиятъ даскалъ удържалъ. Но една побѣда не е едно спокойствие въ една срѣда, кждѣто се чувствувашъ чужденецъ. Ето защо, първата работа на „младото момче“ била да развие една по-широка обществена дѣятелность: само тя ще го свърже съ интереситѣ на селянитѣ, както и неговата женитба — съ тѣхнитѣ чувства. Започватъ се днитѣ на усилена работа, — да убѣждава голѣмитѣ, че отъ наука иматъ нужда не само дѣцата, но и възрастнитѣ: че науката е нѣщо свѣто и благословено, че съ нея другитѣ народи отишли много напрѣдъ, а ние, българитѣ, безъ нея сме щѣли да останемъ на една точка, даже ще одаримъ много назадъ. Всички учени народи сѫ свободни, проповѣдвало младото и енергично момче, което никога незабравяло мѣрка на езика си и всѣкога помнило, че говори въ една султанска страна. По тоя начинъ, завладѣлъ сърдцата на младитѣ, които рѣдко напускалъ, даскала Ботю Петковъ завързалъ за своята колесница и възрастнитѣ, на които станалъ учитель.

---

[1] Въ други народни пѣсни е разработенъ единъ много интересенъ сюжетъ: когато между момъкътъ и момата се изпрѣчатъ родителитѣ, кражбата („отвличането") става законъ. Въ много български народни пѣсни „Змѣятъ" персонифицира момъкътъ-любовникъ (вж. Сборникътъ отъ народни пѣсни на братия Димитъръ и К. Миладиновци, а така сжщо печатанитѣ народни пѣсни въ книгата на Г. С. Раковски — „Ключъ Българскаго языка" и др.). Повѣстьта на Л. Каравеловъ „Българи отъ старо врѣме" засѣга и тоя въпросъ.

Нѣма защо да се повѣствува натататъкъ върху дѣятелностьта на даскалъ Ботю. Защото, при всичкото потайно ръмжение на нѣкои бухали, първитѣ впечатлѣния произвели силно давление върху общественото мнѣние, което вече започнало да се изразява благосклоно за абанджията. На 1840. или въ края на 1839. година калоферската община отпуснала стипендия на абанджията, когото пратила въ Русия да се доучи, за да иматъ и тѣ, калоферци, свой гений, както нѣкои други градове изъ България.

Нека кажемъ, че потикътъ къмъ просвѣта по това врѣме бѣше общъ за центрове, като Карлово, Калоферъ, Самоковъ, Панагюрище, Котелъ, Пловдивъ и др.; въ тѣхъ имаше прѣзъ 40-тѣ години повече струпано население и повече економически животъ, — слѣдователно, повече смѣсь отъ интереси. Засилени економически, тѣзи градове станаха и центрове на българското възраждане. Днесъ, по своето положение, тѣ нѣматъ това значение: тѣ пустѣятъ, защото нуждитѣ на економическото развитие минаха по-настрана отъ тѣхъ и намиратъ удовлетворение другадѣ. Пѫтищата, които кръстосваха Балкана къмъ Панагюрище, Карлово, Казанлъкъ, Габрово и т. н. и ги съединяваха съ Мала-Азия прѣзъ Дарданелитѣ, и съ Европа прѣзъ Дунава и на югъ чрѣзъ Солунъ, днесъ ни наумяватъ за нѣкакъвъ миналъ животъ и служатъ само за туристечески забави. Тогава по тѣзи пѫтища кипѣше животъ, сила и бързопрѣходна духовна и физическа енергия; тогава по тѣхъ се носѣше градивото за новото здание на България — новитѣ градове, които изиграха своята роля. Тѣзи градове се надпрѣваряха, тѣ си съперничеха. Едно културно съревнование. Въ всѣки отъ тѣхъ имаше по една честа търговска или индустриялна маса отъ хора, самото положение на което е заставяше да схваща прѣимуществата на науката и ползитѣ отъ нея. Наистина тая маса идеализираше тие ползи: тя си прѣдставляваше, че науката, нуждна за цѣлия народъ, има абсолютна, не относителна полза; че нуждитѣ отъ послѣднята произхождатъ отъ нуждитѣ на духътъ да бѫде обогатенъ съ знания и съ мѫдрость. Никога — за старитѣ класи това положение е досѫщъ неуспоримо — ратницитѣ за образование въ България не сѫ казвали, че потикътъ къмъ наука е тѣсно свързанъ, колкото сѫ нуждитѣ на „общия духъ“ (на духътъ) да се избави отъ прѣдразсѫдъцитѣ, толкова и повече съ нуждитѣ на новото развитие, въ което стѫпяше новата търговска и производителна класа, съ необходимостьта да се излѣзе срѣщу новитѣ економически прѣобразования съ съотвѣтни знания, тѣсно зависими отъ послѣднитѣ. Идеята бѣше тъй голѣма и тъй обща, щото тя завладѣваше всинца, екзалтираше цѣлата маса. Въ мракъ всички иматъ нужда отъ свѣтлина.

Калоферъ, който се осѣщаше свободенъ, но никога не бѣше виждалъ да гори кандилото на науката въ него, схвана сѫщо нуждитѣ отъ това образование, и въ лицето на даскалъ Ботю, намѣри своя достоенъ стипендиянтъ, който въ скоро врѣме ще захване да пече яйце върху изпращѣлитѣ вратове на калоферскитѣ влъхви.

Четири или петь години стои Ботю Петковъ въ Русия, която напуска съ цѣлъ багажъ нови идеи, нови впечатлѣния и новъ авторитетъ.

На 1845. година ние го виждаме отново въ Калоферъ. Какъ е билъ посрѣщнатъ одеския семинаристъ прѣдъ границитѣ на безконечната калоферска държава, това ние не знаемъ. Знаемъ обаче, положително, че съ стѫпянето си върху Калоферския топракъ, задухалъ съвсѣмъ другъ вѣтъръ: мнозина се радвали, и мнозина се сбутали. Отъ цѣлото сѫщество на новопристигналия семинаристъ дишала сила физическа и нравственна. Заминалъ въ Русия съ абени дрехи, по калоферски фасонъ, които отнемали и елементарната грация на човѣшкото тѣло, Ботю Петковъ се върналъ здравата нагизденъ, съ ека и връзка въ стилъ à la Грибоѣдовъ, съ чепици по „френска мода", и напоконъ, съ дълго сиво палто, което прѣдавало особенъ духъ на даскала, и прѣдъ което тракийскиятъ кожухъ изпадналъ въ срамъ. Левентъ и красивъ по природа, Ботю Петковъ изглеждалъ на баринъ отъ сѣверна Русия, името на която заблуденитѣ и тогава, както днесъ, произнасяли съ нѣкакъвъ мистически страхъ...

Този страхъ новопристигналиятъ заблагоразсѫдилъ и сполучилъ да изполэува. На това му дошли въ помощь неговата прѣдставителна външность, неговата наука, неговото развитие, цѣлиятъ багажъ отъ знания по литература, история, география, филология и отчасти философия, прѣдмети застѫпени въ рускитѣ учебни заведения отъ 30-тѣ и 40-тѣ години, доколкото казашката реакция допускаше. Но ние знаемъ, че даскалъ Ботю бѣше заминалъ въ Русия да се учи, да събере мѫдрость и да оправдае надеждитѣ. За него, като чуждъ въ сѣверната империя, не сѫществуваше никакъвъ политически въпрсъ; вѫтрѣшното положение на Русия не го засѣгало, или то го интересувало, но само отъ гледна точка на оная свобода, която е необходима за всѣкиго да може свободно да вкуса отъ плодоветѣ на науката. Откъмъ тая страна, Ботю Петковъ се интересувалъ не самó отъ по-крупнитѣ сѫбития, вършени въ Русия, но и отъ онѣзи, вършени на западъ. Руската цензура и руската реакция не сж му прѣчили въ това: или по-право — тѣ му прѣчили въ сжщитѣ размѣри, въ каквито прѣчеха на цѣлата руска цивилизация да прогресира, и на цѣлата интелигенция, безпрѣпятствено да изпълни дългътъ си къмъ напрѣдъкътъ на своята страна. Ала тая реакция не можеше да убие съвсѣмъ възможностьта да се прояви свободната мисъль: тя е ретушираше, но нейнитѣ лжчи си пробиваха пжть; реакцията духаше свѣщьта, истината палѣше огньове, които не блѣщукаха, а горѣха. Затворена до 20-тѣ години на миналия вѣкъ за новитѣ идеи, които се създадоха въ центрове, далечъ отъ нея, потопена до гуша въ деспотизмъ и робство, Русия бѣ наводнена, до колкото бѣ възможно, отъ модернитѣ идеи едва къмъ 1825. година, откогато започнаха първитѣ по-сериозни бунтове противъ стария редъ. Къмъ 1830—45. година, духътъ на пропаганда чрѣзъ скрити дружества я бѣше широко обгърналъ. Колкото и да издигаха високо китайскитѣ стѣни, февруарската кървава разправия пораздвижи интелигенцията, защото това силно революционо движение намѣри най-голѣмъ екотъ въ Полша — язвата на сѣверната империя. Закипѣха страститѣ, закипѣ единъ усиленъ литературенъ животъ. Славата на Пушкина, Гоголя, Крилова, Бѣлински и на още цѣла плеада талантливи писатели, прѣскокна твърдитѣ стѣни на рускитѣ сѣминарии. Славата и ученията на тѣзи писатели, както и тие на славянофилитѣ отъ колѣното на Аксаковци, стигнали и прѣминали каменния зидъ и на одеската семинария, въ която училъ младиятъ Ботю. Можемъ да си прѣдставимъ жедностьта, съ която той е поглъщалъ новитѣ знания. Венелинъ, книгитѣ на когото слѣдъ 4—5 години самъ прѣведе и издаде на български, бѣше най-любимиятъ му писатель, който при всичката ограниченость на своитѣ идеи, съ славянофилскитѣ си насърдчения, тласна мисъльта на българскитѣ патриоти крачка напрѣдъ. Отъ Пушкина Ботю Петковъ черпилъ за своето художествено развитие, а отъ Бѣлински, който по-мжчно прѣскачаше високитѣ стѣни на семинариитѣ, но затова повече го търсѣха алчущитѣ младежи, той научилъ по-упорито да прѣслѣдва цѣльта, която си поставилъ въ живота.

Съ една дума, Ботю Петковъ изнесе отъ Русия идеитѣ на руската литература отъ врѣмето на първитѣ славянофили и Бѣлински, — той самъ бѣ славянофилъ.

Като такъвъ, той се яви въ Калоферъ на 1845 г., съ тая разлика, че славянофилството на даскалъ Ботю получи единъ чистъ български колоритъ, а идеализмътъ, придобитъ отъ руската литература, доколкото тя му бѣше достжпна, го въодушевяваше въ трудното даскалско поприще.

Въ първия день, Батю Петковъ започналъ да реформира: макаръ здържанъ въ дѣйствията си, той желаѣлъ да печели врѣме, сир. часъ по-скоро да внесе новитѣ нѣща въ Калоферската цивилизация. Ние загатнахме въ що състоѣха прѣобразованията, за които ратуваше младия даскалъ. Слѣдъ като подѣйствува да се внесе по-голѣма търпимость, по-завидно уважение между млади и стари въ сѣмейството, да се зачитатъ правата на първитѣ, даскалъ Ботю каза на много нѣща въ обичаитѣ на народа, наслѣдени отъ езически врѣмена — „езически глупости“ — и тръгна по-нататъкъ въ своята дѣятелность. Чувството на народность, сир. чувството да се спази всичко народно въ неговитѣ по-благородни и самостоятелни форми, да се развие националната единица до пълно самосъзнание и до пълно обединение на нейнитѣ сили, бѣше всецѣло завладѣло мисъльта на Ботю Петковъ. Тази идея отговаряше на общия духъ на врѣмето и на развитието, въ което се намираха Балканскитѣ държавици изобщо, България частно. За нея работѣха всички дѣйци отъ възраждането, за нея, споредъ умѣнието си, работилъ и бащата на българския поетъ. Но, самосъзнанието на нацията и обединението на нейнитѣ интелектуални сили намираше голѣма несрета не толкова въ политическия режимъ —, колкото въ гръцката стихия и въ противодѣйствието на чорбаджийската класа. Съ сѫществующата политическа реакция първитѣ възродители, както и тѣхнитѣ бѫдащи наслѣдници — черковницитѣ, се бѣха помирили: тѣ вѣрваха, че гражданско и духовно освобождение за българския народъ е възможно въ рамкитѣ на отоманската империя и заедно съ нея. Но онова, което тѣ неможѣха да понесатъ равнодушно, бѣше фенерската консерваторщина, която обираше раята, безъ да й прѣнася нѣкаква полза. Чорбаджийтѣ — нѣка попълнимъ горнята мисъль въ нейното обективно значение —, чорбаджийтѣ, като родно зло, оная първородна генерация бѣ наклонна да търпи, — тя ги търпѣше. Кѫдѣ съ добромъ, кѫдѣ съ кавга, която винаги слѣдваше единъ прѣдварително осигуренъ компромисъ, чорбаджийтѣ вървѣха по начертания пѫть отъ просвѣтителя, безъ да забравятъ кѫдѣ зимуватъ рацитѣ…

Съ стѫпването на калоферската земя, Ботю Петковъ отворилъ огънь по четиритѣ фронта на фенерского духовенство, като започналъ да дава по-голѣмо значение на българската азбука и книжевность прѣдъ гръцката. — Образованието на дѣцата трѣбва да започне съ изучване матерния езикъ и българската история, а не съ гръцкитѣ глупости — обяснявалъ дързкия даскалъ на по-малодушнитѣ си другари. Ние неможемъ да прѣдпочитаме една калиграфия, която не е въ състояние да прѣдаде народната ни мисъль и чувства. — За онис врѣмена, въ които сѫ казани тѣзи думи като аргументъ да се измѣни цѣлъ училищенъ редъ, това било извънъ мѣрката. Но то било казано отъ единъ ученъ човѣкъ, който напускалъ границитѣ на родната земя —, затова трѣбвало да му се вѣрва. И онис, които не били наклонни да се съгласятъ съ него, мълчели: тѣ били безсилни прѣдъ науката и прѣдъ авторитета. Незная точно кой день и кой мѣсецъ било, но било нѣколко години слѣдъ построяването на една отъ калоферскитѣ църкви въ 1838—39. година, когато тая щѣли да „освещаватъ“. Пловдивскиятъ патрика Никифоръ, инъкъ „патриотъ“ човѣкъ, слѣдователно — голѣмъ приятель на парата, поискалъ петь хиляди гроша да освети новиятъ храмъ. Даскалъ Ботю му отсѣкълъ куйрука съ единъ лафъ: който даде повече отъ 500—700 турски гроша ржцѣтѣ му би прѣбилъ. Рѣчено — свършено. Думата на даскалъ Ботю не се кжса на двѣ. Отъ тая дата натъй, петимата чернокапци, които служели въ калоферскитѣ църкви, си отваряли очитѣ на четири, ако би зърнали нѣйдѣ строгия даскалъ. Захари Стояновъ прѣдаваше една случка, която ние намѣрихме достовѣрна,[1] състояща се въ слѣднето. Единъ отъ тѣзи наслѣдници на дявола, тъкмо онзи, до колкото можахме да научимъ, изъ ржцѣтѣ на когото по-сетнѣ се освобождава голия пеленакъ „Христо“, дрънкалъ на сутренната литургия, види се, пиянъ кьоръ — кютюкъ. Арогантността на старитѣ попове е позната: прости повече отъ народа и груби като свине, тѣ сж вършили скандали на публични мѣста, и въ църквата. Авторътъ на тази книга познава подобни екземпляри и днесъ. Калоферскиятъ патрихонъ, вкиснатъ въ спиртъ, слушалъ нѣкой отъ даскалитѣ да грѣши при изпѣването на херовикото. Безъ да разбере ясно, какво се пѣе и отъ кого, попъ Пенко изрѣвалъ изъ олтаря: „н-не-не си яжъ б.... чети право!“ Даскалъ Ботю, който билъ въ църква и вкусътъ на когото не тързѣлъ никакви сквернословия, хваналъ брадатия пръчъ за ухото и му наложилъ четиридесеть дневенъ карцеръ. Той билъ законътъ, той наложилъ и присждата. Другъ пжть, въ даскалската стая на калоферската академия, която по своя образцовъ редъ захванала вече да съперничи на други подобни съ минало и заслуги, се завързала прѣпирня около въпросътъ за методата на обучението, за прѣдметитѣ, които трѣбва да се изучаватъ въ тая академия и колоритътъ, който трѣбвало да се дава на цѣлото обучение. Даскалъ Ботю, както казахме, съ пonови понятия, и като единственъ законъ въ своята академия, ималъ право да твърди, че прѣподаванията трѣбва да ставатъ по „новата метода“, прѣднина трѣбва да се дава на историята и граматиката, безъ да се забравятъ и другитѣ прѣдмети, а на обучението по всѣка възможность да се дава духътъ на нѣкаква народность. Единъ отъ неговитѣ двама другари Сотираки Зафировъ и гъркътъ Славиди, именно вторият, който не отбиралъ какво крие въ сжщностьта си понятието народность, но разбралъ че ще е нѣщо противно на неговия панеленизмъ, се помжчилъ да възрази на дасклъ Ботю. Тоя, безъ да дообяснява субективната политическа смисъль, която криела тая дума — неблагоразумие, което здържаниятъ даскалъ не можелъ да си позоли при оние обстоятелства, — грьмналъ като хала: Ти ли знешъ повече, който си се училъ изъ цариградскитѣ хамбари, или азъ! — И въпросътъ се смѣталъ за приключенъ. — Тамъ, дѣто резонитѣ на логиката били безсилни, даскалъ Ботю си служилъ съ друга сила, произтичаща отъ неговото високо положение....

---

[1] Но нито съобщението на З. Стояновъ, нито това на г. Д. Страшимировъ, че даскалъ Ботю изпждилъ гръцки езикъ изъ калоферскитѣ училища, е вѣрно. (Критически опитъ, стр. 59-60). Самъ даскалъ Ботю е прѣподавалъ тоя прѣдметъ до самата си смърть.

III.

Единъ отъ най-голѣмитѣ съврѣменни нѣмски революционери, наслѣдникъ на комунистическитѣ идеи на К. Маркса и на неговата революционна диалектика, признаваше въ своята автобиография, че малко или много, всѣки единъ отъ насъ дохожда на свѣта съ нѣкакво прѣдразположение къмъ развитие въ своята манталность; че отъ условията на по-сетнѣшния животъ зависи да вематъ една или друга посока тѣзи прѣдразположения, които се обогатяватъ съ идеи наспоредъ случая и наспоредъ щастливитѣ обстоятелства. „Човѣкътъ се ражда, казваше Августъ Бебелъ, съ дарби и качества на характера, развитието на които зависи твърдѣ сѫществено отъ обстоятелствата, които го обграждатъ. И възпитанието, и примѣритѣ изъ околната срѣда, могатъ да спомогнатъ или прѣчатъ за развитието на дарбитѣ и качествата на характера, а могатъ и да ги задушатъ“. „Отъ условията на по-сетнѣшния животъ зависи, а много често и отъ енергията на въпросната личность, дали и по кой начинъ... задушенитѣ нѣкога качества могатъ да проявятъ своето дѣйствие“. Тази здраво детерминирана мисъль намира пълно оправдание въ краткия животъ на Ботю Петковъ и по-нататъкъ, както ще видимъ, въ живота на неговия синъ. Отъ първия тоя бѣше унаслѣдилъ нѣкои качества, които по-напрѣдналитѣ срѣди, кѫдѣто синътъ прѣкара младнитѣ си, развърнаха въ по-завършени идеи, въ по-сложни концепции, които съставляваха „послѣдната дума“ на науката отъ 50-тѣ и 60-тѣ години. Идеята за народностьта, напримѣръ, за която бѣше готовъ да сложи живота си бащата, у синътъ, било като понятие и като практическа идея, отиде до своето генетическо обобщение — и се слѣ съ идеята за човѣчеството. Но за това по-сетнѣ. За настоящата глава, изъ която искаме да разкриемъ обекта на роднинската срѣда, която навива въ една или друга посока дѣтскитѣ мислителни способности и прѣдразполага младежътъ къмъ по-бързи или по-бавни впечатлѣния, която спомага да се развиятъ у него способности къмъ бърза анализа и асимилация на тие впечатлѣния, важно е да попълнимъ обективната характеристика на бащата още съ нѣколко факта изъ неговия частенъ, сѣмеенъ и общественъ животъ. Убѣдени сме, че слѣдѣйки тоя пжть, и за насъ и за читателя на тая книга, ще е по-лесно да разбере връската помежду синътъ и бащата — въ нейната духовна проява —, както и развитието на единъ умъ и на единъ характеръ отъ една по-ограничена въ една по-висша фаза. Може би — ние несме нито метафизици, нито привърженици на ортодоксалната теология, — може би читательтъ ще види, че именно въ това родово прогресивно развитие, нишкитѣ на което съ нацията и съ всемирния родъ ние не тъй чувствително осѣщаме, както съ отдѣлния родъ, се крие оня вѣченъ животъ, за който ни сж наговорили толкова много басни, произволни въ своята концепция. Ако рода прѣдставлява една монада за националния организмъ—да си послужимъ съ думата на Лайбница —, и ако отъ нея, безъ да отиваме по-далечъ, стигаме до съврѣменнитѣ наций; ако, отъ друга страна, всѣка нация въ кржга на възможностьта, въ кржга на цѣла върволица отъ племенни, съсловни и класови ежби е стигнала до извѣстна висота на цивилизацията; ако, най-сетнѣ, единицитѣ, въ всѣко врѣме въплотители на висотата, до която е стигнало развитието, прѣдаватъ духътъ на послѣднето у своитѣ поколѣния и на историята — ние не можемъ да видимъ, въ какво друго ще се изчерпя вѣчния животъ, ако не въ самото развитие на човѣчеството къмъ по-съвършена култура на ума и на материалнитѣ блга. Прогресивното нарасване материалнитѣ основи, върху които почива всѣко едно общество, и каузалната връзка на по-старитѣ и нови идеи, съ цѣлата структура на човѣшкото общежитие, не оставатъ никакво съмнѣние, че отродоксалната теология изпада въ едно вулгарно противорѣчие съ цѣлата история, когато отнася вѣчностьта тамъ, кждѣто фантазията се отказва да я слѣди. Ние не говоримъ и не се намираме още на мѣстото, дѣто трѣбва да говоримъ за причинитѣ, по които културата на ума не е тъй нивелирана, както може да се желае, и материалнитѣ блага не сж тъй справедливо разхвърлени, както едно обстрактно чувство за добро и право може да ни обязва. Това е другъ въпросъ. Той ще ни се наложи по характера на прѣдмета тамъ, кждѣто съ повече полза ще бжде третиранъ. Но нали е дума за двѣ лица, тъй нераздѣлно стоещи едно до друго, че не можешъ да опишешъ живота на едното, безъ да кажешъ двѣ думи за битието на другото? Кой ще отрече, че въ прѣдаването на душевнитѣ качества, тѣхния темпераментъ и склонности къмъ необикновенитѣ придобития на „разума“, въ името на който Христо Ботйовъ ще обяви война на цѣлия старъ миръ, на неговия богъ и царь, не се изчерпя и всичкото удовлетворение за личностьта, за рода, за нацията — изродена или запазена за човѣчеството — обезвѣрено и отново загледаще въ лицето на надеждата? Единъ животъ е една история; историята притежава най-голѣма доказателна сила, когато въ страницитѣ ѝ сж отнесени фактитѣ. Тие факти иматъ единъ благоприятенъ езикъ за нашата хипотеза и ние, прѣди да пристжпимъ къмъ щастливото бждаще на синътъ, ще ги скицираме въ двѣ-три страници. Ако слѣдъ това се разнесе, като изъ едно гърло, общиятъ гласъ, че крушката пада близу до коренътъ, който ѝ е донесълъ първата храна, отговорностьта, ако може да става дума за отговорность — ще падне върху простата случайность отъ обстоятелства, по-силни всѣкога отъ съзнанието, и отъ отдѣлната воля.

Казахме, че къмъ 45. година одескиятъ семинаристъ стжпи на калоферския топракъ и започна да дѣйствува. Удивленията били общи: между малочислениятъ даскалски персоналъ, между общинската власть и въ цѣлото калоферско царство, се носилъ духъ на недоумѣние, на съмнѣние — и на страхъ. Но и духъ на уважение. За да засили послѣдньото, защото безъ уважение къмъ личностьта при условия на непосрѣдствении влияния върху масата, идеитѣ губятъ половина отъ своята сила, Ботю Петковъ рѣшилъ да запуши куминъ, казано съ народни думи, рѣшилъ да се ожени. Първата любовница отъ 1839. година, за която си спомнилъ една година слѣдъ връщането изъ Русия, не удовлетворявала неговия прѣфиненъ вкусъ. Той търсилъ нѣщо по-деликатно, по-нѣжно, сѫщество, въ което да види милостьта на природата и морална грация. Такова сѫщество даскалъ Ботю намѣрилъ въ лицето на едно наивно и скромно момиче отъ долнята махала, родителитѣ на което, за голѣмо Ботьово огорчение, не кандисвали да му дадатъ. На този абанджия-хубосникъ, който не се е върналъ по-миренъ и слѣдъ като ходилъ по гурбетъ, патриархално Калоферъ не искало да даде жена. Старитѣ традиции, които бѣше атакувалъ даскалъ Ботю още на 1839. година, се изпрѣчили отпрѣдѣ му и изглеждало да осуетятъ неговото сѣмейно щастие. Ала не забравяйте, че ние имаме прѣдъ себе си бащата на единъ бѫдащъ революционеръ, комунистъ и социалистъ, за когото условноститѣ на живота сѫ море, дълбоко до колѣнѣ. Даскалъ Ботю прѣвзелъ нѣколко най-со́лидни стратегически пункта въ този неравенъ двубой, най-важния отъ които билъ сърдцето на младия зюмбюлъ. И насетнѣ, безъ повече да му мисли за послѣдствията и за това, какво щѣли да кажатъ комшиитѣ или старата сплетница и междуселска дъдрица — рѣшилъ да отвлече хрисимото момиче, държано подъ ключъ отъ черната подозрителность на инатинътъ-баща. Нѣкоя си Кера — име, което се срѣща и въ народнитѣ пѣсни, уви! записано не по тоя случай — послужило за пощенски куриеръ между младото момиче и смѣлия атентаторъ: тя отнесла волята на даскала до неговата любовница, по еди кое врѣме и по еди кой часъ да се намѣри тамъ и тамъ. И, както разправя мълвата, изъ която се мѣрка цѣлата истина, въ тъменъ вечеренъ здрачъ, даскалъ Ботю мъкналъ нѣщо въ човалъ, обѣсенъ на широкия му, пехливански, гръбъ. Въ човала била скрита госпожица Иванка Стайкова, утрѣшна невѣста Петковица. Всичко било свършено. Родителитѣ на момата клѣкнали, като мокри кокошки, и останали да подѣлятъ помежду си своя срамъ … — Азъ съмъ ригористъ — казвалъ година-двѣ слѣдъ това събитие упрямия даскалъ; азъ слушамъ заповѣдитѣ на своитѣ задължения, а когато тѣзи задължения идатъ и отъ заповѣдитѣ на моето сърдце — кой може да ми прѣкослови!

Има моменти, когато правата се печелятъ, но не съ молба.

Даскалъ Ботю не страдаше отъ оная всеобща болесть на вѣкътъ отъ която страдаха най-много полуобразованитѣ и която носи името форфантерия: самохвалството, което крие въ чорупката си шарлатанство, бѣше единъ порокъ, чуждъ на неговия характеръ и лично развитие; това е едно щастие, което никога не бѣше навѣстило скромния даскалъ. Отъ това щастие той бѣше спасилъ и синътъ си, кой знае по каква случайность. Казваме случайность, защото, както и да ни се възрази, но да не всмукашъ въ душата си цѣлата каль на своя дребнокултуренъ вѣкъ, да се ограничишъ въ крѫга на своитѣ дарби, въ района на своето призвание — така да кажемъ —, и да не се заразишъ отъ фантазиитѣ на една ничтожна географическа срѣда, която е тѣсна за единъ духъ съ по-широкъ обемъ, създаденъ при по-богати условия, — съ една дума — да съзнаешъ своята самоличность и да останешъ въ крѫга на своята компетентность, въ крѫга на своя талантъ, това е една добродѣтель, която и днесъ, слѣдъ 40—50 годишенъ напрѣдъкъ, съставлява голѣма рѣдкость, да не рѣчемъ изключение. Трѣбва човѣкъ да е надаренъ или да е развилъ у себе си способностьта къмъ самоанализъ, да притегля всѣкога дѣйствията, постжпкитѣ си и близкитѣ — не казваме далечни последствия отъ тѣхъ, за да не изпада въ форфантерията, напр. на едно поколѣние, което е изпъквало на нѣкои прѣдни редове въ общественитѣ борби, безъ да е донесло нѣщо цѣнно къмъ самоопрѣдѣлението на нѣкоя група отъ хора. За чудо, но и за щастие на бждащата ни литературна и революционна мисъль, даскалъ Ботю бѣше една положителна натура, която не можѣше да отгледа, и неотгледа, както искатъ да кажатъ нѣкои повѣствователи на миналитѣ събития, фантазьоръ и безуменъ мечтатель; като даваше пълна свобода на личностьта да слѣдва своето призвание, да не отстжпя отъ елементарнитѣ прояви на личнитѣ си дарби, той формално стѣгаше екцеситѣ, и казваше — всѣки, който е завършена личность — да дѣйствува по своему, безъ да трѣпка прѣдъ голѣмитѣ очи на страхътъ. Страхътъ е една форма на лудостьта, която погубва.

Такъвъ виждаме даскалъ Ботю при счупване и послѣднята прѣграда на светитѣ прѣдания, на вѣтитѣ понятия, такъвъ го наблюдаваме въ неговото писателско поприще, такъвъ влѣзе и въ гроба.

Още разправятъ старитѣ, сѣкашъ за назидание на по-младитѣ и опърничеви глави, кончината на даскалъ Ботю. Тя се дължѣла, разправя прѣданието, не само на това, че самъ той — даскалъ Ботю, билъ фармасонинъ — тая дума бѣше нова за западна Европа, но заедно съ модитѣ била подала ржка на срѣднегорската примитивна цивилизация —, не само защото отгледалъ синъ, който „дружилъ явно съ дявола“ и прѣзиралъ бога „на глупцитѣ и на безчестнитѣ тирани“, но и защото „този дрътъ пангалозинъ“ осквернилъ паметьта на дѣдитѣ. Както всички вѣрващи въ прѣселението на душитѣ, и калоферци искали да бждатъ умрѣлитѣ по-близко до тѣхъ, и затова градътъ на послѣднитѣ се намиралъ въ срѣдата на селото. Религиозни и обредни изгоди наддѣлявали надъ хигиената. Съзнанието за общественното здраве, за социална хигиена, Калоферъ не познаваше. Тъй си е живѣлъ отъ вѣкове, така ще продължи днитѣ си до „второ пришетствие“. — Нашитѣ дѣди така сж карали и сж били здрави като джбе, че ние ли! — думали по между си калоферскитѣ самораслм спиритуалисти. Но даскалъ Ботю разбира тая работа друго яче. Почитьта къмъ умрѣлитѣ е едно, а пъкъ разпространението на болеститѣ е съвсѣмъ друго нѣщо. Калоферъ клонѣло да изпука цѣло отъ гърлица и тифусъ. Трѣбва да се вематъ мѣрки. Въ Русия даскалъ Ботю видѣлъ много по-обширни мъртви градове —, той самъ знаѣлъ, навѣрно, че голѣмата сѣверна държава прѣдставляваше между Азия и Европа единъ голѣмъ гробъ, но въ всѣки случай, онѣзи гробища, които всички знаѣха и всички посѣщаваха, сж извънъ града: живитѣ всѣкога се стремятъ да намѣрятъ за умрѣлитѣ единъ новъ градъ, мълчаливъ и навѣстяванъ нощно врѣме само отъ кукумявки и отъ фантазиитѣ на народа. Слѣдователно? Трѣбвало да се разпространи идеята, че мъртвиятъ градъ, който се намиралъ въ сърдцето на живия и щѣлъ вече да го задуши, е нуждно да се изнесе вънъ, задъ стѣнитѣ на Калоферъ — въ мѣстностьта „Лила“. Цѣла олелия отъ клѣтви, цѣлъ градъ отъ хули противъ „поганеца“, който по тоя начинъ излага праведнитѣ души на мръсни поругания. Изглеждало, че мъртвитѣ ще побѣдятъ живитѣ. Но даскалъ Ботю издалъ строга заповѣдь, че ще обръстне брадата на оня попъ, който опѣе мъртво, занесено на старото мъртвище. Кой нѣма да слуша, и кой нѣма да се подчинява? Изминали се нѣколко години на общественна дѣятелность, славата на Ботю Петковъ му донесла голѣма власть, прѣдъ която и чорбаджийтѣ прѣвивали гръбъ. За.... голѣмо утѣшение на смутеното село, господъ „прибралъ“ душата на грѣшния поганецъ, 20. юлий 1869. година; даскалъ Ботю станалъ първиятъ основенъ камъкъ за изграждане новия градъ на мрътвитѣ, планътъ на който далъ тъкмо прѣди три дни. Отдъхнало селото. Отдъхнали си и поповетѣ. Устата на Калофера пакъ се разтворили: — санкимъ, господъ добрѣ се е отплатилъ на поганеца за скверностьта, която извършилъ надъ изгнилитѣ кости.

IV.

Строгъ билъ даскалъ Ботю и въ борбата си на литературното поле. Въ онова врѣме, изъ което се спира нашиятъ разказъ, както и въ всѣко друго врѣме, въ което има по една или двѣ подчинени класи, политическитѣ въпроси обхващатъ изцѣло науката и литературата. Сѫществуването на една подчинена класа е достатъчно основание за недоволство и политически размирици. Тая класа, или тие класи — ако сѫ повече отъ една — доврѣме търпятъ притѣснението, сетнѣ захващатъ да осѣщатъ болѣжки отъ него и най-напоконъ стигатъ до убѣждението, че или съ просвѣщение, или съ революция, тѣхното политическо безправие трѣбва да се обърне въ нѣщо друго. Прѣзъ 50-тѣ години, въ срѣдата на българския народъ си бѣше пробила пѫть идеята, че по нишкитѣ на просвѣщението, е възможно възраждането на националното тѣло. Новата класа, която издигна знамето на просвѣщението за обща задача на дѣйцитѣ, олицетворяваше цѣлия народъ; за нея имаше потиснатъ народъ, не потиснати класи. Турскиятъ деспотизмъ се отличаваше съ тая особенность, че всѣкога подъ неговото попечение формата на политическата репресия се чинѣше чужда за формитѣ, въ които се проявяваше класовата репресия. Но деспотизмътъ понѣкога е несправедливъ и къмъ своитѣ съюзници. Въ България тоя деспотизмъ уврѣждаше съ апатията си и съ своята подозрителность интереситѣ на всички нови съсловия — индустриалци, търговци, занаятчии, земледѣлци, и т. н. Какво можеше да се противопостави срѣщу едно зло, което плаши всички? Щомъ държавата е съюзникъ на старитѣ класи, неспособни инъкъ да живѣятъ, освѣнъ въ съюзъ съ насилието и чрѣзъ насилия, новитѣ класи ще се обединятъ, сами ще обявятъ съюзъ на държавата и въ тоя ненормаленъ съюзъ ще търсятъ срѣдства да се издигнатъ надъ притѣснителитѣ. Държавата е силна съ закони и може да брани интереситѣ на нововъздигащитѣ се класи било вѫтрѣ, било вънъ. Една млада сила търси нови полета да упражни органитѣ си, да се засили, да нарасне въ своята жизнедѣйность. Въ такова състояние се чувствуваше новото економическо развитие и новитѣ класи около 1840—50. год. Но, помирени съдеспотическата държава по една сурова необходимость, тие класи мислѣха чрѣзъ еволюцията да придобиятъ и политическо прѣдимство. Въ първо врѣме трѣбва да се освободимъ отъ Фенеръ. Трѣбва да основемъ своя, собственна национална църква, каквато сме имали отъ врѣмето на Бориса. Трѣбва да засилимъ училищата и просвѣщението Но какъ, съ що и докѫдѣ трѣбва да се простира компетентностьта на тие нови учрѣждения? Ето въпросътъ. За еволюциониститѣ отъ първитѣ години слѣдъ появата на тая идея — нейната реакция ще срѣщнемъ къмъ 1869 — 1876 г. — всичкиятъ въпросъ се изчерпяше съ формалности, съ промѣни на докорациитѣ. Разбрали по-скоро отъ всички, че мирътъ съ държавата е най-главното придобитие на възраждането за тѣхнитѣ партизани, които имаха извѣстни материални изгоди, тѣ спираха тамъ, отъ дѣто по-радикалнитѣ дѣйци смѣтаха да тръгнатъ: тѣ спириха съ смѣната на патрика съ владика. Подъ дебелата сѣнка на падишаховия режимъ и съ сладката пѣсень на попа, може по-спокойно да се дрѣме. Това бѣше кѫсогледство на една генерация, която никога не вижда по-долече отъ непосрѣдственнитѣ интереси на една прѣходна епоха.

Бащата на нашия поетъ стоѣше малко нѣщо на противно гледище и, бихме казали, въ неговия скроменъ умъ, идеята за възраждането, за просвѣщението, както и борбата за църковна независимость, се прѣвръщаха въ политически въпросъ, наистина, още недостатъчно ясно опрѣдѣленъ. Това по-ясно съзнание, освѣтлено отъ нѣкаква прозорливость, наблюдаваме въ неговата нѣколкогодишна просвѣтна работа по течението на р. Тунджа и въ неговата борба противъ опуртюниститѣ въ движението. Както знаемъ, даскалъ Ботю искаше да събере силитѣ на народа, да обедини неговото съзнание за по-самостоятелни дѣйствия. На мѣстна почва, за постигането на тая цѣль, той си служеше съ всички срѣдства, които му даваше неговото положение. Въ печата обаче, кѫдѣто всѣки мѣстенъ въпросъ ставаше общъ националенъ въпросъ, той бѣше не по-малко строгъ: той бѣше жестокъ. Трѣбва да сте чели нѣкоя статия отъ даскалъ Ботю, за да имате по-ясно прѣдставление за характера на неговата борба. Стилътъ на даскалъ Ботю е наивенъ, фразата му народна, но въ нея има логика и простота, които дѣйствуватъ силно. Не му липсуватъ сѫщо така ядъ и ирония — два основни елемента и въ духътъ на неговия синъ, бѫдащиятъ поетъ на революцията. Този ядъ и тази жестока ирония плющѣха по опуртюнистичеката глава на „противника“, и особно по тая на Драганъ Цанковъ, главатарътъ на опуртюнистическото движение. И за да бѫде, така да се каже, по-привилигировано и положението на даскалъ Ботю, каквото бѣше това на неговитѣ противници въ тая неравна борба, той си избра за позиция колонитѣ на „Цариградски Вѣстникъ“, който всѣкога стоѣше на по-радикално гледище, що се отнася до въпроса за църковната независимость.

Въ една статия на брой 457—459 („Цариградски В-къ“), подъ която даскалъ Ботю, по понятни причини, не си е сложилъ подписътъ, той пише: „Благоразумни-ти наши Българе вѣроятно отъ давна щѫть сѫ постигнали псдземни-ти намѣренія папищашки, на които слѣпо орѫдіе е станѫлъ Драганъ. Тіи подъ видъ да ни освободять отъ Грьцко-то владичество, прѣдлагатъ ни папска-та власть безъ измѣненіе наши-ти вѣроисповѣдни обряди. Тіи така ни думать въ брой 31 на Лотинія: „Папа-та не ще да пригрьнемъ другѫ новѫ догмѫ, да слѣдваме други обряди, да въведемь въ Блъгарія нови ученія; той ни вика чистичко! и простичко! да пріемемь стари-ти сношенія на наши-ти прадѣди съ Апостолското сѣдалище“. Ами какви сѫ били тия сношенія? Тѣ сѫ: че наши-ти прадѣди пріяли ушь отъ Папѫтѫ религіозни-ти обряди, и тіи обряди сѫ умрьсени отъ Грьцки-ти Патріарси и Императори, сѫ сбирщина отъ Грьцки суевѣрія, и за това като припознаемь простичко власть-тѫ на Папѫ-тѫ, да прѣчистимь умрьсени-ти наши обряди и да ги направимь какви-то сѫ папски-ти чисти (като пумія), Леппе; нека точять зѫби Драганови-ти калугери!

„За да дадѫть и политическѫ важность на свои-ти криви и срѣщарѣчни умствованія, тій не прѣстанувать да внасять въ всякий почти листь страшни-ти и голѣми-ти, като **Биволъ**, думи: Панславизмъ, Панеллинизмъ. Олеле е е! Да пази Богъ! много страшно и за правителство-то и за народность-тѫ, ако Блъгаре-ти не станѫть попищаши!! Едно само срѣдство останува за благосъстояніе-то на честно-то ни Правителство и на подданници-ти му Българе, ако послѣдни-ти си промѣнять вѣрѫ-тѫ. — Нъ каквѫ вѣрѫ ако пріематъ? — Вѣрвамь че ако съ изминеніето на вѣрата искаме да пріемемь благосъстояніе, то най вѣренъ и лесенъ пѫть за достиженіе-то му е, да пріемемь владѣтелкѫ-тѫ вѣрѫ Моаметанска. Нѣма кой да наддаде на Драгана (чети Драганъ Цанковъ, р.), а той отъ двавна бипромѣнилъ Латинский си Вѣстникъ на Маометанский, и думи-ти Панславизмъ и Панеллинизмъ щяше да промѣни тогава на панлатинизмъ, или за по общж и по страшнж думж панхристіанизмъ. По Драгановий изговоръ панславизмъ-тъ е лошо и страшно нѣчто, и за да противодѣйствуваме на него, трѣбва да сж полатинимъ и по вѣрж-тж и по народностьтж; по вѣржтж, като пріемемъ Драганово-то православіе, а по народность-тж, като сж не наричаме вече Славяне. За Драгановж-тж народность, както и за православіе-то му, все едно е, и Латине да ся наричяме и Татаре, само Славяне да ся не наричаме.

„Богослвіе-то Драганово така ни учи въ листь 32-ий: „Умноженіето на обряди-ти е умноженіе на обичяи-ти, умноженіе-то на обичтяи-ти туря прѣдъ очи-ти ни умноженіе на обряди-ти и литургіи-ти“. И така црьковни обряди и обичай сж все едно, литургія-та е обичай челвѣческий, тя е едно религіозно обикновеніе, кое-то ся врьши не за нѣкакво по високо назначеніе, установено отъ самаго Спасителя, нъ за еднж само вънкашнж формж, или за едно вънкашно отличіе на христіанскж-тж вѣрж отъ Моаметанскж-тж.

„Ересь щяло да рече това: „Да ся крьсти нѣкой и да ся не крьсти, да ся причястява и не причястява, да ся изповѣдва и не изповѣдва: а да ся крьщава, причястява и изповѣдва нѣкой съ какъвъ-то и да е начинъ, или по какъвъ-то и да е обичяй, то не е ересь“. И така, ми сме били папиащаши!! Ами что искатъ повече отъ насъ папищашки-ти калугери? — Тѣ искатъ да припознаемь папж-тж главж на нашж-тж црьква; зачто всичка-та тая разлика, всичка-та ересь на въсточни-ти състояла, била само въ това, чи тій неприпознавать власть-тж на папж-та. И така, да не припознава человѣкъ папж-тж за глава на црьквж-тж, било ересь и голѣмъ грѣхъ, по полѣмъ отъ да съгрѣши человѣкъ на бога.

„Нека положимъ сега, че за да не сме еретици, припознахме папж-тж главж на нашж-тж црьквж: нъ съ това щемь ли станемь, спорядъ тѣхното мнѣніе, съврьшени папищаши? Не, останува още „да причистимь наши-ти вѣроисповѣдни обряди, кои-то сѫ умрьсени отъ грьцки-ти патріарси (не отъ сегашни-ти) и отъ Императори-ти Грьцки". Нъ Драганъ ни каза по напрѣдъ, че и съ умрьсени-ти обряди ми не сме еретици, ми сме папищаши, а сега что трѣбва да ги прѣчистюваме? Съ това противорѣчіе явно ни казвать папишташки-ти калугери: ми ви не щемь съ мрьсни обряди да припознавате пречистѫ-тѫ прѣбрѫснѫтѫ главѫ папскѫ за главѫ на црьквѫ-тѫ; трѣбва да очистите ваши-ти обряди съ Латински-ти: сир. да ся крыщавате, причищавате и исповѣдвате, както ми Латини-ти; а отъ това нѣма ничто; зачто щете пріемате Латински-ти обряди, като нѣкои прости обичяи. Ето въ какво състои причистюваніе-то на наши-ти обряди: да ги умножимь, или отъ чисти да ги направимь мрьстни съ Латински-ти."

Тука тая статия прѣкѫсва, по всѣка вѣроятность, безъ да свърша или въ всѣки случай, краятъ ѝ трѣбва да е помѣстенъ въ брой 460, който ние не можахме да намѣримъ. Но и по тая часть, която даваме, читательтъ може да си състави горѣ-долѣ прѣдставление за полемическитѣ похвати на калоферския даскалъ.

Огъньтъ противъ опуртюнистическото движение бѣше кръстосанъ: отъ една страна Раковски чрѣзъ „Дунавски Лебедъ", отъ друга Ботю Петковъ (въ тази борба бѣха замѣсени мнозина други писатели) чрѣзъ колонитѣ на легалната преса. Противникътъ е загащенъ отъ четиритѣ страни, и за да се откопчи отъ примката, и за да намали отговорноститѣ си поради измѣна на народното дѣло, взима въ свое разположение интригата и клѣветата, които се изсипали върху скромната глава на калоферския даскалъ. Въ в. „Българія", органъ на Драганъ Цанковъ, започнаха да се явяватъ скроени дописки противъ Ботю Петковъ, да се пѣтни неговото име и да се подбива въ основи неговата дѣятелность: „Съ радость и усердіе прочитахме въ вѣстницити великолепнити тържествуванія на святитѣ наши просвѣтители, и още съ по-голѣмо благодареніе вкусявахме сладостьта на словесата изрѣчени въ този день. Но колко ся пакъ оскърбихме когато не видѣхме отъ нашето село нити най-малкото извѣстіе за тоя подлогъ, и когато ся научихме, че тоя праздникъ не ся тържествувалъ какъ то въ другити градища.

„Кому да отдадемъ причината на това? Нали на учительтъ Г. Б.... който лежи безсрамно въ леностьта и въ....? Нали на обществото и на почтеннити училищни надстоятели, които вмѣсто да изпълняватъ святити си длъжности ся истягать подъ дебели сѣнки и ся скитать по улицити? Когато сичкити градове и села съ радость празднувать святити си просвѣтители, Калоферъ неостана ни (?) достоинъ да въздаде признателнити си чувства къмъ тѣхъ!

„Колкото за учительтъ, длъжни сми да му наумимь измамата, която направи предъ врѣме на Калоферскити Българи, лукавщинити които употрѣби и противно на учителското му званіе. Като по свѣсенъ въ градътъ ни и като учитель, Г. Б... длъженъ бѣше да подбуди милити си съотечественици да подражять примѣрътъ на другити градове. Като сж занимава катадневно .... безъ сумненіе, врѣмя не му е остало за това“.

„Изволѣте Г. уредниче да съобщите тия наши скърби, за които ще сме, и пр.

Единъ Калоферецъ за сичкити“ [1]).

Несправедливостьта е очевидна. Отъ нея може би, днесъ се гнусятъ и самитѣ ѝ автори.[2]) Но и тогава справедливото възмущение на калоферци, изцѣло завладѣни отъ одеския семинаристъ, не закъснѣло. Нѣколко дни слѣдъ горнята инсинуация, въ брой 441. на Цариградски Вѣстникъ (1859.) се появила една дописка изъ Калоферъ, която носила официаленъ характеръ, и съ слѣдующето съдържание:

---

[1]) В. България, бр. 14, год. I. 1859. отъ 27. юни.

[2]) Нека забѣлѣжимъ, че тая очевидно докроена въ редакцията на в. „България“ дописка, е скрепена съ авторитетното

„Г-не издателю на Ц. В-къ.

Калоферъ, 1859 юлiя 14-ий.

„Издатель-тъ на „Българiя“ Д. Цанковъ прѣмина предѣли-ти на благоразумiе-то, и почна вече безъ разборъ да вмѣстява чтото му се поднесе, като стана орудiе на най низки развратни человѣци. Благодаряме Ви че сте вмѣстили отговоръ-тъ на наши-ти тамкашни прiятели срѣщу гнуснавж-тж оная статия, вмѣстенж въ Вѣстникъ-тъ му съ намѣрение да потжпчи честь-тж на ония, кои-то са ся пожрътвовали за просвѣщенiе-то на свой народъ, та за то молиме да вмѣстите и слѣдуящето:

„Съ голѣмо негодованiе прочетохме въ 14. брой на Българiя хулнж-тж статiя срѣщж учителя ни Г.

мнѣние и на главния редакторъ. „Отъ два мѣсеца насамъ, пише редакцията на в. „България“ къмъ горнята „дописка“, безпрестанно обнародвахме разни статiи за тържествуванiето на праздникътъ на св. Кирилъ и Методiя изъ Българiя. Сичкити сьотечественници ся напълниха съсъ въсхищенiе отъ тия новиня. Обаче истата ревность не ся появи въ сичкити градове... Длъжни сме да приложимъ че Г. Г. Калоферци въ Цариградъ имать сѣкакво право да ся изражявать съ тоя начинъ. Едно село каквото е Калоферъ, требаше то първо да даде примѣръ на другити“. — Освѣнъ това, въ друга една дописка до в. България отъ 29. мартъ 1860. год. даскалъ Ботю е нареченъ „пияница“; въ броя отъ 1. януарий сжщата година има единъ диалогъ стихотворенъ между даскалъ Ботю и Т. Бурмовъ, въ който се гади по най-недостоенъ начинъ и учителя и неговата личность. — Авторъ на всички гадки дописки противъ даскалъ Ботю е билъ калоферския чорбаджия хаджи Недѣлчо, простъ и глупавъ човѣкъ. Въ редакцията на в. България неговитѣ кореспонденций сж нагаждани споредъ цѣльта и случая...

Ботя. Безименний съчинитель на гнуснѫ-тѫ статія — избралъ за прѣдмѣтъ непразднуваніе-то деня на св. Кирилъ и Методий и сплита гнусни хули върху учителя ни; но и прьвото е дебела лъжя и второто низска клевета: Зачто день-тъ на Блъгарски-ти просвѣтители и ланѣ и тѫсъ годинѫ ся празднова съ особеннѫ тръжественность, украси ся и съ прилично на праздника слово произнесено отъ Г. Ботя, нъ това не ся счете за нужно да ся обнародва въ Блъгарія. Сплетени-ти хули връху учителя ни сѫ низска клевета; за оправданіе на кого-то ся ручява дванадесять-годишното му учителство въКалоферъ, въ растояніе на кое-то той е поминѫлъ съ неукоризненно поведеніе, отъ кое-то всегда сме били доволни. За това щемъ бѫдемъ и ми и потомци-ти ни признателни Г. Ботю за неутомями-ти му трудове, които той спорядъ силѫ-тѫ си е принесълъ на Калоферското юношество.

„Желали бихми издатель-тъ на Блъгарія за свое добро и за добро-то на народа да не вмѣстява безъ разборъ всякакви статіи, които му ся допращатъ, нъ да бѫде малко осторожень.

Епитропъ училищни
Драганъ Манджуковъ
за всички-ти жители Калоферски".

Това било платениятъ отговоръ, даденъ отъ калоферския народъ на измѣнницитѣ-папищаши, или подобрѣ — отговоръ, даденъ отъ самия даскалъ Ботю, който командувалъ не само надъ Калоферъ, надъ Карлово, но и по цѣлата почти розова долина. Той билъ далъ командата да се дигне общъ протестъ отъ страна на калоферци противъ охолницитѣ-опуртюнисти, и нека кажемъ, не толкова да възбрани своята личность; даскалъ Ботю стоѣлъ надъ морала и низостьта на обикновенната интелигенция, за да може го засѣгне хула изъ засада, устроительтъ на която нѣмалъ смѣлостьта открито да обяви обвиненията си, съ своя подписъ[1]). Не; той разбралъ, че въ тази недостойна кампания, че подъ интригитѣ, че подъ намѣрението да се очерни неговото лице, редакцията на в. България скривала по-друга цѣль: да печели привърженици за своитѣ планове, като разколебава привърженицитѣ на даскалъ Ботю, на неговитѣ идеи, на оная пропаганда, която той успѣшно водилъ и чрѣзъ която завладѣлъ цѣлата долина. Тази тактика в. България практикуваше на едро. За тоя вѣстникъ интригата и клеветата, изъ засада, прѣдставляваха най-главното оржжие за борба. Но кржжокътъ около в. България отиваше още по-далечъ: той си служеше съ подставени „дописници“ и „писатели“, за да брани себе си и да черни своитѣ противници. Най-много, както се види, слѣдъ Ботю Петковъ, горчевинитѣ на тая тактика бѣше понесълъ Раковски и сътрудницитѣ на „Българска Пчела“, които бѣха много по-строги въ критикитѣ си на униятската пропаганда, отколкото „Цариградски Вѣстникъ“. „България“ подставя, напримѣръ, единъ човѣкъ, като Дѣда Паничка, лице безъ наука и безъ знания, безъ да владѣе перото и изкуствата на литературния споръ, твърдѣ сложни при такива обстоятелства, да ра́звива нейнитѣ униятски теории, да се бори противъ Раковски и други гиганти на съврѣменната българска мисъль! Това днесъ ни се вижда и дребнаво и смѣшно, но то е фактъ. Съ горчиво признание на сторенъ грѣхъ ни изповѣдваше наивния старецъ, когото само нѣколко дни дѣлѣха отъ гроба, че не слѣдѣлъ печатарството си, а „драскалъ“, че се повеждалъ по акжла на двама близки Цанкови хора (той имъ назова имената . . . .), за да черни личности, като Раковски и др. „В-къ „Дунавски Лебедъ“, ни разправяше съ трѣптящъ гласъ побѣлѣлия Паничка прѣзъ есеньта на 1906. година, ни най-силно нападаше; Раковски пишеше остри критики противъ униятитѣ, нападаше Цанкова и неговитѣ другари, а тие пишеха противъ българския патриотъ-революционеръ Раковски, клеветѣха го, а мене сами подписваха, като авторъ на тие несправедливи лични нападения“.

---

[1]) И вторъ пжть е принуждаванъ Ботю Петковъ да се разправя съ своитѣ противници. Въ брой 447. на Царигр. В-къ (отъ 22. мартъ 1860. год.) той отговаря на нѣкой си „Балкапанецъ", който рекълъ да зачерни името на калоферския просвѣтитель. Тоя се отплаща, както на анонимния пцувачъ, така и на неговия учитель — Драганъ Цанковъ, съ лихвитѣ: „Неприлично било би отъ моя странж да ся отговарямь на ничтожнж-тж оная тваръ, коя-то подъ имя-то Балъ-Капанецъ, нацапалъ въ скверния вѣстникъ **Латинія** гнусни поврáжни върху ми, и то за това, че сьмь защищавалъ вушь честь-тж на вуйка си Г. Кирилла. Послѣденъ пжть сега казвамъ, че за напрѣдъ колкото и да даватъ воля на явика си такива низски твари нѣма да считамъ за ничто тѣхни-ти хули. — Колко-то за сега нека знае Балкапанецъ и издатель-тъ на **Латинія** че Г. Кириллъ освянь че е мене вуйка, той има ближни сродници въ Карлово, Сопотъ, Калоферъ, Пловдивъ, Букурещъ, Галацъ, и множина отъ тѣхъ сж достойни и вредни да защитятъ честь-тж му коя-то нѣкои чапкжни напраздно ся мжчять да потъпчять. Драганъ (чети Драганъ Цанковъ, р.) и негови-ти прьскачи нека сж увѣрени, че никому честь-тж не сж могли да повредятъ, нито могжтъ повреди. — Балкапанецъ-тъ добрѣ ще стори, ако им братъ или нѣкой сродникъ въ училище-то Калоферско, за да ся не развратати отъ поведеніе-то ми, да го извади съ врѣмя и да го уведе въ Бебешко-то училище за да сж изучи тамъ Драганово-то благонравіе и православіе. А колко-то за други-ти ученици, что ми ся ввърени отъ бащи ти имъ, Балкапанецъ-тъ нѣма никакъ право да ся грижи за тѣхъ: зачто тѣ си иматъ бащи, кои-то сж вредни да си ся грижять за тѣхъ. И така Балкапанецътъ напразно хлопа зжби, като побѣснѣло куче. Ботю Петковъ". („Цариградски Вѣстникъ", № 477, стр. 3. отъ 2. априлъ 1860. год.). Други дописки или полемични бѣлѣжки отъ даскалъ Ботю интересующиятъ се може да по ърси въ №№ 379, 394 449 и др. отъ 1858—59. и 1860 год. на сжщия вѣсникъ. Особно дописката въ бр. 449 прѣдставлява интересъ, защото въ нея Ботю полемизира съ Цанковъ и спорътъ имъ се върти около въпроса — що е „просвѣщение" и отъ дѣ може то да се вземе; отъ Русия или отъ западнитѣ народи...

Даскалъ Ботю обаче, както казахме, разбиралъ каква е тая борба за личности и каква бива борбата за принципи. Въ атакитѣ на анонимния дописникъ той ималъ основание да подозира нѣщо повече, отколкото единъ дребенъ интересъ къмъ неговитѣ лични прѣстѫпления, ако би ги ималъ. Той билъ правъ. Но сѫщо билъ правъ и въ друго: че съ разколебанъ, макаръ чрѣзъ съмнителни срѣдства, престйжъ, се дѣйствува по-мѫчно. Ето защо, за да запази принципалната страна въ една не случайно открита атака противъ него, той дава обще-граждански характеръ на своитѣ възражения: тѣ трѣбва да изхождатъ изъ самия народъ, за да се докаже на униятитѣ, че тука, въ царството на одеския семинаристъ, тѣхниятъ пѣтелъ не може да пѣе — и, второ, за да защити и своето несправедливо оклеветено име, той дава на опровержението си офицаленъ характеръ, сир. изходяще отъ училищната власть, която говори отъ името на народа, отъ оная власть, която има надзоръ надъ училище, ученици и учители! И майсторската рѫка на даскалъ Ботю въ горния документъ се вижда не само по стилътъ, не само по фразитѣ, изъ които се мудрятъ до два русизма, но и по цѣлата кройка на отговора, по цѣлата логика на възражението, тъй смѣло, ясно и категорично. Дългътъ си къмъ папищашитѣ даскалъ Ботю изплатилъ съ лихви.

V.

За да завършимъ мисъльта си въ послѣднята глава, ние трѣбва да се спрѣмъ още на 2 — 3 факта, слѣдъ което, смѣтаме, и портретътъ на поетовия баща да бѫде закрѫгленъ.

Въ цитирания документъ, даскалъ Ботю опровергаваше една лъжа на в. „България“, че въ Калоферъ не празднували деньтъ на двамата братя равноапостоли, св. Кирилъ и Методий, по негова вина. Документътъ е ясенъ въ този пунктъ, ала ние днесъ сме въ положение да кажемъ нѣщо повече по този въпросъ. Ние ще бждемъ кратки: — краткостьта е една необходимость.

Празднуването деньтъ 11. май въ славянскитѣ земи, и въ България, бѣше едно културно тържество на врѣмето. Българитѣ, въ дългата си история, която бѣше по-мрачна отъ душата на завоевателитѣ, не можѣха да посочатъ традиция друга, освѣнъ споменитѣ за Кирилъ и Методий, която въ ржцѣтѣ на просвѣтителитѣ да стане едно знаме, и единъ културенъ починъ. Кирилъ и Методий дадоха на цѣлия славянскѝ миръ писмо, значи най-важния органъ за култура и прогресъ. Тѣ бѣха спомогнали по-бърже да се завърже взаимность между всички славянски племена; чрѣзъ писмото тѣ спомогнаха да се отдѣли рѣзко славянскиятъ миръ отъ другитѣ народи, и съ това—националната физиономия на южнитѣ славяни за по-дълго врѣме да се запази отъ стихийнитѣ, нѣкога и съзнателни влияния на латинския свѣтъ. Но за насъ, кирилицата имá и тая частна полза, че слѣдъ дългия сънь, въ който робството приспа народа, прѣзъ самото начало на възраждането, имахме готово писмо, по което можѣха да кореспондиратъ нашитѣ мисли и нашитѣ идеи. Тази полза — повече чувствувана, отколкото съзнавана въ онова врѣме, а днесъ тъй ясна за нашитѣ схващания — се обнаружи най-много прѣзъ 50-тѣ години, когато културната борба трѣбваше да се води подъ нѣкакъвъ знакъ. Просвѣтителитѣ се озъртаха насамъ-нататъкъ изъ миналото да намѣрятъ име или събитие, което да съживи съврѣменницитѣ, да ги обедини, да ги въодушеви. Царь Симеонъ, съ своето величие, което докара и разпадането на държавата, не можеше да бжде такова име, — освѣнъ това — като царь, той е едно политическо име; царь Борисъ сжщо не можѣше да съживи подобни чувства, защото, колкото и да е „свѣтло" неговото царуване, и то завърши съ съмнителни успѣхи, пъкъ най-послѣ, той бѣше повече монахъ, отколкото културно политически дѣецъ; той се бѣше отказалъ при живѣ отъ царския прѣстолъ. Нѣкогашнитѣ български патриарси нѣмаха оня исторически авторитетъ, който е нуженъ при подобни случаи. Само една историческа дата, която събираше крайщата на невѣжеството съ началата на просвѣтата — кръщението на българитѣ и снабдяването имъ съ писмо, заслужаваше нѣкакво внимание, като дата изъ едно далечно минало, което изглеждаше да е изгубило своето продължение. Това събитие можѣше да се вземе и като изходно начало на новото движение въ България, извършвано видно върху религиозна основа. Само то́ се ползуваше съ прѣимуществата на една по-сдържателна традиция, която ще влѣе елей въ изгасналия духъ на българина и, отъ друга страна — ще хвърли прахъ въ очитѣ на безсрамния Фенеръ. . . Въ тази нужда на дирене се роди историческия 11. май. Той бѣше една повелителна нужда за врѣмето, — движението го наложи. Отъ 1858. год. въ по-напрѣдналитѣ градове той става единъ националенъ праздникъ. За щастие, и тука, както и въ нѣкои други случаи, калоферскиятъ даскалъ не билъ послѣдния отъ партизанитѣ на тази идея. Нѣщо повече: напукъ на капризнитѣ неточности, източникътъ на които трѣбва да се търси въ в. България и у ония историци, които първи сж повѣствували горнитѣ събития, даскалъ Ботю пръвъ далъ потикъ да се празднува 11. май, поне колкото се относи за Тунджанската котловина, ако не и за цѣла Ю. България. Изпрѣварилъ най-малко съ дузина години развитието на своя вѣкъ, Ботю Петковъ не би билъ достоенъ за името на своя синъ, ако останеше надирѣ отъ другитѣ. Заетъ непрѣкжснато въ мисъльта си съ бждащето на своето племе, той всѣкога правилъ смѣтки, т. е. казано учено — всѣкога правилъ комбинации, какъ по-успѣшно „да се тика дѣлото“. Случаятъ, тоя великодушенъ сътрудникъ на великитѣ открития, му дошелъ на помощь. Ако не се лъжа, въ извѣстното „Цвѣтособраніе“, или въ нѣщо подобно, прочелъ даскалъ Ботю нѣколко възторжени редушки за живота на св. Кирилъ и Методий. Това му стигало. Идеята била закржглена: единъ исторически споменъ, който покрива напълно съдържанието на новата борба, както се тя слагала въ умътъ на калоферския дѣецъ. Като „диктаторъ“ въ своето царство, даскалъ Ботю издава заповѣдь да се празднува 11. май (1858.), празденство, на което ще бжде казано и подходяще „словце“. Тоя день калоферската църква св. Атанасъ била натжпкана съ народъ: мало и голѣмо се трупало да види и чуе, що е това „11. май“. И даскалъ Ботю показалъ на всички, какво съдържание се крие подъ тая дата и какво трѣбва да се подразбира. Такива и такива били Кирилъ и Методий, родили се тамъ и тамъ, дѣлото имъ се състоѣло въ това и това. Но... продължилъ даскалъ Ботю Петковъ, за голѣмо удивление на „персонала“ и „епитропитѣ“ — „ние ще останеме каквито сме сега, сир. робе, ако не тръгнемъ по пжтя на другитѣ народи. Св. Кирилъ и Методий, съ своето свѣто дѣло, сж ни дали единъ живъ примѣръ, какво трѣбва да правимъ“. И слѣдъ като говорилъ на дълго и широко за ползитѣ отъ просвѣщението, даскалътъ доказалъ нататъкъ, че голѣмото просвѣщение у другитѣ народи ги научило да си построятъ телеграфи, желѣзници и други подобни работи, безъ които въ бждаще българския народъ ще е съвсѣмъ изгубенъ... — Слѣдующата година се повторило сжщето. Очевидно, въ България, както справедливо се възмущавалъ Ботю Петковъ, прикривалъ истината, лъжѣлъ читателитѣ си, че „калоферския даскалъ“ нехаелъ прѣдъ „народното дѣло“.

Напротивъ: „народното дѣло“ било погълнало цѣлото сжщество на даскалъ Ботю, то било — казано съ позволение — неговата мания.

Тази мания ние срѣщаме и въ негавата училищна работа, въ дисциплината, по право — редътъ, който въвелъ изъ училищния животъ на Калоферъ, както и въ духътъ на образованието, което трѣбвало да се даде на младото поколѣние. Несъмнѣно, идеята за националното възраждане, каквато лѣлѣяло дълбокото сърдце на даскалъ Ботю, изисквала и по-други образователни срѣдства отъ прѣдпотопнитѣ, съ които си служѣли „звънаритѣ“, за да се усвои отъ по-младитѣ умове. Първото нѣщо сж учебницитѣ, второто — срѫчността на учителя, неговитѣ педагогически похвати, и трето — събиране юздитѣ на анархията, която е всѣкога въ флагрантно противорѣчие съ свободнитѣ дѣйствия на дѣтската природа. Природата, съ цѣлата си закономѣрность, е най-голѣмия врагъ на анархията.

Тѣзи три начала опрѣдѣляли и цѣлата училищна политика на Калоферския даскалъ. Виждайки му се недостатъчни сѫществующитѣ рѫководства за прѣподаване, той самъ се заловилъ за работа, прѣвелъ Критическитѣ издирянния върху българската история“, полусъставилъ една „Всеобща география“, обяснявалъ на „персонала“ сѫщността на новитѣ течения въ областьта на педагогическата наука, прѣимущесвата отъ нагледното обучение, както и ползитѣ отъ свободното упражнение на дѣтскитѣ способности, и най-сетнѣ, отглеждалъ училищния редъ не по начинъ, упражняванъ до тогава: той е позволилъ свобода на ученика вънъ и вѫтрѣ въ училището до нейнитѣ възможни прѣдѣли, като изхвърлилъ всеизвѣстната „фалага“.¹)

---

¹) Освѣнъ споменатитѣ въ текста книги, Ботю Петковъ е издалъ и слѣднитѣ: 1. Нѣщо за безграмотнитѣ человѣци. Въ Смирнѣ, 1843 год. Оригинална. Послѣднето, 3-то издание е отъ 1862 г. 2. Психологія, или душесловіе за ученіе на дѣцата. 1844 г. Прѣводъ отъ гръцки, и др. Сѫщо е писалъ обширни статии по научни и философски въпроси, каквато е статията „Писменность за българския езикъ“ въ в. „Цариградски Вѣстникъ“, №№ 336 — 338 и 344 отъ юли 1857. година.

Г-нъ Д. Т. Страшимировъ, съ усърдието си да стои въ областьта на фактитѣ за живота на Хр. Ботйовъ, съобщени отъ З. Стояновъ, казва: „несъмнѣно, най-характерната черта въ даскалъ Ботя, като строгъ учитель, като духовитъ и самостоятеленъ мжжъ, е тая, че той бие и безмилостно наказва чорбаджийскитѣ дѣца наравно съ сиромашкитѣ, стига тѣ да сж се провинили“.[1] Своето умозаключение г. С. базира върху двѣ-три думи отъ стр. 30 въ „Опитътъ за биография“. „Въ Калоферъ и до днесъ (писано на 1888 — 91 г.), казва З. Стояновъ, сжществува поговорката: „той бие като даскалъ Ботю“.

Очевидна неточность.

„Поговорката“ не сжществува, защото даскалъ Ботю не е създалъ материалъ за нейното градиво, и то по твърдѣ понятни причини. Даскалъ Ботю не си е служилъ съ физическото наказание, като възпитателно педагогическо срѣдство: неговитѣ педагогически възгледи и цѣлото му образование, изключваха насилието въ всичкитѣ му форми. Справедливостьта го ржководѣше въ дѣйствията му, както вънъ, така и вжтрѣ въ училището. Но тъкмо тази справедливость и еднаквото разпрѣдѣление на длъжности, права и отговорности, го караше да бжде строгъ до справедливость и взискателенъ. Това е всичко. Нѣженъ и любящъ баща въ сѣмейството, по природа надаренъ да бжде великодушенъ, а по възпитание — да отдава всѣкиму по заслугитѣ, въодушевенъ отъ единъ великъ идеалъ — да види народа си по-високъ въ неговото гражданско съзнание, по-окрѣпналъ въ неговото благосъстояние и въ образованието — Ботю Петковъ, който отгледа едно велико дѣте, неможеше да бжде, нито бѣше насилникъ надъ природата на ученика. Насилие и свобода сж двѣ несъвмѣстими понятия въ умътъ на идеалистъ, какъвто билъ и калоферския учитель.

---

[1] Вж. Христо Боте(йо)въ като поетъ и журналистъ, стр. 63.

VI.

Спрѣхме се тъй на дълго върху характерътъ и дѣлата на бащата — даскалъ Ботю Петковъ, защото въ цѣлата атмосфера отъ любовь, отъ гражданска свясь, отъ идеализмъ и радостни мечти, затекълъ живота на младия Христо, слѣдъ като съ ясенъ дѣтски писъкъ издалъ първия протестъ на 25. декември. Тоя день бащата е билъ нито на небето, нито на земята: момчето всѣкога се ползува съ по-голѣма радость отъ страната на своитѣ родители. Въ туй отношение, момичето е нещастно. Природата разпрѣдѣля половетѣ, както й налагатъ нейнитѣ интереси. Може би, защото и тя е нѣкаква интересчийка, може би защото и тя има своитѣ секрети въ производителния си трудъ, може би, защото, най-сетнѣ, интереситѣ на самосъхранение я обзавязватъ да държи всѣкога едно необходимо равновѣсие между половетѣ. Откъмъ тази страна погледнато, ние нѣмаме основание да се сърдимъ на общата майка, че единъ билъ Адамъ, другъ Ева. Но, нѣкакви причини, изъ дългата история на човѣшкото общежитие, създали привилигированата обичь за мжжкото: то костувало, види се, по-малко трудъ на своитѣ родители, по-малко мжки имъ създавало, повече полза принасяло на рода и сѣмейството. Начало на едно убѣждение, тъй обидно за природата. По една слабость, отъ това убѣждение страдалъ и даскалъ Ботю. Но, както ни говори неговото минало, радостьта на Ботю Петковъ имала за подкладка и единъ своеобразенъ егоизмъ — може би нѣкои да го назоватъ родовъ егоизмъ —, за насъ би било безразлично назването, стига то да означава желанието на бащататворецъ да създаде своя образъ и подобие въ лицето на своя синъ. А тъкмо това желаялъ калоферскиятъ културтрегеръ, който по въпроситѣ за отношенията между родители и дѣца стоялъ много по-близко до педагогическитѣ възгледи на Бѣлински (В. Г.), отколкото до тѣзи на татарската педагогика, която се шireше на Изтокъ. Затекълъ, съ една рѣчь, животътъ на бѫдащия поетъ посрѣдъ една атмосфера отъ сѣмейни отношения, които тогавашна България не познаваше. Моралнитѣ добродѣтели на майката били отнесени въ душата на поета заедно съ млѣкото, което засукалъ изъ нейнитѣ гжрди; талантътъ си той наслѣдилъ по прѣка линия отъ своя баща. За да се развиятъ у него всички умственни, морални и физически добродѣтели, дѣтето не срѣщнало отъ никждѣ прѣчки. Неговиятъ орловъ погледъ не виждалъ прѣдъ себе си нищо, освѣнъ съзерцателния погледъ на бащата, всѣкога заетъ съ обществени грижи и съ... сѣмейна радость, посрѣдъ сѣмейна мизерия; неговото чело, високо и отъ малко умно, не видѣло нито единъ облакъ, — то остана равно и мечтателно отъ Витлеемската пещера до Голгота: тжгата и мизерията на народа се затвориха въ неговия мозъкъ, откждѣто ще се родятъ идеи и революции... Нежность и старателни грижи надъ единъ гений въ една даскалска колиба. Колибата роди умътъ на България.

До шеста или седма година дѣтето било отглеждано отъ улицата и отъ кжщата: отъ сега нататъкъ неговиятъ духъ ще се образува отъ училището и живота, по-силенъ отъ най-авторитетния даскалъ. Той, живота, съ гъмжилото факти, които изпрѣчя прѣдъ наблюдателнитѣ очи на една впечатлителна душа, ще редуцира всички конвенционални прѣдставления за дългъ и моралъ, които звънарската система всажда въ дѣтската душа. Гениятъ е по-силенъ отъ конвенционалностьта. Ученикътъ Христо Ботйовъ, който до пристжпване прага на училищното здание обръщалъ на орлекъ и перлекъ кжщния дворъ, съ всичкото му население отъ зоологическа гадь, още по-малко се подвеждалъ подъ условноститѣ: той е синъ на най-крупната личность, напрѣдставителя на по-висока култура. Той е наслѣдилъ още отъ утробата на майка си качества, които никой отъ връстницитѣ му нѣмалъ, въ шесть-седемь годишно вардаляне изъ даскалската килия той развилъ тие качества до такава висока степень, щото би било прѣкалено скромно да се каже, че не се излжчвалъ по духъ, по интелектулность, отъ цѣлия училищенъ народъ. Надъ тоя послѣдниятъ той започналъ да диктува още отъ първия день. Интелектуалностьта е свързана съ говорливость. Мълчанието е измѣна за ума. Христо Ботйовъ, като ученикъ въ Калоферската академия, се отличавалъ съ особна страсть да разправя приказки, чути отъ баба и майка, анекдоти видени на улицата или въ царството на оня малоброенъ животенъ свѣтъ, който населявалъ тѣсния домашенъ дворъ, или да съчинява подбиви по адресъ на учители, ученици и граждани. Всичко и на всѣкждѣ той разправялъ съ страсть, съ увлѣчение, съ екстазъ. Оня отъ другаритѣ му билъ гуреливъ — Христо ще му мѣтне нѣкой епитетъ; другъ ималъ уши дълги като на заекъ — той ще го искара потомъкъ на живата бурия, която всѣка зарань дразнила спокойствието на селото. — А пъкъ ти, обърналъ се малкия Христо къмъ едного, който повече приличалъ на дарвиновски типъ, отколкото на човѣкъ, ти не си отъ земята: майка ти трѣбва да е нѣкоя маймуна. Дѣцата сж голѣми психолози. Тѣхното природно чувство ги рѣдко мами да дадатъ точна характеристика на едно лице по нѣколко признака. И понеже нѣматъ ученостьта на философитѣ, за да сѣятъ на дъното рѣпа, тѣ казватъ цѣлата си философия съ единъ прѣкоръ. Прѣкорътъ е най-кжсата формула за изразъ на дѣтското съзнание, единствения силогизъмъ, въ който се кристализира дѣткия опитъ. Маймуна или стипца — това не сж двѣ думи, това сж двѣ понятия, може би, двѣ теории. И ученикътъ Христо Петковъ, даскалскиятъ синъ, билъ най-голѣмиятъ виновникъ на тие

„теории“, създадени около явления родени изъ училището, които бъркали на цѣлия редъ, пъкъ ако щѣте на цѣлата училищна дисциплина, за която толкова много си бъхтѣлъ главата негова баща. Прѣкоритѣ лѣтѣли между четиритѣ стѣни на калоферската академия: „маймуната“ не била спокойна нито часъ, нито минута. Въ класъ тя, тая злощастна „маймуна“, се прѣвърнала въ болесть за тишината, толкова нуждна за класни занятия. Стигало една мимика, едно невинно движение отъ страна на палавия Христо, едно малко движение, смисълътъ на което изпълнялъ цѣлата училищна стая, всичкия въздухъ, въображението на прикования за столоветѣ училищенъ народъ, за да се започне нѣкакво мърморене, символично и загадъчно. Любопитството у дѣцата-ученици има широки очи: въ врѣме на класни занятия тѣ гледатъ учителя, а виждатъ немирника. Всички виждали дяволиитѣ на даскалския синъ, който, за свое щастие, притежавалъ изкуството да прикрива видимитѣ признаци на своето „прѣстжпление“. Прѣподавательтъ стоѣлъ въ недоумѣние, кой пжть да улови, за да открие виновния, и да въдвори реда. За негово голѣмо огорчение, това не му се удавало всѣкога: — класътъ тържествува, а Христо Ботйовъ лѣти по крилѣтѣ на своята фантазия, буйна още въ дѣтинство, некротима и въ зрѣли години.

Да създава „кюляфъ“ на даскалитѣ, въ това число и на баща си, когото сѣкашъ отъ дѣте задминавалъ съ умственность, било единъ капризъ на ученика Христо Ботйовъ. Този „капризъ“ обаче, билъ плодъ отъ либералната училищна система на даскалъ Ботю. Учительтъ въ калоферската академия е свободенъ да дѣйствува по своитѣ разбирания въ часъ, стига да не измѣнява общия духъ на академичната наука. Но повечето звънари злоупотрѣбявали съ тоя либерализмъ, отъ което страдали „интереситѣ“ на училищния народъ. Често пжти нѣкои учители забравяли разликата между учебенъ часъ и междучасие. „Народътъ“ оставалъ недоволенъ, ръмжелъ. Нѣкои започнали да стържатъ съ крака. Ала учителитѣ по онова врѣме не бѣха толкова чувствителни, колкото сѫ днешнитѣ, за да разбератъ значението на тоя легаленъ протестъ. Тогава Ботйовъ започналъ да дѣйствува чрѣзъ другъ механизмъ: свикалъ подвѣдомственнитѣ граждани въ двора задъ училището, назначава съученикътъ си Христо Чобановъ за свой секретарь, и държи първото конспиративно събрание противъ „нахалнитѣ“ учители и „тираническия“ училищенъ редъ. — Ние не можемъ да търпимъ такава тирания, се провикналъ разядосания прѣдседатель, — въ кое врѣме живѣемъ?! Заключението е ясно; то се изтървало отъ езика на буйния Христо, търкулнало се между разпаленитѣ мозъци на тиранизирания народъ и изведнажъ се прѣвърнало въ обща, не лична идея: „бойкотътъ“ билъ възприетъ, като единствено революционно срѣдство да се запазятъ интереситѣ на притѣсненитѣ отъ своеволията на притѣснителитѣ. Никой не стѫпя въ класъ. Но едно стадо би се разпръснало изъ пущинякътъ, ако не го залъгвашъ съ нѣщо,—Ботйовъ би изгубилъ борбата противъ учителитѣ, ако не държи въ напрѣгнато състояние духоветѣ, ако не ги държи постоянно подъ едни и сѫщи впечатлѣния, ако ги изтърве отъ своето влияние. Събира ги нѣйдѣ задъ училищния плетъ, клюкне въ срѣдатта имъ като квачка, и разгърне своята книга съ неизчерпаеми анекдоти. — Калоферъ си бѣше създалъ славата на аристократически градъ. Наедно съ чорбаджийтѣ и бѣднитѣ, тука се разпространиха модитѣ, които народътъ карикатуреше повече отъ съвѣстьта на калоферската аристокрация. Отъ друга страна, монастирскиятъ животъ си бѣше създалъ една слава, достойна за фантазията на бѫдащия поетъ. На тѣзи ученически сѣдѣнки посрѣдъ бѣлъ день и прѣзъ учебно врѣме, Ботйовъ разтварялъ уста. Неговитѣ характеристиски на чорбаджийтѣ, на врачката отъ горнята махала, на пелтекътъ-даскалъ, на оная „крастава аристократка“, която незнаяла какъ да си забради шамията, а цѣли шепи брашно и боя лѣпила по образътъ си, за игуменката при женскиятъ метохъ и монастирскиятъ котаракъ отецъ Онуфрий, за калоферскиятъ бѣденъ Лазаръ—Калеко Миташътъ и др. — увличали всички, карали ги да забравятъ и уроци, и карцеръ, и гладъ... Киръ Михалаки, героятъ на единъ бждащъ разказъ, въ който авторътъ е символизиралъ социалното развитие на България и сждбата на чорбаджийтѣ, още на ученическата скамейка въ алтжнкалоферската академия, израсналъ — и порасналъ — въ фантазията на Ботйова: на тѣзи ученически сѣдѣнки Киръ Михалаки билъ характеризиранъ не само като алченъ за богатства и притиснитель на бѣднитѣ, но и като тиранинъ, въобще. Идеята трѣбвало да се конкретизира, да добие реаленъ образъ, и да се доближи до ранитѣ на „страдущия народъ“. Така той могълъ да се държи въ опозиция. Колкото се отнася до усмиването на тиранитѣ-учители, Ботйовъ и тука постигалъ успѣхи, отговаряли му съ общи акламации, както и когато разправялъ любопитната история за Калеко Миташътъ: въ карикатурата той ималъ блѣстящи успѣхи.

Нѣкой си дриплю, дългъ да не кажемъ колкото една човѣшка стжпка, но по-кжсъ отъ аршинъ, станалъ притча во языцѣхъ съ своята сиромашия. Лѣтѣ или зимѣ Калеко Миташътъ — тъй го прѣкръстила махалата — ходѣлъ почти босъ. Кжщата му, една сламена колиба накрй селото, непознавала какво ще каже блажнина. Хлѣбътъ билъ въ още по-голѣма оскждица. Но сжщиятъ този селски къшмеръ, който незнаялъ какво нѣщо е леность, пращали често пжти до близки села и градове по „селска мисия“, защото не струвалъ почти никакви разноски: задоволявалъ се съ единъ коматъ хлѣбъ и ходѣлъ пѣшкомъ. Селската мълва, която обикновено има уста, широки колкото гърлото на рѣка Тунджа, казала нѣщо за тоя Миташъ: сититѣ си създали удоволствие отъ скѫдостьта на бѣднитѣ. Ученикътъ Христо Ботйовъ грабналъ тая мълва и я украсилъ съ всичкитѣ джангардаци, каквито могло да измисли неговото въображение. Първиятъ джангардакъ билъ, че Калеко Миташътъ обичалъ да покрадва зехтинътъ отъ кандилата по селскитѣ гробища. — Ще порѫча, тайнственно продължавалъ фантазията съ палавиятъ Христо прѣдъ опуленото любопитство на измѫчениятъ училищенъ народъ, — ще порѫча Калеко на жена си „да накладе“ въ тенджерата фасулъ, па вземе зехтиничето и, докато го видишъ — той въ селскитѣ гробища. Като врънкало се търкаля отъ кандило до кандило, омаже зехтинътъ и бѫжъ да го не видишъ! — Или, додавалъ още забравилия се разказвачъ, ще отиде въ Цариградъ. За да не плати никаква такса на голѣмия мостъ, каквато взематъ отъ всѣки минувачъ, още отъ далече Калекътъ ще се пристори на куцъ и на просѣкъ. Много хитъръ билъ тоя Калеко Миташътъ, хитро завършвалъ нашиятъ ученикъ, който минавалъ веднага на друга тема. Врѣмето е скѫпо. Окарикатуренитѣ отъ Ботйовата фантазия учители лѣтѣли прѣдъ смѣещата се тълпа като марионетки въ нѣкой циркъ. Но тъкмо въ моменти на най-силно увлѣчение била обезпокоявана адмирираната компания. День-два продължавалъ „бойкота“, народътъ се прибиралъ въ класъ къмъ края на часа, а послѣ станало система. Това обърнало внимание на „персонала“: той заслѣдилъ. Най-сетнѣ „двѣтѣ шпионски очи“ на учителския съвѣтъ — училищниятъ надзиратель, открилъ заговора и донесълъ на „персонала“, че Христо, синътъ на даскалъ Ботю, коткалъ ученицитѣ около себе си, като имъ разправялъ „масали“. Били прѣпорѫчани мѣрки да не се повтарятъ подобни прѣстѫпления, защото „виновнитѣ ще бѫдатъ строго наказани“. Слѣдующия день нова карикатура „за строгостьта“ на калоферскитѣ „тирани“, които си послужили вече съ карцера, за да дигнатъ този своеобразенъ бойкотъ.

Улицата не била по-спокойна отъ палавиятъ Христо, постоянно съпровожданъ отъ съученицитѣ си Христо Чобановъ и Константинъ: или ще се присмѣе нѣкому, или ще раздразни любителитѣ на безграничната свобода — калоферскитѣ кучета, ще подгони кокошкитѣ, ще яхне забравено по улицата магаре, или ще прѣбие нѣкому главата. Дѣцата отъ „горнята махала“ нито единъ день не сж оставяни на мира: прѣзъ слѣдобѣднитѣ занятия той ще организира своята махала и ще я поведе на бой противъ горнята. Камъни и парчета керемиди, хвърляни съ „прашки“, лѣтѣли като градъ. Смърть на тиранина! Но за тая буйна и неустановена още натура лудориитѣ по полето и Балкана били една насжщна нужда: тукъ, по рѣки и ливади, по стръмища и букаци, Христо Ботйовъ още отъ малъкъ се осѣщалъ напълно свободенъ, нестѣсняванъ, и за първи пжть тука той изпиталъ сладость отъ природа и отъ народна поезия. Той се влюбилъ въ Балкана, въ трѣвата, въ птицитѣ—въ цѣлата природа, изъ която намѣрилъ това, което не му давало нито училището, нито сѣмейството, което прѣждеврѣменно надраснолъ. Калоферската природа съединява въ себе си свободата и красотата —: всрѣдъ хубости ненагледни, посрѣдъ картини чаровни, изъ които се носи пѣсеньта на славея и гласътъ на овчара, нѣмало законъ, нѣмало бащински либерализмъ, нѣмало даскалска тирания. Валяй на воля! Дотѣгнало на немирникътъ да чака и слуша безконечната галиматия на нѣкой „персоналъ“ — както се подбивалъ на прѣподавателитѣ отъ калоферското училище—той се задига да посѣти Балкана или полето. Единъ такъвъ излѣтъ негови съврѣменници помнятъ въ подробности. Цѣла една компания ученици, вдъхновявана отъ нашиятъ Христо, рѣшила да си устрои нѣкакъвъ „заяфетъ“ въ гората. Слѣдъ като опустошили, сир. — изяли една-двѣ кокошки, прѣбити край селото отъ главатаря на компанията, тоя кандардисалъ едного отъ близкитѣ чобани да имъ приготви сютляшъ (тракийски турцизмъ), госба, къмъ която Христо Ботйовъ ималъ особенна слабость. Калоферскитѣ, и изобщо срѣднегорскитѣ и старопланински чобани сѫ великодушни създания: тѣ не познаватъ още цивилизаторскиятъ егоизмъ на новото врѣме, а пъкъ около 1859—61. година, когато нашата компания дигала шумъ изъ „буката“ — чобанитѣ бѣха олицетворена щедрость. Тѣ хранѣха хайдутитѣ съ млѣко и тлъсти агнета, тѣ ги криѣха по свободни мѣста, познати само на тѣхното благодушно око, тѣ всѣкогашъ даваха хлѣбътъ и насърдчението на бунтующитѣ се харамии, грабнали пушка бойлия не за личенъ кефъ… Тие чобани не се инатѣха да „поприглеждатъ“ и туриста изъ гората, закъснѣлъ тждѣва по вина на своето сърдце, което го водило къмъ идиличния животъ на чобанитѣ и къмъ широкитѣ обятия на гората. Мъньо Чобана — тъй казвали този старопланински левентъ, който повече приличалъ на бина, отколкото на човѣкъ, изпълнилъ волята на „главатаря“, славата на когото била стигнала чакъ до къшлитѣ надъ Чафадарица. Всички кръстосали крака около сложената копаня. Но приятельтъ Константинъ ималъ уста като лопата; лудориитѣ изъ Балкана на чистъ въздухъ разтворили още повече устатата на неговата пословична лакомия, и въ единъ моментъ на гастрономство, той се запрѣтналъ съ мѫжкото намѣрение да лиши цѣлата останала компания отъ нейнитѣ права. Нашиятъ Христо обаче, нѣмалъ намѣрение да се лишава отъ едно удоволствие, което му струвало лула тютюнъ: той плюналъ въ устата на ламята, пардонъ — въ госбата, и станалъ пъленъ господарь на копанята. Лакомиятъ Константинъ, Христо Чобановъ, братовчедъ на „главатаря“, и още осемь други члена отъ компанията ръмжели около му: — сладъкъ ли е сютляшътъ, питалъ на подбивъ обсебителя, и продължавалъ да имитира стървнитѣ движения на намусения Константинъ.

VII.

Тъй безгрижно, би рекълъ читателя, текли днитѣ на младежътъ Христо Ботйовъ, докато се намиралъ на ученическата скамейка въ Калоферъ. Уви! тая оригинална дѣтска натура не се задоволявала съ повръхностьта на явленията. Колкото и да му се виждали тиранически даскалскитѣ правила, цѣлиятъ училищенъ редъ, но този редъ заедно съ акжла, що черпилъ отъ домашнитѣ бесѣди, все му помогнали да разбере несъгласията въ живота, да разбере още отъ малкъ разликата между нееднаквитѣ общественни положения, и да почувствува всичкитѣ недостатъци на Калоферската цивилизация. Христо Ботйовъ, естественно, не е могълъ да гледа на тая възрасть дълбоко въ явленията. Но на едно дѣте, като него, стигало първоначалното възпитание да му даде първия потикъ. Първото условие на нашето възпитание, казваше единъ мислитель, е несъгласието. Въ цѣлиятъ душевенъ миръ на нашиятъ Христо, образованието внесе въ самото начало раздора. Увлѣкателнитѣ разкази на бащата по география и по всеобща история, се прѣвръщали въ неговото въображение на живи събития, които той всѣкога успѣвалъ да прѣнася на Калоферска почва. До седемнадесеть-годишната си възрасть той не е прѣскачалъ синуритѣ на Калоферския топракъ, ала съ помощьта на картата, по която изучавалъ география, Христо пжтешествувалъ изъ цѣлия свѣтъ и присжтсвувалъ на всички произшетствия.

Еднажъ — тази история е донѣйдѣ извѣстна, даскалъ Ботю разправялъ на ученицитѣ за вулканитѣ и за вулканическитѣ изригвания. Съ отбрани думи описвалъ

Ботю Петковъ ужаситѣ, които причинявали Етна или Везуви на Южна-Италия, съ своитѣ периодически капризи. Въ този моментъ на гробна тишина, се раздалъ гласъ, ужасяющъ, трагически: „бѣгайте, татко и вие ученици!“ —извикалъ Христо Ботйовъ. Въображението на този послѣдния прѣнело Везуви върху Мара-Гидикъ, който хвърлялъ своя погледъ въ класната стая. Отъ състрадание къмъ класа и баща си, ученикътъ дигналъ тревога...

Другъ пжть бащата разправялъ, пакъ въ класъ, за миналото на Спарта, и за сражението при Термопилитѣ. Даскалъ Ботю, който хроникиралъ историческитѣ събития съ цѣль да създава духъ на героизмъ у своитѣ питомци, го прѣкалилъ въ художественото описание мѣстностьта, кждѣто се бранили храбритѣ спартанци, и още повече задминалъ възможнитѣ граници, когато се докосналъ до храбростьта, до самопожертвувателностьта на „300-тѣ юнака“. Изведнажъ, на задния чинъ, нѣкой издалъ необикновенъ шумъ и крѣсъкъ: „на оржжие! урра!“ — Това билъ пакъ синътъ на даскалъ Ботю. Неговата художествена фантазия и този пжть прѣнела термопилското събитие въ тѣсния проходъ подъ склоноветѣ на Мара-Гидикъ, кждѣто дѣтското въображение създало една борба, но не между спартанци и тѣхнитѣ врагове, а между чорбаджии и турци, отъ една страна, и хайдути отъ друга.

Това съединение на едно далечно събитие изъ историята на непознати народи, съ сждбата на чорбаджийско Калоферъ и турската згань, не е нѣщо случайно. И въ карикатуритѣ, съ които забавлявалъ своитѣ съученици, и въ тѣзи класни пориви на протестъ противъ тирания —: училищна, чорбаджийска и турска, ние наблюдаваме, какъ се издига единъ схватливъ интелектъ, въ който ще се изчерпи цѣлото развитие на страната, въ който ще се завърши гения на рода. Литературното образование, научнитѣ придобития на България въ оная епоха бѣха бѣдни, оскждни, недостатъчни, та да има да кажемъ съ що се е закърмила душата на бждащия поетъ, тъй жедна днесъ за протести. Оригинална литература нѣмахме. Раковски пишеше, но неговитѣ грапави като турски калдаръмъ произведения се четѣха тайно, и ние незнаемъ, дали тѣ сж стигали до кжщата на даскалъ Ботю. Любенъ Каравеловъ току-що започваше, но той бѣше неизвѣстенъ още. И колкото бѣ създала българската литература, то дохаждаше късно до Калоферъ, или бѣше не отъ характеръ да задоволи широкиятъ умъ на едно дѣте, въ развитието на което годинитѣ ставатъ дни. При това положение, Христо Ботйовъ бърза да използува двѣ условия: руската литература и науката, която може да извлѣче изъ неимовѣрно разрасналия се за тогавашнитѣ врѣмена калоферски животъ. Бащата билъ домъкналъ контрабанда изъ Русия нѣкакви съчинения, като нѣколко Венелинови, нѣкое издание отъ Крилови басни, стихотворения отъ Пушкина и др. т. Само два реда, прѣведени отъ бащата и случайно чути отъ сина, били достатъчни за послѣдния, да не даде мира на вѣчно заетия съ работа даскалъ. Намирайки се въ кжщи, когато не е на бойното поле въ „горнята махала“, той стискалъ рускитѣ книги въ своитѣ момчешки ржцѣ и насила принуждавалъ своя баща да му прѣвежда стихове или проза. Начало на литературното образование у впечатлителното дѣте било турнато още въ балканската колиба. Но баснитѣ на Крилова бѣха цѣла революция не само въ руската художественна литература, но още и за развитието на съзнателната руска младежь. Криловската басня не пъпля по повърхността на руския крѣпоснически животъ: тя забива критическото си жило дълбоко въ „несъгласията“ между морала и живота, между онова което е, и онова което трѣбва да бжде, и те кара да мислишъ, кара те да сравнявашъ, кара те да прѣдполагашъ, да строишъ хипотези. Такива впечатлѣния произведе руската басня и върху умътъ на нашия ученикъ. Още тогава, когато литературата като учебенъ прѣдметъ бѣ непозната въ България, Христо Ботйовъ, види се, не го задоволявали бждащитѣ даскалски, школарски прѣдставления за баснята, като литературно произведение, още тогава, когато никой въ България не бѣше сънувалъ, че нѣкога ще имаме Христо Ботйовъ въ литературата си, тоя схваналъ интуитивно социологическия характеръ на руската басня, която поради това придоби мирово значение. Тая басня е имала рѣшително влияние и за умственното развитие на Христо Ботйовъ. Елемента на раздоръ, който внесоха въ духътъ му прелиминернитѣ понятия по всеобща история и география, сега порасналъ. Материалътъ, който му давала историята и въобще цѣлата наука въ Калоферската академия, взелъ да му се вижда невъзможенъ безъ живота. Христо Ботйовъ прѣнесълъ сега всичкото си внимание върху живота и върху литературата. Той не би билъ човѣкъ, ако не погледне на нѣщата откъмъ оная послѣдователность, която се налагала на неговия здравъ дѣтски умъ, и ако не свържe съ малолѣтното си въображение теорията съ практиката, както се казва днесъ. Дѣтскитѣ години на генийтѣ сж рѣшавали на половина всички проблеми на своето врѣме. Шестнадесетгодишния Христо Ботйовъ бѣ на пжть да рѣши проблемитѣ, поставени отъ съврѣменното развитие на България, типъ на което бѣ Калоферъ. Първата стжпка бѣше неговата опозиция, втората стжпка ще бжде революцията, която узрѣва въ умътъ му прѣзъ едно десятилѣтие. . . До този моментъ обаче, неговитѣ дѣтски впечатлѣния растнатъ, развиватъ се въ понятия, понятията въ прѣдставления, прѣдставленията въ идеи. Ако сжщиятъ съврѣменъ революционеръ, когото цитирахме, признаваше въ автобиографията си, че той никога немогълъ да се избави отъ впечатлѣнията, придобити въ дѣтинство, ние ще видимъ, че тѣзи дѣтски впечатлѣния сѫ имали силно влияние върху Христо Ботйовъ, и благодарение на обстоятелствата, които намѣри въ чуждата обществена и литературна срѣда—калоферскитѣ впечатлѣния се развиха у него въ цѣла система отъ идеи, отъ хипотези за прѣустройство на България и на цѣлия свѣтъ... Но на това мѣсто, когато ни занимаватъ нѣколко несъзнателни години отъ живота на нашиятъ герой, прѣдъ насъ е поставенъ единъ новъ въпросъ: въ какво се състоѣше влиянието на калоферската срѣда върху младия Ботйовъ и до каква степень той можа́ да я използува за своето развитие. Влиянията върху една личность сѫ твърдѣ разнообразни. Една личность може да търпи влияния отъ познати, роднини, приятели и т. н. Може да понесе влияние отъ страна на училище, родители, сѣмейство. Може сѫщо така да ѝ влияе литература, наука и, ако щѣте—врѣмето и географическата срѣда. Влияе всичко. Едни отъ тѣзи влияния измѣняватъ или направляватъ мислителнитѣ способности, други развиватъ фантазията, трети стѣсняватъ или убиватъ всѣкакъвъ душевенъ животъ. Влиянието на нѣкои отъ тѣзи фактори върху развитието на Христо Ботйовъ ние наблюдавахме въ досега разказаното, но за щастие, върху Христо Ботйовъ влияеше калоферската срѣда —: Христо Ботйовъ се роди въ Калоферъ, посрѣдъ калоферската природа и, тъй да кажемъ — въ утробата на среднегорската култура, изъ която съ черни нишки се разграничаваха добритѣ и лоши страни на социалното ни развитие, положителнитѣ и отрицателни страни на нашето минало. И тукъ ние се намираме прѣдъ необходимостьта да отговоримъ на горния въпросъ, като откриемъ една-двѣ скоби. Защото, отъ всичкитѣ екцеси на маладата душа, отъ всичитѣ крайности, въ които се движеше духътъ на Христо Ботйовъ до 1864. година, когато кракътъ му ще прѣскочи за първъ пѫть турскитѣ гробища, — както и отъ неговитѣ протести притивъ „тирани“ и „чорбаджии“ още на ученическата скамейка въ Калоферъ, може да се тегли заключението, че мѣстната срѣда, която въ миниатюръ прѣдставлява цѣла България — е откърмили у него и чувството на протестъ, и чувството къмъ красота, и чувството къмъ свобода. Срѣдата създава човѣкътъ, но не човѣкъ срѣдата: тя влияе, както върху онзи, който се помирява съ нея, така сѫщо и върху лице, което вѣчно е прѣслѣдва.

Двѣ думи за Алтѫнъ Калоферъ ще ни доразкриятъ на първа рѫка съдържанието, — нѣкои биха казали мистериитѣ, на едно минало, завършено въ единъ човѣшки животъ.

VIII.

Прѣданието за първитѣ години отъ основаването на Калоферъ е тъмно. Нѣкой си Калоферъ войвода около края на 16. вѣкъ се заселилъ тука, по течението на рѣка Тунджа, и малко по малко изпъкнало село. Това е всичко. Но очевидно, оскѫдно въ свѣденията си, това прѣдание изказва съ малко думи всичко, което може да ни интересува. Види се, тоя Калоферъ войвода да е билъ нѣкой немирникъ или разколникъ противъ царската власть. Калоферското прѣдание, което е стигнало до наши дни, повѣствува, че Калоферъ войвода върлувалъ изъ Одринско прѣзъ онѣзи врѣмена, когато въ Турция нѣмаше никакъвъ редъ и никаква извѣстность. Откато пукне пролѣть до първа есенна слана, Калоферъ войвода е разпространявалъ страхъ и трепетъ по цѣло Одринско. Зимно врѣме тоя харамия съ отбраната си дружина намиралъ убѣжище въ вѣковнитѣ гори на Калоферско, изъ пещеритѣ на Мара-Гидикъ и Юмру-Чалъ. Въ състояние сме да допуснемъ, че Калоферъ войвода неще да е билъ простъ разбойникъ. Безъ да се докоснува прѣданието до неговото произхождение, и слѣдователно, безъ да ни казва нѣщо за негото минало, съ думата „войвода“, то ни дава прѣдстава за характера на неговитѣ подвизи. Дали самъ Калоферъ войвода е билъ отъ Одринъ или Одринско, не се знае, но самото обстоятелство, че той се е подвизавалъ изключително тука, не ще е случайно. Одринско бѣше най-много изложено на произволи; може би Калоферъ войвода ще да е самъ много пострадалъ отъ тѣзи произволи или пъкъ неговитѣ близки, затова се принудилъ да хване гората, да отмъщава. Калоферъ войвода не се е занимавалъ съ грабежи, нито съ вулгарни убийства. Отъ „душманитѣ на народа“ той обиралъ, каквото можелъ, раздавалъ го на пострадалитѣ отъ залумитѣ на първитѣ, и само малка една часть, необходима за него и дружината му, отнасялъ въ нѣдрата на Калоферския балканъ.

По какво благоприятно стечение на обстоятелствата не се знае, въ края на 16. вѣкъ Калоферъ войвода рѣшилъ да се спрѣ за всѣкога тука, да поведе миренъ животъ, да основе свое заселище. Отъ тая дата той прѣнася всичкитѣ права и традиции на Калоферъ, които подържаха въ тая своеобразна Тунджанска република духъ на независимость. Прѣди два-три вѣка или повече врѣме, по образецътъ на византийскитѣ арматолства, султанъ Мурадъ III. бѣ основалъ тъй нареченитѣ християнски войнишки села съ задължение—да пазятъ пѫтищата отъ разбойници и съ права, които опрѣдѣляха тѣхната автономия. Всѣко войнишко село притежаваше султански ферманъ, който очертава неговитѣ граници и ненарушимостьта на неговитѣ права. Заселището на Калоферъ войвода, когото смѣтали опасенъ за държавата, придобило сѫщитѣ права. Отъ тогава насамъ, тукъ закипѣлъ единъ тихъ производителенъ животъ, който изгради славата на Тунджанската долина, нейното величие.

Калоферъ войвода трѣбвало да е билъ надаренъ съ всичкитѣ качества на единъ придвидливъ основателъ. Сигурно, економически нужди ще да сж го принудили да забие колъ по тие мѣста, ненавѣстявани до тоя часъ отъ жива човѣшка душа. Инъче ние не можемъ да си обяснимъ, освѣнъ съ нѣкаква случайность това, че новото заселище е попаднало посрѣдъ една разкошна природа, богата съ хубость и съ условия за производителенъ трудъ.

Въ кжсо едно врѣме, Калоферъ влѣзло въ общение съ Сопотъ[1]) и околнитѣ села, които бавно распнали, ставали градовце, съ модерна култура. Калоферъ не останалъ надирѣ: той ги задминалъ.

Трѣбва да сте посѣщавали тѣзи мѣста и мислено да се прѣнесете 2—3 вѣка назадъ изъ миналото на една поробена страна, каквато бѣ България, за да можете да реконструирате съ въображението си живота и условията на стария Калоферъ, опустошенъ отъ турския огънь и сѣчь.

---

[1]) Калоферското прѣдание разправя, че Калоферъ войвода съ цѣлата си дружина, откраднали отъ Сопотъ моми за свои жени. Този чисто сабинянски елементъ въ въпросното прѣдание ще да е доукрасенъ отъ по-новитѣ врѣмена. Ето една пѣсень, запазена и до днесъ въ Калоферъ, изъ която донѣкждѣ се е отразило това събитие:

Заигра хоро голѣмо
Край село на моравата.
Войвода въ пжтя замина,
Лудъ се хайдутинъ провикна:
„Върни се, върни, войводо,
Сеиръ чини хоро голѣмо!“
Войвода си се повърна,
Изгледа хоро голѣмо, —
Всичкитѣ й моми надарилъ,
Бояна мома — два ката.
Бояна плаче, неще го.
Братецъ Боянки думаше:
„Вземи го, вземи, Боянке,
Та ти си била честита“ ...

Карлово, което се намира между Сопотъ и Калоферъ, не е сжществувало тогава.

Заклещено между бедрата на Балкана, двата пеша на това спрѣтнато градле се миятъ отъ Тунджа, вѣчно бистра и вѣчно бъбрива. По горнята страна, на сѣверъ, се издига отвѣсно Балкана, съ своята плешеста снага, обрасла отъ гжста трѣва и съ вѣковенъ букъ. Надъ цѣло Калоферъ, катъ нѣкакъвъ символъ, стърчатъ Мара-Гидикъ и Юмру-Чалъ, двата зрака на нашата свобода. Вѣтрецъ ли полъхне или гората зашуми, изъ балканския прѣлѣзъ иде нѣкакъвъ лъхъ на волность, гласътъ на дрозда и пѣсеньта на хайдука. Тази романтична смѣсь отъ горска свобода, отъ хайдушка пѣсень и човѣша волность под'емала гората, разнасяла я Тунджа, която кръщавала въ нея цѣлото село, цѣлата долина. Кой знае и кой може съ помалко грѣшки да каже днесъ, че безъ Калоферъ — въ цѣлата котловина отъ подножието на Мара-Гидикъ до Сливенъ, въ цѣлата Тунджанска область, би се крѣпила тъй дълго оная упоритость на нрава и оная любовь къмъ свободата, които дадоха силенъ тласъкъ на революцията отъ 76! Калоферъ създаваше пѣсеньта на хайдутина, буйна и плѣнителна —, Тунджа я разнасяше и оглашаваше съ нея цѣлата тракийска долина... Калоферъ — безъ да намаляваме значението на още нѣколко други града — бѣше опората на българското възраждание, на нашето политическо движение, на цѣлата революция. Затворенъ извѣстно врѣме въ себе си, сѣкашъ съзнателно Калоферъ се загрижилъ да развие всичкитѣ си сили, да направи свободата и независимостьта, съ която го надарили султанскитѣ фермани, нужда, еднакво осѣщана, еднакво разбирана отъ всички, отъ млади и стари. Свободата трѣба да бжде пълна или никаква. Тъй я схващали калоферци, които постоянно слушали пѣсеньта й. прѣзъ пѣсеньта на Тунджа, които всѣка минута осѣщали силната подкрѣпа на Балкана, изъ който се разнасялъ повелителниятъ гласъ на Страхила, на Чавдара и на Добри! Калоферъ не познава турчинъ, — който по субективното възрѣние на калоферскитѣ републиканци, е въплотено зло. Прѣдадени всички на миренъ, производителенъ трудъ, тунджанскитѣ републиканци чувствуваха, че този трудъ имъ носи пълна свобода, независимость отъ никого, — отъ бога или султана. Никой иностранецъ — турчинъ не може да влѣзе въ селото, безъ общето съгласие на неговитѣ жители, повече отъ единъ царски човѣкъ то не е могло да търпи въ своитѣ прѣдѣли. Нѣщо повече: калоферци зорко бдѣли „кучешката вѣра“ да не наплоди земята имъ съ други „кучета“. Помнятъ се анектоди, какъ на единствения прѣдставитель тукъ на султанската воля, калоферци заповѣдали да изкара своята Фатма далечъ, извънъ прѣдѣлитѣ на калоферската република, когато наближило врѣме да се освободи отъ брѣменость. И Хюсеинъ ага се подчинилъ. Воля народна е това, която е воля калоферска. Чавдаръ войвода чакалъ на Балкана. . .[1]

Тази безгранична свобода крѣпи Калоферъ и прѣзъ най-новитѣ революциони врѣмена: защото калоферци я чувствуватъ като своя втора природа даже и при новата економическа мизерия, която сви гнѣздо около началото на послѣдния вѣкъ.

Непомня кой европеецъ, запознатъ отъ леща на бобъ съ тогавашното положение на Турция, и повече загриженъ съ продължение нейнитѣ болни дни, отколкото съ радикалното ѝ лѣкуване, бѣше казалъ, че албанецътъ служилъ на Турция за войникъ, сърбинътъ за овчарь, гъркътъ за морякъ, евреинътъ за брокантьоръ (матрапазинъ), ерменецътъ за банкеринъ, циганинътъ за ковачъ, а селянинътъ — това билъ българина. Този ученъ и миloликъ французинъ бѣше забравилъ да каже едно нѣщо: че публичния разбойникъ въ България бѣше турчинътъ, а нейна домашна болесть — чорбаджията. Посрѣдъ една разкошна природа, въ която човѣкътъ се осѣщаше толкова свободенъ, колкото и орелътъ, който хвърчи надъ вашитѣ глави, се създадоха нови економически противорѣчия, които засилиха свирѣпостьта на турчина и народиха нови пиявици върху народното тѣло. Еднитѣ и другитѣ ще свържатъ съюзъ за общи нападения, ще скроятъ атентати върху свободата и поминъкътъ на населението, ще го обречатъ на гибель, на смърть бавна, но сигурна. Калоферъ е заплашенъ отъ тая участь. Свикналъ да диша на чистъ въздухъ, да гледа нивята и стадата си, да прѣде и тъче за своитѣ сѣмейства, безъ да го е еня за нуждитѣ на външния пазарь, свикналъ да се върти изъ своитѣ граници съ произведенията на своитѣ мускули и съ тѣзи на своя умъ, съ една дума: ограниченъ въ своя примитивенъ поминъкъ и съ своята наивна пѣсень — и той, по примѣрътъ на останалитѣ селца, ще трѣбва да измѣни на старитѣ основи на живота си, ако не иска съвсѣмъ да загине. Нищо не е вѣчно на тоя свѣтъ. Всичко е подложено на развитие, на промѣни. Онова, което е било вчера, днесъ не е — то утрѣ ще се прѣвърне въ своя собственна противоположность, за да се върне другидень къмъ първоначалната си форма, която нито ще е наподобява, нито ще може по богатство на съдържание да се покрива отъ нея. Калоферъ съ своитѣ примитивни условия не можелъ да избѣгне послѣдствията на тоя законъ: той запазилъ само традициитѣ за своята нѣкогашна свобода и своитѣ хайдути, които образували своя собственна школа надъ Мара-Гидикъ. Всичко друго, най-важното — материалнитѣ основи на неговото битие, се прѣвърнали съ главата на долѣ. Закрѣтали Калоферци вече къмъ пазаря; откжсвали отъ гола душа и гладно гърло за царската хазна, за заптието, за попа и чорбаджията. Гайтанджийскиятъ чаркъ билъ издигнатъ по брѣговетѣ на бистра Тунджа. Единъ около 1810. година, къмъ 1850. тѣхното число порасва на десетки, стотици, хиляди. Къмъ вѣчно монотонния шумъ на Тунджа се присъединила и лапавицата на „макината", сир. — мизерията смигнала на свободата. Домашното производство за кжщни нужди пропаднало; производството за пазаря станало нужда. Но заедно съ това и производството на пролетарии (тогава тая дума у насъ бѣше неизвѣстна — „сиромаси", както ги наричаха, та и днешенъ день простиятъ народъ ги нарича, не изчерпя цѣлото съдържание на това понятие) стана явление постоянно. А тамъ, дѣто бавна економическа промѣна създава подчинена във производството класа, се наблюдаватъ два характерни спжтника на робството: по-голѣмъ тероръ надъ слабитѣ, за да се убие тѣхното съзнание къмъ независимость, и проява на всички алчни инстинкти отъ страна на економически силнитѣ да смучатъ повече трудова енергия изъ организма на по-слабитѣ.

---

[1] Прѣданието сѫщо така ни донася безспорния фактъ, че прѣзъ Калоферъ турчинъ не е могълъ да мине съ подкованъ конь: ездачътъ, билъ той ага или проста рая, прѣди да стѫпи на калоферски друмъ, е свалялъ подковитѣ на своето добиче.

Тая е сждбата на цѣла България, и на цѣлата Турска империя.

Това е звѣздата и на Алтжнъ Калоферъ.

Една урисница, която прѣсича коренитѣ на миналото благосъстояние, която убива миналата поезия на живота, която те кара да се задумашъ въ себе си и да мислишъ за отмъщение.

Една опашата лъжа пусна изъ цѣла Европа Е. Морель на 1866. година, когато писа въ книгата си „Турция и нейнитѣ реформи", че „материалното положение" на българския селянинъ (и гражданинъ) било поносно (plus tolérable), отколкото това на селскитѣ класи въ другитѣ съсѣдни страни[1]). На чуждъ гръбъ сто тояги сѫ малко — говори поговорката. Турската империя, въ това число и България, служеха за мезе въ устата на хлѣвоуста Европа. Никога тая стара стръвница не бѣше наговорила толкова глупости и не бѣше се показвала толкова голѣма лицемѣрка къмъ източнитѣ народи, колкото къмъ срѣдата на 19. вѣкъ. Ако Турция надминаваше Европа съ своето кръволочие, Европа надминаваше Азия съ своето тартювство. Двѣ форми на двѣ различни цивилизации, които въ днешно врѣме образуватъ едно щастливо единство. Съврѣменна парламентарна Турция е негово дѣте. Но тогава, прѣди 6—7 десятилѣтия, когато бѣше заченатъ този недоносъкъ въ неестественнитѣ съюзи между стара Турция и младата капиталистическа цивилизация, българскиятъ народъ, селянина и гражданина, не видѣха бѣлъ день, не видѣха нито своето щастие, нито своята радость: засбиколени съ развалини, тѣ виждаха плачътъ на своитѣ близки и собственната си нищета.

Ние рѣкохме, че единъ новъ под'емъ почувствува България въ продължение на нѣколко десятилѣтия: Калоферъ тоже. Старото ступанство отстѫпи на паричното ступанство. Народътъ се впусна да използува богатствата на своята земя и неизчерпаемитѣ сили на своята щедра природа. Изглеждаше, че българинътъ ще развие въ себе си гениятъ къмъ новата индустрия. Примѣри отъ стремежъ да се разгънатъ необятнитѣ нѣдра на нашитѣ гори и балкани, които криятъ неизчерпаеми богатства, не липсуваха. Началото на минната и горска индустрия изглеждаше да се тури (— има единъ-два опита —) още къмъ срѣдата на мин. вѣкъ. Градската индустрия получи новъ тласъкъ поради новооткрититѣ съобщения, и новитѣ панаири; освѣнъ старитѣ въ Узунджово и Пазарджикъ, такива се появиха въ Шуменъ, Ески-Джумая, Кара-су и др. Габрово, Търново (днесъ западнало), Шуменъ — видѣха първитѣ фабрики за сукна и др. Въ цѣла България, и въ Калоферъ, изкокнаха нови нужди, економически, и нови въпроси, които искаха своето разрѣшение. На първо мѣсто бѣше възбраната на новата индустрия, нейното покровителство, а успоредно съ това — покровителството на новия производителенъ трудъ: този на дребния занаятчия и селянина, и този на „сиромаха“. Голѣмъ есоръ къмъ всичко това даваше по-замогналата часть на новитѣ производителни слоеве, градската индустриална и парична аристокрация, която започваше да гледа по-далечко отъ своитѣ бащи и желаеше да се приспособи къмъ едно по-ново общежитие, каквото виждаше на Западъ. Тази класа, порасналa въ Калоферъ повече или еднакво, колкото въ Габрово, Котелъ, Панагюрище и другадѣ, ставаше силна економически, искаше да наложи нѣщо на държавата. Вълнуваше се тя, вълнуваха се всички. Турция склони ужъ на отстжпки. За да хвърли прахъ въ очитѣ на масата, застоялата на едно мѣсто държава тръгна по пжтя на „реформитѣ“. Къмъ това биваше принуждавана и отъ бунтоветѣ на пашитѣ, инспирирани обаче не съ цѣль за доброто на страната, а отъ лични интереси. Къмъ 1830. година Турция тръгна къмъ Европа, — на 1840. и 1856. тя окончателно влѣзе въ европейския концертъ. Това влизане на азиятска Турция въ сѣмейството на лицемѣрна Европа означаваше, че прѣди да бжде извадена душата на българския народъ, първо ще му піятъ піявици кръвьта.

---

[1]) E. Morel, La Turquie et ses réformes, стр. 39—40.

Най-сжщественното доказатвлство, което Мала Азия трѣбваше да даде на Европа, че е влѣзла въ пжтя на нейната цивилизация, бѣше равноправностьта на нейнитѣ граждани, т. е. еднакво отношение на „закона“ къмъ всички.

„Всички поданници на империята, безъ разлика на националности и религии, сѫ равни прѣдъ законитѣ на страната“ — текстуално каза Абдулъ Меджидъ на 3. ноември 1839. година — очевидна реминисценция отъ великитѣ буржуазни движения прѣзъ 30-тѣ години.

Ще бѫдатъ назначени смѣсени сѫдебни трибунали да обсѫждатъ градскитѣ дѣла и да раздаватъ правосѫдие на раята — бѣше втората дума на сѫщия султанъ. Пародията бѣше създадена.

Но прѣди да види плодоветѣ на своитѣ голѣми прѣобразования, великиятъ султанъ пукна, и на негово мѣсто дойде Махмудъ втори, който продължи комедията съ реформи. За пръвъ пѫть отъ пръкването си на бѣлъ свѣтъ Турция видѣ прѣброяване на своитѣ илоти. Китай, който е може би по-старъ и отъ сѣмейството на Ноя, е майка на статистиката: той е прѣброявалъ населението си и е държалъ бѣлѣжчици за свое състояние отъ памти вѣка, прѣди да се роди статистиката въ Европа. Турция, толкова близка до Небесната империя, не е научила отъ нея нито буки. Едва на 1844. година, когато подъ натискътъ на нѣкои европейски сили турското правителство прѣдприе реорганизация на армията, то извърши първото прѣброяване на населението си, резултатитѣ отъ което ние и до день днешенъ не знаемъ.

Всичко това намѣри своето допълнение на 1856. година. Комедиитѣ се нижѣха като брънкитѣ на верига. Официална Турция не разбираше или не искаше да разбере, че бѣха се създали центробѣжни движения въ нейната земя и че, за да спаси положението си, тя трѣбваше да започне съ радикални реформи. Реформата всѣки да има право на собственость, и особно — признание правата на собственость и за чужденцитѣ (хатъ отъ 18. февр.), неможеше да се счита единствено сериозна мѣрка, защото тя или се налагаше по силата на капитулациитѣ, които сѫ възстановявали политическо опекунство надъ гниещета държава, или бѣше една формална промулгация на единъ фактъ. Двѣ взаимно изключващи се движения въ поземелнитѣ отношения се бѣха извършили, собственостьта бѣше прѣминала двѣ фази: феодализмъ — дребно земледѣлие, върху жалкото сжществувание на което се изграждаше друга нова, едра земледѣлска собственость — чифликчийството, което поне въ Турция прѣдставляваше една по-низша степень за къмъ капиталистическото земледѣлие, съ една дума — въ страната се бѣше извършилъ единъ голѣмъ материаленъ прогресъ, ала правителството бѣ проспало всичкото врѣме, безъ да научи нѣщо. О, не! то научи много нѣщо, но по-късно, когато душата на роба излизаше и когато удари дванадесетия часъ.

Прѣди единадесетия часъ то стана самоубийца на собственитѣ си чада и на своитѣ поданици.

Слѣдъ като захвърли на произвола на сждбата економическитѣ интереси на производителнитѣ класи, то отдаде маситѣ на хищния грабежъ на чужди и свои вълци. Европа се нахвърля върху трупътъ на народа като изгладнѣла хиена, и додираше кожата му, ако вжтрѣшнитѣ зли гении: заптиета, чорбаджии и разбойници не бѣха доубили жертвата.

Реформитѣ излѣзоха ялови, като всички реформи зачената въ прѣстжпление. Правосждието и равноправието излѣзоха една комедия, която нѣма равна на себе си, защото — писаното на книга за веселба, излѣзе въ дѣйствителность цѣла трагедия.

И само нѣколко години по-късно, нашиятъ поетъ можеше съ справедливо възмущение да говори:

„. . . европейскиятъ хотентотъ и папуаското му правителство сж далечъ види се отъ тази човѣшка дарба, отъ туй подадинé (отъ човѣшката съвѣсть, н. б.); — колко пжти е наказвано туй племе, колко пжти е хокано, а и до днесъ е сé таквозъ, каквото е било прѣди да влѣзе въ Европа, — или ако и да е напрѣднало въ нѣщо, то е въ това, въ което напрѣднаха дивитѣ племена въ Сѣв. Америка съ запознаванието си съ Европейцитѣ — пиянството и блудството". „Но и дивацитѣ — продължава нашия човѣкъ, — що вчера убиха Кука и изядоха трупа му, днесъ сж хора съ голѣмо образование, съ висока нравственость; а тази орда, що запусти Балканския полуостровъ, въ цѣли петстотинъ години неможй на връхъ игла да се повчовѣчи. Турчинътъ и до днесъ мяза на пиянъ звѣръ, комуто думай както щешъ, той ще те гледа съ кървави очи и сé едно ще мисли: тлъстъ ли си да го наситишъ...

„Пакоститѣ (!) по Сжръ-кюйлери, злодѣйствата по Плѣвенско и Прилѣпско, лудостьта на пияния Габровски каймакамъ, Примѣритѣ отъ турско правосждие, които сами слѣдваме въ Дума-та, и най-послѣ — случкитѣ на 13. и 15. юни въ Видинъ, за които по-долу ни извѣстяватъ — всичко това сж факти и аргументи, които напълно и ясно като день показватъ турскиятъ напрѣдъкъ, онази страшна агония на живочервясалия лѣшъ, въ която той, чрѣзъ организуването на болкитѣ, съ размѣстянето на череитѣ, иска да протрепери още нѣкое врѣме и съ туй да направи смъртьта по-мжчителна за себе си и по-чувствителна за другитѣ" (Съчинения, стр. 183 — 184).[1]

IX.

Послѣдствията отъ политиката на „живо-червясалия лѣшъ" не закаснѣха да клюкнатъ върху главата на калоферската република: за нейно нещастие, тѣ дойдоха тука много по-рано, отколкото другадѣ. Върху свѣтлото чело на Мара-Гидикъ падна тъменъ облакъ, който пръстна само една буря — тая на 1876. година. Класическата свобода на Алтжнъ Калоферъ стана фактически единъ миражъ, въ който стършелитѣ народни по-рахатъ вършеха своята работа, а мизерията растеше съ дни и съ часове.

---

[1] За хроникиранитѣ въ цитата случки вижъ нашитѣ бѣлѣжки къмъ сжщитѣ съчинения (стр. 468).

Мнозина пжтешественици, които бѣха наблюдавали въ България единъ нѣкогашенъ просперитетъ, сега изпадаха въ отчаяние. За млада, освободена отъ феодалнитѣ окови Европа, България бѣше една примамка. България и Македония, това сж два тлъсти кокала за цѣла Еврпа, като хванете отъ крайнитѣ прѣдѣли на Сибиръ и свършите съ най-западната точка на Великобританскитѣ острови. Но тъкмо когато и Англия, и Франция, и Русия и всички останали запъртаци, влизащи или не въ „свѣщенни и тройни съюзи“, бѣха изтръгнали по единъ-два търговски договори отъ Турция, и бѣха си пооблажили ржцѣтѣ, тѣ се изпрѣчиха прѣдъ единъ голѣмъ фактъ: общата, вопиюща бѣдность на населението. Коя е причината? се питаха всички западни влъхви. „Въпрѣки хубостьта и изобилието на материяли отъ първа необходимость, индустрията е останала много назадъ въ странитѣ на султана—пишеше единъ. Нѣкога мѣстнитѣ манифактури бѣха достатъчни не само за консумацията на населението, но Европа и много източни земи извличаха едно голѣмо количество богати материи отъ Турция, когато днесъ Западъ доставя на имперскитѣ жители всички видове платове...“ „Днесъ, допълняше сжщиятъ авторъ, повечето отъ манифактуритѣ въ Турция сж въ своя упадъкъ; тѣхното производство бѣше освѣнъ това скжпо; тѣ сж замѣнени съ европейски платове, които имитиратъ тѣхния цвѣтъ и тѣхното шарило и т. н.“ Това е едно просто хроникиране положението. То трѣбва да се подведе подъ единъ идеалистически знаменатель, и затова слѣдующитѣ думи се явяватъ твърдѣ характерни: „En usant avec intelligence de ses dons naturels, la Turquie devrait figurer parmi les pays les plus riches et les plus productifs. Mais la science de l'agriculture n'y existe pas, et les productions si variées du sol sont dues uniqement à la routine»[1].) Това сж фактитѣ. Такова бѣше положението, констатирано отъ двама публицисти за 1850—66. години. България, както и цѣлата империя, бѣше бѣдна. Тя бѣднѣеше. Но все пакъ въпросътъ за нейната *бѣдностъ* оставаше въпросъ. Индустриитѣ спираха; земледѣлието не познаваше наука; всичко удряше назадъ. Тогава? Ние знаемъ, че една страна бѣднѣе по двѣ-три причини: първо, защото производителнитѣ ѝ сили сж застинали на енда степень, или не се развиватъ чрѣзъ изкуствени мѣрки отъ държавата, не ги усъвършенствуватъ,та труда да е по-доходенъ, по-изобиленъ, и да стжпя винаги въ унисонъ съ врѣмето; второ, една страна бѣднѣе, защото или външни, или вжтрѣшни, или най-сетнѣ и външни и вжтрѣшни разбойници крадятъ плодоветѣ отъ труда на производителитѣ, опустошаватъ като скакалци цѣлото производително поле, изсушаватъ производството, безъ да му оставятъ съ що да се подхранва. И трето, обѣднява една страна, когато и двата тѣзи фактора — неразвитостьта на производителнитѣ сили въ нея, както и дублираното разбойничество, си смигнатъ, заживѣятъ въ съгласие, въ миръ и любовь. Въ това положение се намираше България. Алтжнъ-Калоферската република бѣше станала жива за оплакване. Но Европа си знае своето. Тя всѣкога питаше, приближаваше се и отдалечаваше отъ отговора, но живо заинтересувана отъ това — да не би нѣкаква *по-радикална политическа промѣна* да изпрѣчи главоломна пропасть прѣдъ нейната колесница, тя избиваше жегълъ, за да даде на официялна Турция акжлъ, какъ по-здраво да замътне примката около шията на бѣдния народъ. Цаката е намѣрена: „Онова, което липсва на Турция, дословно писа „дипломата“, когато цитирахме прѣдъ Хюшлинга, това е една бюрокрация, единъ добъръ органъ на централизация; слѣдователно, гдѣ може да намѣри Турция най-прѣвъзходнитѣ уроци за една отлична централизация, ако не въ Франция“ (Ce qui manque à la Turquie, c'est une bureaucratie, c'est un bon organe de centralisation; or, où la Turquie pourrait-elle trouver les meilleurs leçons de centralisation réglée, si ce n'est en France?). Онова, отъ което най-много страдаше Турция, бѣше именно абсолютна централизация — малко своеобразна като източна —, която довеждаше до анархия, до пълно разстройство самостоятелнитѣ функции на автономнитѣ нѣкога общини, та дори и на тъй нарѣченитѣ „войнишки села“, нарастнали прѣзъ 19. вѣкъ въ крупни градски гнѣзда. Европа съвѣтваше на Турция умна бюрокрация и още — щѣхме да изтървемъ думата свирѣпа, а то било по-стѣгната централизация. Нищо. Нѣма да закъснѣе нито едната, нито другата. Разбира се, че въ Турция тая „централизация“ и „администрация“ ще сѫ малко нѣщо ориентализирани, както всѣко нѣщо, което по силата на обстоятелствата, придобива цвѣта на почвата, върху която е посадено, за да изгуби съ течение на врѣмето и сѫщностьта си. . .

---

[1]) *Heuschling*, l'Empire de Turquie, Bruxelles, 1860.

Както и да е, нашиятъ Алтѫнъ Калоферъ сподѣли участьта на Котелъ съ неговитѣ „посвѣтени“ чорбаджии (—знае се, че чорбаджиитѣ въ блаженнитѣ ония врѣмена имаха особна слабость къмъ титлата „хаджия“. Тя бѣше тѣхната слава! —), на Видинъ съ неговитѣ аяни и душмани, на Панагюрище съ неговата исторически — лукава измѣть и др., които — било по-рано, по-късно, или едноврѣменно съ Калоферската република, бѣха кански писнали отъ „поевропейчена“ Турция.

Тая се вслуша като нощенъ тать въ съвѣтитѣ, които ѝ даваше цѣла Европа. Метернихъ бѣше единъ авторитетъ и едно плашило: той стана искренния приятель на „болния човѣкъ“, който залагаше душата си за цѣлостьта на империята. — Слушай мене, казваше тоя зълъ гений на султана: централизирай, стискай, мачкай. Дай на богатитѣ класи по-широка свобода, тѣ ще бждатъ доволни. За останалитѣ — бичъ и занданъ. — Въ разединение солидарностьта между опозиционнитѣ сили на страната, Турция намираше своето спасение. Въ България, тази политика създаде едно обширно гробище, на което Алтжнъ Калоферъ бѣше центъръ.

Неусѣтно, Калоферската република замръкна съ сладки мечти и осъмна съ изгубено щастие.

У нея се бѣха създали чорбаджийтѣ, които станаха сжщински аяни въ Калоферския топракъ. Тази порода хора, която късно придобива съзнание за своитѣ отговорности, бѣше сурова, брутална, и по табихетъ не отстжпваше на султанизма. Пашитѣ бѣха самовластни господари въ своитѣ пашалжци, тѣ имаха право да сждятъ безъ законъ, да издаватъ смъртни присжди, както и да разполагатъ съ живота и имота на раята. Чорбаджиитѣ станаха нѣщо подобно. Запознати съ слабостьта на народа, съ неговия характеръ, чуждъ за алчностьта, и съ неговитѣ нрави, чорбаджиитѣ спомогнаха на турската „централизация“ и на азиятската „администрация“ да бжде опустошена бърже страната: тѣ съставляваха душата на тая ориенталска администрация. Услуга за услуга. Ако чорбаджиитѣ бѣха ржцѣтѣ на турското правителство, това трѣбва да отстжпи правата си на новитѣ паши, роднитѣ български чорбаджии, прототипъ на които ние — доколкото познаваме историята — не можемъ да посочимъ изъ друга общечовѣшка епоха¹). Каквото бѣше, напр. Али

---

¹) Може би — ние подчертаваме тие думи — само гръцкитѣ „коджабашии“, „проестоти“ или „архонти“ по душевни дарби да съперничѣха на българскитѣ чорбаджии. Миризливитѣ цвѣтя

паша Янински за западна Македония, или Хюсеинъ паша за Видинския санджакъ, това бѣше и чорбаджията за Котелъ, Калоферъ и др., а може би и повече. Въ лангажа на раята, освѣнъ съ името чорбаджия, е наричанъ още „господарь". „Прѣдъ него, казваше ни единъ старецъ — българинъ, който ялъ нѣкога бой отъ едного чорбаджия — всички треперахме и съ страхопочитание слушахме глупашкитѣ му слова. Той разполагаше съ нашата участь". Властьта на чорбаджията, дива и брутална, народътъ е окачествявалъ съ думата „табихетъ": „такъвъ е табихетя на чорбаджията". Всички се плашатъ отъ него: „сиромаситѣ" еднакво съ търговцитѣ... Въ сѣмейството си той е сѫщински звѣръ. „Прѣди 20 — 30 години тукъ (въ Панагюрище) бѣше срамота и неблагоприлично, щото чорбаджията да обѣдва или вечеря заедно съ всичката си челядь. Чорбаджията всѣкога самъ ѣдеше, или съ нѣкои отъ дѣцата си, или пъкъ съ нѣкой гостенинъ. Жената, снахитѣ или дъщеритѣ му стоѣха прави, съ рѫцѣ на пояса, та му принасяха щото поиска... Чорбаджията въ Панагюрище като че прѣдставляваше въ малъкъ видъ (миниатюра) нѣкогашнитѣ български боляри и съврѣменнитѣ турски бейове и това поради.... голѣмиятъ му домашенъ разкошъ, държението разни слуги, слугини, сеизе (да пазятъ и гледатъ конетѣ), ясакчие (въорѫжени хора да пазятъ чорбаджията кога пѫтува, а понѣкога и въ града, като се разхожда да вървятъ слѣдъ него и т. н.). Въобще, чорбаджиитѣ бѣха доста строги къмъ челядьта си. Еднажъ единъ хвърли отъ чардака 22 — 23 годишния си синъ, защото прѣминалъ пѫть на другъ чорбаджия... та горкия момъкъ наскоро умрѣ; другъ удари

на стара и нова Византия винаги сѫ се ползували съ благоволението на България. Но и сръбскитѣ „князе" сѫ яли трици прѣдъ нашитѣ чорбаджии.

снаха си съ чобука по главата, защото му не подала кафето прилично, та й откжсна ухото“1).

Ала Алтжнъ Калоферъ позналъ и „табихетя“ и алчностьта на тая пасмина: той почувствувалъ новото зло толкова по-силно, че до тоя часъ калоферци не знаяли нито що е притѣснение, нито що е грабежъ. Сега тѣ разбрали и едното и другото. „Въ Калоферъ, спомня си Христо Ботйовъ 2—3 години слѣдъ като се прости съ Мар-Гидикъ, познахъ азъ чорбаджията и сиромаха, турчина и народа“. Положението на масата бѣше станало крайно нетърпимо. Освѣнъ чорбаджии и сиромаси, Калоферъ не познаваше други класи. Първитѣ бѣха грабнали въ ржцѣтѣ си цѣлото производство на гайтанъ и др. Търговията бѣше въ тѣхни ржцѣ. Цѣла Калоферска република се бѣше превърнала къмъ 1850—60. години на наемникъ, който продаваше работната си сила срѣщу 20—30 пари на день или срѣщу 20—30 гроша за цѣли мѣсеци. Наистина, животътъ въ оная епоха не бѣше много скжпъ. Старитѣ, доживѣли до насъ, за да ни забавляватъ съ своитѣ приказки, съ въздишка си спомнятъ миналото. „Тогава, ще чуешъ да ти разправя нѣкой 80—90 годишенъ старецъ — еди кое струваше петь пари, а сега петь гроша. Бѣдно се живѣеше и тогава, но поевтино струваше“. Но и по-убийствено. Защото —

Смокъ е засмукалъ животъ народенъ
Смучатъ го наши и чужди гости . . .

Животътъ не бѣше скжпъ, но затова пъкъ водѣше къмъ едно систематическо израждане, духовно и физическо. Нѣкогашния духъ на независимость, се замѣни въ Калоферъ съ малодушие, съ духовна нищета. Само хайдутитѣ горѣ, дѣто чорбаджията—шпионинъ

---

1) П. П. Карапетровъ, Материали за описвание града Панагюрище и околнитѣ му села, Срѣдецъ 1893. стр. 56—58. Забѣлѣжка 50.

неще ги засѣгне съ своята „патерица", ще отнесатъ съ себе си традицията за свобода и ще я пазятъ до урѣченъ часъ . . . Масата, раята ще се подложи на единъ грабежъ, непознатъ нийдѣ, защото е дивъ, черенъ като черната чума. Ние имаме възпѣто това състояние отъ самия Ботйовъ. Той ни остави единъ разказъ, по който поколѣнията — онне, които нѣкога ще си наумяватъ за 19. вѣкъ и ще правятъ разлика между своето положение и това на своитѣ прадѣди, — ще сѫдятъ, каква е била епохата, какви сѫ били хората, какъвъ е билъ типътъ на чорбаджията и сиромаха. Дѣйствието става въ Алтѫнъ Калоферъ. Митя Ченгелътъ взелъ отъ чорбаджи Михалаки въ заемъ 15 гроша, които станали съ лихви тридесетъ за единъ мѣсецъ. На опрѣдѣления срокъ, Ченгелътъ фалиралъ: бѣдниятъ селякъ нѣмалъ съ що да се издължи на щедрия заимодавецъ, затова билъ хвърленъ въ затвора по чорбаджийска повеля 1). Цѣлъ мѣсецъ лежи въ зандана Митя Ченгеля, а жена и дѣца гладуватъ въ кѫщи. Най-сетнѣ, сиромахкинята намислила да смѣкчи коравото чорбаджийско сърдце, повлича цѣлъ роякъ дриплювци подиръ себе си (— българинътъ не се лени да произвежда много дѣца — !), и се изтръсила въ чорбаджийскитѣ палати.

— Моля ти се, Киръ Михалаки — започнала Ченгелка — имай милость отъ бога, — пусни Митя изъ хапуса. За 30 гроша цѣлъ мѣсецъ вече какъ лежи — а азъ сама жена, какво да правя? Толкова дѣца, а залакъ хлѣбъ нѣма въ кѫщи . . . . отъ вчера не сѫ яли.

— А че несъмъ те каралъ азъ да раждашъ толкова дѣца. Сиромаси хора сте — да сте правили

---

1) П. П. Карапетровъ твърди въ цитираната книга (стр 56. и др.), че панагюрскитѣ чорбаджии се занимавали само съ търговия и др., и не били лихвари. Изключението не е правило: — лихварството бѣше обично занятие на чорбаджиитѣ,

економия — цинично изрекалъ чорбаджията, който не познавалъ другъ богъ, освѣнъ своята кесия.

До колко положението на „сиромаха“ е било несносно, се вижда още отъ нѣколко анекдота, запазени въ споменитѣ на Ботйови съврѣменници, разправяни отъ самия поетъ при весело настроение, но които съ своята комичность ни рисуватъ цѣлъ миръ, цѣла епоха. Ние споменахме сѫдбата на Калеко Миташътъ. За скръбь голѣма на нѣкои българи, които искатъ да прикриватъ чоголитѣ изъ нашето минало, защото тѣ съставляватъ елементъ и на нашето настояще — тая сѫдба споделяли мнозина събратя на Калеко Миташътъ. Имало нѣкой си Калоферски екземпляръ, който съ цѣлата си вънкашность наподобявалъ бѣдния Иовъ. Единъ неговъ чепикъ, който приличалъ на каикъ, отколкото на обувка, му причинявалъ ужасно тежки болки. Но и оригинални разправии. Изъ селскитѣ ли друмища мине — разбужда кучетата, отъ които, ако би рекалъ да се брани, биха покѫсали и послѣдния парцалъ на гърба му. Въ чаршията три пѫти на день ялъ бой затова, че силниятъ тропотъ отъ тая ладия — обувка безпокоилъ „гражданитѣ“. Най-сетнѣ, бѣдниятъ Иовъ рѣшилъ да се отърве и отъ боя, и отъ чепикътъ си. Безъ да го зърне нѣкой, запиротилъ скѫсаната грамада на чорбаджиискитѣ керамиди. Завалѣло дъждъ, който като изъ ведро ливналъ въ покоитѣ на чорбаджи Н. Покачили се да видятъ, какво има горѣ — чепикътъ на Никола Касапски. Бой на сермия. Другъ пѫть сѫщата калевра била хвърлена въ Тунджа. Отива чорбаджи хаджи Гендо да лови риба — и съ първо хвърляне, срекмето засѣднало. Лакомиятъ чорбаджия помислилъ, че е уловилъ нѣкой шаранъ: мъкне съ голѣма сила, а въ срекмето каикътъ на Калоферския сиромахъ. Пакъ бой.

Тѣзи разнообразни анекдоти, проникнати съ веселъ хуморъ, ни рисуватъ цѣлото подневолно положение на

Калоферъ.— Но чорбаджията не се задоволявалъ само да експлоатира раята; това е въ духътъ на неговата обществена сила. Той владѣе срѣдствата за производство, слѣдователно — неговитѣ материални интереси го насърдчаватъ все къмъ по-безчовѣчно ограбване труда на наемника, на сиромаха и на вдовицата. Това може още да се счита за търпимо, или както изгубилиятъ чувство на самосъзнание робъ често се изразявалъ — „така е било, така ще и да бжде“. — Но чорбаджията е една сила, една власть въ Калоферъ: той прилага и царскитѣ закони. Той е призната власть въ България, а въ Калоферъ, чорбаджията е нѣщо като монархъ, който дѣли мегданъ срѣщу нравствения авторитетъ на даскалъ Ботю. „Надали има градъ или село, гдѣто своеволието на чорбаджиитѣ да се е развило до толкова, както въ Калоферъ. Въ него, освѣнъ мюдюрина и нѣколко заптии, други турци нѣма, и всичкото зло, всичкото тиранство е прѣдоставено на самитѣ чорбаджии, които сж агенти и ортаци на правителството“.[1]) Тѣзи чорбаджии, съ баснословното си тиранство ще започнатъ да се ползуватъ до безсрамни размѣри и отъ „примѣритѣ отъ турско правосждие“, които незакснѣли да се явятъ слѣдъ знаменитата дата 18. февруари. Турското правителство, вѣрно на думитѣ си — да реформира България, ще си създава изкуственни процеси, ще насъсква селата едно противъ друго за мнимо обсебени пасбища, отъ които чорбаджиитѣ ще ударятъ кьоравото: тѣ ще захванатъ да грабятъ на едро. Силния и лукавия всѣкога гледа да се размжти водата. Въ Калоферъ се явилъ силенъ порой, който завлѣкълъ мухитѣ, но голѣмитѣ бръмбари останали читави. Този порой създаде турското правосждие прѣзъ 1856. година: въ него Калоферскиятъ чорбаджия и сиромахъ сж изписани като великденско яйце. „Прѣди

---

[1]) Хр. Ботйовъ, Съчинения, стр. 167 (наша редакция).

10—12 години, разправя Ботйовъ,[1]) правителството въ Пловдивъ тайно бѣше подигнало селата около Калоферъ да отнематъ мерата, която съ фермани е подтвърдявана отъ самитѣ султани за Калоферско, и читацитѣ напущаха говедата си, попълниха до самия Калоферъ и съ оржжие непущаха никого да ги изгони. Калоферскитѣ чорбаджии това и чакали. Тѣ възпрѣха сиромаситѣ да идатъ да си оттървятъ мератата тъй, както имъ я отнеха читацитѣ, и отидоха въ Пловдивъ та „отвориха давия“, която трая до оназъ година и струва на Калоферъ 500.000 хиляди гроша, отъ които половината глътнаха самитѣ чорбаджии, а половината Пловдивскитѣ аги и молли. И ето какъ ставаше това: додѣше пролѣть, читацитѣ напущатъ говедата си въ мерата, чорбаджиитѣ тичатъ въ Пловдивъ и тамъ лежатъ като магарета по ханищата, пиятъ, ядатъ и пълнятъ кесиитѣ на агитѣ, до дѣ издадатъ едно емирнаме, и ето ги, като се опасе вече трѣвата, идатъ и съ емирнамето показватъ 50—60 х. гроша разноски, които разхвърлятъ по сиромащьта като правителственъ данъкъ. Тъй се повтаряше сѣка пролѣть — сѣка пролѣть купуваше Калоферъ своята мера отъ правителството, а тя се пасеше отъ турски говеда“. — „Не може вече да търпи народа! дотегна на сиромаси! Жени вдовици, които на гръбъ носятъ дръвца да се грѣятъ зимасъ и цѣлъ день въртятъ чакръка и вратеното да изкаратъ 3 гроша на недѣля да прѣхранятъ дѣцата си, а 300 въ годината да платятъ и нахранятъ царя си, па ако нѣматъ да имъ продадатъ чергата, съ която се завиватъ, и мѣдника, съ който сеператъ — такива сиромаси повече отъ 24 се облекоха въ козинови човали, намѣсто ризи,

---

[1]) Съч. стр. 168,169. За сжщитѣ събития по-рано бѣше писалъ и бащата на поета (вижъ посоченитѣ по-горѣ броеве на „Цариградски В-къ“).

и излѣзоха да посрѣщатъ Азисъ-паша, който тогава идеше въ Калоферъ да обиколи вѣрната рая, и да му се оплачатъ. Бѣднитѣ! отъ варваринъ милость искаха и викаха: „аманъ отъ чорбаджии! юря отъ данъци!“ и сълзи като градъ течаха отъ очитѣ имъ...“

Единъ европеецъ, който е наминалъ прѣзъ 1863. година изъ бждаща Румелия, увѣряваше свѣта, че въ Турция изобщо, както и въ Румелия, всѣка класа давала извѣстенъ контингентъ прѣстжпления, които привличали вниманието на правосждието, и че всичко онова, което се денонсирало противъ Турция, противъ нейнитѣ реформи, не сжществувало, освѣнъ въ въображението на тѣзи, които cherchaient à rabaisser l'autorité musulmane dans l'esprit des puissance étrangères.[1])

Цинизмътъ на нѣкои западноевропейски учени бѣше пословиченъ прѣзъ тая епоха!

X.

Тѣзи тъй характерни явления, непосрѣдствено наблюдавани отъ младия Ботйовъ, му правили силно впечатлѣние, тѣ дали насока на цѣлото му дѣтско развитие. Въ една безгранично свободна република, каквато прѣдставляваше Калоферъ; въ обятията на една весела природа, въ която шумътъ на чарка по-рано билъ само едно необходимо, но полезно разнообразие, засѣднала една класа хора, която дигнала ржка надъ цѣлата република, надъ нейното добро, надъ нейната балканска пѣсень, и надъ нейното бждаще! При тѣзи условия и глухиятъ би чулъ писъкътъ, който взелъ да се раздава по течението на Тунджа, и слѣпецътъ съ пръстъ би усѣтилъ пропастьта, която дѣли бѣдни отъ богати. Даскалъ Ботю заелъ своето мѣсто. Добри войвода се качилъ горѣ, кждѣто се подвизавали толкова негови прѣдшедственици: хайдутското хоро се завило надъ Мара Гидикъ. Тукъ се правятъ засѣдания народни и се произнасятъ присжди противъ чорбаджийската каста. Ботйовъ слуша тайнственнитѣ и страховити мълви, които слизатъ по плещитѣ на Балкана, вслушва се въ тѣхния шумъ и намира отмъщението справедливо. — „Тѣзи изѣдници, казвалъ шестнадесетгодишния ученикъ отъ Калоферската академия, — трѣбва да се избиятъ. Народътъ не трѣбва да търпи змии да му пиятъ кръвьта. Всички трѣбва да станемъ хайдути“. Още дѣте, още въ момчешки години, на които българското невѣжество не позволява да се занимаватъ съ „голѣми работи“, Христо Ботйовъ върви въ лѣво, сир. по своя пжть, който ще го заведе на Голгота. Голѣмата разлика между бѣдни и богати му дѣйствувала поразително. Но онова, което ни прави впечатлѣние днесъ, то е, че Ботйовъ още въ тая несъзнателна епоха на своя животъживъ жалѣе, дѣто не може да се качи на Балкана, при Добри, при Левтера, при тѣхната вѣрна дружина, да присъедини и той дѣтския си гласъ къмъ мжжкото отмъщение на тие левенти. Смътно си спомняше Д. Горовъ прѣди нѣколко години, че Ботйовъ признавалъ, какъ по цѣли нощи не можѣлъ да склопи очи, защото възрастьта му прѣчила тогава да бжде приетъ отъ Добри. „Разпалено, както всѣкога — ми правеше признанията си Ботйовъ, разпалено говорѣше за Добри, за неговия високъ моралъ, като скърбѣше, че калоферскитѣ чорбаджии го издали и погубили“. Добревата чета жива оживѣла въ сърдцето на шестнадесетгодишния Христо. Но щомъ днесъ той е недостоенъ за нея, като малолѣтенъ (— по-късно ще го видимъ нейнъ вдъхновитель —), той ще се задоволи да пѣе нейнитѣ пѣсни прѣдъ свирѣпото око на чорбаджи Недѣлчо, а ще пригърне по-близко до състраданието си участьта на сиромаситѣ. Той ги търси, ходи по чаркове и градини, или въ дюгени, кюкне между тѣхъ, както правеше съ разбунения училищенъ народъ, разправя имъ нѣщо отъ историята, за патриции и плебеи, прави аналогия между положението на калоферскитѣ илоти и това на плебеитѣ отъ старитѣ врѣмена, или ще свърже положенито имъ съ положенията, рисувани въ разказитѣ, които въ прѣводъ слушалъ отъ своя баща. И калоферската сиромащь зѣпала, и отъ това нѣкакъ ѝ олѣквало.

---

[1]). Jules Zeller, L'Anneé historique за 1863.

Мизерията се вижда по-лека, когато узнаешъ, че не само ти я носишъ на плѣщитѣ си.

Калоферскитѣ илоти били благодарни за това на даскалъ Ботйовия синъ. Ние не знаемъ само едно: какъ сж се отнасяли тѣзи илоти къмъ неговитѣ думи, които не веднажъ и дважъ повтарялъ като ехо на присждитѣ, ковани на Мара Гидикъ — че „тѣзи изядници — чорбаджиитѣ, трѣба до единъ да се избиятъ“. Но имаме основание да прѣдполагаме, че Калоферския ученикъ не ще е срѣщалъ опозиция. Защото той е продължавалъ своята наивна агитация почти до 64. година, и защото, прѣзъ всичкото врѣме на тая хайдушка пропаганда, народнитѣ страдания го увличали еднакво, както и самобитностьта на народния характеръ, и неговата унила пѣсень.

Еднажъ — това било на връхъ распѣти петъкъ прѣзъ 1863. година — вѣчно замисления даскалъ Ботю минувалъ прѣзъ чаршията на горнята махала и му привлѣкло внимание нѣкаква навалица отсрѣща, изъ която се чувалъ силенъ гласъ, приличенъ на проповѣдь. Полюбопитствувалъ даскалъ Ботю да надникне срѣдъ навалицата и поразенъ останалъ, когато видѣлъ своя синъ, възкаченъ на камъкъ бѣлъ, да говори за сиромащьта и за хайдутитѣ. Младиятъ ораторъ доказвалъ своята стара теза, че на сиромащьта трѣбва да „поотлекне“, а когато я потиска чепикътъ, трѣбва да го хвърли. Слѣдъ това, съ дѣтско непостоянство, прѣминалъ на друга тема: казалъ двѣ три-думи за Добри, когото сега може би „плиска движдъ“ изъ „бука“, и завършилъ съ пѣсеньта „Страхиле страшна войвода“. Бащата отминалъ. Привечерь, той могълъ да му каже само двѣ думи: „още имашъ зелено около устата“.

Сигурно, скромниятъ въ други случаи даскалъ Ботю е далъ право на малолѣтния си синъ. Защото и бащата, който всѣкога държалъ страната на униженитѣ, не е билъ чуждъ за чувствата, които въ тая минута вълнували младиятъ ораторъ. „Много далече ще отиде, май съ дѣтето му“ — често пжти бъбрялъ самъ на себе си даскалъ Ботю. Тѣзи думи подслушани еднажъ отъ самиятъ синъ, стигали му да се убѣди, че бащата живѣе съ сжщитѣ осѣщания, които почватъ да измжчватъ и него. Синътъ разбралъ бащата, бащата — синътъ. На тая почва, на почвата на народнитѣ страдания, тѣ мълкомъ се разбрали. Въ тактиката тѣ ще се раздѣлятъ, а по-сетнѣ и въ друго нѣщо. Сега — тѣ си още приличатъ. Както едина, така и другиятъ — двамата сж израснали въ срѣдата на народа, който нѣмаше нито едно черно пѣтно въ своето неизвѣстно минало, но който търпѣше цѣлата тяжесть на своето кърваво настояще. Както синътъ, така и бащата — двамата цѣнѣли еднакво скжпитѣ черти въ характера на масата, и скърбѣли, че условията сж тъй лоши, толкова неблагоприятни, за да се запазятъ по-здравитѣ елементи, и да се развиятъ като морални цѣнности въ бждащето. Идеалистътъ — баща, обаче не губи търпѣние: еволюционистъ — народникъ по убѣждение, той вѣрва, че злото нѣма да бжде безконечно. Всичко ще се нареди съ врѣме, както трѣбва.

До́врѣме синътъ възприема сжщето убѣждение, отврѣме неговитѣ осѣщания го каратъ да приближи съчувствията си къмъ нелегалния протестъ — хайдутството, а слѣдъ година-двѣ той ще донесе въ Калоферъ революция.

Ние ще видимъ този силуетъ посрѣдъ една сѣнка отъ мракъ и отъ тегло да се прояви съ всичката ширина на своя погледъ, съ чистотата на народната душа, незаразена отъ егоизмътъ на богатитѣ класи, — съ всичката сила на едно робско отмъщение, благородно по своитѣ пориви, защото е народно.

Дѣтето ще наякне. Момъкътъ нѣма да измѣни на неговитѣ дарби.

Гръцката легенда учи, че Талесъ е останалъ четири години неподвиженъ, за да основе класическата философия. На нашиятъ юноша ще стигатъ двѣ буйни години, за да завърши мисъльта на революционна България.

ГЛАВА ВТОРА.

Далечъ отъ родния край.

Радость и сълзи. — Гений срѣдъ пигмеи. — Христо Ботйовъ въ Одеса. — Режимътъ въ Ришельевската класическа гимназия и непримиримиятъ духъ па Христофоръ Петковъ. — Какъ сж се отнесли и какъ сж открили способноститѣ на Христо Ботйовъ като ученикъ? — „Это ложъ". — Богъ-човѣкъ или човѣкъ-богъ. — Постояннитѣ черти въ характера на Христо Ботйовъ. — Въ водовъртежа на рускитѣ революционни гнѣзда. — Какво изнесе Ботйовъ изъ Русия? — Малко история. — Русия прѣзъ срѣдата на миналия вѣкъ. — Политическата реакция и тайнитѣ общества. — Христо Ботйовъ ржководитель на одеския кржжокъ. — Историята съ единъ катехизисъ. — Нощнитѣ скандали. — Басни и лъжи. — Едно тайно засѣдание. — Първо бѣгство. — Въ Знаменка. — Учитель комунистъ. — Второ бѣгство.

I.

Бърже разбралъ даскалъ Ботю на кой господъ ще се кланя синътъ му, скоро открилъ той способноститѣ на своя синъ. Проповѣдникъ на 15-годишна възрасть, скитникъ въ цвѣтж на своитѣ години, — обща участь за всички подранили реформатори, даскалъ Ботю прѣдчувствувалъ, че неговиятъ синъ неще свърже двата края на едно, че той ще тръгне по съвсѣмъ другъ пжть. Опитвалъ се той не еднажъ да даде насока на Христовото развитие въ частни бесѣди. Колкото и да му повлияли по-новитѣ руски писатели, бащата билъ всецѣло завладѣнъ отъ историческитѣ идеи на Карамзина за прѣимуществата на славянството и отъ тѣзи на

Венелина. Даскалъ Ботю, който наблюдавалъ къмъ кждѣ отива младиятъ умъ подъ впечатлѣнията, които му правили първитѣ откжслеци изъ двама-трима руски поети, се загрижилъ да тури „непоклатима“ основа въ развитието на сина си, както той разбиралъ. — Съ поть на челото — спомнялъ си за тие години самъ поета — се мжчеше горкиятъ ми баща, да ме убѣждава, че по-високъ умъ отъ Карамзина нѣма, и че славянската идея трѣбва да завладѣе синца: въ нея било нашето спасение. За него цѣлата наука се свършваше съ Карамзина. — Тогава, на оние години, младиятъ Христо не могълъ да противопостави никакви аргументи противъ теориитѣ на Ботю Петковъ. Но той всѣкога отговарялъ съ една прѣдвидливость, която озадачавала бащата: тоя забравялъ, че освѣнъ съ Карамзина, неговиятъ синъ се запозналъ отчасти и съ друга литература, която оставаше много назадъ руския историкъ. Синътъ вече знаеше, че има бѣдни и богати, чорбаджии и сиромаси, хайдути и турци —, а това му стигаше, за да туря поне по единъ въпросъ надъ бащинитѣ си бесѣди, ако не повече. Дѣтето не могло да разбере, какъ ще се рѣши славянската идея при наличностьта на тие факти. Свивалъ младиятъ Христо рамѣнѣ прѣдъ това положение, и запѣвалъ нѣкаква хайдушка пѣсень. Това било всичкиятъ му отговоръ. Въ класъ и въ кжщи неговата фантазия започнала да работи. Нищо не минавало безполезно за тая буйна глава. Приказкитѣ на майка и близки той прѣвръщалъ на пѣсни, калоферскитѣ факти — въ мисъль. Христо Ботйовъ не се задоволявалъ само да рецитира народнитѣ пѣсни, толкова изобилни въ Алтжнъ Калоферъ; той ги възпроизвеждалъ, а чуеното и видено изъ живота на Калоферската република възпѣвалъ, драскалъ по учебницитѣ или черната дъска въ форма, каквато усвоилъ отъ народната поезия. Ако прѣзъ ученическитѣ години въ Калоферъ мизерниятъ образъ на българския чорбаджия се сложилъ въ въображението на Ботйова, тоя на хайдука билъ почти завършенъ. Съ пламенни думи, свойствени на горѣщиятъ му темпераментъ, младиятъ Христо пѣелъ или декламиралъ пѣснитѣ за хайдутитѣ, както никой отъ неговитѣ връстници — съученици, които не могли да видятъ „прилика“ между онова, което тѣ знаятъ, и онова, което прославения „палавникъ“ казвалъ. Най-обикновенната случка, или вулгаризирана пѣсень, каквито били на мода, Христо Ботйовъ ще възпроизведе досущъ самостоятелно, ще ѝ придаде новъ смисъль, новъ колоритъ, ще я развие въ по-друга форма —, ще я направи неузнаваема. Единъ силенъ духъ, посрѣдъ нѣкаква умственна нищета.

Бащата разбралъ прѣимуществата на дѣтския умъ.

Даскалъ Ботю виждалъ, че неговата колиба нѣма да побере буйниятъ му синъ, нито науката въ Калоферската академия ще задоволи неукротимата жажда у единъ бърже растещъ интелектъ. Сѣдейки въ класъ — ученикътъ гледа къмъ Мара Гидикъ; сѣдейки на общата трапеза — синътъ мечтаелъ за подвизи, за отмжщение на „изѣдницитѣ“.

За да не му ядатъ орли месата по Балкана, сирѣчь — за да не стане хайдукъ, даскалъ Ботю рѣшилъ да направи синътъ си „ученъ“, „хрисимъ просвѣтитель“.

Около края на лѣтото 1864. година, той самъ скжтвалъ багажа на своя синъ, когото изпращалъ за Русия съ купъ прѣпоржчителни писма, до Тошковича, до тогова и оногова, до цѣлото „българско настоятелство“, което спечелило привилегия отъ руското правителство то да настанява българскитѣ младежи изъ рускитѣ учебни заведения, то да се грижи за тѣхната издръжка, то да бди за тѣхното повѣдение.

Голѣма била радостьта на майката, на бащата, на синътъ и на селото тоя день. Майката мечтаела, че слѣдъ нѣкоя и друга година синътъ ѝ ще се върне

„голѣмъ човѣкъ“, може би съ нѣкакъвъ „чинъ“ на руски баринъ, по-красивъ и по-великолѣпенъ отъ своя баща! Бащата, колкото вдумчивъ, толкова и веселъ, че синътъ ще стане ученъ, ще прослави неговото име, неговия родъ, тоя день залиталъ насамъ-нататъкъ, угаждалъ на младиятъ пѫтникъ, поучавалъ го едно — друго, разправялъ му за рускитѣ нрави, съвѣтвалъ го да „слуша“ Тошковича и да се прѣдпазва отъ нихилиститѣ, които „като черве“ запъпляли изъ Русия, да си гледа „уроцитѣ“, за да се върне „ученъ“. Само една дълбока тѫга — и тогава и по-сетнѣ, засѣднала въ дъното на бащинската душа, не могълъ да скрие даскалъ Ботю; тая тѫга се чете въ послѣднитѣ му съвѣти, и въ първата (и послѣдня) сълза, която се отронила нѣкога отъ коравитѣ очи на Ботю Петковъ: „сине, помни баща и майка!“ — свършилъ послѣднитѣ си думи бащата, и дигналъ шарената кисерия къмъ мокритѣ си очи . . .

Заплакало дѣтето, заплакала майката, заплакалъ и твърдия баща.

Това било на Калоферския топракъ.

Оттатъкъ синурътъ, който дѣлилъ Калоферската република отъ Казанлъшката олигархия — синътъ мѣрналъ послѣденъ погледъ къмъ веселия въ тѫжнитѣ си прѣдчувствия керванъ, слѣдъ което всички „анатардисвания“ изфирясали като димъ. Младиятъ Христо замечталъ за новата земя, въ която — мислилъ си той — има повече свобода и повече хора; замечталъ за новия свѣтъ отъ идеи, който ще срѣщне тамъ „отвѫдъ морето“; замечталъ за „новия животъ“, който го очаквалъ, и отъ който бързалъ да вкуси. „Навѣрно, и училищнитѣ другари ще сѫ по-други, отколкото у насъ“, продължавалъ да мечтае седемнадесетгодишния момъкъ, който започналъ да се осѣща „като освободена птица“... „Всичко трѣба да е по-друго тамъ“. И неговиятъ духъ го прѣнесалъ въ Русия, изъ свободно нѣкакво многолюдие, което спори, разсѫждава, бори се за идеи, създава пѣсни, създава красота, щастие и животъ...

И той ще се бори, и той ще спори, и той ще създаде красота. Началото нѣма да заглъхне изъ Калоферъ. Въ тая минута той ще си позволи единствената незапрѣтена свобода въ своето отечество — пѣсеньта, той ще даде воля на душата си, докато не е изгубилъ челата на Мара Гидикъ и Юмру Чалъ, ще си попѣе за гората и за хайдука, които тамъ ще замѣни съ свобода и съ наука. И монотонния гърмежъ на талигата, която возила изъ неравния междуселски друмъ нашиятъ ученикъ, билъ заглушенъ отъ мелодията на неговата любима пѣсень:

Горо ле, горо, зелена —
Вижда́ ли, горо, хайдути,
Кара Танаса, Инджето —
Прѣзъ тебе, горо, да минатъ —
Вѣрна дружина да водятъ...

Това билъ гласътъ на утрѣшния Одески ученикъ. Неговиятъ мечтателенъ духъ въ тая минута го прѣнесалъ въ една далечна земя и въ областьта на поезията...

II.

Въ Одеса Христо Ботйовъ прѣкара не повече отъ двѣ, двѣ и половина години. Още отъ първия день му замирисало на ботушъ, още отъ първия день той видѣлъ, че на руския мужикъ не е завиденъ живота подъ режима на казака. Първото впечатлѣние, което произвела Одеса на нашия младежъ състоѣло въ това, че всички хора, били тукъ мълчеливи, изплашени. Восъчниятъ образъ на населението, и липсата на онова многолюдие изъ улицитѣ на „голѣмия градъ“, за което си мечталъ, прѣвърнали изъ еднажъ неговитѣ понятия за „великата империя". Вмѣсто буйни тълпи и весели лица, той срѣщналъ единъ омълчанъ народъ, който като да е завладанъ отъ нѣкоя фатална мисъль. По улицитѣ свободенъ билъ само казака, който разсуквалъ изъ въздуха юриспруденцията на Русия — класическата нагайка. Татъкъ нѣйдѣ, около Александровски площадъ или Екатеринински переулокъ Ботйовъ самъ съ очитѣ си видѣлъ, какъ единъ „сищикъ" посочилъ едного на казака, тоя завъртѣлъ единъ пжть нагайката около врата на нѣкакъвъ непознатъ момъкъ, и го повлѣкалъ незнайно дѣ. Другъ пъкъ бѣгалъ, подгоненъ съ свирки и тояги отъ очитѣ на руската полиция — мѣстнитѣ „дворовие". Но никой не се притичалъ въ помощь на жертвитѣ. Улицитѣ опустѣвали. Очевидно станало на младиятъ българинъ, че въ приказкитѣ изъ България за свободата въ Русия има нѣщо невѣрно, или нѣщо прѣинъчено. — Ако тукъ има по-голѣма свобода, отколкото у насъ, какви сж тѣзи камшици и тѣзи сищици — се питалъ попадналия въ чуждо младежъ; какво е това мълчание; какво означаватъ тѣзи омислени образи; тази восъчность на лицата; тази тайнственность въ походката; тази гробна мълчеливость? И всичко му се видѣло загадка. Цѣлиятъ този външенъ обликъ на живота въ новата за него страна, му говорѣлъ като символъ, но Христо Ботйовъ е още новъ, чуждъ за срѣдата —, той не отбира добрѣ нито езикътъ ѝ, нито ритъмътъ на нейното устройство. Мълчатъ всички — замълчалъ и той; мислили всички —, вмислилъ се и той.

За негово щастие, символътъ, който му говорилъ съ дръзкия езикъ на нѣкогашния свинксъ: „или ме отгатни, или ще те изямъ" — му се показалъ много по-понятенъ, отколкото могълъ да си прѣдположи.

Който искалъ въ тѣзи врѣмена да опита лезетя на руския животъ, той билъ длъженъ да влѣзе или въ участъка, или въ училището. Еднакъвъ духъ на притѣснение и тукъ, и тамъ. Кнутътъ, който толкова много наскърбяваше благородната душа на императрица Анна прѣзъ 17-ти или 18-ти вѣкъ, още се ползувалъ съ еднакво уважение въ участъка и въ училището. Педагогическитѣ мѫдрословия на нѣкои писатели малко нѣщо го били облагородили, приложенъ въ училищата. Педагогическитѣ реформи на Пирогова не били на мода. Старата казашка тупордия царѣла еднакво на улицата, въ участъка и училището. Тука, като на длань се виждала цѣла Русия, съ нейнитѣ пороци и слабости.

Христо Ботйовъ, който бѣше напусналъ едно робство, незабавно узрѣлъ, че е попадналъ въ ново робство, но тоя пѫть не въ робството на алтѫнкалоферската академия, която — споредъ сетнитѣ му признания — била цвѣте прѣдъ рускитѣ училища, а въ примкитѣ на една система, която по принципъ отрицава понятието свобода.

Слѣдъ като билъ подготвенъ отъ съгражданина си Х. Павловъ по нѣкои прѣдмети, както и въ по-бързото засвояване на езика —, прѣзъ мѣсецъ септември 1864. година нашиятъ калоферецъ постѫпилъ за редовенъ ученикъ въ четвърти класъ на класическата гимназия.

Първиятъ общъ погледъ, който хвърлилъ изъ класната стая, го натъкналъ на цѣлъ рой разсѫждения. — Тиранията е тирания — си казвалъ той, но все пакъ въ една империя, която е записала нѣколко голѣми имена въ историята, трѣбва да се крие по-другъ животъ.

Този „по-другъ животъ“ Х. Ботйовъ позналъ вториятъ день, на 5. септември, доколкото можѣха да си спомнятъ лицата, отъ които сме черпили свѣдѣнията за тая глава. Нѣкакъвъ русокосъ младежъ отъ кѫдѣ карпатитѣ се показалъ „упрямъ“ при отговаряне на въпроситѣ, които му задавалъ „възпитателя“, и затова върху главата му се изсипали цѣлъ купъ ругатни: сволачъ, негодяй и др. п. изрази, свойственни на руския рѣчникъ, но които никога не се харчатъ по културнитѣ пазарища, тука били въ голѣмо изобилие. Слѣдъ това „упрямій“ ученикъ билъ подлаганъ на физически изтезания и на „оскачдаляване“ прѣдъ цѣлия „възпитателски персоналъ“.

Вторъ подобенъ случай на руска учебна дисциплина Христо Ботйовъ наблюдавалъ третия день отъ стжпването си въ класическата гимназия: тоя пжть обаче, неговата чувствителность не му позволила съвсѣмъ да пасува, както на 5. септ. — Въпросътъ се състоялъ въ слѣднето. Учительтъ по руска история запиталъ нѣкой си Степанъ Григориевичъ, какво било царуването на императоръ Павелъ. — „Такова, отговорилъ наивниятъ Степанъ, че въ послѣдствие самъ императорътъ бѣше одушенъ въ зимния дворецъ отъ своитѣ чокои“. Лаконическиятъ отговоръ на Степана Григориевича не само не подхождалъ на масалитѣ, които прѣподавательтъ разправялъ по-прѣдния часъ, но той билъ цѣлъ сюрпризъ за него и за голѣма часть отъ класа. Въ Русия всѣки могълъ най-много отъ всичко друго да говори за царя, на първо мѣсто, и сетнѣ за бога, — разбира се всѣкога съ благопочтение, — но да се говори за насилствена смърть — това било изрично забранено. За насилствена смърть могло да се говори, но когато се касае до „народни прѣдатели“ или до далечни епохи. За лица, живи още, или за сждбата на царе, паметьта на които ходи още между живитѣ, могло да се говори съ голѣма прѣдпазливость. Но лаконистътъ Степанъ прѣскокналъ границитѣ на допустимото. Той си позволилъ една дързость, която могла да „зарази“ атмосферата. Благовъзпитаниятъ прѣподаватель стжпилъ въ своитѣ безгранични права да дизенфикцира неочаквано пръснатата зараза. Една-двѣ плѣсници оглушили цѣлата стая. Неочакванъ билъ отговорътъ на Степана Григориевича, неочаквана била и физическата реакция противъ неговата „свобода“. Това дигнало злъчката на нашиятъ класикъ, изъ гждитѣ на когото глухо се разнесли до най-близкитѣ чинове думитѣ: „това е нова тирания“.

Отъ този день нататъкъ започналъ новия животъ за Христо Ботйовъ. Той разбралъ, че въ това голѣмо учебно заведение има сжщо потиснатъ народъ, какъвто имаше и въ Алтжнъ Калоферъ, и за него би било недостойно, ако не пригърне сждбата му близко до своето сърдце. Скоро завързалъ той приятелство съ най-буйнитѣ и непримирими „другари“, които, естествено, най-често обирали славата на училищната дисциплина; бърже той ги разбралъ, като неприятели на тираническия редъ въ класа и извънъ класа, — незакъснѣлъ и самъ да имъ се открие „що за стока е“. Двѣтѣ страни се разбрали: сѣкашъ, тѣ се очаквали, тѣ си дали rendez-vous прѣзъ двѣ гори и едно море.

Занизали се дни на работа, дни изткани отъ буйства, отъ умственъ трудъ и отъ неочаквани послѣдици. Съ тиранизиранитѣ „другари“, той не се бави да завърже интимни връски: всички тѣ били членове на нѣкакви кржжоци, въ които се чели забранени писатели, изучвали се прогонени изъ училищата теорий, разсжждавало се за „11. юлий“, за „48. година“, за „декабристи“, за „89. година“ и пр. Отрази отъ тази тайна образователна работа се явявали по нѣкога въ училището, — тѣхнитѣ виновници въ класъ, които изпитвали милостьта на гимназиалната дисциплина били се учили тука, въ тие свърталища, скрити отъ свѣта и отъ зоркото око на сищика. Нашиятъ Ботйовъ се намѣрилъ прѣдъ новъ свѣтъ. Той това и очаквалъ. Вратата на тѣзи забранени клубове, въ събранията на които могли да присжтствуватъ само правовѣрни и изпитани „другари“, му се отворили изъ единъ пжть и той скоро се убѣдилъ, че забраненото на улицата се намира тука, че изгоненото изъ училището е въ тайнитѣ кружки.

III.

Единъ любопитенъ въпросъ е, начинътъ по който изпитанитѣ руски другари „открили“ въ лицето на нашия ученикъ не само единъ свой вѣренъ другарь, но и „болгариномъ съ сильными умственними способностями“.

Горниятъ протестъ, който се запечатилъ въ паметьта на неговитѣ съврѣменици, не билъ послѣдниятъ: случаятъ създалъ ново обстоятелство, което ще стрѣсне малко нѣщо и училищното началство. Това било пакъ въ часътъ по история. Историята, като съкровищница на кално и свѣтло минало, е най-виновна — по нѣкога — за грѣшкитѣ на хората. Сжщиятъ строгъ прѣподаватель по история, който бѣше тъй жестоко наказалъ Степанъ Григориевичъ за неговия дързъкъ, непозволенъ отговоръ, държалъ лекция върху френската революция, която поглъщала цѣлото врѣме и на „другаритѣ“ въ извънкласното имъ самообразование. Учениятъ прѣподаватель съ тяжестьта на академическата логика доказвалъ, че революцията всѣкога води къмъ тирания, че е отрицание на божественитѣ законни за хармонията въ свѣта, и че тя всѣкога издига до управлението необразованитѣ и груби тълпи, които иматъ винаги нужда отъ просвѣтеното ржководство на единъ монархъ. Академикътъ-учитель, който се мислилъ за пъленъ господарь надъ своето ученическо стадо, изпадналъ въ нѣкакъвъ делириумъ, особно, когато стигналъ да доизчерпи убѣждението си, че и отъ сега нататъкъ, свѣтътъ ще си тече тъй, както досега, и че въ името на каквито начала да се дигатъ революциитѣ, тѣ ще довеждатъ до ново тиранство, като ще убиватъ и моралъ и всички човѣшки добрини.

Думитѣ „моралъ“ и „добро“ били въ най-голѣма употрѣба прѣзъ онова врѣме, и съ тѣхъ рускитѣ „въспитатели“ дѣйствували силно върху младитѣ умове. Тѣ обръщатъ свѣта въ нѣкаква мистификация, недостжпна за нашитѣ познавателни способности, а върху дѣтскитѣ чувства, освѣнъ това, тѣ дѣйствуватъ угнѣтително.

Въ одеската класическа гимназия, управлявана отъ най-строгия „директоръ“, какъвто рускитѣ училища познавали до тогава, „моралътъ“ и „доброто“ стоѣли върху крайчеца на езика у всѣка прѣподавателска уста. Въ тая минута на захласнато внимание изглеждало рѣчьта или лекцията на рускиятъ академистъ да е произвела поразително впечатлѣние върху класа, защото по четиритѣ направления на класната стая царувала идеална тишина.

Нашиятъ ученикъ обаче, излѣзълъ изъ нетърпѣние. „Это ложъ, это заблужденiе“ — извикалъ той отъ своето мѣсто, и се дигналъ на крака. Съ двѣ три думи, по-бързи отъ единъ мигъ, той възразилъ на учения даскалъ, че „революциитѣ водятъ къмъ иедално равенство, а когато тѣ се вършатъ отъ цѣли народи — щастието отъ тѣхъ ще бжде пълно“ . . . . „Рано или късно тиранитѣ ще паднатъ — продължилъ Христофоръ Петковъ — а вашитѣ филипики не струватъ лула тютюнъ“. „Что за иностранная сволочъ“ — изревалъ разярения прѣподаватель: „садитесь на скамейку“ — и дръпналъ нѣкаква бѣлѣжка въ училищния тефтеръ.

Прѣзъ междучасието Христофоръ Петковъ обиралъ аплодисменти отъ новия училищенъ народъ, сърцето на който той завладѣлъ, ти си рѣчи, къмъ края на първото полугодие.

Изглеждало, че новата желѣзна дисциплина неще бжде въ състояние да подвие „твърдия българинъ“, както започнали да го титулуватъ въ директорската стая. Клѣтиятъ Тошковичъ, нѣколко пжти ходилъ до класическата гимназия и не еднажъ викалъ при себе да съвѣтва синътъ на Калоферскиятъ даскалъ, въ когото той —

Тошковичъ, хранилъ голѣми надежди, и отъ когото баща му очаквалъ много нѣщо. Резултатъ никакъвъ: „злото“ растѣло.

Но това „зло“ взело най-голѣмъ „връхъ“, когато къмъ срѣдата на слѣдоющата година Христофоръ Петковъ „совершилъ преступленіе, наказуемое съ дисциплинарной и человѣческой точки зрѣнія“.

Единъ енергиченъ питомецъ на Казанската духовна академия билъ пратенъ нея година за прѣподаватель по „духовнитѣ и морални науки“. Като всѣки новъ прѣподаватель по законъ божи, и тоя господинъ обичалъ най-много да дрънка за „бога“ и за „атеизма“. — Богъ е великъ, започналъ една своя лекция този духовникъ: отъ него изхожда всичко и къмъ него се връща всѣко дѣяние; той е свѣтлината на свѣта, и щастието на човѣчеството. Атеиста — това е антихриста, това е свиня, мръсна и отвратителна. — Мерзавецъ — изкрѣщялъ „твердій болгаринъ“. „Богъ — это ничего; человѣкъ — вотъ богъ. Мы и наши дѣйствія, всѣ мы подчинени природними законами. Наука все, а вашій богъ — вотъ что свиния“.

Рекалъ и сѣдналъ.

Това десятилѣтие, прѣзъ което стжпи кракътъ на Христо Ботйовъ върху руска земя, сѣверната страна бѣ наводнена съ „запрѣтени учения“. Естественно-научнитѣ трудове на Бюхнера и Молешота, бѣха най-много четени и популяризирани. Понятието за бога, както се слагаше въ бъбривата, но полезна за врѣмето си уста на Бюхнера, неговата теория за сътворението на свѣта и човѣшкото битие, както и учението му за морала, наредъ съ дарвиновата теория за произхода на органическия свѣтъ — си бѣха пробили пжть въ руската наука. Писаревъ пишеше въ „Отечественитѣ записки“ общедостжпни статии, разпространяваше въ популярна форма отвлеченитѣ теории на западно-европейската наука, будѣше умоветѣ къмъ възстание противъ невѣжеството и противъ убийцитѣ на природния моралъ. Цѣла плеада учени, публицисти, литератори доказваха нуждитѣ отъ просвѣщение, отъ борба съ прѣдразсѫдацитѣ, отъ коренни реформи. Всичко бѣше подхвърлено на критика, въ това число и бога. Врѣмето бѣше атеистическо. Нашиятъ ученикъ, наполовина освободенъ отъ заблужденията въ Калоферската академия, се почувствувалъ посрѣдъ новата научна и литературна атмосфера, като риба въ вода: неговиятъ духъ овладѣлъ сега съвсѣмъ нови хоризонти, обхваналъ нови проблеми, по-широки, по-съдържателни. Въ година и половина той се почувствувалъ достатъчно нарасналъ да промишлява не само върху „резонитѣ“ на настоящето, върху неговата „неразумность“, но и върху „неразумностьта“ на онова начало, отъ което, споредъ училищнитѣ правила „зависи битието на човѣка“.

Като пръвъ изразъ на неговата зрѣлость и на способностьта му да рѣшава по-сложни научни проблеми, се явили горнитѣ два протеста на „здравия разумъ“: тѣ му създали „слава“ и „уважение“ между рускитѣ „другари“, тѣ го издигнали високо въ очитѣ на интелигентнитѣ младежи, които въ скоро едно врѣме ще му отредятъ и почетното мѣсто въ своята срѣда. Христофоръ Петковъ нѣма да бѫде Христо Ботйовъ ако не надрасне срѣдата и условията, ако не вземе ръководството на една организация, която слѣдъ петь мѣсеца, откакъ я подчинява подъ могѫщия си гласъ, ще дигне на кракъ цѣлата одеска администрация.

IV.

Животътъ на Христо Ботйовъ въ Одеса стои много далечъ отъ прѣдположението, че сериознитѣ занятия сѫ напуснали поета и че се прѣдалъ изключително на „авантюри“. Има авантюри и авантюри. Има авантюри врѣдни за развитието на личностьта, така да се каже

— сѫдбоносни за правилнитѣ функции на найнитѣ духовни и физически органи; има авантюри, които създаватъ отъ личностьта завършенъ човѣкъ, помагатъ на неговото развитие, заякчаватъ умътъ и волята, каляватъ характера, донасятъ повече знания и житейска опитность. Първитѣ убиватъ личностьта, вторитѣ я прѣраждатъ. Ако можемъ да наречемъ послѣднитѣ авантюри, Ботйовъ ги е прѣживѣлъ, или още по-добрѣ — тѣ сѫ се изживѣли въ него. А на първа рѫка, тѣзи авантюри сѫ се изчерпвали съ сериозни литературни занятия и съ непрѣкѫснато завършване на собственото му духовно азъ. Наистина, по силата на услосията, Ботйовъ ще се впусне въ „вулгарни авантюри“, той ще тръгне по единъ пѫть, който кара филистеритѣ да се чудятъ; ще върши дѣйствия, прѣдъ които благовъзпитанитѣ ще хапятъ джуки. Но Христофоръ Петковъ още не е въ тая пора: той е въ началото на своето пълно литературно образование, съзнава ясно и повече отъ всички, че му сѫ нуждни знания, не схванати „абстрактно“, но съпоставени съ живата дѣйствителность, провѣрени — така да се каже. Погълнатъ цѣломъ въ изучване новата наука, която му разкрили тайнитѣ крѫжоци, Христофоръ Петковъ не забравялъ, че татъкъ, задъ морето, има цѣлъ единъ народъ потиснатъ, който чака свободата, за която мечтаели новитѣ му другари, но който не е вкусилъ нито половината отъ оная литература, наука и изкуства, които той заварилъ въ Русия. И неговиятъ умъ заработилъ въ двѣ посоки: да прѣсъздаде себе си, както казахме — да завърши своето азъ, и да удовлетвори своята амбиция, сир. да тури начало на новата българска литература.

Първиятъ признакъ, че неговата буйна глава е била заета съ този въпросъ, ние срѣщаме въ единъ фактъ, признаванъ отъ много страни, но отъ който нѣкои вадятъ противни заключения.

Христо Ботйовъ никога — поне намъ не е извѣстенъ абсолютно нито единъ фактъ, крйто да ни противорѣчи, — никога не извършвалъ дѣйствие, което да не е подчинено на неговата воля, или пъкъ, да не изхожда изъ нуждитѣ на неговата дълбока душа. Новитѣ факти, които притѣжаваме, ни каратъ да заключимъ, че и най-голѣмото немирство отъ страна на българския поетъ, се е налагало отъ необходимостьта на ползата, или отъ това, че една велика душа всѣкога намира резони да реагира по най-разнороденъ начинъ на външнитѣ явления.

Още звънти въ ушитѣ на съврѣменници една случка, станала въ одеската гимназия, която е притурила много нѣщо къмъ „откритието“ на ускитѣ гимназисти, че прѣдъ себе си тѣ иматъ не единъ обикновенъ човѣкъ.

На единъ Ботйовъ съученикъ отъ одеската гимназия дължимъ ние факта, куцо описанъ и отъ Ст. Заимовъ въ неговитѣ несполучливи поправки върху „Биографическия опитъ“ за поета отъ З. Стоянова [1]), който състои ето въ що. Все около сжщето врѣме — доколкото се простиратъ свѣденията ни, — когато Христофоръ Петковъ създалъ апология на „човѣкътъ-богъ“, и накаралъ прѣподавательтъ на божескитѣ науки да излѣзе изъ кожата си, другъ прѣподаватель по словесность craналъ свидѣтель на трето „выступленіе выпрямаго болгарина“. Руснакътъ-учитель правилъ разборъ на единъ отъ типоветѣ въ Гоголевитѣ произведения, по всѣка вѣроятность на Плюшкина. Плюшкинъ, еднакво съ героитѣ въ „Ревизоръ“ и „Мъртвитѣ души“, сж най-много занимавали ускитѣ гимназисти и, като нови произведения, както по своя замисълъ, така и по живота, който кристализиратъ въ себе си, всѣко щудиране надъ тѣхъ събуждало новъ интересъ у ученицитѣ, които обикновено, за смѣтка на типове въ литературни произведения, прѣдполагатъ повече, отколкото тѣ съдържатъ. Гоголевскитѣ типове, както и тѣзи въ произведенията на Тургенева, будили още повече интересъ и затова, че тѣ всички засѣгали нѣкои болни мѣста изъ съврѣменния животъ, до които публицистиката се приближаваше съ страхъ. Въ дадения случай, чрѣзъ помощьта на образитѣ, съ които борави, художникътъ си позволилъ по-голѣма свобода и, заглеждайки далече въ съотношението между явленията, изкаралъ на показъ личности, които служели за прицѣлна точка на критиката, окошарищени отъ смѣхъ и мизерия.

---

[1]) Мсб. I. 204.

Казаниятъ часъ прѣподавательтъ по словестность, който, очевидно, обичалъ прѣдмета си, искалъ да заинтересува своитѣ ученици повече отъ всѣки други пжть, затова открилъ цѣла бесѣда. Всички слушали. Всѣки напрѣгалъ вниманието си да съгради нова мисъль върху въпроситѣ на учителя, да даде новъ отговоръ. Христофоръ Петковъ не закъснѣлъ и тоя часъ да докаже, че той ще бжде Христо Ботйовъ. Тъкмо когато единъ отъ собственитѣ му „другари“ се напъвалъ да доказва на прѣподавателя, слѣдователно — и на класа, че значението на тоя отрицателенъ типъ (Плюшкинъ) е „грамадно“, защото се „криелъ дълбоко въ психологията на рускитѣ земледѣлци“, Христофоръ Петковъ прихналъ отъ смѣхъ и плѣсналъ съ ржцѣ. Отговорътъ на руския гимназистъ останалъ половината на езика му. Думата сега ималъ Христофоръ Петковъ. Съ свойственната бистрота на умътъ си, той скоро съпоставилъ нѣколко аналогични типа изъ всемирната художественна литература и прѣнесълъ своитѣ слушатели въ атмосферата на единъ животъ, за който тѣ слушали като прѣзъ сънь. Дѣйствително, въ тая минута, когато плѣсналъ съ ржцѣ, смѣейки се, той си рисувалъ една оригинална картина, която внесла малко хуморъ въ омълчания класъ — : неговото вѫображение му нарисувало една сцена, какъ Калеко Миташътъ — оня сжщия, съ когото прѣди врѣме подържаше бойкотарския духъ у своитѣ поданници, — възсѣдналъ хаджи Недѣлча, знатенъ калоферски чорбаджия, и го прѣпускалъ по главната улица на Алтжнъ Калоферъ чакъ до калоферската „катедрала“. Тукъ Калеко Миташътъ спиралъ своето добиче и продължавалъ да се забавлява съ него: кукуригалъ като пѣтель, възсѣднатъ на рамѣнѣтѣ му, мяукалъ като бухалъ, лаялъ като куче и т. н. съ цѣль — да покаже на събралата се тълпа „отличителнитѣ свойства на народния изѣдникъ“.

Това обстоятелство, което издава силна мечтателность у Христофора Петкова, е важно: то доказва, че въображението на одескиятъ гимназистъ винаги работило, но то всѣкога го водило къмъ вѣренъ пжть — да провѣрява плодоветѣ на собствената си фантазия, които се явили тъй рано, безъ всички да видятъ литературно облекло, да сравнява онова, къмъ рисуването на което го подбуждалъ българския животъ — съ създаденото отъ една литература, която ние не можемъ да видимъ и дó вѣка.

Личи по всичко, че елементарнитѣ творчески способности, които бѣше проявилъ въ Калоферъ, тукъ нѣма да замратъ — хранителната литературна почва ще да имъ даде повече мощь, — тѣ ще се възмогнатъ, ще се проявятъ въ по-завършенъ видъ, ще ни очертаятъ съ нѣколко главни линии физиономията на утрѣшния поетъ.

Въ класъ или извънъ класъ „мечтателностьта“ никога не напускала одеския гимназистъ. Заетъ умътъ му, както ще видимъ, съ изслѣдване по-сложни явления, Христофоръ продължавалъ да работи надъ художественното си развитие, всестранно за да проникне въ тайнитѣ на руската изящна литература и критика. Стоѣлъ година-двѣ и повече въ Русия, това му стигало за да бжде въ състояние да прави оцѣнки и да разпрѣдѣля способноститѣ на писателитѣ по значението на тѣхнитѣ дарби. Художественниятъ стихъ го силно увличалъ; Ботйовъ цѣнилъ високо съвършенството на формата у Пушкина и други нѣкои западноевропейски поети; самъ той побързалъ да не остане надирѣ отъ тѣхъ. Но ефектитѣ, които се постигатъ съ формата, казвалъ Христофоръ Петковъ, трѣбва да сѫ въ контактъ съ чувствата, съ идеитѣ, които въплътява едно литературно произведение. Той станалъ „неоспоримиятъ“ литературенъ критикъ въ класъ. При бесѣдитѣ, отъ които се вачгетисалъ горниятъ прѣподаватель, защото выпрямій болгаринъ много започналъ да си развързва езика, при тѣзи бесѣди, Христофоръ Петковъ прилагалъ една оригинална тактика: той сѣдѣлъ на стола, обикновенно тихъ, потъналъ въ мисли, или чертайки нѣщо върху бѣлитѣ полета на учебника или въ нѣкоя тетрадка. Бидейки въ класъ, Христо Ботйовъ никога не е присѫтствувалъ съ умътъ си въ класната стая, или по-добрѣ — само тогава, когато прѣдмета на класния урокъ ималъ нѣкаква закачка съ неговитѣ умственни и поетически интереси. Въ противенъ случай, Христо Ботйовъ се е занимавалъ съ себе си, защото двѣ минути внимание „стигало да разберешъ глупоститѣ на тие диваци-прѣподаватели“. Той си чертаелъ върху тетрадки формитѣ на карикатуритѣ, сътворени отъ неговата фантазия, или съчинявалъ ученически стихотворения, сатири и други по адресъ на „дурацитѣ-учители“, весели пародии, и сериозни еротически и революционни химни. Такива още на ученическата скамейка Христо Ботйовъ създалъ цѣлъ томъ. За съжаление, тѣ не сѫ дошли до насъ, за да видимъ, какъ се еградило поетическото развитие у класния мечтатель, за да присътствуваме при групиране художническото чувство у единъ поетъ, създаденъ въ тревога, отхраненъ въ робство. Смътно ни говорятъ споменитѣ, че въ нѣкои отъ тѣзи класни произведения Христофоръ Петковъ се цѣлъ цѣлненичекъ рисувалъ, защото „заглеждалъ“ по-далечъ отъ своитѣ връстници: въ голѣмиятъ брой на тѣзи произведения, четени въ класъ на всеуслишание, наддѣлявало бунтарското чувство, позивъ противъ тирани и мѫчители. Не липсували стихове, насочени и противъ крѣпостническия абсолютизмъ, както и противъ солдатската педагогическа система, каквато сѫществуваше въ одескитѣ училища. Нѣколко отъ тѣзи оригинални произведения могълъ да откупи съ два карцера, а пѣсеньта „За царя“, въ която имало толкова карикатура, колкото и сериозна поезия, прѣждеврѣменно щѣла да му посочи вратитѣ на гимназията, и на Русия ...

При една отъ горнитѣ бесѣди, както наумихме, Христофоръ Петковъ приложилъ съ пъленъ успѣхъ своята тактика. Даскалъ и ученици „дрънкали“ нѣщо за поезията. Съ изключение нѣколцина „другари“, които сподѣляли литературнитѣ възгледи на Ботйова, цѣлиятъ craналъ класъ възприемалъ метафизическитѣ брѣщолевения на прѣподавателя, които водили умътъ къмъ лѣность и къмъ гражданско равнодушие. — Поезията е като Диана, пародиралъ думитѣ на прѣподавателя си единъ гимназистъ; въ нея е извора на истината и на живота; въ нея се крие пълната наслада. Тя е убѣжище за човѣшката душа, кѫдѣто може да намѣри пълно спокойствие. — Христофоръ Петковъ, привидно заетъ съ своитѣ стихове и карикатури, се дигналъ наново и грълмналъ, като че гори колибата на даскалъ Ботю: „вы снова говорите глупостей. А вотъ что пишетъ Бѣлинскій, а вотъ что говоритъ Чернышевскій“. И се впусналъ да оборва „теориитѣ“ на прѣподавателя, които тоя зазубрилъ по познатитѣ тогава рѫководства, всички построени върху „пиитиката“ на Ломаносова. „Вашиятъ авторитетъ е знаменитъ, но той е недостоенъ за нашето врѣме. Поетическитѣ възрѣния на Ломоносова стоятъ по-ниско отъ съврѣменното състояние на руската литература“ — заключилъ Христофоръ Петковъ и се згушилъ на мѣстото си, тържествующъ отъ побѣдата. Неговото изложение, че поезията е отразъ на живота, че нищо извънъ природата и човѣшкия животъ не може да интересува човѣка, и че само ретроградитѣ могатъ да бръщолевятъ за „чиста поезия, въ която човѣшката душа да плува като бъбрекъ въ лой“ —, всичко това произвело ефектъ на класа, който онѣмялъ. Самъ класниятъ прѣподаватель не могълъ да възрази съ нищо, а се задоволилъ да забѣлѣжи, че „это слышкомъ много съ стороны Христофора Петкова“.

Около сжщето врѣме и при сжщитѣ обстоятелства Христо Ботйовъ е продължавалъ да обработва нѣкои отъ своитѣ бждащи литературни произведения, които овѣнчаха името му. „Хайдути“ — която се появи въ печата на 1871. година въ Браилската Дума на българскитѣ емигранти, но която се пръкна въ душата на поета още къмъ 1860—62. година, когато държеше пламенни слова по мегданитѣ изъ Алтжнъ Калоферъ, тукъ, въ Одеса, нараснала и почти била завършена. Нѣщо повече — новитѣ условия прибавили единъ новъ елементъ къмъ стария сюжетъ, пакъ изкусно приспособенъ къмъ основната мисъль на поемата. Героятъ и тогава, когато авторътъ за прѣвъ пжть е въодушевявалъ класнитѣ си другари, четейки имъ я на руски, и по-сетнѣ, когато е завѣща на българската литература, е единъ и сжщъ: самъ поета, скритъ подъ името Чавдаръ. Въ дѣйствителность, поетътъ е пратенъ далечъ отъ роденъ край, въ едно чуждо село, да бжде аргатинъ на душмани. Продаденъ на чужди хора, той е изгубилъ свободата си, която търси, и за която ще зарѣже всичко. Свободата е единъ принципъ! Какво му струва на юнака, че нѣкой ималъ нужда отъ повече робе? Той нѣма да бжде робъ, той ще скжса робскитѣ вериги и ще иска да отиде на хайдушкото сборище въ Стара Планина душманитѣ да гони, враговетѣ да наказва.

Що ма си майко продала
На чуждо село Аргатинъ:
Овци и кози да пася,
Да ми се смѣятъ хората...
. . . .
Проклѣтъ билъ човѣкъ вуйка ми,
Проклѣтъ е, майко — казвамъ ти —
Неща при него да сѣда...
При татка искамъ да ида,
При татка въ Стара Планина;
Татко ми да ме научи
На кѫвто иска занаятъ...

Тъй строго, рѣшително пита Чавдаръ майка си, заради любовьта на която героятъ обича свободата. Той е вече голѣмъ, нараснал е въ своето съзнание да дѣли мегданъ съ народнитѣ душмани, които немилостиво ще гони съ своето отмѫщение, за да бѫде крило за слабитѣ и потиснатитѣ. А такъвъ герой заслужава слава, заслужава поезия, защото е станалъ отʼекъ на народни болки, на вдовичи плачъ и на черно робство.

Кой незнай Чавдаръ войвода,
Кой не е слушалъ за него?
Чорбаджия ли изѣдникъ,
Или турскитѣ сердари?
Овчарь ли по планината,
Или пъкъ клѣти сюрмаси?
Водилъ бѣ Чавдаръ дружина
Тъкмо до двайсеть години,
И страшенъ бѣше хайдутинъ
За чорбаджии и турци;
Ала за клѣти сюрмаси
Крило бѣ Чавдаръ войвода!
За туй му пѣе пѣсеньта...

Рускитѣ „другари“ разбирали много добрѣ субективната мисъль на поета: чорбаджиитѣ и турцитѣ въ България, съ хубавото управление на които ги запозналъ Христофоръ Петковъ, въ Русия се наричали помѣщици и руско правителство. Останалото се разбирало отъ само себе си. Въ България има „хайдушки сборища“ на Стара Планина, въ Русия — тайни кружки, въ които се рѣшавала сждбата на помѣщика и на царя. Робството и тукъ и тамъ създавало своитѣ врагове, героитѣ на сободата, които на едно мѣсто носятъ името Чавдаръ, на друго мѣсто Пугачевъ, Пестелевъ или др. — името не важи, то е нѣщо второстепенно, което нуждата сама посочва.

V.

Горнитѣ случки, които рисуватъ едва половината отъ живота на нашия герой, издаватъ основнитѣ елементи на неговия характеръ, постояннитѣ черти въ неговия духъ, които ще видимъ и въ произведенията му. Ботйовъ търси да разсшири понятията си, да развие умътъ си, да разкрие пружинитѣ на обществения животъ, който е толкова неуреденъ, да разкрие тайнитѣ на неравенството, което му се хвърли прѣдъ очи още на Калоферската ученическа скамейка. И той намира всичко въ „несправедливата“ дѣлба хората на „бѣдни“ и „богати“, съзнание, при сформиране на което му спомогнаха и новитѣ обществено-литературни условия въ Русия. Но онова, което лежеше въ основата на неговото развитие — тука, въ руската срѣда — израсна още по-голѣмо, още по-съвършенно. Чувството къмъ красотата не напусна Ботйова никога, то го теглеше къмъ гората, къмъ Стара Планина, която крие въ себе си цѣлата поезия на българина, неговото понятие за красота, неговата естетика. Чавдаръ мечтае за тая Стара Планина —, той ще избѣга въ нейнитѣ красиви пригрждки, ще вкуси отъ сладоститѣ на нейната омайна природа. Поемата „Хайдути“ е скрила дълбоко въ редоветѣ си това чувство. Но тя съдържа и друго едно чувство, или още нѣколко чувства, които по-сетнѣ ще бждатъ артистически развити въ „Хаджи Димитъръ“, въ „Гергьовдень“, „Въ механата“ и др. Тѣзи чувства, събрани въ „Хайдути“, издигатъ Ботйовъ-ученикътъ високо надъ Одескитѣ гимназисти, посочватъ глъбината на една душа, способна да координира екстремитѣ на човѣшкото развитие, „необходимостьта“ отъ свободата, нуждата отъ всеобщо равенство и щастие съ върховната повеля на природата, която е едно отрицание на сжществующето неравенство. Първо отъ тѣзи основни чувства, проникнало цѣлото сжщество на поета, което нѣма да го напустне въ никое негово дѣйствие, е силната любовь и дълбоката умраза. Чавдаръ обича майка си, обича рода си, племето си, което е поробено отъ ближни и далечни, отъ българи и турци. Чавдаръ мрази открито, дълбоко, искренно: мрази свои и чужди, по-силни и по-слаби, стига тѣ еднакво да тежатъ на гърба народенъ, стига тѣ да олицетворяватъ народното зло. Отъ силна любовь къмъ роба, той ще зове на бой; отъ безмѣрна умраза къмъ тиранитѣ, той ще свие сабя надъ душманска глава. Ще крѣщи и вѣчно ще тръби за борба, защото „въ борбата е изворътъ на живота“.

Пъкъ който иска да тегли —
„Тежко му“ нима ще кажа?
Юнакътъ тегло не търпи —
Ала съмъ думалъ и думамъ:
Блазѣ му, който умѣе
За честь и воля да мъсти —
Доброму добро да прави,
Лошия съ ножа по глава, —
Пакъ ще си викна пѣсеньта!.

Тази пѣсень е висока, буйна, силна —: проникната съ любовь и умраза, съ обичь и отмъщение, съ проповѣдь — да се основе царството божие долѣ на земята, кждѣто „човѣкътъ-богъ“ е изпждилъ глупостьта на дивакътъ-учитель и лъжата на „пиянйя попъ“. Тази пѣсень скоро, слѣдъ день-два, ще стигне своето логическо завършване и ще посочи на поета славата и несрѣтата.

Сега той трѣбва да влѣзе въ кржжока на одескитѣ гимназисти и да се намѣси по-активно въ дѣятелностьта на „другаритѣ“.

Но тази активна намѣса, която иде слѣдъ първата „неприятность“ съ училищната дисциплина, още повече подхранила опозицията на Христофора Петкова противъ единъ режимъ, който сега му се виждалъ двойно насилнически. Режимътъ въ Одеската гимназия съ своя полицейски надзоръ отнемалъ не само свободата на ученика, но той убивалъ свободния духъ, рѣжелъ крилѣтѣ, мачкалъ дарбитѣ, съкрушавалъ способноститѣ. Режимътъ въ Калоферската академия му се виждалъ „цвѣте“ прѣдъ тази гъста отмосфера отъ нравственни унижения и физически насилия. — „Тази тирания не отговаря на развитието на руската наука — казалъ единъ пжть Христофоръ Петковъ на своя класенъ наставникъ. Вие имате такива свѣтли имена, пъкъ надминавате и Турция съ своя деспотизмъ“. Този „протестъ“ билъ направенъ отъ Христофора Петкова, когато училищната власть взела да подушва тайнитѣ събрания и да прави строги мъмряния на „подозрѣнитѣ“. Случаятъ говорилъ доста краснорѣчиво, за да бжде повиканъ за послѣденъ пжть хрисимия Николай Мироновичъ, който сами вече незнаялъ, съ какво да помогне на властьта. Тошковичъ изпадналъ въ едно ибрищимлия положение: отъ една страна той не искалъ да разваля калимерата съ властьта, отъ коятоималъ толкова голѣми облаги, отъ друга — Христофоръ Петковъ билъ синъ на даскалъ Ботю, прѣдъ таланта на когото одескиятъ богаташинъ хранилъ голѣма почить. Най-сетнѣ интересецътъ си е интересъ. Тошковичъ рѣшилъ да дигне покровителството си отъ единъ „чапкжнинъ“, отъ когото щѣло да стане човѣкъ, когато той, Тошковичъ, си види тилж. — „Отъ тебъ нѣма да излѣзе нищо — се нахвърлилъ Тошковичъ върху нашия гимназистъ, когато тоя по една необходимость посѣтилъ кантората на своя „благодѣтель“: каква е тая чорлавость отъ тебе, какви сж тие скандали въ училището, съ какви хора си се събиралъ! Чапкжнинъ!“ — завършилъ чувствителния богаташъ, и блъсналъ вратата на кантората си. Слѣдъ три дни, въ началото на м. юни 1866. година — била затворена за Христофора Петкова и капията на Одеската гимназия.

Понѣкога единъ мигъ рѣшава сждбата на личностьта.

Широкиятъ друмъ на общественното поприще се открилъ прѣдъ осемнадесетгодишния младежъ. Той това и чакалъ.

Вторъ пжть неговия кракъ не стжпилъ нито въ гимназията, нито въ кантората на Тошковича. Въ първата по ненавистъ къмъ единъ режимъ, който не познавалъ мѣрки на притѣснението, въ кантората на одеския чокоинъ — отъ умраза къмъ „олицетворения капиталъ“, както и къмъ единъ малодушенъ доносчикъ, който инсинуиралъ синътъ прѣдъ бащата. За да свали отъ себе си всичката отговорность, Тошковичъ „насолилъ“ хубавѣ „чапкжнинътъ“ прѣдъ даскалъ Ботю, съобщилъ му въ какво го провинила училищната власть, казалъ още на калоферскиятъ професоръ, че синътъ му е „изгубена работа“, и че ако желае доброто на дѣтето си, той е длъженъ да го повика назадъ, да му тегли сто ока бой, и да го даде на занаятъ. „Само ендезето може би ще укроти тоя своенравецъ, думалъ Тошковичъ: това не прилича на човѣкъ“!

Бащата, който ималъ горѣ-долѣ прѣдставление, до какво дередже би изпадналъ синътъ му, ако бжде изключенъ, писалъ Тошковичу все пакъ да бди надъ него, на проф. Григоровича — да му събере юздитѣ съ авторитета си, а на Христофора Петкова—да си „налѣга парцалитѣ“, да се „покорява“ на учителитѣ си, и да гледа да вземе „занаятъ на ржка“.

Съвѣтитѣ и заплашванията дошли късно: Христофоръ Петковъ изчезналъ въ одескитѣ кржжоци, изъ които се чувствувалъ и по-свободенъ, и на мѣстото си. Птицата живѣе въ въздуха, рибата — въ водата, а Христофоръ Ботйовъ — изъ революционнитѣ гнѣзда.

Сношенията между България и Русия, т. е. между баща и синъ, се скжсали. Още прѣди нѣколко мѣсеци, като прѣдчувствувалъ близката развръзка на отношенията, които се създали между него и гимназията, самъ Христофоръ Петковъ писалъ на баща си: „невъзможно е да се търпи и стои. Тукашнитѣ учители и наредби не сж човѣшки, но звѣрски. Трѣбва да бжде човѣкъ отъ камъкъ, та да може да изтърпи . . .“ Даскалъ Ботю „помирисалъ“ кждѣ ще избие клина, но свикналъ да гледа на доброто съ двѣ очи, посъвѣтвалъ синътъ си да бжде благоразуменъ. „Азъ казахъ още прѣди нѣколко врѣме, какво ще произлѣзе. Що се отнася до Тошковича — той е едно мекере на властьта, съ него не искамъ да имамъ никакво зимане — даване“. Съ тоя кратъкъ отговоръ, съдържанието на който е толкова категорично, се свършили сношенията между Калоферъ и Одеса. Бащата неще знае синътъ нито кждѣ е, нито що прави. Единъ неочакванъ день случаятъ ще му го донесе въ Калоферъ съвършено прѣобразенъ по духъ и по възрасть.

VI.

Около петь или шесть мѣсеци, слѣдъ окончателния разривъ съ официалната наука и съ „българското настоятелство“, прѣдставлявано отъ Тошковича, прѣстоя Христофоръ Ботйовъ въ Одеса.

Освободенъ отъ даскалската схоластика, той се прѣдалъ съ цѣлата си душа на „дѣлото“ на конспирацията. За него не сѫществува вече нищо друго, освѣнъ литературата, науката и социализмътъ. Новото поприще го погълнало, той е умътъ и сърдцето на одеската младежка организация, която създала отъ калоферскиятъ ученикъ единъ непримиримъ революционеръ.

За да знаемъ обаче, какъвъ излѣзе Христо Ботйовъ изъ Русия, нуждно е да знаемъ, какви бѣха организациитѣ, които тъй рано му разтвориха вратитѣ си, и членоветѣ на които сѫ били съ него въ непосрѣдствени сношения до 1876. нѣколко дни прѣди катастрофата надъ Враца, а така сѫщо — и началата, които господствуваха въ тѣзи организации.

Конспирацията въ Русия се захвана день слѣдъ великитѣ реформи на Петра I. Като създаде една бюрократическо-полицейска държава, великиятъ реформаторъ създаде едноврѣменно и неизбѣжнитѣ послѣдствия, „които новата европейска култура внасяше въ Русия“, а сѫщо така и „всички политически задачи, цѣлата оная борба за власть между класитѣ, съсловията и групитѣ“, която съставлява главната тъкань на външнитѣ събития въ европейската история прѣзъ послѣднитѣ нѣколко вѣка. Тѣзи „послѣдствия“ по-малко се виждаха прѣди 18, но вече прѣзъ 19. вѣкъ, при капралството на Николая първи станаха непоносими и раздвижиха по-либералната часть отъ руската интелигенция. Двадесетѣхъ и 30-тѣ години се изпълниха съ движението на най-първитѣ тайни организации, декабриститѣ, които дѣйствуваха посрѣдъ интелигенцията и войската. Капралската дѣсница на Николая I. обаче, не срѣщна голѣма опозиция, за да тури подъ ключъ устата на волнодумната интелигенция. Отъ 1825. година ще-неще

— инелигенцията се затвори наново между тѣснитѣ стѣни на конспирацията и тука се прѣдаде на „културна работа“.

Конспирацията е едно неблагодарно политическо орѫжие, ала въ историята на руската култура тя изигра своята роля. Пропѫдени отъ полицейската реакция, първитѣ хора на интелигенцията се завърнаха въ тѣснитѣ кружки и въ тѣхъ спорѣха, чепкаха, създаваха науката и литературата на Русия. Нѣколко години по-прѣди цѣлата интелигенция хранеше илюзии нѣкакви да помогне на мужика въ сътрудничество съ правителството. Тя искаше — такова бѣше нейното първо заблуждение — да приеме върху си ролята на посрѣдникъ между научната, нравствена и философска мисъль у виднитѣ борци на човѣчеството“ и „многомилионнитѣ маси на рускиятъ народъ“, съ други думи — искаше да приеме върху себе си „ролята“ на интелигенцията отъ края на 17. вѣкъ, ала жестоко бѣ измамена въ надеждитѣ си. Тя не разбираше прѣдварително, че въ края на крайщата, всѣка културна борба е тѣсно свързана съ рѣшението на извѣстни политически въпроси, и че въ едно класово общество всѣка човѣшка дѣятелность неизбѣжно носи политически характеръ. „Пробудена къмъ новъ животъ отъ притокътъ на научнитѣ и политически идеи, руската напрѣдничава интелигенция бѣ обхваната въ началото на петербургския периодъ отъ илюзията, че само съ току-що казаната културна роля тя може да направи нѣщо заедно съ правителството, при неговото енергично съдѣйствие. Но скоро дошелъ случаятъ да я разувѣри. Тя е могла да стане културна сила за прогреса на отечеството само като дѣйствува независимо отъ полицейско-бюрократическата власть, дѣйствувайки **противъ послѣднята**“. И въ края на всичкитѣ несполуки, интелигенцията приема върху себе си тая историческа роля.[1]) Тази роля изпълни „по единъ блѣстящъ начинъ“ интелигенцията прѣзъ 40-тѣ години, която проповѣдваше „хуманитарни идеи“, а нейнитѣ приемници създадоха въ Русия умствената атмосфера, която изработваше въ тѣхнитѣ най-добри прѣдставители неразривната връзка между двата велики принципа на човѣшкото развитие: принципътъ на научната критика и принципътъ на самоотверженото служене на идеята[2]). Тая умствена атмосфера „дала възможность на слѣдующитѣ поколѣния, оставайки поради необходимитѣ условия на руския политически строй върху почвата на идейния социализмъ, да се укаже възприемчива къмъ този социализмъ въ неговитѣ научни форми“. Обаче, тѣзи „научни форми“ на социализма руската интелигенция прие едва къмъ края на 70-тѣ години. Основнитѣ положения на научния социализмъ бѣха написани още на 1847 г., но тѣ неможѣха да завладѣятъ умоветѣ на рускитѣ литератори, научно-философското мировъзрѣние на които е още далечъ отъ непосрѣдственото рѣшение на руския политически въпросъ, и се движи въ затворения кржгъ на „идеалитѣ на личната и обществената нравственость“. Научниятъ социализмъ въ западна Европа се създаде слѣдъ като се наложи „социалния“, работническия въпросъ, слѣдъ като работническата класа бѣ вараснала въ опитъ и съзнание, и постави едноврѣменно съ нѣколкото кървави буни, свои, специфични за положението й, класови проблеми.

Руският политически режимъ прѣчеше да се изострятъ класовитѣ противорѣчия и да се изработи класовата мисъль въ руската социологическа наука, условията спомагаха политическитѣ въпроси да се прѣвръщатъ въ отвлечени нравственни проблеми, които витаѣха изъ „нуждитѣ на личностьта и обществото“. При тази атмосфера пробиваха си пжть изъ Русия ученията на Сенъ-Симона, на Фурие, Прудона, цѣлиятъ утопически и анархически социализмъ, които бѣха на изживѣване въ западна Европа; само въ закъснѣлитѣ съ економическото си развитие страни и въ деспотическата империя намѣриха богата почва да прѣбжднатъ тѣзи идеи докждѣ началото на 80-тѣ години, врѣме, което съвпада съ нахлуването на научния социализмъ и въ Русия.

---

[1]) П. Л. Лавровъ (П. Миртовъ), Нардники-пропагандисти 1873—78. годовъ. С.-Петербургъ, 1907. стр. 7.

[2]) ibid. стр. 7.

Но най-сетнѣ, цѣла верига вжтрѣшни и външни събития заставиха руската интелигенция да дѣйствува и на практика, макаръ още въ кржга на социализмътъ, изчерпянъ чрѣзъ „науката“ на утопиститѣ и анархиститѣ отъ школата на С.-Симона и Прудона.

Начало на тая практика, слѣдъ първия несполучливъ опитъ на „декабриститѣ“, срѣщаме къмъ края на 40-тѣ години, главенъ органъ на която се явява кржжокътъ на Петрашевци, смѣтанъ за „единъ отъ центроветѣ на социалистическитѣ идеи въ Русия“. Възприелъ напълно възгледитѣ на французскитѣ утописти, но проникнатъ съ силна вѣра въ близкото бждаще[1], този кржжокъ възвѣсти като главни свои искания: прѣмахване крѣпостничеството, въвеждане сждопроизводство съ сждебни засѣдатели и свобода на словото, т. е. искания, които не излизатъ изъ прѣдѣлитѣ на „най-скромната програма на либералната буржуазия“.[2] На 7. априлъ 1849. година, день, въ който е роденъ Фурие, Петрашевци произнесли пламенни рѣчи въ честь на „новия миръ, откритъ отъ него“ (Фурие), изказвали своитѣ надежди, че „ще рухне и ще се провали всичкото това овѣхтяло (дряхло) грамадно вѣковно здание и мнозина ще удуши то при разрушението си“. Съ своя ентусиазмъ отъ „новитѣ идеи“ и „новиятъ миръ“, откритъ отъ Фурие, Петрашевци отишли до тамъ, щото тѣ нервно очаквали „скорошното тържество“ на „идеитѣ“ и на „мира“.

---

[1] „Изъ отечеството на Сенъ-Симона, Кабе, Фурие, Луи Блана и въ особености на Жоржъ Занда, се лѣеше върху насъ вѣрата въ човѣчеството; оттука възсия върху ни увѣреностьта, че златния вѣкъ е не задъ насъ, а прѣдъ насъ“ (Н. Щедринъ, „За рубежомъ“).

[2] П. Л. Лавровъ, Народники-пропагандисти, стр. 15.

Слѣдъ декабриститѣ, Петрашевци създадоха първитѣ революционни традиции въ Русия, събитията ги теглили къмъ себе си, мъкнѣли ги вънъ изъ затворенитѣ врати на конспирацията и ги принудили въ името на собственитѣ имъ „идеи“, да се обърнатъ къмъ обществото.

Дѣятелностьта на Херцена, който твърдѣше, че социализмътъ е една „разумна необходимость“, се яви по-нататъшна стѫпка въ развоя на революционното съзнание на Русия. Херценъ постави открито въпросътъ за обекта на революционната дѣятелность. Въ № 107. на своя „Колоколъ“, той писа: „трѣбва да се обръщаме не къмъ „обществото“, а къмъ народа и не да прѣдлагаме въпроси, а направо да излизаме отъ положителното начало: че да се живѣе при настоящия редъ е невъзможно, а по-добро отъ това да бѫде неможе докато властьта е въ царски рѫцѣ... „Обществото“ никога нѣма направо да тръгне противъ правителството и никога нѣма да даде на народа доброволно, щото му е нуждно. Обществото — това сѫ помѣщицитѣ-чиновници, у които има едно и сѫщо начало, едни и сѫщи стремления съ правителството, общность на интереситѣ, общность на прѣстѫпленията“...

Но съ настѫпване 1849. година настѫпила реакция и въ дѣятелностьта на Херцена. Нѣколко несполучливи възстания въ Миланъ, погромътъ на революцията отъ 1848. година, избиването на френскитѣ републиканци прѣдъ собственнитѣ му очи, и още нѣколко други несполуки на „народнитѣ революции“ изъ Европа, окончателно разрушиха неговия „революционенъ задоръ“ —; Херценъ изби жегълтъ: започна да издава журналъ не съ рѣзка революционна, а съ либерална програма. Това подбило кредита на руския изгнанникъ въ вжтрѣшна Русия. „Най-сетнѣ, неговитѣ (на Херцена) надежди въ възможностьта, че императоръ Александъръ ще създаде нѣкакво добро… окончателно дискредитираха журнала въ очитѣ на републиканската партия“ — пише единъ съврѣменникъ.[1] Херценъ е почти умалоknown за движението и неговото мѣсто ще земе цѣла мрѣжа отъ революционни организации, които съ началото на 60-тѣ години се намножаватъ изъ всѣки градъ. Прѣзъ 60-тѣ години нѣмало учебно заведение, което да не било наводнено отъ „възмутителнитѣ идеи“, както се изразявало правителството. Прѣзъ септември 1861. г. една прокламация „къмъ младото поколѣние“ раздвижила полицията изъ цѣла пространна империя. Надеждата на Русия — се казва въ тая прокламация — съставлява Народната Партия изъ младото поколѣние на всички съсловия; слѣдъ това въ всички угнѣтени, въ всички на които е тежко да носятъ крестную ношу на рускиятъ призволъ… и въ 23-милионния освободенъ народъ, комуто на 19. февр. 1861. година откриха широкъ пжть къмъ европейския пролетариатъ. Гответе се сами за тая роля, която ви прѣдстои да изиграете — се провикватъ авторитѣ на прокламацията: зрѣйте въ тая мисъль, съставлявайте кржжоци отъ едномислящи хора, увеличавайте числото на прозелититѣ, числото на кржжоцитѣ. Вѣдь, въ комнатѣ или на войнѣ, право умиратъ не легче!

„Възмутителната прокламация“ била пръсната по цѣла Русия.

---

[1] Матеріали для исторіи революціоннаго движенія въ Россіи въ 60-хъ г. г. Рус. Историческая Библіотека, № 2. стр. 43—44.

Слѣдующата година нова организация, по-многобройна и по-дръзка въ своитѣ пориви, изплашила царското правителство: „Млада Русия“ обгърнала всичката младежь изъ вжтрѣшностьта, и дѣйствувала отъ името на нѣкакъвъ „Руски централенъ народенъ комитетъ“, който заплашва „самодържавниятъ деспотизмъ“ съ революция... „Изходътъ отъ това гнѣтуще, страшно положение, което унищожава съврѣменния човѣкъ и въ борба съ което се губятъ неговитѣ най-добри сили, казва се въ една прокламация на Млада Русия — е единъ — революция, революция кървава и неумолима, — революция, която е длъжна да измѣни радикално всички, безъ изключение всичкитѣ основи на съврѣменното общество и да затрие партизанитѣ на днешния редъ“.[1]) „Млада Русия“ е разбрала „причинитѣ“ на „всички бѣдствия терзающи Русия“, и за това тя не спира прѣдъ никакви прѣпятствия да съкруши самодържавния деспотизмъ: „единственниятъ източникъ на всички бѣдствия, които терзаятъ Русия, е самодържавния деспотизмъ; подъ негово влияние се е сложилъ цѣлия настоящъ гибеленъ редъ на нѣщата, който ни мори и унищожава всѣкакво равитие... Измжчени и лишени отъ всички човѣшки права, всичкитѣ класи на руското общество почувствуваха най-сетнѣ потрѣбность отъ новъ свободенъ животъ...[2])

Едноврѣменно съ Млада Русия, се създало и друго тайно дружество, не по-слабо съ влиянието си, което поставяло по-опрѣдѣлени политически задачи. За свой дългъ „Земля и Воля“ признавала да „подготвя революцията въ Русия на коренни социалистически начала“, а за най-близка „задача“ — да побърка на правителството да даде нѣкаква непристойна конституция, като разпространявало идеята за свикване учрѣдително

---

[1]) М. Лемке, Политическіе процеси, стр. 94. и слѣд.

[2]) Матеріали, стр. 65.

(самосозванное) народно събрание. „То (Земля и Воля) открито съзнаваше, че Народното събрание се сбуславя прѣдварително съ унищожението на правителството... То искаше, по такъвъ начинъ, да се свика Народно събрание, за да може народътъ самъ, събранъ въ лицето на своитѣ избрани довѣрители, да постави главнитѣ основи за своя новъ битъ."[1]) Срѣдство за да постигне тая цѣль било «здраво сплотената и широко разпространената организация отъ пропагандисти въ срѣдата на интелигенцията, която била длъжна да способствува за «по-сетнѣшното образуване друга широка народна организация отъ въоржжени борци, тъй като жизнениятъ елементъ срѣдъ образованитѣ съсловия... е само единъ и той може да носи въ народното съзнание революционната мисъль».[2])

Всичко заработило въ Русия. Полското въстание, наскоро потушено съ нечувано звѣрство, възбудило още повече страститѣ, макаръ полската революция да не бѣ никаква социална революция. Негодуванието на кржжоцитѣ кипи прѣдъ изтжпленията на самодържавния деспотизмъ: тѣ ще обявятъ рѣшителна революция на реакцията. А пъкъ „ако ли въстанието не сполучи — тръбѣла Млада Русия, ако ние ще трѣбва да заплатимъ сами съ живота си за дръзкия опитъ да дадемъ на човѣка човѣшки права, ще тръгнемъ къмъ ешафота нетрепетно, безстрашно, и като туримъ главата си на дръвника или въ обръча, ще повторимъ сжщиятъ великъ позивъ: да живѣе руската социална и демократическа република!"[3]) На 1864 — 66. години кржжоцитѣ излизатъ между народа, започватъ пропаганда, отначало чисто културна, а слѣдъ това и политическа, и съ 4. априли 1866. година, се турило началото на тѣхния разгромъ: съ разтрѣлянето на единъ отъ най-виднитѣ членове на организацията „Ишутинци“, изпъкнало безсилието въ политическата дѣятелность на тѣзи организации.[1])

---

[1]) Народное Дѣло, № 23. стр. 33. и слѣд.
[2]) П. Л. Лавровъ, loc. cit. стр. 11—12.
[3]) Матеріали, стр. 46.

VII.

Ехо отъ безпримѣрната дѣятелность на революционитѣ организации се разнесло на югъ по Русия и намѣрило отзвукъ въ одескитѣ учебни заведения. Тукъ, както въ университетитѣ изъ сѣверна и централна Русия, закипѣлъ единъ трѣскавъ животъ на организация и умствено издигане между университетската и училищна младежь. Одесци се показали не по-малко отзивчиви къмъ народнитѣ болки, отколкото бѣлоруси и малоруси. И тѣхъ сѫдбата на Полша и тая на мужика засѣгала, може би — по-отблизу. — Открай врѣме, та до днесъ, часть отъ южна Русия, Херсонската губерния съ Одеса, много често и въ по-сурови форми понасяше свирѣпостьта на казака и жестокостьта на режима. Не се минавало година да не създаде правителството нѣкой погромъ надъ чужденцитѣ, който се отразявалъ и върху учащата младежь. Като наблюдавали по-отблизу способностьта на правителството да лѣе кръвьта на мирното население, одесци, слѣдователно, имали повече възможность да дойдатъ въ опозиция съ реакцията. И тѣ дошли. Първитѣ конспиративни организации въ ю. Русия се създали съ ония въ Петербургъ и Москва, и се намирали въ постоянни сношения съ тѣхъ.

Но въ Одеса, както по цѣла южна Русия, заедно съ горнитѣ организации, намѣрило широко разпространение не само учението на френскитѣ утописти; по силата на нѣкои мѣстни условия, тука нихилизмътъ билъ равномѣрно разпространенъ съ социализмътъ на Добролюбова и Чернишевски. Около 1862. година, по заповѣдь на Муравиевъ, лейтенантъ на и-ръ Александъръ, солдатитѣ накжсали на парчета цѣла една знатна полска фамилия, въ коятоималъ основание да се съмнява убиецътъ, че е гнѣздо на „възмутителни идеи“. Когато синътъ-студентъ влѣзналъ въ домътъ си, той падналъ въ несвѣсъ: той не можелъ да разпознае нито сестра си, нито майка си — тъй безобразно били накълцани отъ палачитѣ. Неговитѣ другари, родни руси, му дали честната си дума да отмъстятъ за прѣстжплението: „Horreur! единогласно извикали всички студенти, като колѣничили прѣдъ нозѣтѣ на своя другарь и цѣлувайки му ржцѣтѣ. Ние сме руси, притѣснителитѣ на твоето отечество; но ние ти се заклѣваме, че ще отмъстимъ за твоята смърть. Муравиевъ лѣпна едно кърваво пѣтно на руското име. О! да живѣе Полша! смърть на царя, който насърдчава тая гнусота!“ Нихилистическата организация се появила: основа, което до тая година било нѣщо неопрѣдѣлено, за нѣколко мѣсеца се развърнало въ една широка отмъстителна организация. [1]) Тази послѣднята си поставила за цѣль да разруши „всичко“, а на членоветѣ си прѣпоржчвала съ рѣдка енергия да вървятъ „напрѣдъ“. Неустановенитѣ догми на нихилизма, плодъ на историческитѣ руски условия, си пробили пжть и въ южната часть на херсонска губерния. Но по нѣкакъвъ капризъ на случая, тука конспирацията получила не този широкъ агитационенъ, бихме казали, повърхностенъ характеръ, както въ нѣкои други университети. Южно-руситѣ кржжоци послѣдвали примѣрътъ на часть отъ петербургскитѣ конспирации: и тѣ обърнали кржжокътъ въ единственно научно учрѣждение, въ органъ на обществената мисъль. Заедно съ нихилизма, съ утопиитѣ на Сенъ-Симона и Фурие, основателно изучавали одесци Чернишевски, литературнитѣ и философски възгледи на когото напълно завладѣли учащата се младежь.

---

[1]) П. Лавровъ, loc. cit. стр. 12.

---

[1]) P. Frédé. La Russie et le nihilisme, Paris 1880. стр. 282.

Частно върху одескитѣ кръжоци и лично върху Христофора Петкова рѣшително влияние е ималъ Чернишевски. Възванията на Млада Русия, циркуляритѣ на Земля и Воля, както и нихилистически догми, тука били подлагани на критика; отъ тѣхъ одесци, въ лицето на най-видния си членъ-ръководитель, какъвто станалъ Христо Ботйовъ прѣзъ втората половина на 1865. година, възприемали два елемента: необходимостьта отъ революция и запознаване „народа“ съ принципитѣ на „социализма“. По отношение коренннитѣ послѣдици отъ революцията, която ще настъпи скоро, одесци и частно Христофоръ Ботйовъ стоѣлъ на гледището на Н. Г. Чернишевски, който непрѣставаше да твърди, че въ руската селска община има елементи за основа на новото, слѣдреволюционно врѣме. „Отрицание и критика на буржуазния строй и либерализма“, споредъ по-късннитѣ „Спомени на Землеволеца“, земали крайно остъръ, напрѣгнатъ характеръ, въ организациитѣ, намиращи се подъ влиянието на идеитѣ, проповѣдвани отъ Добролюбовъ и Чернишевски. „Рѣзкото разграничение интереситѣ на обществото отъ интереситѣ на народа, като работническа маса“ съставлявало „основния неизмѣненъ критерий“, отъ гледището на който се изслѣдватъ и рѣшаватъ всички по-крупни обществено-економически явления. „По този начинъ, социалистическитѣ симпатии, ако не социалистическото мировъзрѣние, служели за тази висша инстанция, къмъ която тѣ апелирали всѣки пъть, когато се изпрѣчи затруднение при поставянето или рѣшението на една или друга социална проблема“. ¹) А най-голѣмата „социална проблема“ за прѣживѣваното врѣме, споредъ конспирациитѣ бѣше, несъмнѣно, въпросътъ „за осво-

---

¹) П. Лавровъ, loc. cit. стр. 22.

бождението на многомилионното работническо население изподъ ярема на капитала, наслѣдствената собственость и държавата". 1) Но какъ ще стане това „освобождение"? Въпросътъ бѣше сложенъ, а пъкъ да се получи по-бързъ отговоръ, къмъ който се стремѣха конспирациитѣ, силно прѣчеше апатията на народа, неговото равнодушие къмъ позивитѣ за „демократически" реформи, за „социални прѣобразования", за „руска република". Въ лицето на Христофора Петкова и Судзиловски, който по-сетнѣ става единъ отъ виднитѣ членове на анархическия кржжокъ въ Цюрихъ, „рѣшението" на проблемата обаче, се намира въ двѣ нѣща: въ свободната федерация на свободнитѣ работници, били земледѣлчески или фабрично-занаятчиински, и второ — въ усвояване принципитѣ на „новата наука", на социализма. Въ Русия, както и въ други нѣкои славянски земи, началата на такава една „социалистическа организация" сжществуватъ. Чернишевски ги виждаше въ селската община, въ занаятчиискитѣ и работнически здружавания изъ градоветѣ и селата —, тамъ ги вижда и Христофоръ Петковъ. Съ силни аргументи, на които сериозно неможеха да възразятъ, доказваше Н. Г. Чернишевски прѣимуществата на руската селска община прѣдъ европейското економическо развитие.2) За него западната цивилизация води къмъ пролетаризиране, а самото това обстоятелство е прави неприемлива за руския мужикъ; пролетаризирането на маситѣ е една язва за западнитѣ народи, за тѣхната цивилизация, отъ която язва Русия е прѣдпазена и трѣбва да се прѣдпазва. Наистина, историческото развитие, пишеше Чернишевски,

---

1) Ibid. стр. 16.

2) Впрочемъ, Н. Г. Чернишевски защищаваше руското общино землевладѣние само до 1858. год. По-сетнѣ, тази мисъль му стана чужда (вж. „Н. Г. Чернишевскій" отъ Г. Плехановъ, стр. 128, 288, 309, 315. и др.).

върви къмъ своитѣ първоначални форми: то започна отъ комунизма, къмъ него ще се върне, съ тая разлика, че новата форма ще е по-висша, по-развита.1) Но Рускиятъ народъ е запазилъ първоначалната форма на комунизма, къмъ който води сърѣменното економическо развитие: остава на новата „народна революция“, която ще настѫпи, когато иаситѣ възприематъ „социалистическиятъ идеалъ“, да я развие по-нататъкъ, да я осъвършенствува. Русия нито ще мине, нито трѣбва да мине прѣзъ капитализма, за да стигне до социализма: безъ да страда отъ язвата на капитализма, тя ще осѫществи социализма. Нуждно е само да се просвѣти народа отъ революционната интелигенция („лучшихъ людей“), която въ дадениятъ случай трѣбва добрѣ да познава своитѣ „длъжности“ и „отговорности“.

Съ тѣзи идеи и съ своеобразниятъ „социализмъ“ на П. Ж. Прудона, който намираше голѣма свобода всѫдѣ, кѫдѣто дребнобуржуазната култура подавя начинающето се капиталистическо развитие, Христофоръ Петковъ борилъ своитѣ противници въ одеската конспирация —: тѣхъ той се помѫчилъ да усвои, защото друга литература въ Русия нито е сѫществувала, нито е могла да проникне. Спомняте си, че въ Русия отъ всичко най-малко се разпространяваше прѣзъ 60-тѣ години научния социализмъ, провъзгласенъ чрѣзъ Ко-

---

1) Н. Г. Чернишевскій, Сочиненія, т. VI. 182. Като говори за лионскитѣ тъкачи, Чернишевски вижда тѣхното спасение въ „децентрализацията на производството“. За лионскиятъ работникъ, пише Ч., „начало за освобождението му отъ господаря се заключава въ устрояване на своя собственна занаятчийница извънъ градътъ“. По-надолѣ, като говори съ какви срѣдства ще се постигне това, продължава: „За начало би било достатъчно, ако се образуватъ дребни хаяйства и мастерски на отдѣлнитѣ сѣмейства, а сетнѣ нѣма да е труденъ прѣходътъ къмъ дружества и наредба, на обща смѣтка фабрики съ механически двигатели“.

мунистическия Манифестъ (1847.), и най-много отъ всичко се разпространяваше утопическиятъ социализмъ на французскитѣ писатели отъ колѣното на Луи Блана, Сенъ-Симона и др., както и несистематизиранитѣ възгледи на Прудона. Но Русия прѣзъ 60-тѣ години прѣживѣваше едно прѣходно врѣме: пролетариатъ у нея нѣмаше тъй сцѣпленъ въ градоветѣ, както въ другитѣ латински земи, пакъ освѣнъ това, политическата реакция малко възможность даваше на интелигенцията да погледне на развитието тъй, както гледаха на него нѣмскитѣ хегелиянци отъ лѣвото крило. По една сурова необходимость, руската интелигенция се ограничи въ едни затворени условия, които сами удариха отпечатъкъ върху нейнитѣ „теории“. Но теориитѣ, идещи отвънъ, като прудонизма и утопическиятъ социализмъ, не носѣха нищо ново. Новото въ тѣхъ бѣше това, че трѣбва да се върши пропаганда въ името на „новитѣ идеи“; оригиналното още бѣше това, че прудонизмътъ провъзгласи собственостьта за кражба, и държеше отговорни за злинитѣ личноститѣ, обикновенно царетѣ и духовенството. Но колкото „оригинално“ и да бѣше произнесена анатемата противъ собственостьта, религията, царетѣ и поповетѣ, тя не съставляваше нѣщо ново за западна Европа. Тази анатема не проникваше и въ сжщностьта на противорѣчията между труда и капитала, които бѣха станали вопиющи въ срѣдата на мин. вѣкъ. „Азъ не само подържамъ заедно съ економиститѣ, че собственостьта не олицетворява нито морала, нито обществото — пишеше Прудонъ; но още, че тя по своя принципъ е прямо противна на морала и на обществото, тъй сжщо, както политическата економия е антисоциална, защото нейнитѣ теории сж диаметрално противоположни на социалния интересъ.“ 1)

---

1) P.-J. Proud'hon, Système des contradictions économique ou philosophie de la misère, 3-то изд. Paris 1867. t. II. стр. 237.

Цѣлата дѣятелность на Прудона се изчерпяше да доказва злинитѣ отъ собственостьта. „Азъ нѣмамъ друга заслуга на земята, самъ признаваше той въ цитираната „Философия на мизерията“, освѣнъ това опрѣдѣление на собственностьта: la propriété, c'es le vole[1]). Собственностьта, която трѣбвало да ни направи свободни, ни направила апусчии. Какво казвамъ? — тя ни изроди, като ни направи слуги (valets) и тирани (tyrans) едни за други.[2])

Наскоро, когато се яви Philosophie de la misère, К. Марксъ даде (1847.) точната оцѣнка на прудонизма и на книгата, която имá толкова голѣмо влияние въ романскитѣ земи. „Всѣко економическо отношение има една добра и една лоша страна: това е единствената точка, върху която г. Прудонъ не се лъже. Добрата страна той вижда изложена отъ економиститѣ; лошата — il le voit dénoncé par les socialistes. Jl emprunte aux économistes la nécessité des rapports éternels, il emprunte aux socialistes l'illusion de ne voir dans la misère que la misère. Jl est d'accord avec les uns et les autres en voulant s' en référer à l' autorité de la science . . . il veut planer en homme de science au-dessus des bourgeois, et des prolétaires; il n'est que le petit bourgeois, ballotté constamment entre le capital et le travail, entre l' économie politique et le communisme“.[3]) И като казва, че политическитѣ и философически трудове на Прудона всѣкога иматъ двойственния и противорѣчивъ характеръ на неговитѣ економически изслѣдвания, Карлъ Марксъ пише: „L' audace provocante avec laquelle il (Прудонъ) porte la main sur le sanctuaire économique, les paradoxes spirituels avec lesquels il se moque du plat sens commun bourgeois, sa critique corrosive, son amère ironie, avec çà et là un sentiment de révolte profond et vrai contre les infamies de l'ordre des choses établi, son esprit révolutionnaire, voilà ce qui électrisa les lecteurs de Qu' est-ce que la propriété? et imprima une puissante impulsion dès l'apparition du livre. Dans une histoire rigoureusement scientifique de l' économie politique, cet écrit mériterait à peine une mention“.¹)

---

[1]) Тамъ, стр. 257.

[2]) Тамъ, стр. 230. Когато Прудонъ забравяше една своя стара мисъль, той изказваше нова, която по форма и съдържание отрича първата: собственностьта ни води къмъ тирания, но и друго нѣщо има: „който тури ржка върху ми, за да ме управлява, е узурпаторъ и тиранинъ; азъ го обявявамъ мой неприятель“. („Les confessions“, стр. 17.).

[3]) Karl Marx, Misère de la philosophie, Appendice I. стр. 260.

Но тази трѣзва оцѣнка не бѣ стигнала до Русия; тя е писана още прѣди срѣдата на вѣка, сирѣчь едноврѣменно съ Комунистическия Манифестъ, ала и слѣдъ двѣ десятилѣтия още, читателитѣ на Що е собственность? продължаваха да се увличатъ отъ духовититѣ афоризми на Прудона и отъ системата на неговитѣ противорѣчия. Доколкото се простиратъ свѣдѣнията ни, измежду рускитѣ конспирации отъ 60-тѣ години, освѣнъ Що е собственность? се ширили и „Изповѣдитѣ на единъ революционеръ“; въ тѣхъ, както и въ Философия на мизерията, духовититѣ порадокси, къмъ които оригиналниятъ умъ на Прудона бѣше прѣдразположенъ, го водятъ до единъ чикмасъ-сокакъ, въ който Прудонъ се е чувствувалъ всѣкога „щастливъ“. „Социализмътъ — пише Прудонъ — схваща социалния редъ, като резултатъ отъ една наука positive et objective; но, както всѣка научна фантазия той е принуденъ да вземе своитѣ хипотези за реалности, своитѣ утопии за

---

¹) K. Marx, Ibid. стр. 254—255.

институции".1) Това опрѣдѣление на социализмътъ „е вѣрно, защото то не може да бжде не вѣрно" (Пакъ тамъ, стр. 16.). Фантастичнитѣ порадокси докарваха Прудна до противорѣчие, противорѣчията — до отрицание на социализма и до... отрицание на легалното право на труда да се защищава прѣдъ капитала. „Гревата на работницитѣ е незаконна (illégale) и то не само споредъ наказателния Code, който казва това, но и споредъ економическата система, споредъ необходимостьта отъ установения порядъкъ. Че всѣки работникъ индивидуално има свобода да располага съ своята личность и съ своитѣ ржцѣ, това може да се търпи; но работницитѣ чрѣзъ коалиции да се опитватъ да изнасилватъ монопола — това обществото не може да позволи".2) А не можеше да се позволи „коалицията", защото самъ Прудонъ къмъ края на своята кариера пригърна баноквитѣ операции, като единственно социално срѣдство за отмахване на „мизерията". Той отмахваше една „мизерия" чрѣзъ възстановяването на друга мизерия — банковата операция. До тази щастлива „операция" дохождаше Прудонъ по силна любовь къмъ „нашата бждаща организация": „Oui, enfin, la société a voulu la propriété, et toutes les législations du monde n'ont été faites que pour elle."3)

---

1) P.-J. Proud'hon, Les confessions d'un révolutionaire, Paris 1850. стр. 14. Къмъ края на своя животъ Прудонъ стана рѣшителенъ противникъ на социализма; слѣдъ като наговори една система отъ противорѣчия въ Philosophie de la misère, Прудонъ сравняваше социалиститѣ съ демагозитѣ, доктринеритѣ (старата радикална партия въ Франция) и абсолютиститѣ: absolutistes, doctrinaires, démagogues et socialistes, tournèrent incessamment leurs regards vers l'autorité, comme vers leur pôle unique" (Les confess. стр. 18.).

2) P.-J. Proud'hon, Philosophie de la misère, t. I. стр. 235 и 237.

3) P. J. Proud'hon, loc. cit. t. II. стр. 187.

Колкото науката да бѣше напрѣднала съ новитѣ открития, колкото социологията да бѣ изпрѣварила врѣмето, и макаръ трудоветѣ на Маркса да посочиха единственната пружина на социалното развитие —, що се отнася до Русия, ние се намираме още въ врѣмето на Кабе, който бѣше наслѣдилъ доста характерни черти отъ диалектиката на Робеспиера — единъ отъ многото учители на френския утопистъ. И въ найтрудни минути на борба, и когато е поразявалъ противницитѣ си, Робеспиеръ всѣкога започвалъ или свършвалъ така: la fraternité ou la mort! Запитанъ отъ своитѣ ученици, жедни за велики знания, да имъ изложи догмата на научния комунизмъ, Кабе се бѣ измъкналъ съ слѣдния отговоръ, напечатанъ въ официалния органъ „Populaire“:

Mon principe, c'est la fraternité.
Mon théorie, c'est la fraternité.
Mon système, c'est la fraternité.
Ma science, c'est la fraternité.

Кѫдето утопическиятъ социализмъ неможеше да отговори категорично на въпроситѣ, той строѣше параболи. Въ отрицанието той бѣше ясенъ, откритъ; това му помагаше да възпита герои, готови да прѣтърпятъ най-тежки мѫки за своитѣ идеи: утопическиятъ социализмъ — ако е обичайно така да се изразимъ — бѣше повече една вѣра, отколкото едно убѣждение. Защото, той не бѣше наука: утопическиятъ социализмъ не познаваше диалектиката, — метафизиката на 18-то столѣтие го бѣше напълно овладала. Отъ тукъ призтичаше негли неговата слабость и сила, които възприе Христофоръ Петковъ, и които се отпечатиха върху неговата публицистика до 1875. година. Само нѣколко врѣме прѣдъ смъртьта на поета тоя почувствува единъ слабъ лъхъ отъ научния социализмъ: около 1875. той ще види въ рѫцѣтѣ си първия томъ на „Капитала“, но бържеразвиващитѣ се събития ще му погълнатъ вниманието, за да не може да се вглъби въ неговата философия, та тъй да завърши своето развитие...

До това врѣме той ще стои върху почвата на сжщето гледище, на което стоеше Чернишевски или Прудона, и съ единъ по-силенъ ра́змахъ на своето оригинално въображение, ще сътворява една по-прикладна мисъль въ нашата национална публицистическа литература. „Нашиятъ народъ има свой особенъ животъ, пишеше поетътъ нѣкоя и друга година слѣдъ побѣгването си изъ Русия, — особенъ характеръ, особна физиономия, която го отличава като народъ, — дайте му да се развива по народнитѣ си начала и ще видите, каква часть отъ обществения животъ ще развие той; дайте му или поне не бъркайте му да се освободи отъ това варварско племе, съ което той нѣма нищо общо, и ще видите, какъ ще той да се устрои. Или не видите сѣмето, зародишътъ въ неговитѣ общини безъ всѣка централизация, въ неговитѣ есвафи, дружества, мжжки, женски и дѣтински?...“[1] За да прояви народа „своя характеръ“ и да развие ние начала, които сж запазени въ неговитѣ общини, той срѣща голѣми прѣчки отъ всѣкждѣ: отъ турци и правителство, отъ чорбаджии и духовенство — „тази непорината византийска воня, която продаде и съсипа народа, а днесъ носи на шия ключоветѣ на неговитѣ окови“.[2] Поетътъ признава, че вълци виятъ отъ всички страни надъ беззащитния народъ, за това не се двоуми по-скоро да опрѣдѣли и диагнозата и „радикалния“ лѣкъ: „изходъ отъ туй тежко и гнусно положение не сж новитѣ окови, новото раздѣление на тиранството, а народната революция, радикалния прѣвратъ, които сж триумфални врата за всѣки народъ, особено за нашия, който нѣма прѣминало, нѣма настояще, а има само едно бждаще и бждаще свѣтло, защото съ другитѣ славяни той ще има що да каже въ свѣта, що да внесе въ човѣщината“.[1])

---

[1] Съчинения, стр. 162 — 163.

[2] Съчинения, стр. 153.

Изъ цитирания пасажъ четемъ основнитѣ елементи въ мировъзрѣнието на Чернишевски, изъ по-горния за поповетѣ е мѣтналъ сѣнка анархизмътъ на Прудона. Съ тѣзи идеи живя поетътъ въ одескитѣ конспирации, тѣхъ тръгна той да пропагандира на югъ изъ Бесарабия и въ турска България...

VIII.

Прѣзъ пролѣтнитѣ мѣсеци на 1866. година одеската конспирация се размърдала. Затворена въ себе си дълго врѣме, прѣдадена съ цѣлата си душа да изучава философскитѣ, литературни и политически въпроси, тя най-сетнѣ разбрала, че е врѣме да излѣзе „между народа“. Самъ Христофоръ Петковъ нѣмалъ героичното търпѣние да чака, докато революцията „съзрѣе отъ само себе си“. Споредъ него „трѣбва да се хвърли искрата между самия народъ“. Възраженията на одесци, че масата е още апатична, не хванали дикишъ. „Ние не можемъ вѣчно да крѣщимъ между четиритѣ стѣни — се провикналъ Христофоръ на едно събрание, въ което се рѣшавала сѫдбата на царя и на конспирацията. Ние ще се впуснемъ въ пропаганда и ще докажемъ на народа, кой е неговия приятель и кой е неговия душманинъ. Правителството го води къмъ разрушение и израждане. Ето кое народътъ не разбира. То го води къмъ разрушение на неговитѣ огнища, на неговитѣ артели, на неговитѣ общини, въ които е залогътъ на неговото бѫдаще“. На това събрание Христофоръ Петковъ билъ извънъ себе си. Само Судзиловски и Степанъ Григориевичъ привеждали аналогични на неговитѣ съображения за необходимостьта отъ пропаганда на идеитѣ между народа. — „Че какво най-сетнѣ — се провикналъ Судзиловски: народътъ слуша за насъ и ни мисли за чудовище. Врѣме е да види, че ние сме готови да мрѣмъ за него“. — „Ако спасението е въ народната революция, кога ще дойде тя? Социалистическата пропаганда е нуждна, за да разсѣе невѣжеството и да ускори революцията“ — завършвалъ Христофоръ Петковъ.

---

[1]) Съчинения, стр. 160 — 161.

Къмъ края или срѣдата на м. май излизането между народа било рѣшено. За да не се „изплашатъ“ бждащитѣ „прозелити“ — трѣбвало да се захване отъ непосрѣдственнитѣ болки на народа. Да се каже на народа, че той трѣбва да запази институциитѣ на своитѣ общини и дружества, въ които е скрито неговото бждаще, а така сжщо — да му се докаже, че цѣлата държава съ царе, помѣщици, духовенство и т. н. тѣгне върху него, врѣди му, защото яде труда му, безъ да произвежда нѣщо — слѣдователно, рано или късно „трѣбва да се очисти отъ тѣзи паразити“. Въ името на „новиятъ социалистически строй, който ще изцѣри всѣка язва въ народния животъ“ — тръгнала конспирацията по нощна и дневна пропаганда.

Мѣсецъ-два новитѣ пропагандисти вършили своето дѣло, безъ особни спънки. Въ гостилници или ателиета, тѣхното слово противъ царя, противъ „пияния попъ“ и помѣщика гърмѣло на сермия. Единъ случай, който далъ начало да се създаде легенда около името на Христофоръ Петковъ, е характеренъ и за пропагандиста и за конспирацията. Всѣко движение, всѣка пропаганда е съпроводена съ трудности и съ опасни рискове, особно въ една деспотическа страна. Но опасноститѣ могатъ да се избѣгнатъ или съ прѣдвидливость, или съ новъ рискъ. Христофоръ Петковъ, като „неустрашимъ българинъ“, притежавалъ дарбитѣ и на риска и на прѣдвидливостьта: тамъ, кждѣто не помагала послѣднята, героизмътъ или рискътъ му подавали помощьта си.

Нѣкакъвъ социалистически катехизисъ, за който ние можахме да чуемъ най-смътни спомени, разпространявала одескатата канспирация, освѣнъ литографирани „прокламации“ и „разяснения“. Този „социалистически катехизисъ“ отъ ржцѣтѣ на единъ „спропагандиранъ“ прозелитъ попадналъ въ жилянститѣ ржцѣ на одеската полиция. „Прозелитътъ“ помирисалъ кауша. Отъ въпросъ на въпросъ, той билъ принуденъ да посочи лицето, което му втъкнало „катехизиса“ въ ржцѣ. Това лице билъ не другъ, а Христофоръ Петковъ, който нощувалъ у нѣкоя си стара полякиня, посвѣтена въ „дѣлото“. По една повелителна необходимсстъ, выпрямій болгаринъ билъ повиканъ на очна „ставка“, която дала тоя резултатъ, че самъ Христофоръ Петковъ се окумилъ въ съсѣдния каушъ, въ който билъ затворенъ „прозелита“. Очевидно, „другаритѣ“, които веднага били освѣдомлени отъ вѣрната полячка „относительно печальной судьби Христофора Петкова“, съ нищо не могли да помогнатъ на „молодій тюремщикъ“. Ала не забравяйте, че хитростьта е единъ инстинктъ. Нея приложилъ и Христофоръ Петковъ, за да се избави. Надзирательтъ на каушитѣ, който ще е билъ по всѣка вѣроятность човѣкъ наивенъ, съ добра душа, запиталъ дълбоко умисления Христофоръ, не желае ли съ нѣщо да му услужи. Христофоръ Петковъ, всѣкога бръзъ въ отговоритѣ, и въ... изобрѣтателность-а, това и чакалъ. „Си-часъ“ отговорилъ, че единстенната услуга, която желае отъ него е — да му позволи да набие „прѣдателя“, затворенъ въ отвъдния каушъ. „Это одинъ изъ рѣдкихъ подлецовъ“ — казалъ Христофоръ Петковъ, и влѣзълъ въ кафеза на прѣдателя. Слѣдъ като му стоварилъ нѣколко удара върху нещастната глава — Хрисофоръ Петковъ се прибралъ въ своя каушъ „ни лукъ ялъ ни лукъ мерисалъ“. Той ще очаква сега „послѣдствията“, прѣдвидени отъ него съ математическа точность, както отсетнѣ говорилъ прѣдъ „другаритѣ“. „Пострадавшиятъ“

се оплакалъ на по-горнето началство за побоя; назначено било слѣдствие. „Это подлость — изкрѣщялъ Христофоръ Петковъ: какъ узникъ я не имѣлъ никакой возможности выходитъ, а тѣмъ менѣе входить въ его каушъ. Это новая клѣвета". Надзирательтъ билъ солидаренъ съ показанията на Христофора Петкова: удоволствието, което му причинила една тупаница между двама „узника", той не искалъ да замѣнява съ „подозрѣнието" на началството, че самъ покровителствува единъ „размирникъ". Неговитѣ показания подкрѣпили възраженията на Христофора Петкова, за когото нѣмало вече никаква мжчнотия да докаже, че и въпросътъ съ „социалистическия катехизисъ" е „самая наглая вымисель"... Неговата „невиность" блѣснала като слънце: слѣдъ три дневна борба съ гадь и нечистотии— Христофоръ Петковъ, за голѣмо удивление на „другаритѣ", които „кроили" нѣщо за неговото освобождение, билъ пуснатъ на свобода.

Случката съ „катехизиса" обаче, създала силно подозрѣние у одеската полиция, която имала основание да се безпокои. Въ продължение на нѣколко мѣсеца изъ Одеса се носели слухове за нѣкакви пропагандисти, които сновели изъ трактири и „погреби", говорѣли противъ царь и проповѣдвали революция. По това врѣме не билъ заглъхналъ още и процесътъ противъ Чернишевски. Остриятъ слухъ на одеския „сищикъ" зачулъ една нощь изъ отсрѣщния трактиръ на Екатеринская нѣкаква глъчва и името „черни..." Хрумнало му на умъ, че тоя трактиръ билъ посѣщаванъ най-често отъ нѣкакви „неблагонадеждни" хора, и че въ тая минута, какъ-нельзя, ще се проповѣдва нѣщо опасно: откжслечнитѣ звукове „черни...", „рев..." и пр. го подсѣтили да изпълни „дълга си", защото, сигурно, тукъ се говори за Чернишевски, за революция или нѣщо подобно. Неговитѣ прѣдчувствия не го лъгали. Тукъ дѣйствително имало нѣщо като събрание, дѣйствующето лице въ което билъ пакъ Христофоръ Петковъ. Сищикътъ надзърналъ. Всички останали вцѣпени по мѣстата си. Руските сищици, които сж възпитани съ вѣкове да бждатъ „диви“, сж и „психолози“. Одескиятъ сищикъ се помжчила да сплаши „гуляющата“ тълпа, прѣдъ която нѣмало нищо друго, освѣнъ нѣколко самоваря и безбройно число стакани за чай.— „Какъвъ е този Чернишевски, какви сж тѣзи революции — грърмналъ сищикътъ. Разидитесь!“ — заповѣднически казалъ той, и хвърлилъ кръвнишки погледъ надъ събранието. Тълпата изтръпнала. Само Христофоръ Петковъ, изъ устата на когото прѣди минута текла лава противъ царь и богъ, който възпѣвалъ името на Чернишевски, като знаме на народната революция — билъ спокоенъ. „Пожалуйста, баринъ, я говорилъ для черновіе бумаги, какъ самое лучшее произведеніе русской національной промишленности; никакой революціей здѣсь нѣтъ и мы боимся отъ ей какъ и вы“ — съ равнодушенъ тонъ продумалъ Христофоръ Петковъ и поканилъ царския човѣкъ да вкуси отъ сладката захарь... „Христофоръ Петковъ, ты, братъ, геній, ты спасилъ насъ какъ провиденіе“ — се раздумали отъ четири страни „другаритѣ“, които и сами не знаяли, какъ да постжпятъ въ критическата минута.

Но, колкото и да прикривала конспирацията своята дѣятелность, другъ единъ случай дошелъ да я разруши и да пръсне съвсѣмъ нейнитѣ членове.

Прѣзъ 60-тѣ години подполната литература, както и стихотворнитѣ пародии, въ които има повече бунтъ и по-малко поезия, изпълваха агитацонния каталогъ на кржжоцитѣ. Както въ Петербургския, и въ цѣлорускитѣ студенчески и ученически кржжоци, така и въ одеския, най-голѣма агитационна сила и, слѣдователно, съ най-голѣма популярность се ползувало едно стихотворение отъ неизвѣстенъ авторъ, което дало поводъ на одеската полиция да шъкне пилцитѣ изъ полето. Христофоръ Петковъ, който въ нищо не оставаше надирѣ, побързалъ да го изучи и да си служи съ него, като срѣдство за пропаганда.

Една вечерь — това било въ нѣкаква гостилница на Екатерининская улица —, когато аудиторията била достатъчно пълна, за да почне своята „пропаганда“, Христофоръ Петковъ се качилъ на единъ столъ и викналъ:

Долго насъ помѣщики душили
Становые били,
И привикли всякому злодѣю
Подставлять мы шею...

Мы де глупы, какъ овечье стадо,
Стричь да брить насъ надо.
Про царей попы твердили міру,
Съ пьяна или умру...

Прѣди да изкаже думата „умру“, блъснало нѣщо вратата и трима „бангели“ отъ одеската полиция се юрнали къмъ оратора. Въ полицейския домъ имало донесение, че за тая вечерь е „опрѣдѣлена пропаганда“ еди дѣ си, слѣдили подставенитѣ сищици що се върши, и понеже цѣльта имъ била да изловятъ „инициаторитѣ“, въ това число и подозрѣния българинъ, който е вече записанъ въ джандарскитѣ книги като „празношатающій ся“, тѣ чакали само да бѫде открито събранието. Нахлули тѣ въ аудиторията и като стрѣли се хвърлили къмъ „прѣдседателя“ и „оратора“. Нека кажемъ, че Христофоръ Петковъ прѣзъ това врѣме бѣ навършилъ 18-та си година и че върху своитѣ юначески плешки той можеше да понесе цѣлъ балканъ. Въ минутата, когато му се изпрѣчила горнята опасность, той не мислилъ за никава хитрость: думитѣ се още точили изъ устата му, когато „безобразната полиция“, безъ ничие позволение, прѣкрачила срѣдата на аудиторията. Очевидно, врѣме за „разсѫждение“ нѣмало, — трѣбвало да се дѣйствува бърже и мѫжки. Повече отъ половината прозелити очистили аудиторията, когато Христофоръ Петковъ започналъ да „дѣйствува“: едного приспалъ съ единъ ударъ задъ тила, другъ събиралъ зѫбитѣ си въ шъпи, а третиятъ отъ сицицитѣ затрупалъ въ едно кюше съ столове, маси и храчки.—„Да бѣгаме сега“ — извикалъ той на Судзиловски, който едничекъ наблюдавалъ тая главоломна борба.

Отъ тоя часъ, Одеса станала тѣсна и за конспирацията, и за Христофоръ Петковъ.

IX.

Нѣколцина български историци, запознати прѣзъ купъ за грошъ съ събитията въ Одеса, създадени отъ одеската конспирация и Христофора Петкова, съградиха цѣлъ порой отъ измислици и лъжи по адресъ на поета. Христо Ботйовъ билъ чапкѫнувалъ изъ Одеса, скиталъ по неморални заведения, сътворявалъ нощни историики, и т. н. Това го направило невъзможенъ и за гимназията, и за полицията (?). и за българскитѣ нотабели отъ българското настоятелство. Изпѫденъ отъ гимназията—той се прѣдалъ на нощни авантюри; едва-ли невършилъ посрѣдъ бѣлъ день нетърпими за филистерската нравственость прѣстѫпления; подгоненъ отъ полицията — той се скрилъ у нѣкоя полячка, която го хранила четири мѣсеци, плюсъ още нѣколко подозрѣния, които стигатъ до отношенията между Оргонъ и Тартюфъ, сетнѣ безслѣдно се изгубилъ, безъ да го знае и любовницата му. И много още подобни, дори включително и живота на поета въ Знаменка. Всички тѣзи басни и онѣзи, съ които ще се срѣщнемъ за напрѣдъ, имаха първоначалния си източникъ въ книгата на З. Стояновъ, който за свое щастие, лъжеше съ esprit. Но никой отъ по-новитѣ писатели не хвърли подозрѣние върху тѣзи басни, които противорѣчатъ на цѣлата истина. Едни дойдоха да поправятъ имената и да попълватъ лъжитѣ, други — да приематъ лъжата за истина, за да съградятъ нови лъжи върху старата. И еднитѣ и другитѣ не знаѣха за какво и за кого пишатъ. Тѣ не познаваха нито срѣдата, нито хората, създадени отъ нея. Х. Ботйовъ отиде въ Русия буенъ и жеденъ за знания; некорумпиранъ въ чувствата си въ Калоферъ, той неможеше да се развали *до* влизанието си въ одескитѣ конспирации, а слѣдъ влизането си въ кржжоцитѣ, той излѣзе изъ тѣхъ съ всичката нравственна и човѣшка чистота, съ високия моралъ за лични и обществении добродѣтели, на които го научиха конспирациитѣ. Ние видѣхме, въ какво се изчерпяше главната работа на кржжока въ Одеса, а Христофоръ Петковъ, който бързаше да се начете, за да стигне „другаритѣ“ по развитие, едва подвакса да отговори на нуждитѣ, които създаде положението му на членъ и ржководитель на одеския кржжокъ. Заедно съ Судзиловски и Ф. Волховский, който слѣдъ случката на Екатерининска улица, е останалъ да продължи „дѣлото“ едва слѣдъ 3 — 4 години, сж поели върху си черната работа на организацията — да изградятъ нейния духовенъ животъ. Освѣнъ съ частно четене и пропаганда да „посвѣтяватъ въ дѣлото“ нови хора, тѣ били длъжни да държатъ ежеседмично реферати върху философски, литературни и политически въпроси. Ние имаме споменитѣ на единъ дѣецъ отъ 60-тѣ години, близко запознатъ съ живота на кржжоцитѣ, които (спомени) разкриватъ цѣлото положение на вжтрѣшния кружковъ животъ. Членоветѣ на кржжоцитѣ периодически сж се събирали за съвмѣстни занятия, да четатъ вѣстници, списания, и въобще да размѣнятъ мисли.[1] Школната наука не ги удовлетворявала: тя не давала отговори на мисли и въпроси, които вълнували, силно измжчвали буйниятъ умъ и чувствителното сърдце на младежьта. Личностьта, споредъ убѣждението на кржжжоцитѣ, трѣбва да бжде разностранно развита. Безъ това е немислима нейната нравственна чистота, а така сжщо личното щастие и обществената полза. Само идеалътъ на личното самоусъвършенствуване е най-близкото срѣдство, за да се достигнатъ и цѣлитѣ на обществената полза.[1] Но понеже и при това условие общественниятъ идеалъ остава все пакъ тъменъ, неизясненъ, затова кржжоцитѣ сж почувствували нужда отъ една дълга работа на мисъльта. Започнали да изработватъ програми за сериозни занятия: прѣдметъ за „страстно изучение" сж политическа економия, история, социология, философия и др. „Съставляватъ се реферати по разнитѣ отрасли на знанията — продължава сжщиятъ авторъ — и се четатъ въ кржжоцитѣ. Подигатъ се нови въпроси, завързватъ се прѣния, обяснения, разсжждения. Мисъльта, еднажъ начнала да работи, естественно, неможе да се спрѣ въ една сфера. Въпроситѣ изъ областьта на теоретическитѣ знания прѣдизвикватъ неизбѣжно цѣла редица въпроси отъ практически характеръ. Животътъ се промъква въ тази чисто теоретическа работа на мисъльта, който й придава жизненость, по-голѣма енергия и сила. Явленията отъ обществения животъ, текущитѣ събития изъ политическия свѣтъ еднакво ставатъ прѣдмети за щателно изучване.[2] „Умственниятъ кржгозоръ се разширява, мисъльта крѣпне, убѣжденията се създаватъ, явява се сждбоносния въпросъ: какво да се прави (что дѣлатъ?)?"[3]

---

[1] Вж. „Воспоминанія Землевольца“.

Прѣдадени на тази сериозна умственна работа, заети съ страсть да изучаватъ въ прѣводъ или оригиналъ Прудона (неговитѣ Економически противорѣчия, Изповѣди и Що е собсвенностъ?), Луи Блана (неговитѣ съчинения върху революциитѣ въ Франция), Ланге

---

[1] „Воспоминанія Землевольца".
[2] Ibid.
[3] Ibid.

(неговия Работнически въпросъ), Н. Г. Чернишевски (Политическа економия и др.), и т. н. — заети най-сетнѣ съ практическия въпросъ да се сближатъ съ „народа“ и „да му бждатъ полезни“, конспирациитѣ, отъ друга страна, се стремѣли да запазятъ личностьта чиста, цѣлна, неразвалена. Основани съ цѣль да даватъ на членоветѣ си „материална, умственна и нравственна взаимопомощь“[1]), крѫжоцитѣ сж спазвали идеални отношения и сж отглеждали личности, които да служатъ за „украшение на нацията“. „Отношенията между членоветѣ (на крѫжоцитѣ) бѣха съвсѣмъ братски, пише другъ съврѣменникъ. Искренность и безусловна прямота съставляваха тѣхното първо основание. Всички се познаваха единъ другъ, като членове на едно и сжщо сѣмейство, ако не повече, и никой не искаше да скрива отъ другитѣ нито една своя стжпка не само въ своя общественъ, но даже и въ частния си животъ... Тѣзи идеални отношения...бѣха способни да влияятъ върху нравственното развитие на личностьта. Тѣ именно създадоха такива личности съ сърдце отъ злато и чугунъ... които въ всѣка друга страна биха били гордостьта, украшението не нацията“.[2]) Ние се намираме въ най-идеалистическия периодъ на умственното и нравственно развитие на крѫжоцитѣ: ние се намираме въ врѣмето на Кирсанова и Лопухова, въ врѣмето на „Что дѣлать?“ Това врѣме отъ нищо създаваше нѣщо, — то създаваше въодушевени идеалисти, герои, които тръгнаха изъ народа, за да му занесатъ благата вѣсть на социализма. Единъ отъ тѣзи въодушевени и чисти идеалисти бѣше и Христофоръ Петковъ. Подгоненъ отъ Одеса, жребеятъ му се падна да слѣзе още по-на-югъ, между селското население, двойно по-просто отъ градското, да го просвѣти, да го раздвижи, да го „посвѣти“ въ революцията и въ комунизма. . .

---

[1]) Ibid. — „Членоветѣ на крѫжока — пише другъ съврѣменникъ — живѣеха ту на една квартира, ту на различни, но никога не забравяха принципа, положенъ въ основата на тѣхното общежитие и взаимни отношения — пълна общность и нераздѣлность на имуществата“ (П. Ловровъ, loc. cit., стр. 45).

[2]) С. Степнякъ, Подпольная Россія, стр. 74. и слѣд.

X.

Само день или два подиръ схватката въ гостилницата на Екатеринская. прѣстоялъ Христофоръ Петковъ въ Одеса. Прѣзъ тие два дни конспирацията могла да има едно събрание, на което взето било рѣшение да се укриятъ слѣдитѣ на прѣстжплението, и на първо мѣсто — най-видния актьоръ въ него — Христофоръ Петковъ. По Ботйово лично настояване се съгласила конспирацията да го „делегира“, като учитель по-на-юго-западъ отъ Одеса, кждѣто острото око на руската полиция нѣма тъй скоро да го открие. Съ нейни срѣдства, или съ срѣдства, събрани отъ „другаритѣ“, потеглилъ Христофоръ Петковъ за селото Знаменка, познато до тогава слабо и на географолозитѣ, а още по-малко на сищицитѣ: тие послѣднитѣ стоѣха далечъ отъ селата. Полицията тръгна въ рускитѣ села по диритѣ на революционеритѣ. Революционеритѣ запознаха сищицитѣ съ рускитѣ села . . .

Въ Знаменка прѣстоя Христофоръ Ботйовъ около шесть мѣсеца и тукъ той се помжчи — безуспѣшно — да приложи теориитѣ на комунизма и да пръсне свѣтлината на културната работа. Тука, въ единъ край, който билъ свидѣтель въ изключителни врѣмена само на безредия и насилия, вършени отъ казацитѣ, нашиятъ поетъ отнесълъ и високиятъ оня моралъ, който бѣше наслѣдилъ отъ Алтжнъ Калоферъ и който конспирацитѣ развили въ по-висша форма — дали му, така да се рѣче „практически резонъ“.

Прѣзъ 60-тѣ години въ Русия си бѣха спечелили реномето на всѣка новость педагогическитѣ принципи, изработени въ Ясная Поляна и тѣзи, проповѣдвани отъ

Н. А. Добролюбова въ списание „Съврѣменникъ“. Л. Толстой искаше да се прѣнесатъ дѣцата въ природата, при природна обстановка да се учатъ, а Добролюбовъ, единъ отъ най-сериознитѣ критици по въпроса за възпитанието, като поправяше яснополянския мечтатель, настояваше да се даватъ на дѣцата знания изъ положителната наука, да се развиватъ тѣхнитѣ умственни и нравственни способности — да се развиятъ отъ тѣхъ граждани, годни за полезна общественна дѣятелность. Съ години, съ десятилѣтия и вѣкове рутинната педагогика е убивала умственнитѣ способности на дѣцата, отъ незапомнени врѣмена схоластиката е омачквала чувствата, дарбитѣ, и е израждала поколѣнията. Трѣбва коренни реформи въ учебното дѣло, за да се прѣобрази духътъ на новитѣ поколѣния. Тази реакция въ руската педагогическа литература противъ остарѣлитѣ догми на схоластическата педагогика намѣри отзвукъ въ кржжоцитѣ, защото отъ официалнитѣ катедри нея никой не смѣеше да застжпи. За подобна дързость пжтя къмъ Сибиръ бѣше всѣкога отворенъ. Защото, реакцията противъ рутината въ педагогическата наука означаваше реакция противъ цѣлия политически режимъ, който самъ крѣпеше, ако не създаваше тая рутина. Въ Русия въпроситѣ на образованието и възпитанието ставаха политически въпроси, както и произволътъ на мѣстна нѣкоя градска глава. Но онова, което гонѣха изъ вратитѣ нахлуваше прѣзъ прозорцитѣ, като епидемическа зараза. Негодуванията на учащата се младежь противъ старитѣ педагогически традиции бѣха едно явление обикновенно: а Христофоръ Петковъ, който по природа неможеше да понася стѣсненията, протестираше най-гръмливо. „Дайте ни свобода на духътъ и не ни учете на глупости“ — казалъ той на прѣподавателя-педагогъ, когато тоя искалъ да убѣди ученицитѣ-гимназисти, че „повиновението е майка на гения“.

Като учитель въ Знаменка, Христофоръ Петковъ завелъ новъ редъ изъ знаменското училище въ духътъ на принципитѣ, които изучилъ у Добролюбовъ и конспирацията. Формалноститѣ били конфискувани, въ землнията и даванията между учитель и ученици въвелъ пълно равенство, побоятъ, който вселилъ въ дѣтската душа страхъ и отвръщение къмъ училището, билъ изхвърленъ: плѣсницата замѣнилъ съ усмивка, тоягата — съ думитѣ: „ти, братъ, не сдѣлалъ харашо — это должно совершиться какъ-нельзя“, и т. н. Всичкитѣ занятия ставали на открито и безъ принуждение. — „Вие, любезни дѣца, трѣбва да знаете, че сте свободни хора; вие трѣбва да се научитѣ на свобода“. За да създаде отъ дѣцата „свободни люде“ и „добри граждани“, Христофоръ Петковъ стжпчалъ съ двата крака главния прѣдметъ и въ тогавашнитѣ руско-бесарабски учебни заведения — „законъ божи“, и го замѣнилъ съ история. Той не искалъ да заблуждава „бждащитѣ граждани“: щастието може да се извоюва и безъ богъ; богъ е първиятъ неприятель на човѣшкото добро.

Но ако има педагогика за малкитѣ, има педагогия и за голѣмитѣ. Христофоръ Ботйовъ не е дошелъ въ Знаменка да учи само малкитѣ и да печели пари: той се спаси отъ ржцѣтѣ на одескитѣ сищици не да търси спокойствие, а да намѣри „условия“ да приложи на практика своя моралъ и своитѣ „принципи“. Въ това отношение, въ двѣ или три посоки се разлжчилъ животътъ на нашия поетъ въ Знаменка. Голѣмъ любитель на природата, той прѣкарвалъ свободното си врѣме въ екскурзии съ дѣцата — нѣщо непознато въ оние врѣмена, — и на ловъ. Ловътъ билъ за него едно удоволствие и едно упражнение. Като двигатель на бждащата народна революция, която ще е „кървава“, той трѣбва да владѣе оржжието. Ловътъ е една школа за свободно служене съ оржжието, затова Христофоръ Петковъ се постаралъ да я мине напълно. Въ Русия само ловътъ е позволената свобода. Въ тѣзи ловджийски занятия Ботйовъ правилъ впечатлѣние на Знаменскитѣ жители: Христофоръ Петковъ се показалъ не само отличенъ стрѣлецъ, но нему не мигало окото и прѣдъ никаква опастность. Тамъ далечъ на часъ-два, имало нѣкакъвъ си „вълчи върхъ“: пиле не смѣяло да прѣхвъркне отъ свирѣпата гадь, която на цѣли стада виела посрѣдъ бѣлъ день, камо ли човѣкъ да стжпи. Така гласелъ селскиятъ страхъ. Христофоръ Петковъ се хваналъ на басъ, че не само ще се качи горѣ, но и ще донесе ловъ. На слѣдующия день цѣлото село се събрало да види „старият вълкъ“, който нѣколко пжти слизалъ въ селото, убитъ отъ „героятъ-учитель“. Ботйовъ поискалъ единъ голѣмъ ханджаръ, раздѣлилъ животното на двѣ, и държалъ първата лекция по анатомия прѣдъ ученици и прѣдъ цѣлото село. Но Христофоръ Петковъ е Христофоръ Ботйовъ, той нито измѣнява на убѣждението си, нито на характера си. — Има и други вълци — казалъ той. Най-опаснитѣ вълци сж въ градоветѣ, тѣ разполагатъ съ власть и богатства, съ войска и полиция. Тѣхъ трѣбва да избиемъ, ако не искаме да опустошаватъ цѣли села и градове. Вижте помѣщицитѣ! Какво работятъ тѣ и не смучатъ ли кръвьта ви. Вижте царетѣ! Вижте поповетѣ! — Ние трѣбва да организираме живота си по нашитѣ народни начала и да не позволяваме никому да краде труда ни — завършилъ „анатомическата“ си рѣчь Христофоръ Петковъ. Отъ този день младежитѣ въ село Знаменка станали неговитѣ най-вѣрни приятели: съ тѣхъ той подѣлялъ радости и скърби, съ тѣхъ той дѣлилъ залъкътъ си. Започнали се дългитѣ нощи на дългитѣ проповѣди. — Всичко отивало отъ зло на-по-зло. Край нѣма да иматъ злинитѣ, ако човѣкътъ самъ не помисли за себе си; равенство трѣбва да се основе на земята. Първиятъ, който е казалъ: това е мое — е първиятъ тиранинъ за човѣцитѣ. Ние трѣбва да кажемъ: всичко на всички и моето да стане „наше“. Любовь и братство трѣбва да има между васъ. Но дебелитѣ глави на „комуниститѣ“ отъ село Знаменка дигали рамѣнѣ и не разбирали нито отъ „комунизмъ“, нито отъ „социализмъ“. Еднажъ Христофоръ Петковъ се опиталъ да разкрива на селенитѣ тайнитѣ на „новата наука“. Описалъ имъ съ блѣскава фантазия економическото равенство, което социализмътъ щѣлъ да въведе чрѣзъ селски и градски организации, чрѣзъ мѫжки и женски дружества, както училъ знаменития Чернишевски, доказвалъ имъ, че нѣмало да има убити отъ бѣдность селяни и разкапани въ разкошъ помѣщици и царе, съобщавалъ имъ още, че социализмътъ, който ще дойде слѣдъ всемирната революция на народитѣ, ще въдвори голѣма свобода и мѣстото на поповетѣ, ще се заеме отъ науката, че социализмътъ искалъ жената да е свободна и да има права, каквито има и мѫжа —, разправилъ имъ още много други работи. Ала аудиторията въ Знаменка не била тъй въодушевена, както въ Одеса: тя спала. — Всичко това, говорили мнозина, трѣбва да е хубаво, ама ние не го разбираме. Само частния животъ на учителя имъ давалъ донѣкѫдѣ прѣдставление, какво е това социализмъ и какво равенство ще донесе той на народа. Една проста срѣда винаги олицетворява „теориитѣ“ съ личния животъ на тѣхния проповѣдникъ. Какъвто е господарьтъ, такъвъ ще е и слугата, какъвто е проповѣдника — такова ще е и учението му. За щастие, животътъ на Христофоръ Петковъ е дѣйствувалъ по-убѣдително върху жителитѣ на село Знаменка, отколкото неговитѣ отвлечени проповѣди.

Тука, въ Знаменка, при Ботйова билъ прѣпратенъ отъ одесци единъ малорусъ, който изчезва въ споменитѣ подъ името Иванъ Ивановичъ. Иванъ Ивановичъ (собственото му име, искатъ да кажатъ нѣкои, било Шапченко) билъ офицеръ отъ руската армия, посвѣтенъ въ живота на конспирациитѣ. Самъ той е убѣденъ комунистъ отъ школата на Христофора Петкова. Подозрѣнъ отъ правителството, че разпространява „възмутителни идеи“ между армията, както и „прокламациитѣ“ на тайнитѣ крѫжоци, билъ повиканъ въ карцера, за да го прѣпратятъ въ Сибиръ. Но Иванъ Ивановичъ сполучилъ да побѣгне на югъ, въ Одеса, отъ кѫдѣто нашитѣ хора го прѣпратили при поета. Съ тогова Ивановичъ (Шапченко), когото ще срѣщнемъ и по-нататъкъ, Христофоръ Петковъ повелъ животъ на интимни, братски начала, съ което очудвали и мало и голѣмо. Новитѣ хора станали притча во языцѣхъ. Тѣ внесли съвсѣмъ ново нѣщо въ простия животъ на Знаменка, която се удивявала и не вѣрвала на очитѣ си. Двамата комунисти подѣляли едно легло, тѣ не знаяли що е мое и що е твое, всѣки день тѣ смѣнявали облеклата си и въ труда си единъ другъ се замѣствали. Дружели съ момцитѣ, играели по хорища, любували се на момитѣ и дѣцата, които наричали „надеждата“ на свѣта, и пр.

Тази идилия, която изключва лъжата и фантазията на нашитѣ историци, [1] продължила 5—6 мѣсеца. Ала двѣ нови обстоятелства се намѣсили, тѣ създали отъ своя страна голѣми подозрѣния, които пропжждатъ нашитѣ хора изъ Знаменка.

---

[1] З. Стояновъ казва, че въ Одеса нѣкой си д-ръ Браделъ услужилъ Ботйову съ своя паспортъ, че съ този паспортъ побѣгналъ неизвѣстно гдѣ, че слѣдъ мѣсецъ-два „чули въ Одеса ближнитѣ му приятели, че той се настанилъ учитель въ едно бесарабско българско село, Задунайка“, че тука се борилъ съ караконджоли, че ималъ селянка любовница, че ставалъ деверъ, че ходилъ да калесва и да згодява, че пехливанствувалъ по кърища и мегдани, че никаква книга тукъ не хваналъ, а се занимавалъ съ буйства, че станалъ казакъ, че се подвизавалъ въ нощни кражби, че въ училищния дворъ завъдилъ разни гадове и животни: кокошки, гѫски, пуйки, котки, кучета, вълци и още много др. (Опитъ за биография, стр. 53—64.). Иванъ Ивановичъ падналъ отъ небето, а това било цѣло щастие за Ботйова, безъ тоя да го познава, че изцѣрилъ нѣкакъвъ натиренъ негоденъ конь, който станалъ за ибретъ и пр. и пр.

Одесци непрѣставали да държатъ нашитѣ въ течението на „дѣлото“. Всички разпореждания, прокламации и др., идещи отъ сѣверъ и центъра: вѣстници, списания и друга литература, имъ били прѣпращани. „Посвѣтенитѣ“ въ Знаменка, които виждали нѣща, дотогава и не сънувани отъ тѣхъ, взели да се збутватъ. Тѣ чували за нѣкакви нови хора, които правителството прѣслѣдвало и пращало далечъ въ солницитѣ изъ Сибиръ. Дали и двамата неканени граждани на Знаменската селска община не сж отъ тѣхъ? Ами ако ги подуши правителството? Ами ако и насъ сполѣти сжщата участь? Това не може да бжде!

Това едно.

Второ, Иванъ Ивановичъ—не извѣстенъ на селенитѣ какъвъ е и отъ дѣ иде —, умѣялъ да язди на конь, като сжщински казакъ. Той научилъ и Христофоръ Петковъ да язди, който въ скоро врѣме, както въ всичко друго, и въ това задминалъ „учителя“. Двамата „учители“ ще грабнатъ нѣкоя кранта отъ селския мегданъ, ще я възсѣднатъ гърбомъ, и прѣпускайки я, ще правятъ всевъзможни фокуси. Това не по малко правѣло впечатлѣние на селянитѣ. Що за чортове—питали се тѣ . . .

логичности и безлогичности. Ст. Заимовъ отъ своя страна ни донася „откритието“, че всичко това е вѣрно, защото Ботйовъ „търсилъ точката за подпорка (точка опори)“ въ Знаменка, а не Задунайка, както твърди З. Стояновъ, като „става укротитель на хищнитѣ звѣрове“ (Мсб. I. 210). Въ едно и сжщо врѣме човѣкъ не може да бжде двѣ различни нѣща: и учитель и казакъ, и образцовъ наставникъ на мало и голѣмо и укротитель на звѣрове, ала за нашитѣ историци невъзможното стана възможно. У господина Д. Т. Страшимирова звѣроветѣ и гадьта на първитѣ двама се прѣвърнаха въ бухали и кукумявки (вж. Христо Ботйовъ като поетъ и журналистъ, стр. 116—120).

Тъкмо къмъ края на петия или шестия мѣсецъ, откакъ дошелъ Христофоръ Петковъ въ Знаменка, тадѣва се установилъ на врѣменна квартира нѣкакъвъ кавалерийски полкъ. Христофоръ Петковъ и Иванъ Ивановичъ безъ да подозиратъ, че ще произлѣзе нѣщо, завързали знакомство съ офицеритѣ и долнитѣ чинове. Тѣхнитѣ комунистически убѣждения ги приближавали къмъ хората, къмъ свѣта, но не ги отдалечавали отъ опаснозтитѣ. Тѣ пожелали да печелятъ партизани. До великата народна революция оставало малко врѣме, а тие диви казаци трѣбвало да се „просвѣтятъ“.

Най-напрѣдъ тѣ завързали по-близко приятелство съ началствата. Правили имъ посѣщения, кусали отъ тѣхната чорба, излизали на полето съ тѣхъ, когато имали дневни занятия, и т. н. Като страстни ѣздачи, тѣ се възползували отъ услугитѣ на любезнитѣ офицери, които оставяли на тѣхно разположение своитѣ катани. Но, както на селянитѣ отъ Знаменската община, така и на изпеченитѣ казаци, силно впечатлѣние правило това, че и „учителя“ и неговия „гостъ“ изкусно в졌тѣли орѫжие, по-виртуозно скачали или възкачвали на гърба на коня, и по-безстрашни имъ се виждали въ бѣганицата. Що за хора сѫ това — започнали да се питатъ началствата. Тѣхниятъ въпросъ се спосрѣщналъ съ удивленията на селото. Слѣдъ една седмица вече, когато Христофоръ Петковъ поразкрилъ душата си, когато взели двугласно рѣшение съ Ивана Ивановича „да посѣятъ сѣмето на революцията“ и „между по-добритѣ казаци“, всичко се разбрало. „А вотъ что, казали тие послѣднитѣ. Какъ кажеться, вы одни изъ непримиримыхъ елементовъ“. Разривътъ билъ неминуемъ. Новата опастность за двамата комунисти, които по еднажъ се бѣха измъкнали изъ рѫцѣтѣ на сициситѣ, се изпрѣчила. Началствата отъ казашкия полкъ не само не били наклонни да възприематъ „новитѣ идеи“, но тѣ били и смъртни врагове на всички царски душмани. — „Всички революционери сѫ безбожници и кучета“ — изревалъ единъ «висши чинъ», и поканилъ останалитѣ „чинове“ на „съвѣщание“. Прѣди да дочакатъ неговата „резолюция“, нашитѣ хора заблагоразсѫдили да не осъмнатъ въ Знаменка. Сѫщата нощь единиятъ одухалъ още по-на-югъ, а другиятъ тръгналъ къмъ западъ.

По-късно тѣ узнали единодушното рѣшение, взето въ този военъ съвѣтъ: — да вържатъ учителя и неговия „гостенинъ“, и съ всичкия багажъ отъ подполна литература, която слѣдния день извлѣкли изподъ скромното имъ легло, да ги изпратятъ армаганъ на херсонския сатрапъ.

ГЛАВА ТРЕТА.

На пжть за Алтжнъ Калоферъ.

Една неизвѣстность. — Христо Ботйовъ казакъ? — Той и Чайковски — Единъ политически двубой. — Излъгани надежди. — Въ Калоферъ. — Ботйовъ учитель. — Старитѣ истории и първата любовь. — Възвишени чувства. — Христо Ботйовъ и Добри войвода. — Събранията на Балкана. — Единъ революционенъ клубъ отъ 1867. година. — Първата публична рѣчь противъ робството. — Прѣдчувствията на страха. — Отчаянието на бащата и уплахата на „обществото“. — Възкръснали илюзии.

I.

Една голѣма неизвѣстность запълва второто бѣгство на Христофора Петкова изъ ржцѣтѣ на царскитѣ хора. Кждѣ се е луталъ той съ вѣрния си Иванъ Ивановичъ прѣзъ оная фатална нощь слѣдъ свадата съ рускитѣ „чинове“, съ какви срѣдства, какъ и гдѣ е прѣскокналъ той границата, за да влѣзе въ България — нашитѣ свѣдѣния сж не сигурни, за да установимъ съ положителность обстоятелството. Една версия говори, че нашитѣ хора не сж напуснали сжщата нощь Знаменка, макаръ да сж били доста далечъ отъ училището, въ което квартирувалъ Ботйовъ. Нѣкой по-отблизо посвѣтенъ момъкъ, който вдъхвалъ у Христофора Петкова по-здрава надежда, комуто нашия поетъ открилъ и майчиното си млѣко, който напълно билъ кръстенъ въ новата вѣра, ги скжталъ у себе си, криелъ ти нѣколко дни изъ изби и тавани, докато могли да намѣрятъ „каналъ“ да се измъкнатъ на чужда територия. Друга една версия, по-малко сигурна отъ първата, повѣствува, че двамата комунисти прѣкарали извѣстни дни на „вълчия връхъ“, кждѣто „чиноветѣ“ не прѣдполагали, че ще отиде жива човѣшка душа, тука ги навѣстявалъ нѣкой си Тимофей, вѣроятно алюзия на лицето, за което говори първата версия. Трета и послѣдня една версия, която може би се приближава до истината, колкото и първата, дума, че тѣ не сѫ се бавили никакъ въ Знаменка, а просто „всѣки тръгналъ по свой пѫть“, т. е. нашиятъ човѣкъ за България, а Иванъ Ивановичъ за Ромѫния. Като хора на „идеята“, тѣ всѣкога били „на щрекъ“: както Христофоръ Петковъ, така сѫщо и Шапченко, познати по своята непримиримость прѣдъ одеската конспирация, били снабдени отъ тая послѣднята съ тескерета още при настаняването на малорусина у Христофора, за да разполагатъ съ тѣхъ „на всѣкой случай“. Често Христофоръ Петковъ, напримѣръ, подмѣталъ нѣкои и други думи прѣдъ младежитѣ, че по-рано или по-късно загине, това му е безразлично, стига да изпълни дългътъ си къмъ човѣчеството. — Човѣкъ трѣбва да пази живота си за другитѣ, не за себе си. Ние не сме егоисти. Нашиятъ егоизмъ се състои само въ единъ инстинктъ: да се самосъхраняваме за благото на бѣднитѣ. — Въ тѣзи думи послѣднята версия намира горѣ-долѣ основание: „инстинктътъ“ на нашитѣ комунисти ще ги е каралъ винаги да се сѣщатъ за „прѣдпазителни мѣрки“. Незнаешъ отъ гдѣ ще ти дойде изненадата. — Отъ една страна инстинктътъ за самосъхранение, отъ друга — убѣждението, че тѣхната пропаганда, може би, ще ги изложи на нови прѣслѣдвания, довеждало нашитѣ хора до съзнание да бѫдатъ готови всѣки пѫть да теглятъ прѣзъ границата. И тѣ, говори послѣдната версия, дѣйствително потеглили. Нея нощь отъ селото липсали два коня. Вѣроятно, двамата бѣгълци ще си сѫ услужили съ тѣхъ докждѣ границата, слѣдъ което сѫ ги харизали на вълци и гарвани.[1])

Както и да е, около края на зимата 1867. година ние намираме Христофоръ Петковъ въ Сливенъ при Чайковски, съ когото е водилъ приятелство день-до-пладне. — Христофоръ Петковъ слушалъ за полския литераторъ още въ Русия. Чайковски и нѣколцина други герои отъ прѣди 1863. година се ползуваха съ голѣма извѣстность на равно съ геритѣ отъ 1830. година. Около имената на всинца се носеше, не безъ основание, по една легенда и въ сума тие легенди даваха заключението, че пръснатитѣ емигранти подготовляватъ нѣкаква силна революция, която ще помете европейския деспотизмъ и заклѣтитѣ неприятели на полската свобода.

На 1815. година още великитѣ сили раздѣлиха Полша като залъкъ. Едно парче на нѣмци, друго на руси — това било всичко. Полската аристокрация и благороднитѣ, които играели голѣма роля въ политическата история на Полша, клѣкнали, — тѣхния гласъ не се слушалъ. Едно символично затишие настанало по цѣла Полша слѣдъ фаталната подѣлба. Но това била външната, измамлива страна на единъ таенъ заговоръ, който нито великиятъ херцогъ Константинъ, пълномощникъ на царя, нито и-ръ Николай могли да разбератъ, и още по-малко императорския м-ръ принцъ Любецки, който самъ, съ подходни мѣрки, тикналъ напрѣдъ индустриалното развитие на Полша. Засилена така економически, наскоро подѣлената Полша си дала тайна клѣтва да се освободи и да накаже своитѣ грабители. Легендарниятъ герой Лукашински създалъ първитѣ тайни организации, и въ деньтъ, когато Николай първи отишелъ въ Варшава да го коронясатъ за царь на Полша, едно голѣмо възстание избухнало, което щѣло насмалко да откжсне главата на руския самоуправникъ. Репресията дошла на реда си. Но тя не убила полската революция. Лукашински загиналъ мжченически, но спомѣнитѣ за тогова знаменитъ конспираторъ оживѣли въ сърдцето на всѣки истински полякъ, а името му станало прѣдметъ на единъ хероически култъ между младежьта.[1]) Този култъ подгрѣялъ революционеритѣ на 1830. година, които имали за глава Домбровски. Сега революцията била по-опасна. Политическата франкмасонерия, основана отъ Домбровски, за нѣколко години направила голѣми успѣхи. Въ сѣнката на литературната и философска афилиация (affiliation), тя спечелила на своя страна буйната университетска младежь; чрѣзъ войнишкото другарство — завладѣла армията, а чрѣзъ дружба — народа.[2]) Влиянието ѝ се пръснало по цѣла Полша, и върху всичкия народъ. Дори фалиралитѣ благородни, толкова многобройни въ Полша, се въоржжавали за неравната борба: очакванията били всеобщи, неописуеми; отъ брѣговетѣ на Вистулъ (Vistule) до тѣзи на Неманъ (Niémen) on taillait des bois de lances.[3]) Въ този общъ кипежъ, революцията била опрѣдѣлена да избухне за края на февруари 1831. Но една случайность я наложила четири мѣсеца по-рано. Единъ царски указъ повелявалъ да се дигне полската армия, да потегли за границата противъ Франция, въ която юлската революция още не бѣше затихнала: поляцитѣ ще вървятъ напрѣдъ въ боя, а руската армия ще стои задъ гърба имъ. Тази безчовѣчна заповѣдь дигнала изъ единъ пжть негодуванието на поляцитѣ. На 27. ноември (1830.) тѣ провъзгласили революцията въ Варшава, съ надежда, че ще запалятъ цѣла Полша. Съ викове: „не, Полша, ти не си безъ защитници“, които издаватъ единъ благороденъ ентусиазмъ, съ викове: „на оржжие“! — всички търчели къмъ центъра на Варшава, всички давали разпореждания. Работницитѣ, които участвуватъ въ всѣка революция съ цѣлата си душа, въоржжени, тичали изъ улицитѣ съ една екзалтация, която стигала до самозабрава.[1]) Парижката революция, ехото на която стигнало до поляцитѣ, ги още повече въодушевявала. „Възбуждението бѣше чудесно — пише единъ историкъ. Правѣха всички несмѣтни жертви. Женитѣ даваха въ съкровището своитѣ обици и своитѣ пръстени. Богатитѣ граждани дигаха на свои разноски цѣли ескадрони.“ Никога подобна опасность, каквато заплашвала Полша, не е раждала такива източници за противодѣйствие.[2]) „Хероическата трѣска, която прѣзъ първитѣ дни на революцията въодушевяваше столицата на Полша, нѣма нищо аналогично въ историята. Въ Литва! — бѣха казали. И народътъ, съ своя удивителенъ инстинктъ, повтаряше: въ Литва!“ [3]) Този удивителенъ ентусиазмъ се чулъ и въ Парижъ. Отзивчивъ къмъ революциитѣ, парижкиятъ народъ разнасялъ славата на Полша въ всичкитѣ локали и театри. Юлскитѣ революционери се спирали по улицитѣ на революционния градъ съ думитѣ: Полша е свободна. „Това бѣше за Франция единъ националенъ праздникъ, една втора юлска революция“ — пише Луи Бланъ. „Да помогнемъ на нашитѣ братия въ Полша!“ — говорели всички по всички страни.[1])

---

[1]) Навѣрно, когато е билъ Ботйовъ въ Знаменка, ще да се е срѣщалъ съ Раковски, за което гатка и З. Стояновъ. Но ние казваме „навѣрно", защото освѣнъ прѣдположенията, други достовѣрни факти ни липсуватъ. Раковски е билъ въ ю. Русия и въ Бесарабия прѣзъ май—юли 1866. година. Допустимо е да се е срѣшалъ съ Ботйова. Но какъ, гдѣ и по кой пѫтъ сѫ се опознали -- това е неизвѣстно. Ние не можемъ да си присвоимъ свободата, която е привилегия за З. Стояновъ, Д. Т. Страшимировъ и други, да окичваме неизвѣстностьта съ измислици.

---

[1]) Louis Blanc, Histoire de dix-ans (1830—1840.). Paris 1846. t. II. стр. 23.

[2]) Ibid. стр. 153.

[3]) Ibid. стр. 154.

---

[1]) Louis Blanc, loc. cit. стр. 159.

[2]) Louis Blanc, loc. cit. стр. 164.

[3]) Louis Blanc, loc. cit. стр. 163.

Но... слѣдъ радостьта идатъ сълзитѣ. Коварна Европа прѣдоставила пълна свобода за дѣйствие на Русия, която потопила цѣла Полша въ трауръ. „Нощьта на 29. ноември venait de couvrir de son ombre des scènes héroïques, mais aussi de tristes massacres.“[2]) Слѣдъ тая поголовна сѣчь, наутрето, 30. ноември, „викътъ за независимостьта на Полша изкачаше изъ всички уста,“ уви! викъ, задавенъ въ рѣки отъ кръвь и човѣшко мѣсо... Революционеритѣ се разбѣгали, а Домбровски се спасилъ въ Парижъ.

Тъй печално се завършила революцията отъ 1830. година.

Още по-печално завършила тая прѣзъ 1863.

Русия имала двата първи опита, — тя не искала трети пжть да си пари ржцѣтѣ. Нейнитѣ шпиони изпълнили цѣла Полша, и когато прѣзъ 1863. година, отдългота-ената революция избухнала, казацитѣ изпълнили до най-тънка подробность даденитѣ имъ заповѣди. Ако ноемврийската революция отъ 1830. година не намира нищо аналогично въ историята, по свирѣпостьта съ която е потушена тая отъ 1863. година остава единственна въ всѣко едно отношение. За да бжде унищожена възможностьта даже за всѣки бждащъ опитъ, народътъ трѣбвало да се смаже на всѣка цѣна. Отъ пеленаци до бѣлобради старци — всички били съсичани. Зеръ — едно дѣте е единъ бждащъ революционеръ. Тиранитѣ се плашатъ отъ сирацитѣ, които смучатъ отмъщението изъ гждитѣ на своитѣ овдовѣли майки.

---

[1]) Louis Blanc, loc. cit. стр. 167.

[2]) Ibid. стр. 160. Ср. още Metternich, Mémoires, t. VII. стр. 167, 287. и др.; Chodzko, Massacres de Galicie, Paris 1861.

II.

Разгромътъ на 1863. година донесълъ пълно разочарование и за тази малка часть отъ полската интелигенция, която по едно чудо избѣгнала явната смърть. Чайковски, единъ отъ водителитѣ на по-старото движение, изгубилъ вѣра, че Полша ще може да се освободи безъ външна намѣса. Двѣ-три възстания, толкова здраво замислени и тъй умно организирани, не донесли нищо, освѣнъ сѣчь надъ народа. Но героизмътъ на възстанницитѣ? Но готовностьта на работницитѣ и на екзалтиранитѣ народни маси да слагатъ коститѣ си прѣдъ олтаря на отечественната независимость? Христофоръ Петковъ, който познавалъ отъ игла до конецъ полската история и знаелъ нишкитѣ на всичкитѣ народни движения, не губилъ куражъ. Той виждалъ въ дългата верига отъ революции едно: че тиранитѣ потушаватъ възстанията съ кръвь и опустошения. Но могатъ ли тиранитѣ да царуватъ надъ гробища? Той виждалъ още, че кръвьта ражда още по-голѣмо отмъщение: че всѣко бждаще възстание е по-силно и по-цѣлесъобразно; че силитѣ на революцията растнатъ, тѣзи на тиранитѣ намаляватъ; че несполукитѣ на поробенитѣ народи ги учатъ да се съюзяватъ противъ съюза на тиранитѣ, и че — послѣднитѣ революции го научили: съединенитѣ сили на сиромаситѣ ще скръшатъ врата на деспотизма. Епопеята отъ 1830. до 1863. било въ Франция, Германия или въ Полша, му вдъхвала силна вѣра, че днитѣ на тиранитѣ сж прѣброени. Онова, което е нуждно въ дадения исторически моментъ, то е да се проповѣдва тѣсенъ, братски съюзъ между всички народи, и да се поведе всемирна борба противъ робството и тиранията. На това съзнание го научили послѣднитѣ революции. Той вѣрвалъ — тъй говорѣли неговитѣ свѣдѣния изъ Русия, очевидно, недостатъчни, че и Чайковски, партизанинъ на едно велико движение, ще е побѣгналъ въ деспотическа Турция, не да се тури въ услуга на единъ деспотизмъ, за да крушѝ неговия прототипъ, а да работи за освобождението на всѣки потиснатъ народъ, въ това число — и за освобождението на България. Нима може единъ патриотъ въ изгнание, народътъ на когото е правилъ опити да хвърли чуждия яремъ, а сега стѣне подъ руско робство, да не желае освобождението на другъ единъ народъ, намиращъ се сжщо така подъ чуждо робство? Очевидно, не. Поне тъй мислилъ Христофоръ Петковъ до срѣщата въ Сливенъ.

На друго мнѣние е билъ неговиятъ събесѣдникъ.

Прѣзъ една хладна зимна вѐчерь на 1867. година Христофоръ Петковъ се отрекомандувалъ на Садъкъ паша. Отъ пролѣтьта 1866. година тоя засѣдналъ съ полка си на квартира въ Сливенъ и спечелилъ „обичьта“ на мѣстното население. Вѣроятно, говорѣла първата илюзия у нашия поетъ, полскиятъ патриотъ трѣбва да е „прѣвзелъ калето отъ вжтрѣ“. Ако Садъкъ паша е единъ турски офицеръ, а по кръвь полякъ-патриотъ, и ако неговото име се еднакво почита изъ Сливенския мемлекетъ, колкото се приказва въ Полша и въ Русия, той нѣма да е като всички турски офицери, и, елбетя — неговата цѣль неще е да подържа робството, а тъкмо обратно: съ срѣдства на деспотическа Турция, ще иска да сломи нейния деспотизмъ. Съ тази илюзия и още, че Чайковски, като бѣглецъ, трѣбва да се приближава къмъ комунистическитѣ идеи на българския поетъ, тоя пожелалъ да свърже приятелство съ него.

Първата срѣща не дала нищо опрѣдѣлено. Садъкъ паша, талантливъ литераторъ и каленъ авантюристъ, говорилъ повече за литература и за положението на Полша. Придавалъ ужъ извѣстно значение на революционната литература и на тайнитѣ дружества, безъ да доизкаже напълно мисъльта си. Но непропусналъ да забѣлѣжи, че нищо нѣма да е въ състояние да сломи и онова движение, което се създавало въ вжтрѣшна Русия. Симпатиитѣ на Чайковски били на страната на революционеритѣ, които въ Русия дошли слѣдъ тѣзи въ Полша. — На тая почва, изглеждало, че полякътъ и българинътъ сж се разбрали. Първиятъ е дошелъ въ Турция да създава нови полкове, дисциплинирани и европейски обучения, за да сломи деспотизма на ...Русия.

Както и да е, първитѣ впечатлѣния задържали Ботйовъ извѣстно врѣме при Садъкъ паша. Между двамата поети се завързала дружба на тѣсно приятелство. Вѣроятно, Христофоръ Петковъ ще е пожелалъ да кусне малко и отъ „солдатската каша“, защото талимитѣ, които усвоилъ въ Знаменка, и тѣзи, които пснаучилъ отъ сливенския гарнизонъ, утрѣ ще повтори въ Калоферъ. Садъкъ паша билъ възхитенъ отъ новиятъ българинъ: турскиятъ офицеринъ далъ свобода на Христофоръ Петковъ да влиза и излиза свободно изъ казармитѣ, въ които нашиятъ човѣкъ започналъ да дѣйствува тъй, както и въ Знаменка... Но идилията се развалила, когато Садъкъ паша билъ прѣдизвиканъ да разкрие всичкитѣ си карти.

При единъ разговоръ, който станалъ втората седмица, откакъ нашиятъ пристигналъ въ Сливенъ, Христофоръ Петковъ и Садъкъ паша се счепкали за гушитѣ. Нашиятъ човѣкъ, който не обича да сваля вода отъ деветъ дерета, пожелалъ да има съ Садъкъ паша единъ политически разговоръ и всѣки да опрѣдѣли сферитѣ на своето влияние, както се говорило к тогава.

Нека кажемъ за свѣдѣние на читателитѣ, че идването на Садъкъ паша въ Сливенъ въ сжщность не било съвсѣмъ безъ цѣль. Настаняването на неговия полкъ въ Сливенъ се дължело на висши политически (и културни!) съображения. Въ Сливенския санджакъ, по коритото на Тунджа и въ цѣлата околность, българскиятъ елементъ се бѣ засилилъ по това врѣме и като по-рѣшителенъ протестъ противъ османския режимъ, хайдутското движение започнало да се изражда тждѣва въ политическо движение. Великотурскитѣ патриоти се обезпокоиха. Мидхатъ паша се закахъри да слѣе българския елементъ въ голѣмия потокъ на османското племе, и при тази непосилна за него робота, той бѣше прѣдложилъ особни административни и училищни реформи: асимилацията на християнитѣ Мидхаду се виждала толкова по-лесна, защото въ това му идеше на помощь и политиката на европейската дипломация. Съ малка разлика въ основата на тактиката, сжщето мислѣлъ и Чайка Чайковски. Той смѣталъ да се даде нѣкаква автономия на дунавскитѣ славяни, но да бждатъ подчинени на Турция и да работятъ за нейното величие. За да се постигне това, трѣбва да се въведе обща воинска повиность за мюсюлмани и християни. Асимилацията ще бжде пълна, а тронътъ на султана ще добие една „яка подпора“. Къмъ тие практически срѣдства Садъкъ паша прѣдложилъ и друго: да се захване съ прѣвъзпитанието на младежьта. Франция, която желаеше една силна Турция, го насърдчавала въ тая просвѣтителна акция. Самъ Гизо, който бѣше дѣйствувалъ съ голѣма жестокость противъ юлскитѣ революционери, подпомагалъ парично Чайковски, за да прѣвъзпита „българската младежь“ въ такъвъ духъ, че „да бжде една гаранция за вѣрность спрямо Високата порта“. Всичко това трѣбвало да се направи часъ по-скоро отъ гледището на една велика идея: засилени така около трона на Великия падишахъ, засилена самата Турция съ новия асимилиранъ християнски елементъ, единъ прѣкрасенъ день ще нахълтатъ войскитѣ имъ въ Полша, ще провъзгласятъ нейната независимость, а слѣдъ това оржжията ще бждатъ обърнати и противъ Русия… Отъ гледището на тая велика утопия Чайковски осждилъ полската революция прѣзъ 1863. година. По-първитѣ възстания, въ които участвуваше, го бѣха научили, че Полша ще падне въ по-голѣмо робство, безъ помощьта на една външна държава, Турция. Затова той се отнесълъ прѣзъ 1863. до княза Чарторийски, да не поощрява и най-малкото движение противъ руското владичество, защото Полша ще бѫде изтощена и съсипана.[1] За сега, всичко трѣбва да затихне, усилията да бѫдатъ насочени къмъ вѫтрѣшното засилване на великата османска империя, която продължаваше да яде своитѣ поданици.

Чайка Чайковски бѣше единъ човѣкъ съ забѣлѣжително възпитание; но повече поетъ, отколкото мислитель — той се отличаваше съ темперамента на едностранчиво развитие, а хладностьта на неговото сърдце не отговаряше на неговото художническо призвание. Възпитанъ въ школата на французкия либерализмъ отъ първата половина на 19. вѣкъ, той бѣше наклоненъ къмъ компромиси, къмъ политически опуртюнизмъ тамъ, кѫдѣто сѫбитията налагатъ революционното дѣйствие. По своитѣ идеи, по своитѣ чувства и нрави, по цѣлия складъ на своя умъ, Чайка Чайковски не е билъ човѣкъ за народни революции, въ които вѣрата и убѣждението правятъ едно цѣло. Съ своя култъ къмъ френския либерализмъ, той е клонилъ да измѣнява всѣки пѫть на едно народно движение, което може да постигне реални резултати, колкото е по-самостоятелно. Съ своята утопия да се създаде една засилена Турция, безъ да измѣни нейната готическа система, въ която неизбѣжно ще се увеличатъ всичкитѣ елементи на една азиятска цивилизация, той не е съзиралъ, колко скѫпи интереси ще бѫдатъ пожертвувани, и колко назадъ може да отиде историческото развитие на балканскитѣ държавици, които може би биха имали полза отъ една федерация, но не федерация османска, въ която по-мършавитѣ крави ще изѣдатъ по-тлъститѣ. . . . Мечтатель по натура, добъръ войникъ по професия, студенъ въ чувствата си и като поетъ, Чайка Чайковски останалъ посрѣдственъ политикъ.

---

[1] Вж. и мемоаритѣ на Чайковски, часть отъ които сѫ помѣстени въ кн. X. на Мсб. стр. 432. и др.

Въ бесѣдата—имаме основание да прѣдполагаме, послѣдня отъ тоя родъ—, която си опрѣдѣлили двамата поети, Чайковски оклюмналъ съ всичката слабость на своя социаленъ утопизмъ. Той падналъ „въ немилость“ прѣдъ българския комунистъ. Онова, което Ботйовъ не знаялъ, защото никой не му го е казалъ, или защото при продължение на 10—12 дни Садъкъ паша не доизказвалъ, при тая бесѣда му просвѣтнало. Когато платоническитѣ съчувствия на Чайковски къмъ полското и руско освободително движение той замѣнилъ съ критика, и когато начерталъ своята военно-културна система прѣдъ нашия човѣкъ, Ботйовъ не се подвоумилъ да го обяви за ортакъ на султана и единъ отъ върлитѣ душмани на неговия народъ. До прѣди 1855. година, когато Христофоръ Петковъ буйствуваше по Тунджа и пѣеше първитѣ пѣсни за хайдутитѣ по рунтавата снага на Мара Гидикъ, Садъкъ паша билъ изпращанъ изъ България да трѣби Тотю, Танасъ, Раковски и др., които бѣха запъпляли изъ шумацитѣ. Името „Садъкъ паша“ се било разчуло тая година, Добри говорилъ за него на „чуката“, и ехо отъ неговия сърдитъ гласъ слизалъ надолѣ по Алтѫнъ Калоферъ. Но нея година всички, въ това число и Христофоръ Петковъ, знаяли „Садъкъ паша“, не „Чайковски“. Сега нашиятъ комунистъ, който прѣживѣлъ илюзията на десеть деня, че въ лицето на полския патриотъ ще има единъ вѣренъ сътоудникъ, си спомнилъ и за неговото минало.

— Каква е вашата политическа програма? — запиталъ Христофоръ Петковъ.

— Културна — отговорилъ Садъкъ паша.

— Въ що се състои вашата култура? — запиталъ повторно комунистътъ.

— Българитѣ трѣбва да се просвѣтятъ — отговорилъ Садъкъ паша; вие имате нужда отъ една национална черква и отъ национална армия; вие трѣбва да се сближитѣ съ турското правителство и заедно съ турския елементъ да развиете своята националность: въ духовното и политическо сближение съ правителството и османския народъ е залогътъ за вашето национално бѫдаще.

— Ние нѣмаме нужда нито отъ едното, нито отъ другото, нито отъ третото! — хрипкаво го прѣкѫсналъ нашия поетъ, който незабавно пристѫпилъ да доказва на заблудения Садъкъ паша, каква дълбока пропасть дѣли двата народа. Възраженията на Чайковски, че неговитѣ възгледи се приемали и отъ такива знаменити дѣйци на българското възраждане, като Палаузовци, били отблъснати отъ Ботйова съ това, че въ българския народенъ животъ имало по-здрави елементи за една самостоятелна политическа борба, и че въ името на новитѣ начала, за които се борятъ и въ Парижъ, и въ Варшава, и по четиритѣ направления на Русия — българскиятъ народъ ще се избави и „отъ своитѣ приятели и отъ своитѣ неприятели“. — „А вамъ, продължилъ Ботйовъ, народътъ нѣма да прости услугитѣ, които принасяте на неговитѣ тирани“...

Рекалъ, и съ излъгани надежи тръгналъ за къмъ Алтѫнъ Калоферъ.

III.

Сѫботенъ день било, когато къмъ икиндия срѣдъ пазарището на долнята махала Христофоръ Петковъ слизалъ отъ една каруца, покрита съ прахъ и тиня. Като пазаринъ день днесъ имало голѣма навилица отъ цѣло Калоферъ и отъ съсѣдни нѣкои села. Очитѣ си всички обърнали къмъ новопристигналия пѫтникъ. Тоя билъ нѣщо необикновенно: левентъ момъкъ, съ спрѣтнато, но-скромно европейско облекло, съ дълга черна коса, съ орловъ проницателенъ погледъ и съ внушителна стѫпка. Христофоръ Петковъ се запѫтилъ право къмъ колибата на даскалъ Ботю. Всички разбрали, че това е даскалския синъ, който се „завръща отъ учение“. Оние приказки, които бѣха заглъхнали въ продължение на нѣколко години, получили новъ ходъ и тръгнали да обикалятъ селото въ по-друга вариация. Синътъ изглеждалъ много строгъ и по-напетъ отъ баща си; освѣнъ това, подъ веселата усмивка, която била отписана вѣчно на класическото му лице, имало една тѫга и нѣкаква умисленость. Немирниятъ Христо се изпрѣчилъ прѣдъ зиналитѣ уста на Калоферци като една енигма. — „Той е свършилъ наукитѣ си, казали мнозина — ще остане въ Калоферъ и ще ни заяде душитѣ“. Чорбаджи Недѣлчо, който прьвъ се мѣрналъ прѣдъ очитѣ на одеския гимназистъ, изтрьпналъ. Едно дълбоко убѣждение у стари хора ни приказва, че тая вечерь Недѣлчо чорбаджи трѣбва съ дявола съвѣтъ да е правилъ: даскалскиятъ синъ заминалъ край него и „добъръ день“ не му рѣкалъ: мѣтналъ „кръвнишки“ погледъ върху му и като хала потѫналъ въ Витлеемската пещеря. — „Какво означава това — питалъ Недѣлчо чорбаджи единъ съсѣдъ; хлапе съ хлапе — днесъ пристига и каулъ не ти салатисва!“ — „Днесъ ученитѣ сѫ такива — отговорилъ съсѣдътъ: голѣмѣе се.“

Майката и бащата, които не очаквали своя синъ, когото мислѣли за изгубенъ, останали грьмнати. Изъ невидѣло дошло първото чедо на майката, неочаквано се изправила цѣлата радость прѣдъ отчаяния баща.

Слѣдъ обикновеннитѣ пожелания, измѣсени съ цѣло вѣдро сълзи и отъ двѣтѣ страни, бащата зиналъ да продума нѣщо за Одеса, за Тошковичъ, за българското настоятелство, за професори и учители, и за още много други работи. — Какъ сж старитѣ приятели — запиталъ даскалъ Ботю. Какъ е Тошковичъ, какъ е професоръ Григоровичъ. — Не ме интересува нито едина, нито другия — отговорилъ Христофоръ Ботйовъ: единиятъ яде сиромащьта, а другиятъ ще изѣдатъ молци.

Благоразумниятъ баща капитулиралъ отъ тая точка, прѣминалъ на другъ въпросъ. На синътъ било крайно неприятно да говори за прѣдставителитѣ на чорбаджийската община, защото „никой никаква полза отъ тѣхъ нѣма.“ „Че какъвъ е Тошковичъ, говорилъ Ботйовъ: въ що се състоятъ наговитѣ заслуги към България. Въ това ли, че подържа нѣколко ученици! Че какъ ги подържа; съ какви пари, отъ дѣ е взелъ той това злато, съ което пръщатъ каситѣ му. Да не би той самъ да е нѣкоя златоносна мина, та черпи изъ себе си тие рубли и жълтици, или източникътъ е другадѣ.“ И синътъ се отпусналъ да държи първия урокъ по политическа економия на своя бившъ учитель. — „Богатствата не падатъ отъ небето, рекълъ синътъ: трѣбва да има едни, които да работятъ, които съ трудътъ си да трупатъ стоки, обърнати въ пари, и други, които да крадятъ тѣзи пари. Източникътъ на всѣко богатство е труда; източникътъ на богатствата, които иматъ Ротшилдовци и други, е труда на работника. Вотъ и все, казалъ по руски Христофоръ Петковъ. А колкото за богатствата на Тошковича — благодаримъ за такива богатства. Съ така печелени милиони ти ще бждешъ петь пжти по-голѣмъ благодѣтелъ и отъ Тошковича, и отъ цѣлото българско настоятелство. Хайдушка филантропия!“

Бащата взелъ да се втилява, „помирисало“ му „нѣщо“. Даскалъ Ботю не е вчерашенъ: „има си хасъ този синъ да се е нагълталъ съ новата попара, както пишеше Тошковичъ — уцапахме я тогава!“ Даскалъ Ботю е живѣлъ повече въ Русия, и прѣзъ негово врѣме имало нѣкои корави глави, които шушукали, които „бъркали нѣкаква каша“. Слушалъ той, че има тайни организации, създаватъ се нови, проповѣдватъ се въ тѣхъ „непримирими идеи“, и още много други. Цѣлата атмосфера въ Русия била заразена съ революция, и слѣдъ Кримската война, вече много работи взели да се вършатъ „ашекере“. Чулъ смътно бащата прѣзъ ржка-двѣ за прѣслѣдванията на революционеритѣ-пропагандатори, за процеса на Чернишевски, за „позорътъ“ на който го изложило правителството, като го приковали върху „позорния стълбъ“ на пескитѣ въ Петербургъ, и че особно младежьта била силно възмутена отъ постжпката на властьта и много подобни. Нови теории защъкали изъ Русия и отъ тѣхъ били заразени безъ изключение всички учебни заведения. Не е чудно и тоя хаймана да е глътналъ вждицата! Но Христофоръ Петковъ не е дѣте за да го хокашъ: двѣ тънки черни пиявици се виѣли по горнята му бърна, дълга като снопъ черна коса подала надъ буйнитѣ му рамѣнѣ, за политическа економия говори, смѣсилъ еднажъ-дважъ имената на Миля, на Прудона, на Сенъ-Симона, даже на Ласаля — имена, които били „гордостьта“ на „съврѣменната цивилизация“, но които бащата за пръвъ пжть слушалъ. Изглеждало, че „това хлапе“ е отишло много далечъ: той знаялъ не само познатитѣ на бащата писатели, но нови знаменитости, които, несъмнѣно, трѣбва да сж носители и на нови теории.

Възрастьта, когато не дава наука, донася практически опитъ.

Даскалъ Ботю ималъ опита да бжде малко поделикатенъ къмъ сина си, чувствувайки прѣимуществата на неговата начетеность. Къмъ възмжжалия умственно комунистъ най-разумното поведение е да бждешъ прѣдпазливъ: инъче, не само ще те напердаши здраво съ аргументи, но и ще бждешъ два пжти ужиленъ на едно мѣсто. Даскалъ Ботю си знаялъ „стоката“ прѣди да напустне Калоферъ, а щомъ като Христофоръ Петковъ сега дава текне и на Тошковича, и на Григоровича — ще да е станалъ още „по-лютъ“. Резонитѣ на благоразумието сѫ очевидни. — „Ами какъ прѣкара откакъ напусна гимназията, кѫдѣ ходи и защо се не обади толкова врѣме“ — не безъ особна боязънь дипломатствувалъ „строгия“ баща.

Нѣма нужда да казваме, че слѣдъ борбата въ Сливенъ, Христофору Петкову се прѣдставило новъ случай да излѣе болкитѣ на душата си. Първо и първо, той забѣлѣжилъ на баща си, че за единъ просвѣтенъ като него човѣкъ, не трѣбвало да сѫществува въпросъ, кѫдѣ е и що прави неговия синъ. Ако синътъ е пригърналъ пѫтя на народнитѣ страдания — казалъ Христофоръ Петковъ, това ще рѣче, че той е полезенъ човѣкъ. А полезния човѣкъ не е излишенъ никѫдѣ. Второ, въ Русия имало голѣмо поле за работа. Разкрилъ прѣдъ даскалъ Ботю, че неговиятъ дългъ го вика да просвѣтява сиромащьта, която стѣне подъ двойно иго — физическо и духовно, че за това просвѣщение трѣбали хора, и че „подлецъ е оня образованъ човѣкъ, който не посвѣти живота си на новата наука и на бѫдащата революция“. Бащата, който се опиталъ да поправи или попълни синътъ, съ аргументи изъ своитѣ любими писатели, билъ заставенъ да млъкне, защото, отсѣкалъ Христофоръ Петковъ: „съ авторитети хората прѣстанаха да рѣшаватъ човѣческитѣ проблеми“. Животътъ самъ за себе си е проблема: той създава самъ срѣдства за да бѫде рѣшена тая проблема, но трѣбва да умѣешъ да проберешъ срѣдствата. Най-великата проблема на 19. вѣкъ, казалъ синътъ, е освобождението на народитѣ отъ игото на царетѣ, духовенството и капитала. Тази проблема налага и своето срѣдство: народната революция.

Колкото да удовлетвори едно бащино любопитство, Христофоръ Петковъ съобщилъ на калоферския професоръ, че този дългъ той изпълнявалъ въ Одеса и въ Знаменка, а сега е дошелъ въ България да „продължи своята дѣятелность.“

— Най-новото учение е комунизма — продължилъ нашия поетъ, и въ него е спасението на човѣчеството.

Станало излишно да разправя за срѣщата си съ Садъкъ паша. Даскалъ Ботю го побило студенъ потъ. Синътъ му е „глътналъ вѫдицата“, отишелъ е по дяволитѣ —, значи, Тошковичъ билъ правъ. „Чешки да не бѣхъ го пратилъ въ Русия“ — измъмрялъ бащата, и думитѣ му заглъхнали изъ сѣмейнитѣ „секрети“.

IV.

Въ Калоферъ прѣстоя Ботйовъ цѣли 5—6 мѣсеца и това врѣме той самъ нарича най-свѣтли дни въ живота си.[1] Тѣ неможѣха да бѫдатъ неблагодарни дни за човѣкъ, като нашия поетъ.

Прѣдварително трѣбва да кажемъ, че благоразумниятъ баща все таилъ капка надежда да подвие врата на упрямия комунистъ. Дано, най-сетнѣ, се вчовѣчи! — Единственното поприще, на което можеше да се подвизава човѣкъ прѣзъ тъмното робство, бѣше училището. Цѣлата интелигенция, съ изключение чорбаджийскитѣ синове, които можели свободно да се изкачатъ по стълбитѣ къмъ голѣми държавни мѣснети, цѣлата интелигенция, казваме, която съ гладъ се добираше до сладкитѣ плодове на науката, се „посвѣтяваше въ служение народу“, сир. даскалуваше. Криволяво тука се печелеше хлѣба — най-важното за всѣки човѣкъ, безъ особни претенции и безъ никакви душевни потрѣбности —, и второ — по една или друга причина, колкото и да е буенъ човѣкъ, малко по-малко, училищниятъ режимъ, тежкиятъ трудъ го принуждава къмъ „по-положително“ гледане на нѣщата. Стига характерътъ да прилича на восъкъ, а волята на лоена свѣщь —: въ продължение на година-двѣ даскалското поприще създава отъ личностьта единъ автоматъ, полезенъ за обществото и негоденъ за нищо…

---

[1] Съчинения, стр. 164.

Практичниятъ даскалъ Ботю, който още отъ самото начало „отпусналъ“ юздитѣ на своя синъ, помислилъ, че щомъ го посвѣти въ тайнствата на даскалската професия, тоя „ще се залови за работа“ и ще тръгне изъ пжтя, по който ходѣли всички. — Въ Знаменка ти си учителствувалъ, но тука е съвсѣмъ друго — казалъ даскалъ Ботю. — Той взелъ синътъ си „на практика“ въ Калоферската академия и му далъ да прѣподава нѣкаква физика. Тя била положителна наука, синътъ ще може да създаде у ученицитѣ интересъ къмъ нея. Случило се да се разболѣе бащата. Синътъ, като законенъ наслѣдникъ на неговитѣ имущества, наслѣдилъ го по право и въ училището. Нѣколко мѣсеца подъ редъ, докато даскалъ Ботю пазилъ леглото, Христофоръ Петковъ билъ пълния диктаторъ въ Калоферската академия. Той зарѣзалъ настрана „дивакътъ-учитель“. Нѣколко спорове по текущи въпроси изъ педагогическата наука и обществения животъ ималъ съ тѣхъ, но противницитѣ му винаги тържествували съ пълното си невѣдение. — „Че вие незнаете бъкелъ, какви просвѣтители сте! — имъ се сопналъ Ботйовъ. Хората сж отишли два вѣка напрѣдъ, а вие!“ — За неговата буйна глава не сжществувалъ въпросъ за възможность и невъзможность; той не искалъ да знае, че въ България нито е имало литература, нито свободенъ политически животъ, нито свободенъ достжпъ на чужда литература. — „Вие сте просвѣтители и трѣбва да знаете всичко, или поне да не дрънкате глупости“. Имало единъ споръ и по комунизма. Думата била съвсѣмъ нова за професоритѣ отъ Алтжнъ-Калоферската академия. Когато Ботйовъ заговорилъ за комунизма, а професоритѣ, безъ да разбератъ понятието, все се мжчили да оборватъ, да му „доказватъ“, че това, което той имъ говорилъ, било „фантазии“, тѣ се подмамили и го запитали, какво е собственно „комунизмъ“, — Ботйовъ да имъ обясни онова, противъ което тѣ отваряли уста. Ботйовъ не искалъ да просвѣтява непросвѣтени просвѣтители. — „Комунизмъ е всичко онова, което вие не разбирате“ — отговорилъ имъ той, и считалъ въпросътъ за изчерпенъ.

Било че схваналъ слабостьта въ организацията на Калоферската академия, или че не искалъ да изпада въ противорѣчие съ себе си, като прѣстжпи една велика заповѣдь на своя дългъ, който откърми у него Одеса, Христо Ботйовъ повторилъ миналото, съ незначителенъ огледъ къмъ новитѣ обстоятелства.

Калоферското училище се обърнало на академия по военното изкуство и социалнитѣ науки, но академия, която — лично за Ботйова — била пълно копие на висшата школа въ село Знаменка. Дѣцата не сж стадо телци, за да се укротяватъ съ тояга. Възпитанието и образованието се прѣдаватъ чрѣзъ езика; не заслужава името възпитание онази система, която си служи съ насилие. Въ Калоферската академия зацарувала пълна автономия. Съ нѣколкото суровици, съ които си служила „дървената педагогия“, макаръ прѣслѣдвана отъ даскалъ Ботю, той подпалилъ печката, и въпрѣки положението си на „практикантъ“, заявилъ, че ще има да се разправя съ оногова, който дръзне да фаворизира допотопнитѣ срѣдства. Ние живѣемъ въ вѣкътъ на науката, не въ вѣкътъ на варваризма. Бой сжществува само въ Русия, но тя е на прага на варварството. Въ отношенията между ученици и учители Христо Ботйовъ сжщо внесълъ новъ духъ. Историята въ Знаменка била повторена тука „съ качулка“. Практикантътъ-учитель не само не допускалъ да се забѣлѣжва тъй нарѣчената „власть надъ ученицитѣ“, но направо изличилъ изъ паметьта на школницитѣ понятието повиновение. Когато се съзнава значението на една постжпка, тогава въ областьта на морала нѣма мѣсто за подчинение или налагане. Но съзнание на постжпкитѣ има при равни положения. Неравенството изключава равенството въ сжжденията и цѣлесъобразностьта на дѣйствията. Двѣ личности при различни положения, иматъ не еднакво развитие, умствено или нравственно, и ще се различаватъ съ разнодѣйствие. Това съзнание е тъй елементарно просто, като всички истини спасени отъ приструвки, че не се нуждае отъ галиматията на човѣшкото краснодумие. Като убѣденъ комунистъ, Ботйову не било чуждо: въ Знаменка, може би, прьвъ отъ всички, той го приложи на практика. Въ Калоферъ, кждѣто се мѣркатъ простички мухи, нарѣчени „даскали“, той не би билъ на мѣстото си, ако не докаже на несвѣдущитѣ, що е „ново възпитание“. „Равенство“ между „власть“ и „рая“ било прокарано до оня край: ученицитѣ били свободни да разполагатъ съ врѣмето си, както щатъ. Интересътъ е всичко: създайте интересъ у дѣцата, изложете имъ богатствата на науката въ форми, достжпни за тѣхното схващане, разкрийте имъ реалния миръ, който ги заобикаля, безъ да го обличате въ заблужденията на глупавата вѣра — и вие ще ги спечелитѣ и за себе си, и за науката, и за училището. Ботйовъ прилагалъ тая проста теория и получавалъ неочаквани успѣхи; Ботйовъ се ползувалъ съ правилата на абсолютната свобода затова дѣцата отъ другитѣ класове съ нетърпение очаквали края на учебния часъ, за да окошарищатъ „батя Христо“. Но въ всичко това имало знание и изкуство. Да знаешъ едно нѣщо, неще рѣче да го проповѣдвашъ. И обратно. Ботйовъ знаеше и владѣеше изкуството да си служи съ знанията. Затова, отъ неговитѣ „чудновати теории“ никой неможелъ да се ползува въ Калоферската академия, освѣнъ той. Останалитѣ „просвѣтители“ гледали като истукани.

Освѣнъ съ пълната свобода и равенство между власть и рая, въ часоветѣ на Христофоръ Петковъ обаче, трѣбва да е имало и друго нѣщо, та сж се лѣпили около него ученицитѣ като мухи по медъ. И наистина, имало: въ неговитѣ часове ставали работи, които привеждали въ ужасъ познатия на читалелитѣ „персоналъ“.

„Какво прави тоя човѣкъ съ дѣцата?“ — се питалъ „персонала“; ще да ни опече нѣкое яйце на вратоветѣ, та ще се чудимъ въ кой камъкъ да сипемъ...

Единъ отъ персоналътъ полюбопитствувалъ да „провѣри“ „какво се върши“ въ часоветѣ на „практиканта“. Нисшата култура не познава политеса на по-висшата: тя заварва тая послѣдната, както се е рѣкло, въ флагрантъ-дели, т. е. казано чисто български — по бѣли гащи. Безъ да тропа, сир. безъ да поиска „позволение“, „персоналътъ“ открѣхналъ вратата и надзърналъ въ класната стая. Класната стая на „практиканта“ приличала на воененъ лагеръ: петдесетината ученика били раздѣлѣни на отдѣления съ тѣхнитѣ „капорали“, и всѣко едно взело позиция. Това билъ теоритиченъ урокъ по военното изкуство. — Ние утрѣ ще бждемъ изпрѣчени срѣщу тирана, а не знаемъ какъ да се защищаваме! Сжщиятъ день синътъ на даскалъ Ботю свикалъ своята рота отъ „горнитѣ класове“ и въ стройни редове я прѣкаралъ прѣзъ Алтжнъ Калоферъ за къмъ горнята ржтлина. Тамъ ще дѣцата да видятъ на практика, какъ се води борба противъ врага. Калоферътъ, извѣстно ни е вече това —, който не знаялъ що е тирания, не моглъ да си обясни, каква е тая „слобода“ отъ даскалския синъ. Движението на „ротата“ не приличало на разходка! Извънъ селото всѣко отдѣление вземало свое направление съ неговитѣ аван-постове и мрътви стражи, па най-сѣтнѣ се раздавало едно продължително „урра“, което цѣпило Балкана и оглушавало долината. Двѣтѣ неприятелски войски се нахвърляли една върху друга, давили се за гушитѣ, оставали подиръ себе си „трофеи“ въ видъ на фесове и парцали отъ дрехи, а „генералътъ“, тържествующъ, наблюдавалъ „хода на битката“, за да направи сетнѣ своитѣ бѣлѣжки.

Но дѣцата не сж сжщества само отъ ржцѣ и крака: неговата теория учеше, че тѣ сж утрѣшни граждани, бждащето на страната. А гражданинътъ трѣбва да бжде всестранно развитъ. Той трѣбва да познава устройството на своя частенъ и общественъ животъ, трѣбва да знае своитѣ права и длъжности, той трѣбва да знае „кой пие и кой плаща“, и кому плаща. Но за да знае тие работи, естествено, той трѣбва да бжде „просвѣтенъ“. Христофоръ Петковъ турилъ начало и на гражданското възпитание, като захваналъ отъ училището. Физиката се прѣвърнала въ история, а историята на цѣла революция. Запозналъ ученицитѣ отъ „ротитѣ“ що сж това царе и папи, казалъ имъ, че откакъ свѣтъ свѣтува сиромахътъ е подложенъ на бѣдствия, като посочилъ Алтжнъ Калоферъ за нагледенъ примѣръ. Не срѣщналъ много спънки да докаже на „ротитѣ“, че богъ — това е една лъжа, и че освѣнъ природа, ние не виждаме нищо друго; че трѣбва да се прѣзира оня глупецъ, който заблуждава хората съ религия или подобни глупости: религията е човѣшка измислица и съ нея си служатъ тиранитѣ. Тя трѣбва да се изкубне изъ душата на измжчвания народъ и да се замѣни съ свѣтлитѣ истини на чистата наука.

Всички тѣзи проповѣди, талими и подобни се видѣли на „раята“ съвсѣмъ ново нѣщо и забавително. Съмняваме се, че тя е разбирала всѣкога смисъла на Ботйовитѣ „теории“: рѣдки сж били изключенията едно дѣте, отгледано отъ старото сѣмейство и възпитано въ азиятската училищна наредба, да прояви разбирателски способности.

Всички не се раждатъ съ еднакви дарби, пъкъ освѣнъ това — механическото възпитание, основния двигатель на което бѣше „фалагата“, деградираше умътъ, убиваше сърдцето, атрофираше чувстата. Може би само отдѣлни стръмища на чепинския Балканъ да се приближаватъ до хубоститѣ на Алтѫнъ Калоферъ. Цѣлата верига отъ планини и наклони, отъ земя и небе, отъ животъ и природа — всичко тукъ, въ Калоферъ, бѣ и е поезия. Външната красота на природата се отразяваше върху образътъ на неговото население, измѫчвано отъ гладъ и мизерия. Вѫтрѣшната хармония на нейното битие — се е отпечатила върху характера и чувствата на малкитѣ, които не приличатъ на себе си, когато станатъ голѣми. Едно бѣдно и гладно население въ майчинитѣ рѫцѣ на една красива природа, е раждало чада съ широки души, съ обичь къмъ красивото и съ стремежъ къмъ висшитѣ блага на битието. Но робството парализираше тие стремления, дървената педагогика ги доубиваше.

Христо Ботйовъ бѣ прѣкаралъ режимътъ на тая дървена педагогика, и разбираше много добрѣ, до какви послѣдствия довежда тя. По-добра учителка отъ природата нѣма. Наблюдавайте дѣцата кога играятъ въ кѫщи и на полето: слѣдете, въ какво се проявяватъ тѣхнитѣ склонности, и вие ще разберете, отъ какво иматъ нужда тѣ, и по нагонътъ на тѣхнитѣ нужди, по опѫтванията, които ви дава тѣхната природа — насочвайте тѣхното възпитание, тѣхното развитие. Учительтъ трѣбва да бѫде наблюдатель — и като схване духътъ на човѣшката природа, да не ѝ противорѣчи съ дѣйствията си. Едно изкуственно дѣйствие въ областьта на възпитанието трѣбва да е едно естественно дѣйствие. Изкуството трѣбва да иде слѣдъ природата. Тъй става това въ цѣлия органически и неорганически миръ, въ цѣлия животъ на общата майка —, тъй трѣбва да става и въ областьта на човѣшкото развитие.

Но „персоналътъ“ е разбиралъ инъкъ цѣлото си положение: той е умѣялъ да навива нервитѣ като сиджими, безъ да култивира тѣхната тънка чувствителность, усѣтностьта къмъ хубавото, къмъ красотата; той е умѣялъ да „научи“ „раята“ кой е билъ Новоходоносоръ или Иродъ, но не да развие способностьта ѝ да разбере явленията изъ религиознитѣ борби на човѣчеството; той е умѣялъ, умѣе и днесъ, да засади тжпость ъ заблуда —, но не да дигне по-високо умътъ надъ цѣлата мизерия, и да създаде отъ дѣтето човѣкъ, достоенъ за името, което му е отредило естеството. „Персоналътъ“ убива живота и поезията — ето всичко.

Христо Ботйовъ, като поетъ и мислитель, напротивъ, развиваше и едното и другото у своитѣ „роти“. — Погледнете наоколо си, училъ той дѣцата; погледнете какви хубости, какви ненагледни картини. Обичайте природата, радвайте се на Балкана, любувайте се на горския здравецъ и на градинското лале. Слѣдъ като избавимъ народа — всички ще станемъ поети… И Балканътъ ехтѣлъ съ пѣсни, които стигнали до Добри. Тоя се надвѣсилъ отъ чуката и видѣлъ синътъ на даскалъ Ботю.

V.

5—6 мѣсѣца въ Калоферъ не биха били най-свѣтли дни отъ цѣлия животъ на поета, ако той не бѣше далъ пълна воля на своята душа: на своитѣ възвишени стремления къмъ подвизи и къмъ красота. Калоферската природа, наистина, прѣдразполага къмъ любовь, къмъ душевна резигнация и къмъ героизмъ. Тя съчетава въ себе си поезията съ живота. Ако въ Калоферъ поетътъ бѣше позналъ чорбаджията и сиромаха, сжщиятъ Калоферъ го научи да люби и силно да мрази. Христофоръ Петковъ любеше съ всичката нѣжность на чувствата си, и мразеше съ цѣлото си сжщество като революционеръ, който е открилъ непримирима война на цѣлъ свѣтъ: на враговетѣ на прогресъ, на народъ, на добро.

Тукъ, въ Калоферъ, по примѣрътъ на „голѣмитѣ градове“, каквито бѣха Пловдивъ, Загора, Пазарджикъ, покрай мжжко, било открито и дѣвическо училище. Калоферци не искали да сж надирѣ отъ другитѣ: нека и момичето да се учи на четмо и писмо.

Освѣнъ единъ-два сукмана, които изпълнявали длъжностьта на надзиратели или прѣподаватели по всичко и по нищо, душа на дѣвическата академия била нѣкоя си Парашкева Шушулева, първа красота и първа изгора. Тя се учила въ Русия въ сжщата епоха, когато и поета е билъ тамъ, — донесла всичката непринуденость, цѣлата естественность на дѣвическитѣ чувства, както учеха традициитѣ на 60-тѣ години. Пеша — както галено й думалъ поета до края на своя животъ — била въплотеното добро и красота. Първа по умъ, първа и по хубость въ Алтжнъ Калоферъ.

Христофоръ Петковъ, когото интересуваше всичко, побързалъ да събере свѣдѣния за „невиданной грацией“.

— Коприщенка — отговорилъ даскалъ Ботю; свършила въ Киевъ, учена, умна и красавица. Добра учителка е.

Атестацията, която далъ бащата, накарала Ботйова часъ по-скоро да свърже познанство съ „грацията.“

Имало общо съборище на персонала отъ двѣтѣ академии, мжжка и женска, въ което щѣлъ да се разглежда нѣкакъвъ културенъ въпросъ: въпросътъ за значението на женскитѣ дружества. Въпросъ, отъ интересъ и за българския поетъ. По онѣзи врѣмена, вратата на „съвѣтитѣ“ бѣха отворени за всѣки интелигентенъ човѣкъ и още повече за човѣкъ, като Христофора Петкова. Че бива ли да се говори за „значението на женскитѣ дружества“ и нашиятъ човѣкъ да подсмърча вънъ отъ „засѣданието“! Ако не бѣха му отворили вратата, той самъ би ги блъсналъ. Така и станало.

Въ това съборище, на което „поискала дума“ и Пеша, но на което послѣденъ ораторъ не билъ българския поетъ, пламнали двѣ сърдца, нейно и негово. Ботйовъ поздравилъ младата дѣвица за „напрѣдничавитѣ ѝ идеи“, стисналъ ѝ мжжки ржка въ знакъ на съчувствие, а тя му отговорила съ румена усмивка. . .

Идилията била завързана.

Калоферци взели да си плюятъ въ пазухитѣ и да правятъ кръстъ.

— Мари, думала селската врачка — това е съвсѣмъ ашекере: градъ ще падне, — чума ги чумосала.

Христофоръ Петковъ, който не бръсне нито бога нито царя, ще вземе Пеша „подъ ручка“, ще я изведе по шубрачнитѣ брѣгове на Тунджа къмъ „Чафадарица“, и ще ѝ шепне за любовь, за поезия и за хайдути. Искренитѣ души се разбиратъ скоро: тѣ не чакатъ схоластиката на думитѣ, нито бъбривостьта на врѣмето. Тѣ рѣшаватъ кратко и спънкитѣ ломятъ, както силниятъ порой чупи прѣчката, която му прѣгражда движението. Викторъ Хюго обичаше силно, стихийно Адела. Двѣтѣ млади сърдца копнѣеха да се събератъ на интимна приказка, на дружна засѣдка, да си прикажатъ образитѣ на своитѣ мечти. Единъ коравъ баща, студенъ като камъкъ, бѣше тѣхниятъ неприятель. Стихийната любовь надви. Маргарита, Дездемона и още много други — страдаха отъ бащи, които криѣха въ сърдцата си змии. Христофоръ Петковъ не бѣше жена: и да бѣ му се изпрѣчила коравостьта на бащинското сърдце, той би я счупилъ; и да бѣ му се противилъ моралътъ на „обществото“, той би го заплюлъ. За нашиятъ революционеръ животътъ не е писано яйце, но за него всичко е до колѣнѣ. — Ние нѣма да бждемъ мжченици на подозрѣнието — думали си двамата любящи: въ нашето съзнание, личната любовь обгръща любовьта на човѣчеството. — Любовьта е лъжа за подозрѣнието: за искренитѣ хора, тя е откровение, тя е святая святихъ, въ която сичко се кръщава, расте, идеята става по-чиста, по-великодушна, защото чрѣзъ нея говори едно битие, което ни е създало. Идеалистътъ Ботйовъ и съзерцателната Пеша имали всичкитѣ резони на своето съзнание да прѣзратъ глъчвата на селскитѣ квакерки и сумтенето на съсѣдитѣ простаци. Той е мѫжъ, а тя любовница на единъ мѫжъ. Двѣ сърдца, които се взаимно разбиратъ, тѣ се и взаимно подкрѣпятъ. И Ботйовъ подавалъ юнашка дѣсница и зовѣлъ:

Запѣй и ти пѣсень такава,
Запѣй ми, дѣвойко, на жалость,
Запѣй какъ братъ брата продава,
Какъ гинатъ сили и младость,
Какъ плаче сирота вдовица,
И какъ теглятъ безъ домъ дѣчица!

5-тѣ мѣсеци въ Калоферъ не сѫ само свѣтли дни: тѣ сѫ една история на единъ цѣлненъ животъ, тѣ сѫ една епопея. Прѣдъ насъ сѫ не само споменитѣ на съврѣменници: нотомството разполага съ единъ документъ неизученъ до сега, не изслѣдванъ, цѣненъ само като поетическо произведение, когато въ него е написана половина отъ биографията на поета, който прѣзираше лъжата колкото и чорбаджиитѣ. Въ това стихотворение — «До моето първо либе» — е нарисуванъ и поета, и човѣка, и бунтовника, и любовника. Всички ни говорятъ съ единъ гласъ, въ единъ тонъ, въ единъ духъ — всичкитѣ сѫщесвуватъ за една цѣль — благото на рода, доброто на родината, щастието на човѣчеството. Ботйовъ е скѫпилъ душевнитѣ и физически качества на своята „изгора“. За една нейна усмивка той лудъ лудѣе; сълзи като градъ падатъ отъ едри очи

За погледъ милъ и за въздишка —;

чедото на България купнѣе по нейната дъщеря, която е въплотявала нейната хубавина, нейния чаръ, нейнитѣ добродѣтели. Защото — казалъ бѣ поета на дѣцата —: всички трѣбва да станемъ добри, всички ще станемъ поети нѣкога, когато веригитѣ прѣстанатъ да дрънчатъ зловѣщо, когато робътъ стане свободенъ човѣкъ, когато трудътъ възтържествува и вдовицитѣ нѣма да лѣятъ горчиви сълзи... Но той е поетъ и сега, той е щастливата звѣзда на онова бѫдаще, което ни очаква, къмъ което трѣбва да се стремимъ! Ние тогава, а той днесъ, подранилото цвѣте на нашата близка бѫднина, ще люби, ще се бори, ще цѣни рѣдкитѣ нѣща въ прѣходното — ще дига мѫжка дѣсница за свое и чуждо щастие. Това не е илюзия: поетътъ създаде цѣлъ миръ отъ подвизи —, той нѣма да позволи никому да посѣгне на неговата надежда, лишена отъ себичностьта на обикновенното тѣсногрѫдие.

Дължа на Ботйовъ съврѣменникъ, който ми е далъ часть отъ вѣрнитѣ факти, съ които градя живота на поета, единъ документъ, достоенъ за вниманието на читателя. Ние не му придаваме изключително значение. Но той съставлява елементъ отъ монументалната душа на поета, който и въ дни на изгнание умѣе да цѣни своето вторично азъ — своето вѣрно либе. Поетътъ твърдѣ често, почти до прѣплуването на славянската рѣка за Врачанския Балканъ, често е пѣлъ, наричалъ и състрашна закана питалъ:

„Краса природы совершенства —
Она моя, она моя —
Кто вырвѣть дѣву у меня!?
Она моя, она моя...

Пускай идутъ цары земные
Съ толпами войновъ своихъ...
И самъ создатель съ лазурнаго чертога
Съ своими херувимами и серафимами
Затрѣпеталъ бы передъ меня —

Она моя, она моя...

Тази „она“ — не е никоя друга, освѣнъ Пеша. Всѣки пжть, когато другаритѣ Ботйови задирали поета и му продумвали за първо либе, той пѣелъ:

„Кто вырвѣть у меня
Красоту природы?...“

„Никто!“ — съ страшна сила имъ поетътъ отговарялъ. Той е взелъ пародията, ако не се лъжа, изъ Лермонтовия „Демонъ“, ала да би нѣкой си позволилъ да оскверни неговата свѣтая святихъ, той не би избѣгналъ рискътъ на Пушкина...

Онѣзи, които умѣятъ да четатъ, тѣ ще опрѣдѣлятъ мѣстото на горнята пародия въ живота на единъ двадесеть годишенъ поетъ. Но ония, които умѣятъ и да разбиратъ — тѣ ще видятъ, че чувствения миръ у поета е подчиненъ на една система отъ идеи, и на едно по-висше съзнание. Нашата теза има въ своя полза цѣла грамада отъ факти, както и изповѣдьта на поета — „До моето първо либе“.

Ботйовъ обича първото либе до гробъ; вече баща, той купнѣе да го види съ дружина хайдути, кондисалъ надъ Алтжнъ Калоферъ. Този купнѣжъ е единъ фактъ.

Ако ли, мале майнолйо
Живъ и здравъ стигна до село,
Живъ и здравъ съ байрякъ въ ржка,
Подъ байрякъ лични юнаци...
О, тогазъ майко юнашка;

О, либе мило, хубаво!
Берете цвѣтя въ градина,
Кжсайте бръшлянъ и здравецъ,
Плетете вѣнци и китки
Да кичимъ глава и пушка.

Тогава ще поетътъ либе да прѣгърне

Съ кървава ржка прѣзъ рамо
Да чуй то сърдце юнашко,
Какъ тупа сърдце играе;
Плачътъ му да спра съ цалувка,
Сълзи му съ уста да глътна...
Пакъ тогазъ... майко, прощавай!
Ти, либе, не ме забравяй!...

Но това ще бжде тогава, когато завѣтнитѣ мечти на поета станатъ реална дѣйствителностъ. Сега „скръбь дълбока владѣе“ въ юнашкото сърдце. Тази скръбь издига единъ по-високъ идеалъ отъ егоизма на любовьта —, за него трѣбва да се пожертвуватъ всичкитѣ сили, та тогава ще дойде редъ и за мило либе, и за мила усмивка. Въ гждитѣ на поета всичко е съ рани покрито

И сърдце зло въ злоба обвито!

Ти имашъ гласъ чуденъ—млада си,
Но чуйшъ ли какъ пѣе гората?
Чуйшъ ли какъ плачатъ сиромаси?
За тозъ гласъ ми купнѣй душата,
И тамъ тегли сърдце ранено,
Тамъ! дѣ е се съ кръви облѣно!

Филиститѣ изъ българската литература сж наклонни да съзрятъ въ буйнитѣ думи на поета нова авантюра! „За разнообразие“—еднодушно се произнесе „литературната критика“ Ботйовъ е скачалъ отъ една крайность въ друга: отъ любовь—къмъ бунтъ, отъ убийства—къмъ кражби! Резони! А-а! да би било лекомислието по-здържано и да не е туй нахално въ претенциитѣ си....

Поетътъ е раненъ, въ кръвь бликнала душата, тамъ го теглило сърдце ранено — и съ хероиченъ гласъ вика на своята красота:

О, махни тѣзъ думи отровни!
Чуй какъ стене гора и шума,
Чуй какъ ечатъ бури вѣковни,
Какъ изреждатъ дума по дума —
Приказки за стари врѣмена
И пѣсни за нови теглила!

Защо е ранено сърдцето на поета; защо у него всичко въ кръвь е облѣно; защо го тегли „тамъ“ нѣкаква стихия, която принуждава заповѣднически да моли първо либе да чака уреченъ часъ? Защо? Защо?—Отговорътъ, непосрѣдственъ и категориченъ, ни дава самъ поета: „....Умисленъ—говори той—влизахъ въ Калоферъ, но сърдцето ми тупаше силно и азъ горѣхъ отъ нетърпѣние да се срѣщна съ нѣкого отъ другаритѣ си, да го питамъ и разпитвамъ: кой дѣ е, кой какъ е, какъ сѫ агитѣ, дѣ убиха Лефтера, дѣ е Добри?—за всичко що ме интересуваше. Не трѣбваше да чакамъ нощьта — и не дочакахъ я! — Щомъ влѣзохъ въ хана, прѣдъ очитѣ ми се прѣдстави страшно зрѣлище: жени, дѣца и дѣвойки пищѣха, мѫже се лутаха насамъ-нататъкъ.... сѣко се тълпѣше, всѣко искаше да види. Тука майки се раздѣляха съ синъ, жени съ мѫжъ, сестра съ братъ, дѣца дребни съ бащица и всѣко думаше: жива раздѣла! Жива раздѣла! Прощавай синко, прощавай татко, прощавай бате — чичо, вуйчо—прощавайте!.. Други гласове тжжни, но твърдо, отговаряха: вие прощавайте! Господъ да прости!

И синджири дрънкаха изъ народа....

Слѣдъ малко викътъ поутихна, народътъ насѣда наоколо по земята и азъ можахъ да видя, кои бѣха причина на тази смутня. Десетина души, навързани на верига, почернѣли отъ бой и мжки, насѣдаха около прощална, наредена трапеза и тжжно, мрачно обрѫщаха очи къмъ народа, който лѣеше вече безмълвни сълзи, горещи сълзи, и глухо, но дълбоко, въздишаше... Но ето кжръ-сердаря, ето още жандари; тѣ грозно изгледаха народа, грубо закрѣщеха и подкараха вързанитѣ. Па́къ викна народътъ, па́къ писнаха жени и дѣца, па́къ сълзи, па́къ прѣгръщания, прощавания и прощавания тежки, святи, искренни...

Но кои бѣха тѣзи злочести, като звѣрове заковани въ желѣза? О, единъ тѣхенъ погледъ, една тѣхна дума, и доста бѣше. Другаритѣ ми, наши другари, братя! Хайдути, народни хайдути! Мжчно посрѣщнахъ тѣхнитѣ погледи, ала погледътъ на единъ ме прониза въ сърдцето, и сълзи слѣдъ сълзи покапаха по гжрдитѣ ми. Никола Дели-Стояновъ боленъ отъ трѣска, осакатялъ отъ бой и просвѣтналъ отъ мжки и страдания, качваха го въ талига, а той като метна погледъ къмъ народа, който погледъ срѣщнахъ и азъ — извика: „прѣдатели ме изѣдоха, майко!"

Съ безкрайна скърбь, съ страшна злоба въ гжрди влѣзохъ въ стаята си—повѣтствува още поета, и се залѣпихъ на прозореца. Насрѣща въ кафенетата чорбаджии играяха на табли и книги; други съ женитѣ си отиваха на разходка и весело разговаряха; черква клѣпеше и викаше народа на молитва... А азъ — въ главата ми се въртѣха страшни мисли — и думахъ си: пролѣли ли сж тѣ, пролѣлъ ли съмъ азъ, и ще пролѣя ли толкова кръви, колкото сълзи пролѣ днесъ невинниятъ народъ?...

Бѣдниятъ народъ! Проклѣти да сж прѣдатели, проклетъ да е всѣки тиранинъ, помазаникъ божи!..“

Но не е само това: поетътъ говори за прѣдатели, които погубили единъ народенъ човѣкъ. Тѣзи прѣдатели, които играятъ на табла и книги по кафенета, и равнодушно гледатъ на живопогребанитѣ десеть души „другари“, ще погубятъ нѣщо по-скжпо, — тѣ ще се опитатъ да очистятъ и Христофоръ Петковъ...

Обстоятелствата на тая тжжна история спадатъ подъ настоящата рубрика, затова ние ще продължимъ своя разказъ.

VI.

Една цѣлна, завършена натура, е всѣкога отзивчива на явленията изъ външния миръ. Още отъ дѣте, Ботйову правѣха впечатлѣние различнитѣ състояния въ Алтжнъ Калоферъ, и още на ранна възрасть у него кипна отмжщение противъ народнитѣ изѣдници. Дошелъ въ Калоферъ сега по двойна заповѣдь: по внушение на своя духъ и по рѣшение на Одеската конспирация, Христофоръ Ботйовъ наблюдава съ очитѣ на своето възмжжало съзнание страшната пропасть, зинала между разнитѣ класи отъ една страна, между тѣхъ и правителството — отъ друга. Какво ще прави? Не за разнообразие, а да издигне умоветѣ и да повика негодуванията, не да насити жаждата си за авантюри, а да прибере силитѣ на сиромащьта въ едно, въ една организация, той ще излѣзе отъ кжщата на Пеша или отъ Калоферската академия, за да отиде при Добри, който го вика, за да влѣзе въ селската кръчма, кждѣто младежьта и сиромащьта го чака. Чу Добри новата бунтовническа пѣсень, която се разнасяше въ подножието на Балкана — и разбра, че тя му иде на помощь; знаеше и Ботйовъ, че горѣ се подвизава народниятъ хайдутинъ, който носи отрицателнитѣ дѣйствия на своето врѣме и който е узапилъ чорбаджиитѣ въ тѣхнитѣ кражби. — Кѫдѣ е Добри, запиталъ Ботйовъ слѣдния день другаритѣ си съученици отъ Калоферската академия. — Горѣ! отговорили тие. Това му стигало. Ботйовъ познава Добри Коприщенеца. Той е отъ четата на Ангелъ войвода, билъ байряктаринъ на Лефтеря, четата на когото се състоѣла повече отъ калоферци, които ходѣли въ Цариградъ на работа. Както Ангелъ и Лефтеръ — повѣствува нашия поетъ, тъй и Добри, бѣха отъ онѣзи класически хайдуци, въ които се явява живота на народа поробенъ съ всичкитѣ отенъци на характера му, на обстоятелствата, които ни очудватъ съ добрини, очудватъ ни и съ злини. Тѣ ходѣха хайдути, както казватъ турцитѣ за насъ — за да покажатъ своето поетическо мѫжество прѣдъ рода и врага и да отвръщатъ за обиди, сторени тѣмъ и на сиромаси, отъ турци и чорбаджии; затуй въ тѣхния животъ нѣма нищо такова, което би могълъ да осѫди човѣкъ по каквато ще логика. (Съчинения, стр. 171).

Одескиятъ конспираторъ цѣни тие високи морални качества на народнитѣ хайдути; но той се научи още въ Одеса, че едно робство, тежко като олово, може да се свали чрѣзъ народна революция и когато у нейнитѣ партизани проникне единодушие, когато тѣ схванатъ необходимостьта отъ тая революция. Частичниятъ бунтъ не може да потресе едно вѣковно робство. Ефектътъ, който той произвежда изъ мѣстодѣйствието, скоро заглъхва, а робството продължава да свирѣпствува повече, и робътъ усѣща по-тежка перустия около шията си. Нашитѣ хайдути, които носѣха класическитѣ добродѣтели на българския народъ, проявяваха единъ по-високъ моралъ въ дѣйствията си. Тѣ не бѣха егоисти, инъкъ не биха понесли тежкия кръстъ на несрѣтата. Но, колкото да бѣше голѣма моралната сила на тѣхнитѣ дѣйствия —, бунтътъ имъ не можеше да постигне никаква широко-национална цѣль. Тѣ дѣйствуваха разединено и още не съзнаваха *нуждата отъ политическо дѣйствие*, естествено свързано съ създаването на една народна организация.

Христо Ботйовъ разбра по-инъкъ дѣйствията на хайдутитѣ. Тѣ ще бждатъ органъ на „народната революция“: хайдутитѣ сж живия протестъ противъ робството, но протестътъ имъ трѣбва да се обедини, и да се корегира наспоредъ назрѣлитѣ нужди на врѣмето.

Годината, когато Ботйовъ е цалуналъ баща и майка, Добри бѣ въ Калоферъ. Слѣдъ като се подвизавалъ изъ Анадола съ Лефтера и слѣдъ убийството на послѣдния, Добри забѣгналъ та се скрилъ у другаритѣ си въ Калоферъ цѣлата зима на 1867. година. Като не го свъртяли тѣснитѣ улици на старо-планинската столица, той излизалъ съ другаритѣ си на Мара Гидикъ, за да държи въ респектъ хорското внимание. Но позналъ Ботйовъ своя човѣкъ, позналъ и Добри своя вдъхновитель. Започнали се седѣнкитѣ въ кръчмитѣ и съборищата по Балкана. — Нашиятъ протестъ, казалъ Ботйовъ на Добри, трѣбва да бжде насоченъ и противъ чорбаджиитѣ и противъ турцитѣ: тѣ сж едно, — тѣ сж равно душмани на народа. Но вашата дѣятелность трѣбва да служи за примѣръ въ друго отношение: да се организира цѣлия народъ, да се дигне една голѣма народна революция, която да измете и чалмата, и калимявката, и чорбаджията. — Ако Христофоръ Петковъ бѣше държалъ единъ урокъ по политическа економия на стария даскалъ Ботю, ако той си бѣше развързалъ езика повече, отколкото позволявало врѣмето и обстоятелствата прѣдъ ротитѣ, за него не сжществувалъ абсолютно никакъвъ резонъ, да не разкрие докрай душата си, цѣлото си мировързрѣние прѣдъ народнитѣ хайдути — неговитѣ надежди и опора, и прѣдъ селската младежь, която той ще революционизира. Народнитѣ хайдути, дѣйствително, бѣха хора необразовани: тѣ носѣха стихийно бунта — повече нищо. Христофоръ Петковъ пристжпилъ да ги запознае съ „основанията“ на „народната революция“, разграничилъ на парчета враговетѣ на народа, и слѣдъ единъ анализъ на економическитѣ и политически причини, които създавали бѣдни и богати, робе и притѣснители — той доказалъ на Добри и неговитѣ другари, че борба трѣбва да се води по всички линии. Просвѣтнало прѣдъ очитѣ на самобитния хайдутинъ. Много назадъ останали и Тотю, и Филипъ и други. Добри разбралъ отъ думитѣ на нашия поетъ, че трѣбва да се бие за всенародно благо, за народна република! Но революционеръ неще каже фантазьоръ. Революционерътъ строи своитѣ системи върху почвата на историческото развитие и върху факти изъ ежедневностьта. Той изучава миналото, за да прѣдвиди бѫдащето, но стоейки върху почвата на бѫдащето, той е въ непримирина борба съ настоящето. Дѣйствията на революционера трѣбва да се свържатъ въ всѣки моментъ съ интереситѣ на онеправданитѣ класи, които му даватъ сила за утрѣшната революция. Животътъ, който е разнищенъ отъ противорѣчия, е въплотена революция, както и революцията е въплотенъ животъ. До послѣдния часъ отъ историята на теглата, въ който тие ще бѫдатъ прѣмахнати, животъ и революция ще означава едно и сѫщо нѣщо. По силата на едно чувство, по силата на едно ясновидство, и като възпитаникъ на рускитѣ шестдесетници — Ботйовъ е схващалъ тази връзка, която му налагала и нуждата отъ жива борба на мѣстна почва.

Видѣхме до кѫдѣ бѣше стигнала мизерията на Калоферъ: чорбаджийската класа си бѣше разпасала учкура и въ лѣво и въ дѣсно обираше. Тя се ползуваше отъ положението си да взема сто за едно и да плаща петь пари надница за единъ убийственъ трудъ; тая класа, съ непозната въ историята алчность, се ползуваше и отъ изкуственнитѣ процеси, съчинявани отъ самото парвителство, за да скубе народа. Когато Христо

Ботйовъ се върна въ Калоферъ, процесътъ за калоферската мѣра бѣше въ своя разгаръ, а чорбаджиитѣ дерѣха отъ едно яре двѣ кожи. Но, почакайте синковци! ще видите и Вие бялия вълкъ... Христофоръ Петковъ не каза „добъръ день“ на Недѣлчо чорбаджи, слизайки отъ сливенската талига: той го изгледа кръвнишки и бутна капията на даскалската колиба. Това не е безъ значение, това не е безъ смисълъ...

— Какво стана съ мерата, запиталъ Ботйовъ.

— Продължава, тжжно въздъхналъ бащата. Оголиха народа. Изпродадоха и мѣнцитѣ на сиромащьта.

— А защо имъ не изрѣжете главитѣ на тие кучета! — викналъ още първия день синътъ.

Но Добри е тука. Слѣдъ като се разбрали „по всички въпроси“, двамата хайдука — Добри и Христофоръ Петковъ, рѣшили да изкара първия горѣ една по-силна чета отъ млади момци, която ще слиза и обира въ името на „народната революция“, а на чорбаджиитѣ далъ ултиматумъ... „Наистина, спомня си Ботйовъ три години по-сетнѣ — въ три години хайдутлукъ тѣ — Добри и неговата дружина — много обири направиха, много убийства; но отъ убититѣ имаше ли поне единъ, който да не бѣше изгорилъ най-малко 10 сиромашки души, а отъ обранитѣ — който да не обира свѣта срѣдъ пладне? Не бѣха ли всичкитѣ народни изядници?“ 1)

Свѣтлитѣ дни ставатъ исторически дни.

Часъ-два въ училището — Христофоръ Петковъ взелъ да снове прѣзъ останалото врѣме на деньтъ до Балкана, до съсѣдни села и въ кръчмата. Запъпляли хайдути насамъ-натакъкъ да прилагатъ инструкции, които имъ давалъ войводата или инспира-

---

1) Съчиненія, стр. 172. По спора за гората, за който иде рѣчь въ текста, вижъ и кореспонденциитѣ на Ботю Петковъ въ цитиранитѣ броеве на „Цариградски Вѣстникъ“.

тора. Събранията на Мара Гидикъ зачестили. Оголели сиромаси, посвѣтени въ новата вѣра, въ новата надежда, че „народната революция“ е близко, че тя ще имъ донесе или повърне откраднатото, слушали и пѣснитѣ и рѣчитѣ на нашия комунистъ, и отъ това имъ ставало по-леко. — Дигай високо знамето на революцията — викалъ комунистътъ на войводата. Бий всѣка народна гадь, всѣки читакъ — отмъщавай за най-малкото зло! — И броятъ на бунтовницитѣ растелъ, увеличилъ се колкото пѣсъкътъ на морското дъно: въ всѣко село по Гиопца имало и конакъ, въ всѣка кжща и ятакъ. Младежитѣ получили едно „развито чувство“ за революцкя и тѣ, заедно съ цѣлата Добрева дружина, ще чупятъ правителственни и общественни вериги. „Всичкитѣ ги познаваме, съ мнозина сме били приятели, и всички излѣзоха хайдути не да грабятъ и убиватъ било кого било, както правятъ турскитѣ злодѣйци, а да се избавятъ отъ веригитѣ правителственни и общественни, и да отмъстятъ на тѣзи, що тъй безмилостно глобѣха бѣдния народъ.“ [1]

Прѣзъ това врѣме кръчмата на Минко Калмукътъ въ горнята махала се прѣвърнала на политически клубъ, въ който се рѣшавала и сждбата на Турция, и тая на чорбаджиитѣ, и оная на царетѣ. Добри е пратенъ на Балкана, но неговото дѣло, дѣлото на „народната революция“, би пропаднало, ако не се спечели сиромащьта, която най-голѣмъ интересъ има да разруши държавата. Ржцѣ — попукани отъ работа, лица — изпити отъ денонощно бдѣние надъ иглата или чарка, до сега отчаяни и обезвѣрени, взели да пълнятъ селската кръчма, въ която първо мѣсто държалъ даскалския синъ. Принципитѣ на комунизмътъ били разгледани на кръчмарската маса отъ алфа до омега.

---

[1] Съчинения, стр. 172.

Съ живописенъ слогъ доказалъ Ботйовъ на калоферскитѣ плебеи, че слѣдъ народната революция, тѣ ще изгубятъ само тежкото си робство, а ще спечелятъ едно по-сносно положение. „Новата наука заповѣдва на всички да работятъ и да нѣма сиромаси и богати. Комунизмътъ е новото християнство за народитѣ. Той ще отсѣче ржцѣтѣ на изѣдницитѣ и тиранитѣ, той ще донесе равенство и братство между народитѣ.“ И съобщавалъ Ботйовъ, че „новата наука“ печелила все повече партизани, и не е далечъ деньтъ, когато ще грейне „слънцето на новия животъ“. За да направи достжпна проповѣдьта въ клуба, той се ползувалъ отъ положението на Калоферъ, отъ неговата кратка история, и примѣритѣ отъ турското правосждие, които Калоферци наблюдавали. Противъ правителството, чорбаджията и царя, ето кждѣ трѣбва да бждатъ насочени стрѣлитѣ.

Покрай жестокитѣ рѣчи противъ чорбаджийската каста и правителството, Христофоръ Ботйовъ държалъ и нѣколко антидинастически рѣчи, една отъ които направила силно впечатлѣние. За да докаже, че царетѣ сж винаги една национална опасность, Христофоръ Петковъ се докосналъ до сждбата на Людовика XVI. „Народътъ, казалъ нашиятъ комунистъ, искаше да се освободи, искаше да се избави отъ феодализма и провъзгласи всеобща революция. Но когато неговитѣ законни избраници засѣдавали въ народното събрание да ограничатъ правата на кралската власть, Людовикъ XVI. създалъ контра революция. Уловенъ като лисица въ капанъ, и запитанъ, защо на 23. юни 1789. година пратилъ войски да заградятъ народното събрание, като искалъ да диктува закони на нацията, той отговорилъ: „защото не сжществува законъ, който да ми забранява това. Азъ бѣхъ господарь да заповѣдвамъ на войскитѣ да тръгнатъ“. Този тиранически отговоръ — продължилъ рѣчьта си българския комунистъ — показва, че царетѣ не само сж една постоянна опасность, но че царската власть е произволна. Това показва, че народитѣ не могатъ да иматъ нищо общо съ царетѣ. Всѣки царь е едно чудовище, което народътъ трѣбва да убие. Забравилъ, види се, само да продължи въ духътъ на Сенъ-Жюста,[1] че „ако царьтъ е единъ човѣкъ, той е единъ неприятель, който трѣбва да бжде убитъ още по-скоро.“ — „Султанъ, царь, кралъ или князь — това е все едно: заедно съ правителствата и чорбаджиитѣ, тѣ сж заговоръ противъ живота на народитѣ.“ — Кипели страститѣ, разпалили се мозъцитѣ, тичнали млади и стари — чувственно подмладѣли, къмъ Мара Гидикъ, да ломятъ „общественнитѣ и правителственни вериги“. Читакъ не смѣелъ говедата си да пусне въ калоферска мера, чорбаджиитѣ взели да се гушатъ не въ кафенета, а въ кжщи —; и тѣ взели да си шушукатъ нѣщо.

Дошелъ деньтъ 11. май 1867. година.

VII.

Изтежко пъшкалъ едва що привдигналия се отъ болничното легло баща. Слушалъ и виждалъ той съ очитѣ си, що върши синътъ му, и трудно понасялъ мъмрянето на чорбаджиитѣ калоферски. Съчувствувалъ той на синътъ въ мжжката му агитация. Защото и самъ ще да се е убѣдилъ, че „на тѣзи „магарета“ — чорбаджиитѣ „само колътъ може да дойде доака.“ Но онова, косто нéмогълъ да прѣглътне лесно бащата, била крайността на синътъ. — „Поне да бжде по-прѣдпазливъ — иди-дойди, ала както я кара, скоро ще подпали цѣлата Гиопца“.

---

[1] Аналогични на горнитѣ думи, които дължимъ на точни спомени, намираме въ една рѣчь на Сенъ-Жюста, която е държалъ французския революционеръ къмъ края на 89. година. La royauté est chos hors nature; nul rapport naturel de peuple à roi; un roi est un monstre qu'il faut étouffer“. (Вж. J. Michelet, Histoire de la révolution Française, томъ VI. стр. 167.).

Единъ разговоръ въ общината, станалъ съ цѣль да се нажули даскалъ Ботю, за да „посъди немирниятъ“, ни дава слабо впечатлѣние за характера на Ботйовата пропаганда.

— Какви сѫ тѣзи маскарлъци отъ него — казалъ чорбаджи Недѣлчо: дойдатъ дѣцата отъ училище и ми разправятъ, че имъ говорилъ противъ бога и противъ богатитѣ. Нищо не ставало ясакъ въ дюната, само измѣни ставали, а всичкото зайре се запазвало. Какво е това?

— Това е наука, чорбаджи — отговарялъ даскалъ Ботю, новата наука учила, споредъ както разправя Христо, че ето това, демекъ, всичко което ни обикаля, е́ това, което виждашъ съ очи и пипашъ съ рѫцѣ, се казва вещество; то си промѣня вида, формата, но не се губило. Ти можешъ да умрѣшъ — но отъ тебе нищо нѣма да се изгуби.

— Какъ така ще умра, изкрѣщялъ чорбаджи Недѣлчо; ами защо е дрънкалъ противъ бога, противъ поповетѣ и противъ султана?

— Това е негова работа — отговорилъ даскалъ Ботю. Тъй сѫ го научили въ Русия, така говори. Никой не може да отиде противъ своята наука.

— Ами какви сѫ тѣзи лудории изъ кръчмата на Калмукътъ, какво прави той съ оня чапкѫнинъ, който бѣга по Мара Гидикъ, и защо снове по селата…

Студенъ потъ побило цѣлото тѣло на болнавиятъ още даскалъ. Чорбаджиискитѣ шпиони подшушнали всичко, каквото се говорѣло въ революционния клубъ, и чорбаджиитѣ знаели, че народната революция ха-днесъ, ха-утрѣ ще избухне, а тѣхнитѣ глави даскалскиятъ синъ въ селското хорище щѣлъ на пръте да побие и ще ги украси съ надписи: „изядници“.

— Всичко това какво е, ако не бунтъ противъ царщината? — запиталъ чорбаджи Недѣлчо. Сѣпни му малко юздитѣ, докато е рано…

Съ голѣмо огорчение напусналъ „общината“ Ботйовия баща и цѣлъ день трѣска го трѣсла. — „Тѣзи маскари, не си поплюватъ на ржцѣтѣ — казалъ на себе си той; малко ли майки сж разплакали?!“ Но да „направи бѣлѣжка“ и на „немирникътъ“, не смѣелъ. Той говори постоянно за революция, за изядници, за кръвь — прѣдъ такъвъ човѣкъ. естественно, трѣбва да бждешъ внимателенъ.

На 10. май 1867. год. цѣлиятъ персоналъ отъ Калоферскитѣ академии трѣскаво се приготовлявалъ за великия праздникъ. Училищата били накичени съ вѣнци, всичко било приготвено, а селския кехая отъ тритѣ хълма въ Калоферъ съ високъ гласъ възвѣстилъ на народа, че утрѣ е праздникътъ св. Кирилъ и Методи, въ голѣмия училищенъ дворъ ще се отслужи молебенъ, затова чорбаджиитѣ заповѣдвали: жени, мжже, дѣца, млади и стари, да бждатъ тамъ.

На 11. цѣло Калоферъ въ празднично облекло се стѣкло да се любува на праздника. Подредени били Ботйовитѣ „роти“, а възпитаницитѣ на революционния клубъ очаквали часъ по-скоро де се свърши попското мърморене, за да се появи „бати Христо.“

Бащата, който си знаялъ стоката, не искалъ да го пусне да говори: на академическото съвѣщание попървия день заявилъ, че по слабость, той неможе да издържи една „сказка“, каквато „подобава за случая“, затова се обърналъ къмъ по-стария персоналъ съ настояване единъ отъ по-опитнитѣ колеги да „вземе сказката.“ — „Христо е младъ още за тие работи“ — избързалъ да забѣлѣжи хитрия баща. — „Не, не, — обърналъ се тоя: азъ ще държа сказката.“ Рѣшено — свършено. — „Хемъ бжди по-здържанъ и прѣдпазливъ — забѣлѣжилъ му даскалъ Ботю вечерьта, когато сѣднали на софрата. Онѣзи красти и вчера ма са хокали.“ — „Азъ зная“ — отговорилъ синътъ.

Може и сами да се досѣщате, че даскалъ Ботю цѣлата нощь е прѣкаралъ въ най-безпокойни сънища. Слѣдующия день обаче, той отново падналъ на леглото.

Трѣбва да кажемъ, че въ тая епоха всички „сказки", казвани на праздникътъ св. Кирилъ и Методи безъ изключение сж били едно калпаво славословие на султанъ и патрика. Безъ да се помене свѣтлото име на подишаха, безъ да му се изпѣе нѣкои нескопосанъ химнъ, като тоя съчиненъ отъ П. Р. Славйковъ —

„... слава, честь и похвала
По всичка да гърми земля,
Султанското да слави имя!
И Българския нашъ народъ
Прѣзъ всичкия си свой животъ
Да вика: „много му години"! —

не е могло да мине нито едно национално тържество, а пъкъ на св. Кирилъ и Методи тие химни стигали своя връхъ. Може би Калоферъ, който извадилъ най-скжпото си облекло за тоя день, да е мислилъ, че одескиятъ гимназистъ ще „изтърси" нѣкое славословие поербапъ отъ всички досегашни. Това ние не знаемъ. Но онова, което знаемъ е, че сжщиятъ день и нощьта срѣщу 11. сж станали двѣ тайни събрания, на които се взело рѣшение да присжтсвуватъ на молебена всички калоферски прозелити на новата вѣра. Въ тие двѣ събрания били набѣлѣжени и главнитѣ точки на „революционната рѣчь". Съдържанието на рѣчьта трѣбвало да се изчерпи първо съ това, като се изложи много на кратко миналото на българския народъ, сетнѣ да се каже нѣщо за падането на България и чататъкъ цѣлата рѣчь да се върти противъ съврѣменната тирания, противъ султана и противъ чорбаджийтѣ, като не се пропусне случая „прѣдъ всичкия народъ" да се обяватъ „цѣлитѣ на народната революция". А когато ораторътъ говори — прозелититѣ, разпръснати между народа на купчини, ще потвърдяватъ думитѣ му съ викове: „вѣрно“, „браво“ и други.

Програмата била изпълнена, дошелъ редътъ за „сказката“.

Христофоръ Петковъ скокналъ на единъ високъ бѣлъ камъкъ¹) и развѣялъ дългитѣ кѫдри. Старитѣ жени взели да се споглеждатъ една друга, когато стигналъ до „съврѣменното положение“, чорбаджи Недѣлчо се изкашлялъ и дръзналъ да продума, че „тѣзи работи насъ не ни минуватъ“. Сякашъ, Ботйовъ това и чакалъ. Полемиката бѣше неговата стихия, като литераторъ и публицистъ, — като ораторъ на 11. май той доказалъ, че съ нея може да си служи и за „практически цѣли“. Възползуванъ отъ „възраженията“ на чорбаджията, той блъсналъ съ кракъ и се обърналъ къмъ него. По-малодушнитѣ баби заблагоразсѫдили да очистатъ полето на тая гледка: „мари, че може ли пъкъ толкова: да прѣкослови и на чорбаджи Недѣлко. Втаса тя“. Христофоръ Петковъ продължавалъ своята. Чорбаджи Недѣлчо се разфучалъ и тръгналъ подиръ страхливитѣ баби. — „Погледнете ортака на правителството — рѣкълъ Христофоръ Петковъ; ето и останалитѣ му аркадаши. Ние нѣмаме нужда отъ чорбаджиитѣ, тѣ сѫ едно зло“. — „Вѣрно!“ — подемала ротата и прозелититѣ. Когато станалъ да изложи задачата на новата народна революция и завършилъ съ думитѣ: „да живѣ свѣщенната свобода!“ — едно силно урра разцѣпило Калофера, което Тунджа разнесла надолѣ по цѣлата котловина.

Много вдовици, окрадени отъ чорбаджиитѣ, плакали, когато Ботйовъ рисувалъ халътъ имъ; много из-

---

[1] Този камъкъ и до день днешенъ се подмята изъ голѣмия дворъ на основното днесъ училище, нѣкогашно вмѣстилище на Калоферската академия.

пити лица просвѣтнали, когато нашиятъ комунистъ имъ рисувалъ бѫдащия рай; безчислено количество млади сърдца хайдушки затуптѣли, когато имъ заговорилъ за новитѣ подвизи, които робътъ очаква отъ тѣхъ.

Тоя день е билъ първото тържество за Ботйовитѣ идеи, послѣдниятъ день отъ тежкитѣ мѫки за бащата — и сѫдбоносния день за „другаритѣ“ на Христофора Петкова.

Засѣгнати въ своето честолюбие и интереси, ранени тежко въ сърдцето отъ дръзката рѣчь на „чапкѫнина“ и отъ бурнитѣ акламации на народа, чорбаджиитѣ направили още на 11. слѣдъ обѣдъ „съвѣтъ“, въ който рѣшили да очистятъ „немирнитѣ глави“, а сѫщо така да се освободятъ и отъ „даскалския синъ“.

VIII.

Въ първата изповѣдь до майка си, поетътъ ѝ говори:

Не плачи, майко, не тѫжи,
Че станахъ ази хайдутинъ,
Хайдутинъ, майко, бунтовникъ,
Та тебе клѣта оставихъ
За първо чедо да жалишъ!
Но кълни, майко, проклинай
Тазъ турска черна прокуда,
Дѣто насъ млади пропѫди
По тази тежка чужбина…

Чорбджийскиятъ съвѣтъ обявилъ поета за „вагабонтинъ“, а Добри съ неговата дружина за „разбойници“. По логиката на правителственнитѣ ортаци, „разбойницитѣ“ трѣбвало да се избиятъ, а вагабонтина, като синъ на единъ всепочитанъ даскалъ—да се пропѫди. Рѣшението било изпълнено по всичкитѣ закони на чорбаджийската подлость. Нѣкой си Иванчо Клатната, нарѣченъ още

Гюладжията, единъ отъ шпионитѣ на властьта и на калоферскитѣ чорбаджии, който въ сжщето врѣме служилъ и за водачъ на царскитѣ потери, сполучилъ да се вмъкне въ лагера на четата въ Стария Балканъ, и по единъ подълъ начинъ убилъ Добри войвода. Участьта на останалитѣ „другари" ни е извѣстна: съ думи, откжснати отъ обляно въ кръвь сърдце, Ботйовъ ни е разправи. Гледката е била неописуема. Когато Христофоръ Петковъ се научилъ за неочакваната кончина на Добри, сѣдка не го хванала на едно мѣсто. Той тичалъ изъ селото като смаянъ, съвѣтвалъ се съ приятенитѣ, какъ да се притекатъ на помощь горѣ на Балкана, но . . . късно. Часть отъ дружината била пръсната, други избити изъ засада, а трета часть, около 10-ина души, влачили синджири. Тѣхъ Ботйовъ срѣщналъ да каратъ откъмъ Балкана, за тѣхъ ни повѣствува той въ познатитѣ редове. „Жално е юнакъ да падне! Тежко му, който се хване!" Чорбаджиитѣ изиграли своята роля. Тѣ се спасили отъ единъ бичъ, който е билъ едно крило за бѣдния народъ.

Събитието подѣйствувало силно върху чувствителната душа на поета.

Той забравилъ и любовь и майчина усмивка; — потжналъ въ мисли, той чертае нови планове противъ тиранитѣ и прѣдателитѣ. Той не губи надежда. Смъртьта на единъ революционеръ създава десеть нови. Тиранитѣ и прѣдателитѣ правятъ всѣкога непълни своитѣ смѣтки. Тѣ мислятъ че отсѣчената глава не говори, когато смъртьта на бунтовникътъ има по-краснорѣчивъ езикъ. Убийството на единъ или десетки бунтовници не е прѣмахване на условията, които сж ги създали. Когато тиранитѣ оросяватъ земята съ човѣшка кръвь, това ще каже, че тѣ сами торятъ почвата за по-голѣмо отмъщение. Христофоръ Петковъ не е чуждъ на тая мисъль. Добри, неговитѣ другари, съ които той прѣкара 5 — 6 мѣсеца въ Калоферъ и на Мара Гидикъ, поднаха, но сѣмето е хвърлено: съ него едноврѣменно сж работили Раковски, Хаджи Димитъръ, и толкова други — : масата е раздвижена, тя ще се вдигне, тя нѣма вѣчно да влачи синджири. И въображението поетово рисува цѣла картина — тамъ, кждѣто

... буря кърши клонове,
А сабя ги свива на вѣнецъ;

тамъ, кждѣто сж зинали
страшни долове,
И пищи въ тѣхъ зърно отъ свинецъ.
И смъртьта й тамъ мила усмивка,
А хладенъ гробъ сладка почивка.

Борбата е открита и, въ нейно име, той ще напусне майка и скжпо либе, за да стои здраво на своитѣ позиции. Ала не за изненада на поета, даскалъ Ботю прѣстаналъ да гледа равнодушно на сина си: избиването на Ботйовитѣ другари, заканитѣ на чорбаджиитѣ, оплахата, която неговата майска рѣчь произвела въ благороднитѣ калоферски общественни срѣди, както и шушуканията между кжръ-сердаря и чорбаджи Недѣлко, всичко това стрѣснало бащата, който заблагоразсждилъ да спаси буйния Христо: „— така нѣма се отиде дълго врѣме.“ Христофоръ Петковъ си позволилъ еднажъ да хвърли нѣколко храчки върху чорбаджиитѣ, които, слѣдъ избиването на четата, пакъ се почувствали свободни, а това прѣстжпление дигнало тѣхната жлъчка. — „Вие не само сте изѣдници, но сте и най-мръсни прѣдатели — казалъ имъ въ очитѣ Христофоръ Петковъ. Вие убихте Добри, вие ще доубиете народа.“

Нѣмало никакво съмнѣние, че както за Добревата чета прѣди седмица — двѣ, така и за Христофоръ Петковъ сега, станало съвсѣмъ тѣсно въ Калоферъ. Чорбаджиитѣ сж силни съ властьта, която държѣли въ ржцѣтѣ си — тѣ нѣма да се подложатъ вѣчно да ги

Гюладжията, единъ отъ шпионитѣ на властьта и на калоферскитѣ чорбаджии, който въ сжщето врѣме служилъ и за водачъ на царскитѣ потери, сполучилъ да се вмъкне въ лагера на четата въ Стария Балканъ, и по единъ подълъ начинъ убилъ Добри войвода. Участьта на останалитѣ „другари“ ни е извѣстна: съ думи, откжснати отъ обляно въ кръвь сърдце, Ботйовъ ни е разправи. Гледката е била неописуема. Когато Христофоръ Петковъ се научилъ за неочакваната кончина на Добри, сѣдка не го хванала на едно мѣсто. Той тичалъ изъ селото като смаянъ, съвѣтвалъ се съ приятенитѣ, какъ да се притекатъ на помощь горѣ на Балкана, но . . . късно. Часть отъ дружината била пръсната, други избити изъ засада, а трета часть, около 10-ина души, влачили синджири. Тѣхъ Ботйовъ срѣщналъ да каратъ откъмъ Балкана, за тѣхъ ни повѣствува той въ познатитѣ редове. „Жално е юнакъ да падне! Тежко му, който се хване!“ Чорбаджиитѣ изиграли своята роля. Тѣ се спасили отъ единъ бичъ, който е билъ едно крило за бѣдния народъ.

Събитието подѣйствувало силно върху чувствителната душа на поета.

Той забравилъ и любовь и майчина усмивка; — потжналъ въ мисли, той чертае нови планове противъ тиранитѣ и прѣдателитѣ. Той не губи надежда. Смъртьта на единъ революционеръ създава десеть нови. Тиранитѣ и прѣдателитѣ правятъ всѣкога непълни своитѣ смѣтки. Тѣ мислятъ че отсѣчената глава не говори, когато смъртьта на бунтовникътъ има по-краснорѣчивъ езикъ. Убийството на единъ или десетки бунтовници не е прѣмахване на условията, които сж ги създали. Когато тиранитѣ оросяватъ земята съ човѣшка кръвь, това ще каже, че тѣ сами торятъ почвата за по-голѣмо отмъщение. Христофоръ Петковъ не е чуждъ на тая мисъль. Добри, неговитѣ другари, съ които той прѣкара 5 — 6 мѣсеца въ Калоферъ и на Мара Гидикъ, поднаха, но сѣмето е хвърлено: съ него едноврҍменно сѫ работили Раковски, Хаджи Димитъръ, и толкова други — : масата е раздвижена, тя ще се вдигне, тя нҍма вҍчно да влачи синджири. И въображението поетово рисува цҍла картина — тамъ, кѫдҍто

... буря кърши клонове,
А сабя ги свива на вҍнецъ;

тамъ, кѫдҍто сѫ зинали
страшни долове,

И пищи въ тҍхъ зърно отъ свинецъ.
И смъртьта й тамъ мила усмивка,
А хладенъ гробъ сладка почивка.

Борбата е открита и, въ нейно име, той ще напусне майка и скѫпо либе, за да стои здраво на своитҍ позиции. Ала не за изненада на поета, даскалъ Ботю прҍстаналъ да гледа равнодушно на сина си: избиването на Ботйовитҍ другари, заканитҍ на чорбаджиитҍ, оплахата, която неговата майска рҍчь произвела въ благороднитҍ калоферски общественни срҍди, както и шушуканията между кѫръ-сердаря и чорбаджи Недҍлко, всичко това стрҍснало бащата, който заблагоразсѫдилъ да спаси буйния Христо: „— така нҍма се отиде дълго врҍме.“ Христофоръ Петковъ си позволилъ еднажъ да хвърли нҍколко храчки върху чорбаджиитҍ, които, слҍдъ избиването на четата, пакъ се почувствали свободни, а това прҍстѫпление дигнало тҍхната жлъчка. — „Вие не само сте изҍдници, но сте и най-мръсни прҍдатели — казалъ имъ въ очитҍ Христофоръ Петковъ. Вие убихте Добри, вие ще доубиете народа.“

Нҍмало никакво съмнҍние, че както за Добревата чета прҍди седмица — двҍ, така и за Христофоръ Петковъ сега, станало съвсҍмъ тҍсно въ Калоферъ. Чорбаджиитҍ сѫ силни съ властьта, която държҍли въ рѫцҍтҍ си — тҍ нҍма да се подложатъ вҍчно да ги третира единъ даскалски синъ, „който яде тѣхния хлѣбъ“ ...

Мило и драго залагалъ даскалъ Ботю да скѫта нѣколко стотини гроша, за да проводи синътъ далечъ отъ България, да се учи отново на наука и... да го избави отъ явна смърть.

Прѣзъ нощьта на 14. септември, Христофоръ Петковъ за послѣденъ пѫть се видѣлъ съ своето „първо либе“.

На 15. той потеглилъ отново за Русия.

Въздъхнали си чорбаджиитѣ, отлекнало на чорбаджи Недѣлко. Възрадвала се и буля Ботйовица, че първо чедо „кандисало“ отново да се учи, та вмѣсто „нехранимайко“, голѣмъ човѣкъ да стане...

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА.

Бѣгство изъ България.

На пжть за университетска наука? — Желанието на бащата и тайното рѣшение на синътъ. — Въ Гюргево. — „Фаталната“ срѣща. — Хаджи Димитъръ и Христо Ботйовъ. — Въ кръчмата на Царски. — Единъ разговоръ за Добри. — Протестътъ и заканитѣ на хжшоветѣ. — Христо Ботйовъ влияе върху хайдушкитѣ убѣждения на Хаджи Димитъръ. — Една весела нощь. — На пжть за Букурещъ. — Едно „топло мѣсто“. - Два мѣсеца въ медицинското училище. — При смъртния одъръ на Раковски. — Въ Браила. — Дѣдо Желю, Хаджи Димитъръ и Христо Ботйовъ. — Триумвиратъ. — Тайното рѣшение. — За Одеса?

I.

Всѣки новъ день прибавялъ нови факти за рѣшението на бащата часъ по-скоро да избави синътъ си отъ Калоферъ. Неговата дълбока обичь къмъ първото си чедо, и убѣждението му, че синътъ носи дарби, които биха били украшение за родъ и за отечество, карали даскалъ Ботю да не е равнодушенъ нито къмъ ръмжението на чорбаджиитѣ, нито къмъ клюкитѣ по сокацитѣ. Много често вече захваналъ синътъ да пѣе и декламира руски революционни пѣсни, още не дообработената добрѣ „Хайдути“ —, много зачестили инцидентитѣ между Хрисофора Петкова и чорбаджиитѣ. Слѣдъ съвѣта на 11. май, послѣдвало новъ чорбаджийски съвѣтъ, специално за даскалския синъ. Да не бѣха имали прѣдъ себе си даскалъ Ботю, чорбаджиитѣ биха отдавна свѣтили масло и Ботйову. Ако съ единъ махъ унищожиха цѣла чета, която бѣ звладѣла Балкана и сърдцата на жителитѣ отъ цѣла Гиопца, ако накараха всички „прозелити“ да се сплашатъ, колко по-лесно би било да прѣтрѣпятъ Христофора, който нито се криелъ, нито избѣгвалъ срѣщата съ „неприятеля“. Но даскалъ Ботю самъ е една морална сила и не е чудно, единъ скандалъ надъ неговиятъ обиченъ синъ да костува и главата на чорбаджи Недѣлчо. Ще затриятъ синътъ на даскала, но прѣди да се подлагатъ на рискъ, като ненадѣйно дигнатъ цѣла Гиопца противъ себе си, нека употрѣбятъ послѣдни усилья. Благоразумието, ако не е полезно, въ всѣки случай, не е излишно. Убийството на единъ човѣкъ не е убийство на една муха.

Било е нѣкой день на мѣсецъ септември, когато „съвѣта“ повикалъ бащата да му направи бѣлѣжка „за послѣденъ пѫть“, та да „прибере юздитѣ на сина си“. „За тебе и за доброто на чадото ти сме те повикали, рекълъ чорбаджи Недѣлчо. Изтрѣпахме оние чапкѫни и рѣкохме, че всичко ще миряса. Твоятъ Христо продължава да мѫти водата. Остави дѣто не ни зачита за мангѫръ, но си е позволилъ да оскърби и кѫръ-сердаря. Ние ти казваме, че животътъ на синътъ ти е въ опасность. Зѫбятъ се читацитѣ — сетнѣ не отговаряме“. Гузната съвѣсть на чорбаджиитѣ даскалъ Ботю прочелъ много добрѣ. Че може да „стане нѣщо“ — мислилъ си бащата, това е вѣрно: колко пари ти чини да дигашъ врява, слѣдъ като бѫде притрѣпанъ? Пъкъ и дѣ има правосѫдие? Правдата обикаляше границитѣ на империята, но тя се страхуваше да надникне въ Турция. Хиляди стрѣли бѣха насочени противъ нея. Ще дигнешъ селото противъ истинскитѣ убийци: всѣко чудо за три дни.

Въ този послѣденъ „съвѣтъ“, доколкото намъ е извѣстно, даскалъ Ботю все не оставилъ безъ защита синътъ си. Но все пакъ той напусналъ „засѣданието“ съ дълбокото убѣждение, че „Христо часъ по-скоро трѣбва да вземе дрѣметѣ“. Такова било убѣждението и на майката. Самъ поетътъ не билъ на противно мнѣние. Обаче, всички горни факти, както и признанията на Ботйовъ, че той е прѣслѣдванъ отъ калоферскитѣ чорбаджии съ заплашвание да бжде убитъ — говорятъ, че рѣшението да избѣга изъ България, не е съвпадало съ желанието на бащата да го избави отъ опасность, за да го направи „голѣмъ човѣкъ“. Интимното рѣшение на Христофора е било да побѣгне изъ гората, но бидѣйки сила. Такава той можеше да бжде само при помощьта на единъ старъ авторитетъ. Обаче, всичкитѣ нему познати хайдути бѣха избити. Добри падна, а слѣдъ смъртьта си тоя не остави наслѣдникъ, популяренъ между народа, съ когото Ботйовъ би могълъ да продължи неговото дѣло. Останалитѣ живи момци влачеха синджири. На кждѣ да тръгне? Да пропаднатъ härplanовете —

да изгинатъ сѣмената, хвърлени между народа за великата народна революция — това не може да бжде! Той е слушалъ, че всички хайдути бѣгатъ въ Ромжния, че тамъ се намиратъ героитѣ на бждащето вардинско събитие, че може би „Хаджията“ и „Караджата“ ще сж тамъ —: съ тѣхъ той ще се срѣщне, както и съ Раковски, съ тѣхъ той ще да промисли новъ планъ за дѣйствие, за нова пропаганда. Неговото рѣшение още отъ Одеса — да пропагандира идеитѣ на революцията, не го напуща. Революцията не е актъ на единъ моментъ: докато настжпи, тя трѣбва да се подготви.

Такова е било интимното рѣшение на Христо Ботйовъ, когато даскалъ Ботю му обявилъ, че „тука е безполезно да си губи врѣмето“. Вѣчно да бждешъ даскалъ не е килипиръ. Въ бждаще България щѣла да има нужда отъ повече учени хора, а гимназиалното образование е недостатъчно. Иди — думалъ даскалъ Ботю —, иди въ университета и всецѣло се прѣдай на науката. Недѣй забравя таланта си. — Христо Ботйовъ приелъ съ голѣма радость прѣдложението на бащата. — „Да се махна отъ тѣзи звѣрве, казалъ той, да се пръждосамъ далече отъ убиицитѣ на народа“.

Два дни прѣди бѣгството,[1] бащата и синътъ имали единъ малъкъ споръ относително „маршрута“. Даскалъ Ботю настоявалъ „за по-голѣма краткость“ синътъ да мине прѣзъ Цариградъ — Одеса, за Москва. — „Този пжть ми е отвратителенъ, възразилъ Ботйовъ. Бѣгамъ отъ изѣдници, ще отивамъ въ столицата на тиранитѣ“. И настоявалъ той да мине прѣзъ Русчукъ — Гюргево — Букурещъ и т.н. Единъ прѣдвидливъ баща би могълъ да се осъмни въ настойчивостьта на Ботйова да мине право прѣзъ Балкана за Гюргево. Но даскалъ Ботю билъ по-скроменъ въ подозрѣнията си. Той не допускалъ, „че артъкъ синътъ ще бжде толкова хитъръ“ — нарочно да начертае тоя „маршрутъ“, за да се срѣщне съ нѣкакви бунтовници . . .

Бащата кандисалъ. „Ще минешъ отъ тамъ, но бжди внимателенъ. Недѣй се бави по пжтя. Тегли право за университета!“

На 15. септември 1867. година бащата за послѣденъ пжть цалуналъ красивия си синъ съ триста заржщи да бжде „благоразуменъ“ и „прилеженъ“, а майката — съ плачъ пригръщала своя соколъ, молейки го — да не ги забравя.

---

[1] Неоспоримъ е факта, че слѣдъ случкитѣ, описани въ прѣдшедствующата глава, чорбаджиитѣ измѣнили на първото си рѣшение — да пропждятъ изъ Калоферъ Христофора Петкова: тѣхното послѣдно рѣшение било да очистятъ и Ботйова, както направиха съ Добри. Прѣди да забѣгне — а по убѣждението на бащата, съ което умисломъ заблудилъ и великодушнитѣ чорбаджии — да замине да се учи —, Христо Ботйовъ се е криелъ извѣстно врѣме въ кжщата на попъ Петко, близу до църквата Св. Богородица.

Потеглилъ Ботйовъ нагорѣ прѣзъ' Балкана и хиляди мисли запъпляли изъ главата му. Далечъ отъ робската земя, той ще свободно да проповѣдва своето слово, ще да печели партизани за идеитѣ си между бѣгалцитѣ, ще се види съ Желю и съ Хаджията, за които му бѣше говорилъ нѣщо Добри, ще имъ прикаже сждбата на Добревата чета — пакъ и самъ единъ денъ ще осъмне надъ Калоферския Балканъ, дѣто на шишъ ще върти и Недѣлчо чорбаджи, и Гюладжията, и кжръ-сердаря. Въ неговата горѣща фантазия това врѣме се рисува да е близко. То ще настжпи толкова по-бърже, колкото повече пропагандира, колкото повече дѣйствува за възприемането на „новитѣ начала“, които той посея въ Калоферъ и въ които ще посвѣти старитѣ хайдути. Споредъ Ботйова, който бѣше възпитанъ въ по-друга школа, отколкото Раковски и други, простото харамийство трѣбва да се прѣвърне въ политическо хайдутство, да вземе характерътъ на политическа партия, та да воюва за опрѣдѣлени политически идеали. Дѣйствията на всичкитѣ войводи трѣбва да носятъ политически характеръ. Политическото хайдутство започва съ Раковски, но съ Левски — Ботйовъ то става революционна сила. Хайдушкото движение въ Сърбия и Херцеговина по необходимость бѣше политическо движение. Такова трѣбва да бжде и българското, като освѣнъ това въ дѣйствията си трѣбва да носи по-богато съдържание. Той ще отиде въ Ромжния и ще каже на хайдутитѣ, въ това число и на Раковски —, които би срѣщналъ тамъ, какви трѣбва да сж тѣхнитѣ задачи. Въ Калоферъ Ботйовъ надрасна „хайдушкия уставъ“, въ Ромжния — ще начертае по-високитѣ начала на българската революция. Даже Левски ще възприеме неговитѣ идеи за република, която радикализмътъ на Каравелова умаляваше до единъ невидимъ минимумъ. Ботйовъ върви въ стжпкитѣ на голѣмитѣ европейски движения: неговитѣ учители не сж дребнитѣ спишки причинени отъ не тъй сложнитѣ балкански условия; велики наставници на българския поетъ по въпроситѣ на революцията бѣха западнитѣ общественни движения, създадени отъ по-развитъ животъ. Тие движения поставяха крупни проблеми, напримѣръ, и тая за рѣшението на великия социаленъ въпросъ, слѣдъ който ще се ликвидира съ социалната мизерия. Въ организацията на българската революция, Ботйовъ ще се помжчи да постави и тая проблема. България трѣбва да участвува въ прогреса на човѣчеството. Тя е запазила цѣнности, достойни за европейската цивилизация: нужда ѝ е свобода, и то свобода пълна, а така сжщо устройство по образецътъ на по-модернитѣ републики.

II.

Ромжния бѣше обетованната земя за българскитѣ хайдути. Наскоро хвърлила веригитѣ на робството, младата държава симпатизираше на всѣко освободително движение и отваряше границитѣ си всѣкиму, който бѣгаше отъ робство, отъ тирани, да спаси живота си за да прѣскокне тайно отвъдъ и пакъ да се качи по Странджа или Момина Чука. Въ медения мѣсецъ на своето освобождение, наддунавското кралство заплати своята дань прѣдъ несъградения олтаръ на българската свобода. Гюргево бѣше постояния комшулукъ за българскитѣ хайдути. Читацитѣ отсамъ бдѣха денонощно, но оттамъ стражата спѣше, или се прѣструваше че спи. Хасанъ ага или домну Петреску, залисани ужъ въ риболовство, чакаха урѣчения знакъ да намѣстятъ каицитѣ на сигурни позиции, да поематъ бѣгълцитѣ-хайдути, да ги прѣхвърлятъ на ромжнски брѣгъ. Стара Планина бѣше марсовото поле за българскитѣ хайдути, Гюргево — тѣхния зименъ лагеръ. Тукъ тѣ се чувствуваха свободни, тукъ тѣ се събираха да размѣнятъ впечатлѣния, да починатъ, да съберать сили за прѣзъ напролѣть,—тука тѣ донасяха тжгата на България и въ буйни піянски пѣсни ронѣха сълзи заедно съ нея.

Тука, въ Гюргево, идѣше и Христо Ботйовъ.

Щастливъ часъ и за българската литература, и за българската история.

Ние не бихме могли да кажемъ, какво щѣше да бжде Ботйовъ за България въ България; ние не бихме могли да туримъ подъ знакъ, каква роля би изигралъ той въ нашия животъ, ако бѣше останалъ въ Калоферъ. Слѣдъ Одеса, въ Ромжния той стана онова, което е за българската литература и за българското политическо движение: безъ него, това движение щѣше да е неджгаво, неговата организация щѣше да е непълна, мисъльта му едностранна, неговия размахъ вялъ, анемиченъ, слабодушенъ. Русия даде на Ботйова умъ, скверната деспотическа страна му посочи революцията, Ромжния му даде практиката. Два елемента, които само той и никой другъ не можа да внесе въ движението. Още единъ пжть ще кажемъ, благословенъ да е часътъ, трижъ по-благословено да е мѣстото, кждѣто за пръвъ пжть стжпи кракътъ на поета върху ромжнската земя... Наистина, Ромжния не даде Ботйову лично щастие, Ромжния не прие българския поетъ като прѣдставитель на съсѣдния народъ. За нея той бѣ чужденецъ, както всички други, — или като социалистъ, много по-опасенъ за нейното държавническо спокойствие отъ всички хжшове, взети вкупомъ. Но Ромжнии запази Ботйова отъ българскитѣ чорбаджии и отъ турскитѣ кжръ-сердари, за да тури първитѣ по-здрави основи на нейната култура. Незамѣнимъ за движението прѣзъ най-бурнитѣ години 1866—76. въ което внесе и умъ и тактъ, той стана трижъ по-скжпъ за културата на нова България. Но това той стана въ Ромжния. Може би и затова поетътъ и наддѣля надъ упоритостьта на старня даскалъ. Прѣдчувствието е най-искренния приятель. То съвѣтваше Ботйова да потърси убѣжище отвъдъ ромжнския брѣгъ, кждѣто ще намѣри втори „другари“ слѣдъ другаритѣ, паднали въ Стара Планина.

И по пжтя отъ Калоферъ „за Москва“ той не „пжтувалъ“, — той е лѣтѣлъ.

На 17. или 19. септември вечерьта Ботйовъ замръкналъ въ Гюргево, въ кръчмата на Димитъръ Царрски. Въ Русчукъ, чини ми се, Стоилъ Поповъ, единъ отъ замѣсенитѣ въ Мидхатъ-пашовитѣ реформаторства, съ когото случайно се срѣшналъ, му посочилъ „свърталището на хжшоветѣ“. Стоилъ Поповъ е билъ нѣщо като дѣсна ржка на Мидхатъ паша, и редакторъ на вилаетския вѣстникъ „Дунавъ“. Стоилъ Поповъ е знаялъ нѣщо за българскитѣ хжшове, за които Ботйовъ го питалъ съ голѣма прѣдпазливость. Може да се допусне само, че къмъ свѣдѣнията си изъ Калоферъ, чрѣзъ хората на Добри войвода за мѣстопрѣбиванието на хжшоветѣ, нѣщо ще да сж додали и тие на Стоилъ Попова, безъ тоя да подозира, че прѣдъ него стои единъ заклѣтъ душманинъ на султана.

Както и да е, отъ Русчукъ Христо Ботйовъ минава въ Гюргево съ прѣдварително рѣшение да потърси „народнитѣ хайдути.“[1])

Послѣднитѣ лжчи на есенното слънце замирали въ мжтнитѣ води на Дунава, когато нашия поетъ пристжпилъ прага на ниската кръчма. На одескиятъ възпитаникъ направила силно впечатлѣние обстановката на „народната“ кръчма, екстравагантната живопись по стѣнитѣ, набученитѣ по тезгяха и около него ножове, пищови, оржжия, и най-сетнѣ, източната автономия на езицитѣ — всѣки да бръщолеви каквото го е майка научила, и щото му е случаятъ показалъ.

---

[1]) Твърдѣнията на З. Стояновъ за срѣщата съ нѣкаква руска мисия, за свадбуването въ Русчукъ у сжщия Стоилъ Поповъ, който, казано между другото, играеше посрѣдническа роля между шпионитѣ и Мидхатъ паша, и т. н. (вж. Опитъ за биография стр. 82—96.), сж чиста фантазия. Глупость е сжщо така твърдѣнието, че отъ желание за „нови разнообразности и приключения, намислилъ (Ботйовъ) да потърси друга земя за живѣене“ (тамъ, стр. 82.).

— Господине, обърналъ се пжтникътъ къмъ сѫдържателя на кръчмата, — кажете ми, моля ви си, тука ли е Хаджи Димитъръ и кждѣ мога да го намѣря.

Нека кажемъ, че Хаджи Димитъръ бѣ нѣщо като диктаторъ надъ хжшоветѣ и тѣхенъ най-близъкъ наставникъ. Неговиятъ гласъ се е слушалъ, народнитѣ хайдути сж били длъжни да му се подчиняватъ, като знаѣли прѣдварително, че монархътъ никога не е злоупотрѣбявалъ съ своята власть. Властьта на Хаджи Димитъръ, както и на Стефанъ Караджата надъ хайдутитѣ, била самоволна власть; но тя не е била тиарническа въ обикновенния смисъль на думата. Ако се съгласеха читателитѣ, ние бихме назовали тая власть „морална сила“, която произтича отъ прѣимуществата на дадена личность надъ сума други личности. Въ Караесенскитѣ лозя и по Сливенския Балканъ, Хаджи Димитъръ бѣше нанесълъ първитѣ сполучливи атаки надъ турския монархизмъ, първитѣ битки бѣше изнесълъ надъ султанската згань, която лекомисленици наричаха „редовенъ аскеръ“, а тие побѣди вдъхнали вѣра голѣма у роба, че днитѣ на робството сж скжсéни … Хжшоветѣ, които участвували въ боя, видѣли и умѣлостьта на войводата, и неговата неустрашимость да лѣти срѣщу вражеския крушумъ. И тѣхната фантазия дѣйствувала. Отъ тукъ — повиновението прѣдъ единъ войвода, който на Балкана има само тѣзи прѣимущества надъ четата, че опрѣдѣля цѣль на нейното движение, направлява боя и дава крилѣ на момцитѣ, а тука — въ кръчмата на Царски, той сжщия ги сжди на редъ и примѣрность.

Когато влѣзналъ непознатиятъ пжтникъ, всичко бръщолевѣло. Когато запиталъ — всичко млъкнало и усочило погледи къмъ новия човѣкъ. Гласътъ на послѣдния издавалъ нѣкакво желание и нѣкаква сила. Трогнатъ отъ обстановката, още въ първата минута нашиятъ поетъ твърдо закрачилъ къмъ „господаря“ и съ мжжки гласъ го запиталъ за войводата. Една импулзивна натура бърже реагира на външнитѣ явления. Здравиятъ инстинктъ не чака да му пускашъ инжекции, за да те повлече тамъ, дѣто сж твоитѣ чуства, твоята мисъль, твоето сърдце. Надаренъ съ умъ, надаренъ съ прѣдвидливость, съ цѣлия опитъ на историята, на руската конспирация и на Добревата чета — Христо Ботйовъ не могълъ да чака формалности, да бжде „прѣдставенъ“ на героя, нито пъкъ тоя разбиралъ отъ „етикециитѣ“ на новитѣ цивилизаторски врѣмена. Хаджи Димитъръ чака всѣки човѣкъ на дѣлото съ открити обятия, Христо Ботйовъ е тръгналъ „нови братия“ да търси, душата си тѣмъ да разкрие, та революция да дига. Революцията не е въпросъ на вѣжливость, а въпросъ на сила. Ботйовъ търси да създаде тая сила и, да чака, той нѣма врѣме.

— Азъ съмъ, отговорилъ твърдъ единъ гласъ.

Това било гласътъ на Хаджи Димитъръ.

Разбрали се още съ първата срѣща двамата султанови душмани, разбралъ се хайдука съ комуниста, и още сжщата вечерь Христо Ботйовъ спалъ до дѣсното рамо на Хаджията.

— Какъ е Добри, питалъ Хаджи Димитъръ.

По нѣкаква невѣроятность на нѣщата, Хаджи Димитъръ не се научилъ за участьта на Добри и неговата чета. Той мислилъ, че Добри се подвизава или изъ Одринско, или нѣйдѣ изъ Тракийскитѣ висини, но да прѣдполага, че е загиналъ мжченически — мисъль не му минавала. — Ахъ, другаритѣ ми, извикалъ Христо Ботйовъ, и сълзи потекли изъ очитѣ му. Всички до единъ изгинаха, прѣдадени отъ чорбаджии-изядници. Благоприятенъ случай се прѣдставилъ прѣдъ нашия поетъ да дигне единъ паметникъ въ сърдцата на хжшоветѣ за Добри войвода. Правъ, на крака, описалъ той неговитѣ морални добродѣтели, качествата на неговия характеръ и еволюцията, която настжпила у него. Отъ бунтовникъ, той станалъ революционеръ въ модерната смисъль на думата — продължилъ славословието си Ботйовъ: неговия бунтъ не бѣше бунтъ само противъ нѣкои изядници, но противъ цѣлата тирания, противъ тиранията на турчина и притивъ чорбаджийството, което е ортакъ на турцитѣ. Добри билъ станалъ републиканецъ, първата република на Балканския полуостровъ щѣлъ да провъзгласи въ Гиопца и тя щѣла дъ се чувствува щастлива безъ султанъ и безъ чорбаджия, безъ царь и безъ попъ. Ала чорбаджии го прѣдадоха, турци го убиха — гръмналъ съ трагически гласъ младия поетъ, и неочаквано цѣлата кръчма на Царски екнала отъ протеститѣ на хжшоветѣ. — „Ще отмъстимъ и на турцитѣ и на чорбаджиитѣ“ — ревнали тие, и запѣли:

Нещеме ний богатство,
Нещеме ний пари —
Но искаме свобода,
Човѣшки правдини. . .

III.

Въ срѣщитѣ си съ Хаджи Димитра, нашиятъ поетъ гледалъ да го спечели за своитѣ идеи, или поне — да го приближи до сжщата цѣль на хайдушката организация, каквато възприе Добри. Хаджи Димитъръ, роденъ въ Сливенъ, отгледанъ на Балкана, не е слушалъ за „нови движения“, за „пова наука“, нито за „високата“ и „благородна“ цѣль, която си поставяла „народната революция“. Наслѣдникъ на старитѣ хайдути, той се отличаваше отъ тѣхъ по това, че се биеше противъ турцитѣ, противъ „турската тирания“.

Една стжпка, която го приближава къмъ политическия бунтъ, но която още не съставлява цѣла революция. Революция има тогава, когато дѣйствуватъ организирани сили противъ единъ сжществующъ режимъ, за да го счупятъ и замѣнатъ съ другъ режимъ. До 1867. година въ България имаше бунтъ, нѣмаше революция въ непосрѣдственния смисъль на думата; имаше чети, нѣмаше организирано възстание. Ботйовъ, който таеше героическа обичь къмъ нашитѣ класически хайдути, неможеше да измѣни на своето Одеско възпитание, на своитѣ понятия за революция. Пръвъ примѣръ за послѣдователность остави въ Калоферъ, вториятъ примѣръ ще наблюдаваме да даде задъ Дунава.

Първата работа на българския поетъ била да докаже на легендарния герой, че народитѣ днесъ се борятъ за по-други начала, и че задачата на българскитѣ хайдути трѣбва да бжде — да дигнатъ всеобща, народна революция. Четитѣ трѣбва да сж агенти на революцията, тѣ да подготвятъ народа, да му вдъхватъ любовь къмъ свободата и ненавистъ къмъ тиранията, да му пѣятъ вѣчно пѣсеньта на бждащето — и единъ день, съ общи сили, да се дигне цѣлата маса, за да се освободи отъ канени и отъ неканени гости. Една-двѣ чети не сж въ състояние да поклатятъ голѣмитѣ основи на деспотизма. Трѣбва много чети, хиляди възстаници, и цѣлъ народъ отъ мало до голѣмо — да махне дѣсница, за да се згромоляса „това мръсно здание“. . . . Четитѣ трѣбва да се намиратъ въ България, за да бранятъ роба отъ насилията и кражбитѣ на читаци и чорбаджии, и да занесатъ тамъ началата на народната революция, да подготвятъ роба за нея, за великия день. — Всѣки день ще правимъ бунтъ — за да се приближимъ къмъ онзи день. Новата наука, комунизмътъ, ни учи, завършвалъ Ботйовъ убѣдителното си слово, да търсимъ общо равенство отъ революцията, а такова може да има, когато революцията е народна, когато става съ силитѣ на народа.

Хаджи Димитъръ е възприелъ почти изцѣло научнитѣ обяснения на българския поетъ. Хаджията ималъ опита на 2—3 нахлувания, освѣнъ тѣзи на своитѣ прѣдшественици, знаялъ, че народътъ не ги гледа вражески, но самъ чувствовалъ, че „по-голѣмата сила създава по-голѣми чудеса“. — Трѣбва да се съвѣтваме и съ Дѣда Желя, казалъ Хаджи Димитъръ. Тая работа не е само за единъ. Но Дѣдо Желю билъ още по Балкана, а нашиятъ човѣкъ, който за 10—15 дни се запозна отъ игла до конецъ съ хжшовско Влашко, не могълъ повече да се бави изъ равно Гюргево. Хжшоветѣ и Хаджи Димитъръ сж спечелени за народната революция, Хаджията ще почака Желя, който слѣдъ мѣсецъ-два напуска Балкана — и тогава ще се срѣщнатъ на „съвѣщание“, за да прѣдприематъ една обща акция. Сега поетъ и хайдукъ ще си кажатъ „до виждане“, което нѣма да бжде далечно.

Прѣди да напусне Гюргево, Христо Ботйовъ обаче, пожелалъ да прѣкара една нощь въ пълна веселба съ народнитѣ хайдути, бждащитѣ негови сподвижници.

Той далъ, така да се каже, единъ „народенъ банкетъ“ на хжшоветѣ, въ който вцувнитѣ противъ свирѣпия тиранинъ и противъ кървопийцитѣ туркомани — се ляли еднакво съ молдавското вино. Цѣлата хжшовска колония била привикана за „веселбата“, която имъ устроява „ученото българче“. — Да отидеме, казвали си хжшоветѣ единъ другиму —, ще оталожимъ за день-два глада, пакъ и сладко приказва: все ще чуе човѣкъ нѣкоя и друга добра лакардия. Слѣдъ часъ — два кръчмата на Царски била вече тѣсна да побере разяренитѣ хжшове. Разярили се тѣ до такава степень, щото макаръ и да се върнали едва прѣди мѣсецъ и по-малко отъ Балкана, разбити и прогонени, тѣ горкитѣ, молили, Хаджията, съ пяна на устата, да ги поведе посрѣдъ зима противъ тие агарянци — читацитѣ! — Сатряска! викали хжшоветѣ. Чашата на тѣхния революционенъ избликъ взела да прѣпълня, когато всѣкога здържания, но вжтрѣшно буенъ Хаджия, надулъ юнашки гжрди и викналъ своята любима „Янкина пѣсень“. Хаджи Димитъръ — трѣбва да забѣлѣжимъ това —, колкото и необразованъ, познавалъ психологията на своя народъ. Съ пѣсни той е вкарвалъ четата въ огъня, съ пѣсни разтушвалъ теглото на хжша, съ пѣсни разнообразилъ тежкия животъ на изгнанието, клекналъ между дружина вѣрна зговорна. И неукитѣ хора знаятъ срѣдства да ентусиазмиратъ маситѣ. Народната пѣсень е първото срѣдство. Съ нея си служилъ Хаджията и най-често съ пѣсеньта за Янка войвода, която искаме да оставимъ на тие страници, като документъ. Подпрялъ чене съ дѣсна ржка, климналъ самуръ калпакъ надъ дѣсно око, и започналъ —:

Янка прѣзъ гора вървѣше,
Съ крушево листо свирѣше
И на гората думаше:

— Горо ле, горо зелена
И ти водице студена!
Вичда ли, горо, хайдути:
Кара-Танаса войвода
Изъ тебе, горо, да ходи
И мойто братче да води?

Птичка изпищя въ усое,
Та си на Янка продума:

— Янке ле, булка хубава,
Защо си толко хубава,
Кога си така глупава!?

Ако би гора думала
Не би я сѣкли дървари,
Не би я пасли овчаре,
Не би тя крила хайдути
Подъ своя бука зелена.

Още пиленце пѣеше,
Ето че иде дружина;
Кара-Танасъ я водѣше,
Иванчо байракъ носѣше —
Дълги имъ пушки на рамо,
Златенъ ятаганъ на поясъ,
Отъ чисто злато паласки
И чифте пъстри пищови —
Не можешъ да ги познаешъ,
Кой имъ е юнакъ войвода!

Янка си отри сълзитѣ,
Па ми се викна провикна:

— Горо ле, горо зелена!
Я развий листе широко,
Изкарай клоне високо,
Направи сѣнка дебела,
Че имамъ братецъ хайдутинъ
Изъ твоитѣ сѣнки да ходи,
Отборъ юнаци да води,
Да сече наши душмани
И цариградски султани!

На много мѣста пѣвецътъ бивалъ прѣкжсванъ, твърдѣ често по нѣкоя и друга чаша изгърмявала въ тавана, и още по-често се зжбили на тирана наелектрезиранитѣ хжшлаци. Пѣта пѣсеньта на Янка отъ обикновенъ селски бардъ и при обикновенни обстоятелства, тя буди спомени за свѣтли борби и за свободно щифане изъ гори и шубраци. Но изпѣта отъ Хаджи Димитъръ, който олицетворяваше протеста на цѣлия народъ противъ неговия вѣковенъ мжчитель, изпѣта отъ единъ прославенъ юнакъ и при горната обстановка, въ срѣдата на дружина — далечъ отъ родното пепелище, тя дигала духоветѣ, давала сила на крилѣтѣ, — разпаляла страститѣ до послѣдния градусъ. Пѣсеньта събира въ едно цѣло много елементи, много събития. Самотно и тжжно пристжпя Янка мома изъ букова гора и пита за своето братче; тя пита гората, която ще разбере отъ нейния езикъ, защото Балканътъ разбираше езикътъ на робството, защото той бѣше нямиятъ свидѣтель на това робство. Птиче подскача чевръсто и на Янка отговаря... гората тегли, както и народа, тя сама е онѣмяла, тя не дума. Но народниятъ поетъ е нетърпѣливъ: той не иска споръ, той не иска свада между мома и пиле, той иска дѣло: Кара-Танасъ, царьтъ на българскитѣ гори, единъ отъ старитѣ хайдути, който създаде най-свѣтли страници въ историята на българското хайдутство, се задава, и Янка вижда съ очитѣ онова, за което гората мълчеше, а птичето — не знаеше. Кое човѣшко сърдце нѣма да се облѣе въ сълзи отъ тая гледка, при тая обстановка? Ние искаме читателя още единъ пжть да прочете края на пѣсеньта: защото, въ никоя друга народна пѣсень заключението не е тъй силно, тъй хармонично по мисъль и по чувство, както въ пѣсеньта за Янка. Тука чувството стига до патосъ, мисъльта е обобщена до степеньта на самостоятелна идея. Съчетана съ мелодичния гласъ на единъ юнакъ, отъ цѣлото сжщество на когото диша физическа сила и нравственно първенство, при изпѣването ѝ пѣсеньта постига пъленъ ефектъ, чувствата бликватъ, сълзитѣ се ронятъ, спомenитѣ крѣщятъ за отмъщение. Тие спонтанни качества въ нашия юначенъ епосъ сж цѣнни,—като творба на врѣмето, тѣ сж неговия постояненъ елементъ. Тѣхъ скжпѣше и Христо Ботйовъ. Въ минутата, когато Хаджи Димитъръ кършилъ своя гласъ, нашиятъ поетъ не го здържало мѣстото му. Още не омлъкнала тълпата, слѣдъ като стихнали послѣднитѣ думи отъ Янкината пѣсень, той се дигналъ и казалъ своето слово за старитѣ войводи, пакъ самъ викналъ пѣсеньта за Чавдара:

Я надуй, дѣдо, кавала,
Слѣдъ тебъ да викна-запѣя
Пѣсни юнашки хайдушки,
Пѣсни за вѣхти войводи —
За Чавдаръ страшенъ хайдутинъ,
За Чавдаръ вѣхта войвода —
Синътъ на Петка Страшника!..

Христо Ботйовъ бѣше ораторъ и пѣвецъ. Днесъ не сѫ малцина пѣвцитѣ, които пѣятъ „Хайдути“, но само Ботйовъ е могълъ да влѣе въ тая поема силата, която заразява чувствата, завладява сърдцата.

Хѫшоветѣ изпаднали въ нѣкакъвъ делириумъ. Една художественна пѣсень, несравнено по-силна откъмъ изпълнение и по идея отъ пѣсеньта за Янка, изпѣта съ изкуство, събужда много повече спомени, издига много повече надежди, защото нейнитѣ слова формятъ съзнание за борбата, придаватъ на послѣднята мисъль, и въ трагизмътъ ѝ набѣлѣжватъ свѣтлитѣ точки на нейния сигуренъ успѣхъ.

Първи и втори пѣтли отдавна пропѣли, а нашитѣ юнаци продължавали да изпразднуватъ буретата на Царски, който „патриотически“ се ширилъ изъ момцитѣ и ги тупалъ по юнашки рамѣна... Нощьта, когато даскалъ Ботю сънувалъ синътъ си въ блаженнитѣ покои на Московския университетъ, какъ се обзавелъ и мирно заловилъ за университетска схоластика, Христо Ботйовъ пѣе буйни пѣсни, държи пламенни бунтовнически рѣчи прѣдъ хѫшоветѣ, посвѣтява ги въ далечнитѣ миражи на бѫдащето царство, и ги кара да се зѫбятъ на тирана. Бащата сънува, че синътъ ще се завърне въ Калоферъ съ университетска мѫдрость, за да онѣмѣятъ устата на чорбаджи Недѣлчо; — синътъ, отъ своя страна, крои заговоръ противъ цѣлата царщина и смѣта, кой ще да е деньтъ, въ който ще да живи пече изѣдницитѣ — чорбаджии, въ това число и главатарътъ ча Калоферскитѣ...

На утрето цѣлата хѫшовска колония се цалувала съ нашия поетъ, когото съ хиляди благопожелания изпращала за Букурещъ.

IV.

Въ Букурещъ Христо Ботйовъ не е стоялъ дълго врѣме. За центъръ на българската емиграция служеше въ онова врѣме градътъ Браила. По висши политически съображения — да не си разваля кефа съ султана, ромѫнското правителство не оставяше хѫшоветѣ въ столицата. Или пъкъ, защото животътъ въ Букурещъ бѣ по-скѫпъ отъ тоя въ провинцията, бѣдната емиграция се прибираше въ по-незнайни кѫтове, по-отдалечени и по-ефтини. Браила събираше и интелигенция и хѫшове. Разбира се, да би билъ нашиятъ човѣкъ дипломатъ — какъ и да е би останалъ въ Букурещъ; да би билъ съ амбицията на свръхъ човѣкъ, отъ когото по-уменъ и по-гениаленъ не може да има — би се спрѣлъ въ столицата на мамалигаритѣ, за да имъ докаже, що е умъ и що е политика; най-сетнѣ, да би билъ отъ оние маниаци, които разрѣшаватъ сложнитѣ проблеми на революцията съ глупость и съ фантазия, Ботйовъ би погропалъ капията на държавническитѣ влъхви, пъкъ и самъ би клюкналъ заедно съ тѣхъ да върши „голѣма политика“. Нито едното, нито другото. Мѣстото на одеския конспираторъ не е посрѣдъ една тълпа отъ държавни маниаци, отъ литературни перпелешки, нито пъкъ се чувствувалъ той достоенъ дотолкова, колкото свръхъ човѣцитѣ, за да се скжта въ столицата на новото кралство, кждѣто за него нѣмало още работа. Въ Браила ще отиде той, въ Браила, кждѣто изгнанницитѣ имаха и вѣстникъ, и печатница, пакъ и свободно отваряли уста противъ тирани. Цариградъ събираше слугитѣ на султана, Браила — неговитѣ заклѣти врагове.

Една срѣща обаче, съ докторъ Чобановъ въ Букурещъ Отсрочила за кратко врѣме неговото желание по-скоро да кръшне татъкъ. Докторъ Чобановъ, у когото сжщо взела да кипи кръвьта слѣдъ срѣщата си съ поета, задържалъ тогова послѣдния мѣсецъ-два въ столицата на разкоша, докато опоскали и послѣднята аспра. Да тръгне босъ и гладенъ още втория мѣсецъ, слѣдъ като изнесълъ изъ Калоферъ цѣла ока ирмилици, е и срамно и калпаво. Да пише на даскалъ Ботю прáви-чини, макаръ и бакрацитѣ да изпродаде, пъкъ да прати каквото може и колкото може — още по-невъзможно. Какво прави той въ Ромжния?—би се запиталъ бащата. Да съобщи на многострадалния Ботю, че се е събралъ съ тогова и оногова, че е конферирaлъ съ Хаджи Димитра и че чака Желю, то би значило да го разпори откъмъ гърба. Немога му писа нищо — думалъ Ботйовъ Чобанову: той и безъ това носи душата си въ кърпа . . . .

Двамата хаймани мислили — кроили, и най-сетнѣ взели едно генерално рѣшение: да постжпи Ботйовъ въ Букурешкото медицинско училище, кждѣто давали и храна и топла стая. Не да слѣдва значи, не да рѣже човѣшки тѣла и да изучава сложнитѣ теории на ембриологията, постжпи Ботйовъ въ „медицинската школа".

Мѣсецъ или два, не повече, е могло да го сдържи „топлото мѣсто" и твърдата студенческа скамейка. —Не мога да търпя повече. Ще отида горѣ. Буйниятъ духъ, който съчинява революции по картитѣ, който промишлява за кончината на стария свѣтъ, не могълъ да се побере въ медицинското училище, което му се виждало като кафезъ. То го ограничавало, стѣснявало, убивало. Освѣнъ това, съ съгражданинътъ Чобановъ могло да се говори за революция, но не и да се върши. Дай суровия материалъ — говорѣли си двамата „медици“. Революция не се прави съ фрази.

Прѣзъ мѣсецъ януари 1868. година Желю прѣскокналъ Букурещъ и се установилъ въ Браила.

Двамата букурешки „медици“ рѣшили часъ по-скоро да върви Ботйовъ, за да „вършатъ работа“.

За не лишно би било да се отбѣлѣжи, че прѣзъ всичкото врѣме отъ излизането си изъ Гюргево, Ботйовъ не е могълъ да узнае нищо за прѣстарѣлия хайдутинъ: върналъ ли се е той изъ България и дѣ се намира [1]. Да би влѣзналъ въ Ромъния — разсъждавалъ Ботйовъ, трѣбваше да се отбие при Хаджията, а тоя е трѣбвало да го извѣсти. Нито едното, нито другото.

Есеньта 1867. година четитѣ въ България прѣтърпѣха една отъ послѣднитѣ кризи, която доказа на дѣйцитѣ, че старата система не ще даде никакви плодове. Инструктори въ турската армия имаше много, чужденцитѣ бѣха показали на турцитѣ какъ се трѣбятъ горски бунтовници, а освѣнъ това, и организацията на самитѣ чети бѣше се изживѣла, за да отговори на нуждитѣ на врѣмето, за да могатъ, слѣдователно, четитѣ да понесатъ една по-сериозна борба. Условията бѣха надраснали четническото движение. Борбата ставаше гражданска, политическа, защото паднаха въ конфликтъ по-назрѣли материални интереси —, тя изискваше по-нови методи, каквито общественното и економическо движение налагаше: организация на маситѣ за организирана съпротива противъ враждебнитѣ сили на националното възраждане. Това едно, и то бѣше най-сѫщественно. Въ тази организация можеше да намѣри подкрѣпа всѣки бунтъ, защото той тогава се явява изразъ на съзнати нужди, на признати задачи. Второ, четитѣ въ България, които имаха успѣхъ при разнебитената организация на турската армия, тогава, когато не се знаеше кой пие и кой плаща въ Турция —, прѣзъ края на 60-тѣ години не бѣха добрѣ въорѫжени. Тѣ се биели съ шишенета, които се пълнятъ откъмъ гърлата, по единъ примитивенъ начичъ, когато неприятеля разполагаше съ усъвършенствувана система орѫжие. Съ кратки думи, една слаба организация, която не отговаряше на високитѣ нужди на врѣмето, и едно слабо въорѫжение, бѣха двѣтѣ главни причини да пропадне четническото движение, и то пропадна. Бузлуджа (1868.) го погреба, за да се яви въ по-друга форма — като организирана политическа революция, най-главнитѣ агенти на която бѣха Левски и Ботйовъ. Раковски умрѣ съ отворени очи да види това ново движение, но то стоеше още далечъ отъ неговото съзнание: Раковски остана на прага между старото хайдутство и новата политическа революция. Трѣбваше първото да прѣтърпи редъ несполуки и, отъ друга страна, условията за втората да съзрѣятъ напълно, за да се издигне и новата революционна мисъль, която имá своитѣ апостоли, и своитѣ мѫченици.

---

[1] Трѣбва да е извѣстно на читателитѣ, че прѣзъ м. октомври сѫщата година Ботйовъ е могълъ да се види втори пѫть съ Раковски, безъ разговорътъ, който сѫ водили двамата да ги доведе до нѣкакъвъ резултатъ. Раковски бѣше падналъ тежко боленъ, и на смъртния си одъръ той не е ималъ физическа възможность да бѫде полезенъ на новото движение, което отмина смъртьта му. Види се, Раковски нищо да не е знаялъ и за послѣдното движение на Желю, защото той, очевидно, никакви свѣдѣния не е далъ на българския поетъ. Раковски умрѣ сѫщия мѣсецъ, когато българскиятъ поетъ за пръвъ пѫть посѣти ромѫнската столица.

Есеньта 1867. година и Хаджи Димитъръ, и Караджата, и Дѣдо Жилю, както казахме, прѣтърпѣха загуба. Балканитѣ, които до тогава ги протежираха противъ потеритѣ имъ измѣниха. Единъ подъ „Агликина поляна", другъ надъ „Чемерика" и т. н. — и тримата войводи бѣха прѣтърпѣли незамѣними щети; изъ сраженията тѣ излизаха герои, но побѣдени герои... Прѣзъ втората половина на септември Хаджията едва бѣше спасилъ живота на часть отъ четата; два-три мѣсеца слѣдъ катастрофата около Твърдица — урисницата се озжби на Желю. Всички се бѣха разбѣгали като пилци, и всички запѣха на тжженъ гласъ — :

Чернѣй горо, чернѣй сестро
Двама да чернѣемъ, —
Ти за листе, горо сестро,
Азъ за първи братецъ...

Дѣдо Желю, който се отличаваше съ характеръ, твърдъ като гранитъ, прѣскокналъ Дунава, и безъ да търси Хаджията, за сждбата на когото нищо не знаялъ, се отзовалъ къмъ Браила. Въ тоя градъ Желю е могълъ да бжде само къмъ края на мѣсецъ декември или началото на януари новата година, защото мѣсецъ слѣдъ настаняването му тукъ, Хаджи Димитъръ узналъ и съобщилъ Ботйову. Безъ да губи присжтствие на духътъ си, стариятъ хайдутинъ пакъ закоткалъ останкитѣ отъ разнебитената чета, като насърдчавалъ момцитѣ, че напролѣть, той „ще угаси кандилото на оние поганци." Дѣдо Желю Ямболчененинътъ не е могълъ да разбере смисъла на своето поражение. Нападнаха ни ненадѣйно — обяснявалъ на „своитѣ" причинитѣ на катастрофата, която го сполѣтѣла — разбиха ни, но нека имъ отида на́ пролѣть; тогава ще си примѣримъ силитѣ." „Ти, Банко, обръщалъ се той къмъ едного отъ четницитѣ, ти направи голѣма грѣшка, дѣто не заприщи пжтя оттатъкъ: ако не ни бѣха ударили въ гръбъ, иди доди; а пъкъ ти, Дане — трѣбваше да ме чуешъ, кога ти викнахъ да ударишъ оня зебекъ, който се бѣше заложилъ задъ дънера: тоя пезевенгинъ ми развали цѣлия планъ“.

Дѣдо Желю не разбиралъ, че „планътъ“ на всичкитѣ хайдути бѣше „развалень“ отдавна, че животътъ ги викаше долѣ, изъ градоветѣ и селата, на по-друга дѣятелность, и че за да отговарятъ на нуждитѣ на новото врѣме, старитѣ хайдути трѣбва да шанжиратъ и организация, и тактика, и прицѣлна точка.

Човѣкъ съ съврѣменни идеи за революция и бунтъ, Ботйовъ скѫпѣше героизма на старитѣ хайтути. Това казахме. Но той не можеше да приеме примитивния начинъ на тѣхнитѣ дѣйствия.

Твърди и еднакво рѣшителни слѣдъ най-горчиви несполуки, мислилъ той, тая черта е нѣщо лично у българския хайдутинъ, която трѣбва да се използува.

И Ботйовъ ще се постарае да я използува, както той разбира, и както обстоятелствата му посочатъ.

Една „пусула“, която получилъ отъ Хаджията изъ Гюргево му казвала, че Ямболченецътъ е въ Браила. Върви при него — говорѣло се въ тая знаменита „пусула“ — и гледай да се разберете!

Прѣзъ мѣсецъ януари или началото на февруари 1868. година поетътъ дишалъ въздухътъ на скромна Браила.

Този градъ е произвелъ впечатлѣние Ботйову не толкова съ своята затвореность, колкото съ пълната автономия за хѫшоветѣ да се чувствуватъ като „у дома си“. Браила била второ Гюргево откъмъ тая страна. Но тука имало и друго: тука имало повече бунтарски животъ, отколкото въ Гюргево. Въ Гюргево се застоявало едно незначително количество хайдути, голѣмъ брой се губили по съсѣдни села и градини, а тука — въ Браила, било по-друго. На по-голѣми ята хѫшоветѣ обикаляли улици, градини и други публични мѣста, имало нѣщо като народно театро, вѣстникъ — прѣдназначенъ за нуждитѣ на емигрантитѣ, и т. н. Сѣкашъ въ Браила билъ събранъ и умътъ на България и нейнитѣ бунтарски ржцѣ. Още направило впечатлѣние Ботйову и това, че въ Браила, повече отколкото въ Букурещъ, могло да се усѣща разликата между „чокоитѣ“ и „бѣднитѣ“, а както се сѣща читателя, за неговата пропаганда между елументи, съвсѣмъ откжснати отъ орждията на труда, това явление е характерно.

Непознатъ никому въ новия градъ, Ботйовъ направо потърсилъ Дѣдо Желю. Тоя го приелъ като свой човѣкъ, защото Ботйовъ съ нищо не будилъ подозрѣние у него. Рекомендацията отъ Хаджията, както и двѣ-три думи за Добри, хубаво извѣстенъ на Желю, сближили поета съ хайдука: тѣ станали двоица единосущна, която обръщала вниманието на браилската емиграция. — „Порасна работата на войводата — шушукали хжшоветѣ: съ това „гърче“ войводата крои нѣкакви планове . . .“

Тѣзи „планове“, скривани и отъ по-приближенитѣ до стария хайдутинъ, станали всеизвѣстна тайна, едва когато Желю обадилъ на момцитѣ да топятъ царвулитѣ . . .

Старитѣ хайдути имали причина да не обаждатъ всичко на своитѣ „подвѣдомствени“. Ще се напие нѣкой келешинъ, ще го хване крастата — и току вижъ, изкаже си и майчиното млѣко. И господъ скри тайнитѣ на сътворението, та Дѣдо Желю ли да имъ обажда всичко!

Единъ разговоръ, craналъ между поета и калення самогорецъ, е твърдѣ характеренъ. Ботйовъ, както го знаемъ, не третиралъ въпроситѣ съ политика. Познавайки хората, съ които говори, той дѣйствувалъ винаги съ открити карти. Прѣдъ Желю той не е могълъ да бжде по-здържанъ, отколкото прѣдъ Хаджи Димитъръ. Както прѣдъ тоя, така и прѣдъ Желю, той пристжпилъ направо по сжществото на въпроса — да го посвѣти въ новата революция. — „Та тъй, демекъ

— да влѣземъ между народа и да го дигнемъ на общъ карашмалъкъ. Така трѣбва да е по-хубаво“. Стариятъ вълкъ мислилъ, че младото Калоферче му крои нѣкой кюляфъ, та не искалъ веднага да кандише. Той приелъ по принципъ, както е обичайно да се пише днесъ, плановетѣ на Ботйова, и му казалъ да почака, докато „говори съ Хаджията“. — Щомъ другитѣ народи дѣйствуватъ, както ти говоришъ, продължавалъ самобитникътъ Дѣдо Желю, трѣбва да е по-хубаво: тѣ сж, демекъ, по-умни, по-учени и трѣбва да знаятъ, какъ ставатъ тие работи“. — Че си щѣлъ да убиешъ единъ два манафа повече, какво отъ това — попростому аргументиралъ мисъльта си одескиятъ конспираторъ: тиранията не се чисти съ убийството на едно-двѣ заптиета, а като почнешъ отъ главата, изъ дъно. Всичкото здание на тоя гнилъ свѣтъ трѣбва да се срине съ земята. А това могътъ да направятъ народитѣ. Нашитѣ чети трѣбва да сж помощници на народа, когото трѣбва да научимъ, *какъ* и съ *що* ще се освободи.

Мисъльта на Ботйова е ясна; въ нея нѣмало мѣсто за двоумѣние, защото е логически синтезъ на двѣ крайности: необходимостьта отъ по-скорошна ранвересия на деспотическия режимъ съ възможноститѣ на една всеобща революция, и то при помощьта на реформирано старо хайдутство. . .

Дѣдо Желю и Ботйовъ рѣшили да повикатъ на съвѣщание Хаджията, „докато е още рано“, сир. докато не се е още разлистила гората.

V.

Нѣщо като триумвиратъ сж образували двамата изпечени хайдути и нашия комунистъ.

До Хаджията браилчане пратили аберъ — да напусне часъ по-скоро миризливата кръчма на Царски и да отиде при тѣхъ.

Хаджи Димитъръ посрѣщналъ съ голѣма радость съгласието на Желю, да се дѣйствува по „новиятъ начинъ“, както училъ Ботйовъ. Хаджията всѣки день „мислилъ“ върху „плановетѣ“ на „момчето“, откакъ му били изложени, и ги намиралъ все „по-намѣстото си“. — Убиха Танаса, падна Велко, затриха Лефтеръ, Добри и още толкова други: защо? Защо Тотю не завладѣ оня край, както говорѣше, защо Панайотъ побѣгна къмъ Сърбия, защо не успѣваме и ние? Все съмъ се питалъ отъ мѣсецъ-два и все съмъ отговарялъ, че ние трѣбва да я подкараме малко по-другояче. Неможе се биемъ вѣчно противъ цѣлата армия, ако дѣйствуваме всѣки на своя глава и кога-какъ се намѣри. — Тъй говорѣлъ Хаджи Димитъръ на Желю, който „нѣмалъ нищо противъ такова едно разсъждение“. — „Но нашата революция, училъ Ботйовъ двамата хжшове, има и това прѣимущество, че тя ще стане въ едно врѣме, когато всичкитѣ народи сж се раздвижили за свобода и по-човѣшки животъ. Въ тоя вѣкъ тиранитѣ сж се опълчили противъ „своитѣ“ народи, а народитѣ противъ своитѣ тирани. Въ тая неравна борба народитѣ ще тържествуватъ и тогава — горко на побѣденитѣ.“

Базата на революцията била опрѣдѣлена.

Главна цѣль ще бжде: общо възстание — революция народна, кървава, окончателна.

Ще се води „пропаганда“ по всички мѣста, дѣто се може и съ щото се може.

За обектъ на пропагандата, слѣдователно, и на „кървавата“ революция, ще служатъ селата и градоветѣ, въ първо врѣме оние, които най-много страдатъ отъ зулуми и притѣснения, сир. оние, въ които търпѣнието е стигнало „до гуша.“

Най-важниятъ революционенъ органъ, като подготвачъ и изпълнитель на възстанието, ще бждатъ четитѣ, които ще образуватъ гнѣзда въ опрѣдѣлени пунктове на Балкана, ще се намиратъ въ тѣсни сношения помежду си, за да се знае „кой какво върши и докждѣ е стигнало дѣлото“.

Съ пукване на пролѣтьта, четитѣ ще навлѣзатъ въ България, ще кондишатъ на Балкана, и всѣка една „ще върши своята работа“.

Това рѣшение, което трѣбвало да се пази въ най-голѣма тайна, за да не би тиранитѣ да осуетятъ „плана“ прѣждеврѣменно, триумвиратътъ възнамѣрявалъ да обади и на другитѣ войводи „за общо съгласие“.

Обадено ли е то или не ние не знаемъ.

Но, доколко „тайното рѣшение“ е ставало съ „общо знание“, може да се види отъ това, че Левски, който току що бѣ започналъ да обикаля България, се е научилъ за него по-късно.

Самъ Ботйовъ не се сѣтилъ за Левски въ тоя моментъ на екзалтирана „пропаганда“ между двамата хайдути. Слѣдъ по-малко отъ година[1] тѣ ще се срѣщнатъ, и може би само подъ негово влияние, Карловскиятъ апостолъ ще приеме възгледа на Христо Ботйовъ за радикална, „коренна“ революция. Въ тоя моментъ, по нѣкаква обяснима случайность, тѣ дѣйствували разединено, безъ знание единъ за другъ...

Рѣшенията на триумвиратътъ обаче, съвпадали до нѣйдѣ съ рѣшенията на българскитѣ комитети между 1869—1873. година, за които иде рѣчь по-долѣ: и триумвиратътъ и българскитѣ комитети искали революция, съ тази разлика, че Хаджи Димитъръ и Дѣдо Желю, както ще видимъ, въпрѣки волята на Ботйова и въпрѣки формалното имъ съгласие, станаха жертва на старитѣ грѣшки.

---

[1] Василъ Левски се научилъ за горнето рѣшение мѣсецъ или два слѣдъ конспиративното съвѣщание въ Браила и е мислилъ да мине съ четата на Хаджи Димитъръ. До тая епоха, до епохата на Хаджи Димитровата чета, Левски и Ботйовъ не сж се познавали или срѣщали лично.

Всѣко рѣшение рано или късно трѣбва да прѣвърне въ дѣло. Било че инстинктътъ на хайдутинътъ ги влѣкълъ къмъ гората, или подъ засѣдналото у тѣхъ съзнание — да отидатъ между народа, сир. да изпълнятъ едно рѣшение, взето подъ силното настояване на одеския комунистъ, Хаджи Димитъръ и Дѣдо Желю почнали да промишляватъ за „срѣдства“. „Срѣдства“, за да се дигне една чета отъ 40 — 50 души, не се изисквали богъ знае какви. За старитѣ хайдути била отъ първа необходимость „пушка“, „фишеци“ и дебелъ чепкенъ. Това е всичко. Храна и други принадлежности давала гората, чобанитѣ, които пълнѣха горитѣ, и селото. Съ една дума, бюджета на старитѣ хайдушки чети се е състоялъ отъ двѣ пера: хлѣбъ и крушумъ.

За да въорѫжи своята чета, Хаджи Димитъръ не срѣщналъ никакви затруднения: часть отъ неговитѣ „момчета“ си запазили старитѣ орѫжия, старитѣ ямурлуци, — стигало само „да натопятъ царвулитѣ“ и да потеглятъ. Така и направили. Хаджията взелъ сбогомъ съ другитѣ двама съзаклятници — Дѣдо Желю и Христо Ботйовъ, и тръгналъ за къмъ своя край, сир. за Бузлуджа. Той ще се покатери на Балкана, ще засѣдне около Върбовка и ще чака Желю, докато му прати „пусола“ отъ своето царство. Но Желю, който билъ познатъ между българитѣ като поголѣмъ „джанабетинъ“ отъ всички извѣстни войводи, не тръгналъ, не могълъ дори да мръдне отъ Браила, защото му били вързани и рѫцѣтѣ и краката. Той се луталъ насамъ-нататъкъ да намѣри срѣдства, но безуспѣшно. За да въорѫжи своята чета, той ималъ нужда отъ повече помощь, която нийдѣ не намиралъ. Старитѣ чорбаджии отъ Букурещъ и Одеса гледали своитѣ смѣтки. Тѣ не симпатизирали на бунта, още по-малко на четитѣ, които могатъ да изпразднуватъ тѣхнитѣ каси, но не да ги пълнятъ. Мѣсецъ-два-три и повече тичалъ нагорѣ-на-долѣ Дѣдо Желю и все до единъ и сѫщи резултатъ дохождалъ — до нищо. Той, както и Хаджи Димитъръ, говорѣли думитѣ на Ботйова за народна революция, но не се досѣщалъ стариятъ вълкъ, че народна революция се прави вѫтрѣ, между народа, че четитѣ трѣбва да излизатъ извѫтрѣ, но не да идатъ отвънъ, и че само при тие условия се намиратъ лесно и „срѣдства“ и всичко друго, необходимо за едно възстание.

Но обстоятелствата помогнали Желю да излѣзе по-скоро изъ „безизходното положение“: Хаджията му обадилъ, че „миналъ“[1], а день-два слѣдъ това, Минко Загорченинътъ, който по чудо се спасилъ отъ турския ятаганъ, занесълъ тѫжната вѣсть, че Хаджи Димитъръ загиналъ отвъдъ, при Бузлуджа...

И Дѣдо Желю и Христо Ботйовъ останали, грѫмнати отъ печалната вѣсть. Убийството на Хаджи Димитъръ и Караджата осуетило наполовина тѣхния „планъ“: Дѣдо Желю останалъ почти съкрушенъ, двойно по-убитъ морално, защото щѣлъ да измѣни на хайдушкитѣ си мечти — всѣко лѣто да господарува надъ „Игликова гора,“ а Христо Ботйовъ — че неще заснове наново между села и Балканъ да проповѣдва свѣтитѣ начала на революцията, свѣщеннитѣ думи на свободата . . .

Въ нашата историческа литература[2]) сѫществува мнѣние, че Христо Ботйовъ щѣлъ да бжде „писаръ“ или „байрактаръ“ на Желю, и че тѣ двамата ходили въ Одеса прѣзъ зимата на сжщата 1867—68. година. З. Стояновъ говори на посочената подъ линия страница, че Дѣдо Желю „издалъ указъ за назначението му (на Хр. Ботйовъ) бждащъ неговъ байрактаръ въ Стара Планина“, а единъ редъ по-долѣ той го прави „писарь на стария войвода“, който билъ безкниженъ, което, разбира се, не е едно и сжщо нѣщо. Вѣроятното отъ всичко това е само едно: че Ботйовъ е рѣшилъ да мине съ Желю съ опрѣдѣлена мисия, безъ да може да напусне ромжнската земя. Цѣлата зима на 1867—68. година, Ботйовъ не е прѣкаралъ въ Браила: той се движилъ до Исмаилъ при докторъ Чобановъ, който билъ тука по командировка. На една срѣща между Ботйовъ и Желю, станала въ Исмаилъ у д-ръ Ч. тѣ сж говорѣли на старата тема — за събиране чети и за заминаване въ България. Но за никаква Одеса не е ставало дума, нито за „писарство“ и „байрактарство“. Отъ друга страна, нито Ботйовъ, нито Желю сж могли да помислятъ за Русия: прѣди година Ботйовъ едва се укри отъ ржцѣтѣ на сищицитѣ; колкото за Желю, и нему би се видѣла тѣсна Русия по простата причина, че неговия „джанабетликъ“ стигналъ до Тошковича и до мирната българска колония. Веднага слѣдъ събитията прѣзъ есеньта на 1867. година двамата бунтовници не сж могли да помислятъ за гостуване въ Русия; тѣ имали причина да замръзнатъ за винаги въ Ромжния, отколкото да се подлагатъ на унижения въ Одеса, а може би, вмѣсто на българския Балканъ, да осъмнатъ нѣкой божи день въ солницитѣ...

---

[1]) Ще си спомнятъ читателитѣ, че четата на Хаджи Димитъръ и Стефанъ Караджата, която мина Дунавътъ при Вардинъ, броеше 120 хѫша. По-първитѣ чети, водени отъ сѫщитѣ войводи, не сѫ броели повече отъ 60—70 души. Около 30—40 отъ бунтовницитѣ сѫ имали нѣкаква „муниция“ прѣди тръгването на четата. За въорѫжението на останалитѣ момчета Хаджи Димитъръ е турилъ въ ходъ една юнашка кражба: съ съдѣйствието на двама ятака — слуги у една влахкиня, тѣ задигнали отъ тая доста тежка сума злато, което прѣвърнали въ олово и барутъ.

[2]) Вж. у З. Стояновъ, Опитъ и пр., стр. 110; у Д. Т. Страшимировъ, Кратически опитъ, стр. 130—31, 138; Ст. Заимовъ, Мсб. I. 218.

ГЛАВА ПЕТА.

Животътъ на Христо Ботйовъ въ Ромжния.

Отъ 1868. до 1872. г. г. — Животътъ на Ботйовъ въ Браила. — Злополучията на гения. — Борба съ живота. — Въ Исмаилъ. — Страшното ханче. — Епизоди. — Ботйовъ учитель. — Една нова любовь. — Пакъ въ Браила. — Въ печатницата на Паничка. — Хр. Ботйовъ и в. „Дунавска Зора“. — Прѣди това. — Старитѣ другари и новитѣ познати. — До 1870. година. — Срѣща съ Левски. — Разкази и догатки. — Годината 1871. и начало на литературната дѣятелность на Ботйова. — Кръчма-редакция. — Единъ апотеозъ на Парижката комуна. — Мжчнотиитѣ. — Мистификация и дѣйствителность. — Касотрошение, убийства, обири. — Пирамидалнитѣ глупости на нашитѣ историци.

I.

Цѣли десеть години Ботйовъ прѣкара въ Ромжния, години бурни и пълни съ приключения.

Както видѣхме, слѣдъ мѣсецъ-два, въ началото на 1868. Ботйовъ се установи въ Браила. Но късметя му тука не можалъ да проработи. Хжшоветѣ, доведени отъ Дѣда Желя, били обектъ за „общественна пропаганда“, но не доходни: тѣ се повече нуждаели отъ срѣдства за живѣене, съ каквито нашиятъ човѣкъ вече не разполагаше. Дѣдо Желю отъ своя страна билъ голъ като пушка. Той носилъ името „хайдукъ“ само по турския кодексъ, но въ дѣйствителность, неговото хайдутуване, което било хайдутство на всички размирници — българи, му носило по-голѣма нищета и по-нетърпими лишения. Притежавамъ свѣдѣния, устни и въ ржкописъ, отъ старъ единъ българинъ, не литературенъ, но съ наивно съзнание човѣкъ, който не прави отъ показанията си капиталъ за да издига своята бѣдна личность, и мога да установя, че докато Желю се е тюхкалъ отъ гдѣ и какъ да намѣри пари, за да скжрпи една чета отъ 30—40 души, той е билъ тикнатъ въ дранголника, за „кражби“, които имали произхождението си въ глада и въ нуждата да въоржжи своята бждаща чета. Около войводата се навърталъ цѣлъ орлякъ гладници, които искали хлѣбъ и вино, безъ да се сѣтятъ за работа... — Идете работете, кучета крастави, имъ крѣскалъ Желю, — но никой не слушалъ: отвикнали и безъ това отъ работа, тѣ се „оправдавали“, че най-сетнѣ утрѣ ще сложили кости на Балкана: „сега ако не се наживуваме, на оня свѣтъ ли?“ Тази проста логика, жестока и неумолима, принуждавала войводата да нѣмѣе и да стжпи съ двата крака въ капана. Нагласили нѣкакъвъ обиръ съ двойното намѣрение: да скжтатъ нѣщо за дневна прѣхрана и да отдѣлятъ часть отъ „кражбата“ за въоржжение на въображаемата чета. Но тъкмо когато компанията, която имала за дѣсна ржка Желю, а за лѣва — Христо Ботйовъ, намислила да пристжпи къмъ „дѣло“, ромжнската полиция започнала да прѣслѣдва всички подозрителни личности отъ цѣлата страна. Причината била тази, че Хаджи Димитъръ излѣзналъ изъ Ромжния, която Турция държела отговорна за анархията, внесена въ гробната тишина на мирната османска страна. Турция направила „дипломатически“ въпросъ отъ „насърдчението“, което Ромжния давала на българскитѣ комити. Ромжния отъ своя страна искала да си омие лицето. Безъ да гледа на законъ и на традиционитѣ ония права, които си спечелили българскитѣ емигранти — централната власть дала инструкции всички бездѣлни и съ неопрѣдѣлено занятие да се вкаратъ въ пушкарията. Въ Браила тая пролѣть (1868.) дошелъ новъ полицемейсторъ, нѣкой си Сканови, който отбиралъ отъ човѣщина, колкото свиня отъ кладенчова вода. Първиятъ, който му падналъ на зжбъ, е прѣстарѣлия Дѣдо Желю, който току що билъ мушналъ една тесла въ пояса и тръгналъ да търси Ботйовъ за великия подавигъ... Нашиятъ поетъ, прѣобleченъ като гостилничарь, могълъ да прѣкрои една-двѣ улици по-нататъкъ отъ печатницата на Дѣда Паничкз, за да се укрие и побѣгне къмъ Исмаилъ. Буйствата на Сканови обаче, заплашвали свободата на всичкитѣ хжшове. „Работата е много сериозна“, оправдавалъ дѣйствията си тоя ревностенъ слуга на „закона“ и на „инструкцията“. „Вие трѣбва да ми посочите и останалитѣ си хора — говорѣлъ той на порядъчнитѣ търговци, защото инъче всичко ще стане на буклукъ“. Очевидно било, че „новакътъ“ щѣлъ да забърка нѣкоя по-голѣма каша. Тогава нашиятъ герой, прѣди да си плюне подъ краката, тайнимъ образомъ дава идеята, а Савичъ (Ангелаки) заедно съ мирния Паничка е привели въ изпълнение: рано сутриньта, кой день ние не знаемъ, изъ Браила се намѣрили 50—60 екземпляра анонимни заплашителни писма, адресирани до Сканови. „Г-не, четѣло се въ тѣхъ: възпрѣтналъ си се да изловишъ злочеститѣ гарибалдовци, които сж въ правото си да мрътъ за свободата на своята татковина, но ти мислишъ ли, че нѣма кой да ти търси смѣтка за това ти гнусно дѣло? Мисли за сетнѣнитѣ!“ Адресирано „на грижата на г-на полицаина — Тукъ“, т. е. въ Браила, заплашителното писмо стрѣснало ревностния блюститель на закона: той капитулиралъ, пакъ и шумътъ отъ петрушанската афера билъ къмъ заглъхване.

Христо Ботйовъ, който по една необходимость на дѣлото турилъ начало на единъ животъ, пъленъ съ мистерии, се завърналъ пакъ въ Браила, не слѣдъ много врѣме. Сждбата на Дѣдо Желю го интересувала, пъкъ и отъ друга страна въ Браила го привличало друго нѣщо: широкото поле за дѣятелность между емиграцията, която въ Исмаилъ се броела на пръсти. „Онова куче, пишелъ му Паничка отъ Браила, си налѣгна парцала. Ела тука: има работа“. Въ началото на м. августъ 1868. Ботйовъ се домъкналъ въ Браила, за да тегли каиша на глада и на мизерията. Работа въ печатницата на Паничка имало колкото за „господаря“; затова, съ цѣль да подпълни съ нѣщо своя бюджетъ, Христо Ботйовъ се принудилъ да поеме коректорска длъжность въ редакцията на в. Дунавска Зора, печатанъ у Паничка, но редактиранъ отъ Войникова. Тази длъжность той бѣше поелъ още прѣзъ началото на февруари 1868. год. Двата български вѣстника, издавани въ Браила, се нуждаели отъ „сили“, т. е. отъ сътрудници или „помагачи“, а както Войниковъ, така и Ангелаки Савичъ, редакторъ на вѣст. „Хитъръ Петъръ“, съзрѣли тая „сила“ въ лицето на Ботйова. Но гагаузкото произхождение на Савича, както и глупавото направление на неговия вѣстникъ, не привличали Ботйова[1]). Той отишелъ при Войникова. Освѣнъ това, съ своята разнообразна и по-положителна работа, Войниковъ будилъ повече съчувствие. Войниковъ бѣше вѣстникаръ, драматически писатель и организаторъ на театро. Самъ той, като учитель, не чувствувалъ изключителна нужда отъ пари, слѣдователно — доходитѣ отъ вѣстника и др. отивали по прѣдназначение. Работницитѣ на Войникова, когато тѣхното число не надминавало цифрата двѣ, имали поне два комата хлѣбъ въ три дни … Другитѣ „редакции“ не давали и това, а Дѣдо Паничка отпускалъ таванътъ на печатницата за богъ да прости.

---

[1]) Какво е било личното мнѣние на Ботйова за редакторътъ на тоя вѣстникъ, се вижда отъ слѣдното обръщение, написано безъ съмнѣние отъ него, бидейки въ редакцията на в. „Независимость“: „Г-ну Ангелаки Савичу въ Браила. Послѣдниятъ брой на вашия достохваленъ хлапаръ „Хитъръ Петъръ“ е до толкова ядовитъ и до толкова остроуменъ, щото жителитѣ отъ Баламукъ сж се рѣшили да ви поднесатъ адреса и да ви дадатъ седмогодишна президентска власть. Сиромахъ, г. Савичъ! И това юродствующе кречетало по нѣкогашъ прави добро! Ако Браила да не би отгоила тоя вѣчно бръмчащи бръмбаръ, то глупостьта никога не би могла да триомвира въ всичкото свое величие. Ние съвѣтоваме г. Паничка да туря всѣка зарань по малко ледъ на президентовата глава, защото почти всичкитѣ гръцки философи сж умрѣли отъ бѣсъ“ (в. Независимость, 1874. г. брой 44). За да напише това обращение къмъ Савича, редакторъ на „Хитъръ Петъръ“ и Паничка, неговъ издатель, послужили Ботйову нѣкои и други безсолни закачки — макаръ и анонимно — по адресъ на независимиститѣ-революциокери (вижъ в. „Хитъръ Петъръ“ отъ мѣсецъ августъ, 1874. грдина).

Една случка обаче, принудила Ботйова да напусне словослагателското занятие и коректорската длъжность въ „Дунавска Зора“ за два — три мѣсеца. Това е било, може би, недѣля — двѣ слѣдъ като наново поелъ длъжностьта коректоръ-словослагатель.

Атмосферата била наситена съ ненависть противъ турци и чорбаджии: слѣдъ погромътъ надъ Хаджи Димитъръ и слѣдъ прѣслѣдването на българскитѣ комити изъ Ромжния, негодуването противъ чалмитѣ и особно, ако тие чалми покриватъ нѣкое тлъсто шкембе, стигнало до най-голѣмо напрежение. Хжшоветѣ изъ Браила и другитѣ градове мжчно се здържвали да не нападатъ „тиранинътъ“, който тѣ въ своитѣ заблуждения понѣкога виждали и въ послѣдния мохамедовъ поданикъ. Христо Ботйовъ страдалъ въ малка мѣра отъ та̀я слабость, безъ да влага въ нея онази анархия, която невѣжеството и ниската култура на „хжша“ нераздѣлно свързвали съ своята умраза.

Една слабостъ е ималъ нашиятъ поетъ — да търси чистъ въздухъ и тишина, когато всичко спи, и когато никой не могълъ да му бърка да съзерцава природата. Рано въ зори обичалъ той да прави своитѣ разходки изъ браилската градска градина, несмутена още отъ врявата на дѣцата или отъ зжбенето на българскитѣ хжшове. Въ Калоферъ и на Балкана е широко, тамъ той се чувствува воленъ, а въ равно Влашко той потърсилъ да замѣни тая волность, Балкана и Тунджа, съ една педя градина… Тукъ все пакъ ще чуешъ гласъ на птица и ще усѣтишъ пролѣтната миризма на мака, които ще те принудятъ мисленно да се прѣнесешъ въ Балкана — мечтаелъ си нашиятъ човѣкъ. Вѣчно съ изгнаници, които не жалили неговия сънь и неговото спокойствие, постоянно заетъ съ чужди дертове —: да търси томува обувки, другиму хлѣбъ и пр. Христо Ботйовъ се чувствувалъ на свобода само прѣдъ пукване зора, и само по това врѣме, докато се намиралъ въ Браила, той е могълъ да се прѣдаде на своята мисъль, на своитѣ поетически видения, и на своитѣ планове за организирано възстание.

Прѣнесенъ въ своитѣ разсжждения, вдаденъ дълбоко въ себе си, ранно едно августовско утро той правилъ така обикновенната си разходка въ горнята градина. Да се случи по сжщето врѣме и часъ тоя день да се намирали въ градината и трима турци, сѣднали подъ една акация, съ дълги наргилета въ уста. Еднажъ-дважъ Ботйовъ заминалъ покрай тѣхъ, безъ да ги погледне, нито поздрави. Третиятъ пжть той забѣлѣжилъ, че „невѣрнитѣ кучета“ подхвърляли остри думи по неговъ адресъ, гаврѣли се съ дългата му черна коса, подигравали се съ „шейтанъ гяурлж“. Спрѣлъ се нашия поетъ и въпросително ги измѣрилъ съ очи: че били трима, та колко пари му чинатъ! Въ Одеса той мѣтна нѣколко сиицика, та на тие ли клѣкави читаци ще се подложи да го гаврятъ?! Съ двѣ стжпки — Ботйовъ грабналъ единътъ читакъ и го разтрътилъ въ земята. Другитѣ двама го налѣпли като оси, но съ мръдване на дѣсна и лѣва ржка, тѣ се откачили отъ него. Единъ камъкъ по главата на най-яросния, билъ достатъченъ да прѣспи тогова, а третиятъ, капитулиралъ по всички линии, се загрижилъ съ неволята на своитѣ съвѣрници, отколкото да прѣслѣдва гяурина, който се изгубилъ изъ градината.

Единъ убитъ турчинъ, единъ разтрътенъ и другъ контузенъ въ една мирна държава, и то отъ единъ човѣкъ, когото полицията имала основание вече да подозира богъ знае въ какви работи, не е малко нѣщо. Разтърчали се да търсятъ насамъ-нататъкъ, и най-напрѣдъ, неще съмнѣние, въ „народната печатница.“ Тждѣва се навъртяли всичкитѣ вагабонти, тждѣва трѣбва да е побѣгналъ и рошавиятъ българинъ, когото съзрѣли отъ съсѣдното кафене, когато се разправялъ съ мрътви и ранени. Но Ботйовъ билъ по-бързъ отъ Браилската полиция. Той шукналъ въ близкиятъ тѣсенъ сокакъ, прѣкроилъ го съ Кралимарковски крачки, и веднага се намѣрилъ въ печатницата на Паничка, който разбралъ-недоразбралъ причинитѣ на Ботйовото бѣгство, побързалъ да го смуши въ избата. — „Бързай сега, дъртако, бързай — пакъ послѣ ще се научишъ защо. Не е врѣме за много разпитване.“ — „Ако дойдатъ да търсятъ убиецътъ, викалъ Ботйовъ изподъ капака, ще кажете, че тукъ нѣма никакъвъ убиецъ и ще протестирате. Чухте ли, глупаци?“ — викналъ той на стария Паничка и на Киро Тулешковъ, които по това врѣме се кандилкали изъ печатницата. По думитѣ на Дѣдо Паничка, една неволна хитрость на Тулешкова заблудила стръвнитѣ полицаи. Когато тие нахлули въ печатницата и взели да търашуватъ, той се обърналъ къмъ „господаря“ и наивно го запиталъ, да не би да търсятъ оногова, който бѣгалъ изъ отсрѣщната крива улица и се вмъкналъ въ църквата Св. Петъръ? Полицаитѣ наострили уши: „татъкъ, казалъ нашия словослагатель, побѣгна единъ непознатъ — кръшна въ оная улица, може би той да е лицето, което гоните.“ Вниманието на акуратната полиция било отвлѣчено. Когато живопогребения Ботйовъ позналъ по стжпкитѣ, че е очистена печатницата отъ врагове, той надигналъ капака на дупката, прѣзъ който билъ се вмъкналъ, и набърже събралъ информация „кждѣ сж“ и „далече ли сж.“ „Обраха си крушитѣ“ — билъ отговорътъ, който получилъ едноврѣменно отъ двѣ уста. — „Е, каква бѣше тая?“ — запиталъ Паничка. „Гледай си тамо каситѣ, пакъ не си увирай гагата, кждѣто не ти е работа. Прѣбихъ едно псе, такава бѣше. Ще мълчите и двамата, че езицитѣ ви ще отскубна.“

Казалъ това Ботйовъ и, безъ да рѣче „сбогомъ“ на мирнитѣ словослагатели, станалъ невидимъ.

II.

Мѣсецъ-два слѣдъ убийството въ Браилската градина ние губимъ диритѣ на нашия герой. По думитѣ на едни той отишелъ въ нѣкоя балта, и тамъ прилагалъ на практика своитѣ комунистически идеи, по твърдѣнието на други той се прѣдалъ на нощни авантюри, неизвѣстно гдѣ и съ каква цѣль, — твърдѣния, основани на догатки, на прѣдположения, които сж произволни, защото положителнитѣ факти липсуватъ въ тѣхното градиво.

Онова, което може да се твърди за сега съ право да се приближава до възможната дѣйствителность е, че Ботйовъ пакъ ще да е потърсилъ прикритието на своя старъ приятель — докторъ Ч. Като малка държавна власть, д-ръ Ч. могълъ не само да укрива „прѣстжпленията“ на нашия герой, но понѣкога самъ да се съгласява на неговитѣ опасни планове, за да спечелятъ петь гроша за „дѣлото“.

Както и да е, прѣзъ октомври 1868. година Войниковъ сформирувалъ надвѣ-натри една „народна трупа“, въ която главна актьорска сила виждаме нашия човѣкъ.

Ония, които сж виждали Ботйова на сцената, безъ да прѣувеличаватъ неговия артистически талантъ, разправятъ съ пълно уважение къмъ личностьта и къмъ неговото изкуство, и за това занятие на поета. Дѣйствително, както по-късно, и прѣзъ 1868. година, Ботйовъ не поставяше високо литературнитѣ трудове на Войникова. Драмата на послѣдния се върти като чакрък: позазубрилъ двѣ-три правила отъ старитѣ драматици, Войниковъ мислѣше, че като се спази въ драматическото произведение „начало, срѣда и край“, т. е. споредъ теорията на старитѣ естетици — интрига (завръзка), развитие и развръзка, и като прилѣпи къмъ всичко това повече гюрултия, повече крѣсъкъ и необикновено количество бенгалски огънь, но по-малко литературна свѣсь, работата е свършена. Създаване на една обща идея, нейни неизбѣжни носители, обрисовка на лица, на тѣхнитѣ душевни и физически качества, защото сѫ живи носители на тая идея, създаване подходяща срѣда, въ която се развива дѣйствието по силата на една историческа или психологическа необходимость, всичко това бѣха въпроси, които не занимаваха патриотарската драма на нашитѣ първи драматурзи, въ това число и Войникова. Било по една слабость на литературното ни развитие, или по недѫгавость на самитѣ писатели, било че условията бѣха оскѫдни, и не създаваше врѣмето своитѣ таланти, българскитѣ драматици отъ епохата на робството се задоволяваха да бѫдатъ пропагандисти, агитатори-драматурзи, но не художници. За да внесатъ художествения елементъ въ драмата нѣмаше у тѣхъ нито лични качества на таланта, нито пъкъ бѣха изработени литературнитѣ срѣдства, за да имъ дойдатъ на помощь при такава една сложна работа: езикъ, традиция, по-силенъ под'емъ на творчеството въ масата, въ съсловията, по-богатъ духовенъ исторически животъ. Отсѫтствието на тие условия обѣдняваше българската драма; едностранчивото развитие на първитѣ писатели още по-вече подбиваше цѣната на тѣхнитѣ произведения. Онова, което можеше да се постигне съ творчество — тѣ го замѣняваха съ нѣкаква механичность. Цѣлата българска драма, съ 1—2 все пакъ тъй слаби изключения, и днешната, прѣдставлява нѣкаква механическа измислица, значението на която нѣкога се изчерпяше съ това, че бѣше въ услуга на политическото движение.

Сигурни сме, че слабитѣ художественни достоинства на Войниковата драма сж били твърдѣ добрѣ познати на българския поетъ още когато той бѣ „слуга“ у администрацията на „Дунавска Зора“, защото нито авторътъ е познавалъ своя герой, когато е игралъ Ботйовъ главната роля въ „Покръщението на Прѣславския дворъ“, нито публиката. На сцената Ботйовъ изнасялъ съвсѣмъ ново лице, което говорило не на Войниковъ, а на Ботйовски езикъ, което мислило не както Свѣтолида, герой въ „Покръщението“, и което си създавало цѣли, каквито прѣдписвало богатото въображение на нашия поетъ. Да се подчини самостоятелниятъ духъ на Ботйова на едно механическо дѣйствие, да възприеме, да повтори думи, като тие:

> „Съ слава!.. А що е славата за единъ който умира?— Нищо! Да мисли човѣкъ че умира съ слава е най-голѣмата глупость... Синца на този свѣтъ ще умремъ; никой не ще остане. Ний сме са родили за да умрѣмъ, а пъкъ или днесь си умрѣлъ или утрѣ — се на ли ще умрѣшъ? Човѣкъ на този свѣтъ нѣма насита; нъ мене ако питашъ, колкото по-скоро умрѣ човѣкъ, толкозъ по-добрѣ е за него; защото умира съ по-малко грѣхове..“ —,

думи, които правѣли впечатлѣние на безкритичната театрална публика, но нему, Ботйову, се виждали кухи, като празна кратуна; най-сетнѣ, да се подчини на цѣлата оная тараторология, която била приятна Войникову, но съ която естетическото чувство на Ботйова било въ явна вражда, нашиятъ поетъ не е могълъ самъ за себе си да допусне. Влѣзналъ „актьоръ“ въ „народната трупа“, той прѣдварително конфискувалъ образитѣ, лицата скомбинувани отъ Войниковата бѣдна фантазия, създавалъ свои частни образи, други, нови лица, които могатъ да бждатъ дѣйствителни герои въ живота. Художникътъ Ботйовъ искалъ да изнесе на сцената виденията на своята собственна фантазия, които да се трѣпятъ за негови идеи, но не за безсмислицитѣ на посрѣдственни писарушки. И той ги изнесълъ. Всички сж ги виждали, които сж имали случай да посѣтятъ „театрото“ на Д. П. Войникова, и всички сж си казали, тогава и по-сетнѣ, че Ботйовъ е едно и че той неможе да цѣпи душата си на сто парчета, — че какъвто е идеалистъ въ теорията, такъвъ се явява и тогава, когато създава нова концепция изъ механическата канава на драматическитѣ безсмислици, — че какъвто е неумолимъ въ живота несрѣтнически, такъвъ изнася да бжде и прѣсъздадения отъ него герой, — че каквито проповѣдвалъ да бждатъ хората и за каквото ги училъ да се борятъ —, такива ги изнасялъ на сцената и за такива нѣща ги принуждавалъ да разбиватъ черепитѣ си. Споредъ едни, театрото е училище, споредъ други — вертепъ за забава, споредъ трети — всичко и нищо. Споредъ Ботйовъ — театрътъ е институтъ за борба, т. е. — мѣсто, кждѣто могатъ да се прѣселятъ въ умаленъ видъ обществениитѣ борби. Училище може да бжде театрътъ, но има училище и училище; вертепъ за забава може сжщо така да бжде театрътъ, но има забава и забава. Всѣко нѣщо получава истински смисъль при двѣ условия: каква душа ще му вдъхнешъ и при какви опрѣдѣлени, конкретни обстоятелства ще се нормира то. Единъ примѣръ въ врързка съ „народното театро“ на Войникова. Основано на 1866. година, отначало всички българи въ чужбина (Ромжния и Турция) го посрѣщнали симпатично. Но послѣ „публиката“ се раздѣлила на двѣ: едни поддържали В., други му дали гръбъ. Едни се възхищавали отъ неговитѣ „Райна Княгиня“, „Крумъ Страшни“ и пр., други не давали за тѣхъ и петь пари.

Оние, които могатъ да плащатъ — тѣ дали гръбъ Войникову, останалитѣ, които не могатъ да си закърпятъ и опинцитѣ — чупили вратитѣ, ако не имъ дадатъ билети „гратисъ“ — и нахлували въ салонитѣ: тѣ крѣщяли заедно съ гърмѣщитѣ актьори на сцената, викали заедно съ тѣхъ и аплодирали на всѣки викъ противъ грознитѣ мжчители. Богатитѣ, ако поради срамъ и зоръ сж посѣщавали — спали, или се прозѣвали. Защо? Много просто: Войниковата драма е отговаряла на настроението у всички, у които горѣло желание — часъ по-скоро да се ликвидира съ умразния режимъ, а никакъ не уйдисвала по гайдата на оние, които търсели миренъ животъ, защото, било при свобода или въ робство, тѣмъ е все широко около врата. Оние, които се борятъ противъ единъ старъ режимъ, щжтъ не щжтъ, самитѣ обстоятелства имъ налагатъ да нагодятъ всички културни срѣдства за борба къмъ своитѣ цѣли; оние, които плуватъ като бубрекъ въ лой и подъ ярема на султана и около скута на Виктория, тѣ отъ своя страна, щжтъ не щжтъ, сж принудени да вършатъ противното. Подобно нѣщо наблюдаваме и въ България и въ Ромжния къмъ българската литература и театрото отъ епохата, за която е дума на тая страница. Какво е струвало на Георгиевци и други — овци да си развалятъ кефа: че нѣкои разпалени глави, нехранимайковци, нѣматъ друга работа и се запрѣтнали нагорѣ—надолѣ да подготвятъ бунтове, какво имъ струва тѣмъ, благороднитѣ и високопоставени господа! Какво, най-сетнѣ, сж задължени тѣ да помагатъ на тие несрѣтници, които съ неблагоразумието си, съ своитѣ „крайности“, могатъ да развалятъ идеалнитѣ смѣтки на хубавитѣ и почитани господа!... Проклѣти да сж идеитѣ ви, и театрото ви — изрѣкли добритѣ богаташи, и си заключили капиитѣ.

Този фактъ блѣсналъ на лице, чини ми се, прѣзъ сжщатъ 1868. година, когато „народното театро“ обиколило Тулча, Галацъ, Гюргево и кондисало въ Букурещъ. Въ Браила всички се радвали, въ Тулча — всички плакали, въ Гюргево—всички искали да станатъ бунтовници, а въ Букурещъ, който събралъ каймакътъ на чорбаджийска България — второто прѣдставление останало съ десеть души актьори и съ петь мина сеирджии! Фертикъ! — „Насъ не ни трѣбватъ такива театри“, рѣкли чорбаджиитѣ, и прѣзъ кръста прѣсѣкли и актьори и всички. Неструватъ за лула тютюнъ нито пиеситѣ ви, нито игритѣ на вашитѣ артисти. Тази била компетентната критика на натурализиранитѣ бай-ганювци, които взели да чокойствуватъ. — „Какви ми ги ронеше тамъ оня, главния герой: кому продава той тие краставици — запиталъ единъ отъ „делегатитѣ“ на канторага Георгиевъ и с-ие. Какво бърка той тирания съ управия и турчинъ съ чорбаджия. Да не се намира въ Калоферъ или въ Одеса?“ — Единъ пжть произнесена тая чорбаджийска происжда, като зараза се пръснала между цѣлата колония, която взела да папагалствува: нищо не феля; голтаци, нѣматъ друга работа, дошле съ масали да ни залъгватъ. Букурещъ бѣше новъ по оново врѣме за движението, българската емиграция тукъ прѣкарваше въ дълбокъ сънь и почти до дохождането на Каравеловъ и Ботйовъ въ тоя градъ, богаташитѣ сж я много хубавичко, патриотически бихме казали доили. По тая причина, тя се намирала подъ духовното влияние на паричната аристокрация въ Букурещъ, и единодушно се присъединила къмъ неприязаньта на чокоитѣ къмъ Войниковското театро.

Клѣтиятъ Войниковъ и клѣтитѣ актьори — нѣмало що да правятъ. — Въ Браила имаше радость безъ пари, въ Гюргево имало революционни крѣсъци, но хжшоветѣ ги обсипали съ два товара вжшки, а въ Букурещъ тѣ не могли да изкаратъ за наемътъ на салона. Артистическиятъ съвѣтъ, който се състоѣлъ отъ всичкитѣ актьорски сили, тъй като по настояване на

Ботйова, принципътъ на централизацията билъ изхвърленъ като тиранически, и замѣненъ съ тоя на равноправието — артистическиятъ съвѣтъ, казваме, билъ свиканъ да „обсжди положението“ на „театрото“, което било по-вече отъ печално. — „Не върви, казалъ Войниковъ. Тъй не мога да я карамъ. Готови пари нѣма, а отъ прѣдставленията сами видите, какви сж доходитѣ“. — „Трѣбва да усилимъ дѣятелностьта между емиграцията — възразилъ главния артистъ: трѣбва да привлечемъ повече публика, па най-сѣтнѣ, на оние тикви трѣбва да се покаже дебелия край!“ — „Нищо неможе да помогне, повторилъ Войниковъ, който виждалъ истинскитѣ причини на „неуспѣха“, но не смѣялъ да ги каже прѣдъ главния артистъ: оттеглятъ ли чорбаджиитѣ благословията си, произнесатъ ли своята проклѣтия — толкова ми чини.“[1])

Можете и сами да се досѣтите, че тие думи на ревностния театралологъ дигнали злъчката на главния артистъ, който заявилъ Войникову, че когато по тоя начинъ се солидаризира съ тиквитѣ, той, Ботйовъ, не може да има нищо общо съ неговата трупа, и затова отъ тоя часъ я напуска.

И, както въ всички случаи, така и сега, той казалъ и не повторилъ.

Съ оттеглянето на главната артистическа сила, нещастното театро на Войникова се разпаднало: неогласениятъ директоръ разпусналъ „силитѣ“, събралъ си чуковетѣ, и се надигналъ, откждѣто дошелъ.

---

[1]) Впрочемъ, чорбаджиитѣ сж се „оттеглили“ отъ Войниковото театро и по друга една причина, която тѣ прикривали съ слабостьта на браилската трупа. Само́ ромжнското правителство, слѣдъ Петрушанската случка, не гледало съ добро око „народната трупа“, на която заедно съ отеглянето на чорбаджийската колония и прѣди нейното разпущане, било внушено, че ще бжде третирана извънъ законитѣ...

Останалъ Ботйовъ посрѣдъ ромѫнската столица да се наслаждава на нейната красота и непривѣтность.

III.

Застояването на Ботйовъ прѣзъ зимата на 1868—69. год. въ Букурещъ за него е било колкото фатално, толкова и благотворно.

Враждата на чорбаджийския Букурещъ, която разколебала цѣла трупа, върху българския поетъ подѣйствувала въ обратна смисъль: за излишенъ пѫть казалъ Ботйовъ, че върба грозде не дава, сир. — че отъ чорбаджия прокопсия нѣма. Зарѣзанъ срѣдъ улицата, той погледналъ наоколо си и намѣрилъ поле за нова дѣятелность. Основаната прѣзъ 1862. година отъ старитѣ „Добродѣтелна дружина“, въ която влизалъ и покойния Раковски, се разпаднала на двѣ половини, или по-добрѣ — отъ нея се откѫснала една малка часть по-млади, по-дѣятелни и проникнати съ „народни“, сир. — съ революционни чувства младежи, въ първитѣ редове на които стоѣли, освѣнъ Раковски, още Чобановъ, Цѣновичъ и други. Срѣщу силнитѣ настоявания на Котленския хайдутинъ по-рано, да бѫдатъ приети въ Добродѣтелната дружина за членове и люде отъ долня рѫка, работници и еснафи, чорбаджиитѣ отговаряли, че тѣ нѣматъ работа съ хора събрани отъ колъ и вѫже, и че комуто не понася тѣхната политика, да си върви. Ясно станало на Раковски и другитѣ по-събудени младежи, че тѣ неще могатъ млѣ брашно въ воденицата на старитѣ: тѣ се отцѣпили отъ послѣднитѣ и заживѣли по своему. Струва ни се около 1866. или 1867. година, наскоро прѣди смъртьта на Раковски, дружеството „Братска любовь“ взело да котка по-бѣдничкитѣ и по-годни да възприематъ „народнитѣ идеали“ голтаци, които захванали да се назоватъ още и „Млада България.“

Като се огледалъ наоколо, Ботйовъ видѣлъ Братската любовь, запозналъ се съ Цѣновича (Д.) и намислили да я посъживятъ. Но Братска любовь се нуждаела отъ Ботйова, като дѣйна сила, безъ да била въ състояние да прави добродѣтели, отъ каквито въ тая минута най-голѣма нужда ималъ българския поетъ: отъ облекло, храна и подслонъ.

Вѣроятно, въ сѫщето това читалище Братска любовь, Христо Ботйовъ е срѣщналъ единъ свой едноименникъ, Христо Карловчéнинътъ, който ще да е познавалъ всичкитѣ прѣлести на Букурещъ, защото слѣдъ като прѣспалъ една-двѣ нощи изъ непознати бордеи, третата вечерь той завелъ поета въ своитѣ чардаци — една уединена воденица извънъ града. Не повече отъ двѣ-три седмици ще да е продължавалъ съвмѣстния животъ на двамата Христовци, защото вече прѣзъ ноември 68. Ботйовъ ималъ за кратко врѣме при себе си, въ сѫщето жилище, Дяконътъ и никой другъ.

Василъ Левски се билъ върналъ отъ първата обиколка изъ България, дошелъ въ Братска любовь, кѫдѣто се срѣщнали съ Ботйова. Двамата уроженци на Гиопца се разбрали и си казали двѣ братски думи. До срѣщата си съ Ботйовъ, Левски се намиралъ, ти сирѣчи, подъ пълното влияние на Раковски. Тоя хайдутинъ, съ своитѣ фантастични теории върху българската история и съ своята открита душа, силно влияеше надъ възприемчивитѣ младежи, хипнотизираше ги, и тѣ възприемаха идеитѣ му напълно, безъ контрадикция. Цѣлата теория на Раковски за българскитѣ хайдути, едностранчива въ своята постройка и погрѣшна въ своето заключение, че стариятъ хайдутинъ е способенъ за политическа активность, безъ да измѣни своята природа, своитѣ традиции, пакъ и своитѣ задачи, и т. н. отчасти, ако не напълно, заразила и Левски. Създалъ си за цѣль да изтъква изключителнитѣ добродѣтели на българскотоминало, за да докаже прѣдимствата на българина прѣдъ всички останали нации, Раковски отричаше у послѣднитѣ положителното, и извънъ България не искаше да види нови творчески обществении сили. Затворенъ въ тая едностранчивось, въпрѣки стихийната сила на своя духъ, Раковски неможеше да разкрие за умътъ на послѣдователитѣ си по-нови перспективи, по-нови хоризонти. Неговитѣ едностранчиви теории държеха умътъ въ единъ омагьосанъ кржгъ отъ патриотически желания, които най-сетнѣ намѣриха своята гробница на Бузлуджа, заедно съ смъртьта на Хаджи Димитъръ, който сжщо така бѣше миналъ школата на Раковски.

По-интелигентна натура отъ Хаджи Димитъръ, Василъ Левски могълъ да възприеме идеитѣ на Ботйова, по-чувствително да понесе тѣхното влияние, отколкото Хаджията, Дѣдо Желю, макаръ Левски да е прѣкаралъ съ Ботйова едва единъ студенъ мѣсецъ . . . Двамата старопланинци, отраснали при аналогична социална обстановка, въ долината на Гиопца, която познаваше неволята на експлоатацията, се попълнили, така да се каже, единъ другъ. Ботйовъ могълъ да посвѣти Дяконътъ въ своята вѣра да се основе една всемирна комунистическа република, и както се вижда отъ историята на нашитѣ революционни движения, много елементи отъ идеитѣ на Левски за организация и общественно право, ние ще диримъ въ идеитѣ на Христо Ботйовъ. Докждѣ обаче, е стигала тѣхната задушевность, която е възможна само между двѣ лица, способни еднакво да мислятъ, може да се види отъ едно Ботйово писмо, което ни запознава покрай друго и съ характера на неговия животъ слѣдъ разпадането на Браилската трупа. „Тие дни, пише Ботйовъ, мисля да държа сказка въ читалището Братска любовь, но какъ ще да сеява, не зная. При всичкото това критическо положение, азъ пакъ си не губя дързостьта и си неизмѣнявамъ честното слово...“ „Приятельтъ ми Левски, пише Ботйовъ по-нататъкъ въ сжщето писмо—,съ когото живѣемъ, е нечутъ характеръ. Когато ние се намираме въ най-критическо положение, то той и тогава си е такъвъ веселъ, както и когато се намираме въ най-добро положение. Студъ, дърво и камъкъ се пука, гладенъ отъ два или три деня, а той пѣе и все веселъ. Вечерь, дордѣто ще лѣгнемъ, той пѣе; сутрина, щомъ си отвори очитѣ, пакъ пѣе. Колкото и да се намирашъ въ отчаяность, той ще те развесели и ще те накара да забравишъ всичкитѣ тжги и страдания. Приятно е човѣку да живѣе съ подобни личности!...“

Приятното, за което говори Ботйовъ, не би било приятно въ сжщия смисълъ, който му придава поета, ако дружбата, съжителството изкрай ромжнската столица, не е създавало у двамата революционери по-високи емоции, по-възвишени чувства на единство, на идеализмъ.

Факта е на лице.

Христо Ботйовъ държи редовни сказки въ Братска любовь не затова, че има нѣкаква материална облага; отъ тѣхъ или за тѣхъ той не получава нито петь пари хонораръ; Ботйовъ живѣлъ просто на юнашка вересия, като се задоволявалъ въ три дни дважъ да яде. Сказки сказва той въ Братска любовь не да насити стомахътъ си, но да отговори на една назрѣла общественна нужда. Чорбаджийското котило — Добродѣтелната дружина, трѣбвало да се разсипе; тя и безъ това водила полумрътвешки животъ, но нейниятъ фалшивъ престижъ трѣбвало да се порони. А това може да стане, като се влѣе повече животъ въ Братската любовь. Това едно. И второ, което въ очитѣ на Левски и Ботйовъ било много по-важно, е — да се закотка емиграцията, та да се подготви „за работа“. — „Оние тикви искатъ да ни прѣчатъ, но ние ще имъ издигнемъ една стѣна, която ще си разбиятъ твърдитѣ глави“, сир. чрѣзъ неуморна дѣятелность, съ постоянна просвѣта на хжшоветѣ, които взели да пълнятъ хотель

„Габровени“, „Дачия“, както и пущиняцитѣ на Букурещъ, нашитѣ хора ще създадатъ една партия, много по-силна отъ златото на чорбаджиитѣ, и тогава тѣ ще ги турятъ на хлѣбъ…

Сказкитѣ на Ботйова въ читалище Братска любовь направили, щото чорбаджиитѣ да се пукатъ отъ лѣво и отъ дѣсно. На една отъ тѣхъ по любопитство да види, какво чинатъ „младитѣ“, както и да се опознае съ синътъ на даскалъ Ботю, който пусналъ мухитѣ между краставитѣ магарета — дошелъ и прѣдставителя на Добродѣтелната дружина — Христо Георгиевъ, но билъ принуденъ часъ по-скоро да офейка. Щомъ го забѣлѣжилъ да се окуми въ аудиторията, нашиятъ поетъ, който не билъ турилъ залъкъ въ устата си цѣли два дни, поднесълъ такава люта чушка подъ носътъ на букурешкия богаташъ, щото улицитѣ, и безъ това тѣсни въ Букурещъ, му се видѣли още по-тѣсни. „Единъ кютюкъ виждамъ да е дошелъ тука, единъ отъ онѣзи, които служатъ богу и мамону, единъ търтей, който би продалъ и майка си за пари: единъ ортакъ на тиранитѣ и изядникъ на сиромащьта. Какво може да очакваме отъ Добродѣтелната дружина, какво може да очакваме отъ васъ? Между чорбаджията и хжша има изкопана дълбока пропасть и азъ не вѣрвамъ, че както хжша залага живота си за дѣлото, сжщо и чорбаджията ще продаде своята мушия за народното благо. Ние сме проповѣдници на други начала, ние сме партизани на кървава революция, неумолима, и отъ кютюци не се нуждаемъ“ — завършилъ Ботйовъ апострофътъ си къмъ Христо Георгиева, комуто въ това врѣме се виждалъ само гърбътъ извънъ вратата на аудиторията.

Слѣдъ тиранитѣ, слѣдъ султана, очевидно чорбаджиитѣ яли най-немилостивия пердахъ отъ Христо Ботйовъ. „Тъй се трѣбва — насърдчавалъ Левски: когато за лични интереси се лжчатъ като кози отъ овце; сатъръ, нищо друго не имъ се слѣдва“.

Малко-по-малко посѣтителитѣ на Братска любовь взели да се поувеличаватъ, партизанитѣ на бждащата революционна партия и въ Букурещъ започнали да растятъ. Това радвало Левски, еднакво и нашия поетъ, радвало и постояннитѣ членове на Братска любовь, които съ смъртьта на Раковски изгубили най-дѣятелния си човѣкъ. Появата на нашия комунистъ, който и тукъ не скрилъ боята си, вляла нова енергия, нова душа, въ овѣхналия трупъ на „любовьта“. Трѣбва работа, активность. Безъ трудъ, упоритъ и свърхчовѣчески, линѣе всѣки организмъ, а младиятъ се изражда. Тази елементарна мисъль завладѣла сжществото и на Ботйова и на Левски, който всѣка минута говорилъ на поета, че „ако въ организираната революция е нашето спасение“, както училъ Ботйовъ, то тая революция може да се създаде „само съ гигантски трудъ“ — заключавалъ Апостолътъ. „Дѣйствувай, брате, и не се отчайвай, насърдчавалъ по-опитния революционеръ по-неопитния теоретикъ: бждащето е наше!“

IV.

Прѣзъ декември 68. Ботйовъ билъ принуденъ да напусне „запустѣлата“ воденица,1) а заедно съ него — и „приятельтъ Левски“. Читалището Братска любовь се засилило до толкова отъ тѣхната дѣятелнось, щото то могло да си наеме отдѣлна стая за помѣщение, дъскитѣ на което сега взели да рендосватъ двамата „братя“

---

1) Тази воденица днесъ не сжществува. Но въ врѣмето, когато поетътъ се е ползувалъ отъ нейното гостоприемство, тя нито е била напусната отъ своя притежатель, нито „пуста“, както З. Стояновъ глаголи. Въ тази „пуста“ воденица имало 2—3 килии, една отъ които се удостоила съ честьта да прибере българския поетъ и великиятъ Апостолъ.

отъ самотната воденица. Тая била зарѣзана навѣки, сир. прѣдадена въ наслѣдство на нейнитѣ обитатели-бухали и кукумявки, които, въ всѣки случай, имали голѣмо основание да негодуватъ противъ неканенитѣ гости.

Сѫщиятъ мѣсецъ ромѫнскиятъ докторъ, който миткалъ изъ четиритѣ направления на Ромѫния по „практика“, се домъкналъ случайно въ Букурещъ, намѣрилъ Ботйова и му съобщилъ, вмѣсто да се бори противъ самоволенъ гладъ, да отиде съ него въ Исмаилъ. Тамъ щѣли да бѫдатъ двамата съ Чобанова, тамъ тѣ ще я каратъ, както знаятъ, защото пѣтелътъ на чорбаджилъка въ Исмаилъ не се слушалъ, най-сетнѣ, тамъ тѣ щѣли да си образуватъ единъ крѫжокъ отъ двама или трима хора, и ще захванатъ да тикатъ колата, сир. „дѣлото“. Въ Букурещъ инжекцията била направена: онова, което Ботйовъ казалъ въ продължение на два мѣсеца, щѣло да държи влага на кютюцитѣ за дълго врѣме, а Дякснътъ, когото оставяли да продължава въ сѫщия духъ, ще крѣпи слабитѣ, ще насърдчава силнитѣ.

Една раздѣла, прилична на оная въ Гюргево, станала между Левски и Ботйовъ, лишена отъ алкохолическитѣ пари на първата, защото е носила, тъй да се изразимъ, чистъ академически характеръ — прѣдставлява извѣстенъ исторически интересъ. Въ първитѣ дни на декември Ботйовъ си взелъ сбогомъ съ Левски, прѣдъ когото още единъ пѫть скициралъ своитѣ идеи за комунизмъ, за общечовѣшки права и за абсолютна свобода, за пълното равенство, което носила новата наука, и което не бивало да е чуждо и на българската революция. Отъ неуспѣхътъ на Хаджи Димитъръ насамъ, Ботйовъ все по-здраво се е убѣдилъ, че старата система трѣбва да прѣтърпи коренни реформи: ние нѣма да отидемъ много далечъ съ нея. Героизмътъ на стритѣ хайдути трѣбва да се използува, за да се дѣйствува върху проститѣ, необразовани маси, а на първо мѣсто трѣбва да се поведе широка пропаганда между сиромащьта и по-долнитѣ класи. Тѣ сѫ въ състояние да ни разберать и тѣ сѫ само способнитѣ да понесатъ тежкия кръстъ на революцията. Тая била главната мисъль на Ботйова, която се коренно различавала отъ мисъльта на Раковски, обобщавала по-здраво въпросътъ за националната свобда, затова и Левски я възприелъ напълно. Самъ Апостолътъ бѣше ходилъ въ Бѣлградската легия съ Раковски, и самъ той се бѣ убѣдилъ, че силитѣ на противникътъ сѫ голѣми: тѣмъ трѣбва да се противопоставятъ равни, ако не по-голѣми сили. Дружбата съ Ботйова засилила това негово убѣждение, и дала на мисъльта му по-широкъ обемъ, общечовѣчески и практически.

Съ тѣзи „братски“ думи двамата старопланинци си взели сбогомъ.

По пѫтя за Исмаилъ обаче, на пѫтницитѣ наши се изпрѣчили нѣкакви караконджови, срѣщу които докторътъ и поетътъ трѣбвало да изнесътъ една колкото неприятна, толкова и безстрашна борба.

Късно прѣзъ деньтъ потеглили тѣ отъ Букурещъ за Исмаилъ, и нощниятъ мракъ ги застигналъ татъкъ на сѣвероизтокъ, въ едно широко и пусто поле, кѫдѣто се чуелъ вълчи вой и разбойнически гласъ. Въ пѫпа на това поле се намирало едно ханче, което дало насока на нашитѣ скитници: тие отправили своята каруца натамъ и спрѣли прѣдъ нѣкакво тъмно здание, което едва давало признакъ на нѣкакъвъ мистериозенъ животъ. — „Домну — запитали двамата българи ханджията, който на тѣхния тропотъ отвънъ, се изкашлялъ извѫтрѣ —, домну, кѫдѣ е пѫтя за Исмаилъ?“ — „Хванете оня край“ — изръмжалъ нѣкакъвъ дивъ гласъ — и заглъхналъ. Докторътъ и поета „хванали оня пѫть“, повъртяли се изъ безконечното поле още часъ-два, докато срѣднощния декемврийски студъ взелъ да лази по коститѣ, пакъ най-сетнѣ рѣшили да повърнатъ назадъ, за да прѣнощуватъ въ сжщето ханче.

Слѣдъ дълги прѣговори, ханджията отворилъ, и ги вкаралъ въ нѣкаква слупена стая, обитавана отъ мишки и плъхове. — „Назландисва се пезевенгина — казалъ д-ръ Ч.; ще ни тури въ тая смрадь, пъкъ отгорѣ съ часове трѣбва да му се молишъ!“ По-послѣ нашитѣ хора разбрали, каква е била политиката съ „оня края“ и съ мжчното отваряне.

Не се минало много, откакъ нашитѣ пжтници се „настанили“ въ богато мебелирания хотель, когато изъ тоя послѣдния се раздалъ нѣкакъвъ шумъ, трѣсъкъ или лапавица, като да излизала изъ пъклото. Триста дяволи изъ едно гърло трѣбвало да се надуватъ и пакъ не могло де се получи страшното бучене, което се раздало изъ сарая на разбойникътъ-ханджия. Минута-двѣ слѣдъ това, нѣкакъвъ получовѣшки, полузвѣрски гласъ приближилъ къмъ покоитѣ на поета, и изеднажъ едно чудовище, окичено съ звънци и джангардаци, блъснало прогнилата врата и нахлуло въ стаята, пакъ се хвърлило върху наштѣ. — „Що за чортъ!“ изкрѣщялъ Ботйовъ, и рипналъ на крака. Въ единъ мигъ той сполучилъ да чабара чудовището съ двѣ ржцѣ и го засадилъ въ земята. — „Души!“ изкомандувалъ той Чобанову, и се спусналъ къмъ оная часть, откждѣто се раздавало страшното бучене.—„Домну, милость, азъ се шегувамъ“—изпищялъ единъ женски гласъ, когато жилеститѣ ржцѣ на „практиканта“ взели да танцуватъ надъ нещасния черепъ на хитрата домнна.

Въ това врѣме дотърчалъ и мжжътъ, който зачулъ, че работата станала бузукъ.—„Аманъ, домнулуй: тя се шегува—викалъ тоя; вие сте добри хора, пуснете жената“.—„Какви сж тѣзи лудории, бе пезевенкъ! Кого плашите! Я да видимъ какви сж тѣзи дяволуци!“ Запалили свѣщь и какво да видятъ: жената на хрисимия ханджия, посинѣла въ ржцѣтѣ на младия докторъ, който прѣдполагалъ да специализира тоя часъ по хирургията, и която вече имала едната си кълка извита отъ първата атака на поета, цѣла намъкната въ нѣкакви кожи и дрипели, съ рогове и талисмани по глава и гжрди, съ звънци и мечешки ноктѣ по ржцѣ и крака, държейки единъ голѣмъ тупусъ. — „А какво бѣше онова чудовище, което бучеше“ — запитали пжтницитѣ. — „То, нищо, така се бучеше“ — смънкалъ ханджията, като не искалъ да разкрива „секрета“ си, защото ще свѣтне цѣлата „комедия“. Като му посочили опъкиятъ край, „секрета“ станалъ видимъ: имало нѣкаква изба, прѣзъ която разбойникътъ-ханджия промъкналъ дълга и широка тръба, като бурия. Нея той надувалъ въ избата, а горѣ изъ слупеното ханче се чувало адски тънтежъ, който въ нощьта ставалъ двойно по-страшенъ и енигматиченъ. — „Вотъ тебе, чортъ съ чортъ!“ — изкрѣщялъ Ботйовъ, който позналъ смисъла на цѣлата „комедия“, и му бухналъ единъ кютекъ въ ченето: „разбойникъ съ разбойникъ! да не мислишъ, че имашъ прѣдъ себе се гарги или мамалигари . . . .“ Нещастнитѣ ханджие, тая декемврийска нощь имъ се видѣла безконечна: вмѣсто да оберать нашитѣ пжтници, а може би и да ги пратятъ на оня свѣтъ, тѣ си създали такава беля, която накарала жената да изгуби единъ кракъ, а мжжътъ едно чене . . .

На сутрето рано двамата пжтници поели направлението къмъ Исмаилъ, като не забравили да обърнатъ внимание на разбойникътъ-ханджия, че неговиятъ ятакъ, който се ползувалъ съ такова прѣкрасно мѣстоположение, неструвалъ за нищо, защото криелъ въ себе си не истински хайдути, а кокошари.

V.

Въ Исмаилъ животътъ на Ботйовъ станалъ тъй комплициранъ, както самъ той не прѣдвиждалъ. За голѣмо удивление на поета, но и за още по-голѣма негова радость, тукъ той се срѣщналъ съ стариятъ си приятель отъ Знаменка — Иванъ Ивановичъ, одисеята на когото ни е отчасти позната. Ботйовъ побързалъ да го прѣдстави Чобанову, като благонадеженъ и вѣренъ другарь, съ когото може да се сподѣля радость и скръбь. — „Единъ елмазъ, който отъ небето ми пада сега — го отрекомендувалъ Ботйовъ на своя братовчедъ: бѫди съ него, както си съ мене. Той е надежденъ и способенъ да ни помага“. Е, какъ братъ така: другадѣ не мърда ли, откакъ напуснахме Знаменка — питалъ Ботйовъ. Иванъ Ивановичъ се призналъ чистосърдечно, че всичкото врѣме прѣкаралъ въ Тулча и въ Исмаилъ, но съжалявалъ, че ромѫнитѣ не били такива „благи души“, каквито сѫ българитѣ, за да се открие нѣкому, за да има съ кого да сподѣли неволята на изгнанието.

А въ тази минута случаятъ се прѣдставилъ: щастливата срѣща събрала наново двамата комунисти, които ще започнатъ старата пѣсень, съчинена въ Знаменка, ще я разгласятъ изъ цѣло Влашко, докато смъртьта ги раздѣли. Болницата, въ която се намѣстилъ Ботйовъ, взела да мирише на революция, а кърищата кански писнали отъ тримата пангалози.

Намѣрилъ топло мѣсто, храна и други удобства, Ботйовъ се всецѣло прѣдалъ на четмо и на спортъ. Кесията на доктора носила: за литература отъ каквато ималъ нужда поета — българска или чужда, Чобановъ билъ принуденъ да отдѣля мѣсечно извѣстна сума, защото инъкъ Ботйовъ му знаялъ цаката: ще драсне до редакцията да прати едно-друго на докторски адресъ, ще чете додѣто душа иска, пъкъ оня, ако желае да се „маскари“, нека неплаща. Книгата е мѫдростьта на живота. Ботйовъ я обича, както майка своя първенецъ. Не казваме, че той е обичалъ всѣка книга: пази боже! Ако истината е нѣщо относително, книгата неможе да бжде нѣкакво абсолютно добро: книгата е или добра, или лоша. И едната и другата криятъ въ себе си гения на живота, зълъ или добъръ, значи — все пакъ мждростьта на живота. Ботйовъ се е лѣпилъ за нея, защото единъ умъ, търсѣщъ знания, смисъль, въпроси — нови и стари, безъ книгата е, както птиче подъ пневматическата машина: то се задушя, отпада, умира.

Въпроситѣ на всемирната политика, социалниятъ въпросъ, резултатитѣ, до които дошелъ интернационалния конгресъ въ Женева на 1864. година, свиканъ да урежда калпавитѣ смѣтки на голѣми и малки касапи, сетнѣ поезия, художество — всичко това еднакво занимавало Ботйова, колкото и сждбата на българската революция, която отъ тая година, слѣдъ излизането на Левски, трѣбвало да прѣмине въ нова фаза. Левски, мислѣли нашитѣ хора, е човѣкъ на мѣстото си: не му липсува нито характеръ, нито опитность, нито честность. Но срѣдства? Българската революция се нуждае отъ срѣдства и тѣ трѣбва да се намѣрятъ. Иванъ Ивановичъ, който се навърталъ изъ тие мѣста близу три години, пошепналъ Ботйову, че нѣкой си турчинъ, тежъкъ търговецъ на овни и друга жива стока, често минавалъ отъ турско въ Влашко, яздилъ нѣкакъвъ атъ, но все пакъ, прѣдполагалъ Ивановичъ, може да се прѣмаже. Отъ него ще капнатъ пари и за дѣлото и за всичко. Пжтьтъ му билъ прѣзъ нѣкакъвъ островъ, между Тулча — Исмаилъ, въ турска територия, слабо обитаванъ и оставенъ почти безъ стража. Тамъ ще отидатъ нашитѣ хора, тамъ ще уловятъ пусия на нѣколко мѣста като „ловджии“, тамъ ще скроятъ такава примка на жертвата, че и пиле да би било, пакъ да не може да избѣгне. Иванъ Ивановичъ билъ въ състояние да узнае, кога и по кое врѣме може да намине читакътъ — богаташъ, той можелъ да нареди цѣлата стратегия. — „Какво мислишъ върху тая комбинация? — питалъ Ботйовъ докторътъ, — гениална идея, нали?“ — Ч. нѣмалъ нищо противъ „гениалната иде“. Прѣди да дойде редъ да ловятъ плячката обаче, нашитѣ хора рѣшили да излѣзатъ на прѣдварителна „рекогносцировка“: убийство ще се крои, или трѣбва да се пипа здравата, или никакъ не се подхваща!... Една прѣкрасна зимна зарань, тримата „другари“ нарамили пушки, нахлули въ острова, и се раздѣлили на три въ три посоки. За поразия, отсрѣща се задалъ нѣкакъвъ „вълкъ“, който Ч. побързалъ да תракулне съ първия гърмежъ: ще се върнатъ въ града и ще се „похвалятъ“ поне на интелигенцията, че тѣ сѫ „голѣми ловци“ — „вълци“ трѣпятъ. За щастие или нещастие, тъкмо Ч. тичалъ къмъ падналата „жертва“, срѣщу му се озѫбилъ единъ влахъ-чобанинъ, който ронилъ горчиви сълзи надъ убитото си куче. Тѣсенъ щѣлъ да се види Чобанову островътъ, ако зачулитѣ гърмежа „другари“ не му се притекли на помощь.

Но работата съ въображаемия „вълкъ“ не се свършила съ малката разправия въ полето: аферата била принесена прѣдъ Исмаилския трибуналъ, който уловилъ хайката за пеша. Убийството на едно овчарско куче е равносилно съ убийство на човѣкъ — ето защо, убиецътъ трѣбвало да тегли ишкинътъ на влашката юриспруденция.

Съзаклятницитѣ били поставени на тѣсно!

— Ами сега, плахо питалъ Ч. — оплѣскахме я: отиде и служба, отиде и дѣло, отиде ти и всичко по дяволитѣ, за едно краставо куче.

— Азъ ще поема отговорностьта върху себе си — откѫсналъ разговора Ботйовъ. Вмѣсто да осуетимъ плановетѣ си и да тегля каишътъ на глада, азъ ще влѣза въ прѣдварителния арестъ, като „убиецъ“, пакъ нататъкъ ще я нагласимъ: дѣйствувалъ съмъ за „самоотбрана“ противъ единъ звѣръ, приспалъ съмъ го за мигъ и аферата ще се приключи. Не сж пакъ толкова диванета влашкитѣ трибунали, я!

Рѣчено, свършено.

Цѣлъ мѣсецъ прѣстоява Ботйовъ въ Исмаилския дранголникъ въ видъ на прѣдварителенъ „карцеръ“, и прѣди да бжде освободенъ по необорими „причини“, каквито фантазията на хайката могла да скове, той успѣлъ да завърже едно знаменито знакомство. Въ Исмаилския затворъ отъ извѣстно врѣме се намиралъ единъ „разбойникъ“, Вороновъ[1]), съ когото нашиятъ поетъ скроилъ много важни „дѣла“. Вороновъ не лежалъ за прости прѣстжпления въ дранголника. Напротивъ, неговото „разбойничество“ имало много общо съ „разбойничеството“ на българскитѣ хайдути, затова Ботйовъ оцѣнилъ неговитѣ качества, — съчувствувалъ на сждбата му. и му обѣщалъ „съдѣйствие“ да избѣга изъ затвора; по-нататъкъ ще мислятъ, какво да правятъ... Когато сжд. слѣдователь Гардаряно заповѣдалъ да бжде освободенъ Ботйовъ, като „невиненъ“, тоя стисналъ ржка Воронову и му казалъ „до свиданіе“. За скръбь на поета, това „свиданіе“ не станало, защото наскоро, при единъ опитъ да избѣга изъ пушкарията, Вороновъ билъ убитъ, и така „скжпиятъ“ човѣкъ, нуженъ за Ботйовитѣ планове, пропадналъ. „За много работи щѣше да ни послужи този мжжяга, но язъкъ“ — заключилъ Ботйовъ некролога си за Воронова прѣдъ своитѣ вѣрни „другари“.

VI.

Слѣдъ излизането изъ самоволния арестъ, Ботйовъ приелъ овдовѣлото учителско мѣсто въ Исмаилската капела. Ботйовъ и учителство! Човѣкътъ, който непрѣстанно говорѣлъ за „дѣло“, за революция, човѣкътъ, духътъ на когото билъ вѣчно заетъ съ общественни схеми, съ рѣшението на социални проблеми, да се застой въ миризливата училищна кочина, да се подложи самъ на гниежъ, на систематическа атрофия, послѣдствията отъ която сж колкото опасни, толкова и печални! Това всѣки другъ може да приеме, всѣки другъ да понесе, да прѣтърпи, може би, безчувственно, но за Ботйова то е една непростима грѣшка, която самъ ако би си позволилъ, ние не бихме могли съ нищо да оправдаемъ. Не съ единия хлѣбъ само може да се живѣе — писано бѣше въ Писанието. Революционерътъ не би билъ революционеръ, ако не понесе лишенията съ героизмъ, и страданията — съ самообладание. Оня, който е открилъ борба и на почвата, върху която ходи, на всичко, което го обикаля и което не мисли като него — прѣдварително трѣбва да си е подписалъ билетъ за безконечно гайле, за необикновенни незгоди. Това е и Ботйовъ. Той не може да се впрѣгне като ратай, той не може да робува, неговия вратъ въ яремъ не влиза. Или, ако по една или друга причина се подмами да поддаде вратъ, той не се двоуми да разтроши всичко — и пакъ да я кара по старому, т. е. както му налагатъ убѣждения и нуждитѣ на дѣлото.

---

[1]) Споредъ други източници този „разбойникъ“ се наричалъ Бараганъ. Както искатъ да кажахъ нѣкои, Раковски познавалъ Барагана, съ името на когото по нѣкога, неизвѣстно защо, си служилъ.

Завелъ го Ч. въ Исмаилъ, карали я какъ-да-е, но тоя взелъ да го опѣва, че така е трудно: — „калпазанино, думалъ му полусериозно, полушеговито Ч. — ще помиришешъ малко разваления въздухъ въ школото, трѣбва да си помогнемъ, защото инъкъ ще фалираме“. Колкото „за кумова срама“ Ботйовъ рѣшилъ да „направи кефа“ на „краставитѣ кози“, както въ интимни приказки титулувалъ той своитѣ „вѣрни“.

Станалъ учитель въ Исмаилъ, прѣстоялъ като такъвъ день-до-пладне, за да се повтори Знаменка и

Калоферъ, и за да остави спомени, които още не се забравятъ.

Ботйовъ обичалъ спорта: не само да ходи на ловъ, да язди и т. н., но и да дресира екземпляри отъ зоологическото царство, му правило особно удоволствие. Природата е създала една грамадна колекция отъ животински видове. Но ако дѣйствително въ амбициозното съзнание, че човѣкътъ е вѣнецъ на природата, има нѣщо логично, цѣлесъобразно, защо човѣкътъ да не си прави удоволствие отъ по-нисшитѣ видове?! Защо той да не се доближи до звѣра — да го укроти и да го тури въ разположение на своето удоволствие, или пъкъ да използува неговата жива сила? Нима самъ човѣкътъ не е билъ звѣръ! Че нима условията и сега не сж създали отъ човѣкътъ—звѣръ: нима разликата между човѣкътъ и звѣрътъ е само тая, че послѣдния напада и кжса по единъ инстинктъ, а първия използува своето обществонно състояние, като социална единица, за да души други социални единици? Звѣрътъ можешъ да укротишъ, докато не е заговорилъ у него инстинкта, ала човѣкътъ, който се управлява не отъ диви инстинкти, а отъ социални нужди, може да се опитоми само чрѣзъ бунтъ, чрѣзъ революция, — чрѣзъ измѣнение на неговото общественно положение, т. е. чрѣзъ революция общественна и економическа. Ботйовъ върши тая, по-право—подготвя е даже между училищната младежь—, защото тя е неговата вѣра и надежда —, между хжшове и сиромаси, но тая социална революция, насочена да повърне човѣку човѣческото, което той е изгубилъ и отъ което има нужда, не отрича оня естественъ инересъ у реформатора, който той може да прояви къмъ останалия животенъ миръ. И Ботйовъ се заелъ съ една работа, която се виждала чудата въ очитѣ на исмаилци и на бай Ганю, но въ очитѣ на по-напрѣдналия човѣкъ, то било единъ спортъ, може би, по-благороденъ отъ лова и др. т. — Като миткали по тъмно и видѣло изъ поля и острови, нашитѣ хора сполучили да уловятъ едно лисиче и едно вълче, бозайничета, които не искали да оставятъ на тѣхна майчинска грижа, но рѣкли да внесатъ въ културата, тѣ да правятъ разходи по тѣхъ „за смѣтка на тѣхнитѣ родители“, и да ги посвѣтятъ въ градската цивилизация. Вързани и двѣтѣ симпатични животни, Ботйову правило удоволствие да мине по главната улица на Исмаилъ съ тѣхъ, за да докаже на садукеитѣ-аристократи, че има звѣрове по-умни и похрисими отъ тѣхъ. — „Погледнете ги — обръщалъ се той къмъ любопитсвуващитѣ, — тѣ живѣятъ като братя, а вие ще се изѣдете съ парцалитѣ!“ Исмаилчене се чудѣли и думали, даскала има ли акълъ или нѣма. — „Той има акълъ, колкото всинца ви, ами себе си погледнете — отговарялъ Иванъ Ивановичъ. У васъ нѣма никакво сочувствие, а това ще каже, че вие сте станали звѣрове и ще станете още по-голѣми скотове, ако продължавате да сте все такива ахмаци“... Но дѣйствителнитѣ ахмаци излѣзли и добри фантазьори: петь крачки още не пристжпилъ Ботйовъ извънъ Исмаилъ, когато билъ принуденъ да напусне тоя градъ, и по цѣла равна Ромжния се разнесли грознитѣ фантазии, че Христофоръ Ботйовъ натжпчалъ въ единъ трапъ чучулиги, гжски, цанцугери, лисици, зайци, мечки, вълци, кокошки, пуйки и цѣлата останала паплачь, перната и млѣкопитающа, отъ Ноева ковчегъ, и правилъ опити надъ тѣхъ да осжществи принципитѣ на братството и равенството!... Съ една рѣчь, невѣжеството прѣписало Ботйову оние свърхдивни свойства да примирява инстинктитѣ въ зоологическото царство, за което бѣха излѣзли слаби силитѣ и на Иехова... Тази пѣсень под'еха и българскитѣ сериозни писатели, за да докажатъ, че глупостьта е обратната крайность на... лудостьта.

Ако е нуждно да хроникираме въ тая часть отъ живота на Ботйова всички обстоятелства, характерни за неговия темпераментъ, прѣди да минемъ къмъ нѣколко факта отъ криминално естество, — ще трѣбва да се доведе до свѣдѣние на читателитѣ ни ето що. — По нѣкакъвъ генераленъ полигамически въпросъ произлѣзло скарване между д-ръ Ч. и поета: единиятъ викалъ стрижено е, другиятъ—косено е. Чини ми се въпросътъ се касаелъ за това, колко и какви сж прѣстжпленията на владицитѣ? Ботйовъ твърдѣлъ, че подъ расото се криятъ всички пороци на душата и безконечнитѣ прѣгрѣшения на плътьта; Ч. не се съгласявалъ съ ултра радикалната мисъль на поета. Трѣбвало да се навеждатъ аргументи pro и contra, докато работата стигнала до бой. Докторъ Ч., който билъ по-слабата страна, но прѣзъ кръста на когото висяло едно офицерско ребро, като воененъ лѣкаръ, измъкналъ калжча, и посѣгналъ та бодналъ поета въ кълката. Това артъкъ не приличало нито на бой, нито на дуелъ! Ботйовъ кипналъ: практикующиятъ хирургъ му се видѣлъ като мравка. Но когато си плюналъ на ржцѣтѣ, за да побара надвѣ-натри своя неприятель, тоя станалъ невидимъ — офейкалъ. — „Само бѣгството те спаси — казалъ му Ботйовъ, когато се баращисали; инъче, щѣше да счупишъ нѣкоя дъска на потона“.

Непропусналъ Исмаилскиятъ учитель да позавърже и малко едно романче, докато билъ на „мѣснетъ“. Кой е причината за тоя новъ романъ, дали Ботйовъ или второто дѣйствующе лице, даже кой е билъ главното дѣйствующе лице въ новото романче, тоя въпросъ е покритъ съ мракъ. Голъ, като пръстъ, остава само факта.

Въ Исмаилъ живѣялъ българинътъ Шоповъ, търговецъ, и не съвсѣмъ заблуденъ въ врѣмето. Нѣкоя си Христинка била красотата на неговата градинка. Христинка било момичето, което замамило поета да изгуби скучни часове въ нейна усмивка, да се прѣнесе отъ идеалното — въ обикновеното... Вечерь, когато баща и майка прѣмятали мандалата на всички порти, Христинка, хубаво и красиво българче, съ магическа похватность ги отмятали, и трѣперайки, очаквала поета въ едно засѣнчено кжтче на двора. Ботйовъ, който по привичка прѣскачалъ, но не влизалъ откждѣто всички минуватъ, се прѣкатервалъ прѣзъ оградата и като ястребъ литвалъ къмъ „новата изгора“... Тука тѣ си чуруликали докатъ пукне зора, пъкъ когато подосѣщали, че кжщата скоро ще се разгълчи, усулетленъ се вмъквала скромната мома въ своето легло, като че нищо не е било. Но, кáкто изглежда, сърдцето въ тоя романъ ще да е отстжпяло на платонизма: поне тъй ще да е стояла работата откъмъ Ботйова страна, защото на близкитѣ свои приятели, които знаѣли за тая вторична любовь, поетътъ рецитиралъ едно стихотворение, съчинено отъ него за „овѣковѣченіе“ „новой романтики“, въ което шегата и сериозното едва се уравняватъ. Всѣки новъ фактъ въ живота на силната личность трѣбва да се облече въ словесна форма; новото обстоятелство въ живота на поета обикновенно ражда стихъ. Ботйовъ запѣлъ на новата любовь съ благородството на своето чувство и съ иронията на своята душа:

Пакъ срѣщнахъ онасъ усмивка —
Чернитѣ й нѣжни очички
Подъ сърмената покривка.

„Тапá ела, кай, у дума,
Азъ ще бжда тамка й сама.“

У тяхъ отидохъ — сѣднахме
Въ цвѣтната, росна градинка:
Думи завѣтни начнахме,
Да си думаме дваминка...

Духътъ и формата на тие деветь стиха сѫ Ботйовски и само той може да бѫде тѣхниятъ авторъ. Но че „завѣтнитѣ думи“, за които говори поета, не сѫ сѫщитѣ, каквито той каза́ въ Калоферъ — въ това имаме основание да се съмняваме. Ботйовъ нѣмаше дарбата да лъже. Горнитѣ редове го издаватъ такъвъ, какъвто си е: темпераментъ впечатлителенъ, буенъ и откритъ...

VII.

Но нѣколко криминални прѣстѫпления, които били продължение отъ първия заговоръ, направенъ съ Желю въ Браила, и като изпълнение на завѣтнитѣ рѣшения, взети въ Букурещъ съвмѣстно съ Левски, турили вѣнецъ на Исмаилския животъ, създали всички основания у задграничната емиграция, непосвѣтена въ тайнствата на тие прѣстѫпления, да изплѣте некрасивата слава на поета за нощнитѣ обири, за пладнешки кражби, за вулгарно разбойничество съ тъмни личности. Невѣжеството създава отъ факта мистификация.

Казахме, че Ботйовъ успѣлъ да завърже знаменито едно знакомство съ Вороновъ-Бараганъ. Тоя билъ убитъ, но неговитѣ наслѣдници останали да продължаватъ „занаята“. Тѣ потърсили Ботйова, — той не ги отблъсналъ. Ако сѫдбата откосила „златния човѣкъ“ — главатарьтъ на бандата, която била обявена за разбойническа, Ботйовъ ще използува силитѣ на Вороновитѣ хора, които сѫ изпекли занаята отъ първомайстора, взели сѫ практика отъ човѣкъ „съ исторически заслуги“. Както забѣлѣжихме, Вороновъ не е билъ такъвъ вулгаренъ разбойникъ, за какъвто го третиралъ закона: той билъ човѣкъ съ извѣстна интелигентность, и като заклѣтъ врагъ на частната собственность, която може би, по-рано отъ Прудона обявилъ за кражба — тръгналъ чрѣзъ кражбитѣ да прави добро. Види се, Вороновъ инстинктивно съзнавалъ, че и поотрицателенъ пѫть е възможно да се сътвори добро, сир. — не само по отѫпкания пѫть на попския моралъ, който закрива кражбата, можешъ да бѫдешъ „благодѣтель“. Единъ въпросъ още би било, кое добро е по-голѣмо, по-човѣческо: дали онова, което излиза изъ рѫцѣтѣ на легалнитѣ, законни обирачи, или онова, което излиза изъ рѫцѣтѣ на ония, които сѫ счупили десетьтѣ скрижали на международното разбойническо законодателство и по пѫтя на отрицанието правятъ благодѣяние? Въпросътъ добива опрѣдѣлена смисъль при дадени обстоятелства. — Вороновъ е обиралъ, вършилъ нечувани кражби, но отъ всичко обрано той не лизналъ, не правилъ капиталъ: безъ да задържа счупенъ банъ въ джоба си, обраното раздавалъ на сиромаси, безъ тие да знаятъ отгдѣ имъ иде благодѣянието, защото разбойникътъ мислилъ, че иззетитѣ отъ него богатства сѫ откраднали чокоитѣ отъ бѣднотията. По този чуденъ и оригиналенъ начинъ искалъ Вороновъ да управи свѣтътъ! Тази традиция той завѣщалъ и на своитѣ ученици. По всѣка вѣроятность, Ботйовъ не се е съгласявалъ съ философията на Вороновската кражба, т. е. съ нейното логическо оправдание. Собственностьта може да бѫде „кражба“ — за моментъ нека приемемъ това неточно економическо опрѣдѣление —, но че не кражбата е нейното противоядие, това е очевидно. Ако собственностьта при дадени исторически условия е източникъ на злини, на социално неравенство, не въ прѣмятането й отъ рѫцѣ на рѫцѣ, било по изкуственъ или насилнически начинъ, се състои цѣрътъ. Кражбата не е панацея на общественнитѣ злини, на общественното неравенство. Можемъ да бѫдемъ убѣдени, че така ще е схващалъ тоя въпросъ и поета. Защото, цѣли шесть години, прѣзъ които той практикува занаята на кражби и обири, той гледа на него като източникъ на материални срѣдства, необходими за революцията. Никога у Ботйовъ кражбата не е била самоцѣль, или вършена „за удоволствие“. Желю бѣше викналъ: пари! Левски каза: срѣдства! Самъ Ботйовъ стоеше постоянно прѣдъ този кардиналенъ въпросъ за всѣка революция. Пари! Кѫдѣ се намиратъ тѣ? Паритѣ сѫ у Родшилдовци, Круповци и тѣмъ подобни! Паритѣ сѫ въ банки и у банкери! Хиляди, милионенъ свѣтъ работи, трупа жива човѣшка енергия, създава отъ потьта злато, отъ нищо всичко, но свѣтътъ е пакъ голъ, а изядницитѣ богати. Ония, които нѣматъ нужда отъ свобода и материално благо, спятъ върху злато и коприна; ония, които искатъ да помѣстятъ свѣта подъ друга планета — нѣматъ никакви срѣдства, защото сѫ гладни. Но тѣ, тие срѣдства трѣбва да се намѣрятъ, нуждата е наложителна, защото цѣльта е свята. И Желю дига рѫка надъ „частната“ собственность; Левски я проклина, а Ботйовъ ще да се помѫчи да я отземе, за да я тури въ услуга на едно бѫдаще, отъ което иматъ нужда нейнитѣ лични творци.

Само отъ това гледище, по повелята на тая вопиюща нужда, когато по всички страни викатъ: „пари! срѣдства!“ поетътъ подава рѫка на Вороновитѣ наслѣдници, както прѣдварително бѣше рѣшилъ да се възползува отъ опита на тѣхния „учитель“.

Това събитие трѣбва да се е случило прѣзъ есеньта 1869. год. защото познатиятъ ни вече докторъ, който се върналъ въ Букурещъ, по сѫщето врѣме викалъ Ботйовъ пакъ при себе си, — въ Букурещъ — за да я каратъ тамъ. Нашиятъ поетъ му пише, че той нагласилъ „хубава работа съ Вороновитѣ хора: скоро ще ти донеса едно каче съ скомрии — пишелъ Ботйовъ — за да започнемъ по-сериозна работа“. Мечтата на Ботйова била да се здобие съ срѣдства, за да почне издаването на вѣстникъ, толкова нуженъ на дѣлото, и да подпомогне Левски. Цѣлата афера съ Вороновитѣ хора била ужъ умно нагласена: ще нападнатъ нѣкой търговецъ въ Исмаилъ, ще оставятъ празднди каситѣ му — и работата е опечена. Но онова, което мишката крои — котката разваля. Полицията не спала. Тя слѣдила тайфата, и когато тая намислила да пристжпи къмъ дѣйствие, всичкитѣ Воронови наслѣдници до единъ се намѣрили въ магарешкия рай. Ботйовъ и Иванъ Ивановичъ, вѣчния съпжтникъ на поета, рѣкли да очистятъ Исмаилъ и, прѣдрешени надвѣ-натри, взели дрънметѣ къмъ Браила. Тръгнали за Браила, но пжтя ги извелъ въ Галацъ. Въ тоя градъ рѣкли тѣ да спратъ, за да потърсѣлъ Ивановичъ единъ „другарь“, за когото той слушалъ или му съобщавали изъ Русия, че побѣгналъ тждѣва и се занимавалъ съ подобенъ занаятъ, какъвто и нашитѣ хора практикували: да търси срѣдства, за да подпомага рускитѣ конспирации. Името на новия, непознатъ Ботйову „другарь“, било Флореско, наричанъ още Глимарди, чиста стока анархистъ. Флореско ималъ портретъ на артистъ, съ всичкитѣ оттенъци на единъ посрѣдственъ интелектъ, наистина, по-развитъ отъ Ивановича, и за огорчение на нашия поетъ, много по-красивъ отъ него. Побѣгналъ отъ Русия, защото извършилъ голѣми прѣстжпления, той засѣдналъ въ Галацъ, като си далъ име, което да отговаря на неговата физическа красота: Флоръ — Флореско. Разбрали се новитѣ приятели, а Ботйовъ видѣлъ въ неговото лице сжщиятъ „незамѣнимъ човѣкъ“, какъвто и въ Воронова. Флореско (Глимарди) съобщилъ сега на Исмаилци, че той притежава инструменти за разбиване каси, и рѣшилъ да строши „чорупката“ на оногова Галацки търговецъ, който билъ най-отвратителната свиня. Ботйовъ изржкоплѣскалъ съ двѣтѣ ржцѣ на „Этой щастливой мысли“. Тримата другари почакали да се стъмни добрѣ, открѣхнали външната порта, и нахлули въ мазата.[1] Флореско, чиято била идея, та за оригиналната кражба, като оса се залѣпилъ ó касата. Нещастниятъ разбойникъ се въртялъ отъ тукъ, отъ тамъ —: търкалялъ съ помощьта на Ботйова и Ивана Ивановича мълчаливия мѫченикъ, изъ утробата на който се раздавалъ нѣкакъвъ съблазнителенъ шумъ отъ злато и безцѣнни камъни, но нищо не помагало: „инструментитѣ“ били слаби за такава грамада! Изпотени виръ вода, нощнитѣ обирачи били принудени съ съкрушени сърдца да оставятъ на мира тази „глупава вѣщь“ — „Этой неприветнiй ящикъ“, докато господарьтъ не е още надникналъ вжтрѣ въ мазата: зора се зазорвала. — „Понеже неможахъ да ти донеса оние качета, пишелъ Ботйовъ Ч-у, рѣкохъ тие да ти донеса; но и това неможá да стане!“

---

[1] За да бжде по-пълна хрониката на това обстоятелство трѣбва да забѣлѣжимъ, че „нахлуването“ въ тая маза е ста

Вече прѣзъ октомври ние взимаме диритѣ на Ботйова въ Браила, въ най-тѣсна дружба съ Флореско, заедно съ класическитѣ му „инструменти“, който става вторият съпжтникъ на поета.

Исмаилъ, съ неговото климнало училище, съ неговата любовь и поезия, билъ забравенъ. Само загадъчнитѣ приказки тръгнали по слѣдитѣ на поета, безъ да го застигнатъ, само едно сърдце остало тука да си спомня за романтични срѣщи въ тъмна и красна градина, безъ нѣкога да го види, само единъ вълчи вой се раздавалъ, вой на малкото звѣрче, което изгубило своя вѣренъ благодѣтель, за да спечели своята свобода.

VIII.

Отъ октомври 1869. до декемврй 72. год. е стоялъ Ботйовъ въ Браила или изъ тая областъ, съ центъръ

нало съ знанието на слугата; Флореско турилъ на око момчето, пусналъ му една муха, че и то ще участвува въ печалбитѣ, за да се озове слѣдния день на улицата, защото не затворило добрѣ вратата, сир. защото я оставило незаключена.

Браила — и прѣзъ това врѣме на постоянна борба между гладъ и невъзможностьта да намѣри срѣдства за дѣлото, поетътъ продължи старитѣ пѣсни, и тури начало на своята литературна дѣятелность. Печатницата на Паничка, напусната прѣзъ 68. отново станала главниятъ източникъ на неговото прѣпитание. Ако врѣмето 69—72. (окт.—дек.) можемъ да нарѣчемъ браилски животъ, ние бихме го изчерпили съ двѣ думи: баснословни „скандали“ и литературна плодовитость.

Незаглъхнала още напълно случката съ притрѣпания турчинъ въ Браилската градина, Ботйову се изпрѣчила прѣзъ 1870. нова неприятность отъ подобенъ характеръ. Той, съ още 1—2 други изгнаници—българи, се разхождалъ единъ день изъ сѫщата градина, въ която турци нѣкои се чувствували като господари. Турцитѣ бѣха едно врѣме много надменна раса: тѣ закачили и сега нашия човѣкъ, който, залисанъ въ себе си, неразбралъ добрѣ смисъла на подбива. Ботйовитѣ аркадаши му обяснили, че „читацитѣ“ се подиграли съ него. — „Тъй ли? — запиталъ Ботйовъ: че ние не се намираме въ деспотическа Турция, та и тука да имъ позволя да се качватъ по гърбоветѣ ни“. На връщане Ботйовъ грабналъ единъ камъкъ и тъй мѫжки лѣпналъ подигравачътъ—турчинъ, щото тоя трѣбвало да полежи 4—5 часа на земята, докато се освѣсти. Въ близка една фурна забѣгналъ поета и пакъ кое-какъ успѣлъ да се изгуби отъ подозрѣнията на полицията.

Това въ първитѣ дни на октомври. Но то било сигналътъ за безконечни неприятности, за безсънни нощи, които се разкривали за ромѫнската полиция. Защото, въ Браила Ботйовъ успѣлъ да състави нѣщо като „комитетъ“ за експроприяция, който започналъ да мишкува. Това му се налагало по много причини. Събитията се развивали бърже, споредъ разпалената фантазия на нашитѣ хора, революцията щѣла да пламне въ четиритѣ кюшета на Балканския полуостровъ, а тя не разполага нито съ срѣдства, нито съ нищо. „Българскиятъ народъ отдавна прѣстана да е рая, му пишелъ Левски (1870). Той слуша мене, готовъ е всѣки часъ да дигне революция, но гдѣ е орѫжието му? Пари и пакъ пари. Който намѣри пари и въорѫжи българския народъ, той ще да бѫде най-голѣмия патриотъ. Ето защо, ти недѣй спа, но намѣри злато въ влашката и руска земя, по който начинъ можешъ...“

Умътъ на Ботйовъ захваналъ да крой разни комбинации. На първо мѣсто се открили пакъ нощнитѣ подвизи. Нѣкой си „търговецъ“ отъ Мачинъ замръкналъ въ Браила живъ, но на утрето билъ намѣренъ трупътъ му извънъ града въ върбитѣ. Прѣдполагали „хората“ на „комитета“, че джобътъ му пръщи отъ злато: указало се, че и гладътъ прѣувеличава дѣйствителностьта. Когато „момчетата“ подмамили „тежкиятъ търговецъ“ къмъ горния край на Браила и „свършили своята работа“, тѣ се окумили прѣдъ нѣкакви 100—200 бана. — „Маскари! още единъ пѫть да си отваряте очитѣ, че дяволитѣ ви взиматъ“. Ботйовъ билъ недоволенъ, дѣто затрили единъ човѣкъ за нѣкакви стотина бана, отъ които „не се има нужда“!

Но комитетътъ, състоящъ отъ Флореско, Иванъ Ивановичъ, Александъръ Шапченко, нова персона въ това съзвѣздие, забѣгналъ пакъ изъ Русия по необходимость, Иванъ Дългиятъ-Татмата и още нѣколцина, съ прѣдседатель Христо Ботйовъ, намислилъ да извърши единъ главенъ походъ къмъ Мачинъ. — „Другари, викалъ той: народниятъ Апостолъ ми пише, че революцията въ България е готова, но се трѣбватъ пари!“ До комитета дошла новината, че въ Мачинъ имало единъ богатъ турчинъ, паритѣ на когото били неброени. Общиятъ умъ на съзаклятието рѣшилъ, каквото ще да става, „макаръ и глави да паднатъ, но безъ пари да не се връщатъ“. Тайфата тръгнала за

Мачинъ съ всичкитѣ си такъми и въоржжения. Успѣли да влѣзнатъ въ домътъ на голѣмия милионеръ, правили щото стрували, по всѣкакъвъ начинъ заплашвали жертвата съ най-страшни мжки, за да посочи „богатствата“ — нищо не могли да откжснатъ. При обѣщание, че нещастникътъ „ще си налѣга парцалитѣ“, сир. ще мълчи, че никому нѣма да обажда за случившето се, защото инъкъ главата му ще се търкаля изъ Дунава, нашитѣ хора напуснали Мичинъ, и се върнали омърлушени.

Въ Галацъ нова плячка. Нѣкой си ромжнски търговецъ, освѣнъ пострадалия по-рано, ималъ нѣкакво злато, количеството на което надминавало богатствата на Креза... „Комитетътъ“ се запжтилъ. „Доказателствата“, каквито прѣдварително искалъ Ботйовъ, за да не се повтарятъ старитѣ неуспѣхи, били неопровержими: ималъ пари да се накупи сума оржжие и вѣстникъ да се почне — това било безспорно, пакъ и „лесно ще се добиятъ“ — добавялъ докладчикътъ Иванъ Дългия. Флореско надигналъ своитѣ инструменти, часть отъ тѣхъ повлѣкълъ Дългия, и закрѣтали къмъ Галацъ, кждѣто влѣзли въ тъмно, безъ нѣкой да ги види, защото намѣрението на „комитетътъ“ било да осъмнатъ далечъ извънъ Галацъ. Дългиятъ водилъ. Влѣзли. Налѣпили се пакъ като оси около касата, пъшкали отсамъ, оттатъкъ, пръщяли инструменти, но жертвата не давала никакъ признакъ на смърть. — „Твоитѣ инструменти — обърналъ се Ботйовъ къмъ Флореско — сж за разбиване бакалски чекмеджета, но не за тѣзи скали́“. Плюналъ върху богатствата, които дѣйствително надали шумъ извжтрѣ касата, и заповѣдалъ да се отстжпи.

Цѣлата 1870. година Ботйовъ прѣкаралъ като словослагатель и въ безплодни залитания да намѣри „срѣдста“. Славата му стигнала до Букурещъ. Любенъ Каравеловъ, познатъ вече Ботйову, съ когото station поета. Прѣзъ 1870. год. чини ми се било, когато Браилската емиграция пратила Ботйовъ, като делегатъ за сбирката на Книжовното дружество (Букурещъ). Тука се срѣщналъ той съ Каравелова, и се разбрали. Каравеловъ издавалъ „Свобода“, която Ботйовъ слѣдилъ и на която станалъ редовенъ сътрудникъ. Ала веднага съ свършване засѣданията на „конгреса“, нашиятъ човѣкъ побързалъ да се озове пакъ въ Браила, защото отъ тука му писали, часъ по-скоро да се завръща: изпаднали голѣми килипири, а безъ него „комитетътъ“ не могълъ нищо да прѣдприеме.

Но Каравеловъ и Чобановъ, които успѣли да турятъ начало на едно положително дѣло и които слушали невѣроятни скандали изъ Браила, помислили да привлѣчатъ Ботйова въ Букурещъ, затова единътъ го помолилъ да се прибере въ столицата. — „Бре магаре, съ магаре, я дохаждай по-скоро тука да вършимъ работа и се остави отъ онѣзи безплодни глупости...“ Ч. си позволилъ да прати Ботйову цѣла шепа „оскърбления“, но нашиятъ човѣкъ не мигалъ. — „Има и крастави кози, които си дигатъ опашкитѣ — отговорилъ Ботйовъ. И ти сега започна противъ мене...“ Това било прѣзъ 71. година, когато смѣтали въ Букурещъ, че Ботйовъ би изгубилъ много, ако я кара все така, и когато противъ поета се опълчилъ цѣлия подозрителенъ свѣтъ. Непосвѣтенитѣ въ вжтрѣшнитѣ душевни борби у поета, не знаяли, че една силна натура, като него, скоро ще каже първото велико слово въ българската литература, което никой до тогава не е казалъ.

Не минало много врѣме отъ натякванията на букурешци, Ботйовъ имъ пратилъ в. „Дума на българскитѣ емигранти“, съ първата програмна статия на който той далъ платенъ отговоръ на всички „крастави кози“. Сѣкашъ, поетътъ дѣйствувалъ като по планъ. Послѣдователенъ на идеитѣ, които изнесе изъ Русия и на своето призвание, стжпка по стжпка Ботйовъ върви въ слѣдитѣ на българската общественна и литературна мисъль, и въ единъ вихъръ отъ тъмни „прѣстѫпления“, когато всички го смѣтатъ пропадналъ, изостаналъ съ десятилѣтия назадъ отъ литературното и публицистическо движение на своето врѣме, той излѣзналъ съ едно малко вѣстниче, което стрѣснало цѣлата емиграция, и чокойска Ромѫния. Първата статия — „Намѣсто програма — е дѣйствителенъ изразъ на „мъртвитѣ години“, прѣкарани отъ Ботйова, тя е и краснорѣчивиятъ отговоръ на тогавашни и днешни повръхностни гледачи въ поетовия животъ. Ние ще направимъ удоволствието на читателитѣ си да я оставимъ на тие страници цѣла, както е излѣзла изподъ перото на талантливия публицистъ. Дума'та на българскитѣ емигранти се яви на 10 юни 1871. година, тъкмо въ разгара на „кражбитѣ“ —, статията е писана сѫщия день: тя носи душата на Ботйова, неговата вѣра, неговата социална мисъль, неговитѣ мечти и сентенциитѣ на неговя духъ. Статията е една програма, една критика и единъ позивъ:

— „Една отъ най-главнитѣ причини за неуспѣха на нашитѣ вѣстници, особенно на тие, що сѫ се издавали и издаватъ отсамъ Дунава, е и тая — пише двадесеть три годишния редакторъ, — дѣто между програмата и съдържанието на всѣки почти вѣстникъ, между обѣщанията и изпълнението на редакторитѣ, почти всѣкога е имало такава разлика, каквато има между мохамеданския рай и християнската мѫка. Нашитѣ редактори въ програмитѣ си сѫ обѣщавали златни гори на своитѣ читатели, но тутакси, слѣдъ тѣзи обѣщания, слѣдъ тѣзи сладки и медени, вѣстникътъ имъ замязва на голо поле безъ цѣль, безъ характеръ, на което намѣсто обѣщанитѣ гори, читательтъ вижда нѣкакви си тръни, случайно накачени съ безцвѣтни дрипи отъ разни материи, приготвени за дреха на оголѣлия народъ. И робътъ, който чака да му покажатъ враговетѣ на неговото нравственно и политическо освобождение, да види помощь въ вѣковната си инстиктивна борба срѣщу тѣхъ, вижда само пилинкитѣ въ очитѣ си увеличени въ кубъ и квадратъ, а горитѣ, що тежатъ на плещитѣ му и възпиратъ дишането му, означени съ едни само точици. Тъй едни отъ враговетѣ му се потулиха, други оставиха, а трети се дору показаха за негови приятели — за патриоти. Такъвъ е билъ Всеобщия Български Вѣстникъ, който отъ начало до край бѣше органъ на нѣкакви си млади чорбаджии; такъвъ стана вѣстника на Волнитѣ Българи, който избръщолеви най-сериозната страна на политическия ни въпросъ съ устата на единъ лудъ Дивъ Дяду; такъвъ е и сега недоносения изтръсакъ на нашитѣ двигатели на пищеварението — политическия и книжовенъ вѣстникъ Отечество.—Този триумвиратъ, който искаше да прѣдставя ужъ мнѣнията и стремленията емиграционни, падна именно затова, защото нѣмаше нищо общо съ емиграцията: първиятъ бѣгаше отъ нея, вториятъ се смѣеше и подиграваше, а третиятъ отъ височината на своя чорбаджилъкъ, дълбоко я прѣзираше и прѣзира, и всичко това ставаше оттуй, че тѣ служеха на нѣкакви си партидки, които нито народа познаваха, нито пъкъ народътъ тѣхъ. Сѣка отъ тѣхъ викаше, крѣщеше и проповѣдваше свобода, сѣка насърдчаваше войводитѣ и емигрантитѣ, и въ сѫщето врѣме всички бѣгаха и никому рѫка не даваха; тъй щото—думата «хѫшъ» бѣше станала дума за укоръ, за прѣзрѣние, за недовѣрие, та тѣзи, що имаха злочестината да я носятъ — теглѣха крайни нужди, като не намираха нийдѣ мѣсто за работа, или ако и да намираха, то съ сигуранца, че трудътъ имъ ще е изѣденъ...—Но Народность и Дунавска Зора умрѣха и погрѣбаха се въ самитѣ си идеи, а Отечество, ако и да не е още погребано, за което трѣбва да благодари на влиятелнитѣ си агенти, които отъ низкопоклонничество къмъ патронитѣ му, сѫ изполъгали свѣтъ простаци за да му събератъ нѣколко стотини абонати —, но и то е отдавна вече умрѣло и неговата мжчителна смърть е отвратителната категория, въ която се намиратъ Право и Турция. — За да не падне и нашата Дума, ако ще би и въ категорията на блаженопочившитѣ срѣдневѣковни рицари, ние ще се въздържимъ отъ всѣкакви обѣщания и, като мислимъ, че съдържанието на първитѣ два-три броя отъ вѣстника ни ще обясни неговата програма, въздираме се само да кажемъ нѣщо върху названието му — Дума на българскитѣ емигранти. — На послѣдната нова емиграция, която отъ день-на-день се умножава съ бѣжанци и изгнанници отъ сй слоеве на нашия народъ, ние гледаме като на пръвъ гранитенъ камъкъ, който се хвърли срѣдъ пладне връхъ голата тиква на тиранина, като на сжщь народенъ протестъ противъ общественото му положение между народитѣ, — дору и повече, нашиятъ емигрантъ, като правъ и законенъ наслѣдникъ на класическия ни хайдутинъ, приелъ и упазилъ е завѣщаната борба съ всичкитѣ й социални стремления, които сж една отъ най-хубавитѣ чърти на народния ни характеръ. Полякътъ люби и пролива кръвьта си за всичко що е полско, що говори язикътъ му — за магнати, за шляхта, за езуити, — българинътъ, напротивъ, каквато омраза храни противъ турчина, такава (може и по-дълбока, като е по-вѣта) и къмъ чорбаджията и духовенството, тази непорината византийска воня, която продаде и съсипа народа, а днесъ носи на шия ключоветѣ на наговитѣ окови. — Който иска да се увѣри въ това, нека вникне въ смисъла на нашия хайдушки епосъ, нека си припомни шопското, браилското и Дядовото Николово възстания; за насъ сж доста отношенията на чорбаджийството отвъдъ и отсамъ Дунава къмъ днешната емиграция и онѣзи на народа и обратно. Съ какви трепетни надежди, съ каква трогателна гордость се отзовава бѣдния народъ къмъ своитѣ прокудени синове, и каква антипатия показватъ неговитѣ изядници — чорбаджиитѣ и по-горнето духовенство! — Сами сме били свидѣтели и сами на себе си сме изпитали това, като пропагандистъ отвъдъ и емигрантинъ отсамъ Дунава... И то само ние ли? колко други злочести проповѣдници се продадоха отъ тѣзи народни пиявици, и колко други се укриха и криятъ въ народа! А тука, тука не направиха ли ни вагабонти, шарлатани, чапкъни и всичко, що може да излѣзе изъ устата на едни баснословни невѣжи, каквито сѫ нашитѣ чорбаджии? Или бѣхме глухи и слѣпи, та не видѣхме тѣхния пръстъ и въ несполуката на Петрушанското събитие и на рѣшителнитѣ приготовления на Желя и Филипъ-Тотя! Нека ни възрази нѣкой на това — съ факти, съ живи факти, ще му избодемъ очитѣ и ще му докажемъ, че несполуката ни не бѣ, защото идеята за освобождение не е развита у народа, както мислятъ Ивановци и Стояновци, а частнитѣ тѣзи ненародни прѣпятствия. Собственно, идеята за освобождение не е никога угасвала у народа, и ако неговата емиграция днесъ-за-днесъ приутихна, то тя не е умрѣла и не спи, а се е сложила да си почине и отдъхне отъ несполуки и изново, съ нови сили, да се залови за работа и приготви за удари. — Ето съ какви убѣждения, съ какви надежди и мисли ние разкриваме уста и викаме прѣдъ грозния часъ всѣки емигрантинъ, всѣка благородна душа, всѣки свѣстенъ българинъ, който е оставилъ бащино огнище не за да промѣни едно робство съ друго; викаме ги да издумаме всичко, що се е набрало въ гѫрди, въ тѣзи злочести четири години, да подигнемъ въпроса на нравственно-политическата свобода и да се откликнемъ на страждущия народъ, който задъ расото и калимявката посѣга върху чалмата на босфорския балванъ и гледа да ритне и едното и другото. Откъмъ Дунава, бѣлия Дунавъ, е чакалъ той нѣкога си своитѣ освободители отъ византийското иго, къмъ Дунава и сега обръща очи! Затова ние трѣбва да се сплотимъ, да мислимъ, да думаме и да работимъ. Пакъ ако е имало до сега рѫка, която да ни отбие или възпрѣ ударитѣ, то кѫса ще е вече да ни затули устата и прѣкѫсне думата...

И гласъ искренъ благороденъ
въ сърдца отзивъ ще намѣри,
той е станалъ гласъ народенъ,
та врагътъ ще потрепери!...“

Стихотворното заключение на програмната статия ни учи, че въ сѫщность „четиритѣ години“ (1867—71.), прѣкарани въ изгнание и гладъ, не сѫ безплодни години: пропагандата, която Ботйовъ вършилъ дѣто сѣдне и дѣто стане, въпрѣки всички незгоди, е проникнала въ сърдцата; искренниятъ гласъ е станалъ гласъ народенъ, който ще произведе неизбѣженъ ефектъ.

Документитѣ — като горнята статия — иматъ, освѣнъ многото, и тая доказателна сила, че не оставатъ мѣсто за лъжи...

Както края, така сѫщо и началото на литературната дѣятелность на Ботйова е цѣлъ протестъ противъ клеветническитѣ лъжи, съ които нашата историческа литуратура покри неговия буренъ животъ.

IX.

Ако неможемъ да отнесемъ началото на Ботйовата литературна дѣятелность въ Одеса, защото за насъ безслѣдно сѫ изчезнали всичкитѣ негови ученически опити, едни отъ които, безъ съмнѣние, сѫ намѣрили мѣсто и въ тѣснитѣ колонии на рѫкописнитѣ ученически журнали, каквито прѣзъ тая епоха бѣха на мода въ Русия, въ всѣки случай формалното начало трѣбва да се търси въ годината 67. — въ Браила. Ботйовъ не е ималъ манията да печати своитѣ трудове: да би страдалъ отъ тая болесть, или ако не отъ нея — и затова ние можемъ да съжаляваме —, да би поне билъ по-внимателенъ къмъ богатствата на своя умъ, прѣдъ насъ днесъ щѣха да стоятъ три, четири, петь и повече тома съчинения, но не само единъ отъ 400—500 страници! Но Ботйовъ е човѣкъ на дѣлото, и всѣка дума, всѣки редъ и стихъ, създадени отъ него, гледалъ да стане достояние на публиката не толкова като литературно произведение, колкото като жива мисъль, която трѣбва да проникне съзнанията и да се прѣвърне въ дѣло. Човѣкъ на словото и на перото, уви! той повече върши пропаганда, и само въ изключителни случаи вземалъ перото.

Мѣсецъ, слѣдъ като се установи пръвия пжть въ Браила, а шесть слѣдъ като избѣгна изъ България, Ботйовъ напечаталъ първото си стихотворение, което се явява първо поне по дата. Бидейки въ Калоферъ (1866.) даскалъ Ботю натяквалъ на синътъ да се свие на едно мѣсто — да пише. Ботйовъ му декламиралъ цѣли поеми отъ Пушкина, Лермонтова, казалъ прѣдъ Калоферския даскалъ и Хайдути, която всѣки день раснала и кржглѣяла въ въображението на младия поетъ, както и още нѣкои отдѣлни стиха на замислени творби. Човѣкъ съ солидно образование, бащата позналъ какво носи синътъ му, и настоявалъ да драще, за да пратятъ нѣщо въ Цариградъ на „Гайда“, която ходила свободно изъ България до Калоферъ. Но синътъ ималъ тогава работа съ Добри...

Пролѣтьта 1867., когато се почувствувалъ изгнанникъ въ пълна смисъль на думата, той пише „Майци си“, за първъ пжть помѣстено въ „Гайда“ на 15. априлъ (г. III. бр. 19. стр. 312; Цариградъ, 1867). Отъ тая дата Ботйовъ се явява на литературното поле, за да заеме главно мѣсто въ историята на българската литература и до вѣки. —

Ти ли си, мале, тъй жално пѣла,
Ти ли си мене три годинъ клела,
Та скитникъ ходя злочестенъ ази
И срѣщамъ това що душа мрази?...

Тъй започва пѣсеньта си Ботйовъ на двадесеть годишна възрасть въ единъ легаленъ журналъ; въ Дума'та тази пѣсень ще стане страшна, заплашителна, силна и смѣла, колкото и неговата философска мисъль.

Дума на българскитѣ емигранти се явява въ единъ периодъ, когато Ботйовъ бѣше още повече вякналъ физически и духовно, и когато мизерията на неговото лично съществуване, и социалната мизерия на емигрантина, както и на роба въ Ромѫния, въ България или кѫдѣто и да е другадѣ, изостряше още повече неговата мисъль, безъ да го сломи.

Твърдѣ характерни се явяватъ обстоятелствата, които сѫ създали Думата. Ботйовъ ги казва въ програмната статия, но освѣнъ тие обществении причини, които четемъ у него, ние знаемъ и други, които той не е могълъ да каже, не защото тогава не е искалъ, но защото не е било нужно. Да се знаятъ тѣ днесъ, не би било излишно. Обстоятелствата раждатъ необходимостьта отъ едно или друго психологическо явление. Като изразъ на тая нужда и литературнитѣ произведения, ние сме принудени да диримъ зародишътъ имъ пакъ въ оная обществена срѣда, въ която се движеше поета и безъ която ние щѣхме да имаме другъ Ботйовъ.

Прѣзъ зимата 1869-70. год. по една необходимость, Василъ Левски навѣстилъ поета въ Браила. Тука Ботйовъ го запозналъ съ дѣлата на своеобразния „комитетъ“, разправилъ му всичкитѣ подвизи съ ялови резултати, както и „плановетѣ“, които стоѣли още непокѫтнати.

Левски посрѣщналъ симпатично подвизитѣ на компанията.

Народътъ посрѣщалъ проповѣдьта за политическа свобода като ново откровение: той прѣстаналъ, подъ влиянието на Апостола, да бжде благотърпѣливъ. Дошелъ до съзнание самъ да урежда дѣлата си, самъ да промишлява сждбата си —, самъ да се грижи за своето сѣмейство и община. Опекуни народътъ не желаялъ. Само чорбаджиитѣ били на противно гледище, но народътъ ги не бръснелъ: на много мѣста конфликтътъ между тѣхъ и проповѣдницитѣ на новата политическа наука свършвалъ въ полза на послѣднитѣ. Чорбаджиитѣ оставали съ своята умраза и позоръ. Но, добавялъ Дяконътъ, болестьта за българското движение вѣчно остава една и сжща: пари! Безъ тѣхъ организацията ще се разслаби, вмѣсто да се засиля, ще се обезвѣрява народътъ, а отъ това ще печелятъ враговете ни.

Кръшнали Ботйовъ и Левски въ Галацъ (до учителя Велико Марковъ) и другадѣ за пари, но емиграцията, и безъ това бѣдна, не е могла съ нищо да помогне. Ромжнската земя даваше на революционеритѣ подслонъ и гладъ. Повече нищо. Само на чорбаджиитѣ тя даваше единъ плюсъ, непознатъ на хжша —, и този плюсъ отъ материални блага законътъ имъ бѣше обезпечилъ: никой не можеше да посѣгне върху него, ако не искаше да навлече беля върху главата си. Собственостьта е нѣщо свято: тя се ползува съ права, каквито никой живъ не е видѣлъ и нѣма. Въ нейно име се отварятъ войни, за неинъ хатъръ се проливатъ рѣки човѣшка кръвь. Човѣшкиятъ животъ е една фантазия прѣдъ волята на собственостьта: човѣкътъ трѣбва да ѝ стане робъ. Частна собственость, това ще каже социално робство.

Послѣдствията на това робство търпѣха българскитѣ пропагандисти, цѣлата българска революция.

Най-много се оплакваха отъ това Левски и Ботйовъ, — оние, които интуитивно и по съзнание бѣха разбрали нейното битие. Но оплакването съ нищо на никого не помага. Тогава двамата бунтовници дигнаха високо гласъ и заповѣдаха: политическия обиръ. — „Кради!“ казалъ Левски Ботйову. Кражбата е една необходимость, когато тя не е една цѣль. И тя има своята логика, бидейки въ служба на революцията. Тъй сж мислѣли нашитѣ революционери. Оние, които искатъ да дадътъ — нѣматъ, оние които могатъ — не даватъ. Тѣ трѣбва да се заставятъ. Цѣлиятъ свѣтъ наоколо иска свобода, но мизерия и тирания го е притиснала отъ четири страни: врѣме е веригитѣ да паднатъ, да се счупятъ.

Но освѣнъ тая материална нужда, и друго разяждало българската революция: тя нѣмала свой духовенъ органъ, свой печатенъ изразитель. Очевидно било, че освѣнъ обществения елементъ, съставенъ отъ голи и сиромаси хора, отвъдъ или отсамъ Дунава, другъ неможе да е носителя на революцията. Очевидно е, че той трѣбва да се организира. Но съ какво може да се държи този елементъ подъ постоянно влияние, да се държи въ течение на политическитѣ събития и да му се тръби часъ-по-часъ: революция, революция!? Апостолътъ може кратко врѣме да е между спропангандиранитѣ, но той трѣбва да мине въ другъ край, кждѣто други чакатъ да чуятъ спасителното слово. Освѣнъ това, заетъ съ практическа работа, сложна и трудна, самъ той не можелъ да слѣди всичко. Наоколо ставатъ толкова нѣща, събития нови излизатъ, комплициратъ се, сплитатъ се нови политически факти къмъ старитѣ, засложняватъ въпроситѣ, изъ които по-мжчно може да се излѣзе безъ да познавашъ обстоятелствата, които ги прѣдизвикватъ и т. н. Трѣбва, чувствува се нужда отъ единъ печатенъ органъ. Оние, които сжществуватъ, тѣ сж окапали въ всѣко едно отношение. Тѣхнитѣ неспособни редактори, които не сж стжпили върху почвата на опрѣдѣлени интереси, оклюмватъ рано, спиратъ безъ да принесатъ нѣкаква полза. Даже

Каравеловъ, който започналъ „Свобода“, и той клѣкналъ. Не върви. Сѣдналъ човѣкътъ на два стола, но и това не помогнало: пропадналъ. А нуждата отъ печатенъ органъ, при все това, е повелителна.

За Ботйова имало, освѣнъ тѣзи, и други причини да растне у него все повече нуждата по-скоро да се яви съ свой органъ. Той е комунистъ; съ Иванъ Ивановичъ, Флореско и други, вѣчно говорятъ за комунизмъ, за висши начала, за новитѣ знания, които трѣбва да се проповѣдватъ. Никой тогавашенъ български вѣстникъ, ако не би искалъ да си разваля кефътъ съ силнитѣ, не е могълъ да отвори колонитѣ си за Ботйова, за неговитѣ идеи. Комунизмътъ бѣше страшилище за Западъ, който го създаде, — той би изплашилъ българскитѣ филистери —, тѣ биха се оттеглили и списанието би пропаднало. Какъвъ и този комунизмъ, би запитали простацитѣ, каква е тая анатема надъ частната собственость, надъ нейната благословия — религията, биха се отворили хиляди уста! И много естественно, утрѣшния день редакторътъ ще-неще, ще затвори кюпенцитѣ на редакцията.

На тая почва всички силни биха се опълчили противъ Ботйова — и това е факаъ —, само той, съ своитѣ хжшове, още безъ съзнание за своето социално положение, остаяли, голи като пушка, по-бѣдни отъ поета. Тѣ ще сж неговата аудитория, неговия обектъ за печатна пропаганда, на които ще каже своитѣ крайни идеи. Това е една повелителна нужда, но имало и друга по-страшна — гладътъ! А-а, гладътъ! колко таланти е той затрилъ, и колко нови идеи родилъ! Творецъ на прѣстжплението, той е създатель и на велики отрицания, на велики характери, на културни почини: фаталенъ разрушитель, и великъ творецъ. За да отрѣче глада, Ботйовъ създаде първото начало на първия социализмъ въ България. Самъ, безъ счупеча пара, отъ когото очакватъ рой емигранти, Ботйовъ се чудилъ и маелъ, какво да прави. Нуждитѣ на деньтъ, нуждитѣ на движението, нуждитѣ на идеята, нуждитѣ на стомаха: нужди лични, общественни, социални, ьужди на революцията! Къмъ това — ново обстоятелство: работницитѣ въ Парижъ били изградили първото здание на комунизма, тѣ сложили кости за своитѣ идеи, за социализма: изградена била Комуната, противъ която се дигналъ цѣлия старъ свѣтъ и я потопилъ въ потоци човѣшка, работническа кръвь! Единъ отъ „комитетътъ“ билъ делегиранъ за Парижкитѣ барикади, раненъ — той се върналъ или избѣгналъ отъ рѫцѣтѣ на палачитѣ, разправялъ за подвизи, за самопожертвувание, за героизмътъ на комунаритѣ. Атмосферата е наситена: събитията едно слѣдъ друго, не по мѣсеци, а по дни, се трупатъ, градятъ съзнанието за нова дѣятелность, за нови дѣла и слова.

X.

Едва заминалъ Левски, „комитетътъ“ започналъ да дѣйствува. Една скандза, типиченъ скѫперникъ, засѣдналъ въ Браила да печели, съ цѣль да отнесе неброено злато на оня свѣтъ, нѣкой си Симовъ по име, не давалъ нищо. Съ кука да теглишъ, — не пуща: отъ пръчъ млѣко и отъ Петраки Симовъ влакно! Боже упази. — „Слушай, рѣкълъ му веднажъ Дяконътъ, когато гостувалъ у Ботйовъ: съ кремъкъ ще ти дера кожата. Или давай за дѣлото или живъ да не те виждамъ прѣдъ очитѣ си!“ Симовъ билъ знатенъ и влиятеленъ човѣкъ: нѣщо като онѣзи българи, които въ Пловдивъ измѣняха името си отъ Петъръ на Петракй, отъ Димитъръ на Димитросъ. Съ една дума — гърчеялъ се. А да се гърчеешъ въ оная епоха, това значеше да прѣзрѣшъ рода си, неговия езикъ, и да прѣгърнешъ чужда народность. „На Димитросъ филяникосъ се родило мажко дѣте“ — говорѣха гърчеещитѣ се. Но бѣдата не се свършва само съ това: гъркоманитѣ, заедно съ чорбаджиитѣ, бѣха заклѣти врагове на политическото движение. Такъвъ екземпляръ прѣдставлявалъ и Браилския Петраки, комуто робували емигранти-пролетарии, но който билъ стипца отъ първа категория. Нему Ботйовъ далъ еднажъ устенъ ултиматумъ да остави за наслѣдникъ на богатствата си българската революция съ всичкитѣ права, каквито прѣдвиждатъ човѣшкитѣ закони. — „Ще пукнешъ, куче н' едно, но и надъ гробътъ ти ще пратя хжшоветѣ да ти кажатъ хайдукъ!“

Ала Петраки Симовъ не билъ толкова глупавъ.

Той побързалъ да прѣдупрѣди властьта, че противъ живота му кроили заговоръ. — „Зная ли го, продължавалъ бесѣдата си прѣдъ полицаина—, чапкжнинъ, цѣлъ день съ нахранимайковци, самъ чапкжнинъ, може и да направи нѣщо. Въ всѣки случай, господине, вземете мѣрки. Не е лошо да се попрѣдпазваме отъ подобни хора . . .“

Ботйовъ билъ повиканъ въ полицайството.—„Нагла лъжа! Този безобразникъ азъ не мога да гледамъ, камо ли да го заплашвамъ, а още и да говоря съ него!“

Вечерьта, февруари или мартъ 71. Ботйовъ повикалъ Шапченко и му издиктувалъ едно заплашително писмо, адресирано до Симова. Въ писмото не се загатвало нищо за разправията въ полицейския домъ, никаква алюзия не правилъ анонимниятъ авторъ за доносничеството, извършено отъ Симова, но му се заповѣдвало, подъ угроза, че ще бжде очистенъ отъ Браила, да внесе на еди кое си лице, на еди кое мѣсто такава и такава сума.

Скжперничеството, ако не е инстинктъ, въ всѣки случай трѣбва да е умопомрачение. Въ ново врѣме обогатяването е една социална болесть, а пъкъ като социално явление — една гангрена. Прибавете къмъ него и скжперничеството, вие ще получите една психологическа смѣсь, която ви дава ясна прѣдстава за извѣстно общество. Кристализирани тѣзи елементи въ съзнанието на личностьта, получава се единъ типъ, който носи всичкитѣ пороци на човѣчеството, всичкитѣ нравственни и умственни деградиенти. Скѫперничеството и обогатяването сѫ симптоми на родово и всеродово израждане, но не на социално възраждане.

Прѣдставитель на тие отрицателни свойства билъ и Браилския Петраки Симовъ.

Но това неще каже, че у този типъ социалната еволюция не е изработила необходимитѣ способности да се пази, както и да прѣдава по наслѣдство своитѣ качества. Всѣка нова социална група има своя социаленъ инстинктъ, своето социално съзнание. Едното и другото се прѣдаватъ отъ рѫка на рѫка, и тъй отива до скончание мира, т. е. — докато условията, които сѫ ги създали, се прѣвърнатъ въ фикция. Прѣзъ периода, когато тя е жизнедѣйна, тя е смѣла, тя е дързка и неотстѫпя доброволно прѣдъ силата и насилието. Типътъ е нейния духовенъ прѣдставитель, а лицето, за което говоримъ, види се, да е било достоенъ прѣдставитель на тоя български типъ, защото, както първия пѫть, така и при новия случай, то проявило всичкитѣ отличителни качества на своята социална природа: страхътъ и подлостьта.

Щомъ получилъ анонимното писмо, болното съзнание на Симова заработило: мѫки, изтезания, извадени очи, орѣзани уши, извити рѫцѣ и перустия на врата, пиявици около шията, най-сетнѣ — убийство. Оня хаирсѫзинъ, Левски, билъ му скръцналъ зѫби въ кантората: скѫперническото въображение на Симова му нарисувало такава картина: единъ грамаденъ мародеръ, съ запрѣтнати рѫкави го притисналъ до стѣната и му свлича кожата живъ; чапкѫнинътъ му се заканилъ, — той го виждалъ въ сънищата си да висне надъ неговото топло легло, да го стиска за гуша, да го мачка и блъска… Най-сетнѣ, Симовъ попадналъ въ гроба: надъ гробътъ му, когато почивалъ спокойно, се чулъ шумъ, трѣсъкъ и викъ: „подлецъ, хайдукъ!“ Това били подпратенитѣ нехранимайковци отъ Ботйова, отъ чапкжнина, който го прѣслѣдва и на онзи свѣтъ. Три дни срокъ давало анонимното писмо, три сждби, различни една отъ друга, сънувалъ Браилския скжперникъ още първата нощь. Да понесе кошмарътъ и на втората, и на третята — Симовъ не искалъ, и не могълъ. Неизвѣстностьта е най-жестоко наказание за подлеца. Неизвѣстностьта убила Симова: но скжперникътъ не искалъ да бжде доубитъ. Съ фаталното прѣдчувствие, че това е работа на нехранимайковеца, че анонимното заплашване излиза изъ познатия на всѣкиго кржгъ, Браилскиятъ скжперникъ се запжтилъ за тамъ, дѣто бѣ направилъ първия си доносъ. „Тѣ сж, казалъ той на властьта — тѣмъ сж нужни пари.“ — „Ние искаме положителни доказателства, отговаряли въ полицайството: анонимното писмо не е достатъчно доказателство.“ — „Избавете ме отъ тѣхъ — ето едно доказателство, продължавалъ Петраки: какво ви струва да ги махнете отъ тукъ — тѣ сж опасни хора, недаватъ спокойствие никому. Комунисти, социалисти и кой знае още какви — збрани отъ колъ и вжже. Избавете ме отъ тѣхъ.“

Новиятъ Симовъ доносъ далъ за резултатъ това, че Ботйова поставили подъ таенъ полицейски надзоръ. Тайни агенти, та дори и лични хора на Симова, слѣдѣли поета на всѣка стжпка, като донасяли на официалната и неофициалната Браилска власть за всѣко негово движение.

Гладенъ, безъ срѣдства, съ цѣла рота по-гладни отъ него, положението на Ботйова се влошило и отъ трето едно обстоятелство. Въпрѣки досегашната си хвалба за либерализмъ, ромжнското правителство се повлѣкло по акжла на всички други правителства да прѣслѣдва партизанитѣ на Парижката Комуна, нейнитѣ съчувственници, и всѣки, който би се провинилъ въ социализмъ.

Комунизмътъ се понесе като призракъ по цѣла Европа, троноветѣ изтръпнаха, духовенството се сплаши, прѣдставителитѣ на собственностьта четѣха днитѣ на своето добруване. Цѣлиятъ зълъ гений на Европа, отъ Петербургъ до Миланъ и отъ Цариградъ до Лондонъ, настръхна прѣдъ всемирната опасность, и прѣди да изпусне послѣдно дихание, показа своята злина да убива и да мѫчи. Малкитѣ крале, които нищо не губѣха, защото никой ги не закача, показаха своята сервилность. Въ Ромѫния тая сервилность се излѣ върху бѣднитѣ глави на комуниститѣ, които се вьртѣха около Ботйова. Всѣки можеше да говори свободно всичко противъ Комуната и комунистиитѣ, но всички бѣха длъжни да хулятъ. Хулете! въ хулитѣ е послѣдната опора на старитѣ сили. Млъкнете! извикалъ Ботйовъ на червивитѣ уста. Въ кафене „Франция“, кѫдѣто рѣдко стѫпялъ, защото не стѫпяли хора отъ неговата черга, случайно попадналъ прѣзъ май мѣсецъ, или нарочно влѣзналъ тамъ, защото подчулъ да се хули Комуната. — „Баби! вие смѣете да петните паметьта на вашитѣ спасители? Комуната е новия миръ и въ нейно име ще паднатъ бѫдащитѣ жертви“.

Спорътъ билъ голѣмъ и пакъ свършилъ съ бѣля.

Ботйовъ трѣбвало да дава джувапъ за своята откровенность, за личнитѣ си убѣждения. — „Господине, вие днесъ сте го прѣкалили. Не стига дѣто ви търпимъ на земята си, но сте сѣднали да защищавате вагобонтитѣ, и да заразявате орталъка съ вашитѣ утопически идеи. Докато не сме ви показали пѫтя, бѫдете поблагоразумни“.

Ние не искаме да прѣувеличаваме значението на фактитѣ, ала все пакъ трѣбва да кажемъ, че досега не се намѣрила рѫка, която да запуши устата на българския поетъ.

Борба му била обявена отъ всѣкѫдѣ: отъ богати, отъ невѣжи, отъ власть, и отъ цѣлата сволачъ на овѣхтѣлитѣ понятия. Ботйовъ казалъ думата си —, че комунизмътъ не е едно прѣстжпление, а едно убѣждение, че той се ползува отъ свободата, която има всѣки въ ромжнската земя — свободата да говори и да мисли, и че, най-сетнѣ, малко могатъ го засѣгна прѣслѣдванията; — казалъ всичко това, за да не остави безъ отговоръ „тая глупава власть“, и си вирналъ калпака:—

Излѣзналъ съ силната закана да отговори на войната съ война.

„Комитетътъ“ билъ свиканъ на съвѣщание.

— По никой начинъ повече неможе да се търпи: ние трѣбва да се защищаваме.

— Ние трѣбва на огъньтъ огънь да откриемъ, отговорилъ Флореско, който току-що се билъ върналъ отъ Парижъ.

„Комитетътъ“ рѣшилъ да дѣйствува мжжки и съ всички срѣдства.

Първото негово дѣло, слѣдъ инцидента съ Ботйова, билъ в. Дума, който носи печатътъ на обстоятелствата, при които се появи, обстоятелства, въ които се прѣчупва цѣлата мизерия на врѣмето, както и неговитѣ нужди...

XI.

На 9. юни редакцията, съ единствена литературна сила Ботйовъ и съ 4—5 души „съвѣтници“ — била курдисана въ кръчмата на нѣкой си Балкански. Паничка отпущалъ Ботйову „квартира“ за спане, като словослагатель въ неговата печатница, но свѣтлината, както и други удобства, необхидими за писане:—столъ, маса и т. н. били разкошъ непознатъ. — „Тикналъ ма си въ тая дупка, ще ослѣпея! — натяквалъ поетътъ на Паничката. Така ли неможá поне една зирка да отворишъ. Свѣтлината е нужна за здравето“. — „Дѣ, стига си го опѣвало, хлапе! намѣри та зайде“. Ботйовъ взелъ единъ колъ и самъ отворилъ една пенджера. Но и тя се указала недостатъчна. — „За да дойде свѣтлина въ тая кочина, трѣбва цѣлиятъ ѝ таванъ да се срине“.

Въртялъ-сукалъ, кръчмата на Балкански била най-удобна: тамъ имало една-двѣ изкривени маси, на които може човѣкъ да сложи перо, и нѣколко дъсчени пейки — за да сѣдне.

— Флора, ще респектирашъ народа, докато пиша, обърналъ се Ботйовъ къмъ единъ отъ най-авторитетнитѣ членове на конспирацията.

Пушекъ и димъ, смрадь и миризма, крѣсъкъ и врява, която никаква земна сила не била въ състояние да укроти — царѣла въ редакционната стая на поета. Но той ще изпълни единъ общественъ дългъ, единъ святъ дългъ къмъ българската революция, къмъ своитѣ идеи, къмъ... българската литература.

— Млъкни ти тамъ, хей Татма!

— Какво крѣщишъ! — викалъ още по-гръмогласно Дългиятъ.

— Млъкни ти казвамъ, да не стана; не видишъ ли, че бати Христо ни съчинява вѣстникъ, магаре съ магаре!

— Азъ виждамъ, а ти виждашъ ли?

Посрѣдъ тази анархия, срѣдъ тая земна врява — единъ умъ не се губилъ, едно съзнание било съсрѣдоточено, защото врѣмето и хората очаквали да чуятъ новото слово.

Програмната статия въ първия брой казала половината отъ това слово; статията за Парижката Комуна казала другата часть, а останалиятъ материялъ, проза и стихове, попълвалъ общитѣ мѣста на цѣлото.

Съзнавайки слабостьта на публициститѣ до Дума, безцвѣтностьта на тѣхнитѣ издания, Ботйовъ трѣбваше да даде опрѣдѣлена цѣль на своя вѣстникъ: само идеята печели хората, но не и безсмислието. И нанизалъ 3—4 статии, още толкова стихотворения въ Дума' та, за да даде мисъль на емигрантитѣ, на тѣхното движение, около която тѣ да се сплотятъ. Народътъ вчера, днесъ и утрѣ, Примѣри отъ турско правосждие, Петрушанъ и др., казали на хжша що е билъ, що е и що може да бжде; казали му какво е било, що е и що ще бжде; подчертали съ дебели букви, какво е революция, какъ я вършатъ хората и съ какви сили, и какъ тя трѣбва да се върши у насъ споредъ новитѣ прѣдписания на „човѣшкия разумъ“.

Но кръвьта се вълнувала въ жилитѣ на поета, умътъ му отъ ядъ се помрачавалъ, когато свѣтотатствували богати и простаци надъ най-милото за неговото сърдце — Парижката Комуна. Ние казахме: цѣла Европа бѣше противъ Комуната. Подкупени шарлатани и гадни журналисти, уста, способни да отричатъ днесъ онова, което вчера сж говорѣли, съвѣсти — черни като ада и отвратителни като скруполъ — всичко дращело, всичко злословело, всичко хвърляло каль и помия върху Комуната, върху нейнитѣ жертви, върху нейното знаме. — „Все Это гадь, все Это отвратительно!“ протестиралъ Флореско прѣдъ Ботйовъ, като човѣкъ, който проливалъ кръвьта си на Парижкитѣ улици. Флореско познавалъ героитѣ на Комуната, нейнитѣ хора, които продажни вѣстникари третирали като морални чудовища, познавалъ тѣхното великодушие, което мрачнитѣ умове отричали; самъ наблюдавалъ, пъкъ и поетътъ знаелъ, че комунистическиятъ идеалъ е една творческа сила, слѣдователно — чуждъ на мнимитѣ прѣстжпления, които прѣписвали на Комуната нейнитѣ противници. Но тие послѣднитѣ, като наемници при стария режимъ, не спирало нищо: на всѣкждѣ, въ малки и велики държави, тѣ злословили, чернили, защото пара́та и камшикътъ сж въ тѣхни ржцѣ. „Нашата Дума трѣбва да стане отзивъ на противнитѣ чувства“ — казалъ Флореско, засѣгнатъ въ своята амбиция отъ безсъвѣстнитѣ клеветници; поетътъ сжщо съзнавалъ, че трѣбва да се даде ходъ на тие чувства. И той сѣда при сжщия редакционенъ комфортъ, и написва слѣдния апотеозъ на Комуната, който ще остане една свѣтла страница въ историята на българската журналистика:

— „Плачете за Парижъ, столицата на разврата, на цивилизацията, школата на шпионството и робството; плачете филантропи, за палатитѣ на страшнитѣ вампири, на великитѣ тирани — за памятницитѣ на глупостьта, на варварството, изградени съ отсѣченитѣ глави на толкова Прѣдтечи, на толкова велики мислители и поети, съ оглозганитѣ кости на толкова мжченици за насжщния хлѣбъ, — плачете! — Лудитѣ неможе никой да утѣши, бѣснитѣ неможе никой да укроти! — Кълнете комуниститѣ, че съсипаха столицата ви и измрѣха съ разбойническитѣ за васъ думи: свобода или смърть, хлѣбъ или куршумъ! Плюйте на тѣхнитѣ трупове и на труповетѣ на онѣзи жертви на цивилизацията, които сте прѣгръщали и прѣгръщате въ лицето на женитѣ си, на сестритѣ си, на майкитѣ си, а днесъ наричате бѣсни блудници, защото имаха още сила да се хванатъ за оржжие и избавятъ отъ вертепа на разврата! Хвъргайте каль и камъни върху гроба на Думбровски, защото не стана слуга на нѣкоя коронясана глава, а поборникъ на велика идея, на висока цѣль и съ гжрди се опрѣ на прѣдателитѣ на Франция и на виновницитѣ на толкова злочестини въ човѣщината. — Цѣлъ свѣтъ оплака Парижъ, цѣлъ свѣтъ проклѣ комуниститѣ, и нашата бѣдна журналистика и тя не остана надирѣ, и тя заплака за бездушното и проклѣ разумното. Смѣшенъ смѣхъ! Като че отъ Нимврода до Наполеона, отъ Камбиза до Вилхелма войната не прѣдставя едни и сжщитѣ зрѣлища, една и сжщата цѣль съ едни и сжщи срѣдства. Като че Наполеонъ, въ името на цивилизацията, и Вилхелмъ, въ името на божия промисълъ, не направиха повече зло, повече варварство въ 19-ия вѣкъ, отколкото напр. Александъръ Македонски съ своитѣ походи прѣди толкова вѣкове. Но тамъ е варварството, тамъ сж укоритѣ и проклятията, дѣто робътъ, човѣкътъ, като не чуятъ думитѣ му, разумътъ му, улавя се за крайность, и се бори на животъ и смърть доколкото му позволяватъ срѣдствата, които сж низки, защото сж малки, а малки само за туй, защото имъ сж ги отнели господаритѣ. Тогава човѣкътъ наричатъ разбойникъ, развратникъ. низъкъ и варваринъ! Такива бѣха и комунииститѣ. — Християнството има́ своитѣ мжченици дордѣ наре́че роба «синъ божий, синъ человѣческий»; има ги и революцията за да «направи скитника гражданинъ»; има ги и ще ги има и социализмътъ, който «иска да направи човѣка повече отъ синъ божий и гражданинъ — не идеалъ, а сжщъ човѣкъ и отъ него да зависи градътъ, а не той отъ града». Християнството, революцията и социализмътъ — монархията, конституцията и републиката — тѣ сж си фактове и епохи исторически, които ще отрѣче само тоя умъ, който не признава прогреса въ човѣчеството. — Училището и само училището, казва баба Македония, ще избави Европа отъ социаленъ прѣвратъ, — училището и само училището, повтаряме ние, ще я приготви за тоя прѣвратъ; но не училището на Златоуста и Лойола, на Вилхелма и Наполеона, а това на Фурие и Прудона, на Кювие и Нютона — и при това училище житейско. — Комунииститѣ сж мжченици; защото не сж важни срѣдствата въ борбата имъ за свобода, а идеята на тази борба. „И свободата ще има своитѣ езуити“ — казва Хайне. — Нека сега нашата журналистика задържи сълзитѣ си, както ще ги задържи европейската — за да оплаче други столици, други варварства и страдания, когато робътъ извика на господаря си: кой си ти що плачешъ? мжжъ ли си, жена ли си или хермафродитъ — звѣръ или роба?.... И ще бжде день — день първий...“

Статията е озаглавена съ думитѣ „Смѣшенъ плачъ“; нейно допълнение се явила „Борба'та“. Смѣшнитѣ тирани и подлитѣ палачи ще тържествуватъ съ кървата си побѣда; старитѣ сили ще се смѣятъ съ кървави уста· надъ падналитѣ жертви, но смѣшенъ ще да е тоя смѣхъ! Една врѣменна побѣда надъ неизбѣжна народна революция, не е постоянна побѣда: защото, въ това царство кърваво грѣшно, царство на подлость, зло безконечно —

Кипи борбата и съ стжпки бързи
Върви къмъ своя свѣщенни конецъ...
Ще викнемъ ние: „хлѣбъ или свинецъ!“

Вѣрата въ идеята дава крилѣ на умътъ: тя крѣпи и Ботйова въ най-страшнитѣ часове на неговия животъ.

Но ... два броя излизатъ отъ Дума'та и нѣкое колелце въ макината се развалило: трѣбвало да се поправи, но нѣма съ що. Макаръ голѣма, колкото човѣшка стжпка, Дума'та поглъщала грамадни разноски за редакция, за администрация, експедиция и т. н. — нѣщо по 80—100 гроша на брой, но сто гроша за онѣзи врѣмена правили хиляда, а за праздния джобъ на главния редакторъ — милиони. Дѣ ги? Ботйовъ се лута, вайка и майка, но единственнитѣ плащачи — хжшоветѣ, които се нахвърляли върху Дума'та като мухи по медъ, искали отъ редактора не само духовна, но и материална храна. За да замаже очитѣ на публиката, която била по-далечъ отъ Браила, та не знаела сжщинскитѣ причини за „нередовното излизане“ на в-ка, поетътъ се принудилъ да обяви цѣлия персоналъ отъ печатницата за боленъ, поблагодарилъ на двама съчувственници къмъ идеитѣ на Дума'та, които ѝ станали гаранти, пакъ грабналъ та хвърлилъ единъ камъкъ и въ градината на интригантитѣ, що злорадствували: — „До настоящия трети брой — извинява се редакторътъ — Дума'та не можа да излѣзва редовно по причина, че печатаринътъ послѣ и словослагателитѣ бѣха се поболѣли, и друго — нѣмахме гарантъ и покровитель. Днесъ съ благодарение извѣстяваме, че всичко това се управи и ние ще слѣдваме редовно, като г-да братия Василеви отъ съчувствие къмъ идеитѣ ни приеха длъжностьта на гаранти на Емигранската ни дума. — Подиръ това, нека нѣкои си интриганти въ Браила, на кои като трънъ въ очитѣ е политическия ни въпросъ и кои се зарадваха за спирането на Свобода и намръщиха на появяването на Дума'та — нека пръскатъ слухове, че ние не ще можемъ да слѣдваме. Признаваме се, съ слаби срѣдства начнахме, но вѣстникътъ ни нѣма разноскитѣ на Свобода, и редакторътъ му не живѣе по хотелитѣ и не държи цийтори, както тѣзи, що пръскатъ подобни слухове.... Свободнитѣ хора подъ всичкитѣ меридияни съчувствуватъ единъ другиму, и нашитѣ емигранти нѣма да ни оставятъ да млъкнемъ . . .“

Деветь дни слѣдъ появата на третия брой, на 17. юни, излѣзналъ 4-ия. Съ него фактически Дума'та е прѣстанала, защото брой 5. който се появилъ на 25. августъ, съ изключение статията Примѣри отъ турско правосждие, която е продължение отъ първитѣ броеве, изпълнила чужда ржка, непозната намъ, неизвѣстна и въ българската литература, както и отъ ржката на Флореско. Ботйовъ падналъ тежко боленъ, безъ да може да хване перо, като оставилъ на „редакцията“ само горнята статия. Новата редакция, която имала за главна сила Флореско, 1) била принудена сжщо така,

---

1) Това се вижда и по многото русизми, които прѣобладаватъ въ статиитѣ. Отъ цѣлия „комитетъ“ само Флореско е могълъ до нѣйдѣ да си служи съ перо.

както Ботйовъ направи въ 3-ия брой, да излѣзе съ обяснение прѣдъ публиката затова, дѣто Дума'та захванала наново да климуца: „По причина, че редактора бѣше яко боленъ, вѣстникътъ не може да излѣзе минувшата седмица. За това и ние съчувствувахме като не можахме да събщиме единъ яко относителенъ членъ за неугодието на „Книжовното дружество“, неугодие, което дѣйствително сѫществува, какъ се уже видя въ годишното му на 25. юлия събрание“.

Шестиятъ брой не е видѣлъ бѣлъ свѣтъ.

При всичкитѣ старания на Ботйова, слѣдъ като се привдигналъ отъ болничното легло, да продължи Дума'та, не успѣлъ. Едно, че „съчувственницитѣ“ дигнали „сигуранцата“, и друго, че нови събития отвлѣкли вниманието на поета—Дума'та сключила, както всички досегашни революционни листове.

Изпрѣченъ прѣдъ голѣми материялни затруднения да продължи Емигранската дума, както и прѣдъ вѣчната болесть на българската революция — липса на срѣдства, Ботйовъ тръгналъ да ги дири.

XII.

Врѣмето отъ септември 71. до края на 72. г. е пълно съ много неизвѣстности. Нѣколкото положителни факта, съ които разполагаме било отъ съврѣменници или оние, които могатъ да се изчерпятъ изъ съчиненията на поета, не сѫ достатъчни да обрисуватъ напълно тая епоха. Ние можемъ да съобщимъ за положително само това, че войната, която Ботйовъ начна съ другаритѣ си противъ властьта и свѣта, не е остала борба на думи. Ботйовъ, съ хората си, подигравалъ наивностьта на полицията и нейното желание да оправдава своитѣ произволи съ нови „открития.“ Той е нарочно инспиралъ „атентати“ противъ тогова или оногова, докато властьта, въ усърдието си да открие авторитѣ, не се убѣдила, че това е една „подигравка“, плодъ на нейното безгранично довѣрие къмъ доноситѣ на Петраки или Петреско. Тази маневра обаче, Ботйовъ вършилъ пакъ съ цѣль. Властьта, която станала брутална къмъ него и къмъ Браилската емиграция, слѣдъ двата горни инцидента, трѣбвало да се заблуди по другъ пѫть, или да се разувѣри, че въ негово лице тя има единъ опасенъ човѣкъ. Какъ? — като се докаратъ до обсурдъ неговитѣ походи, сир. и самата полиция да не вѣрва на онова, което вижда съ очитѣ си, или което вѣрни агенти ѝ донасятъ. Петраки Симовъ получилъ още десеть нови анонимни писма, но косъмъ не падналъ отъ главата му. Нѣколкото тайни агенти, прѣдназначени да слѣдятъ хората, се отчаяли. Каква е тая политика? — въ недоумѣние се питали виаситѣ.

Ето каква била работата:

въ Галацъ имало нѣкой си чокоинъ на име Н. Влайко или Влуйко, при когото се намиралъ и единъ богатъ евреинъ. Петъръ Дългиятъ, когото най-често пращали по рекогносцировка или въ качеството на миситинъ, донесълъ, че въ Галацъ се явилъ новъ берекетъ. Евреинътъ не е живѣлъ повече отъ седмица: Дългиятъ му челъ кѫса молитва . . .

въ Браила имало нѣкой си арменецъ Иоханезъ, тежъкъ търговецъ — бекяринъ. Конспирацията на нѣколко пѫти му доказвала, че за свободата на човѣчеството трѣбва да се залага мило за драго, че освобождението на България значи отслабването на Турция, а колкото по-е слабъ цариградския балванъ, толкова по-скоро ще бѫде свободно и Иоханезовото отечество, но арменския бай Симовъималъ дебела глава.— „Татма, ти ще се хванешъ слуга у този мерзавецъ“, рѣшилъ „комитетътъ“. Единъ прѣкрасенъ день Иоханезъ рѣшилъ да прати „слугата“ по важна нѣкоя работа до Галацъ. Дългиятъ това и чакалъ. Вмѣсто да тръгне за Галацъ, той сполучилъ да се скрие въ самата кѫща на господаря, и когато прѣзъ нощьта всичко спало, на Татмата дошли още 1—2 помошници. Какво е станало тая нощь, читательтъ може да се досѣти, като му съобщимъ, че слѣдъ мнимото завръщане на слугата отъ Галацъ, кѫдѣто съсѣдитѣ положително знаели че е пратенъ отъ господаря си, трупътъ на послѣдния билъ намѣренъ овиснатъ въ собственната му стая, а подъ краката му търкулнато едно каче, — несъмнѣно доказателство, че Иоханезъ самъ е посѣгналъ на живота си! Слухъ се пръснало, че отъ касата на арменеца липсали 1600 лири. Ние не знаемъ. Знаемъ само това, че Татмата забѣгналъ нѣйдѣ по Акерманъ, послѣ пакъ се върналъ, и принесълъ съ голѣма мѫка нѣкакви материали за „куюмджилъкъ“, т. е. за фабрикация на фалшиви пари.

И т. н.

За да се маскиратъ всички тѣзи походи, за да прикрие дѣйствията си „комитета“ и да излѣзе, че откриванитѣ прѣстѫпления не могли да сѫ дѣло на почтенни и благородни хора, каквито сѫ нашитѣ революционери, а дѣло на вулгарни прѣстѫпници, съ които тѣ не могатъ да иматъ нищо общо, сѫ диктувани всички горни маневри. Ако е абсурдъ да се мисли, че безсмисленнитѣ закани противъ Симова и др. сѫ дѣло на „комитета“, нима може да се допусне, че единъ поетъ или едни изгнанници, чужди за земята, която ги е прибрала, ще се обявятъ противъ живота на гражданитѣ ѝ, както и противъ нейнитѣ закони?! Очевидно, не! Абсурдътъ е скроенъ по всичкитѣ правила на практическата логика.

Но покрай горнитѣ дѣйствия Ботйовъ е изпѣлъ и една пѣсень, която ни дава поводъ да прѣдполагаме, че слѣдъ привдигането си отъ болничното легло, прѣзъ 72. ще да се е подвизавалъ много по-рѣшително и съ ножъ въ рѫка.[1]) Стихотворението Ней отъ 72. година е единъ документъ, който не ни казва ясно за кого Ботйовъ „прѣскача плета“: дали само за усмивката на неизвѣстната жена, или за живота на нейния мѫжъ? Поетътъ обаче, говори за гнѣвъ къмъ мѫжътъ:

---

[1]) Нека кажемъ подъ линия два реда за болестьта на Ботйова. Вѣрватъ мнозина, че тая болесть била тифусъ. Бо-

Тамъ въ градина азъ седнахъ,
Въ рѫка силна ножъ стиснахъ:
Ще излѣзе, рѣкохъ, той,
Ще изпита гнѣвътъ мой.
. . . .
Ето защо идвахъ азъ
Въ тъмна нощь и грозенъ часъ:
Ще умре единъ отъ насъ —
Илъ мѫжътъ ти, или азъ.

Увѣряваха ни, че дѣйствието, описано въ това стихотворение, се развивало въ Исмаилъ, нѣщо невѣроятно, защото отъ Исмаилското врѣме ние познаваме съвсѣмъ другъ документъ; увѣряваха ни други, че дѣйствието, за което говори поета, се извършилю въ Браила и, по всѣка вѣроятность — загатката се отнася до заклѣтия врагъ на Ботйова — Петраки Симовъ, който покрай това, държелъ въ робство и единъ прѣкрасенъ човѣкъ. Наклонни да се присъединимъ къмъ втората версия, ние все пакъ се резервираме къмъ факта. Едно само ни става ясно, че Ботйовъ е дѣйствувалъ въпрѣки неприязъньтьта на всички земни сили тъй, както той е могълъ и както е искалъ...

Това е всичко.

Но срѣщу тѣзи положителни факти изъ едно житие, което е цѣла гатанка, стоятъ пирамидалнитѣ глу-

---

тйовъ никога не е страдалъ отъ тифусъ. Неговата болесть била нѣкакво общо отпадане на организма, слѣдствие нередовно спане и хронически гладъ. Да би лежалъ отъ тифусъ, трѣбваше за по-дълго врѣме да останатъ слѣди, неизбѣжно свързани съ тая болесть —, каквито въ дѣйствителность неможе да си спомни никой отъ Ботйовитѣ съврѣменици.

пости на нашитѣ историци, които доведоха живота на Ботйова до сжщия оня абсурдъ, до който той довеждаше Браилската полиция.

Захари Стояновъ наниза слѣднето: учитель въ Александрия, отиване съ Желю въ Одеса за нѣкакви 3000 пушки и бѣгство отъ тамъ, сетнѣ че въ Букурещъ въ пустата воденица другарьтъ му полудѣлъ, че тука Ботйовъ всѣка вечерь изгонвалъ една кучка, която заварвалъ да лежи въ сламата, че все въ сжщата воденица подгонилъ нѣкакви любящи се аристократи и аристократки, които занесли гювечъ и вино да си правятъ джумбушъ далечъ отъ Букурещъ, че прѣзъ лѣтото 1870. година Ботйовъ билъ между Исмаилъ и Тулча срѣдъ Дунава въ една балта, че тука той искалъ да става царь на циганитѣ, че сжщата година, м. септември, постжпилъ учитель въ Исмаилското училище, че отъ тука задигналъ нѣкакви 20—30 жълтици, защото не му платило училищното настоятелство, че пехливанствувалъ кждѣто завърне, че при разбиването на еди коя каса Ботйовъ си забравилъ шапката, въ която полицията намѣрила в. Дума, че лежалъ въ Фокшанския затворъ безъ да е билъ нѣкога въ Фокшанъ, и че бѣгалъ изъ куминитѣ на сжщия затворъ, че при обиръть на турчина въ Мачинъ, всѣки отъ компанията, вмѣсто пари, задигналъ по единъ денкъ тютюнъ, че влизалъ въ кжщата на Симова нощно врѣме, пробивалъ стѣна, борилъ се съ нѣкаква квачка (кокошка), която одушилъ, когато се провиралъ прѣзъ прокопаната отъ него дупка, че какъ щѣлъ да души Симова въ покоитѣ му, но го заплюлъ и излѣзналъ, че какъ отишелъ въ Букурещъ, станалъ словослагатель на в. Свобода, а „останалитѣ му другари не го напущали още, па и не го знаели дѣ се намира и въ какво е положение“, че „подиръ“ това Б. миналъ въ Бурлатъ за да извърши „два-три подвига“ и още много други, безъ да подозира авторътъ на тие глупости, че: 1. Ботйовъ никога не е стжпвалъ въ Бурлатъ и въ Александрия. 2. че на лъжата краката сѫ кѫси. За да зачеркнемъ съ една дума само фантазиитѣ на покойния З. Стояновъ, стига да кажемъ, че освѣнъ голия фактъ, цѣлата история съ пустата воденица е скроена по житието на Жанъ Валжанъ и Козета — два героя изъ „Клѣтницитѣ“... „J'ai été dans la niche d'un chien. Ce chien m'a mordu et m'a chassé, comme s'il avait été un homme“ и т. н. говори Жанъ Валжанъ. Козета сѫщо дума за кучето (le chien), като неприятель на тѣхнитѣ (нейни и Валжанови) безсънни нощи. За да украси единъ фактъ — прѣстояването мѣсецъ-два въ воденицата, З. Стояновъ е развързалъ уста да наговори купъ небивалици, подробноститѣ на които всѣки ще срѣщне въ тѫжната история на Хюговитѣ герои.[1])

Тѣзи басни обаче, изиграха своята роля: Ст. Заимовъ[2]), който искаше себе си да оправдае, когато излѣзе да „критикува“ „Опитътъ за биография“, прибави нови измислици: Ст. Заимовъ не успори фактитѣ, а имената: не Задунайка, а Знаменка; не кражба, а обиръ; не лъжа, а измама; не по врата, а по шия. У г. Д. Страшимировъ (loc. cit. стр. 133) воденицата се прѣвърна на . . . „каца пълна съ перушина и боклукъ“.

Това е достатъчно—всичко останало е... боклукъ!

Животътъ на Христо Ботйовъ въ Ромѫния—казано бѣ—прѣдставляваше една гатанка, както тоя на Дяконътъ—една приказка. Но нито приказката за Левски бѣше добрѣ разказана[1]), нито гатанката за Ботйова можаха да разгатнатъ нашитѣ писатели. Вмѣсто да вẑматъ безпристрастнитѣ факти и да потърсятъ ключътъ на единъ сложенъ животъ въ взаимното отношение на тие факти съ вѫтрѣшния, душевенъ миръ на поета, отъ една страна, и отъ друга — съ политическитѣ обстоятелства, българскитѣ писатели погледнаха на явленията изолирано едно отъ друго, като видѣха прѣдъ себе си цѣла мрѣжа приятни авантюри, но не низъ отъ нескончаема борба.

---

[1]) Спомняме си сѫщо така З. Стояновъ да говори, че Хр. Ботйовъ си залагалъ новитѣ дрехи, продавалъ ги или кралъ голѣми шуби, сетнѣ си купувалъ вѣхто, окѫсано облекло отъ ромѫнския битъ-пазаръ, и то съ цѣль да печели, за да прави благодѣяние (вж. Опитъ за биография, стр. 127). И тази басня е прѣписана Ботйову умишлено: нейниятъ авторъ я е откраднал пакъ отъ „Клѣтницитѣ“, именно тамъ, дѣто се разправя за Мариусъ.

[2]) Мсб. кн. I. стр. 238. и слѣд.

А че животътъ на поета не бѣше една проста авантюра, както е удобно на досегашнитѣ ни писатели да го освѣтляватъ, за това говорятъ фактитѣ на още нѣколко бурни години.

Букурещъ е прѣдъ насъ.

---

[1]) Не му е тукъ мѣстото да доказваме, че двѣтѣ книги върху дѣятелностьта на Апостола, тая на З. Стояновъ и оная на Ст. Заимовъ, отъ литературно и историческо гледище не издържатъ и най-снизходителната критика. Малко факти и повече измислици: така може да се резюмира съдържанието имъ.

ГЛАВА ШЕСТА.

Въ Букурещъ.

Зимата на 1872—73. — Повикването на Ботйова въ Букурещъ. — Въ редакцията на в. Независимость. — В. Будилникъ. — Интенсивна литературна работа и спирането на в. Будилникъ. — Въ диритѣ на Каравеловата политика. — Свободното училище въ Букурещъ, Христо Ботйовъ и неприязъньта на българскитѣ нотабили. — Ботйовъ вънъ отъ училището. — „Независимость“ и „Знаме“. — Начало на враждата между Л. Каравеловъ и Хр. Ботйовъ. — Нѣколко документа. — Въ революционния комитетъ. — 1875. година. — Прѣди двѣ години и сега. — Пакъ за враждата и за „еволюцията“ у Ботйова. — Хайдушкия принципъ изново на сцената. — Обсадата на единъ монастиръ. — Несполуката. — Българскитѣ политически обири. — Двѣ мнѣния по единъ и сжщъ въпросъ. — Новитѣ чорбаджии и политическата кражба на Ботйова.

I.

Първитѣ жонгльори на събитията отъ 70—73. г. ни завѣщаха неточностьта, че прѣзъ всичкото врѣме откато поетътъ застоя въ Браила до връщането въ Букурещъ, той билъ чуждъ на движението, и че Левски и Каравеловъ го повикали въ ромжнската столица.

Това твърдѣние не отговаря на дѣйствителностьта.

До началото на 1873. година Ботйовъ бѣше въ непосрѣдственни връзки съ Апостола, който единъ пжть гостува у него въ Браила, настояваше писменно да търси пари, защото неговата пропаганда намирала съчувствие между населението, и отъ друга страна — прѣко и косвено сж мислѣли двамата за по-нататъшни дѣйствия.

Ботйовъ бѣше въ течение на цѣлата дѣятелность на Левски, — той е очаквалъ неговото завръщане изъ България, за да се съберать на конференция съ посвѣтенитѣ лидери, да нормиратъ живота на революцията.

Зимата 72 — 73. завършваше единъ периодъ отъ пропагандата на Левски. Отъ 69. до 73. Дяконътъ бѣше прѣкроилъ почти цѣлата страна и я опаса съ мрѣжа отъ тайни комитети. Движението вжтрѣ, въ България, бѣше нараснало: съзнанията се издигаха високо до революцията, която чукаше на вратата. Но самъ неуморимъ пропагандаторъ, Левски неможеше да дѣйствува на своя глава; още по-малко, при онова състояние, въ което се намираше дѣлото той можеше да пристжпи къмъ по-сериозни прѣдприятия безъ сътрудничеството на цѣлата маса, въ лицето на нейни избраници, на хора, които да се явяватъ, като нейни крака и уста. Назрѣлитѣ общественни нужди изработватъ, така да кажемъ, свой практически интелектъ въ лицето на дадена личность, но тая всѣкога е изложена на колебания, ако нѣма за дѣсница колективния умъ на маса дѣйци. Левски изрази нуждитѣ на епохата, ала за да тръгнѣше още по-нататъкъ, трѣбваше да се вслуша въ умътъ на другитѣ. Ботйовъ го бѣше научилъ да не се блазни, че една личность е способна сама да извърши чудеса. Врѣмето на героитѣ отдавна е минало. Въ срѣдата на единъ народъ, който започва да мисли, личната воля е нищо прѣдъ общата воля. Или, тя става една сила само тогавз, когато е единъ съзнателенъ корелатъ на социалната воля.

Първата (1868.) и втората (1870—71.) дружби на Дяконътъ съ поета го бѣха довели до това знание. Раковски, който пръвъ повлия върху Левски, лудуваше отъ мисъльта всичко самъ да обхване и да свърши; той се имаше за свърхчовѣкъ въ първобитния периодъ на българската революция. Но Раковски дѣйствуваше при по-ненормални условия. Екцентричноститѣ, въ които изпадаше твърдѣ често талантливия хайдукъ, бѣха свойственни на неулегналитѣ обстоятелства. Освѣнъ това, Котленскиятъ расколникъ самъ бѣше възпитанъ въ традициитѣ на едни конспирации, които логически довеждаха до ирационални дѣйствия. Ако би било свойственно на нашата синтакса, ще кажемъ, че умътъ на Раковски бѣ една смѣсь отъ дипломация съ революция, декламаторска конспирация, хайдутство и всичко друго каквото искате: но практическитѣ дѣйствия на Раковски не бѣха строго подчинени на една логика, на една положителна политика, която почива върху плещитѣ на революционнитѣ съсловия.

Тъкмо когато бурниятъ тоя хайдутинъ се изпрѣчи прѣдъ прага на такава една дѣятелность, (вижъ стр. 281), тъкмо когато прѣминаваше къмъ организираната революция — той изчезна.

Левски изпъкна на сцената.

Една-двѣ срѣщи съ Ботйова създадоха отъ Левски единъ рѣшителенъ Апостолъ, какъвто бѣше и порано, но по-дълбокъ въ практическата си мисъль революционеръ и пропагандистъ.

1872. година увѣнчаваше неговата дѣятелность съ крупни успѣхи.

Но, както казахме, Левски не можеше да отиде по-нататъкъ безъ санкцията на една колективна дума. Издаденъ бѣ съзивъ, и вече прѣзъ декември 72. любителитѣ на дѣлото и неговитѣ създатели се намѣриха въ Букурещъ на обща срѣща.

Знаеше ли Ботйовъ за тая срѣща?

Знаеше.

Но да отиде отъ Браила въ Букурещъ — поетътъ не е разполагалъ съ срѣдства. Работническата заплата у Паничка стояла подъ нормалния минимумъ: по нея могло да се сѫди, доколко сѫ били мизерни условията на работническия трудъ и доколко човѣшката натура е способна да прояви еластичностьта си, когато нарушеното равновѣсие между труда и надницата се възстановява чрѣзъ . . . гладъ! Освѣнъ болесть — „народната печатница“ нищо друго не даде на Ботйова. Нощнитѣ подвизи и редакторството му, го събориха въ болнично легло. Слѣднята година поетътъ е ялъ повече отъ себе си, сир. отъ гърба си, както е присжще на народния ни говоръ да си служи съ рѣчьта, отколкото да отдѣли бѣли пари за черни дни. Една друга болесть, която по размѣритѣ си надминава първата.

Какво е трѣбвало да прави? Тъкмо сега е момента — говорѣлъ той на своитѣ близки, да се отиде въ Букурещъ. Лувски се връща отъ обиколка, носи насърдчения, носи упования. Това събрание щѣло да рѣши по-нататъшната сждба на цѣлата революция. Но по ромжнскитѣ желѣзници „гратисъ“ не возятъ: съ това право се ползуватъ тиранитѣ, но не истинскитѣ народни хора. — Да тръгнемъ пѣшкомъ, рѣкълъ той на Петъръ Дългия. — Съгласенъ, отговорилъ Татмата. Едно декемврийско утро двама пжтника, съ по една връзка хлѣбъ подъ мишка и съ по единъ пищовъ на кръста, приготвенъ всѣка минута честно да служи на непознатитѣ хора, се прощавали съсъ тълпа изгнаници. Пжтницитѣ били нашиятъ поетъ и Татмата, а изпращачитѣ цѣлата позната на читателя Браилска колония. „Занеси на Левски много здраве — думалъ Иванъ Ивановичъ: кажи му, че въ деньтъ на кървавата революция ще му бжда помощникъ“. Хиляди прѣгръщания, хиляди цалувки, хиляди благопожелания, смѣсени съ радость и съ сълзи. Велики събития ще се промишляватъ, ще се вzематъ рѣшения отъ такъвъ характеръ, та когато не очаква тиранинътъ, съ единъ зáмахъ да изгуби и главата си и трона си . . .

По пладне съпжтникътъ на поета взелъ да клинка, а вечерьта, насрѣдъ пжть клѣтиятъ Татма капналъ като круша. Въ село Барканещи прѣспали нашитѣ пжтници, ала слѣдното утро на мѣкушавия съпжтникъ краката отекли дотолкова, щото не само да ходи, но и да се дигне правъ не било възможно. — И ти революция ще правишъ — присмивалъ му се Ботйовъ: тежко ти и горко, клѣтнико! — Не ме гълчи бе Ботйовъ, ами че азъ искалъ ли съмъ го? — Млъкни, негоднико: за колко пари ми чини героизмътъ ти, когато си мѣкушавъ като върба. — И като го прѣдалъ на чуждо попечение — Ботйовъ благопожелалъ на своя съпжтникъ по-скоро да го догони, и продължилъ пжтя си за Букурещъ.

Слънцето хвърлило послѣденъ лжчъ върху силуета на далечъ синѣещитѣ се Карпати; гжсти мжгли покрили цѣлото поле. Живъ гласъ не се чуелъ нийдѣ. Спало всичко подъ зимно било и подъ нощенъ страхъ. Отъ незнаенъ край овчарско куче обаждало на своя стопанинъ, че е будно, че стадото има вѣрна стража. Въ друга страна се чуелъ тжженъ писъкъ, като изъ гробъ — гласътъ на нощна кукумявка, залутана изъ пусто поле да търси плячка по черни сѣнки. Единъ задухъ, иня, единъ остъръ вѣтъръ, който подгонялъ сухи тръни. Самъ въ полето — въ срѣдата на равна Ромжния, непривѣтна като зима, хладна като усойница. — Ехъ гиди борба, че борба! Тя горещи сърдцето, тя топи снѣгътъ въ душитѣ...

Къмъ седемь часътъ, въ пъленъ мракъ — съпроводенъ и съ едно страшно свистене на зимната буря, откъмъ горния край на града влизалъ единъ пжтникъ, който въ външностьта си комбиниралъ двѣ крайности: мизерията и гения —

Това билъ Ботйовъ.

Съ хиляди мисли, запъпляли изъ главата му, влизалъ той тоя часъ въ ромжнската столица, съ безбройни планове за бждащи дѣйствия, съ прѣдварително рѣшение на всички въпроси за революционна агитация. Левски го чака: той ще се срѣщне съ легендата на нашия бунтъ, ще се запознае още по-отблизу съ новитѣ условия на революционната пропаганда, съ още по-близкитѣ изгледи за нейнитѣ успѣхи. Той ще да прѣдложи и събранието ще приеме, защото Апостолътъ е съ него, да се открие борба на всичкитѣ врагове, на всички, които тартюфствуватъ съ неволята народна, на всички търговци-изядници. Пълна, всестранна ще бѫде дѣятелностьта и на Апостола, и на неговитѣ помошници, и на неговитѣ подпомошници. Една революция не се създава въ година; единъ старъ редъ, колкото гнилъ да е, не се разбива съ една дума, съ единъ ударъ: ако условията сѫ го надраснали, той се крѣпи върху традицията, върху заблуждението, върху невѣжеството, върху прѣдразсѫдацитѣ — върху всичко окапало, нежизнеспособно. Всичко това трѣбва да се прѣмахне. Година, двѣ, три — петь, десеть — за революцията врѣмето е нищо. Логиката на нѣщата, спонтанното разрастване на общественитѣ условия, не чакатъ врѣме, не чакатъ желания или благопожелания. Съзнайте ги по-рано, за да не ви поставятъ въ тупикъ! Открийте борба съ врѣме на всичко, което явно и тайно враждува на бѫдащето, което носи въ утробата си всѣка революцья: отворете прозорцитѣ за свѣтлината, — ако тие сѫ тѣсни, недостатъчни — разкъртете стѣнитѣ, събаряйте зданията, отворете простори, дайте ширина! Свѣтлина, повече свѣтлина! Lich, mer lich! ето какво е нужно. Мефистофелъ трѣбва да влѣзе въ гѫрдитѣ на всѣкиго: духътъ на отрицанието трѣбва да измѣсти духътъ на простащината и слѣпата вѣра. Отрицание и разрушение — ето източникътъ на новото творчество.

Българската революция, колкото малка да бѣ по своитѣ размѣри, носѣше тѣзи начала: тя създаде отъ робътъ човѣкъ. Човѣкътъ се прѣвръщаше въ Мефистофелъ, за да прѣсъздаде живота си, себе си — своя родъ и своята история. Но това е дѣло на труда. Трудъ, усилена работа, комбинирана енергия — организирани дѣйствия въ литературата, въ пропагандата — хармония въ словата и въ агитацията —, съ такива мисли пристжпяше Ботйовъ синуритѣ на Влашката столица — съ пълно познаване идеитѣ и нѣщата.

Букурещъ трѣбва да стане Ватиканъ за българската революция и за българската литература . . .

II.

Съ пристигането си въ Букурещъ Ботйовъ се установилъ най-напрѣдъ въ печатницата на Любенъ Каравеловъ. Съ Каравелова той е могълъ да работи извѣстно врѣме главно затова, защото Копривщенскиятъ писатель е проповѣдвалъ въ вѣстницитѣ си горѣ-долѣ по-радикални начала, и второ, защото самъ Ботйовъ се блазнилъ, че Каравеловъ ще бжде достатъчно толерантенъ да допуска и поета да прокарва своитѣ възгледи за новата наука. Каравеловъ бѣше най-крайния отъ българскитѣ публицисти, подредъ цѣли 5—6 години стана душа на бунта, той даваше тонъ и направление, въ негови ржцѣ се бѣше съсрѣдоточило всичко. Докато Ботйовъ стоѣше въ Исмаилъ и Браила, докато той се бореше съ гладъ, за да достави срѣдства за революцията, Л. Каравеловъ изгради своята слава, славата му създаде непоклатимо реноме между емиграцията; той бѣше осьта, тъй да се каже, около която се въртеше цѣлата организация. Вѣстникъ „Независимость“ бѣ сталъ единъ необходимъ политически листъ за революцията. Тука, естественно, кждѣто се централизираше умътъ на движението, ще дойде и нашия поетъ, за да внесе по-нови елементи въ проповѣдьта на Каравелова, пакъ ако може — и самъ да под’еме цѣлата проповѣдь.

Още на това мѣсто ще побързаме да направимъ една бѣлѣжка, че влизането на Ботйова въ редакцията на в. „Независимость“ имá рѣшително влияние не само върху физиономията на вѣстника, но и върху по-нататъшния ходъ на дѣлото. Ботйову се даде възможность още по-силно да се прояви като литераторъ и публицистъ, сирѣчь — да засили своето влияние върху емиграцията вжтрѣ и вънъ отъ България. Това влияние е бавно наистина, то върви постепенно, не се явява изведнажъ, защото става подъ монархическото прикритие на Каравелова, който е засѣнчавалъ цѣлата индивидуалность на Ботйова, комуто първия день още не е дадено мѣсто по способность и по достоинство. Нашиятъ поетъ бѣше излѣзналъ вече съ Дума'та, сътрудничаше въ Каравеловитѣ издания по-рано, слѣдователно, редакторътъ на „Независимость“ е ималъ пълно прѣдставление за таланта на Ботйова. При всичко това, той му дава едно третостепенно мѣсто въ редакцията, като кoriginalъ на изданието и редакторъ на допискитѣ.

По една сурова необходимость, Ботйовъ приелъ тая длъжность. Неговото интимно рѣшение, въпрѣки желанието на Браилчене било, да остане въ Букурещъ. Отъ 4—5 години тоя градъ прибра повече сили, съсрѣдоточи по-жива часть отъ интелигенцията, отъ емиграцията. Като културенъ центъръ отъ една страна, столицата притегляше хората: тука имаше и повече политическа живость. Столичнитѣ градове сж като фокусътъ на оптическа леща: тѣ винаги събиратъ лжчитѣ отъ цѣлата държава. Отъ друга страна, и читалището Братска Любовь нараснало: то заприличало на революционенъ клубъ. Ботйовъ знаялъ това и първата нощь, когато прастигна въ Букурещъ, още по-силно се убѣдилъ, че неговото мѣсто е тука, въ столицата. Редакцията и печатницата на Каравелова, въ която неговия трудъ нѣма да бжде излишенъ, ще му дадатъ и подслонъ и срѣдства за прѣживѣване.

Нека кажемъ, че Ботйовъ и като „слуга“ на Каравелова, бѣ изпрѣварилъ въ много отношения „господаря“. Автентични дани ние нѣмаме за да установимъ, кои статии въ политическия отдѣлъ на „Независимость“ е писалъ поета. Прѣобладающето мнѣние до сега е, че Ботйовъ не е подѣлялъ съ Каравелова уводнитѣ статии изъ „Независимость“, въ което ние имаме двѣ основания да се съмняваме: първо, че самъ Ботйовъ би се поболѣлъ отъ мжка, ако не хвърли „принципаленъ“ нагледъ върху толковато събития, които създавали днитѣ, и второ — че въ нѣкои уводни статии отъ врѣмето, когато той работѣше въ в. „Независимость“, съзираме не само Ботйовски стилъ, но и Ботйовски мисли. Ние ще посочимъ само 1 — 2 статии изъ брой 31. (1874. год.), въ една отъ които четемъ: „Мнозина мислятъ, че българскитѣ школи ще да се поправятъ само тогава, когато се зематъ подъ контролата на правителството. Разбира се, че тие мнѣния сж се появили най-напрѣдъ въ главитѣ на оние наши цариградски патриоти, които мислятъ не за благосъстоянието на народа, а за своитѣ лични интереси. Изъ Ц-дъ ни явяватъ, че г. Михайловски е повторилъ изново прѣдъ министра на просвѣщението, „че българскитѣ школи не отговарятъ на своето назначение, че българскитѣ учители развращаватъ юношеството и че българскитѣ ученици се занимаватъ съ „комитети“ и съ различни врѣдителни за правителството играчки“. Хемъ врѣдителни, хемъ играчки! Г. Михайловски (Н.) мисли, че правителството е обязано да обърне своето внимание къмъ това зло и да помисли за неговото изкоренение… Нека ни бжде дозволено да кажемъ, че ако г. Михайловски мисли така отъ чисто сърдце, то тоя господинъ трѣбва или да е лудъ, или да е пиянъ. Здравиятъ мозъкъ и честната съвѣсть не могатъ да изповѣдватъ подобни принципи.“ По-долѣ въ сжщата уводна статия като се казва, че друга една партия, начело съ екзархията, се е „въоржжила“ противъ „теориитѣ“ на г. М-ски, като иска да тури българскитѣ училища подъ контрола на поповетѣ, авторътъ продължава: „…Ние казахме по-горѣ, че българинътъ трѣбва да основе своето здание не на чужди основания, а на своя собственъ отличителенъ характеръ, т. е. на своитѣ жизненни потрѣбности и на своитѣ демократически начала. Рускитѣ духовни семинарии и академии съ тѣхнитѣ пространни катихизисе, съ тѣхнитѣ догматически богословия (или многословия), съ тѣхнитѣ максими изповѣдници и съ тѣхната идиотическа покорность, сѫ за насъ безсмислени и невъзможни; ингелизкитѣ методистически „колежи“, съ тѣхнитѣ библейски послѣдователи, съ тѣхнитѣ убиващи сѣка една живость морали, съ тѣхнитѣ псалми и хвалебни пѣсни на Егова, на Иона и на Исуса Навина, сѫ за насъ чудни и непонятни; католическитѣ пансиони, съ тѣхнитѣ езуити, съ тѣхнитѣ Августини и Емвросии, съ тѣхнитѣ Телемахи и латинщини и съ тѣхнитѣ доволно кални морали, сѫ за насъ отвратителни и гнусниви. Съ една дума, нашитѣ училища трѣбва да приготовляватъ не религиозни фанатици, не скопци, не капуцинери и не псалмопѣвци, а честни граждани...“

Трѣбва да отбѣлѣжимъ съ по-голѣма сигурность, че Ботйовъ се е подвизавалъ сѫщо така и въ отдѣлътъ „Политически прѣгледъ“ и, както изглежда, съ рѣдки изключения, тукъ неговата рѫка си е играла твърдѣ често. Ето една страница, по която, очевидно, е шарила буйната фантазия на нашия човѣкъ: „Миръ, миръ! Ние искаме миръ! Ние искаме спокойствие! Ние сме длъжни да обезпечиме своята свобода!“ — говорятъ европейскитѣ вѣнценосци владѣтели и заключаватъ между себе си брачни, търговски, лични, братски и дипломатически съюзи. „Война, война! Ние искаме война! Ние искаме да бѫдемъ свободни и да обезпечимъ своето сѫществувание! Ние не желаеме вече да храниме различни паразити съ своята кръвь и да бѫдеме слѣпи орѫдия на частни или на чужди каприции!“ — говорятъ народнитѣ проповѣдници и стараятъ се да просвѣтятъ слѣпитѣ и да отстранятъ дълговѣчната глупость“. Слѣдъ тая бѣлѣжка, авторътъ пита: „а кой ще побѣди?“ — „Ние сме твърдо убѣдени, продължава поетътъ, че побѣдата ще спечелятъ послѣднитѣ, т. е. народитѣ“. Защото „когато едно господарство основава всичкитѣ свои сили на груба сила илй на нѣкакъвъ си династически личенъ авторитетъ, то неговата дълготрайность е немислима“. Народитѣ трѣбва да възстанатъ, за да се освободятъ, особенно народитѣ въ Турция и въ Австрия. Днешнитѣ събития сж въ състояние да отворятъ очитѣ на славянскитѣ племена въ Австрия и въ Турция и да имъ докажатъ, че тѣхното спасение се заключава не въ кабинетитѣ, не въ официалнитѣ банкети и не въ „здравицитѣ“ на Ригера или на Безсонова, а въ народното самосъзнание и въ ония тъмни кюшета, въ които се потаятъ окжсанитѣ, нещастнитѣ, полуубиенитѣ и беззащитнитѣ сиромаси, които горчивата сждба е довела до крайното ожесточение и до безизходното положение. Свободата не пие шампаниеръ, независимостьта се не вози въ фиакри, а самостоятелностьта не спи на дебели дюшеци. Съ една дума, по думитѣ на Барбие, свободата е една такава жена, която не носи бѣлило и червило, която не е нито графиня, нито благородна дама. Свободата има високи и здрави гжрди, естественна червенина, загорѣло лице, почернѣли отъ барутъ уста, укаляни поли, запаленъ фитилъ и кървави длановe. Който иска да живѣе и да бжде човѣкъ, той е дълженъ да си избере за съпруга подобна жена. Но както и да е, и т. н.“ (вижъ в. Независимость, бр. 31. г. IV. отд. „Политически прѣгледъ“). 1)

---

1) Извѣстенъ интересъ прѣдставлява и друга една бѣлѣжка въ сжщиятъ отдѣлъ. Като хроникира прѣреканията между Виенската „Преса“ и руския в-къ „Голосъ“ по въпросътъ за отношенията между Австрия и Русия къмъ южнитѣ славяни, „коректорътъ“ продължава: „Да кажемъ и ние своето мнѣние за тоя въпросъ. Въ послѣднитѣ три години ние

Но въ дописния отдѣлъ, кждѣто Ботйовъ, очевидно, се ползувалъ съ много по-голѣма автономия, отколкото въ политическия прѣгледъ, поетътъ могълъ да бжде и порѣшителенъ. Погледнато общо — дописниятъ отдѣлъ въ „Независимость“ не билъ единъ локаленъ отдѣлъ, т. е. страници, на които да се отнасятъ локални събития. Събитията въ България бѣха свързани съ общата политика на правителството и съ цѣлокупнитѣ дѣйствия на комитетитѣ. По тая причина, отъ всѣка съобщавана локална случка, трѣбвало да се вади една обща мисъль, като се свърже отдѣлното явление съ цѣла система отъ дѣйствия на държавната власть. Когато разпокжсанитѣ дѣйствия се обобщаватъ — получава се огърлица, система — цѣлесходность, цѣль. За революцията тая метода е една необходимость. Нея практикува́ Ботйовъ съ талантъ още въ в. „Дума“ съ статии, като „Народътъ“, „Петру-

---

забѣлѣжваме, че рускитѣ вѣстници, а особенно полуофициалниятъ вѣстникъ „Моск. Вѣдомости“ и неофициалниятъ „Голосъ“, сж разположени доволно приятелски и къмъ Турция, и че на тѣхнитѣ страници се появяватъ твърдѣ често смѣшни, противорѣчиви и на нищо неосновани разсжждения. Ако се промѣни министерството, то „Голосъ“ бърза да увѣри своитѣ читатели, че за Турция наставатъ по-щастливи врѣмена и че християнскитѣ поданици на султана ще да добиятъ голѣми облекчения; а ако правителството успѣе да заключи новъ заемъ и ако подкрѣпи на врѣме своитѣ финанциални дѣла, то „Моск. Вѣдомости“ захващатъ да хвалятъ резумната политика на Махмуда или на Хюсеина, и да разказватъ на руската публика, че новиятъ в. везиръ произхожда отъ благородна фамилия, че той е зетъ на Рахмана, че конацитѣ му сж замѣчателни, че мустацитѣ и брадата му сж черни и т. н. Разбира се, че всичкитѣ тие похвали, разсжждения, прѣдположения и факти иматъ голѣмо сходство съ оногова, който нѣмалъ какво да прави и клатилъ вратата. Изъ всичко това ние ще извлечеме слѣдующето заключение: „Тѣжко и горко на онзи народъ, който има довѣрие къмъ дипломатическитѣ кабинети и който принимава тѣхнитѣ съвѣти за чиста монета“. Даже и животнитѣ правятъ различни такли, когато сж силни“ (в. Независимость, г. IV. бр. 51. дописката отъ Никополъ и мн. други).

шанъ“ и др. — тая метода той прилага и въ „Независимость“. Ние ще цитираме тука една дописка, въ която личатъ ясно слѣдитѣ на Ботйовската редакция, за да има читательтъ ясно прѣдставление за „коректорътъ“ на в. „Независимость“. „Дописката“ изхожда ужъ изъ Цариградъ съ дата 22. септември (1874. година):

„Народната пословица говори, че въ слѣпото царство царува онзи, който има едно око. Това е вѣрно. Вземете за примѣръ нашата журналистика и нашитѣ журналисти. Ако българската публика да би имала баремъ едно око, то г. Найденовъ не би станалъ редакторъ на политически вѣстникъ, г. Геновичъ не би се рѣшилъ да проповѣдва на слѣпцитѣ турско-ингелизски моралъ, а отецъ Балабановъ не би ходилъ безъ тояга и не би подличилъ съ такова безсрамие. Боже мой, до какво унижение е достигналъ нещастниятъ български народъ! Прочетете съ особенно внимание, както уводната статия въ първия брой (послѣ запрѣщението) на вѣстникъ „Напрѣдъкъ“, така и уводната статия на третиятъ брой (послѣ запрѣщението) на турско-ингилизко-българскиятъ вѣстникъ „Източно Врѣме“. Нека говори кой що ще, а азъ ще да ви кажа, че редакторитѣ на горѣказанитѣ двѣ пачаври сѫ изгубили и послѣднята частица отъ своя човѣчески мозъкъ и сѫ захванали да мислятъ съ петитѣ. Така, напримѣръ, г. Геновичъ—ефенди е захваналъ да пише и да проповѣдва съ такъвъ тонъ, съ какъвто не проповѣдватъ даже и самитѣ турци; а киръ Найденовъ плѣще каквото му дойде на умътъ и подиграва се и съ публиката, и съ нейнитѣ свѣщенни прѣдмети. За отца Балабанова (М.) азъ не желая ни да говоря, защото тоя изродъ е единъ отъ оние хора, за които е срамота и да мисли човѣкъ. Разбира се, че ако нашата нещастна журналистика се намира въ безобразно положение, то всѣки отъ насъ е длъженъ да очаква читашки напрѣдъкъ и отъ нашето народно развитие и самосъзнание.

„Източно Врѣме“ разказва на българската публика, че правителственната контрола, която въ послѣдно врѣме е захванала да се мѣша и дѣто трѣбва и дѣто нетрѣбва, ще да ощастливи народътъ и ще да го приготви за щастливо бждаще. Да сме весели! Но да оставимъ това и да поговоримъ за нашитѣ общественни дѣла въобще. За насъ е настжпило сънливо, неподвижно и твърдѣ критическо врѣме въ всѣко едно отношение. Хората не знаятъ какъ да прѣхранятъ сѣмействата си, а ние говоримъ за умственното движение на народътъ, т. е. за народното просвѣщение! Сиромашията е захванала да става обща. Работницитѣ се оплакватъ, земледѣлцитѣ пищятъ до бога, търговцитѣ кършатъ ржцѣтѣ си, чиновницитѣ крадятъ и послѣднитѣ трохи отъ управляемитѣ, а централното правителство заключава заеми, харчи на вѣтерътъ и очаква второ пришедствие. Мнозина мислятъ, че работитѣ ще да се поправятъ и че населението на турската империя ще да плувне по океанътъ на щастието; а азъ ви увѣрявамъ, че ние ще да се поправимъ само тогава, когато се изправятъ гърбавитѣ. Трѣбва да ви кажа и това, че и нашата екзархия си нѣма парици и че и нейната работа е спукана. А ние искаме отъ нея голѣми нѣща, т. е. отецъ Балабановъ я накарва да ни снесе камилско яйце! Научихъ се изъ достовѣренъ източникъ, че дѣдо Антимъ твърдѣ често не може да види двѣ лири заедно и че той е принуденъ още по-често да мисли, какво ще да ѣде на утрѣшниятъ день. А разноскитѣ му се увеличаватъ все повече и повече! Единъ русинъ бѣше рекълъ прѣди малко врѣме, че ако не сме въ състояние да поддържаме своето духовенство, то не би трѣбвало и да го имаме. Разбира се, че това заключение заслужава особенно внимание. Но да оставимъ тие работи. Извѣстихъ се изъ достовѣренъ източникъ, че ингилизското правителство е посъвѣтвало Портата да отваря очитѣ си и да стане на пжть (?) на оние движения, които сж захванали да се появяватъ въ васалнитѣ княжества и между самата рая (?). По думитѣ на ингелизскиятъ прѣдставитель, Сърбия е побъркала своитѣ домашни дѣла и не е въ състояние да се бори съ в. Порта, Ромжния едвамъ сега се е сѣтила да даде на своитѣ войски организация, а Черна-Гора не е въ състояние да захване вънкашна война (?). Разказватъ, че Граховскиятъ херой е послушалъ съвѣтитѣ на своитѣ кредитори и захваналъ е вече своитѣ операции. Желѣзниятъ пжть изъ Пловдивъ до Нишъ не може сега за сега да се направи, слѣдователно — обѣщанията на султанътъ, които бѣха дадени на князь Миланъ нѣма да се осжществятъ. Хюсеинъ Авни-паша се извинява съ това, че правителството нѣма пари. Но както и да е, а пжтьтъ на княза Милана за Цариградъ остава безъ никакви послѣдствия. Трѣбва да ви кажа и това, че тоя пжть има и свои лошави страни. Умнитѣ хора трѣбва да прѣкратятъ съ турцитѣ всѣко взаимно сношение, ако не желаятъ да се компрометиратъ прѣдъ многострадалниятъ и недовѣрчивиятъ народъ... Русия е добила вече отъ в. Порта една малка плѣсница. Турското правителство е рѣшило несъгласията между фанариотитѣ и руситѣ калугери на св. Гора въ полза на първитѣ. Мнозина говорятъ, че това несправедливо дѣло ще да бжде начало на руско-турскитѣ несъгласия. (Чегато до сега руско-турското приятелство е лежало на лаврови листе! — бѣлѣжка на р. Хр. Б.) — Прѣди двѣ недѣли султанътъ повикалъ въ дворецътъ си Муратъ-ефенди, законниятъ наслѣдникъ на прѣстола, и разговарялъ се съ него доволно дълго врѣме. Разказватъ, че добриятъ му чича се е старалъ да го принуди да се откаже отъ прѣстолътъ доброволно. Говори се още, че Абдулъ Азисъ е срѣщналъ съпротивление. — По повѣлението на самия султанъ, Хюсеинъ Авни-паша се е рѣшилъ да укрѣпи още 12 турски крѣпости и да ги приготви за рѣшителна война. Черни облаци сж захванали вече да се виятъ по нашето лениво небо и, както се види, на нашитѣ глави ще да се изсипятъ множество молнии и грѫмотевици. А какво правиме ние? На тоя въпросъ азъ желая да отговоря до недѣля".[1])

Но да бѫде една незабѣлѣжима рѫка въ редакцията на Л. Каравелова, да тегли яремътъ на едно коректорско робство, българскиятъ поетъ не е могълъ и да помисли. Той идѣше въ голѣмия градъ за по-самостойни дѣйствия: той идѣше съ ясно разбиране на положението. Той влѣзе эная тъмна нощь въ Букурещъ съ точна прицѣнка на ролята, която го очаква. „Дойде, казалъ му Левски при първата имъ срѣща въ салонътъ на Братска Любовь, но гледай, какво и колко има да се върши!" Има разни пѫтища за служба на едно велико дѣло: литература, проповѣдь, мускули. Ботйовъ е още въ периода на първия, защото мисъльта, идеята трѣбва да лѣти надъ създалитѣ я събития. Ней той ще служи, доколкото може въ „Независимость", а доколкото не може тукъ—съ „Будилникъ". Наплодилъ се единъ купъ негодяи: литературни цанцугери, философствующи глупци, фрипони и всякая всячина. Тая паплачь отъ своеобразни културни фактори не би обърнала внимание никому и още по-малко Ботйову въ по-нормално врѣме. Но когато вие се приготовлявате за велики събития, нима ще кадите тамянъ на подлецитѣ? Нима ще стискате ржка на литературнитѣ гамени, на политическитѣ шарлатани, на ученитѣ глупци? Пердахъ и пердахъ всеобщъ, немилостивъ, смъртоносенъ. Журналната статия е единия край на камшика, сатирата — неговия остъръ връхъ. Революцията не може да се спъне отъ камъкътъ на ембесилитѣ: или ако се спъне, първи жертви трѣбва да бждатъ послѣднитѣ.

---

[1]) В. Независимость, г. IV. бр. 50. „Дописникътъ" изъ „Цариградъ" е изпълнилъ своето „обѣщание" дадено въ бр. 50. Въ бр. 51. като хроникира общето положение, „дописникътъ" продължава: „. . . Разбира се, че всичкото това ни дава пълно право да прѣдложиме единъ другиму (т. е. на Сърбия и другитѣ крайдунавски княжества) слѣдующитѣ три въпроси: 1. Сериозно ли мисли Сърбия да приеме на себе си ролята на Пиемонтъ или нейнитѣ политически дѣятели се подиграватъ съ нашитѣ нещастни братя и дразнятъ ги съ своитѣ журнални статийки за богъ да прости? 2. Работи ли се сериозно за това дѣло или идеята за необходимото южно-славянско споразумение нѣма обичай да излазя изъ редакциитѣ на Бѣлградскитѣ вѣстници; 3. Има ли Сърбия намѣрение да работи искренно, честно и безпристрастно… Врѣме е вече да излѣземе изъ своитѣ лѣговища, да се погледаме очи въ очи и да се опознаемъ между себе си. Врѣмето не търпи никакви отлагателства. Тукъ съмъ длъженъ да ви кажа и това, че ако Сърбия не прибърза да завземе своето мѣсто, т. е. ако тя пожелае и

Тая съзната общественна нужда ражда вѣстникъ „Будилникъ“.

Тая нужда—безъ да изключаме и личнитѣ нужди на поета—подбуждатъ Ботйова да даде на 13. априлъ 1873. слѣдното „Обявление: Отъ идущата недѣля ще почна да издавамъ въ Букурещъ сатирически вѣстникъ подъ название Будилникъ, който ще излазя три пжти прѣзъ мѣсеца — веднажъ съ карикатури и два пжти безъ карикатури. Цѣната му ще е за година 12 франка, а за половинъ година 7 фр. Които господа желаятъ

за напрѣдъ да се ржководи по старата политика, то ние сме длъжни да помислимъ за своето спасение сами и да потърсиме, ако не окончателната свобода, то баремъ облекчение на нашето убийственно положение“. А като „заключение“, „дописникътъ“ — „коректоръ“ ето какво пише: „... Освѣнъ х. Иванча Арнаудова, Михайловски и нѣколко други турски чиновници и душепродажни журналисти, които проповѣдватъ татарски идеи за своитѣ лични интереси, азъ непознавамъ нито единъ чистъ българинъ, който да обича турското иго и който да не мисли за улучшение на своето благосъстояние. Но ще ли тая вѣра да остане чиста и за напрѣдъ? Азъ не вѣрвамъ. Новитѣ черкезки прѣселения, „Видовъ-Дановитѣ“ елини и Балабано-Милоевичевитѣ заразителни болести ще да родятъ такива послѣдствия, отъ които трѣбва да се бои не само всѣки юженъ славянинъ, но и всѣки християнинъ...“(в. Независимость, г. IV. бр. 51.).

да бждатъ спомоществователи на тоя вѣстникъ, нека изпратятъ по-скоро имената си по тоя адресъ: К. Петровичъ, Strada Vergului, № 33. Х. Петковъ“. — Това обявление се появи въ бр. 30. стр. 240. на в. Независимость (г. III.), а страница по-горѣ (239), редакцията (разбирайте самия Ботйовъ) дава слѣднята „Книжовна вѣсть“: „Ние бѣхме обявили още лани, че въ Букурещъ ще да излазя български сатирически вѣстникъ Будилникъ; а сега можемъ да увѣримъ българската публика, че тоя вѣстникъ ще да се появи на свѣтъ не по-късно отъ Гергйовъ-день. Редакторътъ на тоя вѣстникъ ще бжде г. Христо Петковъ“.

На 1. май излиза първия брой, скоро „рекомендуванъ на българската публика“ отъ в. Независимость (бр. 33. стр. 263). На първата страница въ тоя брой Ботйовъ пише първата хумореска, която държи първо мѣсто въ историята на българската сатирическа литература. Сатирата е силна, когато въ конкретни художественни образи рисува общи положения; тя е наранителна, когато разкрива порока въ отношенията му съ нѣкоя социална нужда. Идеята придава на сатирата нейния траенъ интересъ. Ботйовъ прибави къмъ тритѣ тѣзи елемента и личнитѣ свойства на своето перо, качествата на своя писателски талантъ. Читательтъ ще има великодушието да прочете цѣлата сатира-програма, защото при по-насетнѣшното ни изложение, тие впечатлѣния ще ни сж нуждни. Четете:

— „O, tempora! o, mores! Седа и се чудя, защо човѣкъ се сърди, кога му речешъ: магаре, свиня, или волъ, и не се сърди — дори още се радва — когато му речешъ: пиленце, гължбче, славейче, дори още котенце и теленце? Дали славеятъ принася повече полза въ обществото на човѣцитѣ, отколкото благородната свиня, тази производителна сила въ природата на животнитѣ, на която само като погледне човѣкъ, наумѣва му нѣщо аристократическо, нѣщо възпитано и на длъжина и на широчина? Дали пилето има повече мозъкъ, повече умъ, отколкото почтенното магаре, този философъ не само между животнитѣ, но и между човѣцитѣ? Или пъкъ гължбътъ е по-непороченъ и по-достоенъ въ нѣщо отъ скопения волъ, туй подобие на нашия търпеливъ народъ? Но иди и речи такава дума на нашитѣ, напримѣръ (ние все съ примѣри ще говоримъ) литератори, поети, вѣсникари, чорбаджии, учители и прочии раби божии, та вижъ какво ще ти се струпа на главата отъ всичкитѣ тѣзи труженици въ полето на глупостьта. Музикословеснѣйшиятъ господинъ Пишурка за честьта на музитѣ и на неговата „госпожица правда“ и „мадамъ кудкудячка“, ще те повика на дуелъ, или поетически да кажа, на полето на честьта. Мудроглупѣйшитѣ и изряднѣйшитѣ послѣдователи на нашия Сумароковъ (нека се не сърди г-нъ Войниковъ, че му дадохме това име. Сумароковъ е малко по-доленъ поетъ отъ великия Тредяковски) — почтеннитѣ господа Пърличевъ, Сапуновъ, Пискюллиевъ, Оджаковъ, Станчовъ, Финговъ, Деребеевъ (у-ху!), щурцитѣ на Блъсковото училище за мишкитѣ и всички нищи духомъ и богати глупостию — всички ще те потеглятъ, щешъ-нещешъ, на сждъ прѣдъ парнаскитѣ богове, дѣто, разбира се, прѣдседателствува философътъ съ дългитѣ уши; а други, за които истината не е тъй тежка и горчива, сир. — онѣзъ табанъ суратларж, на които и въ очитѣ да плюешъ, ще казватъ, че е божа росица — каквито сж благороднитѣ, напр. х. Иванчо Панчовичъ-ефенди, Христо Арнаудовъ-ефенди, Никола Геновичъ-ефенди, сладкото перо Михайловски, учителската фабрика Груевъ, синътъ на Мита Патката Павловъ, сиамскитѣ братя Балабановъ и Овчовъ, Букурешката Добродѣтелна дружина за обиране на умрѣлитѣ и все и вся дебелокожа порадица чорбаджийска — всички ще кажатъ: „оставете този чапкжникъ; човѣкъ безъ работа, заловилъ се да ни гложде царвулитѣ и да маскари прѣчиститѣ ни лица, създадени по образу и подобию божию". А! незлобиви пиленца, гължбчета, славейчета и теленца! „Будилникътъ" не ще бжде тъй глупавъ, защото не му е изпила още кукувица умътъ, като на Звънчатий Глумча (глупчо трѣбвало да се каже), и тъй безбоженъ, като покойния Тжпанъ, та да унижава умнитѣ, полезнитѣ и трудолюбивитѣ животни съ васъ, подвижницитѣ на пищеварението. Тжпанътъ бѣше омаскарилъ веднажъ една магарица, като казваше, че тая почтенна майка родила букурешкитѣ български нотабили: но затуй и господъ го наказа, та нѣма рахатъ и на оня свѣтъ. Будилникътъ, който знае, че страхътъ отъ бога е начало на прѣмждростьта, а почетьта къмъ старитѣ начало на добродѣтельта, ще се пази като отъ огънь отъ такива нѣща — да унижава животнитѣ. Неговата програма ще бжде: да гуди всѣко нѣщо на мѣстото му и всичко да краси съ боитѣ му. А ако има нѣщо общо между споменатитѣ въ тая молитва раби божии и животни, то българския зоологъ и докторъ (ж-хж! докторъ ами?) Начо Планински, който бѣше написалъ едно врѣме „Зоология за българитѣ", нека се потруди да рѣши тая велика задача, тоя всемиренъ въпросъ, та на Кукувъ-день, когато напечата тази книга, да види ученията свѣтъ какво ще рече: Зоология за българитѣ. До тогава ние ще се прѣпираме, че нито Геновичъ, нито Найденовъ иматъ нѣщо общо съ животнитѣ и съ човѣка. И наистина, какво общо, напр. между занятията на магарето и работата на ефендето и чорбаджията? Философътъ съ дългитѣ уши носи на гърба си: дърва, брашно, хора, и съ това принася голѣма полза, а ефендето издава органътъ на шпионитѣ Турция, а черибашията—органътъ на идиотитѣ Правото и съ това принасятъ врѣда; философътъ върши само онова, що може, а черибашията всичко, що неможе; магарето никога неможе, а ефендето го е срамъ да каже нѣкога право; магарето пости и затова ще отиде въ християнския рай, Геновичъ яде пилафъ и ще отиде въ кочината на Мохамеда,—а чорбаджията, който въ турско село държи рамазанъ, а въ българско яде сланина, на оня свѣтъ ще яде отъ коритото на Гилдебрадна[1]). — А-ха! има едно нѣщо, за което ако се улови българския зоологъ, ще може да обори мнѣнието ни. То не е тъй важно, та можехме да го прѣмълчимъ, но «понеже обаче сърдцето ни плаче за тоя народъ», както казва г-нъ Великсинъ въ едно стихотворение, ще го кажемъ: юларътъ! юларътъ и самарятъ! Звънчати Глупчо вмѣсто да говори глупости, добрѣ би сторилъ да прикачи юларътъ на ефендето, а самарятъ на черибашията, па хайде като сюрюджия на изложбата въ Виена, та да видятъ и европейцитѣ каква стока има българския народъ, когото едни наричатъ „нѣмци на югъ“, други—„английци на изтокъ“, а той не е друго, освѣнъ волъ въ хумотъ, робъ на бръснатата глава и на калимявката, робъ и самъ на себе си“.

III.

Два броя отъ Будилникътъ излѣзли редовно, ала на третия се явила нѣкаква прѣчка, подобна на оная, която отвори на редакторътъ на Дума толкова неприятности. Никой не искалъ да разбере поета, какъ и съ що се издава вѣстникъ.Ималъ нѣкакви постжпления отъ абонаменти, които стигали до извѣстната аритметическа величина 0,—колкото заелъ отъ приятели хвъркнали още съ 1—2 броеве, пакъ и хжшоветѣ, които не напускали поета, опоскали каквото могло да се спатерка за издаването на 3-ия брой. Отъ всички страни налѣгнали: вѣстникъ та вѣстникъ! Тогавашниятъ бай

---

[1]) Германския поетъ Хайне видѣлъ на оня свѣтъ, че папа Григори VII. ѣдялъ изъ едно корито човѣшки л . . . . .

Ганю не бѣ по-малко егоистъ отъ днешния: дадé два гроша — иска за петь. Отъ друга страна, нито маситѣ, нито тѣхната държавна поща могли да се разбератъ съ българския поетъ: тоя настоявалъ, че въ името на цивилизацията, която не е негова — Ботйова, а тѣхна, сир. чокойска, изядническа, маситѣ трѣбва да даватъ книга за печатъ на юнашка вересия, а пощата е длъжна да прѣнася културата безплатно. Нѣкога, когато си създаде положението на милионеръ, когато прѣстанатъ да скачатъ въ чекмеджетата му мишки и червата му да играятъ на джиро, той ще имъ се отплати съ лихвитѣ. Неразбирали. Съ неразбранъ свѣтъ ималъ работа Ботйовъ! И тогава и сетнѣ, говорѣлъ той за маситѣ, че тѣ били крайни материалисти. Трѣбва да има съ що да имъ извадишъ очитѣ, та тогава ще да те разбератъ. Прѣдъ думитѣ маситѣ били нѣми като риби! И понеже цѣлото материално състояние на редакторътъ се състояло само отъ думи, т. е. отъ едно голѣмо нищо, маситѣ били все тъй твърдоглави и умишленно създавали спънки на „Будилника“. Вториятъ брой излѣзълъ на 10. май, а третиятъ „позакъснѣлъ“. За това „позакъсняване“ Ботйовъ побързалъ да гуди едно успокоение, помѣстено въ бр. 3: „Будилникътъ позакъсня, извѣстява редакторътъ, но не по наша причина, а по причина на пощата и на книжарницата, отъ дѣто купуваме книга. Маси! не разбиратъ български, па да имъ разправишъ, че трѣбва да даватъ и тѣ книги и марки тъй, както даваме ние вѣстници. Книжаринътъ, види се, разбира, но казва, че нѣма такава книга, каквато искаме ние — на юнашка. — За това, молимъ нашитѣ настоятели да ни яватъ: дѣ колко спомоществуватели имаме, а нашата че-че-че-честна публика да… тя знае какво — да имаме съ какво да вадимъ очитѣ на маситѣ“.

Оние, които разбирали отъ редакторство и отъ живота на революционната задгранична преса, които знаели съ колко мжчнотии има да се бори редакторътъ-издатель, могли да прочетатъ въ горнята бѣлѣжка не само сжщинскитѣ причини за бавежътъ, но и близката кончина на «Будилника». Да имашъ добро желание и да нѣмашъ физическата възможность да го изпълнишъ, сж двѣ нѣща различни по съдържание и по значение. Липса на физическа възможность осуетява най-идеалнитѣ намѣрения. Тази е причината — единственна! — да удари въ камъкъ и желанието на българския поетъ да продължи едно толкова полезно издание. Никаква друга причина нѣма! Но малцина разбирали и то само най-близкитѣ до поета, които сподѣляли неговата горчива участь. Съ третия брой «Будилникътъ» умира, безъ надежда нѣкога да възкръсне, а отъ четиритѣ страни на влашко́ и багдатско непосвѣтенитѣ бомбардирали редакторътъ, че имъ изялъ паритѣ, че имъ съсипалъ състоянието. Види се, по-голѣмичкитѣ скжперници да сж се оплакли чакъ у честната редакция на в. „Независимость“, та затова су-редакторътъ и коректоръ на тая послѣдната — Ботйовъ, се вижда принуденъ да излѣзе въ брой 42. (Независимость, г. III. отъ 7. юли 1873.) съ слѣднето „Книжовно извѣстие“:

„Мнозина ни питатъ, защо е прѣсталалъ Будилникътъ. Какво да имъ отговаря човѣкъ? Будилникътъ е прѣсталалъ за това, защото печатницата иска пари. Разбрахте ли сега? Съ една дума, Будилникътъ е прѣсталалъ по тая сжща причина, по която сж прѣстанали до сега всички български вѣстници, по която ще да прѣстане послѣ малко врѣме и Независимость и по която ще да прѣставатъ и множество наши подобни издания. Редакцията на тоя вѣстникъ не е получила отъ никого ни прѣбиена пара. На нашата българска публика не трѣбватъ вѣстници. Дайте ни парички. Ние съвѣтваме бждащитѣ български редактори да отварятъ ахчийници и да варятъ шкембе-чорбасж“.

„Извѣстието“ не носи ничий подписъ, но ние наблюдаваме, какъ по него се плъзга перото на нашия човѣкъ. Набрало го ядъ, па слѣдъ като казва открито причинитѣ за спирането на Будилника, тупналъ еднажъ-дважъ по главата че-че-че-честна'та българска публика, която чувствува повече нужда отъ шкембе-чорбасѫ, отколкото отъ хумористическа литература.

„Одъхнахме малко — наивно ни се признаваше единъ старъ българинъ, който и днесъ живѣе въ Букурещъ: каквото бѣше подбралъ, всичкитѣ ни щѣше да очерни“. — Чорбаджийска България посрѣщнала съ нескрита радость смъртьта на Будилника. Имало защо.

Освѣнъ цитираната уводна статия изъ брой първи, Будилникътъ далъ нѣколко карикатури, нѣколко разказа и стихотворения отъ общо-човѣшки и общо-политически характеръ. Тука ние срѣщаме стихотворения, като Гергьовденъ, Патриотъ и др., разказитѣ: Това ви чака, Хайде на изложбата! и пр. орнаментирани съ подходящи карикатури, които даваме нарочно на отвъднитѣ страници. Първата карикатура придружава статията „Хайде на изложбата“. Въ нея ще видите освѣнъ прѣдставителитѣ на великата османска империя, още и прѣдставителитѣ на българския и гръцки народи съ тѣхнитѣ чорбаджии и духовни пастири — Антимъ I. (българскиятъ екзархъ) и Антимъ IV. (вселенскиятъ патриархъ)—единиятъ легналъ на тепсия и носенъ отъ евнухъ нѣкой, а другиятъ съ вързани очи: надъ него се развѣва рачешкия „Напрѣдъкъ“. Другитѣ двѣ карикатури, на стр. 390. писани все отъ полякътъ Дембицки, изразяватъ напълно идеята, дадена отъ самия редакторъ на в. Будилникъ: „Виенската академия отваря очитѣ на Букурешкитѣ български професори“, сир. рисува ни тоягата като всемирна възпитателна сила и като единственъ възпитателенъ факторъ въ българската педагогия, а въ втората подъ „Баронъ фонъ Дрипелъ“ трѣбва да се разбира Букурешкия богаташъ Христо Георгиевъ, образътъ на когото е даденъ съ приблизителна точность по оригиналния портретъ на лицето. На коремната часть на тоя „баронъ“ има написано „чувство“, а на свѣщенната часть—„умъ“. Тамъ сѫ чувствата, оттатъкъ е умътъ! Всичко това ще отиде на Виенската изложба: една прѣкрасна колекция отъ турци, чорбаджии и попове—съ цѣлата имъ дър-

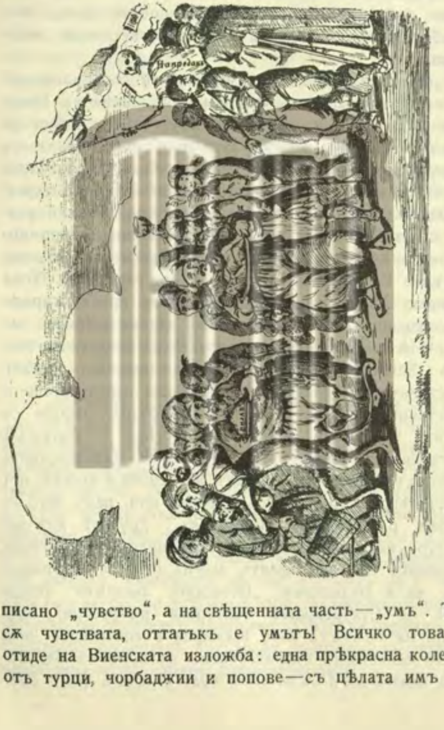

Османската империя отива на Виенската изложба, заедно съ своитѣ щастливи поданници, т. е. — съ Антима IV. и съ Антима I.

жавническа и възпитателна система на реакция, обиръ и заблуда . . .

„Браво! Браво! — пише Ботйовъ въ „Хайде на изложбата“—:нашитѣ суверени изпратиха толкова сандъци съ дервиши на изложбата въ Виена, а ученолюбивитѣ български общини стоятъ и се чешатъ въ тиловетѣ надъ статията на „учителския приправникъ“ изъ Загребъ, напечатана въ Христа ради юродивото Право. Не виждатъ, че Шишкова го хвана зазжбица отъ тая статия и за да се прѣпоржча клѣтникътъ за изложбата, написа и „статия безъ заглавие, но не и безъ цѣль“, сир. плодъ на неговия умъ извѣтрѣлъ. Тоя драматургъ, педагогъ и критикъ, който не признава други авторитетъ освѣнъ своя, доказва, сир. прави си устата като габровецъ за бой — че българитѣ не сж тъй „назадъ“, за да нѣматъ мѣсто на изложбата, и не сж тъй „напрѣдъ“, за да не проводятъ баремъ него. Нека го проводи Търновското читалище и нека бжде увѣрено, че протекторътъ му ще изучи и педагогията тъй, както е изучилъ българската народна поезия, за която, като чѐте прѣди двѣ години въ Браила, и бабичкитѣ дору плакаха.—Богъ да е на помощь!“

Не сж оставени на мира нито единъ отъ „по-виднитѣ дѣятели“ изъ България и навънъ. Въ Шуменъ „Епархиалното събрание размислило и рѣшило да отвори фабрика за попове“: тъй казвалъ в. Право, на сжщето мнѣние билъ и дописникътъ му, извѣстниятъ на врѣмето си поетъ отъ трета ржка — П. Ивановъ: — „че въ тая фабрика трѣбва — и непрѣменно трѣбва! да се фабрикуватъ и учителитѣ за основнитѣ ни училища; защото — слушайте съ внимание! — ако учителитѣ не бждатъ като поповетѣ и поповетѣ като учителитѣ, сир. — ако се не лѣятъ и еднитѣ и другитѣ въ една и сжща фабрика, та да могътъ, разбира се, да се слѣятъ развратнитѣ учителски истини съ свѣтитѣ попски лъжи, то биръ тюрлю народътъ ще може да се просвѣти и да разбере, че за спасението на душата си трѣбва да яде празъ, рѣпа и камъне, а поповетѣ и учителитѣ — печени патки и... (въ скобки да кажа, да ходятъ съ посинѣли носове)“.

„Добро, много добро! че има такива хора, които искатъ да вкаратъ цѣлъ народъ въ царство небесно. Само—я слушайте, господа, да си даде и Будилникътъ мнѣнието: неще ли бжде добрѣ, додѣ начне да работи тая фабрика, да се курдисатъ нѣйдѣ още отъ сега нѣкой и другъ кюпове, та да се поприваПцватъ ако не вѣхтитѣ попове, то баремъ тия, които попятъ сега т. т. прѣосвѣщенства, защото т. т. прѣосвѣщенства попятъ ужъ добри попове, а народътъ — простъ народъ! — вмѣсто благодарность повтаря старата си пѣсень: „вържи за опашката на магарето 1000 гроша (о! много сж при сегашнитѣ оскждни години) и проводи го при владиката, той и него ще опопи. Както щете, ама като се цопатъ поповетѣ баремъ въ кюпъ, то народътъ и да имъ познава кожата, ще рѣче: „добри сж, че сж минали прѣзъ огънь“. — Добрѣ е такава фабрика да се отвори въ „Търновбургъ“, защото тукъ учебнитѣ завѣдѣния цъфтятъ като „бабинъ косъмъ“, та хичъ олмасе и фабриката ще цъфне като кисело зеле прѣзъ марта“.

Не искалъ Ботйовъ да остави на мира и живопогребанитѣ гениални литературни и общественни дѣятели. — Ишаллахъ! — казва той; ако е живъ Будилникътъ да дочака онова врѣме, кога се прѣселятъ въ лоното Авраамово нашитѣ велики поети, нашитѣ политически и економически дѣятели и нашитѣ фарисеи, той ще имъ въздигне такива паметници, каквито не сж въздигали дори и букурешкитѣ българи на Раковски. Тѣзи паметници Будилникътъ ще украси и имената на починшитѣ ще обезсмърти съ слѣдующитѣ отъ злато надписи:

На № 1:

Лежи намусено въ гроблето
Нашъ Петъръ Кучкинъ — базиргянъ
Стърчи му нагорѣ шкембето,
Като цѣлъ тулумъ шарлаганъ.
Я плачете, я ридайте
Вси български чада, —
Нѣма вече кой да коси
Чуждата ливада:
Нѣма вече кой да краде
Цванчета народни,
Нѣма вече кой да бжде
Епитропъ черковни!

На № 3:

Прѣзъ рѣка Лета въ ладия харонска
Отива въ рай една глава конска.
Господи, помени раба твоего доктора
Простича.

На № 4:

Изровенъ гробътъ съ мотика,
Сандъкътъ съ злато обкованъ, —
Вьвъ него лежи владика —
Толумъ съсъ слама и катранъ.
Умъ ималъ нѣвга въ краката
И чувства топли въ червата!

На № 7:

Тукъ гние голѣмъ патриотъ —
Редакторъ на Народность,
Знаменитъ бѣше идиотъ
И прочутъ само съсъ подлость.

Въ този духъ продължавалъ да брули неумолимиятъ Ботйовъ, тъй „безцеремонно“ безпокоелъ той сладкото спокойствие на „базиргяни“, „конски глави“, „толуми“ и „идиоти“, когато злата орисница подкосила изданието на Будилника!

Но спирането на Будилникътъ не било знакъ, че непримиримиятъ комунистъ ще счупи перото си. Излъгали се букурешкитѣ охолници и всебългарски тепегьози, че тѣ ще бждатъ оставени на мира. Будилникътъ прѣстаналъ, но редакторътъ му се явилъ въ Незави-

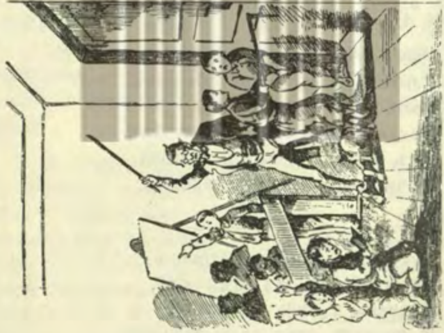

Виенската Академия отваря очитѣ на Букурешкитѣ български професори.

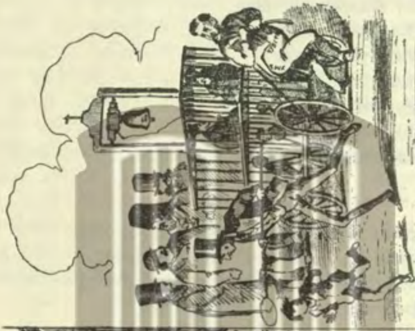

Баронъ фонъ Дрипелъ приглашава българскитѣ дѣца да придружатъ своитѣ архиереи и чорбаджии и да се поучатъ отъ нѣмцитѣ умъ и разумъ.

симость: „Послание отъ небето“ — най-солидния монументъ, какъвто българската хумористическа литература е създала до сега —, помѣстено въ броеве 44. — 51. (отъ 17. августъ 1874. до 5. октомври с. г.) на Каравеловия вѣстникъ, внесло неописуемъ смутъ въ цѣла умствоваща България.

IV.

Трѣбва да се отбѣлѣжи, че годината *75.* въ сравнение съ другитѣ, е една отъ най-плодовититѣ литературни години въ живота на поета. Доволенъ съ най-скромното, намѣрилъ едно тѣсно кюше за жилище, изъ помѣщението на печатницата, кждѣто слагалъ уморена снага за почивка, Ботйовъ се занимавалъ не само да пише оригинални съчинения, но и да прѣвежда. Сѣдналъ и прѣвелъ отъ руски „Историята на Дунавскитѣ българи“ (Иловайски), къмъ която отнесълъ около 16—17 обяснителни бѣлѣжки нуждни за врѣмето и още повече да попълни или поправи нѣйдѣ автора, — „Пжтуването на генералъ Липранди по България“ — печатана и като подлисникъ въ бждащия неговъ в. Знаме, и трагедията „Кремуци Кордъ“. И тритѣ тѣзи съчинения сж допадали по вкусътъ на Ботйова. Читателитѣ разбиратъ защо.

Но единъ пловдивски книжаръ се отнесълъ до Л. Каравеловъ да му прѣведе нѣкаква аритметика, нѣкакви „Уроци за първитѣ четири аритметически правила“ отъ Михаиловъ. Каравеловъ, като по-практиченъ и по-материалистиченъ, или като човѣкъ, който взелъ да клима къмъ по-друга посока, видѣлъ въ прѣдложението на книжарътъ единъ добъръ гешефтъ. „Ти, Ботйовъ, обърналъ се Каравеловъ къмъ нашия поетъ, — ще гледашъ да прѣведешъ аритметиката на Михаилова: ще капне отъ нея нѣщо. — Нѣмамъ нужда отъ никаква аритметика: свободата може и безъ нея — отговорилъ Ботйовъ. Той билъ непримиримъ привърженикъ на философията, че революцията не иска числа, а ржцѣ, които се печелятъ, слѣдъ като завладѣешъ умоветѣ. — Това е така — възразявалъ Каравеловъ, но на българскитѣ училища въ турско сж нуждни учебници. — Нуждни сж гешефти за книжаритѣ, а за училищата, както и на народа, сж нуждни други работи.“

Дълги дни Каравеловъ продължавалъ да анатардисва на поета, какво е „нуждно“ и какво „не“, докато „убѣдилъ“ Ботйова: — убѣдилъ го, за да си вземе поголѣма беля на главата.

„Прѣкрасно — думалъ въ себе си нашия човѣкъ: ще видятъ тѣ, каква ще излѣзе тая аритметика“. Числата обикновено даватъ понятие за нѣщата. Тайното рѣшение на Ботйова било по косвенъ пжть, и подъ прикритието на „аритметиката“, да внесе изъ българскитѣ училища въ турско оная опасна проповѣдь, за която хората сж ходили на госте до Диаръ Бекиръ и по малоазийскитѣ зандани.

Заелъ се той да „прѣвежда“, но и да съчинява. Въ края на книгата, безъ да е слѣдилъ другъ нѣкой нейното печатане, освѣнъ самия прѣводачъ, Ботйовъ вмъкналъ и слѣднитѣ десетина „задавки“:

1. Султанътъ има 800 жени, които всѣка година се умножаватъ съ по 75. Колко е достигналъ харемътъ на Негово Величество въ разстояние на 10 години?

2. Асѣнъ и Петъръ освободиха България отъ игото на гърцитѣ въ 1190. година. Слѣдъ 216 години България падна подъ властьта на Турцитѣ. Въ коя година отечеството ни изгуби своята свобода?

3. Единъ селянинъ каралъ за проданъ въ градътъ 16 кила жито, заспалъ на пжтя и черкезитѣ му откраднали 5 кила. Колко кила сж останали на селянинътъ?

4. Турцитѣ покориха Сърбия въ 1459. година и владѣха надъ нея цѣли 371 години. Въ коя година Сърбия доби свободата си.?

5. Мехмедъ II. прѣвзе Цариградъ въ 1453. година. Днешниятъ султанъ Абдулъ Азисъ се възкачи на прѣстолътъ въ 1861. Колко години има отъ прѣвземането на Ц-дъ до възцаряването на Абдулъ Азиса?

6. България падна подъ властьта на турцитѣ въ 1396. Колко години тя робува подъ сѣнката на султанитѣ? (до която година искате).

7. Борисъ, царь български, приелъ християнската вѣра въ 862. година, а Владимиръ, князь руски — въ 988. Колко години българитѣ сѫ се покръстили понапрѣдъ отъруситѣ?

8. Турската държава за 1873. година е имала 20.637.210 лири приходъ и разходъ 21.404.450 лири. Въ разходътъ влизатъ и разноскитѣ за народното просвѣщение. Намѣрете, колко лири сѫ недостигнали на държавата въ 1873. и отъ колко лири се състои цивилната листа на Н. В.?

И веднага слѣдъ задачата за султана — задачата за свинята:

9. Свинята се праси два пѫти въ годината срѣдно число по 9 прасета. Ако имаме 12 свини, то за двѣ години колко щатъ да станатъ, ако половината отъ опрасенитѣ първата година се опрасятъ по 2 пѫти прѣзъ втората?

„Аритметиката" била отпечатана и часть отъ екземпляритѣ експедирани. Но нѣкой си пловдивски даскалъ, страхливъ като мишка — съгледалъ фаталнитѣ „задачи" и отърчалъ право при „издателя". — „Каква е тая аритметика, обърнала се пловдивската мишка къмъ пловдивския издатель: ти ще ни вкарашъ всичкитѣ, и ученици и учители, въ хапусътъ".

Разбралъ „издательтъ", че е жертва на своето безгранично „довѣрие".

Разбралъ и Каравеловъ, че нашиятъ поетъ неможе да носи неговия акѫлъ: шило въ торба не стои.

V.

Вече прѣзъ 1874. година, кой знае по чие настояване и съ чия „прѣпоржка“, едноврѣменно съ участието му въ „Независимость“, намираме Ботйовъ въ букурешкото българско училище. Основано задъ Дунава, далечъ отъ опеката на Мидхатъ-пашовата младотурска чалма, всѣки би помислилъ, че букурешката школа ще е била свободна и за новитѣ идеи. Люта измама! Българското училище се е помѣщавало въ дъното на българската черкова, а това е доволно, за да разберете, каква свобода на прѣподаването ще да е сѫществувала тамъ. Училищното настоятелство е съставлявало нѣщо като двуипостасъ отъ черковното: епитропитѣ сѫ и училищни глави, и тѣ всички били хора отъ тежката черга — чорбаджии и попове.

Много се двоумѣли тие да приематъ или не за учитель единъ човѣкъ, който прѣдпочиталъ да гладува, нежели да прави компромисъ съ съвѣстьта си. — „Найсетнѣ може и да се вразуми“ — рекълъ хаджи М. — „Отецъ Панаретъ е всѣкога тука, пакъ и ние ще му виснемъ като чукъ надъ главата“ — додалъ втори. — „Нѣма да обърне училището на Якобински клубъ, я!“ — попълнилъ свѣтия отецъ.

Докждѣ септември-октомври 74. всичко изглежда да е текло по медъ и масло. Ангажиранъ съ комитета, заетъ съ прѣписка и съ сждбата на движението, което вече се изплъзвало изъ ржцѣтѣ на Каравелова и поглъщало всичкото внимание на нашия човѣкъ, тоя блъскалъ колата. Слѣдния документъ ни дава ясна прѣдстава за това врѣме на усилена революционна и „просвѣтителна“ дѣятелность: „… Дѣлото отива злѣ, ако азъ и да си изпълнявамъ обязаноститѣ по възможность, пише поетътъ. Мушкамъ, но кого? И тие ли, които сж избрани да мушкатъ? . . . — Както и да е, работата ще се поправи, но защо ми е, когато ние още отъ пръвъ пжть се показахме неточни въ изпълнението своитѣ обѣщания! Азъ писахъ въ Галацъ, и питамъ Рафаила приемалъ ли е той билети или не, и ако е приемалъ, завършилъ ли е нѣкоя работа; но нѣмамъ още отговоръ. Изъ България така сжщо нѣмамъ никакво извѣстие. Тамъ трѣбва да сж пияни или заспали. Днесъ имъ пиша пакъ — дано ги събудя. На Панайота (войводата) още не съмъ писалъ нищо, защото се боя да го не излъжа нѣкакъ си невинно. Отъ всичкитѣ Ч. Р. К. само Слатина се показа малко по-дѣятелна. Колкото за Гюргево, сега чакаме да видимъ какво яйце ще снесатъ. Слѣдъ малко врѣме ще да ти пиша пакъ. — Питашъ ме рѣшилъ ли съмъ се да взема изданието на в. Независимость — или се боя. Какво да ти пиша? Азъ се, байновата, боя, защото е неприятно нѣщо да спи човѣкъ по воденицитѣ и да мисли, че това прави за отечеството си. А азъ съмъ изпитвалъ тая неприятность едно врѣме, когато се бѣхъ положилъ на обѣщанията на знаменитиятъ патриотъ (който сега ще да се потурчи) Войникова. Но ти ще да кажешъ, че въ такива случаи човѣкъ не трѣбва нищо да жалѣе. Добрѣ. Нека ме обвини нѣкой въ користолюбие и нека каже, че азъ не съмъ прѣзрѣлъ даже и това, съ което съмъ можалъ да бжда много по-полезенъ на отечеството си. Самоволната сиромашия уби и талантътъ ми, и животътъ ми, и родителитѣ ми. А каква полза азъ принесохъ на отечеството си? Никаква. Наистина, най-голѣмата добродѣтель въ свѣтътъ е любовьта къмъ отечеството, но какво да правишъ, когато сж малцина оние хора, които да разбератъ, че тая добродѣтель, естественно, е основана на друга — на любовьта къмъ ближния? У насъ е така: останешъ безъ парче хлѣбъ, то ти си слуга, а станешъ ли слуга, то ти си робъ и тебе се не дава да работишъ нищо човѣшко, нищо самостоятелно. Ти трѣбва даже нищо да не знаешъ. Това съмъ азъ изпитвалъ и затова се боя да оставя училището и да взема вѣстникътъ. Но между думитѣ: боя се и неща има голѣма разлика, затова пиши ми и посъвѣтвай ме, какво да правя...“

Писмото, адресирано до Драсова (Ив.), носи дата 22. септември 1874. год. Но къмъ края на октомври с. г. цѣлата училищна политика въ Букурешката „свободна“ школа се обръща съ главата надолу. До Букурещъ, Ботйовъ бѣше „учителствувалъ“ три пѫти. И тритѣ пѫти той не можеше да бѫде другъ, освѣнъ Ботйовъ. Слѣдъ Знаменка, слѣдъ Калоферъ и Исмаилъ, Ботйовъ неможеше да подвие кръстъ, да се омърлуши прѣдъ нѣкакви букурешки дангалаци, яли вече веднажъ-дважъ кръпелитѣ отъ него. Яремътъ всѣкога му се виждалъ направенъ отъ клечки: ще го свие съ двѣ рѫцѣ, ще го направи на хиляди парчета — и ще улови мѫжягата пѫть, кѫдѣто му очитѣ видятъ. Прѣди да стигне до тая рѣшителна развръска обаче, поетътъ винаги е стоѣлъ на „легална почва“, т. е. гледалъ, прѣди да развали калимерата, да използува катедрата. Букурещъ — говоримъ за българската школа! — който билъ свободенъ отъ чалмата на цариградския балванъ, незнаялъ що е това нова педагогика, нова наука, човѣшки права и пълна еманципация, духовна и гражданска, на личностьта. И тука, както въ робска България, старото минавало за ново. Никаква нова мисъль, никакво свѣсно чувство. Вмѣсто да създаватъ хора, тѣ създавали робе, вмѣсто да освобождаватъ умътъ отъ духовното робство, тѣ застѣгали крайщата на веригитѣ още по-силно. — „Какво ви учеха досега вашитѣ учители? — попиталъ Ботйовъ по-възрастнитѣ ученици. — Да четемъ и да се кръстимъ — отговорили наивнитѣ дѣца. — Да мислите и да се бунтувате — ще ви науча азъ.“

Дѣтската душа е широка като океанъ: тя прибира въ себе си теченията на много води. Тя е жедна, вѣчно неутолима — и съ нищо неможете я насити. Ако положите прѣдъ дѣтето единъ въпросъ, у него ще се появатъ десеть. Господъ направи свѣтътъ въ шесть дни: добрѣ, ами кой създаде господъ? Ами какъ така може да направи той толкова видове животни, растения и такъвъ грамаденъ миръ? Едно защо ражда друго защо. Простацитѣ учатъ, че свѣтътъ е направенъ отъ господъ, защото не знаятъ другъ отговоръ. Науката днесъ учи, че никакъвъ творецъ извънъ природата не е направилъ свѣта. Човѣкътъ е създаденъ тъй, както сж създадени хиляди други организми: отъ най-простия организмъ, каквато е клѣтката, сж произлѣзли всички останали организми. При извѣстно сътношение на природнитѣ условия: климатъ, температура, химически съединения и т. н. — е създадена първата жива клѣтка. Това е „началото на свѣта.“ Но ако искате да проникнете още по-дълбоко въ сътворението, трѣбва да отидете до еволюцията на материята и катастрофитѣ въ свѣта, неизбѣжно свързани съ тая еволюция. Вие имате една алгебрическа задача: въ нея извѣстни, дадени, елементи сж материята съ присжщитѣ ѝ свойства да мѣнява формитѣ си, имате още нейното качественно измѣнение и количественна промѣна въ формитѣ. Кое е неизвѣстното? — Творецътъ. Но у величина, въ респективния случай — материята, която има една вжтрѣшна подвижность, по силата на своето прѣливане отъ една форма въ друга и прѣминаването на елементитѣ единъ въ другъ, ще се създадатъ всички вжтрѣшни сили, които упражняватъ своето дѣйствие. Въ цѣлата природа отдѣлнитѣ дѣйствия на тие сили ние обобщаваме въ система отъ дѣйствия, въ закони. Ето кждѣ е скритъ творецътъ. Ето кждѣ е останалото неизвѣстно, персонифицирано отъ идолопоклонцитѣ въ Иехова (у евреитѣ), Озирисъ (у египтянитѣ), Зороастръ (у индийцитѣ), Зевсъ (у старитѣ гърци) и т. н. Но ние нѣмаме нужда отъ трансцедентни понятия. Ние живѣемъ въ материаленъ миръ, ние сами осѣщаме тоя миръ, материята, който ни заобикаля, отъ която сме създадени и къмъ първоначалнитѣ форми на която се връщаме. Ще изчезне единъ живъ организмъ: това ще каже, че сж се изживѣли вжтрѣшнитѣ сили, нарушило се е взаимното равновѣсие между отдѣлнитѣ елементи и въ него настжпва смърть. Организмътъ умира, изчезва, но не и материята. Къмъ нея се връща всѣка получена форма, за да се яви тя въ нова форма.

Но тѣзи принципи на положителното знание били далечъ отъ Букурешката свободна школа. — Какъ е направенъ свѣта? запиталъ Ботйовъ ученицитѣ. —Господъ направи свѣта отъ каль — отговорило едно хлапе. — Магарета сж ви учили васъ, а не хора — крѣсналъ поетътъ и сѣдналъ да разрушава цѣлата теория на „заблудителитѣ“! — „Тѣзи заблуждения ви убиватъ, тѣ ви затжпяватъ“ и пр. Нито господъ е създалъ свѣта, нито господъ е създалъ себе си.

Въ областьта на общественнитѣ знания още по-голѣми заблуждения. Цѣлата философия и тука била тая, че господъ е наредилъ така човѣшкитѣ работи — така и ще си вървятъ во вѣки вѣковъ. — „Баби сж били вашитѣ учители, затова сж набили въ главитѣ ви тие глупости. Човѣци сж наредили тие работи — човѣци и ще ги измѣнятъ. Ако нѣкакъвъ си несжществующъ богъ е създалъ тие калпави работи, отъ които страда човѣкътъ на земята, трѣбва той да е най-голѣмия калпазанинъ. Но вие ще знаете отъ сега нататъкъ друго: че обществото само кове своята сждба.“ Тая проповѣдь била нуждна на поета, за да дойде неизбѣжно до педагогическото откритие, което ще направи прѣдъ дѣцата, че народътъ, разбира се българския народъ, самъ ще уреди своитѣ работи, като низвергне режимътъ на тиранитѣ и чорбаджиитѣ. Пѣсеньта за Левски, пѣта прѣдъ роба, за да се наелектризира, обикаляла България, но тя била чужда за „свободната“ Букурешка килия. Ние имаме нужда отъ достойни хора, а достойни хора сж само бунтовницитѣ. Достойнитѣ хора трѣбва да пѣятъ пѣсеньта на Апостола.

Еднажъ, когато богомолки баби пълнели Букурешката българска капела, за да възприематъ утѣха за своитѣ мистични души чрѣзъ религиознитѣ кантати, една рошава глава се подала изъ прозорецътъ на църквата, и овиснала уши къмъ класната стая. Отецъ Панаретъ — негова била тая глава и тие уши — чулъ да се раздава долу, въ „свободната школа“, друга кантата —

Слънце ярко, слънце свѣтло,
Зайди помрачи се —
А ти ясна мѣсечинко —
Бѣгай удави се!

И по-нататъкъ —:

Не свѣтете на турскитѣ
Кървави тирани,
Които сж тѣлата ни
Покрили съ рани . . .

Когато прѣсвѣтия отецъ зачулъ стиховетѣ —

Не свѣтете на нашитѣ
Дѣбели хаджии,
Които сж най-първитѣ
Хорски кеседжии —,

когато прѣсвѣтия старецъ чулъ тие „богохулни думи“, той излѣзналъ извънъ кожата си и плюналъ. — „Какъ е възможно това, господине, какъ си позволявате вие да всявате този раздоръ въ мирната божа обителъ? Господи, погрижи се за нашитѣ души!“ — плачливо завършвалъ владиката и дигалъ ржцѣ къмъ небето. — „Несъмъ слуга та да ти давамъ смѣтка. Махай се отпрѣдъ очитѣ ми, че ми се виждашъ като мравка“ — билъ отговорътъ на Ботйова.

Ботйовъ се спогаждалъ съ поповетѣ, колкото котката и кучето. Въ неговитѣ очи тѣ (поповетѣ) сж не само заблудители, но и убийци на народа. Расото е олицетворенъ негативъ на всичко напрѣдничаво, човѣшко, морално. Фактитѣ сж на лице. Тѣ говорятъ толкова силно, колкото и най-учената логика. Откакъ сжществувала българската църква въ Букурещъ — та само въ Букурещъ ли! — попското съсловие създало сума сладки-медени, една отъ друга по-невѣроятни. Ботйовъ ги знаеше. Тѣ му дадоха поводъ да пише „за попътъ отъ българската църква“ въ Букурещъ слѣднето съобщение, което ние смѣтаме за необходимо да цитираме, защото ще ни освѣтли и върху отношенията между „подчинения даскалъ“ и зжбитинътъ-попъ. Ето това „съобщение“: „Словеснѣйшему попу церкви Болгарстѣй. Прочетохме мудрости ваша у жидовствующемъ вѣстникѣ „Востокѣ“, яже благодѣтелствуется отъ хероини Хано-Манукской, и зѣло возрадовахмеся, зане пастири наша умѣютъ мудрия словеса писати, у Ставри ходити пиво пити и не платити (бѣжати), невѣсти непорочния (гл. баба Гина) у церкви принимати и съ ними спати (за размноженіе рода человѣческаго), чужіе жени съблазняти, браду опинати, прѣдъ женскія демони облизоватися, человѣческому люду пакостити и дѣда владика и всего православнѣйшаго духовенства срамити. Молиме ви се, отче попе, да ни явите, мислили желѣзницата да смаже и другъ нѣкой православенъ българинъ, за да му вземете жената? Желаете ли… да откриемъ историята на чернитѣ дрехи?…“ [1])

---

[1]) В. „Независимость“, 1874. год. 13. априли, брой 26. Въ брой 29. редакцията на сжщия вѣстникъ (чети — Хр. Ботйовъ) е отправила слѣднето „запитване“ до екзархията, пълно съ ирония и съ закана: „… Молиме екзархията да ни яви, за кой дяволъ е овладичила отца Дионисия? Или тя се е рѣшила да събере всичкитѣ конокрадци и да ги посвѣти за архиереи на

Съобщението съ нищо не прѣувеличава факта, който не е билъ единственъ и който е повтарянъ толкова, колкото било угодно на вилнеющиятъ попъ. Тие безчисленни факти вдъхновиха Ботйовъ сжщата 1874. год. да изчете молитвата за отца Магарета (чети владиката Панаретъ Рашевъ при Букурешката българска цързва) въ „Посланието отъ небето“, молитва, която станала достояние и на дѣцата отъ „свободната школа“. Явно било, че „чапкжнинътъ“ е врагъ и на „владиката“ и на попа, но както тие, така и цѣлиятъ съвѣтъ при „свободнитѣ български учрѣждения“, допусналъ, че борбата, която поетътъ води противъ тѣхъ, ще се прѣкрати.

Слѣдъ горнята случка, станало още по-явно, че тази борба влиза въ нова фаза, че тя ще е по-жестока, по-люта.

Цѣлъ мѣсецъ се топилъ Букурешкия владика, цѣлъ мѣсецъ отъ горнята случка сѣдка не го хващала. Той станалъ резилъ и между ученицитѣ. Поетътъ не криелъ нищо отъ тие послѣднитѣ, разправялъ имъ всичко отъ игла до конецъ, като не се постѣснилъ да разкрие цѣлото житие-битие на владиката, съ намѣрение да създаде у тѣхъ отвръщение къмъ попското съсловие. Думитѣ „отецъ Магаретъ“, „котаракъ“, „марокъ“ и др. п. подигравателни епитети се кръстосвали изъ училищния дворъ, като да сж играели дѣцата на шикълки. — „Не може да се търпи това, нервно казалъ прѣдъ училищното настоятелство раздразнения попъ. Прибрахме го отъ улицата, за да ни чука лукъ на носоветѣ“. Това събрание на училищното настоятелство рѣшавало сждбота на Христо Ботйовъ. Единодушното мнѣние било

българското стадо? Ако Антонъ Парушевъ да не би билъ затворенъ въ Исмаилъ, то и той би станалъ до сега владика. Дорчо обира чуждитѣ дисаги, Дионисия краде коне, а благородния Антонъ Парушевъ коли чуждитѣ крави, слѣдователно — тие три свѣтителя трѣбва да бждатъ еснафъ въ всѣко едно отношение“.

да се освободятъ отъ този „чапкжнинъ и нехранимайкс“, докато не е ударилъ дванадесетия часъ!

Ботйовъ се намѣрилъ пакъ на улицата.

Отдъхнала си и грѣшната душа на отца Магарета: качилъ се горѣ въ „олтаря“, друсналъ му единъ юсъ старо молдавско вино, и затъназикалъ нѣкаква кантата противъ агарянецътъ-безбожникъ, който насмалко щѣлъ да заведе на заколение невинното стадо — ученицитѣ. „Прѣдпазвай, ни всеблагий боже, отъ таква напасть!“ — се разнесло изъ лигавата уста на българския владика —, думи чути отъ четири стѣни, отъ петь нями свѣтци, и отъ двѣтѣ уши на черковния клисаръ.

VI.

Изпжждането на поета изъ Букурешката свободна школа съвпаднало съ единъ важенъ моментъ отъ състоянието на революционната организация. Година прѣди (1873.) падна на бѣсилката Левски, смутиха се апостолитѣ, отчаяха се дѣйцитѣ, дезорганизира се дѣлото. Убийството на Левски бѣше първиятъ рѣшителенъ ударъ, нанесенъ надъ революцията. Трѣбва въ такива случаи човѣкъ да има силно самообладание, да е въ притежание на здрава воля и твърдъ характеръ, да е надаренъ съ способностьта въ отдѣлнитѣ несполуки на движението да вижда неговата сила, и отъ личнитѣ жертви на дѣйцитѣ да черпи по-голѣмъ куражъ, за да устои прѣдъ отчаянието. Л. Каравеловъ падна духомъ: изгубилъ вѣра въ революционната дѣеспособность на масата, въ възможносьта отъ една кървава революция. Хитрувалъ той отначало, като искалъ да отстжпи на бившия су-редакторъ и коректоръ на в. Независимость цѣлата редакция, името на вѣстника съ неговитѣ борчове и неизвѣстни доходи. Личното намѣрение на стариятъ дѣецъ било да се оттегли отъ полето на революцията и да се прѣдаде на мирна литературна работа. Но въ началото желаелъ да прѣхвърли Независимость върху поета, вмѣсто да я спрѣ. Ботйовъ не могълъ да се съгласи лесно на такова „прѣхвърляне“. Поемането на Независимость при неопрѣдѣленото условие — „да поеме издателството“ ѝ, значело, да се продължи фактическото слугуване у Каравелова, за което той гатка въ горното писмо изъ подчертанитѣ отъ насъ мѣста, и за което още по-ясно се изказва въ друго едно съ дата 26. юни 1875. Въ това послѣднето четемъ: „...Само единъ хомотъ съмъ можалъ да нося, и то е хомотътъ на Каравелова, съ убѣждение, че азъ принасямъ нѣкаква полза на народа...“ Този хомотъ Ботйовъ не желае да навлече на шията си отново и затова рѣшително се противопоставя на прѣдложението Каравелово. При това, продължението на Независимость, създадена отъ друго лице, значело да продължи и нейната програма въ второстепеннитѣ ѝ части, безъ всѣкакви измѣнения, когато по възгледи и тактика Каравеловъ се е толкова много различавалъ отъ Ботйова. Това различие го е накарало да стѣснява Ботйова, бидѣйки при него на работа, да не му позволява да бжде самостоятеленъ, то е причина найсетнѣ, да се и отвърне поета съвсѣмъ отъ отчаяния публицистъ.

За Ботйовъ, който малко по малко ставаше и фактически ржководитель на емиграцията, най-виденъ прѣдставитель на Революционния Комитетъ, имаше значение единъ новъ вѣстникъ подъ негова морална отговорность, съ по-различна тактика отъ оная, която имаха досегашнитѣ революционни листове. Той не отрича, признава ролята на Независимость, и създава новъ органъ „Знаме“, първиятъ брой на който се появилъ на 8. декември 1874.—тъкмо мѣсецъ слѣдъ изпжжданeто му изъ Букурешкото училище. За да дадемъ на читателитѣ си възможность непосрѣдственно да слѣдятъ публицистическата дѣятелность на поета, както сж се слагали събитията въ неговия личенъ и общественъ животъ, ще цитираме и първата програмна статия изъ в. Знаме. която нататъкъ ще допълнимъ и съ други мѣста изъ неговитѣ писания:

Букурещъ, 7. декември 1874.

> Dreptulul de a vorbi aci l'am
> de la tèra ear nu de la dumnia
> vostra; ve rogu dar sa mi respectati cuvântlul!
>
> L. Costin.

„Правото, за да говоря тукъ ми е дадено отъ отечеството ми, а не отъ васъ. Моля ви да ми почитате думитѣ". Тие думи е изрѣкълъ единъ отъ ромѫнскитѣ депутати въ камарата прѣзъ 1872. когато партизанитѣ на правителството подигнаха шуматевица и поискаха да заглушатъ гласа на справедливостьта и негодуванията на патриотизма. Тие думи повтаряме и ние днесъ, въ началото на своята журнална кариера, когато Независимость, слѣдъ дълга и упорита борба противъ настоящата горчива сѫдба на нашия народъ, каза своята послѣдня дума и съ достоинство слѣзе отъ трибуната и когато ние, увѣрени, че посѣяното на нашата народна нива сѣме рано или късно ще принесе своя плодъ, не можахме да отстѫпимъ прѣдъ необходимостьта да се подкрѣпи идеята за нашето освобождение и се рѣшихме да развиемъ Знамето на нашата революционна партия. „Добрѣ, добрѣ! Но къмъ кого именно отправяте горѣказанитѣ думи на ромѫнскиятъ патриотинъ?" Къмъ васъ, господа, къмъ васъ, отговаряме ние и бързаме да се обяснимъ.—Нашиятъ нещастенъ български народъ нѣма камара, нѣма трибуна, отдѣто да изкаже своята воля, своитѣ нужди и своитѣ теглила. Единственно негово срѣдство въ това отношение се явява неговата журналистика. Но кой отъ насъ не знае въ какво жалостно положение се намиратъ нашитѣ цариградски вѣстници и каква незавидна роля е играла пó-голѣмата часть отъ нашитѣ емиграционни публицисти?

Ако погледнемъ съ безпристрастно око въ стълповетѣ на нашитѣ цариградски хавадаше, то отъ първия погледъ още ще се убѣдимъ, че подъ дебелата сѣнка на Босфорскитѣ идиоти друго нищо неможе да процъфтѣва, освѣнъ политическа лъжа, литературна подлость, дипломатическо раболѣпие и всѣкакви други вѣрноподанически добродѣтели. „Елате, казватъ нашитѣ доморождени политици-патриоти на народътъ, елате да обиколимъ прѣстолътъ на Н. В. Султанътъ и да запѣемъ пѣсеньта на Лазаря . . . Трохитѣ, които падатъ отъ държавната трапеза на нашия милостивъ баща стигатъ, за да се подкрѣпи историческия стомахъ на нашия народъ, стигатъ, за да се поддържа неговото етнографическо сѫществувание на Балканския полуостровъ, стигатъ, за да се осигури неговото политическо бѫдаще между другитѣ южни славяни“. А народътъ? Народътъ продължава да прѣкарва съ християнско смирение днитѣ на своята безконечна страстна недѣля, брои часоветѣ на своитѣ несносни страдания и чака възкресението на мъртвитѣ . . .

Но дванадесетиятъ часъ е вече настаналъ и той сé още се надѣе за милость отъ своитѣ тирани и сé още вѣрва думитѣ на своитѣ сити и самозванни прѣдводители, че новиятъ животъ, който тѣ основаватъ на нѣкакви си дуалистически начала, ще дойде постепенно заедно съ поуката и образованието. Благи надежди и похвални намѣрения! Но да видимъ до каква степень тѣ постигатъ своята цѣль.

Ние сме съгласни, че както окото е потрѣбно за свѣтлината, ухото за звука, а разумътъ за разбирането и най-проститѣ истини, така сѫщо науката, образованието и развитието сѫ потрѣбни за който и да е народъ, за да достигне до извѣстна степень на своето благосъстояние; но за всичко това сѫ потрѣбни такива условия, които, за нещастие, у нашия народъ не сжществуватъ. Вратата на нашия общественъ животъ зѣятъ и въпроситѣ, които е изработило човѣчеството въ продължение на вѣкове и които нашиятъ народъ е проспалъ подъ петитѣ на азиятскитѣ варвари, влазятъ въ нашата обществена кжща заедно съ вѣтъра и заедно съ него излазятъ, безъ да оставятъ каква-годѣ диря въ нашето безисходно робско положение. Народътъ притиснатъ и нравственно, и материално, не обръща почти никакво внимание на това, що произхожда около него; оре своята облѣна съ кръвь и съ сълзи земя, и едва ли счита себе си за нѣщо по-горно отъ своя добитъкъ. А ако понѣкога и да се появява у него стремление да излѣзе отъ това скотско състояние, то това стремление се не простира по-нататъкъ отъ онзи инстинктъ, по който и волътъ желае да строши хумотътъ, и птицата да изхвръкне изъ кафеза, и рибата да изкокне изъ мрѣжата.

Разбира се, че при такова едно безотрадно положение на нашия народъ, длъжностьта на всѣки честенъ и способенъ патриотъ е да се поддържа и да се развива тоя инстинктъ. Но въ това отношение нашитѣ цариградски патриоти и журналисти изпълняватъ ли своята длъжность? Колкото и да е прискръбна нашата присжда, ние ще отговоримъ отрицателно. Цѣло половинъ столѣтие вече става, откакто ние броимъ епохата на нашето възраждане и при всичкия видимъ прогресъ въ образованието и въ развитието на извѣстна една часть отъ народа, ние, при всичкия си оптимизмъ, не можемъ да забѣлѣжимъ рѣшително никакво олучшение въ неговия многострадаленъ животъ. Коя е причината на това? Причината е тая, че както за всѣка една личность отдѣлно, така и за цѣлъ народъ, въобше, прѣди всичко е потрѣбно такова едно условие, което човѣчеството нарича свобода и за което у насъ даже е пролѣяно не малко количество кръвь и мастило. А ако е това така, то какъ щѣмъ ние да придобиемъ тоя неизбѣженъ и до сега още не напълно разбранъ атрибутъ на човѣшкото щастие? Чрѣзъ наука ли? чрѣзъ образование ли? или чрѣзъ оная просташка пѣсень, която сѫ пѣли, па и до сега пѣятъ множество поробени и образовани народи?

За да отговоримъ на тоя въпросъ, ние сме длъжни да се обърнемъ къмъ нашата емиграционна журналистика и да разгледаме какви срѣдства за спасение сѫ прѣдписвали на народа нашитѣ патриоти и до колко добросъвѣстно сѫ изпълнили тѣ своята свѣщенна обязаность къмъ отечеството си.

Отъ началото на 1867. г. когато първия български революционенъ комитетъ издаде своя знаменитъ мемоаръ, съ който се свършваше дѣятелностьта на покойния Раковски, и до днешния божи день, въ Ромѫния сѫ се издавали въ различни рѣмена повече отъ 10-на вѣстници. Ако разгледаме съ особно внимание, както дѣятелностьта на комитета и на нѣкои и други отдѣлни личности, така и направлението на горѣказанитѣ вѣстници, твърдѣ лесно можемъ да се убѣдимъ, че и между тие нови политически лѣчения сѫ сѫществували различни и даже съвсѣмъ противоположни методи. Игиениститѣ изъ комитета, хомеопатитѣ изъ своитѣ контори и гимнаститѣ изъ кафенетата, при всичката своя широка програма, намѣсто да пристѫпятъ до радикалното лѣчение на народа, — т. е. намѣсто да отрѣжатъ отъ неговото здраво и читаво тѣло гангренната часть на босфорската болесть, се заловиха да излагатъ своята неизпълнима диета въ различни брошури, мемоари, адреси, прокламации и др., т. е. — най-послѣ, слѣдъ безполезния моционъ на четитѣ въ 1867. година и слѣдъ необмисленото кръвопускане при Върбовка, тѣ резюмираха почти всичката своя политическа медицина въ девизата на безцвѣтния и продадения по-послѣ в. Народностъ, която ни учеше на чисто българскй езикъ, че само „праведното удовлетворение на народноститѣ ще да оздрави всеобщия миръ“. Разбира се, че цѣлото това учение не бѣше друго нищо, освѣнъ една смѣла дуалистическа безсмислица, която трѣбваше непрѣменно да изчезне като сапуненъ мѣхуръ, безъ да принесе каква-годѣ сѫществена полза на народа.

И наистина, напраздно хориститѣ на това учение, прѣдставлявани отъ Отечество и отъ Дунавска Зора, посѣгаха да уловятъ наслѣдника на Мохамеда за ухото, да го доведатъ въ Търново и да го вѣнчаятъ за прѣстола на Шишмановцитѣ; напраздно тѣ затваряха очитѣ си прѣдъ истината и тропаха по чуждитѣ врати за помощь и милостиня. Народътъ, който знаеше, че никой не дава на слѣпцитѣ нито злато, нито срѣбро, а дава имъ такива строшени, изтъркани и калпави монети, които нийдѣ вече нѣматъ никаква цѣна и които въ калпазанското царство на банкрутитѣ се наричатъ гюлханета, хатихумаюни, хатишерифи, фермани и др. т., прѣклони главата си прѣдъ необходимостьта, оплака нѣколко стотини свои жертви и се задоволи съ рѣшението на несъврѣменния вече черковенъ въпросъ. Хориститѣ извикаха: „да живѣе тиранинътъ“, свиха своитѣ разноцвѣтни знамена и завѣщаха на народа „да работи и да се надѣе“, да се учи и да чака, или съ други думи — да мълчи и да робува. Виждаше се, че подирѣ тая епоха, т. е. — послѣ рѣшението на черковния въпросъ, всичко трѣбваше да млъкне, всичко трѣбваше да се помири съ нещастната сѫдба на българския народъ и всичко трѣбваше да влѣзе въ своя плѣсенясалъ петь вѣковенъ гробъ.

Но не тъй излѣзе.

Оная здрава часть на народа, която се бѣше откѫснала оть неговото живо и изранено тѣло и която, разбира се, неможеше да гледа на неговитѣ безчовѣчни страдания прѣзъ призмата на дуализма, улови своя анатомически ножъ и, подъ защитата на Независимость, събра своитѣ сили въ особенъ лагеръ и прѣнесе почти всичката своя дѣятелность надъ трупътъ на „болния човѣкъ“ и надъ тѣлото на страждущия български народъ. „Кръвь, кръвь! Кръвь трѣбва да се пусне и на едина и на другия, викна тя въ оная тъмна нощь, когато просецитѣ на единъ редъ съ страждущитѣ, пируваха около трапезата на екзархията и не обръщаха никакво внимание даже и на самъ себе си. — Единътъ трѣбва да умрѣ, а другия ще вземе своя одъръ и ще тръгне по пѫтя на прогреса“.

Разбира се, че тонътъ, съ който се излагаше така ясно учението на нашитѣ радикалисти, оскърбяваше чувствата и дѣятелностьта на игиениститѣ и тѣ не приеха да вематъ участие въ общия консилиумъ за българската свобода. Независимость захвана да негодува и излѣ всичката си жлъчка, както противъ тѣхното учение, така и противъ самитѣ тѣхъ. Но нѣмаше какво да се прави. За репутацията на революционната партия и за успѣшното разпространение на нейнитѣ идеи, тя трѣбваше или да даде друго направление на своитѣ убѣждения, или, изъ горѣщата си любовь къмъ народа, да слѣзе отъ трибуната на своята партия. Тя прѣдпочете послѣдното и даде похваленъ примѣръ за честность и за постоянство. Ние ѝ рѫкоплѣщемъ.

И така, — слѣдъ прѣставането на Независимость, на хоризонтътъ на нашата журналистика не остана почти никаква възможность, за да могатъ да се изказватъ болкитѣ и страданията на нашия народъ; не остана почти никакво срѣдство, за да се поддържа онзи революционенъ духъ, който е покрилъ вече нашата народна нива и който отъ день-на-день чака своя жетваръ…

Какво трѣбва да се прави? Да се мълчи ли? Но мълчанието би било прѣстѫпление за всѣки единъ човѣкъ, който обича себе си, народътъ си и отечеството си.

И ето, — въ името на тая любовь ние развиваме своето „Знаме“ и, безъ никакво угризение на съвѣстьта си, безъ никаква злопаметность и безъ никакви задни мисли, подаваме ржката си на всѣка една честна и патриотическа душа.

За интереса на общата цѣль ние оставяме на страна всѣкакви лични страсти и нападения, и всичкото свое оржжие ще употрѣбимъ противъ враговетѣ на нашата пълна и съвършенна свобода; съ една дума — ние ще служимъ на оная сжща идея, на която е служила и Независимость, но съ тая само разлика, че къмъ оние сжществующи вече у насъ партии, съ които тя е водила постоянна и непримирима война, ние ще употрѣбимъ тонътъ на помирението и ще бждемъ колкото е възможно по-деликатни. Разбира се, че ако нашитѣ убѣждения намѣрятъ отзивъ и съчувствие между нашата многочисленна емиграция, нашата обща цѣль ще бжде, като-рѣчи, постигната; но ако думитѣ ни се посрѣщнатъ съ смѣхъ и съ шумотевица, и ние ще се помиримъ съ общата сждба на нашитѣ емиграционни публицисти и ще повторимъ думитѣ на апостола Павла, които е повтарялъ въ страшнитѣ години и нашия първоучитель св. Методий: „Не сжду я на совѣтѣ злыхъ и съ злодѣями не прѣбуду, а примкну къ невиннымъ и окружу олтаръ бога моего“.

Съ малко „политика“ захваща редакторътъ на „Знаме“. Като новъ ржководитель, Ботйовъ трѣбвало да употрѣби една тактика на „помирение“, на толерантность, съ искренното убѣждение, че анализътъ, който прави на българската революция, обективната оцѣнка, която дава за нейнитѣ бивши печатни органи и т. н. ще да убѣди вчерашнитѣ врагове да влѣзатъ въ общия „консилиумъ на революционната партия“ и да забиятъ своя ножъ въ гжрдитѣ на душманинътъ. Обща цѣль за момента смѣта Ботйовъ че сжществува между всички — излѣкуването на „босфорската болесть“, затова, съ малка една концесия да не отвърне отъ себе си часть отъ независимцитѣ — че „Знаме“ ще служи на сжщата идея, на която служила и Независимость — безъ да казва още сега гдѣ ще се различава Знамето отъ послѣдната, поетътъ протѣга ржка на различнитѣ партии. Но изглежда, че самъ редакторътъ се е съмнявалъ въ успѣха на своята „дипломация“. Познато му било бикоглавството на хомеопатитѣ и игиениститѣ, които по-скоро отъ главитѣ си биха се отказали, отколкото отъ своитѣ заблуждения, затова бърза и да се уговори, че ако не бжде чута думата му, поетътъ ще отиде при „невиннитѣ“ и ще окржжи олтаря на своя собственъ богъ, когото никога не е напускалъ.

За нещастие, това прѣдчувствие на Ботйова се збжднало твърдѣ рано.

Не се минаватъ петь дни отъ появата на първия брой, хомеопатитѣ захванали да крякатъ като жаби: старата система, старата система, викали тие: старата система ще спаси народа. Засѣгнатъ въ най-чувствителтелната струна на своето съзнание, изпрѣченъ прѣдъ явни врагове, които въ първия день отъ сътворението на свѣта трѣбваше да приематъ „помирението“, Ботйовъ се вижда принуденъ да направи втора анализа на положението, като хвърля слѣднето тежко, но справедливо обвинение на своитѣ противници: „. . . Петрушанския херой (разбирай Хаджи Димитъръ, р.) загина съ слава и отворени очи; останалитъ негови другари наведоха глава и уловиха се за мотиката; а оние пламенни и щедри патристи, които се приготовляваха за министерски портофели и които бѣха готови да пожертвуватъ даже една часть отъ грѣховетѣ си за България... скриха се въ своитѣ миши дупки и не пропуснаха срокътъ ни на една полица.—Така се свърши дѣятелностьта на нашата емиграция, а съ нея заедно политическата и журналната дѣятелность на множество безцвѣтни и спекулативни личности, споредъ понятията на които патриотизмътъ е билъ срѣдство за прѣхрана, революцията срѣдсто за обогатяване, а свободата срѣдство за достигане до високи почести и слава“[1].

Незакъснѣлъ и редакторътъ на починалата Независимость да оправдае прѣдчувствията на поета. Подозирайки тайнитѣ намѣрения на Каравеловъ, който се люшкалъ отъ Сърбия до Ромжния и отъ емиграция до чорбаджии, наблюдавайки по-прѣжнитѣ връзки на отчаяния дѣецъ съ голѣми и малки държавни плъхове, Ботйовъ билъ въ себе си убѣденъ, че косъмътъ на Каравеловъ не е чистъ. Слѣдъ като се изпрѣчила катастрофата прѣдъ „Независимость“, той искалъ да бжде съвсѣмъ самостоятеленъ. Каравеловъ сжщо така останалъ самостоятеленъ: съ спирането на Независимость той си развързалъ ржцѣтѣ да пристжпи къмъ новия курсъ въ своята политика. Третиятъ брой на Знаме излѣзълъ, и прѣди да дочака 4-ия, Каравеловъ обявилъ излизането на в. Знание, органъ на „дружеството за разпространение полезни знания“, сир. — органъ на самия Любенъ Каравеловъ. Нова опасность! Хомеопатитѣ и игиениститѣ не кандисватъ, но стариятъ влъкъ — Каравеловъ, глътналъ вждицата, потъналъ въ тѣхното блато, т. е. въ редоветѣ на противницитѣ. Какво да се прави? — Много просто: ботйовската политика, свойственна на неговия духъ, трѣбва да се приложи на практика. Бой на общо основание. „Въ първия брой на вѣстникътъ си — пише Ботйовъ, ние бутнахме тоя въпросъ (въпросътъ за значението на образованието и просвѣщението) и казахме, че „както за една личность отдѣлно, така и за цѣлъ народъ въобще — за да може той да се развие и да достигне до извѣстна степень на своето нравственно и материално благосъстояние,—прѣди всичко е потрѣбно едно такова условие, което се нарича свобода; а защото това условие не сѫществува у насъ, то и никакъвъ прогресъ токо-рѣчи, е невъзможенъ“. Но ето, чегато да покаже всичката неоснователность на това наше убѣждение, подъ самия носъ на нашата емиграция, се появи обявление за литературно-научния вѣстникъ Знание, въ което Дружеството за разпространение полезни знания ни учи просто и ясно, че дордѣто единъ народъ се не развие, не образова и не придобие извѣстенъ капиталъ знания, до тогава той не заслужава даже вниманието като народъ, или съ други думи — за него е непотрѣбна и невъзможна никаква свобода. Ние ще се съгласимъ за минута съ дѣлната, ясната и убѣдителната проповѣдь на науката и ще попитаме самото Дружество, какъ ще то да разпространи между нашия народъ науката и образованието, когато за това дѣло сѫществуватъ у насъ съвсѣмъ неблагоприятни и противни условия? Възможно ли е, щото при тоя варварски деспотизмъ, при тие страшни прѣслѣдвания, гонения и притѣснения да може нашиятъ народъ да възприеме нѣщо отъ здраватаи полезната наука и чрѣзъ нея да добие какво-годѣ облекчение въ своето положение? Възможно ли е всичко това (да бѫде) прѣди да се унищожатъ тие условия и прѣди да добие народътъ пълна политическа свобода?“ Очевидно, не! Но просвѣтителитѣ, начело съ Л. Каравеловъ, не искатъ да се борятъ за тая свобода: тѣ сж изгубили вѣра въ ефикасностьта на революционното дѣйствие, мила имъ е свободата, но искатъ да я „чакатъ“, сама да имъ дойде като манна небесна. „Тогава да чакаме и ние да добиемъ тая свобода?“ — Чакайте, господа, — отговаря имъ Ботйовъ, чакайте и водете народътъ изъ пѫтя на вашия глупавъ миренъ прогресъ и той ще заприлича на оная знаменита карикатура, съ която свѣтитѣ отци на втората французска революция се присмѣха на своето собствено дѣло. Тѣ изобразиха онова животно, което се нарича магаре (да ни прости народътъ за това изражение) и прѣкараха отъ самарътъ му до прѣдъ самата му глава едно дърво, за което вързаха единъ нарѫчникъ сѣно така, щото муцуната на животното да не може да го стигне. Магарето се стремѣше да хапне отъ сѣното и гладно, жедно и излъгано прѣстѫпяше напрѣдъ и вървѣше въ пѫтя на прогреса. Такъвъ смисъль има за насъ и онзи миренъ прогресъ, който се проповѣдва днесъ въ нашия народъ, но съ тая само разлика, че французското магаре е вървѣло самó, а нашето върви възсѣднато отъ босфорскиятъ идиотъ, водено отъ екзархията и карано отъ нашитѣ свободолюбиви и прогресивни робове...“ ¹)

---

[1] Съчинения, стр. 219—220 (наша редакция и издание на дъщерята на поета).

Тъй се борило „Знамето“ до брой 11. но... както на Думата, и нему се озѫбила черната чума. По една необходимость, Каравеловъ билъ принуденъ да допусне печатането му въ печатница „Свобода“, която Ботйовъ смѣталъ „комитетска“, а Каравеловъ — лично своя. Но Каравеловъ не билъ ахмакъ да търпи пердахътъ на Ботйова, да гледа, какъ се плетатъ камшицитѣ за гърба му въ „собствената“ му печатница и прѣдъ самия него. Той ударилъ ключътъ на вратата и клѣтото Знаме посрѣщнало пролѣтьта на ачикъ. „По причина на нѣкакви си частни недоразумения съ печатницата „Свобода“ — съобщава редакторътъ на Знаме въ брой 11. отъ 11. мартъ 1875.—ние сме принудени да печатимъ листа си на друго мѣсто“. Отъ брой 11. до брой 19. Знамето климуцало откъмъ редовното му издаване, обстоятелство, което създавало радость у Ботйовитѣ врагове. Дружеството за разпространение

---

¹) Съчинения, стр. 214, 216 и 217.

полезни знания било силно откъмъ срѣдства, защото имало на страната си сухо и сурово. Знамето останало съ революционната партия и съ своето безпаричие. Но да спрѣ вѣстникътъ, това, както казва поета по-горѣ, би значило самоубийство! „Мълчането би било прѣстжпление за всѣки единъ човѣкъ, който обича себе си, народътъ си и отечеството си“. Печатниятъ органъ е една повелителна, може би, първа нужда за революцията. По цѣли нощи не мигалъ, по цѣли дни не сѣдналъ на едно мѣсто Ботйовъ, само и само да убѣди писменно оние, които били извънъ Букурещъ, и устно оние, които се намирали въ столицата, да прѣвърнатъ камънитѣ на пари, за да се избави нещастното Знаме отъ безизходното положение, поставено отъ користолюбиви противници. Чакъ въ бр. 19. „редакцията“ излиза съ специално съобщение, въ което четемъ: „При всичкитѣ прѣпятствия и прѣслѣдвания отъ страна на нашитѣ противници, ние успѣхме вече да турнемъ изданието на Знаме на здрави основи и да опрѣдѣлимъ до нѣкждѣ своята дѣятелность въ общата борба за освобождение на нашия мжченически народъ. Ние основахме вече печатница подъ фирма Знаме и съ открити гжрди и чело влазяме въ редоветѣ на нашата многочисленна революционна партия“. Но прѣди да потвърди думитѣ си съ факти, и слѣдъ като признава, че „вѣкътъ на отдѣлнитѣ личности отдавна вече е миналъ и човѣческата борба за свобода изисква множество ржцѣ и мозъци“, като споменува, че Каравеловъ си служилъ съ простени и непростени срѣдства да парализира неговото дѣло, Ботйовъ прави единъ колкото страшенъ, толкова и смѣлъ жестъ: „Ако вѣстникътъ ни прѣдставлява стремленията на оние, които сж въ несъстояние да измѣняватъ всѣки часъ своитѣ убѣждения и ако нашия гласъ, който не е гласъ на една или двѣ личности, а на една доста многочисленна партия, намира отзивъ въ сърдцето на нашата емиграция, ние ще издигнемъ знамето си още по-високо и ще викаме, дордѣто удари часътъ да се намѣримъ съ друго още по-положително орѫжие въ редоветѣ на своитѣ приятели и другари. До тогава, повтаряме, ние ще да се боримъ протива всичко, което спира стрѣлата и маятника на нашето народно възстание“.

VII.

По причина на редъ събития, които бѣха настанали въ Централния революционенъ комитетъ и за които ще говоримъ, когато му дойде редътъ, Ботйовъ билъ принуденъ въ края на септември 1875. година да се оттегли отъ централното тѣло и да спрѣ в. Знаме. Това врѣме: отъ декември 1874. до септември 1875., както и врѣмето отъ 1873. до загинването на „Знаме“, е свързано съ нѣколко явления изъ неговия животъ, които трѣбва да опишемъ на това мѣсто, прѣди да пристѫпимъ къмъ останалитѣ обстоятелства изъ Букурешката епоха. Букурешкото врѣме 1873—75. е пълно съ повече съдържание, съ повече събития отъ чистъ литературенъ и бунтовнически характеръ, които ще хвърлятъ свѣтли лѫчи върху единъ въпросъ, който заема централно мѣсто въ едностранчивитѣ сѫждения на нашата хермафродитна историография.

Ние ще поразмѣстимъ хронологията на събитията нарочно, за да се наложи отъ само себе си прѣдъ погледа на всѣкиго знаменития и любимъ въпросъ на нашата историческа литература — въпросътъ за „умѣреностьта“ на Ботйова, както и тоя за неговата „еволюция“.

Ще захванемъ отъ първия родъ явления.

Около 1872. или 73. доколкото сега можемъ да си спомнимъ, излѣзе въ руски прѣводъ едно съчинение, което на Западъ създаде революция въ литературната и общесвенната мисъль, а появата му въ Русия означаваше епоха. Сѣщате се, че това съчинение неможеше да бжде друго, освѣнъ знаменитиятъ Капиталъ. Социалната алхимия на западноевропейската наука бѣше подложена на критика, и слѣдъ дълги изслѣдвания, авторътъ на това съчинение дойде до нѣколко нови открития, които внасяха прѣвратъ въ обществениτѣ знания, какъвто теорията за клѣтката внесе въ ембриологията. Двата сжщественни елемента на марксизмътъ — учението за принадената цѣность и свързаната съ него теория за класовата борба, обърнаха съ главата надолѣ цѣлата пѣсень на ученитѣ сирени за социалния миръ, за несжществующи класови противорѣчия въ съврѣменното общество и т. н. Като неизбѣженъ постулатъ въ понятията за принадената цѣность и за класовата борба, авторътъ на Капиталътъ бѣше добавилъ, че идеологията, онова, което съ другъ езикъ наричаме литература, естетика, философия и пр. е надстройка на материалнитѣ условия, че въ общественитѣ отношения се създаватъ идеитѣ, понятията, които прѣминаватъ въ човѣшкия мозъкъ, а самитѣ тѣзи отношения зависятъ въ послѣдня смѣтка отъ състоянието на производителнитѣ сили въ дадено общество. Всѣко дадено общежитие има оная форма, каквато му налагатъ сжществующитѣ производителни сили. Щомъ се измѣни структурата на послѣднитѣ, това ще каже, че обществената организация е остаряла и, рано-късно, тя ще изчезне, за да получи съвсѣмъ новъ видъ, — тоя, който и́ наложи новата производителна организация.

Социалната алхимия на метафизици и идеалисти-философи бѣше измѣстена отъ диалектическия материализмъ на К. Маркса, който въ социалната динамика виждаше здрава операционна база за научна и политическа борба.

Впечатлѣнието, което произведе първия томъ на това културно дѣло въ нашето врѣме, бѣше поразително. Прѣвеждането му на руски създаде цѣла литература, която обясняваше сложнитѣ философски положения на Марксизма, или ги оборваше.

По това врѣме, по-положителнитѣ натури отъ бившитѣ Ботйови съученици и познати, които сѫ го държели открай врѣме въ течението на литературнитѣ явления изъ Русия, побързали да му се похвалятъ съ „замѣчательній трудъ Карла Маркса“. Той откривалъ съвсѣмъ нови хоризонти за умътъ, и въ него нѣмало безплодната словомания на Прудона. Капиталътъ изнасялъ нови проблеми, поставялъ на конкретна база социалния въпросъ и го рѣшавалъ съ всичкитѣ данни на съврѣменната материалистическа философия, като класовъ, работнически въпросъ.

Размѫтила се малко нѣщо главата и на „анархиста“ Флореско. Когато прочелъ надвѣ-натри главата за „работническата заплата“, за „тайната на първоначалното натрупване на капиталитѣ“ и пѣсеньта за разрушението на стария миръ отъ новата революционна сила —, войникътъ на Парижкитѣ барикади призналъ[1]) прѣдъ Ботйова: „я убѣдилься, что современній пролетаріятъ дольжно бытъ единственній оплотъ новой революціонной организациіей“.

Пилкиятъ умъ билъ заинтригуванъ; нашиятъ поетъ поискалъ новото съчинение. Макаръ прѣтрупанъ до гуша съ литературна и практическа работа, макаръ неоставянъ нито часъ на спокойствие, той се прѣдалъ въ свободни минути да изучава новото евангелие на новия миръ.

Захваналъ Ботйовъ съ Капиталътъ отъ „Тайната на първоначалното натрупване“, прочелъ гениалнитѣ критически забѣлѣжки на Маркса върху частната собственность, тѣзи за нейното развитие и т. н., и видѣлъ той, че проститѣ думи ма Прудона: „собственностьта е кражба“ — сами по себе си нищо не обяснаватъ и до никакви плодовити резултати не водятъ мисъльта.1) По съчинението на Маркса, доколкото ималъ врѣме и доколкото обстоятелствата му позволявали да се запознае съ него, разбралъ Ботйовъ, че частната собственность, която е получила своята класическа форма въ съврѣменното общество, е подчинена на извѣстни динамически закони, е подложена на едно вѫтрѣшно диалектическо развитие, което създава и всички нейни отрицателни страни. Казваме, доколкото ималъ Ботйовъ врѣме дълбоко да вникне въ концепцията на диалектическия материализмъ: но все пакъ добавяме, че неговиятъ жеденъ за знания умъ могълъ да обсѣгне доста сѫщественни елементи изъ нея, като напримѣръ въпросътъ за диалектическитѣ противорѣчия, въпросътъ за смѣната на формитѣ въ общественнитѣ състояния и въпросътъ за катастрофитѣ. Главата за разрушението на старото общество е произвела най-силно впечатлѣние на българския поетъ: като заключителна часть, тъй да се рѣче, на революцонниятъ социализмъ, какъвто се явява Марксическиятъ социализмъ по своята природа, надгробното слово надъ стария редъ и пѣсеньта за тържеството на новитѣ сили, приковали вниманието на поета.

---

[1]) Споредъ свѣдѣния отъ другъ източникъ, Флореско писменно съобщилъ Ботйову впечатлѣнията си, за които е дума въ текста; още прѣзъ 1871. год. Флореско билъ изгоненъ изъ Ромѫния по настояването на руското правителство.

---

1) Умѣстно би било да направимъ тука една бѣлѣжка. Прудонъ признаваше (вижъ стр. 188.), че единственна негова заслуга била тая — дѣто опрѣдѣлилъ собственностьта като кражба. Тая заслуга изглежда да е прѣувеличена. Защото, още прѣди Великата Революция, Brissot de Warville е издалъ едно съчинение („Recherches sur le droit de propriété et sur le vole, etc. Berlin 1782), въ което дава сѫщия отговоръ на въпросътъ „що е собственность?“ (Ср. и K. Marx, Misère de la philosophie, стр. 256). Но както Брисо де Варвилъ, така и Прудонъ не знаѣха и нийдѣ не казватъ, че кражбата е една консеквенция отъ собственностьта (ср. Paul Lafargue, Le déterminisme économique de Karl Marx, Paris 1909. стр. 124.)

Той изучилъ почти наизусъ извѣстни мѣста отъ „замѣчательній трудъ“, и нѣкои съврѣменници, които сж виждали книгата въ ржцѣтѣ на поета, съ неговия подписъ върху корицитѣ и съ бѣлѣжки изъ вжтрѣшнитѣ бѣли полета, правени пакъ отъ него, ни увѣряваха, че Ботйовъ съ особенъ апломбъ декламиралъ на руски езикъ слѣднитѣ редове изъ Капиталътъ: „...Экстропріація непосредственныхъ производителей совершается съ самымъ безпощаднымъ вандализмомъ, подъ дѣйствіемъ самыхъ низкихъ побужденій, самыхъ грязныхъ, самыхъ мелочно злобныхъ страстей. Она ведеть къ централизацій. Но централизація срѣдства производства и обобществленіе труда достигаютъ такой точки, на которой они становятся не совмѣстымыми съ своей капиталистической оболочкой. Она разрывается. Бьетъ часъ капиталистической частной собстенности. Экспроріаторы экспропріируются...“

Тази пѣсень на научната логика е намѣрила ехо и въ трудоветѣ на поета. На нѣколко мѣста въ своитѣ съчинения ни говори той за диалектическо развитие, за диалектика, и не въ единъ и два реда располага той симпатиитѣ си на страната на „германскиятъ социализмъ“. „Всѣко едно откритие и усъвършенствуване въ науката и индустрията — пише Ботйовъ на 22. май 1875. — ако то не може да се приложи на практика отъ всѣкиго и да принася еднаква полза, както на богатия, така и на сиромахътъ, е врѣдително за прогреса на свободата, а слѣдователно и за щастието на човѣчеството. Наистина, въ послѣднето столѣтие естествознанието, физическитѣ и математическитѣ науки сж направили голѣми успѣхи въ своето развитие, но отъ всичкитѣ тѣзи резултати ние виждаме, че се ползува само оная часть отъ човѣчеството, която и безъ това всѣкога е живѣла добрѣ, и безъ това никога не е работила нищо, и безъ това постоянно е пила кръвьта на милиони нещастни човѣшки сжщества. Погледнете на всичкитѣ цивилизовани страни въ Европа, вслушайте се въ оние вопли и страдания, които се чуватъ задъ официалнитѣ ширми на човѣшкия напрѣдъкъ, обърнете сериозно внимание на отчаяната борба между труда и капитала, както въ Европа, така и въ Америка, и вие ще да се увѣрите въ истинностьта на нашитѣ думи и ще кажете заедно съ здравия човѣшки разумъ, че при днешното обществено и политическо устройство на човѣчеството, сиромахътъ е на всѣкждѣ робъ, а робътъ е на всѣкждѣ сиромахъ“. „Никакво умствено развитие, никакви открития въ науката и никакви съобщения и улеснения въ търговията, продължава поетътъ, не сж въ състояние да измѣнятъ това скръбно и възмутително правило. Живъ примѣръ на това е Англия, въ която, при всичкитѣ свои машини и желѣзни пжтища, по-голѣмата часть отъ народа е робъ и слуга на привилигированитѣ класове“. На оние, които биха запитали автора, защо имъ разправя това, което е „толкова далече отъ насъ“, Ботйовъ заявява, че имъ го разправя затова, „защото и у насъ, както и у другитѣ народи, е близо вече да се повтори това сжщо явление, което днесъ-за-днесъ плаши умоветѣ, а може би и положението на всички почти тирани и експлоататори“ [1]).

Прѣобладающата мисъль въ тие редове, както ще видимъ, е тая на Н. Г. Чернишевски, но читательтъ може да наблюдава слабия лъхъ на Капиталътъ изъ онѣзи мѣста, подъ които ние нарочно поставихме черта. Този слабъ лъхъ може да се прочете и на стр. 320 — 321. кждѣто Ботйовъ прави своитѣ бѣлѣжки къмъ една „дописка“, скроена отъ него въ редакцията на „Знаме“ споредъ получени свѣдѣния: — „Филантропия! Благотворителность! Колко души шарлатани покриватъ своитѣ мръсни дѣла чрѣзъ тие благозвучни думи, които не принасятъ никаква сѫщественна полза на мѣстото, дѣто тѣ се практикуватъ, ако полето на тѣхната дѣйность и да е твърдѣ обширно. Благотворителностьта неможе да изкорени злото, тя не обяснава причинитѣ на безбройнитѣ страдания на човѣчеството, не унищожава тие причини, а лѣкува само послѣдствията. Тя само затуля устата на гладния, приспива страдающия и приучава недоволния на робство и на търпѣние. Земете, напримѣръ, Англия, дѣто благотворителностьта е достигнала до такива широки размѣри, въ каквито тя не сѫществува нито въ една държава. Немá тамъ сѫ могли филантропитѣ да изцѣрятъ язвата на тѣлото на английския народъ, която отъ день на день се уголѣмява все повече и повече, и която рано или късно ще прѣобърне всичкия общественъ строй въ тая страна? Думата ми е за английскиятъ пролетариятъ, който при всичката благотворителностъ на аристократитѣ, расте не съ години, а съ часове и съ минути. Освѣнъ това, думата благотворителность е унизителна за човѣшкото достойнство, защото тя прѣдполага, че сѫществуватъ на свѣта такива създания, които сѫ направени по образу и подобию божаго, но които сѫ осѫдени да мратъ отъ гладъ и отъ мизерия…“ „Но, продължава поетътъ, разумнитѣ и образованитѣ хора отдавна вече сѫ разбрали лошитѣ послѣдствия на благотворителностьта, и всичкото свое внимание сѫ обърнали на корена на злото, т. е. — на онзи анормаленъ общественъ редъ, който създава безмѣрно богати и безмѣрно сиромаси люде. Трѣбва по-напрѣдъ да се изкорени злото и тогава не ще вече да има нужда да се занимаваме съ лѣкуването на неговитѣ послѣдствия, което не само че е безполезно, но е даже и врѣдително, защото дава възможность да се развие въ друго направление болестьта…“[1])

---

[1]) Съчинения, стр. 278 — 279.

---

[1]) Съчинения, стр. 320—321. Вж. още стр. 334, 335, 336 и др.

На друго едно мѣсто, като хроникира борбата между „труда и капитала“ въ Германия, и „лошото социално и економическо състояние“ на тая страна „при всичкитѣ милиярди, които тя взе отъ Франция“, и като привежда думитѣ на прочутия натуралистъ и писатель Карла Фохта, че френско-прускага война е обогатила Германия, „но друга една война ще да я осиромаши съвсѣмъ“ — българскиятъ поетъ завършва: „Ще да чуе ли Бисмаркъ думитѣ на Карла Фохта или не — не се знае; но навѣрно ще чуе той отчаянитѣ викове на работническитѣ класове въ своето отечество. Никѫдѣ социализмътъ се не разпространява така бързо, както въ Германия“. [1])

Дѣйствително, епохата 1874—75. год. която справедливо бихме нарекли *епоха на Капиталътъ*, не е *пълна, завършена*, за *новото умствено развитие* на поета, но трѣбва да се признае, че тази епоха тласна умътъ Ботйовъ да вземе по-рѣшителна позиция върху нѣкои обществени проблеми, да отиде още по-въ лѣво, и да стигне до оная катастрофа, която получи въ печата неточното название „свада“, както и до неизбѣжната оставка отъ членството си въ Централния революционенъ комитетъ, писменно поднесена въ края на септември 1875. година, която оставка има слѣдната форма и слѣднето съдържание:

ОСТАВКА

Защото моитѣ убѣждения се не посрѣщнаха въ много отношения съ убѣжденията на останалитѣ членове на българския революционенъ комитетъ въ Букурещъ и защото отъ това се породи неискреность между нази, то за да не бѫда отговоренъ прѣдъ съвѣстьта си, намѣрихъ за нуждно да прѣстана вече да дѣйствувамъ като членъ на комитета. За това, моля моитѣ досегашни другари да ми одобрятъ и приематъ настоящата оставка.

---

[1]) *Съчинения*, стр. 337.

Букурещъ, 30. септември 1875.

Хр. Ботйовъ.

Безъ онова слабо влияние на Капиталътъ, което наблюдавате изъ цитиранитѣ по-горѣ редове, както и въ съчиненията на поета отъ половината на 75. Ботйовото развитие щѣше да отиде, по всѣка вѣроятность, къмъ дѣсно, и вмѣсто съ тая оставка, щѣше да свърши въ пълно примирие съ догмата и съ практиката на старитѣ революционери.

При все това, като убѣденъ социалистъ-революционеръ, у когото революцията е проникнала кръвьта въ жилитѣ му, Ботйовъ трѣбваше докрай да изпълни дългътъ си къмъ българското освободително движение, прѣди да се раздѣли формално съ неговитѣ бждащи вдъхновители.

Той това и направи.

1873—75. години, освѣнъ съ интенсивна литературна работа, сж изпълнени съ интенсивна революционна дѣятелность. Това врѣме, сѣкашъ, овѣнчава развитието на човѣка и на общественния дѣятель, въ него се събиратъ като въ фокусътъ на леща лжчитѣ на годинитѣ 1866—72. съ всичкитѣ екцеси, свойственни на всѣка стихийна натура, съ всичкитѣ лутания между глада и смъртьта, съ всичкитѣ възможни опасности да изчезне синътъ на България — да се изгуби той и за нейната литература, и за нейната революция.

VIII.

Нека си спомнятъ читателитѣ —, за да не губимъ прагматическата връзка между явленията, че Ботйовъ дойде въ Букурешъ прѣди смъртьта на Дяконътъ, прѣди Арабаконашката авантюра, продиктувана отъ нуждитѣ на събитията, но извършена безъ духъ, безъ участието на здравия разумъ —, съ една дума, нашиятъ човѣкъ стжпи въ Влашката столица оная тъмна и символична нощь, когато българската революция бѣше стигнала до извѣстенъ градусъ на психическо напряжение — ако тъй бихте ни позволили да се изразимъ. Срѣщата на Ботйова съ Левски даде на поета да разбере, че се иска развръщане на силитѣ въ много посоки. Особенно оние, които сж извънъ България, безъ да говоримъ за вжтрѣшнитѣ дѣйци, които изпълняваха даденитѣ заповѣди на насилия, както сж могли —, повтаряме, особенно оние, които живѣли извънъ България, били задължени да не спятъ, а да създаватъ отъ нищо нѣщо.

Една щастлива идея навѣсти поета, старата идея на Татмата, който бѣше се луталъ до руския Акерманъ, за да се снабди съ нѣкакви мистериозни инструменти. Ако нападението на частни лица, неподатни да правятъ доброволни жертви, е свързано съ опасности, ако държавнитѣ хазни сж опасани съ дублиранъ желѣзенъ обръчъ и съ двоенъ кордонъ пазачи, нашитѣ роволюционери ще се помжчатъ да измамятъ тая безобразна държава, която е майка за едни, а мащеха за други. Сѣчението на монети е едно право, уредено отъ международни договори, но за революционерътъ не сжществуватъ мѣстни, камоли международни закони. Тѣ, революционеритѣ, които сж си турили главата въ торбата, ще създадатъ скрита монетоливня, и всѣка седмица, всѣки мѣсецъ, и всѣки день отъ недѣлята ще да изнасятъ на пияцата за размѣна извѣстно количество срѣбро. Кой какво може да имъ направи и кой отдѣ може да ги научи, какво правятъ и съ що се занимаватъ презрѣнитѣ отъ свѣта и ненавижданитѣ отъ небесата!

Въ ромжнската столица прѣзъ епохата, когато ставатъ описванитѣ на това мѣсто събития, имало една улица, нарѣчена „Калеа Вергулуй“, малко назадъ, на западъ отъ „Калеа Мошилоръ“; въ първата, въ Калеа Вергулуй, не си спомняме кой номоръ, Петъръ Дългия — наричанъ „Дългия“, за да се придаде по-голѣма карикатурность на неговия кѫсъ, колкото чоперакъ ръстъ, наелъ една стая, въ дъното на обширенъ дворъ, която имала въ съсѣдство една кочина и единъ кокошкарникъ. Петъръ Дългия — когото прѣзъ знаменитата оная нощь оставихме въ селото надъ Букурещъ — нарочно търсилъ тая дупка, гарантирана отъ хорското любопитство. Онова, което е отвратително на видъ, рѣдко буди интересъ, — може би само на чужденецътъ, но не и на съсѣдитѣ, които сѫ го забравили отъ гледане. По външния си каяфетъ, апартамента, наетъ отъ Дългия, ималъ тоя видъ: една хумба, пълна съ мракъ и съ опасность, но безъ интересъ… Тукъ се принесълъ да живѣе Ботйовъ заедно съ вѣрния си съпѫтникъ. Тука, въ тая колиба, била отворена монетоливня, която по своята производителность надминавала тарапанитѣ на днешнитѣ голѣми държави. Единъ день, чини ми се прѣзъ лѣтото на 1873. докторъ Ч. рѣкълъ да отиде на гости у нашия поетъ, който, между другото, не можелъ да се нахвали съ новата си квартира. — „Скромна и удобна: а главно, нѣма кой да ми боюрдисва“ — се хвалилъ поетътъ. Полюбопитствувалъ Ч. да знае номерътъ: — „какво ще ми идешъ, когато всѣки день се виждаме — хитрувалъ нашиятъ човѣкъ. Но ако дойдешъ, все ще да останешъ доволенъ“: обстановката била прѣкрасна, пъкъ освѣнъ това, имало въ стаята и нѣкаква подница, въ която правили нѣкакви химически опити. Въ химическата анализа е скрита мистерията на живота. Види се, това искалъ да каже нашия поетъ…

Единъ намусенъ лѣтенъ день, една лѣтня пладня, когато буритѣ се гонѣли по горнитѣ пространства, докторъ Ч. неочаквано се озовалъ прѣдъ слупената капия на великолѣпнитѣ сараи, потропалъ на чемширова порта, за да получи „позволение“. Прѣзъ една зирка, като оная за която говори мѫченикътъ на кръста, Татматъ, Бесарабчето или както щете още го наречете, направилъ огледъ и донесълъ на Ботйова, че „докторътъ“ „чука“. — „Пусни го“ — заповѣдалъ Ботйовъ.

Обстановката, разправяше ни очевидецътъ, била, колкото оригинална, толкова и любопитна. До отсрѣщната стѣна едно огнище, съ куминъ отъ керпичи, който излизалъ изъ таванътъ нагорѣ и водилъ . . . може би въ ада; една подница отъ глина, нѣкаква тиганя огнеупорна, нѣколко калѫпа пакъ отъ глина, и нѣкаква сплавъ допълвали цѣлата картина. Главенъ „механикъ“ билъ Татмата, другитѣ двама: Ботйовъ и Димитъръ Пащарчето, главно първия — провѣритель, а Пащарътъ стоелъ всѣкога на пусия...

— „Какъ ти се вижда — запиталъ поетътъ: ще бѫде доходно. Този маскара даде снощи първия випускъ —, излѣзе сполучливъ“.

„Вчера“ тарапаната отсѣкла първа партида руски рубли и съдружието пратило Бесарабчето да ги размѣни на пияцата, разбира се, когато е имало най-голѣмо движение и най-малка възможность да бѫде оскрита фалшификацията.

Какво е произвела тая примитивна „тарапана“ прѣзъ 1873. година, ние не можехме да узнаемъ. Но втория „випускъ“ срѣбърни монети вече внесълъ смущение въ Букурешката пияца. Тайнитѣ агенти защъкали. Естественно, кѫдѣ може най-добрѣ да вирѣе фалшификацията, ако не въ голѣмитѣ градове, дѣто има толкова много очи, които нищо не виждатъ? Въ малкия градъ всѣки всѣкиго познава: въ голѣмия никой никого не знае. Тука, въ голѣмитѣ градове, дѣто царува пълно вавилонско смѣшение, се криятъ най-голѣмитѣ злодѣйства. Тука, въ голѣмия Букурещъ, а не изъ дребнитѣ селца — ще да търсятъ тайнитѣ агенти оная скрита тарапана, която ощетява престижа на хрисимата Влашка държава, както и интереситѣ ма сѣверната мечка.

Положението станало опасно: диритѣ на тарапаната били открити.

За щастие, поетътъ благополучно могълъ да се отърве изъ ръцѣтѣ на властьта, както и размѣнвачътъ, като пожертвували механикътъ — Татмата, когото неблагоразумнитѣ власи пратили въ солницата (въ Телега) да изплаща натуралнимъ образомъ врѣдитѣ, нанесени на държавното съкровище.

Началото нч 75. година ни завѣщава новъ фактъ. Казахме навѣрно, че оскъдни били срѣдствата на Ботйова съ поемането да върти чарковетѣ на цѣлото движение. Любенъ Каравелевъ, който могълъ да отстъпи печатницата, се заинатилъ — и не позволява. Знамето трѣбвало да умрѣ прѣди да бъда чуто и разбрано. Второ — голѣма нужда отъ въоръжения, поголѣма отъ всѣки други пъть, се чувствувала сега, когато херцеговинци запалили чергата на Босфорския тепегьозинъ, и викали нашитѣ за помощь. До кждѣ е стигнало положението и до колко неблагоприятнитѣ условия сж натѣгали нервитѣ и сж внушавали идеята за „прѣстжпления“ криминални по буквата на обикновенната сждебна процедура, може да се види отъ едно Ботйово писмо, съ дата 16. мартъ 75. което ние изцѣло ще цитираме —:

Брате Драсовъ!

Бързамъ да отговоря на писмото ти отъ 15/3 т. м. да се поразговоря и азъ съ тебе. Разговорътъ ми е скърбенъ и неприятенъ, но нѣма какво да се прави. Ти си длъженъ да слушашъ. Едно само ще те моля — да бждешъ искренъ и да ме обвиняващъ най-строго, ако ме намирашъ въ нѣщо виновенъ. Прѣди всичко ние трѣбва да бждемъ искренни. И така — слушай. Въ миналото си писмо азъ ти писахъ, че дѣлата отиватъ добрѣ, че и отъ срѣща се работи и че на 1. мартъ ще стане събрание. Това бѣше или баремъ излѣзе гола, безсъвѣстна лъжа. До колко отиватъ добрѣ работитѣ, азъ ще ти кажа малко по-послѣ, а за работитѣ отсрѣща, неще и приказка. Воловъ е затворенъ въ Русчукъ за скандала съ французитѣ и съ тоя скандалъ сж приплетени и комитетски работи. Защо? — Ще видишъ. Стамболовъ се крие подъ листъ отъ свирѣпитѣ прѣслѣдвания на турското правителство, а Никола (Обрѣтеновъ), че се скаралъ съ Грекова, не ще да знае нищо. Той се е отказалъ да върши каквато и да е обща работа. А ние? — Ние сме си още по-голѣми и важни дѣятели. Освѣнъ отъ тебе и отъ П. Юрданова изъ Зимничъ, азъ не съмъ получилъ до сега ни едно писмо. Какво те е събрание намѣрило! Господинъ Панайотъ има пълно право да гледа на нашитѣ дѣла като килави, но твърдѣ много се лъже ако мисли, че причината на това сме всички. Азъ по-скоро ще обвиня себе си нежели емиграцията, която при добро направление би направила дѣйствително голѣми работи. Причината на тоя сънь сж лицата, които сж се завзели да я водятъ, а въ дѣйствителность я люлѣятъ, за да се не събуди. Не само че не работимъ за прогреса на дѣлото, но и гледаме даже да го убиемъ.

По Коледното събрание В-въ билъ донесълъ нѣкоя и друга парица, за да си купи револвери. Паритѣ той оставилъ на Каравелова и си заминава. Послѣ нѣколко деня у Каравеловъ се донесе едно сандъче и на Ботйова се заповѣда да го адресира до Димитра въ Гюргево. Азъ направихъ това, безъ да зная нито колко сж револверитѣ, нито кой ги е купилъ, нито за дѣ ще да се изпровождатъ. Това бѣше за мене мистицизмъ, защото никой ми не казваше и азъ никого не питахъ. Каравеловъ изпровожда това нѣщо въ Гюргево и пише, че отъ руското консулато ще да додатъ да си го взематъ, а отъ друга страна изявява на желѣзницата, че въ сандъчето сж свѣщи. Въ Гюргево дотолкова тежкитѣ свѣщи възбудили подозрѣние, полицията ги конфискувала, повиква Димитра, и той обажда, че сандъчето е изпроводено отъ Каравелова за консулатото, а за увѣрение изважда и Каравеловото и консулското писмо. Но знаешъ ли на кой консулъ? На бѣдния Стамболовъ! Слѣдъ нѣколко деня у насъ се яви тукашниятъ прѣвъ прокуроръ и подири Каравелова. Каравеловъ показа голѣмо малодушие. Той се уплаши и азъ бѣхъ принуденъ да взема всичко отгорѣ си. Процесътъ стана въ такъвъ смисъль, въ какъвто съмъ писалъ и въ вѣстника. Азъ ходихъ въ Гюргево да искамъ револверитѣ, бихъ отъ тамъ депеша на министра, защото ми ги не даватъ, но отговорътъ бѣше да дойда и ги искамъ въ Букурещъ. Тука като дойдохъ генералниятъ прокуроръ ми каза, че мене щѣли да сѫдятъ. Кога ли ще бѫде тоя день? Азъ бихъ отишелъ при министра и работата би се свършила безъ гласность, но нѣма съ кого. Каравеловъ се извинява, че не знае влашки и че той се не мѣси въ политика; Цанковъ, редакторътъ на в. Балканъ и единъ отъ членоветѣ на революционната комисия, неще, защото нѣмалъ извѣстие отъ тая работа, главно, защото не желае да се компрометира прѣдъ ромѫнското правителство. А Адженовъ . . . О, това златно теле, което се вмъкна отъ Каравелова въ работитѣ само да покаже, че и зайцитѣ ходятъ на война, не дава да му се спомене за тая работа. Сега азъ чакамъ да дойде братовчедъ ми, д-ръ Чобановъ изъ Плоещъ (той е на правителственна служба) и ще отида при министра. Ще ти пиша, какво ще да я извърша. На първи мартъ събранието не стана. Азъ попитахъ К-ва да испратя ли писма за свикване, но той ми не позволи. Писахъ само въ Зимничъ, защото Юрдановъ ме попита чрѣзъ депеша да доди или не. И какво събрание щѣше да стане, когато актоветѣ и протоколитѣ отъ първото събрание не сѫществуватъ вече! Когато се уловиха револверитѣ, то Адженовъ дойде и поиска да му се унищожи подписа или да се дадатъ актоветѣ нему, за да ги скрие. Комитетътъ му ги даде и тѣ вече не сѫществуватъ. Видишъ ли геройство? . . .

Г-нъ Панайотъ проектира въ писмото си до тебе добро нѣщо за съставянето на комитетъ, но то става при други обстоятелства и при други хора. Отъ ония, на които девизътъ е „азбуката“, т. е. — по-вѣрно парата, нека той не очаква нищо. На лѣтошното събрание, на което бѣше и ти, помнишъ ли, че азъ прѣдложихъ да се викатъ нѣкои и други отъ тукашнитѣ младежи, но Каравеловъ възстана противъ това и нарече тия момци кюлханета затова, защото тѣ му били потрѣбни за да състави съ тѣхъ своето Дружество за разпространение полезни знания и да ги убѣди, че на българския народъ не трѣбва вече свобода, защото неговиятъ прѣдводитель е вече богатъ човѣкъ? Тъй си е игралъ г. Каравеловъ всѣкога съ довѣрието, съ любовьта и съ надеждитѣ на милиони хора! Прости ме, че азъ ти говоря така искренно и откровенно. Азъ мисля, че ти не си отъ ония, които искатъ само да крѣщятъ, а да не вършатъ нищо. Освѣнъ това — мене ми е скръбно, че и азъ съмъ единъ отъ излъганитѣ въ надеждитѣ си. Затова, прави каквото правишъ, а лѣтосъ ти трѣбва да бѫдешъ тука, за да видимъ какво да се направи. Пѣйовъ е още студенъ, Стамболовъ позна Каравелова, а азъ съмъ отдѣленъ вече отъ него. Азъ ще да взема типографията на старитѣ, т. е. — на в. Отечество, и ще издавамъ клетото Знаме, ако ще би и гладенъ да ходя.

Струната между мене и Каравелова се скѫса вече окончателно. За това, защото азъ го имахъ като братъ по дѣла и по помишления, той и хората му щѣха да ме изпратятъ тие дни въ влашкитѣ рудници за соль, но не успѣха. Сега той се грижи да убие Знамето и да ме дискредитира прѣдъ ония, които го още не познаватъ, но незная да ли ще да успѣе. Азъ нѣма никому да правя мили очи и нѣма да му възпрѣпятствувамъ въ това. Азъ желая да се обдържа баремъ до тогава, когато дойдешъ и ти, па тогава да отворя съ него полемика за начала, за характеръ и за политическа дѣятелность. До тогава азъ ще да слѣдвамъ тъй, както съмъ захваналъ. Драсовъ! Азъ съмъ обиденъ злѣ отъ Каравелова и нѣма да му простя нито една отъ неговитѣ политически подлости. Азъ събирамъ сила и материалъ, и вѣрвамъ, че брошурата ми или политическата рубрика на Знаме ще направи епоха въ живота на емиграцията ни. Това не е лична умраза или жажда за отмъщение. Ако отмъщението и да е такава сѫщо добродѣтель, както и благодарностьта, но азъ ще постѫпя съвсѣмъ друго-яче, защото между мене и него има въпроси, които не сѫ вече частни, а общи.

Но да оставимъ вече това. Азъ ти казахъ, че вземахъ печатницата и ще да дамъ на Знамето по-живо направление и нуждната редовность въ изданието. Гледай само и ти та проводи нѣкоя полезна (разбирашъ въ какво отношение) книжка, за да може да се даде работа за първи пѫть, пъкъ послѣ ще да видимъ. Азъ би могълъ да напечатамъ Мацини, но не зная дали го можешъ взе отъ Каравелова. Азъ си вземахъ Липранди, но отъ 300 прѣнумеранти той ми даде само 180. 11. брой Знаме той ми конфискува и азъ го сега прѣпечатвамъ у Андрича. Азъ имамъ да вземамъ отъ него 14 лири за аритметиката и 14 за Иловайски, но защото за първата той не билъ взелъ още отъ Данова, и защото втората е конфискувана отъ ромѫнското правителство заедно съ револверитѣ, той ми запрѣ листа за 200 франка и ми записа още 30 жълтици за печатъ на Иловайски. Нѣмаше да ми бѫде тежко, ако глупостьта съ револверитѣ бѣше направена отъ мене и ако да имахъ баремъ извѣстие за това. Но азъ пакъ захванахъ за това, което е за неизказване и което нѣма край. Ти, мой брайно, пиши на Пѣйова и тукътамѣ по Влашко, и вземи мѣрки, за да можемъ на лѣто да турнемъ нѣкаква работа на редъ. Ето сега кой отъ кого трѣбва да иска съвѣти. Пиши ми колкото е възможно по-скоро по тоя адресъ: Strada Vergului, № 6—Botioff.

Приеми и пр.

Букурещъ, 16. мартъ 1875.

Ботйовъ.

Въ друго едно писмо съ дата 12. априлъ Ботйовъ се блазни, че „въ кжсо врѣме отсрѣщнитѣ комитети (въ България) ще да разполагатъ съ голѣми суми, а въ трето — отчаянието, че тие „суми“ нѣкога ще може да има той или организацията, е толкова голѣмо, щото се вижда принуденъ да вика гръмогласно: „но гдѣ пари!“

Отъ всички страни се раздавалъ тоя викъ: печатница, вѣстникъ, агитационни брошури, възвания и хвърчащи листове, апостоли и за много дребни работи се искало пари. Дѣ ги!

Този общъ повой родилъ идеята у докторъ Чобановъ да задигнатъ всичкото злато отъ единъ ромжнски монастиръ. На Чобанова донесълъ нѣкой хжшлакъ извѣстието, че монастирътъ „Пояна“ или „Поляна“ въртѣлъ голѣма търговия съ вино, съ зърнени храни и, елбетя, долапитѣ на монастирскитѣ денгили трѣбва да пращатъ отъ пари. Докторъ Чобановъ (Хр.) е билъ това врѣме на командировка въ Кжмпина, близо до монастиря, провѣрилъ съ подставени лица достовѣрностьта на съобщението и си казалъ: ха-уловихме заекътъ за опашката! Скоро той повикалъ Ботйовъ отъ Букурещъ при себе си, посвѣтилъ го въ новото откритие, и настоявалъ прѣдъ поета да не се изпускатъ голѣмитѣ шарани, защото инъкъ комитетътъ много ще очаква печатница и всички необходими улеснения, за които луди лудѣяли революционеритѣ.

Нѣма какво да казваме, че нашиятъ човѣкъ, вмѣсто да говори излишни думи, изржкоплѣскалъ на Чобановата комбинация и се тутакси завърналъ въ Букурещъ. Слѣдъ четири дни, въ тъмна една нощь, когато спала и земята и небето, една тайфа отъ петь души, между които и Филипъ Тотю, водени отъ нашия човѣкъ, нахлула въ Кжмпина, подбрала съ себе си докторътъ и заминали за къмъ Карпатитѣ. Криво-лѣво, хайката прѣкрачила една ограда на монастиря, но се изпрѣчила прѣдъ втора, по-ниска. Минали първата, никаква мжчнотия не срѣщнали да прѣскокнатъ и втората. Но тука попаднали съ двата крака въ капана. Чобановъ „провѣрилъ“ донесението за състоянието на каситѣ, но забравилъ да направи и една топографическа снимка. Монастирътъ билъ оградень съ двѣ-три паралелни стѣни, и хитритѣ калугери, които, както изглежда, не еднажъ и дважъ ще да сж яли хайдушка попара, напускали между първата и втората цѣло стадо кучета, едно отъ друго по-зли. — „Че какви сж тие прѣпятствия, сшушукалъ Ботйовъ: гаче ли всичкитѣ дяволи сж се прѣвърнали тая нощь на кучета“. Но докато да се разправятъ нашитѣ хайдути съ първия некултивиранъ неприятель, върху главитѣ имъ зели да фучатъ куршуми. Кучешкиятъ необикновенъ лай разбудилъ цѣлата монастирска прислуга, която тичнала съ зарѣзани пушки върху нощнитѣ нападатели.

Нито нагорѣ, нито надолѣ.

— Чешки краката ми да бѣха изсъхнали, само въ тая бѣля да не бѣхъ влизалъ, извикалъ Кьосето.

— Въ рѣката всички! — далъ команда нашиятъ поетъ, който и прѣдъ смъртьта не губилъ присжтствие на духътъ.

Отъ хайдути на злато, тайфата се прѣвърнала на неволни рибари: двама по двама, уловени здраво за ржцѣ, нагазили тѣ до гуша въ дълбоката рѣка, която цѣпила монастирския дворъ на двѣ, и тъй могли да се измъкнатъ на полето, да укриятъ слѣдитѣ си, безъ да дадатъ нѣкаква жертва.

— Хубави шарани щѣхме да уловимъ — обърналъ се поетътъ на подбивъ къмъ доктора, който сега чакъ съзналъ всичкия рискъ на своята необмислена „комбинация“.

IX.

Все сжщитѣ нужди сж принудили Ботйова да направи една единственна обиколка до Русия мѣсецъ слѣдъ горнята случка, прѣзъ лѣтото на 1875., откакъ като членъ на Одеската конспирация бѣше изгоненъ изъ гимназията.[1])

Ала по тѣзи обири, които носятъ чисто политически, не вулгарно-разбойнически характеръ, у насъ, се създадоха двѣ мнѣния.

Началото на политическитѣ обири у насъ е далечно, и по права линия — произхода имъ трѣбва да търсимъ въ мѣстнитѣ български условия. Хайдутитѣ сж ги практикували въ смисълъ, твърдѣ познатъ и твърдѣ ясенъ: тѣ сж смѣтали да повърнатъ обраното отъ турскитѣ разбойници на раята, за която цѣль убивали, крадѣли, безъ нѣкой да ги е сждилъ за това имъ разбойничество, освѣнъ разбойническата власть.

Съ зараждането на политическото хайдутство, случайнитѣ обири на старитѣ хайдути ставатъ политически обири. Ние не знаемъ дали и въ какви размѣри Раковски е практикувалъ политическия обиръ, но слѣдъ него тоя обиръ е станалъ система, колкото полезна, толкова и наложителна. Левски мý придаде по-голѣма рѣшителность и по-голѣма смисълъ. Принципътъ „кради!“ за дѣлото, колкото повече повелявали обстоятелствата, толкова повече Дяконътъ изисквалъ изпълнението му отъ подчиненитѣ хора. На 14. августъ 1872. напримѣръ, Левски лично съ нѣкой си Вуто Вътовъ отъ Ловчанския комитетъ, е извършилъ политически обиръ въ кѫщата на Ловчанския богаташъ Денчо Халатътъ и то „посрѣдъ бѣлъ день“.[1] Дори слѣдъ Арабаконашката авантюра на Димитра Общи, въ едно общо събрание на революционния комитетъ въ Троянъ, станало на 9—10 октомври 72. Дяконътъ е далъ слѣднето характерно заявление: крадете; на моя лична отговорность заповѣдвамъ: крадете и лъжете за нароность, а оня, който подъ прѣдлогъ за народното дѣло краде и лъже за свой частенъ интересъ, ще бѫде проклѣтъ и пронизанъ отъ хладната кама.[2]

---

[1]) Нека се запомни, че откакъ напусна Одеса прѣзъ 1866. година, този е единствениятъ пжть, когато Ботйовъ е стжпилъ въ Русия.

До 72. година политическата кражба е практикувана „незаконно“, по-право — произволно. Всѣки е чувствувалъ нуждата отъ нея, и всѣки се е подвизавалъ въ този видъ хайдутлукъ, както е могълъ. За да добие обаче, по-здрави връски съ нуждитѣ на движението, така да кажемъ — за да бѫде повече „идеализирана“ и по-хубаво използувана за революцията, „Генералното събрание“ на вѫтрѣшнитѣ комитети, което стана въ Букурещъ на 1872. провъзгласи политическитѣ обири и убийства, като едно начало, което фигурира и въ „Наредбитѣ“ за революционнитѣ комитети, изработени отъ сѫщото Генерално събрание.

Обири слѣдъ 73. сѫ ставали всѣка нощь, и прѣзъ день е падала по една човѣшка глава.[3]

---

[1] Ср. и М. Ив. Марковски, Спомени и очерки изъ българскитѣ революционни движения (1868 — 1877). Враца, 1902. книжка I. стр. 114.

[2] Ср. сѫщиятъ авторъ, стр. 122.

[3] Левски несамо е обиралъ, но и убивалъ за „дѣлото“ (ср. Василъ Левски Дяконътъ. Чърти изъ живота му отъ З. Стояновъ. Пловдивъ 1884. стр. 70 и 83).

Но по този въпросъ въ нашата литература е имало въ врѣме оно, има и днесъ двѣ мнѣния: едни — революционеритѣ, сж ги смѣтали като неизбѣжно революционно дѣйствие: оние, които вършатъ политическата кражба сж свѣтци; други — чорбаджиитѣ и властьта, сж виждали въ политическия обиръ и въ политическото убийство една безнравственна авантюра, дѣло на вулгарни разбойници, за които бѣсилката всѣки день трѣбва да е кордисана.

По въпросътъ за политическото хайдутство на Христа Ботйова въ съзнанието на простацитѣ, както и въ българската литература, прѣобладава чорбаджийско, турското мнѣние. Политическото хайдутство на Ботйова, отначало и до край вършено съ една и сжща цѣль и не безъ мнѣнието на Левски, и не безъ санкцията на „Наредбитѣ“, отдѣлятъ отъ общитѣ условия на революцията, отъ общитѣ нужди на движението, като се ще на българскитѣ жонгльори да изкаратъ виновенъ комунизмътъ на Ботйова, както и неговата лична жажда, неговата органическа слабость къмъ авантюрата. Самоволната сиромашия, пишеше Ботйовъ, уби и таланта ми и способноститѣ ми; нека баремъ единъ се одързости да каже, че нѣкога съмъ служилъ на дѣлото за лични облаги — продължава искренната си изповѣдь поета: скоро ще събере той сили да отвори въпросъ за политически характеръ, за политическо кавалерство и за гражданска честность; той ще да иска да разгърне страницитѣ на миналото и настоящето — и скоро ще да докаже, какво е той и какво сж другитѣ.

Мѣстата — като всѣка искренна изповѣдь — мѣстата изъ Ботйовитѣ писма, които визиратъ тоя въпросъ, сж чисти, ясни като бисеръ; тамъ, дѣто говори поета за себе си въ интимна прѣписка, е очертана цѣлата му душа, безъ притворство и безъ свѣнъ.

Но тие мѣста бѣха прѣскокнати отъ българскитѣ жонгльори.

Тѣзи погледнаха на кражбата, вършена отъ Ботйова, като резултатъ на неговото комунистическо образование, и като такъвъ на неговото слабо възпитание: Ботйовъ е вършилъ обиръ и всички свързани съ него авантюри, за да осѫществи комунистическото царство на земята и… за да даде храна на бѣднитѣ литературни глави въ свободна България да лъжатъ, като губятъ дори пинятието за мѣрка.

Нека дързне нѣкой да ме обвини — пишеше комунистътъ — Ботйовъ.

О! не само дързнаха, но въ свободна България, изъ която езицитѣ заклѣпаха като крѣчетало по воденичен̀ъ камъкъ, „поклонницитѣ“ на поета усвоиха за него мнѣнието на чорбаджиитѣ.

Заради своята цѣль — да се скомпрометира социализмътъ на Ботйова, новата чорбаджиищина жертвува́ единъ скѫпъ животъ!

ГЛАВА СЕДМА.

Примирение съ дѣйствителностьта.

Женитба. — Прелюдия къмъ една политическа крамола. — Единъ епизодъ. — На госте у Л. Каравеловъ. — Жената на Любенъ Каравеловъ и Христо Ботйовъ. — Грандоманията на Ната. — Споръ. — Участьта на единъ гювечъ. — Примирение съ дѣйствителностьта или съзната отговорность? — Една гениална замисъль. — Романътъ „Змей“. — Тиха буря посрѣдъ сѣмейни лишения. — Една оригинална идея и нейната история. — Нѣколко писма. — Какви изгледи даваше сѣмейния животъ на Ботйова? — Бракътъ на Хр. Ботйовъ въ българската филистерска литература. — Малко полемика.

I.

Бидѣйки учитель въ Букурешката „свободна школа“, два-три пжти забѣлѣжилъ Ботйовъ да се втилява изъ широкиятъ черковенъ дворъ нѣкаква женска фигура, която отъ врѣме-на-врѣме мятала самодивски погледъ къмъ даскалската стая. Слушалъ поета, че въ черковниятъ домъ, който билъ нѣщо като мушия на българския владика, ходила една изгора, единъ миньонъ, прѣкаралъ първата пролѣть на живота, безъ да е изгубилъ чарътъ на своята младость. Но въ тая епоха Ботйовъ налегнала пълна абнегация: него нищо друго не занимавало, освѣнъ училището, вѣстникътъ и дѣлото. Забравилъ лична грижа за себе си, поетътъ не интересували и околнитѣ, даже да би били тѣ знаменити съ неземни добродѣтели.

Но ако той е забравилъ личностьта за дѣлото, тънкитѣ цѣнители на мжжката красота, вѣнецътъ на Вселенната и нейната милость — жената, по натура чувствителна къмъ рѣдкитѣ щедрости на Твореца, не е могла да остане равнодушна прѣдъ единъ рѣдъкъ образъ. Годината 1875. бѣ заварила Ботйова въ пъленъ мжжки разцвѣтъ: онази класическа хубость, за която тъй често разправя българската мелодична пѣсень, била въплотена въ поета, въ неговата походка, въ неговиятъ хармонично развитъ станъ, въ неговата юнашка снага и въ неговия замѣчтанъ ликъ. Ние имаме прѣдъ себе си 2—3 портрета на Ботйовъ отъ разни епохи и тоя отъ послѣдната година, ние сме слушали разказитѣ и на съврѣменници, живѣли дълго врѣме съ нашия човѣкъ. И трѣбва да се признае, че словеснитѣ отзиви въ нищо не противорѣчатъ на впечатлѣнията, които изпитваме, когато съзерцаваме тритѣ снимки на единъ и сжщъ образъ. Архитектурата на поета е идеална въ пълна смисъль на тая дума. Оная висша хармония, която гръцкитѣ художници търсѣха въ човѣшкото тѣло и се мжчеха да постигнатъ чрѣзъ студениятъ мраморъ, който тъй малко говори на душата, колкото повече изкушава окото; оная върховна дружба между идеала и условнитѣ форми, които добива той чрѣзъ помощьта на неодушевенната материя и чиличения млатъ,—творчата природа вложила въ физическия станъ на българскиятъ поетъ и въ неговата горѣща кръвь. Съ своето гладко и високо чело, подъ което се побираше мисъльта на цѣло едно бждаще; съ своитѣ тънки като пиявици и черни като смола вѣжди, подъ които падатъ двѣ очи — двата свѣтилника на България; съ своя орловъ носъ и съ своята буйна коса, свѣтла като душата на свѣтецъ; съ своя духъ и съ жеста на своето чувство, великодушно колкото благата усмивка или лютото проклятие, които сж излизали изъ неговитѣ божественни уста —Христо Ботйовъ бѣше единъ принципъ, който живѣеше...

Въ селска кукя ли надникне или покрай сарафски палати намине, кждѣто ревностьта е турила подъ ключъ младъ животъ; на сѣдѣнка ли посѣдне съ селски ергени думи за тегло народно да продума и на момин-ска хубость да се полюбува, или на общественъ мегданъ се поспрѣ, надъ суета людска да се надсмѣе — и тукъ и тамъ, поетътъ на България подпалялъ сърдцата, каралъ младитѣ луди да лудѣятъ, ревнивитѣ — домъ да разтурятъ.

Луда полудѣла и двадесть-двѣ годишната Венета, когато се мѣрналъ за пръвъ пжть въ училището Калоферския левентъ . . .

Започнала да щъка тя изъ училищниятъ дворъ, двѣ черни очи захванали да заничатъ по юнакъ-момъкъ. Младость! и тя има своитѣ закони, и своитѣ права; и тя има своето дѣтство и своята старость. Затворете я въ кафезъ, тя ще увѣхне безъ врѣме и ще се прѣвърне въ клѣтва. Младостьта е като пъпка на гюлътрендафилъ: подъ ясни слънчеви лжчи, на откритъ въздухъ, тя е свѣтла, тя е велелѣпна и красива, като майско утро и като небесна искра; въ душната стая на тиранътъ-мжжъ тя оглупява, както цѣлата обстановка, която е кржжи.

На двадесеть-втората си година, сѣнката, която смутила трети пжть сърдцето на поета, прѣдставлявала нѣщо подобно. Едно расо, което криело двѣ лица съ двѣ съвѣсти, билъ нейниятъ тиранинъ. Отецъ Панаретъ, като неинъ сродникъ, взелъ подъ опека младата вдовица, на която конфискувалъ всички лични права — даже правото да се любува на красотата природна.

Но стжпането на поета въ Букурешката капела, както на други мѣста, и тука, означаваше близка буря, близки крамоли, неминуеми скандали.

На тѣхъ плюлъ поета, както плюлъ върху тартюфската съвѣсть на попа.

Двѣтѣ заничащи за милъ погледъ очи, намѣрили отзивъ въ сърдцето на поета. Наистина, той не билъ забравилъ сще Калоферската история, която за него имала по-голѣмъ смисъль отъ единъ случаенъ епизодъ. Отъ начало и до край — Калоферската любовь поетътъ цѣнилъ толкова, колкото и своя животъ. Отъ начало и до край „Пеша“ е жива оживяла въ неговата душа — нейниятъ образъ се прѣвърналъ на живиница за личното му спокойствие. Прѣди да стжпи послѣденъ пжть въ Букурещъ и прѣди да завърже трета и послѣдня любовна авантюра, поетътъ изпълнилъ дългътъ си къмъ първо либе. Но Пеша отрекла, защото тогава (около 1872.) не било врѣме двама да гладуватъ — двѣ сждби да се убиятъ, а сега тя е сама свила сѣмейно гнѣздо.[1]) Отъ любовь къмъ поета тя не искала да увеличи неговия товаръ, прѣди да обнаружи кредито-способность за сѣмейно огнище. Бѣдвата Калоферска даскалица! тя не знаела въ оная мъртва епоха, че двата смъртни врага на любовното щастие, двата смъртолога противъ чувства и любяще сърдце, сж врѣме и пространство, които замѣняватъ реалнитѣ чувства съ фантастични желания. Тие желания — за честь на поета — се запазили въ негови духъ до „Радецки“, когато той далъ брачно свидѣтелство на оставена жена и дѣте въ Влашката земя; горѣлъ отъ желание той тогава, попрѣди и по-сетнѣ, да види първо либе, първата милость на сърдцето и първата радость за душата; горѣлъ отъ юнашко желание прѣзъ цѣлата епоха на своя усиленъ животъ, въ Калоферъ да осъмне, въ мжжки обятия драго либе да пригърне — пакъ тогава да истинатъ жили, пъкъ тогава нека младъ да загине. Но... желанията сж опиумъ за любовьта. Тѣхното универсално значение за Ботйова не важело, или важело до́ врѣме.

---

[1]) Парашкева Шушулева се е оженила въ Калоферъ къмъ края на 1872. година. Прѣди да се ожени, както и слѣдъ — Ботйовъ се е намиралъ съ нея въ кореспонденция.

Единъ духъ, който търси разнообразия, и който неможе да търпи условноститѣ на живота — трѣбва да даде отзивъ и на новата срѣта.

Владишката злина не могла да счупи волята на двѣтѣ сърдца: да се изразимъ съ благия езикъ на народа, поетътъ взелъ да занича отвъдъ, като смокъ взелъ той да се промъква прѣзъ каменната монастирска ограда...

Роптаелъ злиятъ владика, зароптала и една „хрътка“, за да се създаде прелюдията към нѣколко важни събития.

II.

Двѣ обстоятелства съвпаднали съ новиятъ любовенъ епизодъ: първото било тайнствеността, която покривала политиката на Каравелова съ сръбското правителство, и второ — ролята, която искала да играе Ната въ живота на Букурешката емиграция. Безъ елементарно образование, но съ грубо възпитание, Наталия Каравелова се мжчила да господарува надъ кржжокътъ, стоѣщъ близко до Каравелова, както господарувала въ своята безлюдна кжща. На Наталия Сръбска се щѣло да играе великата роля на великитѣ жени отъ Великата французка революция! Но Ботйовъ знаелъ много добрѣ, че Ната не бѣше нито мадамъ Бюфонъ, която държеше въ плѣнъ Дантонъ и Планината, нито мадамъ Роландъ (Roland), която влияше върху Жирондинцитѣ. Ната не е изнасяла прѣдъ нашитѣ несрѣтници никакви принципи, не е излагала прѣдъ тѣхъ никакви сложни въпроси, освѣнъ клюката, своята грандомания и своитѣ безгранични връзки съ сръбскитѣ агенти! Вмѣсто да е понесла върху себе си влиянието на нѣкой мощенъ философски умъ, както организаторкитѣ на ученитѣ клубове отъ 18. столѣтие1), та съ право на претенция да

---

1) Мадамъ Roland имаше за непосрѣдственъ учитель Плутарха, а рошавата Наталия Каравелова — сокака.

импонира прѣдъ нашия човѣкъ, Наталия Каравелова попивала въ душата си завистьта и егоизма на сръбския шовинизмъ. Съ една дума, жената на Каравелова носила всички качества отъ които човѣку се подига и поради които Ботйовъ я намразилъ още първия день.

Но тъкмо тая ограничена жена, която дала еднажъ подслонъ на българския поетъ и два пѫти му поднесла кора черенъ хлѣбъ, искала да държи юздитѣ на нашия човѣкъ, да го прѣвърне на тѣсто въ рѫцѣтѣ си, както правила съ безхарактерния Любенъ.

Намѣрила черкова да се кръсти!

Често тая стръвница натяквала поету да не ходи тамъ, при Венета. Грозна като чума и зла като квачка, неспособна съ нищо — нито съ външность, нито съ душевни качества, да задържи човѣшкото внимание до себе си, рошавата сръбкиня обѣсвала отвратителенъ носъ, колчемъ Ботйовъ дохождалъ у Любена, безъ да я погледне. Искало се ней да помилва кѫдра брада и кѫдри въси у поета, които овѣнчавали коралови уста, искало й се да завладѣе неговото красиво сърдце, и да управлява нишкитѣ на неговитѣ желания... Ала, слаба на обикновенната почва — Ната захванала да интригува.

Нѣкога — прѣзъ м. ноември, откакъ изгониха поета изъ училището, било то, Ната сложила на гоститѣ-хѫшове госба — качамакъ въ единъ български гювечъ. Свилъ се Ботйовъ, Каравеловъ и още нѣколцина изгнанници, между които се нагнѣздила и Ната, да куснатъ отъ „националната“ госба. Отворила уста сръбкинята, непоглеждана отъ поета, затропала зли ченета, отворила се мръсна уста, изъ която взела да тече помия по адресъ на оная.

— Тя е такава, онакава — отъ тамъ е дошла, при оня пергишинъ живѣе, не е за тебе, и т. н. — продължавала рошавата Ната, която по три дни ходила неомита и несчесана.

Ботйовъ търпѣлъ. Пъшкалъ и Любенъ.

— Ти, слушай, мадамъ, на вересия свѣщи не зимай да гледашъ на хората есапитѣ — рѣкълъ поета, и продължилъ да работи надъ госбата, по примѣрътъ на всички.

Сръбското кречетало не млъквало.

Като дало за петь пари качамакъ, то смѣтало, че има право за петь гроша глупости да надрънка. Продължила Ната своята пѣсень и съ апломбъ завършила: „ти нѣма да стжпишъ вече у оная...“

— Млъкъ, сръбска хрътко! изкрѣщялъ Ботйовъ, и сложилъ гювеча съ качамакътъ върху рошавата глава на сръбското клепало.

Повече поетътъ не стжпилъ въ кжщата на Каравелова, наситена отъ прага до тавана съ подозрѣния, съ клюки и съ сърбоманство . . .

Формалното начало за политическата крамола между двамата писатели било турено. Женската подлость, която е по-силна отъ тая на мжжътъ, защото е свързана съ голѣми подозрѣния, заработила, за да прикрие сжщностьта на една борба между двама прѣдставители на революцията, както и мотивитѣ на Ботйовото рѣшение — да запуши куминъ.

III.

Рѣшението на поета да се посвие на едно мѣсто, за да заработи по-усилено надъ себе си и надъ българската литература, датува отколѣ. Омръзнала му нему мизерията, пакъ намислилъ той да създаде и нѣкое по-крупно дѣло въ своя животъ. Замислилъ много работи, вдалъ се въ своята душа и въ окржжающия го миръ, и видѣлъ, че покрай дѣлото на революцията, ще трѣбва да се оставятъ нержкотворни документи за нашето минало, за социалното положение на роба. Отъ тая епоха поетътъ замислилъ едно грамадно произведение, което щѣло да бжде нѣщо като енциклопедия на неговото врѣме, и въ художественни образи щѣло

— както е било въ дѣйствителность — да скицира класовитѣ различия въ България отъ 50-тѣ и 60-тѣ години, нейната социална мисъль, нейния моралъ и нейното историческо тегло. „Змеятъ“ щѣлъ да бжде нѣщо като „Клѣтницитѣ“ за Франция, или каквото е „Что дѣлатъ?“ за Русия. Съ слабото щудиране надъ Капиталътъ, бавно раснело у Ботйова съзнанието за класовитѣ различия въ съврѣменна България, но още по-силно се рисували у него образитѣ на чорбаджията и на сиромахътъ, които съставлявали двата обществении елемента въ Алтжнъ Калоферъ. Ние познаваме до възможнитѣ подробности съдържанието на „Змея“ и неговата основа. Ето въ нѣколко реда онова, което може да занимава любопитството на читателя —:

Слѣдъ морната и тежка полска работа, всѣки трудолюбецъ се прибира въ село: овчарьтъ подкаралъ рудо стадо, говедарътъ подгонилъ луди кържави добитъци, а земледѣлецътъ — съ своитѣ жетварки — и той тича подслонъ да намѣри, мжжка сила да отмори... Настане вечерь, мѣсецътъ изгрѣе, звѣзди обсипятъ небесния сводъ, Балканътъ запѣе своята елегична пѣсень, а подъ асма или клончеста круша сѣдналъ чорбаджията съ отгоени дѣца, да пирува... Въ другъ край на селото — подъ рухнала, полугнила зграда, окржженъ отъ отборъ сополиви дѣца, накичени съ всичкия салтанатъ на бѣдностьта — вечеря сиромахътъ: неговата госба е въ пъленъ контрастъ съ тая на богатия: — подъ гнета на неволята, и при блѣщукането на главня въ огнището, яде сиромахътъ лукъ, соль и ... хлѣбъ безъ нищо... Мрачна нощь. Спи земята, спи човѣкътъ, спи цѣлата природа. Спатъ и героитѣ на Змея. Но прѣзъ тая тиха и глуха, ала безмълвно-страшна нощь, духоветѣ само на двама не намиратъ покой: на богатия и на бѣдния. Ситъ до гуша, спи богатия, спи и сънува, сънува и неговата свиня: той — страшни адски мжки, черно тегло, а тя — забила рило въ гнойна кочина, сънува ножъ и колъ. Бѣдниятъ, гладенъ и убитъ отъ трудъ, лѣга, спи и сънува —, сънува тлъсти госби, хубаво вино, широкъ рахатлъкъ, и като въ даръ — ангели божии, пратени волно да отнесатъ отморената му душа въ фантастичния рай: събуди се сиромахътъ, почеше се въ тила, пораздвижи покжсана рогозка, помисли и си дума: тежко на земята, тежъкъ е животътъ на сиромаха... А неговото магаре, яли го вълци и гарвани, и то, по-мършаво и по-гладно отъ своя господарь, съ тояга насила вкарано въ прозраченъ яхъръ, дрѣме надъ праздни ясли, дрѣме, спи и сънува буйни трѣви, тлъсти отави... вършe отъ черни трънe... аристократически пиръ. Но ... неволно бухне философска глава въ дървени ясли, разбуди нерви—вжже, поозърне се, наоколо все така пусто и... дума си философски: животъ, пъкло! —

За това велико художественно дѣло и за много други положителни нѣща, поетътъ ималъ нужда отъ засѣдналъ животъ. Пилигринството е относително полезно дó врѣме — докато човѣкъ набере въ споменитѣ си група материали, нужни за неговитѣ съзерцания. Оттъй насетнѣ започва вмисловностьта, усилената философска работа надъ миналото, за която сж потрѣбни благоприятни условия. Една съзната отговорность прѣдъ личнитѣ си дарби и прѣдъ потомството заговорва у поета —, едно съзнание за значението на една възможно по-усилена общественна и литературна дѣятелность кънти въ неговитѣ гжрди —, и той се мжчи да отиде срѣщу своята мизерия, срѣщу безподобнитѣ условия, въ които го е тикнала неволята. Самоволната сиромашия убива неговия талантъ—признаваше се Ботйовъ по-горѣ. Какво трѣбва да прави, за да запази недоубитъ таланта си? Ако едни намиратъ спасение въ хладното желѣзо, Ботйовъ има достатъчно самообладание, за да потърси другъ изходъ: Ботйовъ рѣшава да запуши куминъ. Но това негово смѣло рѣшение хвърля въ тупикъ нѣкои български критици, които ни заговориха за нѣкакво примирение съ дѣйствителностьта, свързано съ дълбоката еволюция, която настжпила въ убѣжденията на поета —, усмѣли се българската лекомисленна критика да ни поучи, че тропнатъ ли 30-тѣ лазаринка, врѣме е да се помисли и за джоба. Ние нѣма да се поведемъ по акжла на произвола, нито ще неглижираме фактитѣ. Ние ще потърсимъ ключътъ на въпроса, както при други случаи, въ интимната кореспонденция на българския поетъ, която ни разкрива всичкитѣ мистерии въ живота на тоя свинксъ за българската историческа критика.

Въ едно писмо отъ 26. юни 1875. година поетътъ пише слѣдното: „Безпаричието ще да ме принуди да се ожена, за да можа да работя, но недѣй мисли, че моята шия влиза въ хумота. Само единъ хумотъ съмъ можалъ да нося, и то е хумотътъ на Каравелова, съ убѣждение, че азъ принасямъ нѣкаква полза на народа. А то... пази боже! — Тая недѣля гладувахъ два деня, а печатница вече имамъ; но не казвай никому. Днесъ съмъ добрѣ. Такъвъ животъ ми убива способноститѣ, но дано не се продължи дълго врѣме. Дано се даде храна на сърдцето ми и на душата ми, т. е. — дано влѣзе въ друга фаза нашиятъ политически въпросъ. Сега трѣпнешъ, а крилата ти подрѣзани. Всичко принудено, безъ въодушевление: иде ти и да плачешъ, и да псувашъ... Но азъ се не отчайвамъ: скоро ще да запѣя по-весело! Дѣй гиди хайдутлукъ, че пакъ хайдутлукъ! Дѣ го Раковски за да станемъ другари и да прѣобърнемъ всичкото хорско злато на олово и на желѣзо? А сега — прави смѣтка на гологани, които даже и на хлѣбъ не ставатъ. Драсовъ! азъ съмъ готовъ за цѣльта да употрѣбя всичкитѣ страшни срѣдства, освѣнъ подлостьта и лъжата, защото прѣди всичко трѣбва да сме човѣци, послѣ вече българи и патриоти. Прощавай, — въ главата ми се въртятъ лоши мисли и една друга се затрупватъ... Познай и по писмото ми. Въ лошъ часъ сѫмъ сега...“

Поетътъ е ясенъ и категориченъ: убѣденъ, че едно ново положение ще му донесе (може би!) само хлѣбъ — за да работи, той е рѣшилъ да не се влачи вече по la fougue de la jeunesse, но да чуе гласътъ на здравия разумъ. Редакторъ, фактически главатаръ на цѣло движение, на цѣлата революционна партия, най-крупна литературна глава, каквато България още не бѣ сънувала — умъ, въ който се завършваше цѣлото историческо развитие на стара България и съ който се захващаше началото на нѣщо ново — поетъ и мислитель, който трѣбва да закрѫгли историческата мисъль на нашето движение, и да дигне знамето на лѫчезарното утро, признати сили и съзнати отговорности —: при всичкото това положение какъ е трѣбвало да постѫпи Ботйовъ, за да оправдае надеждитѣ на врѣмето, когато то го е отредило не за обикновенни дѣла? Да бѫде слуга ли? Да влачи чуждия хомотъ ли? Или да лапа мухитѣ, както, пази боже, всички тогавашни и днешни грандомани? Ние четохме — и ще четемъ — въ текстъ и въ забѣлѣжки яснитѣ мисли на Ботйова, които чертаятъ неговата „еволюция“; ние видѣхме въ какви посоки ставаше тая еволюция и подъ влиянието на що. Съ горния документъ, къмъ откриститѣ отъ насъ обстоятелства, Ботйовъ бѣлѣжи нѣщо ново, нѣщо уважително отъ гледището на скѫпоцѣннитѣ идеи, скрити въ неговия духъ: това е нуждата да работи. Но въ сѫщия тоя документъ има друго едно по-силно и, нека кажемъ съ думитѣ на поета — страшно признание, че той гладува, но вѣрата си не продава, търпи лишения като че змии щипятъ тѣлото му, но пакъ окото му не мига. Дѣй гиди хайдутлукъ, че пакъ хайдутлукъ! Кѫдѣ е старията хайдутинъ за да прѣвърнатъ хорското злато въ олово и желѣзо! Поетътъ е готовъ да употрѣби за цѣльта всички страшни срѣдства, съ изключение на лъжата и подлостьта. Нали и другъ пжть бѣ призналъ той, че иска да се подобрятъ условията, та съ по-други срѣдства въ ржка — оржжието! — да се намѣри въ редоветѣ на отвъднитѣ дѣйци, въ редоветѣ на народнитѣ батальони, въ кървавитѣ сражения противъ подпоритѣ на тиранията! Кждѣ е тука еволюцията, за която ни пѣяха толкова врѣме жонгльоритѣ, и ако я има, къмъ коя посока върви тя: къмъ глупавия патриотизмъ на старитѣ и нови чорбаджии ли, или къмъ стръмнинитѣ на революцията? Поету е нужна мирна работа: това е досущъ право и законно трѣбване. Това е законното право на духътъ. Но поетътъ иска миръ, за да направи по-голѣма бомба и я хвърли върху голата тиква на босфорското чудовище, както и върху „съврѣменния общественъ редъ, който създава бѣдни и богати, царе и сиромаси“. Кървавата разплата наближава, нѣма петь мѣсеца да се изминатъ и нашиятъ човѣкъ ще запечати съ кръвьта си всичко това.

Но… любителитѣ на сензацията и на лекомислието опошлиха едно тъй ясно, и толкова сериозно положение!

Ето какво каканиже покойния З. Стояновъ: „Забѣлѣжили сж читателитѣ отъ писмата на Ботйова, колко се е той измѣнилъ въ послѣднитѣ години. Нѣмаме вече Ботйова, когото видѣхме въ пустата воденица, въ островътъ между Исмаилъ и Тулча, въ Фокшанъ, а най-послѣ[1] въ село Задунайка, когато живѣеше съ вълци и кукумявки. Прилѣпя са той вече малко по малко, незамѣтно къмъ сжществующиятъ редъ. Говори за сѣмейни дѣла, за печатница, за спокойствие, за оженване, признава, че да живѣй човѣкъ въ воденица, и себе си и народътъ си не ползува, подобенъ животъ убивалъ способноститѣ му. Въ писмата му (защо само въ писмата му?! р.)... тая промѣна расте“. „Но що ни трѣбва да ходимъ по-надалечъ? — пита З. Стояновъ: самиятъ фактъ, че той е сѣдналъ да пише писма, макаръ сѐ разбъркани, както самъ казва, е доказателство на умѣреность. По-напрѣдъ — гдѣ подобно нѣщо?... Тоя процесъ въ животътъ на хората е до толкова ясенъ, щото нѣма нужда отъ обяснение“. 1)

---

[1] Споредъ фантазиитѣ на З. Стояновъ това бѣше не „най-послѣ“, а най-първо. Но ние не обрѫщаме внимание на вулгарнитѣ лъжи. Повтаряме: къмъ лъжата Захари Стояновъ имаше голѣма страсть.

Тази практичность З. Стояновъ вулгаризира до прѣстѫпность десеть страници по-долѣ отъ горнитѣ редове, когато остроумничи върху резонитѣ, по които поетътъ се влюбилъ въ своята бѫдаща жена. Тя кърпела Ботйова и му перяла дрѣхитѣ. Единъ день, кой знае какъ и защо, „тя му се обяснила, като го помолила да я отърве отъ тиранията на старецътъ. Ботйовъ, който не се скѫпялъ въ своитѣ симпатии за разни непознати хѫшлаци, който да нахрани каси разбивалъ, 2) само по себе си се разбира, че къмъ Венета, къмъ една злочеста нравственно (има злочести и безнравственно! р.) жена, трѣбваше да бѫде по-щедъръ. Още повече, че като наслѣдница на старецътъ (владиката Панаретъ Рашевъ, р.), имала у него пай твърдѣ дебело количество пари, около 60.000 франка...“ 3)

Съ такова лекомислие, по една случайна „щедрость“, види се „по-дебела“ отъ глупостьта на З. Стояновъ, Ботйовъ ще се рѣши на една рѣшителна крачка, безъ участието на сърдцето и на разума.

За други — за г. Ст. Заимовъ, мнѣнието на когото е вече забравено (tant mieux!), но което попълни това

---

1) Опитъ за биография, стр. 238.

2) На други мѣста изъ Опитътъ за биографя касотрошението е обяснено, като самоволна авантюра. Противорѣчието е другарь на лъжата. Р.

3) Пакъ тамъ, стр. 256.

на З. Стоянова, за да образуватъ едно цѣлостно невѣжество, едно странно „психическо прѣчупване“ настжпило у поета 1). Ботйовъ пишеше (16. мартъ 1875): „Отъ оние, на които девизътъ е „азбуката“, т. е. по-вѣрно парата, не може да се очаква нищо“. Но да анализирашъ фактитѣ, да търсишъ въ тѣхъ логиката, защото само въ тѣхъ се крие смисълътъ на явленията — това е единъ „психически процесъ“, който е непознатъ на нашитѣ писатели. „При все това, откжсна г. Д. Т. Страшимировъ, голѣма честь прави на писателското перо на Заимова тоя похватъ, дѣто той се опитва да базира свадата между двамата дѣятели (между Л. Каравеловъ и Хр. Ботйовъ, въпросъ, по който става дума въ втората часть на тая книга, р.) върху промѣната, която по онова врѣме се извършила въ душата на Ботйова“. 2) По силата на тая душевна промѣна, Ботйовъ уловилъ пжтя на всички благоразумни филистери: „Ботйовъ трѣбва да засѣдне на едно мѣсто, да се погрижи за себе си и за своитѣ домашни, както прилича на единъ мжжъ... Той трѣбва да се здобие съ срѣдства за сжществуване, защото който нѣма пари, нѣма право да мисли и да дѣйствува, той не е сила. Всичко това е гласътъ на живота — гласъ, който расте въ него отъ день на день все по-силно. Лесингъ бѣше казалъ: като чукнатъ трийсетьтѣ години, врѣме е човѣкъ да помисли и за джеба си“. 3)

---

1) Мсб. I. 228-9. „Притисантъ отъ нѣманието срѣдства, (Ботйовъ) рѣшава да се ожени за пари, както се и ожени прѣзъ 1875. година за Венета, като имаше прѣдъ видъ, че тя ще наслѣди 60.000 златни франка отъ вуйка си, владиката Панаретъ“ (Мсб. I. стр. 231.) — ехидно като въ официаленъ протоколъ пише г. Ст. Заимовъ. Ами ако „владиката“ не „умрѣ“ сжщия день, когато се жени Ботйовъ, както и не умрѣ, какво ще стане съ привлекателнитѣ „60.000 франка“?

2) Христо Ботйовъ като поетъ и журналистъ, стр. 165-166.

3) Пакъ тамъ, стр. 156 и 157. Лесингъ бѣше непримаримъ, както и Ботйовъ. Игнтересно е да знаемъ дѣ и кога ерманс-

„При все това“ — животътъ на Ботйова жестоко подиграва нашитѣ знаменити историци.

Тамъ, дѣто поетътъ говореше въ писмата си за примирение съ дѣйствителностьта — чети: женидба — той гаткаше своята трагична смърть, тъй сѫщо, както и тамъ, дѣто гаткаше за практицизмъ — чети: печатница и др. — той говореше ясно за общественни, комитетски, революционни нужди.

IV.

Юли 75. Ботйовъ запушилъ куминъ. Но въпрѣки очакванията на неговитѣ врагове — да видятъ поета падналъ въ гьола на моралната мизерия, неговиятъ животъ затекълъ по прѣжнему. Нѣщо повече: неговитѣ вѣчни съпжтници — хжшътъ и гладътъ — не го напуснали и слѣдъ свадбата „за 60.000 златни франка“, а напротивъ — още по-силно се притиснали до него, станали му още по-мили другари.

Надвѣ-натри ступалъ „свадбата“ по новата мода, сир. безъ попъ и безъ свѣтена вода, въ присжтствието на голтаци хжшове и куриозни очи, които заничали прѣзъ дворища, сплашени отъ невиденото „чудо“. Настоявала, наистина, Венета да се „направи тая свадба по законъ“, да не става толкова „ашекере“, но веднага, отъ уважение къмъ чувствата на поета, които тя държела по-горѣ отъ глупавата религия, отстжпила. Отстжпила, защото ще дружи съ знаменитъ човѣкъ, съ умътъ на България и съ нейнитѣ хжшове, — отстжпила, защото колкото и да се принижавала по развитие до общия уровенъ на массата, все пакъ се убѣдила отъ бесѣдитѣ си съ своя човѣкъ, че не бива да внася дискордансъ

киятъ писатель отнесе смисъла на живота въ... джеба... Отъ съчиненито на Н. Г. Чернишевски „Лесингъ и его врѣмя“ ние знаемъ за авторътъ на „Натанъ мждри“ тъкмо противното на онова, което ни разправя г. Страшимировъ.

въ осѣщанията на поета, умътъ на когото е заетъ съ по-полезни работи отъ тѣзи на поповетѣ. Отстжпила минута слѣдъ като прибързала да изрече двѣ думи по тоя въпросъ, защото благословията на Тартюфа, която е свързана съ всѣки официаленъ (старъ) бракъ, поетътъ замѣнилъ съ чувства и съ любовь. Единъ браченъ съюзъ, който се нуждае отъ чужда намѣса, не е бракъ на двѣ свободни лица: той е една лъжа подобна на всички, които покриватъ всѣки официаленъ животъ. Любовьта между двѣ свободни личности изключва всѣкакъвъ другъ интересъ, освѣнъ интересътъ на рода. Въ актюелното общество любовьта е една обикновенна търговия, но нашиятъ поетъ никога, нито въ дѣтинство, нито въ зрѣла възрасть, сваляше шапка на търговцитѣ и на тѣхната професия. Той се стремѣше и сега, както всѣкога, да се дигне надъ кальта, затова, вмѣсто грубия интересъ, постави въ основитѣ на своя бракъ чувството, чисто и непорочно.

60-тѣ хиляди златни франка Ботйовъ завѣщалъ на своитѣ клѣветници. Поетътъ се чувствувалъ свободенъ и при новото положение.

V.

Това ново положение се характеризира съ нѣколко факта, отбѣлѣжени въ писма и въ спомени.

Както прѣди, така и слѣдъ юлското събитие — защото бракътъ е все пакъ едно събитие въ човѣшкия животъ — поетътъ повелъ единъ животъ на усилена дѣятелность за комитета, а слѣдъ Оставка'та отъ членство въ тоя послѣдния — пакъ за него и за българската литература. Мѣсецъ нѣщо прѣди свадбата, Ботйовото положение бѣше грозно. Съ писмо отъ 2. май 1875. до Дим. Горова, той се оплаква отъ положението си и благодари на Гюргевци, че сж се показали негови доброжелатели. Сирѣчь — не сж го оставили да се кепази на пияцата за непосрѣщната полица, да задигатъ дебелооки секвестори народната печатница и др. разкошества, които се изчерпяли съ два дървени стола и една спукана маса. „Недѣй мисли, че азъ ще се покажа така неблагодаренъ къмъ тебъ и къмъ Гюргевскитѣ мои доброжелатели. Тѣхната добрина азъ никога нѣма да забравя“—пишелъ поетътъ Горову.

Това до 2. май.

Отъ юлското събитие нататъкъ — гладъ ханаански: Ботйовъ изялъ „60-тѣ хиляди златни франка“ и, въпрѣки всичката си „практичность“ — по примѣра на египетскитѣ нещастници, останалъ пакъ гладенъ. Наистина: между глада слѣдъ юлий и тоя прѣди тая дата има голѣма разлика. Но разликата се състои въ това, че освѣнъ поета, сега започватъ да гладуватъ жена, майка и още нѣколцина близки по кръвь или по помишления, които очаквали отъ него манна, както евреитѣ очакваха отъ Мойсея.

Хжшоветѣ, побѣгнали отъ ятагана, пълнѣли редакцията, помѣщавана въ самата спалня на поета, и печатницата — обширна, колкото да побере една машина. Отъ цѣлата „собственность“ на поета, комунистическото дружбарство, което той сега практикуваше съ голи ржцѣ, му оставило само едно кюше въ стаята за спане и едничкото право да господарува, сир. да командува работата за печатницата. Всичко друго било общественна собственность, надъ която господарскитѣ права свършвали тамъ, гдѣто зопочватъ правата на социалната единица, персонифицирана за момента въ голтацитѣ-хжшове. Но права безъ трудъ не могатъ да се печелятъ, нито могатъ да сжществуватъ. Въ едно общество, уредено по правилата на „здравия разумъ“, както учеше Ботйовъ, за търтеитѣ ще бжде издигната една Тарпейска скала, или пъкъ ще бждатъ пускани на паша по Сахара.— Работете, кучета крастави! България има нужда отъ трудолюбиви ржцѣ. Бждаща България ще избѣси всички лѣнивци. — Но хжшоветѣ, които си турили главата въ торбата и които, вмѣсто работа, намирали въ Ромѫния — въ най-чести случаи — безработица, нѣмало какво да работятъ, освѣнъ да въртятъ машината, да продаватъ вѣстници и да . . . . очакватъ манна. Тази манна е приготовлявала Венета отъ хлѣбъ и вода съ малко соль, защото власитѣ не разбирали, че поне сольта трѣбва да даватъ безъ пари.

Разправяше ни познатия вече д-ръ Ч., какво прѣдставлявало положението на поета прѣзъ това врѣме. Еднажъ Ч. отишелъ у Ботйова, кѫдѣто, освѣнъ поета, заварилъ жена му и нѣколко хѫша. Всички били омърлушени и, като разбита команда — пръснати по четиритѣ фронта на стаята, дълбоко замислени, като да сѫ потѫнали гемийтѣ имъ въ Черното море. Ботйовъ стоѣлъ надведенъ надъ единъ мангалъ съ два вѫглена въ него. Каква била работа? Цѣлата умислена компания не турила въ уста троха хлѣбъ отъ три дни. Страстенъ пушачъ и любитель на кафето, Ботйовъ не могълъ да търпи повече, пратилъ единъ хѫшъ да намѣри по улицата нѣколко угърки, които хвърлилъ въ мангала, за да се напуши.

— Какво се чудишъ, обърналъ се поета къмъ неочаквания гостъ: правимъ економия.

Тази грозна мизерия и слѣдъ свадбата за митологическото злато заставила Ботйова да се залѣгне по-усилено, освѣнъ надъ вѣстника, и надъ друга литературна работа. Под'елъ той прѣводачеството, което при все това, пакъ не било безразборно, както може да прѣдположи човѣкъ. Всѣки трудъ на поета, донесе или не нѣкакви облаги, трѣбва да е въ услуга на неговитѣ идеи, да не пада въ противорѣчие съ неговия възгледъ, и да служи прѣко или косвенно на дѣлото. Видѣхме, че даже аритметиката Ботйовъ тури въ услуга на революцията! Въ драмата и повѣстьта той търсѣше сѫщето. Драмата „Кремуций Кордъ“, която прѣвелъ поета, ни убѣждава за излишенъ пѫть, че гладътъ не е билъ въ състояние да подчини Ботйова да работи за пари. „Кремуций Кордъ“ е една драматична алюзия за руския деспотизмъ и неговитѣ безцѣнни жертви. Н. Костомаровъ, авторъ на тая драма, привидно е отнесълъ събитието въ старата римска империя, като избралъ дѣйствующи лица изъ римската история, които вършатъ обаче аналогични нѣща на ония, вършени отъ рускитѣ автократи. Тази пиеса е била нѣщо като мехлемъ за изранената душа на Ботйова. Въ нея се разправя за Гракхитѣ — Брутъ и Касий. Гракхитѣ се опитаха да спасятъ републиката отъ тиранинътъ Цезаръ, когото и убиха. Тѣ сѫ служили на една велика идея. Дали сѫ примѣръ за великъ характеръ и голѣмъ идеализмъ. Службата на обществения интересъ противъ деспотическата властъ е характеристическата черта въ дѣятелностьта на двамата братя. Слѣдователно, тѣ сѫ едно знаме. Ако войводата Свѣтолидъ въ Войниковата драмалогия заслужава ентусиазмътъ на Ботйова, прѣсъздаванъ по една необходимость отъ поета, нима два велики характера, като Гракхитѣ, двама велики републиканци, убийци на тирани, възвеличени въ „Аналитѣ“, не заслужаватъ да се посочатъ на новия свѣтъ, като образецъ за самопожертвувание? Но че руската цензура осакатила произведението на Костомарова, че тя зачеркнала въ него най-силнитѣ мѣста, които издаватъ боята на драмата — нищо: българскиятъ поетъ ще влѣзе въ ролята си; той ще попълни зѣящитѣ мѣста и ще създаде едно прѣработено произведение, достойно за своя авторъ и за своя прѣводачъ.

Ние желаемъ да дадемъ на читателитѣ си възможнось вторъ пѫть да изпитатъ удоволствие отъ Ботйовото оригинално прѣводачество. Второто дѣйствие на драмата започва съ единъ разговоръ между императорътъ Тиверий и неговиятъ съвѣтникъ Сеянъ за историкътъ Кремуций Кордъ. Тоя билъ набѣденъ прѣдъ императора въ неблагонадежность, въ стремление да създаде смутъ въ държавата, за което посочили на неговитѣ тенденциозно написани Анали:

Сеянъ. Въ сенатътъ е произлѣло едно твърдѣ любопитно дѣло. То се прѣдставлява на твоето окончателно рѣшение. Сенаторитѣ чакатъ въ двореца. Работата се е захванала по поводъ на Кремуция Корда.

Императоръ Тиверий. А! по поводъ на историка, за когото ми говорѣше ти. Той е човѣкъ благороденъ и, слѣдователно, мой недоброжелатель. Е, какво?

Сеянъ. Той, както ти е извѣстно цезарю, е написалъ Аналитѣ.

Императоръ Тиверий. И е разхвалилъ въ тѣхъ римската република.

Сеянъ. Разхвалилъ е Брута и е нарѣкалъ Касия послѣденъ отъ римлянитѣ.

Императоръ Тиверий. Само това едно му недозволява да живѣе на воля. Но, това струваше ми се, е недостатъчно за да се осѫди по законенъ редъ. Азъ бѣхъ заповѣдалъ да намѣрятъ у него по-голѣма вина.

Сеянъ. Така цезарю. Азъ искахъ да го заловя въ по-голѣмо прѣстѫпление и порѫчахъ да извърши тая работа Сатрий секондъ, поетътъ, — т. е. заповѣдахъ му да увлече Кремуция въ разговоръ за настоящето врѣме; и така ние би могли да намѣримъ прѣдлогъ да го осѫдимъ за оскърбление вашето величество.

Тиверий. Е, какво твоятъ поетъ?

Сеянъ. Извърши работата твърдѣ поетически, т. е. крайно глупаво; самъ влѣзълъ въ примката.

Тиверий. Така му трѣбва на глупецътъ...

Типиченъ се явява „прѣводачътъ“ Ботйовъ въ нѣколко мѣста изъ драмата, както и въ „прѣвеждането“ на оня пасажъ, въ който се говори за „примката“. Ето това мѣсто: Сатрий, както съобщава Сеянъ императру, е подпратенъ да шпионира Кремуций Кордъ, сир.

да събере повече аргументи противъ авторътъ на Аналитѣ:

Сатрий. Добрѣ; ти си историкъ. Е, какво би направилъ, ако би изведнажъ Сеянъ да ти заповѣда да опишешъ царствуването на Тиверия?

Кремуций. Това мене никога нѣма да прѣдложатъ, защото всѣкога ще да намѣрятъ хора, които по-добрѣ отъ мене познаватъ съврѣменната история, съ която се азъ не занимавамъ.

Сатрий (като помълчава малко). Приятелю мой! Азъ съмъ дошелъ при тебе за важна работа. (Съ тайнственъ видъ). Азъ съмъ дошелъ да те прѣдупрѣдя и да те прѣдпазя като приятель.

Кремуций. Отъ що и отъ кого?

Сатрий. На, напримѣръ, отъ шпиони, отъ зложелатели, отъ клѣветници.

Кремуций. Азъ не се боя отъ шпиони, защото не правя нищо противозаконно; прѣзирамъ клѣветницитѣ, защото тие сѫ затова клѣветници, за да ги прѣзираме.

Сатрий. Но се́ пакъ трѣбва да бѫдемъ осторожни. Говори се, че ужъ въ твоитѣ Анали има нѣщо волно, ужъ че ти твърдѣ много хвалишъ свободата. Азъ те съвѣтвамъ да си прѣгледашъ рѫкописътъ и да го не пущашъ въ свѣтътъ, додѣто не замѣнишъ нѣкои мѣста съ други; за приятелитѣ си, разбира се, ти можешъ да го оставишъ тъй, както си е, и даже да напишешъ повече правда.

Кремуций. Азъ съмъ готовъ да чета прѣдъ цѣлиятъ Римъ това сѫщето, което чета и съ приятелитѣ си. — Азъ не живѣя въ настоящето; азъ съмъ историкъ; азъ съмъ гробокопатель: мъртвитѣ нѣма да искатъ смѣтка отъ мене. Въ Римъ нѣма такъвъ законъ, който би осѫдилъ историцитѣ, които говорятъ свободно за това, което е отнесено отъ врѣмето.

Сатрий. Нѣма законъ?! А че какъвъ законъ има въ Римъ, освѣнъ произволътъ на тиранинътъ и на неговитѣ любимци? Законътъ е потѫпканъ, законътъ е осмѣянъ; законътъ е изчезналъ заедно съ добродѣтельта: лъжата, раболѣпието сѫ се възцарили намѣсто по-напрѣдналитѣ добродѣтели! О, врѣмена! о, нрави! е викалъ Цицеронъ. Но какво би казалъ ти, великий витися, ако да би повдигналъ сега изъ гробътъ почтенната си глава, която ти принесе жертва на възникающиятъ тиранизмъ? Дѣ е форумътъ? дѣ сѫ комициитѣ? дѣ сѫ трибунитѣ — защитницитѣ на слабитѣ?... Тѣхъ сѫ замѣнили сега шпиони! шпиони! Нищо не може да изрази всичкиятъ ужасъ на тая дума, неизвѣстна въ стариятъ Римъ... Шпионството е станало сега срѣдство, за да достигатъ хората до почести, както по-напрѣдъ достигаха чрѣзъ храбростьта и любовьта къмъ отечеството... Тежко и горко на онзи гражданинъ, който се не посмѣе надъ фарсътъ на онзи комически актьоръ, който се е харесалъ на Тиверия или на Сеяна!... (вж. дѣйствие първо).

VI.

Съ надежда, че скоро ще да захване спрѣлото прѣзъ септември Знаме, Ботйовъ приготвя горнята драма и нѣколко други книги, съ които праща своитѣ агенти по търговия изъ Влашко и Богданско. Тръгнали хѫшове — пѫтни книжари изъ равна Ромѫния да продаватъ книги и да събиратъ вѣтъръ въ видъ на „пронуметранти". Между книжарскиятъ багажъ на „пѫтнитѣ книжари" обаче, имало и едно издание, въ което оригиналната рѫка на българския поетъ личи на всѣки редъ. Това е единъ календарь за 1875. година, снабденъ съ портрета на Хаджи Димитра и съ стихотворението на Ботйовъ за него. Оригиналностьта на въпросното произведение, създадено при гладъ, се състои въ това, че покрай християнскитѣ свѣтци, българскиятъ поетъ гудилъ и свѣтцитѣ за човѣшката свобода, или „свѣтци“, които трѣбва да се усмѣятъ. Така, въ мѣсецъ януари дата 4. стои: „Съборъ на 70 Апос. и Онуфрий Габровски“; 14: „Отци избити въ Синай и Сава сръбски“; 15: „Павелъ Тив. Иванъ Кжщовникъ и Гавраилъ Лѣсковски“. Февруари: 10: „Харалампий свѣщенномуч. и Михаилъ войнъ български“; 17: „Теодоръ Тиронъ и паметьта на умрѣлитѣ въ Деаръ-Бекиръ“; 25: „Тараси Цариградски и Иванъ пострадалъ отъ турцитѣ“. Мартъ: 5: „Ангелъ Кжнчовъ мжченикъ“; 9: „40 мжченици и Василъ Левски мжченикъ“; 19: „Хрисандъ и Дария мжч. и Димитрий нови пострадалъ отъ турцитѣ“; 25: „Благовѣщение и братия К. и Д. Миладиновци родомъ отъ Струга“; 30: „Иванъ Лѣствичникъ и Св. Никола Габровски, който пострада за народътъ си“. Юлий: 27: „. . . и Пафнутий Калоферски“; 31: „Великомжченикъ Стефанъ Караджа и праведни Евдокимъ“. Августъ: 5: „Великомжченикъ Хаджи Димитъръ Асѣнйовъ и Евгений мжч.“; 8: „Емилиянъ Киз. и мжченици Цвѣтко и Никола“.[1]) Септемврi: 8: „Рождество Богород. и мжч. Атанасъ Лудинъ български“. Ноември: 30: „Андрей апостолъ първозвани и св. Ангелъ войвода“. И пр.

При всичкитѣ старания на поета да посвърже двата края на едно, та да продължи въ миръ оная творческа работа, за която говорихме, и сѣкашъ напукъ на искренни душмани и коварни приятели — едни отъ които желаяли да го видятъ падналъ, други — загиналъ, сждбата все показвала остритѣ си зжби поету. Историята на оригиналния календарь, печална и весела — като създаденъ отъ нужда за нѣколко цванца[2]), се попълва съ запазенитѣ писма отъ нашия писатель, които не оставатъ мѣсто за двоумѣние, че положението слѣдъ юлий 1875. година е било много по-критическо, отколкото онова въ Браила и другадѣ. Слѣднитѣ 2—3 писма рисуватъ крайноститѣ, въ които се е мяткалъ Ботйовъ, за да излѣзе изъ материалнитѣ затруднения:

---

[1]) Убити на парахода „Германия“ (1867.).

[2]) Не само да има едно издание повече въ каталога на „пжтнитѣ книжари“ е съставилъ Ботйовъ тоя календарь. Както знаемъ, въ каситѣ на Знаме вѣчно играели мишки. Натиснали хжшоветѣ Ботйовъ за пари; тѣ викали: хлѣбъ или измрѣхме

1. „Добрий бае Демитре! Въ писмото ви до Славковъ прочетохъ нѣколко реда, съ които го питате, ще мога ли да платя полицата на 12. декемврй, какво ще да правя съ вѣстникътъ и кога ще да платя вашитѣ 500 франка. Азъ съмъ твърдѣ благодаренъ, че се интересувате така много отъ моето положение, затова, ако и да не писахте на мене, а на Славкова — за длъжность счетохъ да ви отговоря. Вие ми направихте такова добро съ вашата гаранция и съ вашитѣ 500 франка, щото азъ никога не ще си позволя да ви турна въ затруднение, както съ посрѣщането на полицитѣ, така и съ плащането на вашитѣ пари. За полицата азъ имамъ вече 50 наполеона и до 12. декември ще да мога да намѣря още $12^{1}/_{2}$, слѣдователно, отъ тая страна бждете спокойни. Колкото за вашитѣ пари, щомъ посрѣщна първия кжшъ слѣдъ нѣколко деня ще да ви изпроводя чрѣзъ Кирила (братъ ми) баремъ половината пари, а за остатъка ще се моля да ме почакате до края на януари, т. е. — още единъ мѣсецъ отъ вадето на полицата. Това сега мога да направя, за да отговоря на добринитѣ, които ми направихте. А вие ако виждате тая възможность за несъстоятелна, т. е. — ако ви е страхъ, че азъ не ще мога да заплатя нито полицитѣ, нито вашитѣ пари, то има лѣкъ за това: вие можете да си вдигнете гаран-

---

отглади! Споредъ нашитѣ свѣдѣния, надраскалъ Ботйовъ горѣпоменатия календарь, гудилъ едно клише и стихотворението за Хаджи Димитъръ, и заповѣдалъ на хжшоветѣ да въртятъ машината. Вземете, продавайте и яште гладници съ гладници — били думитѣ, които поетътъ отправилъ къмъ тѣхъ.

цията, а за паритѣ си да протестирате полицата ми на 1. януари. Всичко това оставамъ на вашата добра воля и на съвѣтитѣ, които би ви дали нѣкои мои приятели (на които не съмъ направилъ никакво добро), или неприятели (на които така сѫщо не съмъ направилъ никакво зло). Впрочемъ, толкова за нашитѣ частни отношения. А колкото за вѣстника, то азъ ще го захвана, но не по-рано отъ 15. декемврн, или ако го не захвана, ще да издамъ двѣ брошури, съ които ще да платя на оние абонати, които ми сѫ платили за една година, и ще да изкажа въ тѣхъ — брошуритѣ — онова, което не може да се изкаже въ вѣстника. Азъ съмъ захваналъ вече. Може моитѣ брошури и да не се харесатъ нѣкому, но съ тѣхъ азъ ще да дамъ материалъ на други по-достойни отъ мене хора да изобразятъ нашето ничтожество![1] За друго вие ме не питате въ писмото си до Славкова и затова неще да продължавамъ.

Приемете братскитѣ ми поздравления и не забравяйте вашиятъ признателенъ слуга

Букурещъ, 18. ноемврн 1875.

Хр. Ботйовъ.

2. „Бае Димитре!

Приехъ писмото ви и виждамъ, че както вие, така и Стамболовъ твърдѣ много се грижите за моето лошо положение. Благодаря ви. Станковичъ протестира полицата, но Чобановъ дойде и, като видѣ работата, обѣща се да изпроводи послѣ два дена единъ бонъ отъ 1.000 франка и да се изплати стария кѫшъ. И така, вие се избавяте отъ всѣка една неприятность въ тоя случай. Азъ чакамъ бонътъ.

Азъ признавамъ, че вие ми направихте голѣма добрина, но никакъ не можа да си обясна, защо не сте дали 200—300 екземпляри отъ Иловайски на Кирила? Азъ съмъ ви длъженъ 25 наполеона, за които имате и полица; какъ ще ви платя, когато вие ми не давате да продавамъ отъ книгитѣ? Утрѣ братъ ми тръгва съ книги по Влашко — моля ви, проводете ми баремъ 300 отъ книгитѣ, за да се продаватъ съ другитѣ. На 2-ия день на Коледа азъ ще да дойда въ Гюргево. На писмото ми, въ което ви прѣдлагахъ да ви платя на 1. януари половината отъ дълга си, а за половината да ме чакате още за единъ мѣсецъ — вие ми не отговорихте. Това ме подсѣща на туй, че вие не сте приели прѣдложението ми, а като притуря недаването на книгитѣ, мисля, че желаете, щото дѣйствително да не мога да ви платя, а да ви турна въ положение да протестирате полицата и да покажете и публично и фактически добринитѣ, които сте ми направили. Отъ думитѣ вие трѣбва да прѣминете на дѣла. Не е ли така? Правете каквото ви учи умразата, която имате къмъ мене, но не забравяйте, че ние ще да се срѣщаме, както казва г. Стамболовъ, твърдѣ често, ако азъ и да съмъ принуденъ да оставя Букурещъ за нѣколко врѣме. Не се знае кой въ какво положение ще да бѫде. Свѣтътъ е колело. За това, добрѣ ще да бѫде да си прощаваме погрѣшкитѣ и да гледаме човѣчески, ако не приятелски да се споразумѣваме. Приемете поздравленията на приятеля ви

---

[1] Брошуритѣ, за които говори поета, не сѫ видѣли бѣлъ свѣтъ: както рѫкописътъ на романа „Змей“, така и този за споменатитѣ брошури е изгубенъ. Р.

Букурещъ, 12. декември 1875. Ботйовъ.

3. „Бае Димитре!

Моля ти се, дай на Христа 100 книги отъ Иловайски и 100 на Кирила, за да ми ги изпроводи; азъ щомъ взема пѣсни отъ евреина, ще дойда и ще ти донеса 200—300. За сега нѣмахъ пари и вземахъ само 100, които и дадохъ на Христо да ги продава. Ако Кирилъ не може да намѣри пари и да даде на Христо за пѫть, то, моля ти се, дайте му 10—15 франка. Остатъкътъ дайте на Коля Обрѣтеновъ. Нека той вземе и отъ Драгостиновъ 16 франка, които ми той дължи, а азъ колкото е възможно по-скоро ще да му изпроводя една или двѣ лири. Ако иска пѣсни, то съмъ готовъ и пѣсни да му изпроводя. Нека ми се не сърди и да не ме сравнява съ Каравелова. Камата му е вземена отъ мене и се намира въ кучешки зѫби (полицията), дѣто се намира и револверътъ, за който ви говорихъ да отидемъ съ бай Костаки да го веземемъ. Но тя не е изгубена и азъ скоро ще да я взема и ще да му я донеса. Моля ви се, бае Димитре, изпълнете молбата ми и пр.

Букурещъ, 18. януари 1876.

Вашъ приятель Хр. Ботйовъ".

Изъ всѣки редъ на тие документи диша искреностьта на поета, въ сѣка буква шурти кръвьта на неговото сърдце —: въ едно писмо дава надежди, че всичко е тръгнало по медъ и масло, днесъ-утрѣ всичко ще се уреди като царски въпросъ; въ второ — протестъ, фалитъ, — въ трето пакъ отчаяни надежди.

Една изповѣдь за борбата на гения съ мизерията, една трагедия посрѣдъ буря отъ лишения, достойна за кисцата на художникътъ.

Ала всичко това, което е една истина, защото не може да бѫде лъжа, всичко това, което буди жалость и съчувствие, у филиститѣ е будило, буди и въ наше врѣме радость и притворни клюки.

Злорадството е първия отличителенъ бѣлѣгъ на некултивираната човѣшка природа.

VII.

Ние сме въ края откакъ броимъ събитията изъ личния животъ на поета. Дѣйствително, трудно, за да не кажемъ—невъзможно е, да се дѣлятъ събитията, свързани съ кратко житие на нашия поетъ отъ неговата общественна дѣятелность. Ботйовъ е едно цѣло: въ кѫщи или на улицата, въ кореспонденция или въ своитѣ литературни трудове една пѣсень пѣе той, една идея го вълнува. Роденъ за сѣмейството, обстоятелствата го създадоха за обществото, за революцията. Единъ революционеръ не е „частно лице“, както въ обикновенния говоръ се подразумѣва тая дума: единъ поетъ, единъ писатель, единъ художникъ, по характерътъ на своята дѣятелность, е общественъ човѣкъ, всичкитѣ дѣйствия на когото сѫ инспирирани отъ една по-обща потрѣбность на духътъ, отъ една повеля на идеята, изнесена въ неговитѣ произведения, въ неговитѣ слова. Това е и Ботйовъ. Основната пружина въ неговитѣ дѣйствия, като вземемъ отъ смѣлитѣ му характеристики въ Калоферското училище надъ възпитатели и граждани, отидемъ въ Русия да го погледаме съ всичкитѣ оние пилигринства и бѣгства, пакъ го послѣдимъ въ Сливенъ, отново въ Алтѫнъ Калоферъ и бѣгството въ Ромѫния — до оная епоха, която обсѣгатъ нашитѣ редове —, всѣка една постѫпка, всѣки протестъ, бунтъ, всѣки скандалъ, самоволна сиромашия до въображаемото спокойствие —, отъ смѣхътъ до кървавото ридание, всичко това у Ботйова се подвежда подъ единъ общъ знаменатель, чиито деривативъ е: идеята, свѣщенното начало на кървавата социална революция!

При това положение, какви биха били възможнитѣ изгледи за бѫдащия сѣмеенъ животъ на българския поетъ? Ако българската критика махна съ рѫка и рѣши, че слѣдъ юлското събитие Ботйовъ е падналъ, „ударилъ на реакция“, както пише учителя на всички български историци, З. Стояновъ [1], то пита се — вѣрно ли е това рѣшение?

Уви! то е толкова вѣрно, колкото и всички заключения, които се правятъ мимо фактитѣ. Ботйовъ завѣща единъ документъ, въ който сѫ изразени напълно чувствата на великия човѣкъ къмъ неговото сѣмейство и дълбокитѣ негови упования въ близкото бѫдаще —, че ще е той леститъ, ако „богъ“ запази живота му отъ неприятелски куршумъ, но българската историография забрави и тоя документъ (— каква невѣрна паметь иматъ нашитѣ историци!) —, когато въ него е скицирана втората половина отъ биографията на поета.

---

[1] Опитъ за биография, стр. 281.

Ние говоримъ за писмото, което нашиятъ поетъ прати на жена си Венета отъ парахода „Радецки“. Макаръ извѣстно, ние ще го оставимъ на тая страница за споменъ като документъ, съ изключителна доказателна сила:

„Простете ме — обрѫща се поетътъ къмъ цѣлото си сѣмейство —, простете ме, че азъ Ви не казахъ кѫдѣ отивамъ. Любовьта, която имамъ къмъ Васъ ме накара да направя това. Азъ знаяхъ, че Вие ще да плачете, а вашитѣ сълзи сѫ много скѫпи за мене!

„Венето, ти си моя жена и трѣбва да ме слушашъ и вѣрвашъ въ всичко. Азъ се моля на приятелитѣ си да те не оставятъ, и тие трѣбва да те поддържатъ. Богъ ще да ме запази, а като оживѣя, то ние ще да бѫдеме най-честити на тоя свѣтъ. Ако умра, то знай, че послѣ отечеството си съмъ обичалъ най-много тебе, затова гледай Иванка и помни любящиятъ те

„Радецки“, 17. май 1876.

Христо“.

Ние ще оставимъ читательтъ самъ да си отговори на горния въпросъ слѣдъ тоя трагиченъ документъ. Възможнитѣ изгледи на едно лично бѫдаще не зависятъ толкова отъ субективната воля, колкото и изключително отъ обстоятелствата. Но българския поетъ е длъженъ въ единъ рѣшителенъ моментъ да даде надежда на една жена, която той обича, и да ѝ припомни любовьта, за да пази неговото дѣте за бѫдащъ съвмѣстенъ „еститъ“ животъ.

Колко е великъ Ботйовъ въ това писмо, и какъ то го издига още по-високо надъ неговитѣ съврѣменници и надъ неговото врѣме! Той не прѣдрѣшава възможното бждаще, но съ силата на своето сѣмейно чувство, което не го напусна бидѣйки на пжть къмъ смъртьта, когато само три дни го дѣлятъ отъ Лобното мѣсто — Ботйовъ остава мжжъ и юнакъ подъ хайдушко облекло.

Тъй, както говори българския поетъ въ писмото си отъ „Радецки“, може да говори само единъ човѣкъ съ библейска чистота — тъй може да говори само единъ комунистъ, като Христо Ботйовъ, който остави позора на литературнитѣ клепала, за да качи вѣнецътъ на своята мжченическа глава…

ЧАСТЬ ВТОРА.

ОБЩЕСТВЕННО ПОПРИЩЕ.

ГЛАВА ПЪРВА.

Революционното движение въ България и Христо Ботйовъ.

Прологъ къмъ революционното движение. — Хайдути. — Българскитѣ възстания прѣзъ първата половина на миналия вѣкъ. — Новитѣ условия. — Условия за борба и за умственни построения. — Тайниятъ български комитетъ отъ 1867. — Неговата роля. — Дуализмъ или революция? — Раковски и старитѣ. — Политическото credo на първия революционенъ комитетъ и неговия патриотизмъ. — Пропадане на неговата политика. — Смъртьта на Раковски и появата на новата революционна организация.

I.

Цѣлата епоха на усилената революционна дѣятелность въ България, 1867—76. е тѣсно свързана съ появата на Христо Ботйовъ въ Ромѫния. Но до тази дата, българската революция прѣкара единъ еволюционенъ периодъ, който бѣше прологътъ къмъ по-сетнѣшнитѣ събития. Ние не бихме могли да разберемъ въ пълнота послѣднитѣ, ако не вникнемъ въ смисълътъ на първитѣ.

По много причини, познати на читателитѣ отъ увода и първитѣ глави на часть първа, народътъ бѣше захваналъ да се вълнува още отдавна, и като първа, първобитна форма на своя нелегаленъ протестъ, той улови хайдутството. Но макаръ изначало изолирано или откѫснато отъ общитѣ интереси на масата, малко по малко хайдутството придоби смисъль на по-общъ протестъ, въ зависимость отъ това — доколко политическата и обществена срѣди назрѣваха, и насилията ставаха нетърпими, непоносими. Освѣнъ по-голѣмитѣ градове, развити въ економическо и търговско отношение, които изникнаха къмъ края отъ 2-та половина на миналия вѣкъ, въ първата половина спахилъкътъ и бегството въ два-три края на България бѣха достигнали до такова развитие, щото правѣха положението на селянитѣ, и приближенитѣ до тѣхъ граждани, нетърпимо. Въ Видинъ, Бѣлоградчиско и по източниятъ край на Родопитѣ спахилжкътъ бѣше достигналъ до своята класическа форма: спахиитѣ дѣйствуваха самоволно, безъ да ги бѣ еня за интереситѣ на държавата, или за тѣзи на народа. Държавата бѣше изпаднала въ безсилие спрямо тѣхъ. Стремѣйки се да централизира въ ржцѣтѣ си самодѣйствията на отдѣлнитѣ паши, цариградската глутница сама създаваше много центробѣжни движения, които правѣха още по-тежъкъ живота на раята. Въ Видинскиятъ санджакъ, напримѣръ, отъ памти вѣка поземелната собственность се намираше въ сжщето състояние, въ което се намираше тя и въ Босна. Съ покорението на Видинското царство всичката земя падна въ ржцѣтѣ на пашитѣ, които станаха господари и надъ жителитѣ. Съ разпадането на спахилъкътъ обаче, и съ изникването на дребната собственность, изникна и голѣмата вражда между мѣстнитѣ сатрапи и населението. Първитѣ, научени на самовластие, не отстжпяха прѣдъ натискътъ на правителството да обединятъ дѣйствията си съ неговитѣ за общитѣ нужди на държавата. Силниятъ конфликтъ между тѣзи двѣ противоположни сили се отрази най-злѣ върху интереситѣ на селското население, което търпѣше гладъ и болести. Наивниятъ разказъ на Софроний Врачански, който съ очитѣ си наблюдавалъ положението на масата, ни дава едно блядо впечатлѣние за оная епоха. Въ Софрониевото животописание четемъ такива нѣща: като тръгналъ за своята епархия (Враца), епископътъ забѣлѣжилъ голѣмъ смутъ. „И азъ попитахъ — пише наивниятъ Софроний: „какво е това смущение къмто Враца?“ А они ми рекоша: како има Пазванджи-олу крамола съсъ Генчъ ага и съсъ Хамамджи-оглу што ги е изгонилъ изъ Видинъ и они събрали войска Турци и Арнаути... и сѣдятъ по врачански села!“ Пѫтникътъ съ своитѣ другари е срѣщнатъ отъ пандури, които били цѣло страшилище за него и за народа: „Ала то име пандури, ний като не знаехме, обзе ни единъ страхъ, чудѣхме се, камо да пойдеме! и т. н.“ 1)

Това нещастно положение се бѣше създало още слѣдъ първото поражение надъ ислямскитѣ войски. Единъ внимателенъ наблюдатель, който каза нѣколко свѣсни думи върху България, ни донася още и това, че раята въ Турция не е могла да види никаква облага отъ своя трудъ. Изложени на случайности, българитѣ напускали селата и, за да се спасятъ отъ бѣснотията на необузданитѣ солдати, забѣгвали изъ македонскитѣ гори, дѣто си строѣли колиби „по особенъ начинъ“ (мсб. IV. 481). Едничката власть, съ чисто старо-български образъ, запазена до срѣдата на мин. вѣкъ, била властьта на т. н. князове. Но въ края на 17. в. и тѣ били заплашени. На 1688—89. година въ Западна България избухна първото въззстание на тие

---

1) По-долѣ Софроний разправя за своитѣ патила изъ Видинско: „Ами какъвъ ли страхъ потѣглихъ, като ходѣхъ по селата да събирамъ мирия! Вращахѫ се и бѣгахѫ Турци делии отъ ордията, съблачахѫ селата и субашиитѣ (селскитѣ управители) обирахѫ... Най-послѣ... сипнѫххѫ се Турци отъ Видинъ по селата да бѣгатъ, ами съсъ какъвъ трудъ и страхъ пострадахъ, доклѣ да се добиѭ веднѫжъ до Враца! Каковий ли гори и колки долини обиколихме!...“ Сѫщата несигурность е царувала и въ Източна и С.-Изт. България (вж. Житие и страдание грѣшнаго Софрония, печатано въ Пер. списание, г. I. кн. 5—6, стр. 52. и слѣд. Браила 1872).

князове, което имá за резултатъ това, че отъ тѣхнитѣ минали привилегии признати имъ били само нѣколко посжществени функции, които станали невидими въ сетнѣшната епоха. Слѣдъ споменатата буна, князетѣ въ Западна България имали право да участвуватъ въ тъй нарѣченитѣ меджлиси, които безъ тѣхно съгласие не могли да взематъ никакво рѣшение. Безъ знанието на князетѣ не е разхвърлянъ нито събиранъ данъкъ. Обаче, князовата власть, съ слабото си влияние върху политическия животъ на страната, и при развоя на новитѣ производителни сили, се израждаше. Остатъкъ отъ старата родова властъ, тя се бѣше приспособила къмъ държавата, слѣдъ като вече бѣше незабѣлѣзано прѣобразена въ една локална, мѣстна уредба. Но именно това приспособление къмъ държавата бѣше рѣшителния облокъ, че князовата власть въ България, при сжществующия политически и економически строй, ще понесе чувствителни загуби. Докато изгубятъ обаче, цѣлото си обаяние прѣдъ маситѣ като чистокръвна национална власть, въ името на своитѣ интереси, които никога не съвпадаха съ интереситѣ на народа, князоветѣ се обявиха нѣколко пжти противъ централната власть. Слѣдъ първото възстание, двѣ нови размирици на 1804. и 1815. г. г. сж дигнати въ Зап. България, изключително насочени да се запази личната власть на князетѣ ¹).

И наистина, три-четири самостоятелни народни движения ни доказватъ, че съединението на тая самородна национална власть съ иноземната държавна сила нищо не е донасяло на мѣстното население, освѣнъ по-голѣми бѣди. Държавната корупция въ Турско бѣше въведена

---

¹) Послѣдниятъ признакъ на животъ князовата власть е обнаружила на 1860. година, когато „князетѣ“ „протестирали“ прѣдъ Кобржалиятъ Мехмедъ, който по това врѣме пжтуваше изъ Европейска Турция, за да проучи въпросътъ, какъ по-иакусно да се отрепе българския народъ . . .

въ по-систематическа форма още съ възцаряването на Амуратъ (1574), но тя бѣше бащински отгле́дана отъ неговитѣ наслѣдници. Българскитѣ „князове“ нищо не можаха да направятъ противъ това. Отъ най-низкитѣ до найвисокитѣ, общественнитѣ служби бѣха продавани срѣщу скжпи цѣни, турскиятъ бакшишъ стана нѣщо като мода, произволътъ на чиновницитѣ — законъ. Въ поновитѣ врѣмена, произволътъ се прѣвърна въ найопасенъ бичъ противъ населението, което неможеше да задържи благата на своя трудъ нито съ живота си, нито съ смъртьта си. Къмъ това се прибавиха и произволитѣ на великитѣ султани изъ Цариградъ и на великитѣ паши изъ санджацитѣ. Една велика османска мрѣжа отъ насилия и шпиони се дигна надъ цѣлата империя. Прави сж думитѣ на James Baker, че султанитѣ сж имали нужда отъ лудешки суми, за да издържатъ своитѣ куртизани, своитѣ шпиони и своитѣ хареми. Но тѣзи суми не се събираха поне чрѣзъ редовни налози, чрѣзъ една данъчна система, която да отговаря на икономическата сила на страната. Всѣка цивилизована държава знаеше, че въ културата на земята се криятъ първитѣ източници на богатствата и националното благосъстояние; че въ разработването на дѣвственнитѣ полета и въ покровителството на производителния трудъ е залогътъ на нейното бждаще; че съ огледъ на постигнатото отъ другитѣ и съ огледъ на мѣстнитѣ условия, трѣбва да се насърдчаватъ по-жизненнитѣ култури, по-доходнитѣ производителства, главно ониe, които иматъ значение за мѣстнитѣ пазари и за тѣзи, що държавата може да си открие другадѣ: че въ разпрѣдѣлението на данъцитѣ трѣбва да се спази една относителна справедливость. Цивилизацията на една страна зависи отъ свободното развитие на нейния икономически животъ, отъ ръста на срѣдставата, замѣсени въ производството, и, ако щете, отъ свободниятъ полетъ, който намира частната инициатива и тая на отдѣлнитѣ организации. Въ Турция и особно въ България, въ която насилията бѣха получили своето художественно въплощение, вѣрваха, че условията за една съврѣменна цивилизация — въ османски смисъль на думата! — сж толкова по-благодатни, колкото повече кръвь се пуска на раята, колкото повече се опустошава България чрѣзъ безсмислении данъци и чрѣзъ сѣчъ. Бейове и султани, чиновници и сатрапи, които имаха за дѣсница и роднитѣ ни сатрапи, се опълчиха противъ цѣлия народъ, който не желаеше нищо друго, освѣнъ да живѣе. Но нему не се позволяваше и това. Отъ него искаха безразборно, и когато нѣмаше какво да даде — посочваха му ятаганъ.

Ето причинитѣ на знаменитото Бѣлоградчиско възстание, на възстанието прѣзъ 1836—37. година въ цѣла Сѣверо-западна България, на Пиротското възстание, на Манчовата буна и др. които съставляваха прологътъ къмъ бждащата революция. „Извадени отъ нетърпение, чрѣзъ дѣйствията на своеволнитѣ управители и отъ спахиитѣ, говори m-me Furet —, и подбуждани отъ Сърбия, тѣзи мирни жители (отъ Бѣлоградчиската кааза) бѣха дигнали оржжие да се защищаватъ и бѣха дали доста упорство на своето движение. Трѣбваше да се употрѣбятъ обѣщания за правда и сждъ, за да се смирятъ тѣзи прости и отчаяни хора“. [1])

Прѣзъ пролѣтьта 1835. година Шерифъ Ахмедъ, аянинъ въ Берковица, направилъ послѣдния си излѣзъ по своята кааза. Неговитѣ хаберджии желаяли да му устроятъ джубуши, къмъ които Берковскиятъ султанъ ималъ голѣма слабость. Дѣца, моми, жени и мжже били насила изкарани да го посрѣщнатъ, а слѣдъ това било устроено хоро. Разположенъ въ разкошна обстановка, сѣдналъ по турски и съ наргиле въ ржка, покрай това азиятско куче въ редица минавали всички млади булки и моми, и по-красивитѣ, на които посочвалъ, били длъжни да му служатъ, да го черпятъ вино и ракия. Слѣдъ това, най-красивата отъ всички хубавици била отвеждана да сподѣли покоитѣ на агата. Тѣзи безчестия, които били капка къмъ прѣпълненената чаша, създали поводъ за така нарѣчената Манчова буна. Но силата на азиятското куче била голѣма: Дѣдо Манчо, инициаторъ на тая буна, се чувствувалъ слабъ да нанесе рѣшителенъ ударъ на цѣлата държава въ лицето на Берковския ага, затова повикалъ на помощь околнитѣ села, събралъ ги на общъ съвѣтъ въ Балкана, взелъ общето имъ съгласие, и всенародното възстание за спасовдень 1835. било рѣшено. Оржжие, нужно за неравната борба, обѣщала на българскитѣ бунтовници Сърбия. Но Сърбия си плюла на съвѣстьта, въ най-рѣшителния день пратила на Берковци своята измѣна, вмѣсто своето оржжие, за да завърши цѣлата буна смѣшно и трагично... Изплашени слѣдъ сръбската измѣна, водителитѣ на възстанието съобщили на централната власть, че тѣ се бунтуватъ не противъ султана и правителството, а само противъ Шерифа и хаджи Есадаа, които безчестятъ тѣхнитѣ кжщи.

---

[1]) M-me Furet, История на Отоманската империя, стр. 182—183.

Годинитѣ 1836. и 1837. ни донасятъ двѣ нови възстания въ Пиротъ и пакъ въ Берковско, които свършватъ сжщо така злощастно.

Но 1850. година не бѣше по-малко злощастна за раята отъ горнитѣ двѣ дати.

Сърбия, която водѣше отъ по-дълго врѣме война противъ Турция, виждайки до какво състояние е изпадналъ българския народъ, всѣкога се стремѣше да използува националната ни неволя за користнитѣ цѣли на нейнитѣ князе и крале. Въ 1850. година, по побуждението на тази лукава съсѣдка и слѣдъ нейнитѣ категорични обѣщания, че ще прати оржжие въ България, бѣше възстанало населението отъ Ломско, Видинско, Бѣлоградчиско и Кулско. Но, както въ 1835. така и сега, Сърбия подпомогна българитѣ пакъ съ своята измама: — цѣлото възстание било жестоко потушено. Обезнадеждена, раята се принудила да се обърне за милость прѣдъ европейскитѣ консули въ Букурещъ, които посъвѣтвали пратеницитѣ народни да потърсятъ милостьта на своя палачъ — Падишахътъ. Характерно явление, първо по рода си откакъ се започнаха народнитѣ движения противъ дивата османска власть, е това, че водителитѣ на берковскитѣ бунтовници дали идеята да се излѣзе съ опрѣдѣлени политически и економически искания прѣдъ турското правителство, скицирани въ двѣ-три точки. Искали тѣ, първо, да се намалятъ данъцитѣ, въ които господствуваше принципътъ на ислямската анархия, второ, да се уничтожатъ спахилѫцитѣ (господарлѫцитѣ), които се явяваха вече една сериозна спѫнка за ступанскиятъ напрѣдъкъ, и трето — не безъ особенно негодувание настоявали да се тури край на турскитѣ произволи. Събранието на възстаналитѣ области посрѣщнало идеята съчувственно, ала пакъ били измамени отъ Цариградската власть. Тая дала видъ, че изнесенитѣ отъ Берковци идеи сѫ нейни собственни идеи, за които денонощно промишлява, докато възбунтуванитѣ сложили орѫжие. Турцитѣ сѫ либерали и свободолюбци въ врѣмена, когато камшицитѣ плющатъ по азиятскиятъ имъ голъ вратъ. Въ затишие, тѣ сѫ червей за политическата свобода. Въ змии се прѣвърнали тѣ пакъ, щомъ като наивнитѣ селяни отъ Сѣверна България хвърлили пушкитѣ и уловилиралото. Гаджали турци, користолюбиви чиновници, спахиитѣ, и гръцкото духовенство, начело съ видинския епископъ: всички се нахвърляли като гладни орли върху населението, отъ което одирали по двѣ кожи. Неизпълненитѣ обѣщания на властьта, които били замѣнени съ по-тежка експлоатация и по-мръсни морални насилия, дигнали населението на крака, отъ село Раковица при

Видинъ била обявена формална революция, която въ продължение само на три-четири дни обхванала цѣло Видинско, Берковско, Ломско и Бѣлоградчиско. Една здрава схватка е станала между турската зганъ и българскитѣ възстаници при селата Гърци и Власановци, но резултатитѣ пакъ били печални за размирницитѣ: слѣдъ като опожарили голѣма часть отъ полята и селата, турцитѣ изново захванали съ своитѣ остарѣли обѣщания.

Тие азиятски условия дадоха възможность да се появи въ Западна България хайдутъ Велко, който смаза главата не на едно и двѣ псета, както и подобни насилия въ Южна България бѣха дали животъ на четата на Ангелъ Войвода. Въ родопско десятилѣтието 1855—1866. год. е записало нѣколко „мирни революции", назовани на мѣстно нарѣчие жумхури. Най-голѣмъ „жумхуръ"615станалъ къмъ 1858. или 1859. година, когато всички ахряне 1) и християни отъ Яхж-Челебийско се повдигнали кой съ каквото може, та пропждили „и каймакамина, и кадията, и мюфтията и всичкитѣ съвѣтници отъ разнитѣ клонове на управлението дори до послѣдния разсиленъ". 2)

Тѣзи движения изтощаваха масата. Но тѣ създаваха и нейната вѣра.

II.

Видѣхме по-рано до какъвъ край бѣше стигнало економическото развитие на страната. Споменатитѣ движения, които бѣха първиятъ тежъкъ ударъ върху главата на тиранътъ, накараха цариградското правителство, най-сетнѣ, да се „загрижи" за своитѣ жертви. Надрас-

---

1) Ахрянитѣ, живѣли въ Ахж-Челеби, сж били потурчени българи; и тѣ, както християнитѣ, сж се борили противъ правителството.

2) Хр. П. Константиновъ, Спомени за страшната пролѣть въ Ахж-Челеби прѣзъ 1876. г. Пловдивъ, 1884. стр. 21.

нали много политическата обстановка, економическитѣ нужди на населението изискваха вече и съотвѣтни мѣрки, за да бждатъ удовлетворени. Но правителственното и чиновническо разбойничества не можеха да се отмахнатъ толкова скоро, колкото налагаха това социалнитѣ потрѣбности на врѣмето. Грижата на отоманското правителство бѣше грижа на подълъ врагъ, който промѣня по-лесно кожата си, но не и характерътъ си. Реформаторскитѣ наченки отъ 1837—39. година, които обѣщаваха много за чуждестраннитѣ интереси, не донесоха нищо за туземцитѣ. Не само за економическото развитие на страната, но и за нейното вжтрѣшно спокойствие обѣщанитѣ въ книга реформи, разни хатове, шерифи и хумаюни бѣха като киселина изсипана върху рана. Не напраздно Раковски се оплакваше отъ безподобната анархия, която прѣзъ 1853. година вързлуваше почти по цѣла България. „Всички пжтища, гори, планини се изпълниха отъ мѣстни злодѣйци турци — пише хайдутинътъ - писатель. Бѣднитѣ българи, отъ всѣка страна притѣснени, окржжени отъ злодѣи, не смѣяха отъ вънъ своитѣ градове и села да излѣзатъ за най нужднж своѭ припитателнж и търговскж потрѣбж, и кто изити дрързняхж живота своего изгубихж“. [1])

Това бѣше фактъ.

Султанъ Абдулъ Меджидъ, въпрѣки пѣсеньта на неговитѣ панегерици да го прѣдставятъ съ изключителни добродѣтли, се грижеше за всичко, но не и за економическия просперитетъ на страната и още по-малко за разширение социалната инициатива на мѣстнитѣ общински органи, както и за разширение личната и обществена свобода. Притиснатъ ó стѣната, султанъ Меджидъ даде нѣкакви реформи, защото инъкъ той рискуваше да изгуби голѣма часть отъ държавата, слѣдъ като изгуби и главата си: но неговитѣ реформи, които дѣйствително налагаше врѣмето — носѣха тоя недостатъкъ, че не обгрѫщаха цѣлата култура и еднакво интереситѣ на всички класи. Колкото да бѣше глава цивилизована и хуманитарна, въ противоположностъ на своя наслѣдникъ Азисъ, който бѣ типъ на егоизмъ, фанатизмъ и вироглавие,[1]) — Абдулъ Меджидъ се намираше подъ силното влияние на сановници, които раздѣляха възгледитѣ на най-реакционнитѣ класи въ отоманската империя и за които единството на държавата, както ги учеше Коранътъ — бѣше по-скѫпо отъ живота на милионни човѣшки сѫщества, и второ — сѫщиятъ султанъ обичаше да се вслушва въ съвѣтитѣ на западно-европейскитѣ роялисти повече, отколкото въ гласътъ на раята. Това характеризира и неговитѣ реформи; тѣхниятъ социаленъ и политически смисълъ се най-добрѣ обрисува при разнитѣ буни на българитѣ.

---

[1]) Прѣдвѣстникъ Горскаго пжтника, 1856.

Но всѣки единъ държавенъ актъ, ако не донася положителни резултати, ще създаде нѣщо обратно. Въ отрицанието има творчество. Ако реформитѣ на цивилизования султанъ не разчистяха пѫтя на страната къмъ нови хоризонти, то все пакъ ничтожнитѣ оние аванси, които се даваха въ тѣхъ на угнетенитѣ маси, не еднажъ и дважъ дигали рѫка противъ цариградскитѣ управници, изграждаха по-силна вяра, по-голѣмо желание да се върви напрѣдъ къмъ свободата. Широката народна маса въ себе си вѣрваше, че отстѫпкитѣ, които ѝ се правятъ, сѫ отстѫпки все пакъ спечелени съ сила. За да бѫдатъ тѣ по-голѣми, по-трайни, и да обсѣгнатъ по-издъно нейнитѣ интереси, тя трѣбва да забие по-дълбоко камата въ сърдцето на невѣрната власть, която я граби и убива. На хайдутитѣ никой не заповѣдваше да слѣзнатъ отъ Балкана: открай врѣме и до великитѣ реформи на османския Падишахъ, народътъ ги посрѣщаше добрѣ, гледаше ги като свои чада и закрила, хранеше ги и ги обличаше, защото тѣ бѣха неговата постоянна стража и подкрѣпа утрѣшна, когато пакъ наново ще да се подигне противъ държавата.

---

[1]) Ср. съчинението на графъ de Kératry — „Mourad V“, а така сѫщо D. Georgiadès, La Turquie actuelle, Paris 1892. стр. 57—58. и слѣд.

Ала слѣдъ 1856. година въ това съзнание на масата настѫпи донѣйдѣ реакция, подхранена отъ агитацията на бѫдащитѣ дуалисти. Както бѣха зачестили бунитѣ и както всѣки новъ пѫть полагаха все по-общи искания, изглеждаше, че въ скоро врѣме ще се създаде едно силно политическо движение, насочено ребромъ противъ сѫществующиятъ режимъ, за неговата промѣна, но не само за политически кърпѣжи. Но слѣдъ 1856. година се забѣлѣжи единъ неочакванъ обратъ въ сѫдбата на креситѣ, който спрѣ за моментъ движението на селянитѣ и дребнитѣ занаятчии, за да даде прѣднина на онова движение, което съвпадаше съ интереситѣ на търговцитѣ и по-заможнитѣ съсловия.

1854—56. години, епохата на кримската война, бѣше епоха, когато и на Западъ — макаръ тамъ по-бърже като повече развитъ економически, и на Изтокъ — макаръ тука по-бавно като по-назадналъ въ своята цивилизация — се създаваше политическиятъ опуртюнизмъ. Пропадващитѣ дребни сѫществувания се вълнуваха за да запазятъ своя поминъкъ, своята надница, своитѣ дѣца отъ физическо и духовно израждане, на което ги излагаше новата държава. Двѣ-три революции внушиха на управляющитѣ глави идея за хармонията между интереситѣ на най-противоположни обществении елементи. Политическия пазарлъкъ и просяшкитѣ отстѫпки между по-силни и по-слаби, както и полюбовното изглаждане на всички конфликти, които класовото общество всѣки день създава, характеризиратъ сжщностьта на новото политическо настроение. Това проникна въ кръвьта и на нашитѣ дуалисти. Като съзнаха скоро — защото имаха прѣдъ очитѣ си историята на западна Европа —, че държавнитѣ органи сж въ служба на економически силнитѣ, нашитѣ заможници измѣниха на общенационалнитѣ освободителни купнѣжи, и пригърнаха политическото побратимство съ Цариградъ, като единственъ изходъ и като едничка гаранция за бждащето на страната. Богатиятъ е силенъ въ много отношения: неговата сила, колкото и да е дива въ една ориенталска страна, завладѣва скоро умоветѣ на селското и градско население, което и безъ това е прѣдразположено да се залъгва по обѣщания. Нашитѣ дуалисти съ силата на своето привилигировано положение, съ силата на своитѣ богатства и съ влиянието си върху масата, като носители на новото просвѣщение, завладѣха за врѣме старото движение и го туриха въ своя услуга почти до 67. година, когато дуализмътъ завърши своята роля. Проповѣдьта на българскитѣ дуалисти — да се образува една независима България подъ скиптъра на цариградскитѣ султани, намѣри от'екъ въ изморената душа на народа, който се бунтуваше неорганизиранъ, безъ срѣдства и чужда закрила. Селянията и безъ това не искаше много: тя търсеше гаранция да се движи отъ селото до града свободно, да размѣня безъ принуждение земледѣлческитѣ си произведения на търговското тържище, и да не ѝ взема държавата десеть на едно, а поне едно на десеть. Дребниятъ занаятчия и селянинътъ нѣматъ голѣми претенции въ политиката. Хлѣбъ насущний — ето съдържанието, ако щете — алфата и омегата на тѣхната социална философия. Оня може да ги спечели или обуздае, когато се намиратъ въ процесъ на движение, който усиѣе да ги прѣсии съ сладки приказки. Нашитѣ дуалисти въ това сполучиха. Прѣди да се изживѣятъ несъвършенствата, първобитнитѣ форми на едно движение безъ организация и безъ строго опрѣдѣлена политическа насока, вжтрѣшнитѣ и външни българи подпаднаха подъ влиянието на една нова теория, която по своята сжщность бѣше отрицание на революционното дѣйствие. Сѣмейното безчестие и административнитѣ произволи, които продължиха и при султанитѣ съ французско възпитание, масата позабрави, докато стариятъ комитетъ на дуалиститѣ завърши своя курсъ, докато пѣсеньта на т. н. стари биде изпѣта прѣди да бжде закржглено напълно тѣхното политическо credo.

III.

Ние не отричаме патриотизмътъ на старитѣ. Както го разбираха, като владѣтели на голѣми богатства и бждащи господари въ свободна България, тѣ имаха право на свободна проповѣдь, на свободно дѣйствие. Пъкъ и при това, прѣди тѣхъ нѣмаше други, които да носятъ по-нови идеи отъ тѣхнитѣ, освѣнъ Раковски. До 1860. година политическото развитие на Турция се намираше на единъ кръстопжть, който подхранваше държавнически утопизмъ у хора по-развити, у публицисти съ много по-радикално гледище, нежели това на дуалиститѣ. Докато се яви на сцената първиятъ Бълг. централенъ револ. комитетъ и докато излѣзатъ на революционното поле Христо Ботйовъ и Л. Каравеловъ, движението на обществената мисъль въ България вървѣше по насоката на едно схващане човѣшката природа и природата на държавата коренно различно отъ мисъльта, която господствуваше въ българската публицистика прѣзъ слѣдующето десетилѣтие. Понятието за дуалистическото развитие на идеитѣ, свойствено на всѣко общество, незасѣгнато основно отъ радикалното дѣйствие на новитѣ производителни класи, господствуваше въ срѣдата на българскитѣ просвѣтители, каквито бѣха и дуалиститѣ. Фаталнитѣ връзки между общественното развитие и божественния абсурдъ отъ една страна, и отъ друга — между тѣзи и царската власть, облечени въ особити привилегии, се наложи въ цѣлата политика на нашитѣ просвѣтители. Като логическа послѣдица отъ този процесъ на мисъльта се яви дуализмътъ,[1] на който легалнитѣ вѣстници прѣзъ 1866. и 69. година, посвѣтиха обширни статии. Дѣло на тази дуалистическа мисъль бѣше и всеизвѣстниятъ мемоаръ на старитѣ. Неговитѣ идеи сж забѣлѣжителни.

IV.

Като вземаха за нагледенъ примѣръ политическата организация на Австрия, „старитѣ“ дохождаха по логически пжть до необходимостьта отъ дуализмъ и въ турската империя. По една историческа случайность на политическото безправие, Австро-Унгария бѣше сполучила да посмѣкчи расовитѣ и национални крамоли, и да ги замѣни съ едно привидно „братство“. Въ рамкитѣ на единъ конгломератъ отъ най-противоположни национални и културни традиции, бѣше захъфтяла хабсбургската династия, която — не безъ особна цѣль ще кажемъ — обърна всичкото си внимание върху националното обезличение чрѣзъ поощряване новата економическа култура. Чрѣзъ изравняване материалнитѣ условия, постига се едно равновѣсие и между нациитѣ, главно — между оние общественни съсловия, които въ дадена епоха иматъ нѣкакво значение за политическата сила на една страна. Хабсбургската династия се постара да постигне тая цѣль. Слѣдъ безконечнитѣ войни, които съсипаха западнитѣ народи, подиръ разкжсването на нѣкои слаби, но жизнеспособни национални единици, разпрѣдѣлени по части между Русия, Прусия и Австрия, естественно, мълчанието бѣше неминуемо. Подиръ умората всѣки сѣда на почивка и на трудъ, докато посъбере нови сили. Това затишие, което не можеха дипъ добрѣ да прицѣнятъ нашитѣ дуалисти, ги съблазняваше. То ги вдъхновяваше да пригърнатъ една политика на голѣмо покровителство отъ единъ голѣмъ монархъ, какъвто бѣше цариградския Падишахъ, защото само подъ сѣнката на Османската реакция никнѣха голѣми гжби... Голѣмиятъ антагонизмъ и различието на двѣ противоположни цивилизации — ислямска и оная, която носѣше българския народъ безъ име[1]), бѣха така да се каже ретуширани отъ философскитѣ прѣдставления на дуалиститѣ. Единъ съюзъ между кучето и котката е безсмисленъ отъ гледището на най-елементарното познаване нравитѣ на животния миръ. Въпрѣки това, интереситѣ на една класа безъ самостоятелно минало и съ несигурно настояще, наложиха й тази фатална теория. По силата на тая теория, даже освобождението на българския народъ е единъ политически въпросъ, съ който могатъ да се занимаватъ вѣтрогонитѣ. Слѣдователно? Рѣшението на цѣлата национална проблема, която наложи началото на XIX-ия вѣкъ, се изчерпи съ единъ „нравственъ, политически и економически съюзъ“ съ стара Турция! Запазването на нейнитѣ тиранически институти бѣ прѣдписано като единъ дългъ. „Очевидно е, прочее — пишеше в. Македония, която подържаше тая идея толкова ревностно, колкото и в. Народность—, че съхранението на Портата за насъ е отъ най-необходимитѣ нѣща. Подъ нейното покровителство ний ще се развиваме въ нашата народность, ще може да съединимъ различнитѣ части на нашия разпокжсанъ и полузаспалъ народъ и да му дадемъ нужното единство“... Даже в. Македония си позволяваше да отиде до тамъ, щото бѣше наклонна да се жертвува единственния органъ за националното възпитание у всѣки народъ, езикътъ: „Турскиятъ езикъ, продължаваше в. Македония, трѣбва да си остане официаленъ езикъ“. Само за учебни цѣли се прѣдвижда „своя езикъ“, сир. матерния, и то като се убѣждаватъ слушателитѣ, че „отъ това не може да произлѣзе никакво неудобство за общитѣ интереси на мѣстото“. Напротивъ, това „ще бжде едно срѣдство да се прѣдпазватъ тѣзи интереси отъ вжтрѣшни нарушения“.1)

---

[1] Въ това отношение нашитѣ дуалисти-просвѣтители сж прѣки наслѣдници на нѣмскитѣ деисти отъ първата половина на миналия вѣкъ и особно на Шлегеля. За Фридриха Шлегель една цивилизация е здрава и прогресивна, когато не се отдалечава никога въ своето рѣшително движение отъ религията; когато свѣтлинитѣ (les lumières) не ставатъ ирелигиозни и нечистиви; и свръхъ това, когато единъ благороденъ монархъ трѣбва да бжде гледанъ като вторъ основатель на една могжща държава. (Fr. Schlégel, Philosophie de l'Histoire, Paris 1836. t. II. стр. 334).

---

[1]) Тая цивилизация ние неможемъ да наречемъ християнска въ строгия смисъль на думата. Българскиятъ народъ никога не е понисалъ силно и единично влияние отъ догмитѣ на християнизма; неговиятъ трудъ, неговата земя и неговата простодушна пѣсень — ето неговитѣ учители, ето неговата школа.

Грижата да не се създаватъ никакви „вжтрѣшни нарушения“ въ османската империя, промисъльта да се запази „органическото“ съгласие между роби и господари, анимираше и „Тайния Български Централенъ Комитетъ“, основанъ въ Букурещъ на 1866. година. Всичкитѣ негови дѣла сж пропити отъ тая идея. Дори тогава, когато „тайниятъ комитетъ“ говори за самостоятелна България, за независимость и т. н. или за нѣкаква „конфедерация“, и тогава той рѣшава този въпросъ извънъ необходимостьта да се избѣгнатъ „вжтрѣшнитѣ нарушения“.

А въ уставътъ на сжщия комитетъ, пачатанъ въ в. Народность, брой 11. (отъ 1867.) тѣзи идеи се излагатъ на чистъ български езикъ съ цѣлата наив-

---

1) В-къ Македония, 1871. брой 48 (вж. статията „Съединението на източнитѣ народи“).

ность на една политическа незрѣлость, на която типично клише ще четемъ въ знаменития мемоаръ.

„Ние сме напълно увѣрени — четемъ въ коментариитѣ къмъ тоя мемоаръ, поднесенъ на султанъ Абдулъ Азиса —, че Ваше Императорско Величество не ще погледне съ недовѣрие на постжпката, която съ дълбоко почитание днесъ правимъ до прѣстола на В. И. В. Нашитѣ желания вмѣсто да изразяватъ нѣкое чувство на възпротивление срѣщу императорското правителство, доказватъ, напротивъ, че ние искренно желаемъ да останемъ прилѣпени до прѣстола на славнитѣ султани и съ една нова гаранция за нашата вѣрность, толкова пжти опитана въ течението на вѣковетѣ... Ние не вѣрваме, че между съвѣтницитѣ на В. И. В. ще се намѣри нѣкой, който да ги прѣзрѣ; смѣло казваме, че ако се намѣри подобенъ съвѣтникъ, той би билъ черенъ прѣдатель и неприятель на империята.

Главно въ четири точки се кристализиратъ „смѣлитѣ“ догми на „тайния комитетъ“, върху които като разсжждава днесъ човѣкъ, пакъ като прочита и тѣхнитѣ обяснителни бѣлѣжки, дадени султану Азису, за да не остане никакво сънмѣние относно благонадежностьта къмъ прѣстола и султанизма, не може да си обяснимъ, кое е принуждавало тоя комитетъ да се нарича „таенъ“ и да опрѣдѣля сѣдалището си далечъ надъ Дунава, въ Букурещъ, вмѣсто да си избере нѣкой сарай въ Велико Търново или въ Стамболъ! Така, авторитѣ на тоя паметенъ въ политическата ни история мемоаръ, искатъ: „1. народно правителство съставено конституционно. 2. България съ всички провинции населени отъ българи да се опрѣдѣли и нарече Българско царство. 3. Това бълг. царство да зависи отъ Отоманската империя и да има винаги за свой царь великия Девлетъ отъ Ислямболъ Н. И. В. Султанъ Абдулъ Азиса и неговитѣ наслѣдници, които да притурятъ до титлата Султанъ на османитѣ и онази царь на българитѣ. 4.

Негово И. В. Султанътъ да идва винаги да се вѣнчава като царь на Българитѣ въ една отъ старитѣ столици на Българското царство, която ще се опрѣдѣли отъ народното събрание“.

Тѣзи политически истини може да отхърлятъ само прѣдателитѣ и неприятелитѣ на Отоманската империя.!

„Когато нашата сомостоятелностъ се признае и потвърди подъ славния скиптъръ на Султанитѣ, които ще бѫдатъ и царе на българитѣ, повѣствуватъ въ заключение авторитѣ на тоя документъ, — защо да не бѫдемъ и ние за Отоманската империя една помощь и едно подкрѣпление, както е Маджарско за Австрия и Алжиръ за Франция? Щомъ сѫдбата на България се тѣсно съедини съ сѫдбата на Османската империя, българитѣ ще прѣстанатъ да смѣтатъ чужденцитѣ като свои освободители; тѣ ще гледатъ като нарушители на тѣхнитѣ права и дѣятелно ще се борятъ противъ тѣхнитѣ нападателни стремления... Съ една дума — цѣлостьта на Отоманската империя ще бѫде по-добрѣ уздравена чрѣзъ мѫдрата и праведна мѣрка, отколкото чрѣзъ нѣкакви дипломатически трактати, — и така Източния въпросъ ще се рѣши самъ по себе“.

Обаче, дебелата глава на цариградския балванъ не разбрала и тоя мекъ езикъ на дуалистическата философия, затова „комитетътъ“, който само по недоразумѣние окрѫжавалъ сѫществуването си съ тайнственность, избралъ особенъ начинъ да го поднесе прѣдъ стѫпитѣ на Великия Султанъ.

Една легендарна личность живѣеше въ тая епоха, която дала услугитѣ си на османскитѣ доброжелатели. Гълѫбъ Войвода (Христо Сариевъ), изпечено горско пиле и безстрашенъ хайдукъ, заявилъ на безстрашнитѣ дуалисти, че той ще влѣзе въ султанскитѣ палати и ще удари заспалия Падишахъ по дебелата мутра съ единъ екземпляръ отъ знаменития мемоаръ. „Комитетътъ“ това и чакалъ. Той се страхувалъ, че ако се прати неговото изложение по официаленъ пжть, нито ще бжде чутъ, нито пъкъ ще види султанътъ неговото произведение: невѣрнитѣ сановници ще го турятъ „миндеръ алтънда“ и — това ти кучка отнела. Дуалиститѣ прѣдполагали, че ако попадне тѣхното произведение непосрѣдствено въ ржцѣтѣ на Падишаха — въпросътъ е прѣдрѣшенъ. Тѣхната безгранична увѣра въ собствената си благонадежность и въ добротворството на великитѣ султани била тъй голѣма, щото за минута не допускали мисъльта, че личната воля — да би била тя волята на свѣтецъ — не е нищо прѣдъ волята на исторически сложилитѣ се обстоятелства, че, напримѣръ, Девлетътъ по-скоро ще прѣкара подъ калжчъ доброжелателитѣ, па послѣ и цѣлия християнски свѣтъ, отколкото да позволи на гяура да се бърка въ неговитѣ държавни смѣтки. Нашитѣ дуалисти не сж знаели, или отъ слѣпа умраза противъ „прѣдателитѣ“ на идеално устроената империя, не искали да се съгласятъ, че съ Девлета можешъ да сътрудничишъ за съставянето на единъ политически режимъ на свобода и право збранъ въ тѣснитѣ рамки на безграничното неравенство. Правовата идея, както се бѣше сложила въ „международното право“ отъ срѣдата на миналия вѣкъ, бѣше една идея враждебна на султанитѣ и на измиращата бейлербейска класа, на която тѣ бѣха открили безжалостна война. Само страхътъ отъ европейска намѣса подвиваше понѣкога дебелиятъ турски инатъ.

Както и да е, мемоарътъ, дѣло на нашата национална мисъль отъ сжщата епоха, трѣбвало да се прѣдаде на султанъ Абдулъ Азисъ.

Гължбъ Войвода се приготвилъ.

Прѣзъ м. май 1867. година къмъ лѣтния дворецъ на Абдулъ Азиса се запжтило непознато едно лице, прѣоблечено въ униформа на французки матросъ. Това било „пълномощникътъ“ на комитета, който идèлъ да поднесе знаменития мемоаръ. Упражнениятъ чрѣзъ дългогодишна хайдушка и куриерска практика Гължбъ успѣлъ да подлъже султановитѣ тѣлопазители — вмъкналъ се вжтрѣ въ двореца, мѣтналъ мемоара прѣзъ царскитѣ капии, връцналъ назадъ и безслѣдно изчезналъ[1]).

Идеитѣ на спасителния дуализмъ били посяти въ Цариградскитѣ чертози: тѣ поникнали като гжби прѣзъ мѣсецъ листопадъ. Но както всички гжби, прѣседѣли повече врѣме, така и дуалистическитѣ гжби на нашитѣ дуалисти излѣзли червиви. Абдулъ Азисъ — безъ да говоримъ за неговитѣ сановници — не рачилъ да си развали османския стомахъ съ чорба отъ червивъ армаганъ.

Пѣсеньта на първия „Таенъ Български Централенъ Комитетъ“ минала тихо, като прѣзъ пустиня.

V.

Животътъ на този „таенъ комитетъ“ нѣкои желаятъ да свържатъ съ името на Раковски, пъкъ като рѣчи, загнѣзди се въ историческата ни литература мнѣнието, че Раковски е билъ не само душата на тоя комитетъ, но и авторъ на мемоара. Дѣйствително, Котленскиятъ хайдутинъ е билъ замѣсенъ въ дѣлата на тоя комитетъ до толкова, доколкото въ началото на неговото основаване давалъ е надежда за по-друга политика. Раковски билъ солидаренъ или намѣсенъ, все едно, въ тайния комитетъ до толкова, доколкото и докогато е билъ намѣсенъ и въ дѣлата на Добродѣтелната Дружина — значи никакъ! Но да се твърди, че Раковски е авторъ, дори инспираторъ на знаменития мемоаръ — това намъ се вижда смѣло. Читателитѣ сж запознати вече съ идеитѣ и съ езика на знаменитото дѣло. Онѣзи, които познаватъ идеитѣ и езикътъ на Раковски по собственнитѣ му писания, ще се съгласятъ съ насъ, че дори да би билъ се повлиялъ комитетътъ на старитѣ отъ Раковски, публицистътъ-хайдукъ пакъ не е могълъ да сложи подписътъ си подъ неговото творение. Въ епохата, която създаде този мемоаръ, Раковски бѣше скаранъ съ старитѣ, тръгналъ вече бѣ стжпка по стжпка къмъ по-съзнателна, по-организирана революция. Прѣзъ 1860. година у Раковски се забѣлѣжва една малка наклонность къмъ опуртюнизмъ. „Прѣдприятое отъ султана Махмуда ново законоустановление въ Турско — пише Раковски — кое сынъ му наслѣдникъ султанъ Абдулъ Меджидъ въ 1839. год. подъ имянемъ Танзиматъ обнародува въ Гюлханескы палатъ... дади съвсѣмъ другы духъ всѣмъ подданикъмъ Турции, а най вече Българъмъ, кои въ томъ вѣкы глѣдахж спасение си и приготвяхж ся да дѣйствувжть за права си, коихъ тии имжть за независимо священство и пр.“ [1]).

---

[1]) Гължбъ Войвода е свършилъ печално. Прѣзъ окт. 1867. год. втори пжть влѣзналъ въ Цариградъ. За това знаялъ Сапуновъ (Св. Миларовъ); тоя прѣдварително обадилъ на чиновникътъ въ черния кабинетъ — Арнаудовъ, който, колкото за очи, заповѣдалъ на полицията да отведе въ метерхането, както Гължбъ, така и Сапуновъ. При слизането си на Топхането отъ фр. параходъ Минерва, Сапуновъ се приближилъ до таинствения човѣкъ, който внесълъ мемоара въ султановитѣ палати, а слѣдъ това вече Арнаудовата полиция изпълнила заповѣдьта на българинътъ—туркофилъ. Прѣзъ нощьта устроили Миларову да избѣга, а Гължбъ, слѣдъ дълги мжчения, хвърлили въ Мердинската крѣпость на вѣчно заточение.—Сапуновъ извършилъ това прѣдателство срѣщу нѣкаква стипендия.

Но събитията много по-рано обърнаха погледа на Раковски пакъ къмъ хладното оржжие, което той държа въ ржцѣтѣ си, докато издъхна...

„Ахъ! дѣ сж сега родолюбиви българы, да ся рѣшжтъ да мржть и да освободятъ бѣднаго си народа отъ монголскаго тиранства! Едно юначно въ Старж-

---

[1]) Вж. и стр. 49. на настоящата книга.

Планинѫ движение всичко можи да уничтожи. Тамъ; Тамъ! нашѫ свобода ще сѫ основе!“[1]

Това казва прѣдшественникътъ на Ботйовъ Левски въ едно писмо отъ 12. май 1861. година.

Слѣдната година (1862.) той води знаменитата Бѣлградска легия отъ български доброволци противъ султанскитѣ пълчища, въ помощь на Сърбия. Но подиръ измамата на българитѣ отъ страна на Сърбия, Раковски не губи пакъ куражъ: на 1. августъ (1862.) той издава една Прокламация къмъ Българския народъ въ която четемъ: „... Ставайте, братья, на орѫжие мало и голѣмо за нашѫ тѫ милѫ свободѫ и независимость! Турското царство вѣкы пропадва...“[2]

Въ сѫщето това врѣме той пише уставътъ на редовнитѣ горски чети, които трѣбва да запъплятъ изъ Балкана, кѫдѣто „ще се основе нашата свобода“.

Жертва на едно заблуждение бѣше Раковски прѣзъ цѣлата си хайдушка дѣятелность, и това е неговата вѣра въ гражданската дѣеспособность на „нашитѣ богати първенци“ —, вѣрата му, че тѣ, както „народа“, въ еднаква степень сѫ заинтересувани отъ рѣшението на всѣки политически и културенъ въпросъ. Той знае, че такъвъ елементаренъ въпросъ, като черковния, все пакъ таможе да се рѣши безъ „демонстрация“. Но за такава рискована работа, пише той на 1. мартъ 1862. година „не зная наши дали щѫтъ ся съгласи; защото май не имъ се ще такова нѣщо. Тукъ рѣчь ми е за наши богати и първенци. Колкото за народа, азъ имамъ твърдѣ добри извѣстия, че той въ каквото положение е дошьлъ на всичко ще склони“[3].

---

[1] Ч. Поповъ, Чърти отъ живота на Савва С. Раковски, Русе 1891. стр. 122.

[2] Пакъ тамъ, стр. 132—133.

[3] Пакъ тамъ, стр. 104.

Вѣрата въ „народа“ и вѣрата въ „първенцитѣ“ не значеше вѣра въ дуализма на старитѣ, една политическа утопия, на която Раковски противопоставяше редовнитѣ горски чети! Раковски, въпрѣки грѣшкитѣ на неговата практика, прѣдпочиташе да рѣшава въпроситѣ въ Балкана, отколкото да разредява идеитѣ съ вода . . .

Но, както вече сме казали, тъкмо на пжть самъ да застане въ първитѣ редове на една народна революция, организирана по типътъ на всички съврѣменни политически движения, Раковски заболѣ и умрѣ.[1])

---

[1]) Раздрънкалъ се бѣше единъ жалъкъ остатъкъ отъ оная епоха, както по въпросътъ за мемоара, така и по дѣятелностьта на Раковски. Авторътъ на тие редове имá случай да се убѣди при обиколката си изъ Ромжния, че така нарѣченитѣ „стари“, които доживѣха до новитѣ врѣмена, още не сж забравили да мразятъ младитѣ, революционеритѣ отъ 60-тѣ и 70-тѣ години. За Ботйова единъ се изравяваше така: „амбициранъ хаймана. Всички ние за него бѣхме чорбаджийски мекерета“. Този господинъ и днесъ е чорбаджия въ ромжнската столица. — Сжщиятъ дертъ показва и П. Кисимовъ къмъ Раковски. Въ едно писмо, съ дата 12 февр. 1893. година, ето каква клѣвета е адресиралъ по името на българския хайдутинъ: „Раковски като видѣ печатанитѣ актове на комитета, озова се тукъ, въ Букурещъ, да го търси и да му стане глава. Той считаше за своя привилегия всѣко народно прѣдприятие и прѣдъ неговитѣ очи бѣше прѣстжпление и прѣдателство, ако мимо него се върши нѣщо подобно отъ другиго. А пъкъ разнитѣ елементи като него, и разни воеводи и хжшове бѣше твърдѣ рано още да приемаме и углашаваме въ дѣлата на комитета“. Ако тѣзи думи сж искренни, както и заявата на сжщия Кисимовъ, че „идеята и първоначалното начертание“ на мемоара била лична негова (вж. Ст. Заимовъ, Миналото, етюди върху запискитѣ на З. Стояновъ, стр. 204, 205) — читательтъ съ право би казалъ: халалъ да му е тая менументална глупость. Съ това признание пада и най-ранното твърдѣние (вж. Ч. Поповъ, Чърти и пр. стр. 136), че Раковски лично е пратилъ Гължбъ Войвода въ Ц-дъ съ прословутия мемоаръ.

Неговата смърть съвпадна съ по-нови социални явления и съ по-голѣма зрѣлость на обществено-економическата срѣда, които не докоснаха мисъльта му.

1867. година раздѣля двѣ генерации, една отъ които повече обичаше принципитѣ на свободата, безъ да знае какъ да организира нейнитѣ борци и кѫдѣ да насочи своята агитация, другата съедини къмъ любовьта си умението на своята бунтарска практика и тая на миналото, за да я извоюва.

Дуализмътъ на старитѣ остана единъ красивъ епизодъ въ историята на българската революция, съ единствена заслуга, че повъзпрѣ вниманието на маситѣ отъ по-прѣкото рѣшение на нашия политически въпросъ.¹)

---

¹) Доста нѣщо къмъ характеристиката на тоя таенъ български централенъ комитетъ принася и слѣдния фактъ: когато прѣзъ 1868. мина четата на Хаджи Димитъръ прѣзъ Дунава за Балкана, той (комитетътъ) излѣзе въ в. Народность и протестира „въ името на българския народъ“, че тази чета нѣмала „нищо общо съ народа“. Комитетътъ, като наситенъ съ чисто чорбаджийски идеи, искалъ да бѫде послѣдователенъ на класификацията си за „прѣдатели и неприятели“ на империята: комитетътъ съ своитѣ хора бѣше къмъ страната на „приятелитѣ“, а Бузлуджанскитѣ герои къмъ тая на „прѣдателитѣ“. . .

ГЛАВА ВТОРА.

Революционното движение въ България и Христо Ботйовъ.

Продължение: — Новитѣ класи и новата революционна генерация. — Основатели и философи. — Дяконътъ. — Л. Каравеловъ и в. Свобода. — Първиятъ революционенъ комитетъ и неговитѣ статути. — Еволюционисти и бунтовници. — Организационни и обществении идеи внесени въ революцията. — Близкитѣ разногласия. — Републиканци-социалисти и радикали-демократи. — Изгледи.

I.

Къмъ 1866 — 68. слѣдъ майския подвигъ на „старитѣ“, силно движение се забѣлѣжва между масата, между оанзи часть отъ народа, която се намираше изъ кръстопжтищата на новата цивилизация. Панагюрище, Карлово, Габрово и останалитѣ голѣми градове, за онова врѣме, както и обикалящитѣ ги села, не можеха повече да понесатъ терорътъ отъ една анархия, за началото на която никой нищо не помнеше, но и краятъ на която никой не можеше да види. При това, въ царуването на Абдулъ Азиса, по единъ отъ никого неугажданъ начинъ, се създадоха двѣ по-рѣшителни революционни сили, пролетариятътъ и младата либерална търговско-индустриална класа, които изнесоха на плещитѣ си новата организация, подпомогната отъ старитѣ народни движения. Къмъ края на 1868 — 69. година се завършваше курсътъ на либералната турска политика, съ едно кико отгорѣ — пълна стагнация въ економическия животъ. Пияцата замрѣ, търговцитѣ взеха да фалиратъ, работническата класа мрѣше отъ гладъ поради това, че не намираше нийдѣ никаква работа; рентиеритѣ сжщо се рутинираха, защото не можеха да получатъ злато срѣщу купонитѣ, които оставаха въ ржцѣтѣ имъ бѣла книга.[1] Цѣлата държава бѣше увиснала надъ една пропасть: чиновницитѣ, не получили заплата дълги мѣсеци, се вълнуваха, войската сжщо. Държавнитѣ мжже, слисани, се двоумѣха, кой пжть да уловятъ, за да излѣзатъ отъ затруднение. Самъ Абдулъ Азисъ, обхванатъ отъ тая стагнация, свърши съ лудость. Очевидно бѣше, че Турция се разлага, върви къмъ провала. Въ такова положение, всички притиснати елементи, чужди за традициитѣ на старото владѣюще племе, бързаха да се откжснатъ, да заживѣятъ самостоятелно. Херцеговина дигаше оржжието, нейнитѣ войводи се разшаваха изъ горитѣ и градоветѣ. Турция бѣше смутена, Европа, всѣкога акушерка на азиятската империя — наточи зжби. Турскиятъ либерализмъ на „младотурцитѣ" изпъкна на сцената.

Но бѣше късно.

На сцената се явиха естественнитѣ носители на националнитѣ задачи, бѣше се явила вече новата революционна генерация, възпитана въ други начала, отколкото старата генерация, и на по-развита почва; тая генерация се вглъби въ историческото минало на народа, откри здравитѣ елементи въ неговия животъ дофтасали днесъ или създадени отново — като обърна погледи къмъ най-надежнитѣ сили на революцията — пропадналитѣ вече дребни собственници, работническата класа и оние по-демократични слоеве отъ населението, които виждаха въ политическата промѣна гаранция за своето социално възраждане. Тѣзи два обществени обекта образуваха живата срѣда, върху която оперираше мисъльта, словото на Каравеловъ, Левски и Христо Ботйовъ. Слѣдъ Котель —, Гиопца роди три сили за България, трима дѣйци, които бѣха умътъ, сърдцето, ржцѣтѣ и краката на Българската революция —: Дяконътъ, синътъ на единъ Копривщенски абаджия и синътъ на Калоферския даскалъ. Намъ ни се чини, че това явление не е случайно. Да би спадало въ рамкитѣ на тая книга да хвърлимъ нѣкаква свѣтлина относно мѣстото, срѣдата и историческото врѣме, кждѣто сж се появили първитѣ български литератори, поети и публицисти, ние щѣхме да прокараме мисъльта, че извънъ областьта — по-широка или по-стѣснена, това би било за насъ една третостепенна проблема — извънъ областьта, извънъ географическитѣ граници на дадена обществено-економическа структура, не е мислимо да се появи интелектъ, който да въплъти историческитѣ идеали на епохата, не може да се отгледа сърдце, което да тупти еднакво съ пулса на врѣмето, и душа, въ която душата народна да се оглежда. Да би влизало въ задачитѣ ни сега да третираме специалната проблема за произходътъ и развоя на идеитѣ въ България, да анализираме тѣхното съдържание и социална стойность, все пакъ въ края на всѣка смѣтка ще трѣбва да потърсимъ тѣхното начало въ обективнитѣ условия, въ дадена обективна обществено-политическа срѣда; бихме рекли, че срѣда, изъ която има по-голѣмъ пъплежъ, повече ступанска енергия и по-голѣмъ нáгонъ да се доближи дадена жизнеспособна класа до невѣдомитѣ нѣща на единъ другъ животъ — ще създаде силни личности, значителни таланти, остри умове, които отъ фактитѣ ще създаватъ идеи, а отъ идеитѣ ще правятъ знаме за борба.

---

[1] Ср. D. Georgiadès, La Turquie actuelle, стр. 59; E. Morel, La Turquie, etc. стр. 114, 115; Destriches, Confidences sur la Turquie, Paris и др.

Историята е прѣдъ насъ.

Котленската околность, въ края на робството значително развита економически, но не тъй първоначално капитализирана, както днесъ ни учи това понятие — създаде Раковски, който изнесе въ живота, въ литературата — по гори и по балкани —, въ чужбина и въ изгнание, героизмътъ на Котленскитѣ традиции, духътъ на първобитния периодъ въ нашето историческо и социално развитие.

Котель и старитѣ градове, съ тѣхнитѣ стари условия, родиха Раковски и старитѣ хайдути.

Гиопца отгледа тримата прѣдставители на българската революция, нейнитѣ основатели, и нейнитѣ философи. Безъ наличностьта на условията въ Срѣднегорската котловина ние нѣмаше да имаме тритѣ най-крупни имена въ новата ни история.

II.

Ако търсимъ наченкитѣ на революционната пропаганда въ България, безъ всѣко съмнѣние, трѣбва да ги отнесемъ къмъ началото на апостолската дѣятелность на Дяконътъ. Прѣкаралъ близу десетина години изъ Балканитѣ, и между народа, събралъ опитътъ на своитѣ миткания изъ Сърбия и Ромжния, съ Панайотъ и нѣкои други войводи изъ българскитѣ гори; срѣщналъ се на нѣколко пжти лице срѣщу лице съ разклатенитѣ подпори на османския деспотизмъ —, и вглъбилъ се, най-сетнѣ, въ своя животъ и въ условията, създали българския политически въпросъ, Левски се бѣше убѣдилъ, че на движението трѣбва да се даде организация, безъ която е немислимъ никакъвъ успѣхъ. Сърбия, която бѣше почти свободна или на пжть да закрѣпи хубавѣ своята политическа самостоятелность, се стремѣше да създаде повече сили противъ цариградския душманинъ, вжтрѣ, у себе си, отъ една страна, и отъ друга — да използува силитѣ на всѣки чужденецъ, който наивно би пожелалъ да ѝ прѣдложи услуги. Ромжния сжщо така бѣше станала самостоятелна, пакъ чрѣзъ собственна организирана сила. Дяконътъ, който е запознатъ съ практическото рѣшение на Балканската проблема, който не остана надирѣ и отъ научното движение на своето врѣме, когото общи политически въпроси вълнуватъ толкова, колкото и рѣшението на българския въпросъ, който чу нѣколко лекции върху принципитѣ на международната наука и узна да поставя рѣшението на всѣки въпросъ при дадена конкретна историческа обстановка —, дойде до съзнанието, че се има нужда отъ вжтрѣшна голѣма организация на непосрѣдственно заинтересуванитѣ общественни елементи — оние, които, както му показа Ботйовъ, слѣдъ една кървава революция, ще изгубятъ своето робство, за да обършатъ сълзитѣ на цѣлъ потжпканъ народъ. Съ това съзнание за значението на българската революция тръгна Дяконътъ да проповѣдва бунтъ, свобода, разрушение на държавата.

Но проповѣдьта на Левски бѣше заразена съ още отъ една идея, която нѣкои днешни българи квалифициратъ за утопична, като фантазия[1]. Тази идея бѣше идеята за Балканска република и за „съзиждането една държава много трайна по новото зидание“[2]. — Ние искаме да живѣемъ почетно и свободно, пишеше въ писмата си и проповѣдваше съ словата си Левски: ние съ всичката си сила ще викаме къмъ човѣчеството и къмъ свободата; ние ще искаме пълна свобода и ще си основемъ свята и чиста република. Врѣме е съ единъ трудъ да спечелимъ онова, което сж търсили и търсятъ братия французи, т. е. Млада Франция, Млада Русия и пр. Той — Левски — позволява братъ брата да убие, баща — синътъ, но святитѣ начала на свободата и републиката отъ отвлѣчени начала да се прѣвърнатъ въ жива дѣйствителность. Намѣсто сълзи, сега лѣемъ куршуми и надеждата ни е въ нашитѣ мишци[1].

---

[1] Вж. Д. Т. Страшимировъ, Документи по политическото възраждане, т. I. стр. 94.

[2] Думи на В. Левски (вж. Документи по политическото възраждане, I. стр. 82).

Въ първия уставопроектъ, по който се възпита голѣма часть отъ революционната генерация, написанъ съ собственната ржка на Дяконътъ, неговитѣ идеи, засѣгнати отъ идеитѣ на Ботйова, сж облечени, каторѣчи, въ формата на законъ. Въ знаменитата „Наредба на работницитѣ за освобождението на българския народъ“, въ главата „Подбуда и цѣль“, четемъ кои сж причинитѣ и коя е цѣльта на българската революция: „подбуда: тиранството, безчеловѣщината и самата държавна система на Турското правителство на Балканскиятъ п-въ; цѣль: съ една обща революция да се направи коренно прѣобразование на сегашната държавна деспото-тиранска система и да се замѣни съ демократическа рупублика [Народно управление] на сжщето това мѣсто, което сж нашитѣ прадѣди съ силата на оржжието и съ своята свята кръвь откупили, въ която днесъ безчеловѣчно бѣснѣятъ турски кесаджии и еничери, и въ което владѣй правото на силата, да се подигне храмъ на истината и правата свобода, и турскиятъ чорбаджилъкъ да даде мѣсто на съгласието, братството и съврѣменното равенство между всичкитѣ народности — българи, турци, евреи и пр.“[2].

Вижда се, че Дяконътъ не пъпля изъ повръхностьта на явленията, не играе съ общи думи: свобода, робство, тиранство, а се вглъбява въ основитѣ на съврѣменната държава, въ самата система „гнила и беззаконна“, като майка на злинитѣ, съ прѣмахването на която ще се тури край на робството [1]). Дяконътъ е отишелъ и по-далече: една свобода при нова държавна „система“ ще да е нетрайна, ако бжде „иззидана“ не по „новото зидание“, т. е. ако е иззидана върху неравенството. Затова, той дава еднакви права на всички граждани, на всички народности и племена въ демократическата република, сложена върху единъ общъ законъ, съставенъ по вишегласие отъ всичкитѣ народности [2]).

---

[1] Документи, I. стр. 82—83, 90.

[2] Документи, I. стр. 88 — За всичко това вж. още „23 писма и бѣлѣжки на В. Левски“ печатани въ Мсб. кн. 16—17. стр. 759, 770.

Републиката бѣше идеалътъ на Левски (Дяконътъ) и само при нея, допускаше той, както и Ботйовъ, ще се развиятъ благороднатѣ способности на населяющитѣ я народи.

III.

Възпитанъ повече въ традициитѣ на сръбския радикализмъ, Любенъ Каравеловъ до извѣстна степень е наклоненъ да се отчужди отъ крайнитѣ теории за демократическата република. Още на 1. януари 1869. година изъ Пещенската тъмница, кждѣто бѣ хвърленъ поради турски и сръбски коварства, Каравеловъ пише статия „Мои Братя“, помѣстена въ бр. 16. отъ 1869. година на в. „Народность“, въ която четемъ слѣднето: „болгаре, сржбе, ромуне и гржци трѣба въ сегашно време да подадатъ единъ другиму братска ржка и съ общите си сили да откупать отечеството си, ако иска сѣки изъ тѣхъ да достигне свойта слобода. Тие четири народи тржсатъ слобода, желаятъ спасение а иматъ едины обще врагове, и ако са каратъ между себе си, то по магатъ на своитѣ душмане. Нашата вражда противъ Гржците трѣба сега за сега да са остави на стжрна... Ние желаемъ пжлна слобода и затова нещемъ да ни са покорява и да ни робува други, така сжщо нещемъ и ние да се покоряваме и робуваме другому... Погледайте на Швейцария и Америка и вие ще видите, че счастие то човѣческое са заключава не на скиптеръ и тронъ, не на корона и монархия, а на чиста човѣческа слобода. А има ли посчастливъ народъ отъ Американци-те и Швейцарци-те? Азъ отговарямъ: „нема...“ И така, мои братия Бжлгаре и Сржбе, Ромуне и Гржци подайте ржка іединъ други му...“

---

[1]) Документи, I. стр. 82.

[2]) Документи, I. стр. 88.

Малко слѣдъ това, Каравеловъ излѣзе съ „Свобода“, появата на който вѣстникъ е свързана съ дѣятелностьта на Левски и съ пропадането на дуалистическата политика. Дуалиститѣ и цариградското правителство бѣха вече изпаднали въ противорѣчие съ дѣйствителностьта; нито политиката имъ, нито координиранитѣ имъ дѣйствия, които се срѣщаха въ желанието да се запази цѣлостьта на една гнила държава, каквато бѣше османската, не обѣщаваха ширина за економическото развитие и за лична свобода. Когато Каравеловъ набѣлѣжи горнитѣ идеи въ своя апелъ личностьта бѣше отдавна съзнала необходимостьта отъ повече политически рахатлъкъ — ако бихме могли така да кажемъ. Тая нужда можеше да се покрие само съ „пълна“ и „съвършенна“ свобода. Ето защо, пишеше Каравеловъ, „ние искаме всичко или нищо, ние искаме пълна свобода“.[1] „Всичкитѣ народи въ Европа се намиратъ днесъ въ движение, всѣко племе иска да върви напрѣдъ, всѣка народность иска да живѣе самостоятелно, всѣки човѣкъ желае да се управлява по своята воля, да се ржководи въ живота си свободно съ своитѣ лични и общественни потрѣбности и не иска да му сѣдятъ на вратътъ отдѣлни личности, да го управляватъ по своя произволъ и да ядатъ на готово неговиятъ потъ и кръвь".[1]

---

[1] в. Свобода, 1869. г. бр. 48. стр. 378.

Три години слѣдъ като набѣлѣжи горнитѣ мисли, Каравеловъ пакъ се повърна на мисъльта си, изказана въ апелътъ, като обяви крайната „свобода" за панацея противъ всѣка обществена злина: „само крайната свобода (като въ Америка и Швейцария), е въ състояние да унищожи историческитѣ, националнитѣ и племеннитѣ отличия".[2] Въ тая епоха, Каравеловъ бѣше craналъ водитель на емиграцията, умътъ на революцията. Заедно съ Дяконътъ, тѣ бѣха дали първитѣ форми на организацията, въ която еднакво, при равни условия, се прилагаха идеитѣ на Левски и тие на Букурешкия доктринеръ. Въ Сѣверо-Източна Ромѫния Ботйовъ, въ Букурещъ Каравеловъ, а въ България Дяконътъ — тримата въ едно и сѫщо врѣме успѣха да прикрѣпятъ къмъ колелото на революцията масата, като изолираха съвсѣмъ еволюциониститѣ.

Нека кажемъ тука за обща връзка на обстоятелствата, че послѣднето това движение — еволюционистическото, прѣзъ 60-тѣ години бѣше извънредно силно и завличаше по себе си „народа". Еволюциониститѣ очакваха да стане политическото освобождение по пѫтя на „мирния прогресъ" и, както видѣхме като обрисувахме проповѣдьта на дуалиститѣ—въ интереситѣ на държавната цѣлость. Едничкото срѣдство затова бѣше—разпространението на просвѣта, наука, между „народа". Въ философията на еволюциониститѣ, която бѣше философия и на дуалиститѣ, прогресътъ се извършва „мирно", безъ всѣкакви сътресения—, безъ които и българския народъ ще осъмне при по-друга сѫдба. Като имаха на страната си разрѣшението на „черковния въпросъ“, едностранчиво схващанъ отъ тѣхъ, еволюциониститѣ провъзгласиха просвѣщението за срѣдство и цѣль въ дѣятелностьта на българитѣ. Цѣло кржжило отъ мирни дѣйци, начело съ нѣкои мародери на българския прогресъ въ свободна България, се опълчи противъ революционното дѣйствие, като пакосно за бждницата на „народа“. „Оржжия, оржжия, извѣстява ни се, че викали пламенно нѣкждѣ распалени патриоти, на които милото отечество се намѣрвало въ критическо положение. „Книги, книги“ викатъ и трѣбва да викатъ отъ всѣка страна на отечеството ни любителитѣ на просвѣщението ни. Сладъкъ гласъ и утѣшителенъ за единъ народъ, който си върши тъй тихо и тъй законно общественното си възраждане чрѣзъ науката“ (сп. Читалище, 1870 година). Периодическо списание (год. I.), което се издаваше отъ друга гранка на сжщето просвѣтително дърво, даде по-голѣмо съдържание на горнитѣ идеи, подзе по-яко еволюционистическата проповѣдь: „Това всеобщо залягане на европейскитѣ народи къмъ науката, особенно въ нашето столѣтие — писá Псп. — отрази се благоприятно и на българскиятъ народъ. Благотворнитѣ зари на науката имаха своето дѣйствие и на насъ — българитѣ, които, ако и полека, но толкова по-вѣрно тръгваме вече въ пжтя на истинната цивилизация и напрѣдъкъ... Това отъ една страна, и отъ друга — справедливото и честито разрѣшение на черковния ни въпросъ сж едни отъ най-утѣшителнитѣ явления въ сегашното възраждане на българския народъ, и тие явления даватъ ни едно най-положително ржкоемство да имаме пълна надежда и увѣрение, че ще можемъ да стигнемъ до една такава своя еманципация народна и гражданственна, въ каквато иска да ни види и самия ни Господарь (Султанътъ на правовѣрнитѣ и на гяуритѣ, р.) заедно съ другитѣ народи въ пространната си държава“.

---

[1] в. Свобода, бр. 40. стр. 313.

[2] в. Независимость, 1873. г. бр. 47. стр. 362—363.

Тъй смѣли бѣха еволюциониститѣ, тъй дръзко се обявиха тѣ противъ революционеритѣ, защото бѣха подъ закрила. „Нещемъ пламъци отъ суха слама, които слѣдъ единъ часъ да изгаснятъ веднажъ за всѣгда; обичаме, напротивъ, да подклаждаме тихиятъ огънь, който има нѣкоя трайность“.[1])

Очевидно, еволюциониститѣ излизаха съ открити карти и не скриваха враждата си противъ „викътъ“ на „пламеннитѣ патриоти“, които си правятъ удоволствие да играятъ на „слама“, вмѣсто съ „тихъ огънь“.

Но сжщо така очевидно бѣ, че мирното разрѣшение на българския политически въпросъ, проповѣдвано отъ еволюциониститѣ, вървѣше тъкмо по желанието на богатата класа, на чорбаджиитѣ, които, както казахме, не губѣха нищо подъ широкото дърво на султанизма. Животътъ на всѣка осигурена обществена класа рѣшително отрицава революцията. Умътъ на такава класа е въ слабость да разбере, че прогресътъ, надъ който тя сладко почива, се извършва всѣкиминутно съ кризи и че всѣка еволюция е ричагъ за бждаща революция; че онова, което е било вчера, днесъ не е, че даже въ природното царство ние не познаваме постоянни форми, освѣнъ прѣходни — плодъ на еволюция и на революция. Като гранка отъ чорбаджийската класа, еволюциониститѣ бѣха убѣдени въ врѣдностьта отъ революцията, затова и́ се противопоставиха.

Борбата бѣше неизбѣжна; революционеритѣ взеха мѣрки: тѣ вписаха въ програмата на българския революционенъ комитетъ отъ 1. августъ 1870. година нѣколко реда, които подпалиха още повече огъньтъ и накараха еволюциониститѣ да излѣзатъ изъ кожата си: „ние причисляваме нашитѣ чорбаджии въ числото на нашитѣ врагове и ще да ги прѣслѣдваме на сѣкждѣ и всѣкога.“ [2])

---

[1]) в. Вѣкъ, 1874. година.

[2]) в. Свобода, 1870. бр. 46. отъ 14. окт.

„Чорбаджии“ сѫ не само оние, които притежаватъ лично грамадни богатства и сѫ станали съдружници съ султана; чорбаджии сѫ всички, които не мислятъ като революционеритѣ, които сподѣлятъ идеитѣ на привилигированата класа.

Всички, които не сѫ съ насъ, тѣ сѫ противъ насъ.

Революционниятъ гений на Дяконътъ и на Христо Ботйовъ, напоенъ съ най-радикалнитѣ умозаключения на епохата, въздигнаха тоя принципъ въ догма. „Ако нѣкой призрѣ и отхвърли прѣдначертаната държавна система „демократическа република“ — пише Левски — и състави партии за деспотско-тираническа или конституционна система, таквизи ще се считатъ за неприятели на отечеството ни и ще се наказватъ съ смърть“[1]).

Организационнитѣ и обществени идеи, които внесоха тримата най-видни, за да не кажемъ — единственни прѣдставители на българската революция, обзеха социалното развитие на най-жизнеспособнитѣ елементи отъ народа и удариха въ сърдцето реакционитѣ по общественното си положение идеолози. На миръть бѣше противопоставенъ бунта; на полюбовното споразумѣние между силни и подчинени — революцията; на врагътъ бѣше посоченъ ножътъ, защото бѫдащето на единъ народъ стои по-горѣ отъ егоистичнитѣ интереси на едно охолно малцинство.

IV.

Ала още когато Л. Каравеловъ писа своя „апелъ“ изъ Пещенската тъмница и по-сетнѣ, когато спорѣше съ еволюциониститѣ и постулираше условията за българската демократическа република, още тогава се виждаше, че той внася единъ особенъ елементъ въ идеологията на българската революционна организация, който ще даде поводъ за бждащи разногласия. Споредъ Л. Каравеловъ, единственниятъ идеалъ, който трѣбва да прѣслѣдва българската народна революция, това е „демократическа република“, сложена върху либерални начала. За Левски демократическата република бѣше сжщо така идеалъ, но както видѣхме, съ по-друго съдържание. Любенъ Каравеловъ обаче, не отиваше по-далечъ отъ „либералнитѣ начала“ на сръбскитѣ радикали. „Въ днешнитѣ врѣмена — пише той —, когато въ Европа съ съставляватъ господарства съ по 50—70 милиона, всѣка една малка народность трѣбва или да се покори на нѣкоя чужда сила и да се откаже отъ своето историческо сжществуване, или да се съедини съ друга нѣкоя народность на най-либералнитѣ начала (както е съединението на Швейцария и Америка) и да състави съ нея отбранителна федерация“.[1] Но незакъснѣ да даде истинската боя на своята мисъль Каравеловъ въ сжщиятъ брой на Свобода, когато опрѣдѣляше условията за една трайна, щастлива и прогресивна държава: „трайна, щастлива и прогресивна държава може да бжде само тая: 1. която е съставена изъ една народность или баремъ изъ едно племе, което има еднакви права, обичаи и религия. 2. Която е съставена на либералнитѣ начала както Америка, Швейцария и Белгия“.

---

[1]) Документи, I. стр. 93. — „Прѣдателитѣ, чорбаджиитѣ, изѣдницитѣ и турскитѣ подлизурки ще да виснатъ на едно дърво съ нашитѣ неприятели, — страшно ще бѫде народното

Подъ влиянието на сръбския буржуазенъ редикализмъ, Любенъ Каравеловъ бѣше принуденъ да замѣни сложната проблема за формитѣ, въ които трѣбва да се постави новата демократическа държава, съ чисто племенна организация. Буржуазната демократическа

отмъщение... И така, вие сте свободни да изберете за себе си пжть и да вървитѣ по него, т. е. или съ назе или (и?) съ народътъ, или съ турскитѣ джеляти кръвопийци“... (Пакъ тамъ, стр. 245.; вж. още стр. 247).

[1] в. Свобода, 1869. г. бр. 42.

република, съ която свърши мисъльта на Люб. Каравеловъ, слѣдователно, прѣдполагаше племенно господство, но не равенството, което допускаше Дяконътъ. А съ този възгледъ Люб. Каравеловъ напълно отрази купнѣжитѣ на първата революционно настроена общественна класа у насъ — младатабу ржуазна генерация, която мечтаеше за класово надмощие, но не за общественно равенство.

Лѣвицата въ революционната партия изнесе други възгледи. Споредъ Христо Ботйовъ, който бѣше прѣдставитель на тая лѣвица, идеалътъ, който имаше да реализира народната революция пакъ бѣше демократическата република. Ала у него тая република бѣше основана не на либерални начала, които сж една амалгама отъ общи понятия, а върху принципитѣ на най-новата наука — социализмътъ, който бѣ дигналъ знамето на социалната република. Видѣхте въ първата часть, че българскиятъ поетъ цѣнеше доста много запазенитѣ институти у нашия народъ; той сжщо така скжпеше неговитѣ здрави сили и ги викаше да се наредятъ подъ едно знаме въ борбата за социално равенство. „Ако не видимъ смѣткитѣ си съ своитѣ цариградски тиране, ако не изринемъ враговетѣ си изъ своята земя и ако не наредимъ своя животъ по принципитѣ на най-новата наука за свободата, то ние сме изгубенъ народъ.“ Но, „както нашата революционна партия, така и всичкия български народъ (освѣнъ неговитѣ прѣдатели и изѣдници) се е убѣдилъ, че онзи, който по своето положение е врагъ даже и на онзи ничтоженъ либерализмъ, съ който така нареченитѣ прогресисти вървятъ подиръ развитието на общечовѣшката свобода, че може да бжде доброжелатель на тогова, който мисли да турне своя животъ на широкитѣ основи на тая свобода и който не желае да бжде слуга или робъ нито на чужди, нито не свой нѣкои притѣснители“.

Като издигаше цѣлата си философия върху нуждитѣ на „сиромащьта“, върху прѣмахване неравенството въ положенията, което създава всички конфликти, Христо Ботйовъ дойде да обяви, че „само разумниятъ и братски съюзъ между народитѣ е въ състояние да унищожи теглилата, сиромашията и паразититѣ на човѣшкия родъ, и само тоя съюзъ е въ състояние да въдвори истинна свобода, братство, равенство и щастие на земното кълбо“.

Срѣщу племенната — ако щете съсловна демократическа република на радикалътъ Любенъ Каравеловъ, комунистътъ Ботйовъ издигаше социалната република безъ слаби и силни, безъ класи и роби безъ социална мизерия и безъ морални катастрофи. .

V.

Самото съпоставяне на тие двѣ различни по сжщностьта си революционни мисли, показало би ни, че рано или късно тѣ ще свършатъ съ раздоръ. Какво би могло да се прѣдвиди? Една елементарна истина, защото е фактъ, остана на лице, а тя е, че като слѣдеше логическото развитие на своята мисъль, Любенъ Каравеловъ посѣгна къмъ чуждо съдѣйствие — къмъ Сърбия, защото неговото племенно гледище не му позволи да узрѣ всичкитѣ сили, съ които разполагаше българската революция. Самъ възпитанъ въ Сърбия,[1] кждѣто прѣкара дълги години въ най-интимно общение съ прѣдставителитѣ на сръбската национална политика, Л. Каравеловъ губеше постепенно вѣра въ собственнитѣ сили на своя народъ, който се дигаше по-късно отъ своя съсѣдъ, защото бѣше по-мждъръ, защото искаше да бжде по-смисленъ въ своитѣ дѣйствия.

---

[1] Л. Каравеловъ получи образованието си въ Москва, но това неще каже, че той не е ученикъ и на сръбскитѣ радикали.

Напротивъ, като слѣдеше прѣдпоставкитѣ на своята революционна логика, както и мислитѣ, които му вдъхваше новата наука за „съврѣменната“ свобода — социализмътъ, Христо Ботйовъ идеше до неизбѣжното заключение, че трѣбва да се запазятъ дѣвственни силитѣ на народа, че приятели на свободата сж оние, които губятъ веригитѣ си слѣдъ революцията, слѣдователно, ако би могла да очаква помощь българската реолюция, то тя е отъ страната на угнетенитѣ, или въ лицето на „братския съюзъ“. Когато радикалиститѣ въ българското движение гледаха съ едното око въ България, а съ другото въ Сърбия, републиканцитѣ-социалисти насочиха всичкото си внимание къмъ „народа“ и къмъ „сиромащьта“.

Тѣзи два възгледа, които до 1874. година бѣха примирени, за да се усвои една организация съ еднаква тактика, близкитѣ събития ще поставятъ въ условия на непримирима вражда, подобна на оная, която радикали и социалисти изнесоха дружно противъ еволюциониститѣ.

Радикалиститѣ стжпка по стжпка ще дйдатъ до гледището на еволюциониститѣ, тъй както тѣ послѣдовно губятъ вѣра въ цѣлесъобразностьта на самата революция.

ГЛАВА ТРЕТА.

Сждбата на движението.

Несъгласия въ вжтрѣшната организация. — Несполукитѣ на движението и разочарованията на интелигенцията. — Смъртьта на Левски. — Любенъ Каравеловъ въ 1873. година. — Той и сръбската политика. — Крачка назадъ. — Сърбоманство. — Вѣрующь по убѣждение или измѣнникъ по съзнание? — Борбата между Каравеловъ и Ботйовъ. — Христо Ботйовъ спасява движението отъ катастрофа. — Изолираностьта на Каравелова. — Неговото повѣдение отъ гледището на организационнитѣ статути. — Борбата между Каравеловъ и Ботйовъ въ българската историческа литература. — Малко споръ. — Рѣшение на въпроса.

I.

Вжтрѣшната революционна организация прѣкара единъ периодъ на засилване до 73. година. Прѣзъ 71—72. година Василъ Левски бѣше кръстосалъ вредомъ България и поръсилъ бѣ страната съ искритѣ на революцията. Числото на оглашенитѣ нарасна до голѣми размѣри, и вѣрата въ близката революция проникна въ всичкитѣ сърдца. Въ Ромжния или въ България — това е единъ незначителенъ въпросъ — се състави приврѣменното българско правителство съ сѣдалище въ Балкана, откждѣто чрѣзъ агенти и чрѣзъ прокламации, подканяше народътъ да се готви за близкия день. Въ края на 1872. година напряжението е още по-голѣмо. Отъ едно писмо на Л. Каравеловъ, изъ Букурещъ, съ дата 9. ноември, пратено до Дяконътъ, може да се види, докждѣ е стигало самонадеждието на революционеритѣ и най-много у Каравеловъ, който впрочемъ билъ насърдченъ и отъ хитруванията на сръбското правителство. „Брате Василе! — обръща се Каравеловъ къмъ Левски прѣзъ 72. година: по-прѣди ви писахме и подканяхме на подвигъ, но нѣкакъ си онипомъ. Сега ви обаждаме, че обстоятелствата изискватъ безъ друго куражъ въ нашата страна и подигание на революцията. Причинитѣ, които и ти можешъ да познавашъ, нѣма да ти разказваме, а обаждаме ти само, че трѣбва да вървишъ на бой, безъ да губишъ ни минута. На всичкитѣ тадѣвашни юнаци се писа, които ще да заминатъ за насрѣща. Надѣвайте се за помощь отъ С. Ч. (Сърбия и Черна гора)“.

Но съ разрастването на революционната организация, съ увеличаване броя на членоветѣ ѝ, недостатъчно още проникнали въ нейнитѣ начала, се създадоха условия за вжтрѣшенъ расколъ, за недовѣрие и споръ. По една необходимость, организацията бѣ принудена честомъ пжти да поставя на видни мѣста посрѣдственни хора, непроходими невѣжи, по просто довѣрие. Чули прѣзъ деветь баира за революция и за „златна свобода“, увлѣчени отъ своята стихийна натура и отъ ламтежътъ да добиятъ слава въ „историята“, такива лица, безъ ясно съзнание, безъ една вжтрѣшна убѣденость, ставаха или измѣнници на организацията, или пъкъ нейни несъзнателни гробари. Два противоположни елемента — единиятъ съ старитѣ хайдушки навици, вториятъ съ нови организаторски и идейни по́чини, се бѣха събрали подъ стрѣхата на организацията, и започнаха да враждуватъ. Димитъръ Общий, който съсрѣдоточи въ себе си произвола, подложи самата организация на изпитание, наивностьта на нейнитѣ хора да играятъ на довѣрие въ врѣме на революция, както и слабостьта на самото движение. Неспособенъ да разбере, че една сериозна задача иска сериозно отношение къмъ нея, че вулгарната и необмислена авантюра нѣма нищо общо дори и съ най-опаснитѣ срѣдства, които пуска въ ходъ всѣка добрѣ организирана революция—, пълномощникътъ на Берковския комитетъ ударилъ на призволъ, на глупашки дъдряния дѣто сѣдне и дѣто стане, като хвърлялъ страшни закани по адресъ на „народнитѣ врагове“. Самохвалството била най-малката слабость на Берковския апостолъ въ сравнение съ другитѣ му недостатъци. Не се минало много врѣме откакъ по чуждо поржчителство Дяконътъ го допусналъ въ организацията, Общий взелъ да я кара прѣзъ просото. Той започналъ да дѣйствува на своя глава, безъ знанието на кого и да е, безъ да се спира прѣдъ общитѣ ползи на движението. Левски прѣдвиждалъ кждѣ могатъ да заведатъ тие авантюри, и затова започналъ да го укорява. Но тука се явява недовѣрие и къмъ самия Апостолъ. Когато той говори, че на Д. Общий трѣбва да се опрѣдѣли точно работата, изъ рамкитѣ на която да не му се позволява да излиза [1]), защото неговитѣ самопроизволни дѣйствия ще доведатъ до катастрофа, една часть отъ организацията, начело съ сжщия авантюристъ, хвърля недовѣрие върху самия Апостолъ, че той тръгналъ „да си играе съ хората и да ги лъже“. [2])

Тѣзи дребни сѣмейни разправии дадоха голѣми резултати. Тѣ показаха, че колкото и да бѣше външно стѣгната организацията поради усилията на Левски, вжтрѣшно въ нея се гнѣздѣха двѣ противоположни тенденции, които ще да завършатъ рано или късно съ криза. Всичкитѣ усилия на Дяконътъ да прѣстанатъ тѣзи „празни писма“, съ които го бомбардирали прѣдъ голѣми и малки дѣйци, както и „интриганскитѣ разправии“, въ които по неволя билъ вкаранъ [3]), останали гласъ въ пустиня. На неговитѣ настоявания да се отнесе това голѣмо недоразумение прѣдъ сждътъ на организацията — опозицията стояла глуха и продължавала своята подземна работа. И тъкмо въ оня моментъ, когато отъ Букурещъ подканяха за дѣйствия рѣшителни, тъкмо когато по схващането на първитѣ хора се имало нужда отъ съгласие, отъ еднодѣйствие на всички революционни сили, авантюриститѣ, глухи прѣдъ общитѣ нужди на революцията, завършиха своето дѣло: тѣ създадоха арабаконашката катастрофа, откжснаха се фактически отъ общето движение, т. е. — туриха самото движение на горчиво изпитание.

---

[1]) „23 писма“ и пр. стр. 771. и 775.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 777.

[3]) Пакъ тамъ, стр. 775. и 778.

Въ сжщето врѣме, когато арабаконашката авантюра тури на кракъ цѣла стара Турция противъ млада България, прѣдателитѣ посочиха приготвената бѣсилка за Дяконътъ. Единъ попъ, въ когото Левски ималъ безгранично довѣрие, когото самъ искалъ да постави едва ли не на първитѣ мѣста въ движението, комуто той повѣрявалъ всичко и го прѣпоржчвалъ въ Букурещъ за лице, способно да жертвува мило и драго за дѣлото 1), кръшналъ отъ своитѣ обязаности и отишелъ при полицията.

Смъртьта на Левски прѣзъ началото на 1873. година, на която не може да се гледа като нѣщо случайно, щомъ се вземе съвокупностьта на обстоятелствата, означаваше несполука за самото движение, означаваше, може би, крахъ и за една тактика, не напълно усвоена отъ Дяконътъ, но все пакъ влѣзла въ живота на организацията мимо него, подклаждана отъ вънъ, и която довеждаше до бързи дѣйствия. Външнитѣ фактори,

---

1) „Нашъ священникъ попъ Кръстю – пише Левски на Каравеловъ — ще доде при васъ да се разберете ще може ли на вашата печатница да издава вѣстникъ, който ще бжде слободенъ за въ българско. Той щеше да отиде въ Ибраила да го издава, но азъ му казахъ по-напрѣдъ да доди да се разбере съ васъ. Човѣкъ е, който може да ви бжде полезенъ, па и вие нему…“ („23 писма“ и пр. стр. 771.).

както се вижда отъ писмото на Л. Каравеловъ, бѣха много по-нервни отъ вжтрѣшнитѣ. Освѣтявани тъй или инъкъ върху състоянието на организацията и подкоросвани отъ страна на заинтересувани държави, тѣ наблѣгаха часъ по-скоро да се дигне червеното знаме.

Вмѣсто това, дигна се слабостьта на движението, неспособностьта му да асимилира старитѣ анархически традиции, да изживѣе въ себе си несъврѣменнитѣ хайдушки похвати, съ една дума — неспособностьта му да подчини личното дѣйствие подъ волята на „народната революция“.

Интелигенцията, която сама внесе тие недостатъци въ организацията, слѣдъ смъртьта на Апостолътъ, се отчая.

Въ униние падна и редакторътъ на в. „Независимость“.

II.

Единъ революционеръ, който е способенъ да използува за движението собственнитѣ му несполуки и отъ грѣшкитѣ на личноститѣ да кове нови мисли, нови оржжия, който умѣе дори противодѣйствующитѣ фактори да тури въ услуга на своитѣ идеи, смърьта на Левски, цѣлата стагнация въ движението, слѣдъ февруари 1873. година, можеше да се схване като едно врѣменно състояние, изъ което рано-късно ще да се излѣзе, защото процесътъ на революцията се намираше въ своето начало[1].

Но въ очитѣ на Л. Каравеловъ, който никога не е хранилъ абсолютна вѣра въ революционната енергия на българския народъ и всѣкога очакваше сръбската помощь, горнитѣ събития се наложиха като нѣщо постоянно. Цѣла година прѣживѣ още Каравеловъ въ организацията, но прѣзъ всичкото това врѣме прѣстоя той въ нея, за да се завърши неговата психологическа криза, която го заведе въ партията на еволюциониститѣ.

---

[1] Вж. по-горѣ.

Отъ февруарската катастрофа нататъкъ, Каравеловъ се забори съ себе си, бореше се съ безвѣрието си, че ще дигне врѣхъ българската революция надъ противодѣйствията, слѣдъ като изгуби тя незамѣнимиятъ Дяконъ, бореше се и съ една единственна възможность: да дойде помощь отъ сръбскитѣ либерали, които още отъ 1869—71. година увѣряваха българския литераторъ въ своята „искренна прѣданность“. Но нито реалната помощь, която имаше Каравеловъ изъ вжтрѣшностьта на България за да подкарва книжната си пропаганда, нито неговото сърбоманство и моралнитѣ — нека кажемъ и лукави насърдчения на сръбскитѣ либерали, можеха да го одържатъ отъ неизбѣжния идеенъ крахъ, къмъ който той бѣше прѣдразположенъ. На 1871. година единъ отъ виднитѣ хора на унгарската секция на сръбската либерална партия, който по-послѣ, почти едновrѣменно съ ренегатството на нашия литераторъ, стана орждие на сръбския кралски дворъ, именно Светозаръ Милетичъ, отъ затвора Вацъ, пишеше Каравелову и го посвѣтяваше въ тайнитѣ работи на своята партийна политика. Писмото на сръбскиятъ либералъ, оригиналътъ на което притежаваме, е пълно съ увѣщание и съ . . . сръбска искренность[1]). Сръбската либерална партия отъ създаването ѝ и до революцията — не ни занимава послѣдния ѝ животъ —, не можеше да надскокне интереситѣ на сръбската буржуазия, за да обхване и тие на българската революция. Тя дѣйствуваше, както цѣлата сръбска държава, отъ гледището на личнитѣ си интереси, отъ интереситѣ на сръбската династия и държава. Но Каравеловъ, по

---

[1]) Ето текстътъ на това писмо:

Драги Каравелов!

Србин који вам ово писмо преда, Црногорац је, Перо Матанович, човек који је у ратовима Црне Горе и Херцеговине противу Турека, бијо увек у првоме реду, који је одушевльен за борбу ослобожденьа наших народа на истоку, који има лепога гласа у Црној Гори и Херцеговини, и готов да отпочне бој за ослобожденье, тако, да че и владе у Србији и Црној Гори прискочити морати.

Разговорите се и договорите се са ньиме. Ако будемо чекали на иницијативу влада, по свој прилици да чемо дуго чекати.

Код мене је био Ценович, и после тога Джока Влајковић, који је и на Цетину бијо. Отуда је добру наду понео. Писау ми је да пишем Брачану, но ја мислим да чете се ви болье мочи усмено с ньим договорити, него ја преко писма. Ако за добро надете, упознајте и Перу Матановича са Брачаном.

Влајкович ми пише да сте били с ньим у Београду, после ньговог доласна са Цетинња, и као да сте ви са Ценовичем у заваду дошли. Незнам шта би томе узрок бити могао.

Ценович ми је говоријо, да сад неби било згодно време и због тога, што би се држало да је Русија подпалила рат. Ја пак мислим, да се то сад неби могло држати, кад се зна да је Русија у неком, мо и неискреном пријательству са Портом. Но нека држи ко шта хоче, ми неби требало да због тога оклевамо, што че неко и неко у Европи држати да је то Руски посао. Наши непријательи увек че го тако изнашати, ма да су и уверени да није тако. То им у рагун иде. Ми не треба да се на то обзиремо ни од тога зазиремо. Русија нече смети турчину држати страну противу нашег народа. Дакле гледајте шта чете. Крајне је време.

Матанович мисли да би добро било, да ви Бугари примите једно десетак Црногораца у вашу војску, једно, да народу свеза наша очевидна буде, друго они би доста охрабреньу придонели, а ако ви хочете, нека и десетак Бугара помешају се между Црногорце и Херцеговце.

Недајте се од Србску владе за нос вучи. Као да су Ценовича умекшали, тако ми се чинило из ньеговог разговора.

Што се мене тиче, ја чу бити на мети.

Поздрзвльајучи вас остајем

Ваш искрени пријатель
Светозар Милетич.

у Вацу, у затвору 7/19. Јун. 1871.

P. S. Матанович стоји на челу Црногораца и Херцеговаца, који нече дуже да чекају и који хоче да бој отпочну.

слѣпа една вѣра въ думитѣ на тая партия, съ които тя прикриваше своята националистическа дѣятелность, игнорираше фактитѣ и се увличаше по обѣщанията. Неговото сърбоманство, произхождението на което ще отдадемъ на една искренна вѣра въ интригантитѣ-либерали, но не толкова на нѣкакви лични облаги, за които заговориха прѣзъ 80-тѣ години враговетѣ на всички български революционери,[1] — отъ една страна, и отъ друга — собственното убѣждение на Каравелова, характеристика на което дадохме по-горѣ, неизбѣжно го водѣха да скѫса съ революцията. Каравеловъ имаше слабостьта да забравя фактитѣ въ международната политика и да ги замѣстя съ кухи фрази или съ доброжелателства. По отношение на сръбскитѣ либерали, пъкъ и на сръбската държавна политика, той не се отказа отъ тая врѣдна слабость.

Какви бѣха фактитѣ? Съ какво бѣше подпомогнала сръбската държава българскитѣ революционери? Съ нищо! Българскитѣ легисти мрѣха на сръбскитѣ полета, а сръбската династия и сръбското правителство, безъ да дочака кръвьта по ранитѣ да засъхне, вмѣсто почивка за изморенитѣ, посочваше имъ затвори. Съ изключение на Панайотъ Хитовъ, който е галенъ отъ сръбското правителство, защото той бѣше повече хайдукъ отъ стария калибъръ, но не революционеръ отъ новия типъ, всички останали бунтовници сѫ прѣслѣдвани. Левски се оплаква, че сръбското правителство го хвърлило въ Зайчарския затворъ, защото е говорилъ на българскитѣ доброволци да се биятъ за своята свобода.[2] Ако се прослѣди дългата история на залъгвания отъ първитѣ възстания въ България и до 1874—75. година, ще видимъ, че въ отношенията на сръбскитѣ революционери и държавници къмъ българския въпросъ всѣкога е наддѣлявалъ интересътъ, егоистическиятъ интересъ на сръбската династия и държава. Общитѣ приказки, съ които сж залъгвани наивнитѣ българановци сж били една подла политика, едно сърболапство, което костува много жертви и на сръбския народъ. Открай врѣме сръбскитѣ държавници схващаха едностранчиво и шовинистически своята задача, и сътрудничеството на българскитѣ революционери имъ е било симпатично, додѣто свършва тѣхната държавническа програма. За тази програма, доста врѣдителна и за сръбския народъ, тѣ бѣха готови на всичко — и на прѣдателство. Спомняме си тука признанията на Талейранъ за неискренностьта на сръбската политика, за дипломатическитѣ фокуси на сръбскитѣ държавници. Днесъ тѣ сж съ България, утрѣ съ Русия противъ Турция, а у други день съ Турция противъ прогресътъ на собственната си страна. Двамата сръбски министри Вуичъ и Петрониевичъ, които покриха Сърбия съ срамъ, бѣха „шефове на интригата“. Но тази „интрига“ не напускаше и принцъ Михаилъ, който по слабоумие или по други причини бѣше турилъ сждбата си въ ржцѣтѣ на Любица — неговата майка. Любица и Михаилъ първи въведоха въ система лъжата спрѣмо българитѣ, защото сръбската династия разбра, че тя толкова по-бърже ще консолидира положението си, кол-

---

[1] Въ в. Отечество отъ 1885. г. живитѣ останки на Първия Таенъ Комитетъ се бѣха разхленчили, като доказваха съ злоба и ненавистъ, че Каравеловъ се е ползувалъ отъ сръбскитѣ фондове.

[2] Прѣзъ 1871. година Левски пишеше, да бѫдемъ прѣдпазливи къмъ сръбското правителство. „Имаме близни примѣ-

---

ри доста, дѣто сж ставали съ назе още отъ 1862. и до сега. Мнозина сж били отъ насъ бити и затваряни; и азъ — пише за себе си Дяконътъ — на 1868. бѣхъ затворенъ въ Зайчаръ въ тъмницата, защото съмъ билъ проповѣдвалъ на тамкашнитѣ българи да умиратъ за Българщината си, че имъ е Отечество. И още, че имъ съмъ показвалъ по кой начинъ да се зематъ на оржжие и какъ да прѣминатъ границата.“ (Вж. „23. Писма“ и пр., стр. 760.).

кото по-често заплашва Цариградъ съ изкуственно подклаждани възстания. Възстанието въ Видинъ, Нишъ и околноститѣ, на 1841. година, е инспирирано отъ Сърбия, отъ князь Михаилъ, или по-право отъ неговата майка.[1] Въ резултатъ, ние знаемъ какво донесе това възстание на българитѣ.

Тази политика на династическата интрига и либералска лъжа изпълня политическата история на Сърбия, като страна оставена да се люшка отъ вѣтроветѣ. Нея в. „Застава“ обобщи въ една фраза, която бѣше колкото оскърбителна за българския народъ, толкова повече трѣбваше да стрѣсне сърбоманитѣ у насъ, че тѣ трѣбва да търсятъ съюзъ съ угнетения сръбски народъ, но не съ велзевулитѣ на неговата зла урисница. Излѣзе съ ориенталска надменность този влиятеленъ листъ и право въ очитѣ на цѣлъ народъ, който имаше злощастието да иска повече свѣтлина и човѣшки обноски, излѣзе тоя листъ да каже съ цинизмъ, свойственъ само на Фенеръ, че той (българскиятъ народъ) е отреденъ да умрѣ въ робство и невѣжество: „Внемлите и разберете народи и българи, че вие не може да бѫдете свободни, не можете да сте образовани! За тие качества сѫ достойни само сърбитѣ“.[2] Дарбитѣ на сръбското племе да се стреми къмъ прогресъ никой не успоряваше и никой нѣмаше право да му ги успорява. Но съ какво бѣше заслужилъ българинътъ тая надмѣнность, когато той не видѣ отъ никого никаква полза, а бѣше далъ доказателства за своето великодушие, за своята готовность еднакво да мрѣ за своята и чужда бѫднина? Грѣшката на българскитѣ революционери и хайдути — ако тука може да се говори само за грѣшка — се състоеше въ това, че тѣ не знаѣха съ кого иматъ работа и съ кого да правятъ съюзъ. Съ сръбскитѣ хайдути — да, но съ сръбската държава и държавници — не; съ угнетената маса — да, но съ династията и нейнитѣ възможни орждия — не!

---

[1] Ср. Revue de Deux Mondes, 1869. томъ 81. стр. 373—377.; Blanqui, Voyage en Bulgarie pendant l’année 1841. Paris 1843. стр. 69—71.

[2] Вж. в. Застава, отъ 1867. г. брой 104.

За нещастие Любенъ Каравеловъ не си даваше смѣтка върху тоя въпросъ. Жертва на сръбския радикализмъ, той изпадна рѣшително въ слабость прѣдъ българската революция: той ѝ стана измѣнникъ по съзнание, както всички бивши и настоящи просвѣтители, задачата на които се ограничаваше съ благородното намѣрение да учатъ народа на азбуке, и да продължатъ днитѣ на неговото робство.

Дѣйствително, въ първия день, откакъ се завърши процесътъ на кризата у него, Каравеловъ използува едно неуспорявано отъ никого грозно безпаричие. Вѣстникъ Независимость, който е свързанъ съ неговото име и въ който бѣше ангажирана амбицията на цѣла една партия, както и тая на главниятъ му редакторъ, трѣбваше да спрѣ, но подъ единъ благовиденъ прѣдлогъ, който — видимо — прѣкриваше и цѣльта на Каравелова. „Братия българи! — обръщаше се Л. Каравеловъ къмъ своитѣ приятели и неприятели. — Въ продължението на послѣднитѣ петь години азъ се борихъ за българскитѣ интереси енергически и оставямъ публицистическото поле съ чиста съвѣсть и съ спокойно сърдце. Съ една дума, азъ заплатихъ вече своя дългъ на отечеството си. Работилъ ли съмъ добросъвѣстно, прави ли сѫ били моитѣ идеи и полезна ли е била моята програма, — това ще рѣши врѣмето и безпристрастната критика. И така, прощавайте! Азъ съмъ принуденъ отъ самитѣ обстоятелства да напусна своитѣ досегашни занятия. Моля се и на оние мои съотечественници, на които съмъ нападналъ право или косвенно въ вѣстникътъ си напраздно, да ме простятъ. Журналистиката е тежка и неблагодарна длъжность".[1]) Въ сжщия брой на „Независимость", малко по-горѣ отъ тая изповѣдь, срѣщаме такава една бѣлѣжка, адресирана до неизвѣстно лице въ Цариградъ: „И намъ ни е мжчно, но обстоятелствата ни накарватъ да напуснемъ захванатото дѣло. Вие говорите, че ние сме длъжни да се боримъ до послѣднята крайность. По нашето мнѣние, ако ние да би послушали вашитѣ съвѣти, то всѣки отъ васъ би ималъ пълно право да ни нарече Донъ Кихотъ, който се бори съ вѣтърничавитѣ воденици. Прощавайте".

Отъ гледището на революционера, отстжплението на Каравелова, пъкъ и мотивитѣ на това отстжпление, сж осждителни. Въ самото извинение прѣдъ лица, на които „неблагодарната журналистическа длъжность" го принудила да нападне, има нѣщо странно, даже загадъчно. Какви сж тие извинения, какво ще рече въ устата на реолюционеръ — напускамъ своитѣ досегашни занятия? Най-сетнѣ, какъвъ смисълъ имаха за оная епоха думитѣ: отричане да се бори до послѣдня крайность?

Тая мистерия, въ диритѣ на която Ботйовъ е влѣзълъ още когато се върна отъ Браила, нашиятъ поетъ скоро ще разгатне изцѣло. Редакцията на „Независимость" е дала и ще даде всички доказателства за своето ренегатство, за да у́зрѣ Ботйовъ въ Каравеловото лице единъ врагъ, къмъ когото ще трѣбва да приложи сжщиятъ аршинъ, който е прилагалъ и къмъ останалитѣ приятели на мирното развитие.

Ние сме въ надвечерието на една борба между два гиганта въ нашата литература.

III.

На 12. октомври 1874. спира „Независимось", на 8. декември сжщата година Ботйовъ подхваща в. Знаме. Този промеждутъкъ отъ два мѣсеца е запълненъ съ нѣколко събития, които имáха значително влияние върху отношенията на бившия редакторъ и су-редакторътъ на починалата „Независимость“. Всички знаеха, че печатницата „Свобода“ е не лична Каравелова собственность, а комитетска — организационна. Моралътъ на всѣка една революция възлага върху личноститѣ дълговетѣ, а наличностьта върху дѣлото. Но съ напускане досегашнитѣ си занятия, сир. дѣлото на революцията, Каравеловъ не мислилъ да прѣхвърли „своята“ собственнось върху своитѣ наслѣдници, по простата причина, че той се ималъ за „монополистъ“ на всичко и защото мѣсецъ слѣдъ своята изповѣдь Каравеловъ далъ доказателства за своето благоразумие —, той започналъ да издава „полезни книжки“ съ нравоучително съдържание, захваналъ да учи революционеритѣ, какъ да сѣятъ рѣпа и какъ да отглеждатъ буби. Отишелъ Каравеловъ при „старитѣ“ и образувалъ съ тѣхъ партия, върху която, по духътъ на по-рано цитирания членъ отъ „Уставътъ“, виснеше смъртна присжда! Това не би било още голѣма бѣда, ако Каравеловъ се ограничеше отъ врѣме на врѣме да пуска по една—двѣ страници, въ които да доказва ползитѣ отъ знанието. Но бившиятъ редакторъ на „Независимость“, слѣдъ като обсебилъ комитетската собственность, и съ това прѣчилъ на революцията да има свой печатенъ органъ, отнесълъ печатницата при старитѣ, пакъ захваналъ да издава и вѣстникъ Знание, който не билъ съ революционеритѣ, слѣдователно — билъ противъ революцията. Бившитѣ неприятели захванали да се коткатъ около Каравелова. Тѣ виждали въ неговото падане тържество на своитѣ принципи, правотата на които „Независимость“ най-много успоряваше. „Знание“ захваналъ да пише за занаяти, за индустриаленъ напрѣдъкъ, за пощитѣ, за ползитѣ отъ изучването на . . . нищо. Всички собственници видѣха въ лицето на Каравелова своя защитникъ. Една личность не е много нѣщо въ цѣло едно движение; но една личность е нѣщо въ една ориенталска срѣда. Каравеловъ събра около себе си неприятелитѣ на революцията, стремѣше се да упражни влиянието си и надъ ония, които по-рано мислѣха както той проповѣдваше до 12. октомври, отнесълъ бѣ цѣлата архива на комитетътъ, съ което върза ржцѣтѣ на дѣйцитѣ, задигна печатницата, съ което заключи устата на послѣднитѣ —, съ една дума — Каравеловъ даде факти, че той е комплотиралъ нѣщата. . .

---

[1]) в. Независимость, г. IV. бр. 52. стр. 44. (отъ 12. октомври 1874. година).

Една революционна организация е като една водна стихия: както стихията ломи язътъ, който запушва движението ѝ, така и революцията минува прѣзъ трупътъ даже на своитѣ приятели, ако тѣ въ моментъ на умопомрачение турятъ себе си или интереситѣ на една себична класа по-горѣ отъ цѣльта, която прѣслѣдва революцията.

Л. Каравеловъ се отдалечи. Но той се отдалечи не да пасува, а да продължи дѣятелностьта на антиреволюционеритѣ. Партизанитѣ на контра революцията разтѣха, или изглеждаше да растатъ слѣдъ ренегатството на Л. Каравеловъ. Останало безъ глава, движението рискуваше да се изгуби. Единъ пжть прѣзъ началото на 1873. революцията изгуби най-вѣрния си човѣкъ и съ това понесе първата криза; сега, въ края на 1874. когато ланшнитѣ загуби бѣха понаваксани и нѣщата бѣха тръгнали ужъ нормално, се изпрѣчваше напрѣдѣ неочаквана криза, толкова по-сериозна, че приятелитѣ ставатъ врагове!

Но нашиятъ човѣкъ, който държеше високо общественната полза и който ангажира младинитѣ си въ тая революция, нѣма да позволи комуто и да би било да си играе съ нея. Членъ вече на Централния революционенъ комитетъ, Христо Ботйовъ упражнява диктатура надъ личноститѣ и надъ единъ силенъ авторитетъ, какъвто бѣ редакторътъ на „Независимость“, за да спаси движението отъ израждане, за да запази честьта на революцията —, бждащето на България!

Този моментъ отъ живота на Ботйовъ, най-неспокоенъ, защото е свързанъ съ сждбата на цѣла епоха, е обрисуванъ напълно въ неговитѣ произведения и въ неговата кореспонденция. Въ тази епоха, въ тази борба съ Каравелова, ние виждаме да се рисува поета прѣдъ нашитѣ очи съ цѣлото величие на своя характеръ и съ всичката строгость на своята революционна мисъль. Документитѣ, подиръ горнитѣ нѣколко обстоятелства, ще говорятъ сами за себе си.

IV.

Въ едно писмо съ дата 16. мартъ 1875. което оставихме на една отъ прѣдидущитѣ страници, нашиятъ поетъ казваше, че е злѣ обиденъ отъ Каравелова, и завършваше съ тие знаменателни думи: „Азъ събирамъ сили и материалъ, и вѣрвамъ, че брошурата ми или политическата рубрика на Знаме ще направи епоха въ живота на емиграцията ни. Това не е лична умраза или жажда за отмъщение. Ако отмъщението и да е такава сжщо добродѣтель, както и благодарностьта, но азъ ще постжпя съвсѣмъ друго-яче, защото между мене и него (разбирай Л. Каравеловъ, р.) има въпроси, които не сж вече частни, а общи.“

Общитѣ въпроси, за които говори Ботйовъ и които лѣгнаха въ основата на борбата му противъ Каравеловъ, бѣха политически въпроси. Естественно, когато Каравеловъ удари на реакция, съ всичката омисъль да осуети успѣхитѣ на революционната организация; когато срѣщу партията на прогреса противопостави той партията на застоя; когато срѣщу отчаяниятъ и рѣшителенъ ударъ, който се канеше революционната партия да стовари върху бръснатата глава на „идиотинътъ отъ Долма-Бахче“, членътъ на Централниятъ комитетъ и бившъ редакторъ на „Независимость“ издигна миролюбивата пѣсень на „игиениститѣ“ — какви по-други причини могатъ да сѫществуватъ въ борбата между него и Ботйовъ, освѣнъ общи, освѣнъ дълбоко идейни, политически и тактически?

Нашиятъ човѣкъ се бѣше изказалъ още на 1871. година по въпросътъ за значението на просвѣщението. Ще си спомните, какво писалъ бѣ той въ в. Дума за училището на Златоуста и за това на Нютона. Въ 1875. година, когато се намираше въ разгарътъ на борбата противъ своя идеенъ врагъ, българскиятъ поетъ не бѣше измѣнилъ нито една запетая отъ старото си гледище. Споредъ него, при настоящето политическо положение, да проповѣдвашъ просвѣщение, ще рече да вършишъ прѣстѫпление, да учишъ хората само на четмо и писмо, значило би да поръсвашъ злото съ ливанто. Слѣдъ като бѣше нажулилъ единъ пѫть носътъ на Каравелова, Ботйовъ се повръща пакъ на въпросътъ за ползата отъ просвѣщението, взето само за себе си. — Никой нѣма да откаже — пишеше Ботйовъ, че въ продължение на нѣколко десятки години българския народъ не е прѣминалъ едно доста голѣмо разстояние въ своето нравственно и умственно състояние, но никой не може и да откаже, че неговиятъ животъ и неговото економическо състояние не сѫ днесъ още по-безотрадни и още по-плачевни, отколкото сѫ били прѣди десеть или петнадесеть години и че той не върви отъ день-на-день все по-бързо и по-бързо къмъ своето съвършенно изпадане.

Коя е причината на това?

Болестьта сама на себе си не може да бѫде причина на своето развитие и тя се не лѣкува и не спира нито съ баяния, нито съ плачове, нито съ молитви, а съ оничтожение на оние причини и обстоятелства, които сѫ я родили и които ѝ помагатъ да се развие. Ако е възможно да оничтожите или да отстраните тие причини, то организмътъ на личностьта или на народа ще влѣзе въ пѫтя на своя естественъ и нормаленъ вървежъ, а ако ли неможете, намѣсто да губите надежди, изкопайте гроба на Товия и заровете въ него това, което ви е така мило и драго. Но, прѣди всичко, попитайте каква е болестьта на нашия народъ? Кои сѫ причинитѣ на нейния прогресъ? излѣчима ли е тая болесть? коя е методата, която се рекомендува отъ здравия човѣшки разумъ?—Ето въпроситѣ, отъ които би трѣбвало да се боятъ нашитѣ литературни синигери и нашитѣ политически врабци и които би трѣбвало да се рѣшатъ колкото е възможно по-скоро. Ние казваме по-скоро, защото знаемъ, че колкото по-дълго врѣме се продължава една болесть, толкова повече тя става опасна и неизлѣчима.[1])

И прѣстѫпя българскиятъ поетъ да рѣши горнитѣ въпроси. И неговиятъ отговоръ, всѣкога кратъкъ и построенъ върху платото на нашето историческо развитие, бѣше краенъ, пламтящъ като огънь. — Поетътъ, както бѣше усвоила тая мисъль и цѣлата революционна партия, заявяваше, че тамъ дѣто нѣма политическа свобода, не може да сѫществува никакъвъ правиленъ прогресъ и образованието, както го разбираха „игиениститѣ“, служи за труфило: тамъ, дѣто на човѣкътъ сѫ вързани и рѫцѣтѣ и краката, и дѣто той не намира въ какво да употрѣби своитѣ знания и познания, образованието, което въобще служи за ричагъ на човѣшкото щастие и благосъстояние, непрѣминува прѣзъ границитѣ на една проста и безполезна грамотность, и не служи за друго нищо, освѣнъ затова, за каквото служи всѣка една мода и всѣка една раскошъ. [2])

Сѣкашъ, въ тие положения нѣма нищо частно, и въпросътъ, научно анализиранъ, за да се опровергаятъ твърдѣнията на „синигеритѣ“, които се занимаватъ съ „моди“, е досущъ отъ общъ характеръ. Той е свързанъ съ рѣшението на политическата проблема. Ботйовъ имаше способностьта да свързва проблемитѣ, които поставяше българската дѣйствителность, една съ друга, дори образователната проблема да не отдѣля отъ общия политически въпросъ въ страната, отъ рѣшението на който зависѣха всички останали културни проблеми. Нали като делегатъ (1871.) въ засѣданията на Българското Книжовно дружество той бѣше изплашилъ литературнитѣ врабци съ това, че противопостави революцията на наивната филология! „Българскиятъ народъ нѣма нужда отъ журнали и вѣстници — бѣше казалъ той на плѣсенясалитѣ мозъци —, а отъ бунтовници; по-напрѣдъ му дайте свобода на тоя народъ, че тогава му разправяйте, дѣ трѣбва да пише ъ, ь и ы-то“.

---

[1]) Съчинения, стр. 246 и 247.

[2]) Съчинения, стр. 248.

Очевидно, това гледище не търпи никакъвъ капризъ, а онзи, който би си позволилъ подобно удоволствие, трѣбва да знае, че ще срѣщне не любезна усмивка, но корава плѣсница.

V.

Нѣколко документа, които по щастлива случайность сж запазени, хвърлятъ голѣма свѣтлина върху характерътъ на борбата, която нашиятъ поетъ е водилъ противъ Каравелова. Наистина, малцина били съврѣменницитѣ, които сж разбирали идейната подкладка на тая борба. Мнозина вѣрвали, че непримиримата вражда межу двамата публицисти и писатели се дължела на съперничество за меснетъ, други слизали още по-долѣ и търсѣли причинитѣ въ cherchez la femme! Слѣднитѣ двѣ писма, които забавихме да цитираме за това мѣсто, ще допридадатъ единъ неизлишенъ плюсъ къмъ горнитѣ обстоятелства.

Първото е адресирано до И. Драсова и гласи:

„Брате Драсовъ,

Азъ закъснѣхъ да отговоря на писмото ти отъ 23. мартъ, но ти ще да ме простишъ, като прочетешъ настоящето ми. Благодаря ти за съвѣтътъ и за участието, което вземашъ въ положението ми. Вѣрвамъ въ твоята искренность, и въ твоя патриотизмъ и, надѣя се, че и ти нѣма да ми откажешъ въ тие неизбѣжни качества за единъ какъвто и да е борецъ за свободата. Слушай! прѣди три деня пристигна тука единъ момъкъ изъ Одеса подъ името Петковъ[1]), който донесе радосната вѣсть, че Стамболовъ е вече въ Одеса и че скоро ще да дойде въ Букурещъ. Псевдонимътъ Петковъ се явява при Каравеловъ, открива му намѣрението си и поисква да се види съ мене и съ Ангелова[2]). Каравеловъ ако и да бѣше ме видѣлъ вечерьта въ кафенето, казва му, че азъ съмъ вече зарязалъ вѣстника и че съмъ побѣгналъ изъ Букурещъ по причина, че ме прѣслѣдвало тукашното правителство. Два деня стои това момче у Каравелова, безъ да му дадатъ възможность да намѣри нито мене, нито Ангелова. Въ разстояние на това врѣме г-нъ Л. К. не забравилъ да ме опише съ най-чернитѣ бои и да каже, че той писалъ на всѣкѫдѣ, за да ми убие сѫществуванието (т. е. вѣстникътъ). Най-послѣ, това момче дохожда при мене и въ два часа разговоръ се разбрахме помежду си. Петковъ е изпроводенъ отъ Стамболовъ за да заеме мѣстото му като апостолъ въ България и заслужава пълно довѣрие и уважение. Той има всичкитѣ качества за пропагандистъ и ползува се съ всичкитѣ рекомендации отъ Стамболовъ. Безъ да му влизамъ въ душата, Петковъ ми открива, че той познава Каравелова и дѣлата му като политически дѣятель по-добрѣ отъ мене, че знае нашето неспоразумѣние съ него и че той е дошелъ нарочно, за да изравни тие неспоразумѣния. „Съ Каравелова ние не можемъ вече да имаме нищо общо, защото той е изгубилъ довѣрието на народътъ, казваше нашиятъ приятель. — Всѣки счита К-ва за спекулантъ и за човѣкъ, който при смъртьта си трѣбва да повтаря думитѣ на Августа: „добрѣ ли си изиграхъ ролята?“ Ние трѣбва да го оставимъ на́ мира, а ако той пожелае да ни прѣпятствува, то да го унищожимъ и нравственно и материално“. Тие думи ме накараха та показахъ твоето писмо, на което днесъ отговарямъ, и Петковъ ме задължи да ти пиша, да те поздравя отъ страната му и да ти изложа въ нѣколко думи програмата му.

---

[1]) Чети Панайотъ Семерджиевъ, комунистъ, загиналъ прѣзъ 1876. година. Получилъ образование въ Русия.

[2]) Янко Ангеловъ, слѣдвалъ въ Букурешкото висше училище и близко лице на Ботйова, — вѣроятно отъ идейния калъпъ на „Петкова“.

Той е на мнѣние да се основе тука една чисто народна печатница, въ която да се печататъ различни книжки, брошури, прокламации, за да се развие революционната литература у насъ. Около тая печатница да се основе единъ крѫгъ отъ дѣятели, до които да се изпровождатъ точни и вѣрни свѣдѣния за страданията и положението на народътъ въ политическо и економическо отношение, за да бѫде всѣка една наша дума основана на факти; да се отворятъ мѣста по крайдунавскитѣ пунктове за стоварване на орѫжие и др. такива; да се съживятъ и свържатъ частнитѣ комитети въ Ромѫния подъ нагледването на особенъ пропагандаторъ, който да ги обикаля всѣки три мѣсеца; да се изпровождатъ ту едни, ту други пропагандисти въ България въ по-голѣмо число, за да се приготвятъ по-скоро духоветѣ; да се прѣхвърлатъ отсамъ компрометиранитѣ, за да бѫдатъ готови за тукашнитѣ чети и т. н. и т. н. Главното е, че финанциалнитѣ извори сѫ вече намѣрени, стига само началото да бѫде удачно.

Въ кѫсо врѣме отсрѣщнитѣ комитети ще разполагатъ [съ] голѣми суми. Ти, брате, ще да се почудишъ на срѣдствата, които ще да се добиятъ въ едно твърдѣ кѫсо врѣме. Първиятъ добъръ знакъ ще да бѫде за това, като ти извѣстя, че съмъ получилъ 200 лири, за да изплатя печатницата и да я прѣмѣстя въ особенна кѫща. За сега чакамъ Ст-ва и единъ руско-бесарабски българинъ изъ Кишеневската гимназия. На 16. т. м. печатницата (която ще да взема) по интригитѣ на Л. К. се продава на мезатъ. Той и Адженовъ ще да конкуриратъ съ мене, но не вѣрвамъ да успѣятъ, защото продавачитѣ съчувствуватъ повечето на мене, нежели на дружеството „Полезни знания“. На 16. азъ нѣма да разполагамъ съ повече отъ 50 наполеона, земени на заемъ, защото Каравеловъ е писалъ на сѣкѫдѣ да ми не пращатъ пари. Вѣстникътъ билъ неговъ и той щѣлъ скоро да го вземе отъ мене и да го прѣдаде въ рѫцѣтѣ на другиго!! — „Мацини“ гледай да вземешъ, но заедно съ абонатитѣ. — Револверитѣ не съмъ ощеземалъ, но ще да се зематъ. Утрѣ отивамъ пакъ на Гюргево за тѣхъ. Ще да гледамъ дано взема отъ тамошния комитетъ 10 наполеона на заемъ. Ти гледай, както-както лѣтосъ да дойдешъ; срѣдства ще да се намѣрятъ. — Тукъ азъ прибрахъ пакъ хѫшоветѣ около мене. Добри души — съчувствуватъ на оживяването на емиграцията. Едно само ме бърка сега, че вѣстникътъ не може да излиза още редовно: пари нѣма, бе братко! Но отъ сега ще да се оправи. — Писа ли писма тукъ-тамъ изъ Ромѫния? Пиши, защото мене не прилича. Ще помислятъ, че интригувамъ. Пиши г-ну П. Хитову.

Новость. Рускитѣ социалисти въ Лондонъ и въ Цюрихъ ме викатъ да отида при тѣхъ, или да имъ стана комисионеръ. Тие искатъ да влѣзатъ въ сношение съ нашитѣ революционери. Прѣдлагатъ ми да се мѣнимъ съ пропагандисти, съ паспорти и др. „Мы готови помочь вамъ и нравственно и физически, т. е. и словомъ и мышцамъ", ми пише единъ мой вѣтъ съученикъ Судзиловски. Азъ му отговорихъ, че се наемамъ да имъ бѫда комисионеръ на книгитѣ, а за повече, ще да чакамъ да рѣши събранието. — По праздницитѣ ще да стане събрание въ Търново.—Пановъ е вече въ Парижъ и на свое мѣсто е оставилъ нѣкого си Паничерски. Той е добъръ момъкъ, не е слѣпъ привърженикъ на Л. Каравеловъ. Павелъ Икономовъ е вече дописенъ членъ на тукашното дружество и не се занимава вече съ политически работи. Пановъ сѣкашъ, че е въ Япония. Разбира се, че всѣки, който вижда какъ вървятъ работитѣ ни, истива и мълчи. Но нищо, азъ си давамъ куражъ. Всичко ще оживѣе при пролѣтьта на нашата дѣятелнось. Ти трѣбва да опишешъ софийскитѣ работи и политическата дѣятелность на своитѣ познайници, приятели и другари, ако не за обнародване, то поне за архива. Ще дойде врѣме, Драсовъ, когато дѣятелностьта на всѣкиго ще има важность за нашата история... Въ прѣводитѣ си бѫди проповѣдникъ на революцията и защитникъ на сиромаситѣ. Нашата революция трѣбва да се сѣе въ народътъ, а не между чорбаджиитѣ. За „Законитѣ на Швейцария" нѣмамъ никакво понятие, но мисля да е добро нѣщо. Но стига толкова. Прости, че ти пиша така на бързо и не разбрано.

Пригръщамъ те и съмъ твой за сѣкога.

Букурещъ, 12. априлъ 1875.

Хр. Ботйовъ.

P. S. Тома е вече тука съ фотографията си. Сяровъ те поздравлява нарочно. Грековъ (Михаилъ) на Азовското море въ едно село ожененъ. Като намѣря адресътъ му ще ти пиша. Той билъ страшно магаре".

Второто писмо, адресирано до Данаилъ Хр. Поповъ въ Т.-Магурели, гласи:

„Бай Данаиле,

Недѣйте се сърди, че ви не отговорихъ до сега на писмото. Причинитѣ бѣха тие, че отъ два мѣсеца насамъ азъ бѣхъ твърдѣ много залисанъ, както съ нареждането на печатницата, така и съ други нѣкои работи, които бѣха облѣгнали само на мене. Днесъ съмъ вече по-свободенъ. Вие ми пишете, че нѣкой си попъ, отъ заточенитѣ, е написалъ брошура, която искате да напечата. Ако е за Знаме и ако не е твърдѣ дълга, то азъ я би обнародвалъ; а ако не, то можа да я напечатамъ и отдѣлно, само, разбира се, като ѝ поуправя слогътъ. Ако е у васъ това произведение на страдалецътъ, то изпроводете го да го видя. Едно условие само ще да ви прѣдложа. Азъ съмъ въ началото на своята печатарска дѣятелность, слѣдователно — съмъ кжсъ въ срѣдствата. Добрѣ ще да бжде, ако се съгласите да купите вие хартията за печата, а послѣ отъ продажбата на книгата да ви се върнатъ паритѣ. Така сжщо и азъ: като си извадя разноскитѣ за печатътъ — остатъкътъ можеме да употрѣбиме за каквото общеполезно дѣло желаете. Можемъ напримѣръ да го изпроводимъ на заточенитѣ. — Много ви съмъ благодаренъ за свѣдѣнията изъ Дияръ Бекиръ. Пишехте ми, че имате нѣкакъвъ си списъкъ за измрѣлитѣ до сега страдалци. Изпроводете ми го да го обнародвамъ. Не зная добрѣ ли постжпвамъ съ допискитѣ ви. Пишете ми откровенно за това.

Онова теле (Ст. Заимовъ) изъ Браила е безумно. Азъ му натъркахъ носътъ въ едно писмо и вѣрвамъ, че ще да си налѣгне дрипитѣ, т. е. ще да остави на страна пачаврата си. Той е слѣпъ поклонникъ, но именно за това го и прѣзирамъ. Не обръщай внимание на бълвочитѣ му. — Откровенно да ви кажа, вие минувате за привърженецъ на Каравелова, за това и мнозина отъ новитѣ ви считатъ за съучастникъ въ всичкитѣ негови подвизи. Ако не бѣхъ се отдѣлилъ отъ него, то и азъ щѣхъ да си пострадамъ. Знаете ли, че той — дордѣто бѣхъ у него и безъ да зная азъ — е искалъ 150 жълтици отъ Сръбското правителство за редакцията на Знаме? Той прѣдвиждалъ, че азъ ще зачеша неговитѣ патрони и искалъ да налѣе злато въ устата ми, като глътне и той, разбира се, половината за миситликъ. Това ми пише Панайотъ. Какво искате отъ подобенъ човѣкъ? Но той е потрѣбенъ, защото служи за добъръ оригиналъ на моитѣ повѣсти. Характерътъ на Нено Чорбаджи (единъ отъ героитѣ въ повѣстьта „Маминото дѣтенце“ отъ сжщия Л. Каравеловъ, р.) има много общо съ неговия характеръ. Впрочемъ, извинете ме, че азъ захванахъ за това, което може и да ви не интересува. Азъ ще да чакамъ още нѣколко врѣме дордѣто се срѣщна съ нѣкои и други лица, пакъ ще да си примѣря и името, и характерътъ и честностьта си съ неговата. За великитѣ хора трѣбва и материялъ за биографията имъ, а въ продължението на двѣ години азъ съмъ го изучилъ твърдѣ добрѣ. Не е останало кйоше въ душата му за да не проникне моята двѣ годишна испитливость. Студизмътъ е вѣренъ, а материалътъ грамаденъ.

Жално ми е, че при дохождането ви въ Букурещъ не можахме да се срѣщнемъ, за да засвидѣтелствувамъ благодарностьта си и искреннитѣ почитания къмъ васъ. Приемете ги сега писменно и извинете доброжелательтъ си

Букурещъ, 28. юний 1875.

Хр. Ботйовъ“.

Въ първото писмо Ботйовъ говори за интригитѣ на Каравелова, покрай други работи отъ общъ характеръ, а въ второто съобщава за положителенъ факта, че бившиятъ редакторъ на в. Независимость си позволилъ да иска субсидия отъ сръбското правителство отъ името на в. Знаме, съ цѣль да налѣе злато въ устата на поета. Това съобщение на Ботйова, което има свидѣтелството на едно лице, живо и днесъ, намъ не се вижда прѣсилено: то се приближава до дѣйствителностьта поне дотолкова, доколкото Каравеловъ не е прѣставалъ да се сношава съ сръбскитѣ официални хора, бидѣйки по-на-страна отъ работитѣ на Централния комитетъ. Долното писмо на сръбския консулъ въ Неготинъ, В. Жовановичъ, което носи частенъ характеръ, хвърля косвенна улика върху Каравелова за неговитѣ непосрѣдственни връзки съ сръбската държава, съ нейнитѣ чиновници; писмото е адресирано лично до Христо Сяровъ, тогава въ Кладово, съ дата 25. октомври 1875. Ние счетохме за нуждно да дадемъ тоя документъ текстуално, като единственъ по рода си, както и писмото на ренегата Св. Милетичъ, цитирано въ забѣлѣжката на стр. 517,[1] съ което се документиратъ, така да кажемъ, отношенията на нашия публицистъ съ сръбскитѣ държавници:

Лубезни мој Ристо,

Из твој телеграма видим, да си у Кладову. Од куд туи по каквој големој потреби?

Како си, је си ли здрав, и како ти радка напредује?

---

[1] За тогова Милетичъ срѣщаме слѣдната депеша, пратена изъ Берлинъ до в. Times: „Г-нъ Милетичъ, който дълго врѣме напада сръбското правителство . . . се примири съ принцъ Миланъ и, въ една възхвалителна статия, той ангажирва всички сърби, които сж турски и австрийски поданици, или принадлежатъ на полу-независимитѣ княжества на Обреновичитѣ, да се сбератъ около знамето на Бѣлградското правителство . . . .“ Телеграмата носи дата 12. юни 1876. година, а колкото се отнася до компромисътъ на всепочитания Св. Милетичъ съ Бѣлградския кралски дворъ, това му е костувало популярностьта между сръбския народъ. Въ негова честь, прѣди това ренегатство, народни пѣвци пѣсни за него сж пѣли: —

Светозаре, српски сине,
Ти си узор свију насъ . . .

А единъ отъ познатитѣ омладински поети, М. Поповичъ, го наричаше „нашъ Моисей“ (вж. Јоан Скерлич, Омладина и њена књижевностъ (1848 – 1871). Изучавања о националном и књижевном романтизму Код Срба. У Београду 1906. стр. 89.).

Што ради наш Каравелов, госпоја Натá иньегова мати ти и ви наши пријательи?

Куда полачиш сад? Пиши ми све опширно, да знам.

Па писувай ми и за нашите Българе на Старата планина, что думат?

Делка те поздравльа а исто тако и твој
пријатель, Васа Жованович.

Неготин, 24. окт. 1875.

Прѣди да минемъ къмъ друга една точка, свързана съ въпросътъ за многошумната тая „свада“, нека добавимъ въ допълнение на обстоятелствата и това, че самото кръшкане на Каравелова въ лагерътъ на чорбаджиитѣ е направило впечатлѣние на лица, които не сѫ се намирали въ никаква връзка съ нашия поетъ, и които оцѣнявали Каравеловото поведение приблизително, както и Ботйовъ. „Хората като чужди бранятъ си своето баремъ, ами ние що правимъ? — за пари и душата си продаваме. Господинъ Каравеловъ, найголѣмиятъ ревнитель на болгарската свобода, който проповѣдваше прѣди нѣколко дена пожаръ и ножъ, и който нападаше нашитѣ учени съ най-оскърбителни рѣчи, дѣто искали просвѣщение, а не революция, що го виждаме днесъ да прави? Самъ проповѣдва това, що отхвърляше вчера! Чуденъ е свѣтътъ… Напразно не казва Пловдивския дописникъ на „Знаме“, че по-голѣмата часть отъ нашата емиграция до сега е ра-

---

Въ сѫщето съчинение (стр. 81—96) Скерличъ говори на дълго за С. Милетича, безъ да прави оцѣнка на неговото политическо падение.

Не излишно е да се добави още, че сѫщиятъ тоя Св. Милетичъ бѣше редакторъ на в. „Застава“ и, може би, авторъ на оня оскърбителенъ пасажъ, който цитирахме въ една отъ по-горнитѣ страници. Л. Каравеловъ е билъ въ интимни връзки съ този ренегатъ, който непростимо позволяваше да се клѣвети българския народъ. Приятель съ неприятелитѣ на народа, Л. Каравеловъ ще стане неприятель на българската революция.

ботѣла и работи само и само да си напълни кесийката. Това е цѣла истина. Съ това не искамъ да укоря К-ва, дѣто е станалъ редакторъ на „Знание“, и дѣто проповѣдва просвѣщение между българитѣ, не. Рѣчьта ми е, защо напусна отведнажъ народнитѣ работи. Ще ма попиташъ, може би, отдѣ знаемъ? Заключавамъ отъ самитѣ дѣла на Господствому, и отъ рѣчитѣ, които в. „Знаме“ отправя алегорически срѣщу му, а вѣрвамъ, че слѣдъ не дълго врѣме, ще почне да го изобличава лично за всичко що е вършилъ и върши. — Тежко и горко на бѣдния ни народъ, който чака спасението си отъ подобни водители… Всичко това ни показва какви сме.“ ¹)

Тъй пише едно лице на стариятъ войвода, Панайотъ Хитовъ, който най-добрѣ отъ всички е познавалъ дѣлата на Каравелова.

VI.

Но тие дѣла и цѣлата нова политика на Каравелова, които бѣха въ явно противорѣчие съ възгледитѣ на Ботйова, съ възгледитѣ на организационния „Уставъ“ и съ „Наредбитѣ“, както и неизбѣжната борба, която поради идейни и тактични дискорданси, произлѣзе между двамата писатели, размжти лъжитѣ и фалшификацията.

Къмъ една досущъ сериозна идейна и политическа борба, която запълни живота на поета цѣлата 1875. година, която не му даде да завърши нѣколко започнати свои литературни произведения,²) съ единствената цѣль да спаси движението, което самó живѣеше въ криза заедно съ реакцията на Каравелова; къмъ една епоха — 1874—75. год., която и въ литературно, и въ политическо, и въ организационно, и въ просвѣтно от-

---

¹) Архивъ, I. стр. 425—426.

²) Романътъ Змей, прѣводътъ на „Что дѣлатъ?“ и още нѣколко други.

ношение, събираше силитѣ на искренниiтѣ дѣйци, на революционеритѣ, съсрѣдоточаваше всичката умствена и физическа енергия на движението — къмъ тая най-знаменита епоха, съ нейната идейна и революционна борба, какъ се отнесе нашата критика?

О, да! Нашата критика, откакъ се броятъ днитѣ на нейната мизерия, е и безпристрастна, и дълбока, и справедлива въ оцѣнката на нѣщата. Къмъ Ботйова, тие свои субективни качества българската критика обнаружи, както ѝ прилича! Отъ критикътъ — ние знаемъ — се иска да обладава много качества, двѣ отъ които сѫ най-сѫществении: първо, да знае за какво приказва и що приказва, и второ — да е искрененъ. Сирѣчь — да е човѣкъ съ широко образование, за да може да съединява нишкитѣ на събитията, да търси изъ хаосътъ пружината, която ги управлява, да отдѣля частното отъ общото, както и да координира послѣдствията съ причинитѣ. Второ — да не лъже. Уви! слаба по духъ и заинтересувана да подцѣни значението на въпроситѣ, които създаде историческото ни минало, като единственно паметни послѣдици отъ бурната епоха, българската критика тури въ ходъ лъжата и фалшификацията, както по отношение цѣлия животъ на поета, така сѫщо и по въпросътъ за неговата борба съ ренегатитѣ на революцията.

Поведението на Каравелова бѣше осѫдително и отъ човѣческа и отъ гледна точка на революцията. Отъ човѣческа — осѫда трѣбваше да се дада на Каравелова не че той ренегира — неговиятъ наивенъ радикализмъ и залитане около сръбскитѣ лѫжци неизбѣжно трѣбваше да го доведе и го доведе до тоя край,¹)

---

¹) Твърдѣ чувствителни симптоми за бѫдащето си отстѫпничество самъ Каравеловъ не бѣше се стѣснилъ да прояви. Така, въ брой 11. година I. (18. янурий 1870.) на в. Свобода, между другото, Л. Каравеловъ пише: „нито азъ, Каравеловъ,

но отъ человѣческа гледна точка осжда би заслужавалъ, защото той забрави страданията на народа, за да изнесе прѣдъ съврѣменниците идеи, които сж опиумъ за потиснатитѣ маси, като ги поучаватъ да търпятъ когато ги биятъ, и да се молятъ когато звѣрове месата имъ кжсатъ. Отъ гледището на българската революция поведението на Каравеловъ пакъ не можеше да се извини, защото той съзнателно прѣчеше на нейнитѣ органи правилно да функциониратъ, защото като свърза договоръ съ враговетѣ и́, комплотира я. За по-голѣма прѣгледность, нека изброимъ въ нѣколко точки прѣстжпленията на Каравелова и да кажемъ слѣдъ това, какъ гледаха „Наредбитѣ“ на тѣхъ: 1. Отъ революционеръ — Каравеловъ стана еволюционистъ. 2. Той отнесе архивата на комитета. 3. Започна да издава „Знание“, противореволюциоиенъ органъ. 4. Задигна „народната“ печатница. 5. Мжчеше се да убие „Знаме“. 6. Отъ негово име иска субсидия отъ чужда държава. 7. Противопоставя се („интригува“) противъ Ботйова, за да не си набави нова печатница фактически собственность на революционния комитетъ. 8. Интригува за да урони авторитета на поета

нито пъкъ между тая партия, въ която азъ принадлежа и между така нарѣченитѣ „старитѣ“ сжществуватъ такива раздори, отъ които може да се възползува турско-християнскиятъ комитетъ или Али-паша. Но ако и да сжществуватъ между насъ нѣкои несъгласия, то тие несъгласия сж до толкова малки и нищожни, щото тѣхъ може да примѣти само тоя човѣкъ, който търси за да намѣри подобни несъгласия между кое и да е общество, съ една дума, нашитѣ несъгласия сж домашни, братски, човѣчески: такива несъгласия всѣкога и на всѣкждѣ сжществуватъ . . .“ Близо три години по-рано, в. Народность, органъ на „старитѣ“, бѣше писалъ: „ . . . да оставимъ личноститы и да ся обьрнемъ къмъ обще-то наше добро. Нѣка погледнемъ на славните наши прѣдки, да послѣдваме тѣхни-ти славни дѣла и строго да бдимъ надъ святия залогъ, кого-то сж оставили на наше варденіе (вж. в. Народность, бр. 7. 1867. год. отъ 25. ноемврн). Признанията на Л. Каравеловъ се покриватъ отъ думитѣ на в. Народность.

и да дискридитира дѣятелностьта му. 9. Събира пари отъ вѫтрѣшни хора, прѣдназначени за дѣлото, и ги монополизира за себе си. 10. Като завършекъ на всичко това — Каравеловата задача е — да създаде силно еволюционистическо течение, въ либераленъ смисъль на думата, което, тъй да се каже — доби плъть и кръвь въ „Дружеството за разпространение полезни знания“. Анализирайте тие обстоятелства, които далечъ не изчерпятъ всичкитѣ факти, и кажете, че прѣдъ васъ не се очертава едно съвсѣмъ ново течение, може би културно — и такова ние ще го наречемъ, но не и революционно, тактиката на което, естественно, ще да бѫде да съгласява, да изглажда противорѣчията, но не да ги изостря, както изискваха интереситѣ на революцията. Анализирайте обстоятелствата и погледнете въ сѫщностьта на Каравеловата реакция, па я съпоставете съ „Наредбитѣ“ и съ „Уставътъ“! Тие наредби и тоя уставъ гласѣха: „1. Ако нѣкой, билъ войвода, билъ членъ на комитета, билъ вънкашенъ, билъ кой билъ, дрѫзне да издаде нѣщо на неприятельтъ ни, ще се накаже съ смърть. 2. Ако нѣкой отъ влиятелнитѣ българи, или войвода, подбуденъ отъ чуждо правителство, или отъ друго частно лице, поиска да ни прѣчи въ работитѣ, подъ какъвто начинъ и да било, такъвъ ще се счита за неприятель, и ще се наказва съ смърть. 3. Ако нѣкой призрѣ и отхвърли прѣдначертаната държавна система „демократическа република“ и състави партии за деспотксо-тиранска или конституционна система, то и таквизи ще се считатъ за неприятели на отечеството ни, и ще се наказватъ съ смърть. 4. Ако нѣкой не припознай Централниятъ революционенъ български комитетъ, и поиска да се опита на своя глава да подигне бунтъ, то за първъ пѫть ще му се каже (напомни), но ако и това не помогне — ще се накаже съ смърть“.

Тѣзи бѣха обстоятелствата, които обвиняваха Каравелова, и това е гледището на революцията, изразено въ нейнитѣ закони, по реакцията на бившия революционеръ. Каравеловъ се обяви противъ революцията, която имаше право да застжпи своитѣ интереси. Революцията обвивяваше Каравеловъ — не личноститѣ, които бѣха нейни орждия. Революцията, кокто и идеитѣ, иматъ право на самозащита. Тѣ стоятъ погорѣ отъ отдѣлната личность, защото въ тѣхъ се отглеждатъ интереситѣ и нуждитѣ на историческото и социално развитие. Оня, който се обяви противъ тѣхъ, оня, който е противъ революцията и противъ нейнитѣ идеи, той е противъ развитието, той е прѣдварително обявенъ за врагъ, върху него прѣдварително е произнесена смъртна присжда, или по-добрѣ — той самъ си е подписалъ присждата. Ако пъкъ врагътъ е една активна личность, въ главата на която сж прѣминали враждебни консервативни и реакционни идеи, революцията, по силата на своитѣ собственни закони, по силата на морала който черпи изъ собственното си вдъхновение, има право да посѣгне върху всичко, което е противъ нея. Вотъ и всё! Филистерщинатата не е обязателна нито за революцията, нито за революционерътъ. Тя има своето мѣсто въ салонитѣ, кждѣто се организиратъ притворствата и фалша. Но вънъ, на улицата, кждѣто се организиратъ общественнитѣ класи и кждѣто ката день се лѣе рѣки човѣшка кръвь за парче хлѣбъ, за единъ часъ повече почивка — филистерщината е обрѣчена на присмѣхъ, като най-гнусна рѣчь, създадена въ съврѣменното общество.

Филистерскиятъ законъ не бѣше задължителенъ и за въплотената революция — Христо Ботйовъ, който обвиняваше Каравелова, слѣдъ като го осжди цѣлата революция.

Но българската критика, която отъ великодушие къмъ човѣка прѣзира идеитѣ му, и отъ умраза къмъ идеитѣ, жертвува́ поета и общественния дѣецъ —

зачеркна сериозното въ тая знаменита борба и я прѣдстави въ оная мизерия, на която сѫ способни безидѣйни хора и фалшификатори на нашата историческа дѣйствителность.

Слѣдъ всичко до тукъ изложено ние нѣма сериозно да споримъ съ българскитѣ историци. Цѣльта ни ще да е да хроникираме тѣхнитѣ дълбокомисленни разсѫждения, увѣрени, че това ще донесе едно удоволствие за читателитѣ на тая книга.

Редътъ е на Захари Стояновъ.

Кратко и ясно, причинитѣ на „скарването“ (както това става между комшии!)между Л. Каравеловъ и Хр. Ботйовъ сѫ „толкова различни“, но „споредъ нашитѣ изслѣдвания, повѣствува З. Стояновъ, то (скарването) се е състояло горѣ-долу въ слѣдоющето. Първо, че Каравеловъ не допусналъ да се печати в. „Знаме“ безплатно въ печатницата му, за която Ботйовъ доказвалъ, че е народна, принадлежи на централ. револ. комитетъ, слѣдователно „Знаме“ като замѣстя „Независимось“ и е органъ на помѣнатия комитетъ, трѣбва да се печати безъ пари, което Каравеловъ отказва: второ, че К-овъ като се оттеглилъ вече отъ политическото поле... третйо, че Ботйовъ и още нѣколко негови другари отъ младитѣ ненавиждали Каравелова... Четвърто, че имало мнозина, които подклаждали огъньтъ между двамата дѣятели и пето, най-послѣ, че жестокиятъ емиграционенъ животъ каралъ и двѣтѣ страни да бѫдатъ раздражителни и неумолими до апогея“.

По-долѣ авторътъ на тие „изслѣдвания“ съобщава, че Ботйовъ не искалъ да чува за никакви извинения отъ страна на Каравелова и „станалъ изведнажъ твърдѣ жестокъ къмъ своятъ по-старъ учитель (sic!). Каравеловъ почналъ да се третира (започнали да третиратъ! р.) като най-опасенъ човѣкъ за българския народъ“. Но „Ботйовъ отишелъ още по-далечъ.

Подкоркалъ нѣкои отъ хжшлацитѣ, правятъ струватъ, да убиятъ Любена. Нашиятъ Бенковски112 ималъ злочестината да земе на себе си тая роль. Хлѣбъ продавалъ той по онова врѣме въ Букурещъ и билъ единъ отъ редовнитѣ посѣтители въ редакцията на „Знаме“, гдѣто Ботйовъ сѣка вечерь, заобиколенъ отъ 25—20(!) хжшове, държалъ лекции по този въпросъ въ това число и за Каравелова, че е човѣкъ опасенъ. Наговорилъ той и Бенковски, че ако иска да заслужи на своя народъ, то трѣбва да убие своя Копривщенски съотечественникъ“. Въ края на крайщата, З. Стояновъ като изчерпя „причинитѣ“ на „скарването“ и се докосва до „обидата“, нанесена Ботйову отъ страна на К-въ, пише: „дѣйствително, обидата . . . е била кръвна. Пакъ повтаряме, че съжаляваме за гдѣто не знаемъ изъ тънко тая обида, па въ сжщность, едва ли е знаялъ други, освѣнъ двамата бивши другари и сподвижници“.

Отъ тие „пакъ повтаряме“, „съжаляваме“ и пр. нѣкой би помислилъ, че авторътъ имъ ще бжде поскроменъ въ рѣшението на въпроса за комшийското скарване. Съвсѣмъ не! Слѣдъ като застави Ботйова да търси убийци, да „покоросва“ Бенковски да вземе главата на Каравелова отъ лична умраза, З. Стояновъ заключава: „жестокъ е билъ Ботйовъ къмъ своятъ другарь, страшно му е челъ обвинителниятъ актъ. Онова, което е било още слухъ, недоказанъ фактъ, той е гърмялъ, че е истина . . .“ [1]).

Ст. Заимовъ, безъ да бѣ казалъ дума противъ българскиятъ поетъ прѣди, слѣдъ като прочелъ писмото му отъ 26. юний 1875. съ което го поставя въ редътъ на безвредната зоология, изля шепа богохулства, които задминаха елементарното приличие.

Споредъ Ст. Заимовъ вѣренъ е факта, че Бенковски „бѣше насъсканъ отъ Ботйова да убие Каравеловъ“, само, че той, великодушниятъ Заимовъ, който тъкмо по това врѣме се намираше въ Браила, а Бенковски въ Букурещъ, го разубѣдилъ. По едно чудо, Заимовиятъ духъ се отдѣлилъ отъ собственното му тѣло, заминалъ въ Букурещъ и кандардисалъ Бенковски да не върши глупости. Колкото до „причинитѣ“ на „раздора“ между К-овъ и Хр. Ботйовъ, за които се потеше З. Стояновъ, Ст. Заимовъ ги намира не само „вѣрни“, но и „справедливо е оцѣнилъ биографътъ недоразумѣнията съ думитѣ, пето — най-послѣ въ жестокия емигрантски и т. н.“ „Но има и други второстепенни, женски пружини на тѣзи недоразумѣния, пише Заимовъ, които ние се въздържаме за сега да ги съобщаваме, като допълнение на биографията, защото авторитѣ на тѣзи женски пружини още живѣятъ...“¹)

---

[1]) Ср. Биографическия опитъ, стр. 218, 219, 220, 236, 237 и др.

Тъй каканижатъ нашитѣ историци.

Г-нъ Д. Т. Страшимировъ, авторъ на „Критическиятъ опитъ“ за Хр. Ботйова, който е жертвувалъ десеть пѫти повече книга за този проклѣтъ въпросъ, та дано найсетнѣ му се усмихне едно правилно заключение, уви! се е забъркалъ като пѣтель въ кълчище, и то само затова, че въ края на крайщата, нито по разбирането на „свадата“, нито по схващането на явленията, е отишелъ по-далечъ отъ своитѣ учители.

Едно повърхностно разсѫждение, напр. върху слухътъ за убийството на Каравелова би ви дало заключение, че Ботйовъ нѣмаше защо да чете „лекции“ въ редакцията на „Знаме“ прѣдъ „25 — 20“ хѫшове за убийството на ренегата; че вмѣсто да се излага прѣдъ влашкото правосѫдие, като лекомисленно дрънка кога трѣбва и кога не трѣбва за убийство, Ботйовъ можеше самъ да стисне за гушата страхливия Каравеловъ, за да го прати на оня свѣтъ. Нали сѫщитѣ „историци“ ни учеха, че Ботйовъ е първоразряденъ

---

¹) Мсб. I. стр. 232 — 233.

вагабонтинъ, че въ дѣйствията му нѣма абсолютно никакъвъ моралъ, защото споредъ простацитѣ, никакво отношение не сжществува между моралътъ и комунизмътъ, що проповѣдваше българския поетъ?!

Но тѣзи елементарни разсжждения не сжществуватъ и за г. Страшимировъ. Той възприема непълно аргументитѣ на първитѣ двама фалшификатори и дохожда до сжщитѣ позорни заключения[1]). Това Д. Страшимировъ не прави отъ зла омисъль, не! Защото г. Страшимировъ има една „общечовѣческа страна“, която прилага къмъ българския поетъ, а пъкъ, знае се, че общечеловѣческитѣ“ „гледища“ на всѣки фантазьоръ свършватъ съ овде и съ онде.[2]) Да не бждемъ голослони! Ето букета:

1. стр. 158: Каравеловъ отстжпя внезапно, уморенъ отъ борбата, и мѣстото му остава празднo. Ботйовъ заема това „праздно“ мѣсто. Но тъй като Каравеловъ, споредъ своето душевно настроение, захваща мирна книжовна дѣятелность и парализира съ своето влияние емиграцията, Ботйовъ се „спрѣчква“ съ него, и двамата велики дѣятели си обявяватъ непримирима война.

2. стр. 161—162: Захари Стояновъ, който обладава отличенъ талантъ да характеризира (нѣщата) съ една дума, дава едно отлично резюме на причинитѣ за „свадата“; З. Стояновъ се отнесълъ до Ст. Заимовъ да му каже нѣщо по тая свада, а тоя всичко нарекалъ „глупости“.[3])

3. стр. 163—4: При все това, Заимовъ потвърдява всичкитѣ петь точки (сир. всичкитѣ глупости! р.)

---

[1]) Вж. Д. Т. Страшимировъ, Хр. Ботйовъ и пр., стр. 153, 163, 165.

[2]) „...ние несме приятели ни на Султана и черковницитѣ, ни на революционеритѣ и хжшоветѣ. Ние сждимъ за Ботева (Ботйова!) отъ общечеловѣческа страна...“ („Критически опитъ“, стр. 187).

[3]) Читательтъ не бива да смѣта новитѣ „свѣдения“ на г. Заимова за глупости: глупости сж били мотивитѣ на борбата, но глупоститѣ на Заимова и tutti quanti не сж глупости! Р.

на З. Стоянова, като вѣрни, но добавя още нѣкои свѣдения, като съ това се старае да разясни скрититѣ причини на умразата между двамата дѣятели. А Заимовъ, продължава г. Страшимировъ, знае тая обида и казва, че Ботйовъ е узурпиралъ мѣстото на Каравеловъ и станалъ самозванъ прѣдседатель на приврѣменното българско революционерно правителство. Заимовъ мисли още, че поетътъ — революционеръ се билъ вече много промѣнилъ по онова врѣме; че въ послѣдния периодъ на неговата дѣятелность, който периодъ захваща туку прѣдъ свадата съ Каравелова, въ Ботйова станало едно психическо прѣчупване, и той отишелъ твърдѣ далечъ въ грубия животъ. Обаче

4. стр. 165 — 6: Сѫщинскитѣ причини за обидата и враждата съ Каравелова трѣбва да се коренятъ — говори г. С. — дълбоко въ ония душевни процеси (у Ст. Заимова тие „душевни процеси" сѫ означени съ думитѣ „психическо прѣчупване"; тождеството трѣбва да е пълно въ всѣко едно отношение! р.), които сѫ се вършили по онова врѣме въ душата на Ботйова.

5. стр. 171: г. Страшимировъ не отрича, какво при по-близко разглеждане, става явно, че раздорътъ на двамата дѣятели е принципаленъ, а не плодъ на раздразнителность и случайна лична обида, както казва Заимовъ и З. Стояновъ, но

6. стр. 178—9: „Ако при самото лично спрѣчкване Каравеловъ бѫде казалъ въ лицето Ботйову нѣщо подобно (нѣкоя клюка или др. п.? р.), което, разбира се, може всѣкога да се прѣдположи, то послѣдниятъ го пише вече на приятеля си (разбирай Драсовъ, не Каравеловъ! р.) като извършено: щѣха да ме изпроводятъ въ влажнитѣ рудници, но не успѣха". — „Такива прѣувеличения не сѫ за вѣрване у Ботйова, който се възбуждалъ до самозабрава, а подобни примѣри не липсватъ, както ще видимъ по-нататъкъ." Защото

7. стр. 179: „Като се взре човѣкъ въ тая възникнала вражда между двамата велики съврѣменници, и като види, какъ лесно се забравятъ принципитѣ, какъ личнитѣ страсти, самолюбието и раздразнителностьта се повдигатъ като разбунено море, за да задаватъ (задавятъ?) свѣтлика на духа, а такъвъ мощенъ умъ като Ботйова, се бори между тие вълни като удавникъ, — като се взре човѣкъ въ всичко това, идва до заключение, че нѣма нѣщо по-долно, нѣщо, което като зловрѣдната ржжда да разяда коренитѣ (?) на ума и волята така, както личната борба. Въ всичкото си раздражение Б. все още не забравя да говори за начала, идеали и характеръ, но всѣкой чувствува (ние не чувствуваме, господине Страшимировъ! р.), че той е въ мрѣжитѣ на една дребнава борба и че въ тая борба личностьта прѣобладава надъ идеалитѣ“.

Заключение:

8. стр. 185 и 188: „Дребнавитѣ борби даватъ дребнави резултати, макаръ и да сж били необходими и за обстоятелствата, и за душата“. Обаче „... колкото Ботйовъ и като човѣкъ, и като характеръ, и да слиза въ тая борба по-долу отъ обикновенната си висота, защото всичко, що го окржжава, го влачи къмъ кальта, той пакъ (великодушно великодушие има г. Страшимировъ! р.) възтържествува въ борбата и остава вѣренъ на себе си и на високитѣ си идеали“.

Щомъ се боришъ съ дребнавости, за дребнави лични интереси, щомъ поставяшъ дребнавата борба по-високо отъ общественнитѣ идеали, ние не разбираме, какъ ще останешъ вѣренъ на себе си и на своитѣ „високи идеали“. Тѣзи крайности на „високата душа“ намъ сж непознати, пъкъ вѣрваме — тѣ сж чужди и на всѣка човѣшка логика, а доколкото можахме да прослѣдимъ живота на нашия герой, при всичката му слабость къмъ крайноститѣ, и той не разбираше тие работи, както ги разбира г. Страшимировъ.

Христо Ботйовъ бѣше чуждъ на хермафродитнитѣ общечовѣшки гледища, които започватъ съ овде и свършватъ съ онде . . .

VII.

Но тогава кждѣ се намира рѣшението на проклѣтия въпросъ за „свадата“ между двамата гиганта отъ епохата на революцията, кждѣ е разкобничето на тая грандиозна борба, която прѣпъна българската историческа критика и я постави въ невъзможность да отиде по-далече отъ лъжата? Ако нито въ личнитѣ характери на двѣтѣ борящи се страни може да се търси рѣшението на проблемата, защото изобщо личниятъ характеръ не е главенъ факторъ при никоя „душевна“, идейна борба; ако нервозностьта на личноститѣ и тежкиятъ емиграционенъ животъ още по-малко могатъ допринесе нѣщо сжществено за отговорътъ, който очакваме; ако, най-сетнѣ, нито „насъскванията“, за които всички „историци“ мждруватъ, нито „женскитѣ пружини“, за които безъ свѣнъ приказватъ—могатъ ни дá ключътъ на проблемата, нима нейното рѣшение е величина непозната и не може да се потърси въ самитѣ условия на революцията, въ борбата между двѣ противоположни въ обществената ни мисъль стихии, ако щете — въ условията на нашето економическо и социално развитие? Нима революционното врѣме, въ което се кръстосваха идеи отъ най-реакционенъ до най-прогресивенъ калибъръ, интереси мизерно егоистични и други, които съвпадаха съ интереситѣ на „сиромащьта“, на всички, които живѣяха съ трудъ и отъ надница, — нима, повтаряме, самото революционно врѣме, въ което се наложиха главно двѣ идейни настроения, не може ни дá ключътъ на цѣлата енигма? Оние, които внимателно сж проучили изложенитѣ въ тая глава документи и обстоятелства, тѣ ще сж дошли вече до заключението, че чрѣзъ устата на Каравелова говорѣше класата на доволницитѣ, когато Христо Ботйовъ изхождаше отъ добрѣ разбранитѣ инсереси на общечовѣшката свобода щастие, на които не противоречеше българската революция.

Въ срѣщата на тие двѣ начала произлѣзе колизията.

Българската революция бѣше прѣдварително създала условията да се прояви тая борба въ нейната най-остра форма и, за честьта на ангажиранитѣ страни трѣбва да се каже, че тая борба се олицетвори не у пигмеитѣ въ нашата публицистика и литература, а въ лицето на двѣ най-крупни личности.

Въ борбата между Ботйовъ и Каравеловъ трѣбва да се вижда борба между социалистътъ, който искаше да спаси българската революция, за да разрѣши тя въпросътъ за националното освобождение, и обикновенния демократъ, който иска да подчини тая революция на враждебнитѣ ѝ сили.

Най-сетнѣ, въ борбата между Ботйовъ и Каравеловъ трѣбва да се вижда борба между революцията и реакцията, между принципътъ на доброто и принципътъ на злото — между Ормуздъ и Ариманъ.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА.

Критическото положение на балканитѣ.

Годинитѣ 1875. и 1876. — Възстанието въ Херцеговина и неговитѣ причини. — Успѣхитѣ на възстанието. — Поведението на Европа. — Коалицията на тритѣ велики сили. — Англия и Босненския въпросъ. — Тя и Берлинскиятъ Меморандумъ. — Отоманската империя въ пламъци. — Възстанията въ южна България. — Задачата на Българския революционенъ комитетъ. — Ентусиазмътъ на населението. — Приготовленията и първитѣ движения на четитѣ. — Букурещъ и Одеса. — Христо Ботйовъ въ южна Русия. — Съставътъ и битвето на революционния комитетъ, разногласията въ него и оставката на Христо Ботйовъ. — Prévoyance и невѣжество — По нататъкъ?

I.

Прѣди още да бжде завършена напълно борбата между Каравеловъ и Ботйовъ, Централниятъ революционенъ комитетъ неочаквано се намѣри прѣдъ едно ново положение, което тури на нови изпитания неговата тактика. Прѣзъ 1875. година бошнацитѣ захванаха да негодуватъ, и вече прѣзъ края на лѣтото Херцеговинското възстание бѣше провъзгласено. Може да се забѣлѣжи прѣдварително, че причинитѣ на това възстание, както и цѣлитѣ, прѣслѣдвани отъ неговитѣ организатори, бѣха сжщитѣ, които караха да се вълнуватъ и българитѣ. Подъ господството на турцитѣ — говореше Емилъ де Лавеле въ книгата си la Péninsule des Balkans — положението на селянитѣ бѣше, ти си рѣчи, нетърпимо. Слѣдъ отоманското нахлуване въ Босна и Херцеговина територията бѣше раздѣлена на три части, както това е обичай въ турскитѣ земи: първата часть отъ нея, по волята на Провидението и по съгласието на Великия Пророкъ, се падала на султана, втората на духовенството и третата на мюсюлманитѣ собственници. „Тѣзи собственници сж били босненскитѣ благородници, християнитѣ, които приели islямизма, и спахиитѣ, на които не било рѣдкость да дава султанътъ земи въ наслѣдствено владѣние“. Работнитѣ маси, при това положение, се прѣвръщаха въ сжщински робе. Неизлѣчима пропасть дѣлеше голѣмитѣ и малки собственници — агитѣ и беговетѣ — отъ населението, удостоявано съ малозначущето въ турския диксионеръ име рая. Раята работи, като сжщински рабъ, изгубилъ способностьта да се чувствува човѣкъ. Кражбата на турскитѣ янъ-кеседжии — подобно на тие въ България — прѣсищаше още повече търпението. Турската държава, не вършейки нищо за прогреса на страната, имала малко нужда отъ пари. Но, малко по-малко, мюсюлманитѣ покачили своята взискателность“. Безъ да прѣмахне произволитѣ на спахиитѣ и на беговетѣ, турското правителство бѣ наложило тежки данъци, задължило бѣ дребнитѣ собственници да внасятъ половината отъ произведенията на земята си въ държавната хазна, както и да работятъ 2—3 деня ангария на седмица въ полза на държавата. На раята едва оставаше хлѣбъ за ядене. Въ врѣме на зими, които идѣли слѣдъ лоша реколта, тя буквално мрѣла отъ гладъ. (Dans les hivers qui suivaient une mauvaise récolte, ils mouraient littéralement de faim). Aussi, réduits au désespoire, se réfugiaient — ils par milliers sur le territoire autrichien, où le gouvernement leur donnait des terres, et, en attendant, les nourrissait. Прѣзъ 1840. година Австрия започнала да негодува противъ това положение на нѣщата и направила своитѣ рекламации прѣдъ Високата Порта. Тая раздвижила своята човѣщина: инструкции дала на чиновницитѣ си да бждатъ „по-милостиви“ къмъ Босненскитѣ селяни, безъ да даде инструкции да се измѣни редътъ на нѣщата, който създаваше безредието. Вмѣсто милость и снизхождение, каквито обѣщавали на раята, беговетѣ и спахиитѣ захванали да третиратъ селянитѣ, както никога. Босненскитѣ раи отново потърсили спасение въ емигрирането.[1]) Това прѣселение бѣше най-голѣмо прѣзъ 1873—74. години.

Възстанието бѣше обявено съ всичкитѣ шансове да успѣе. Турция бѣше разкапана, безъ здрава администрация и безъ дисциплинирани войски. Наистина, яничарскитѣ корпуси бѣха формално оничтожени, за да се създаде ужъ новата военна организация; послѣдниятъ ударъ надъ тая османска военна слава бѣше нанесенъ отъ Махмудъ II. на Атъ мегданъ прѣзъ 1826. Ала яничерството, като субстратъ на вѣковното османско развитие, башибозуклукътъ, като втора еманация на тираническия мюсюлманизмъ, владѣеха и въ новата военна организация на Турция, които въ милитарно отношение я правѣха още по-бездѣйна, макаръ по-кръвнишка, още по-слаба, макаръ свирѣпа. На едно силно възстание, каквото се показа бошнашкото, Турция противопоставяше раздрусани пълчища, хайдушки банди. Цѣлата пролѣтъ и зимата на 1875. Херцеговинци стѣгаха своитѣ редове. Избѣгалитѣ селяни и работници по Австрия и другадѣ се връщаха, събираха се въ горитѣ, упражняваха се въ военното изкуство — готвѣха се за рѣшителна схватка.

Пролѣтьта 1876. станаха нѣколко рѣшителни срѣщи между възстанницитѣ и турскитѣ пълчища. На 8. май (новъ стилъ) стана най-кървавото сражение при Муратурци, кждѣто турцитѣ оставиха 4.000 мъртви. Мухтаръ паша, който спаси главата си по една случайность, бѣ принуденъ да иска примирие съ цѣль —

---

[1]) Emile de Laveleye, „la Péninsule des Balkans“.

да конферира върху условията на една спогодба между раята и Великиятъ октомански Девлетъ. Но, доколко турската държава *фактически* е била силна, за да прѣдлага условие за примирие, и доколко възстаналата рая е била слаба, за да диктува тие условия, се вижда отъ изходътъ на „прѣговоритѣ“. Възстанницитѣ отхърлиха реформитѣ, прѣдлагани отъ Мухтаръ паша, съ отвръщение. А Али паша, наслѣдникъ на талантливиятъ Серверъ паша, въпрѣки всичката „честность“ на своя характеръ и своитѣ администраторски способности, разби главата си въ съпротивлението на бошняцитѣ. „Салимъ ефенди, казва единъ кореспондентъ, го замѣсти въ тази чудовищна работа да збратими двѣтѣ маси, които се ненавиждатъ отъ петь столѣтия; но и той трѣбваше скоро... да остави мѣстото си другиму, както Серверъ паша бѣше направилъ съ Али паша, и Али паша съ него“.[1]

Като ехо на всичкитѣ старания на таланливитѣ турски администратори да запушатъ кратера на вулкана, въ тоя се отваряха нови дупки, на изтокъ по Полуострова и още по-на-изтокъ изъ Мала Азия...

Въ отговоръ на обѣщаванитѣ реформи, които съставляватъ нѣщо като историческа лъжа за турската държавна политика, войводата Мушицъ (Mussitz), пълномощникъ на цѣлата революция, издаде едно възвание, въ което е направилъ слѣдната знаменателна декларация: „цѣльта на Херцеговинската борба е освобождението на отечеството отъ всѣко чуждо поданство. Всѣко прѣдложение на Портата, което не ни гарантира една свобода *пълна* и *цѣла*, ще бжде отблъснато съ най-голѣмо прѣзрѣние. Ние искаме независимость, и ако не можемъ да я постигнемъ, ще измрѣмъ като герои. Отъ нашата кръвь ще израснатъ нови герои, които ще постигнатъ цѣльта — непостигната отъ насъ“.

---

[1] Умразата, религиозна и расова (между мюсюлмани и християни) — пише сжщиятъ кореспондентъ — отъ день на день става все по-ужасна, защото пролѣтата до сега кръвь, репресиитѣ и *ирадетата* сж изкопали между двата народа една пропасть, която нищо не е въ състояние да запълни“ (вж. Salut Publique отъ 24. май 1876).

Но въ отговоръ или както щете още кажете — на тая рѣшителна самоувѣра, въ юнашкия гласъ на възстаналата рая се вслуша коварна Европа, която дебнеше благоприятния случай да замѣни османския деспотизмъ съ християнско робство.

II.

Недочакала още краятъ на борбата, християнска Европа я заболѣло сърдце за пролѣтата кръвь. Русия, Австрия и Германия — като най-заинтересувани да спатеркатъ въ дипломатическитѣ си уста източния въпросъ, смѣтнаха, че сега е най-благоприятния моментъ да създадатъ прѣдусловието за своята касапска роля. Франция, изтощена отъ нескончаеми революции, не заздравила положението си въ своитѣ колонии, несигурна въ Алжиръ и другадѣ — не интересуваха, или въ сравнение съ другитѣ — много малко интересуваха въ тая минута събитията, далечъ отъ нея на куршумъ разстояние. Англия ужъ бѣше заета въ Сирия и Египетъ съ своитѣ цивилизаторски работи. Другитѣ държави отъ европейскиятъ оркестъръ, пакъ смѣтаха тритѣ християнски държави, нѣма що да къркатъ прѣдъ тѣхната коалиция. Князь Горчаковъ отъ Берлинъ и генералъ Игнатиевъ отъ Цариградъ живѣеха съ илюзията, че държатъ сждбинитѣ на Европа, слѣдователно — и тие на Девлета въ своитѣ ржцѣ. Срѣщу прѣдварително уговорени концесии въ духътъ на братската подѣлба бждащата плячка между Австрия и Русия, Горчаковъ устрои първата гробница за руската дипломация, така нарѣчената Берлинска Конференция. Да би ни интересувала историята на тая конференция въ настоящия моментъ повече, отколкото тя докосваше нашитѣ работи, да би ни интересувало не само влиянието ѝ върху българския въпросъ, но и мисъльта, която внесе тя въ общеевропейската политика на голѣмитѣ държави, бихме могли да кажемъ, че Русия, отъ голѣма любовь къмъ южнитѣ славяни, първа обрѣче тие на една сждба по-опасна отъ сѣчьта на турскиятъ ятаганъ, защото тая сждба ги поведе къмъ израждане цивилизаторско и национално. Но насъ ни занимаватъ проблемитѣ, които рѣши тая конференция отъ гледището на онова влияние само, което упражни тя прѣко или косвенно върху събитията въ Босна, въ България и въ Сърбия.

За да имаме ясна прѣдстава относително тѣзи послѣдствия, нека цитираме нѣщо изъ самия меморандумъ на тритѣ алиянки, въ който нищо не се казва за България, но много нѣщо допринесе той къмъ кризата въ нея.

Меморандумътъ, първо и първо, иска примирие мужду двѣтѣ неприятелски страни — бошнаци и турци — за два мѣсеца, въ продължение на което врѣме да се види надеждата, дали ще могатъ или не да дойдатъ тѣ до нѣкое споразумѣние. Основитѣ на това споразумѣние, — продължава меморандумътъ — ще бждатъ, отъ една страна, подръжката на петьтѣ точки отъ нотата на графъ Андраши, именно: свобода на вѣроизповѣданието, унищожение прѣкупуването на данъцитѣ, замѣняване старата съ нова, прѣка данъчна система, проучване аграрния въпросъ съ огледъ — да се удовлетвори желанието на християнитѣ да владѣятъ поземелна собственность, и да се свика едно събрание на нотабилитѣ; отъ друга страна — да се襲 вематъ прѣдъ видъ други нови петь точки, първата половина на които повтарятъ нотата на Андраши, а втората — поощрява Девлета да бжде по-остороженъ. Така, като повѣствува, че Портата трѣбва да направи това и онова, че трѣбва да построи църквитѣ, комисии да опрѣдѣли, които да разхвърлятъ данъцитѣ, да достави на населението срѣдства за живѣене, меморандумътъ продължава: турскитѣ войски да се отдалечатъ за пълното успокоение на духоветѣ; християнитѣ въ Херцеговина да не прѣдаватъ оржжието си, докато не направятъ това и мюсюлманитѣ и докато реформитѣ не бждатъ напълно приложени; трето: консулитѣ или делегатитѣ на великитѣ сили да бдятъ върху приложението на реформитѣ въобще и върху настаняването на емигриралитѣ сѣмейства. Ако, при все това, завръшва мисъльта си авторътъ на меморандума, примирието изтече безъ да успѣятъ усилията на великитѣ сили да се постигне цѣльта, която си поставятъ, тритѣ императорски кабинети сж на мнѣние qu'il deviendrait nécessaire d'ajouter à leur action diplomatique la sanction d'une entente en vue de mesures efficaces qui paraîtraient reclamées dans l' intérêt de la paix génerel pour arrêter le mal en empêcher le développement.

Насилието, което се прѣдвиждаше въ заключението на Берлинския меморандумъ издаваше и цѣльта на самата Конференция. Първо, меморандумътъ отбѣлѣжва правото на по-слабата страна, на въстанницитѣ, да имъ се дадатъ елементарни реформи; второ — за да се запази общия миръ, ще трѣбва да приложатъ по-ефикасни мѣрки къмъ Турция. Въ дипломатическия езикъ понятията нѣматъ оня смисъль, който сме навикнали да търсимъ въ наржчнитѣ диксионери. Да поддържашъ мирътъ, споредъ дипломатитѣ, това ще каже систематически да убивашъ нѣкой народъ; да туришъ въ дѣйствие „ефикасни мѣрки", за да поддържашъ сжщия миръ, това ще каже да завладѣвашъ чужди земи. Военната история слѣдва винаги кривиятъ пжть на дипломатическитѣ замамки, който потжва въ нѣкакви интереси. Мирътъ и неутралностьта прикриватъ позорни намѣрения. Прикриваше подобни нѣща и Берлинскиятъ меморандумъ. Англия разбираше отъ тая философия и застана задъ гърбътъ на Турция. Нейната политика — да разтваря вратитѣ за капитализмътъ и да подчинява, но не само да завладява и да убива, се видѣ застрашена отъ алианса на сѣвернитѣ страни. Найдобрѣ, естественно, Албионъ можеше да разбере смисъла и скрититѣ намѣрения въ пѣсеньта за „общъ миръ“ и „ефикасни мѣрки“. И сжщата тая Англия, която единъ пжть бѣше спасила Турция свѣщу добро възнаграждение,[1] сега пакъ ще вземе своя пай. Тя нѣма да скрие своята цѣль, както правятъ тритѣ съюзници. Като заявяваше Standard, че Англия никога нѣма да фаворизира подобенъ скандалиозенъ проектъ за реформи, какъвто бѣше проекта на Горчакова, меродавниятъ вѣстникъ, чрѣзъ който говорѣше цѣла Англия, нейното правителство и дипломация, нейнитѣ лордове и малъ сайбий, продължава: „Реформитѣ, които искать отъ Турция, сж неосжществими... Английската политика отъ сега нататъкъ ще се инспирира изключително отъ нейнитѣ лични интереси; тя ще защищава своитѣ народи, ще подържа, когато случаятъ се прѣдстави, каузата на християнитѣ, тя ще се занимава по-добрѣ съ своитѣ собственни работи...“

---

[1] Когато Турция бѣше поставена на тѣсно отъ възстанницитѣ въ Мала Авия, прѣдводителствувани отъ Мехметъ Али, Ибрахимъ паша и др., а Франция, не бевъ задни цѣли, подържаше недоволницитѣ, лордъ Палмерстонъ прати слѣднето забѣлѣжително писмо на Тиеръ, френски министъръ на вънншитѣ работи: „никой, освѣнъ султанътъ, като суверенъ на отоманската империя, нѣма право да рѣшава кой отъ нейнитѣ подчинени ще бжде наименуванъ да управлява една или друга часть отъ неговитѣ владѣния, и чуждитѣ велики сили нѣматъ никакво право да контролиратъ султана въ волното (произволното!) управление (l'exercice discrétionnaire) на единъ отъ присжщитѣ и сжщественни атрибути на независимата му суверенность (ср. E. Regnault, Histoire de huit ans, Paris томъ II. стр. 40). Тази политика подържаше и Русия: на 1831. година тя прати своитѣ войски въ помощь на Турция противъ Ибрахимъ паша (вж. Тепловъ, Русскіе прѣдставители и пр., 61). Споредъ нуждитѣ на врѣмето днесъ Англия е за Турция съ Русия, утрѣ съ Турция противъ Русия.

Този циниченъ отговоръ,[1] който и́ма единственното прѣимущество прѣдъ скрититѣ намѣрения на сѣвернитѣ държави, че е искренъ, дигна буря отъ дипломатически прѣрѣкания, които въ края на крайщата влошиха още повече положението и въ Херцеговина, която сама можеше да постигне повече нѣщо, и въ Сърбия, която секретно бѣше насърдчавана да се държи на кракъ, и въ България, която меморандумътъ бѣше забравилъ, защото бѣше прѣдварително продадена.

Тагеблатъ („Tagblatt“), който се инспирираше отъ Пруската дипломация, заяви, че поведението на Англия е едно безполезно прѣдизвикателство. Може още отъ сега да се прѣдвиди, пишеше сжщиятъ листъ, че силитѣ не ще да се биятъ противъ Турция за територия, кждѣто се намира пжтя между Европа и Мала Азия. Но този въпросъ ще бжде по-лесно да се рѣши когато, безъ да се държи смѣтка за Турция, великитѣ сили рѣшатъ по общо съгласие, да неутрализиратъ териториитѣ и плавателнитѣ води, като поставятъ тѣхната неутралность подъ гаранцията на Европа.[2])

Татарскиятъ графъ пасуваше.

Но той знаеше, че смѣткитѣ на австрийската монархия нѣма въ никой случай да пострадатъ. Австрия и безъ това бѣше оплела кошницата си въ Босна и Херцеговина, като палѣше фитилътъ и на Сърбия. Заявлението на в. „Тагеблатъ“, който гледаше въ политиката по-далечъ отъ Босненския въпросъ, да се сложи цѣлата източна проблема въ ржцѣтѣ на Европа и т. н., бѣше дѣйствително една капитулация за тритѣ съюзни държави, но отъ това неприятно стана само на руската дипломация въ Берлинъ и Цариградъ, която инспирираше „нереализуеми проекти за реформи“ [1]. Както показаха по-послѣднитѣ събития, австрийската монархия знаяла кждѣ се крие за нея най-голѣмата полза.

---

[1]) „Но ако би християнитѣ на султана да станатъ поагресивни, трѣбва да се очаква мохамеданитѣ да бждатъ пободри, за да защитатъ своя животъ и своята собственность“ — добавяше другъ английски листъ (вж. „Saturday Review“, май 1876).

[2]) Tagblatt, май 1876.; вж. още Salut Publique, 1876. за сжщия мѣсецъ.

Но какво донесе тоя меморандумъ за Херцеговинцитѣ и за рѣшението на Балканската проблема?

Надеждитѣ, които имъ даваше той, оние шушукания, политически подлизурства на унгарскитѣ либерали прѣдъ великитѣ сили, както и залъгванията на бунтовницитѣ, не донесоха нищо друго, освѣнъ да се усложни движението, а по-послѣ до свърши то съ погромъ. При всичкия си героизмъ да рѣшатъ сами своята сждба, бошнацитѣ нѣмаха собственни срѣдства, както и нашитѣ революционери, за да водятъ една неравна борба. Единствениятъ изходъ бѣше — съюзътъ на българската революция съ херцеговинската, при сътрудничеството на сръбскитѣ народни маси, за да се противопостави на кръвнишката згань единъ здравъ ударъ. Уви! борбата между европейскитѣ държави, интригитѣ на малкитѣ и голѣми династии, неспособностьта, отъ друга страна, на политическитѣ групички саминкомъ да разбератъ ролята си, осуетяваше тоя съюзъ. Това ги правеше безсилни, оставяше ги само съ тѣхния безпримѣренъ героизмъ, но то увеличававаше още повече стръвьта на Девлета, насърдченъ и отъ злобнитѣ кощунства на Европа.

---

[1] Знае се, че по случай несполуката, която постигна дѣлото на Берлинската Конференция, князь Горчаковъ и генералъ Игнатиевъ бѣха принудени да поискатъ безсрочна почивка. По тоя случай, Виенската N. Fr. Presse (юний 1876.) пусна малко афионъ подъ носътъ на „уморенитѣ“ дипломати: „Прѣди всичко, московската перфидна политика прѣтърпѣ фияско. Нейнитѣ интриги, нейнитѣ подземни хитрувания . . . нейния цинизмъ, прѣтърпяха една грозна измама“.

Ето кое влоши и безъ това лошото положение на Балканитѣ, и по-частно — това въ България.

III.

Още прѣди Берлинската конференция, едновремѣнно съ приготовленията на херцеговинци, трѣскаво заработиха и българскитѣ революционери. Централниятъ Революционенъ Комитетъ, който се намираше вече въ ржцѣтѣ на нашия герой, се пусна на работа. Апостолитѣ се раздвижиха, масата, вдъхновена отъ хипотетичната свобода, я обхвана единъ ентусиазмъ, незаписанъ въ аналитѣ на историята. Споредъ свѣдѣнията, които всѣки единъ отъ дѣйцитѣ давалъ за своя районъ, могло да се тегли заключение, че революцията е на прага на османската порта, стига само срѣдства да се намѣрятъ. Слѣдоющиятъ документъ издаденъ отъ българскиятъ революционенъ комитетъ въ Букурещъ, рисува добрѣ състоянието прѣзъ августъ 1875. година:

Бълг. Революц. Комитетъ
въ Букурещъ
21. августъ 1875.

Господа родолюбци!

Обѣщахме ви се въ първото си да ви съобщимъ нѣкои подробности върху народнитѣ ни дѣла. Ето днесъ изпълняваме обѣщанието си. Извънредното ни Народно Събрание отъ важнитѣ ни за всѣки юженъ славянинъ обстоятелства, което свърши засѣданията си на 12. т. м. подъ прѣдседателството на почитаемиятъ ни войвода П. Хитова, съгласно съ централниятъ бълг. Революц. Комитетъ въ българско, рѣши единогласно революция. Вашиятъ благоприятенъ отзивъ съ бързитѣ ви доброволни пожертвувания доказва, че и вие оцѣнявате згодната минута и съгласявате за едно всеобщо възстание въ българско. За тая цѣль се избра петочлененъ комитетъ, който засѣдава всѣки день. Каква е задачата му — вамъ е извѣстно. Неговитѣ дѣйствия сѫ за сега ограничени да приготви тая революция. И понеже тя трѣбва да избухне отъ вѫтрѣ, първата ни грижа бѣше да свържемъ народнитѣ си сили и улесниме началото, а това стана, като изпратихме нѣколко рѣшителни и влиятелни прѣдъ народътъ ни апостоли. Всичко това, господа, съ вашата помощь се нареди, и сполуката, която се очаква отъ това народно движение, ще ви даде точенъ отчетъ за всичко. Но това, господа, не е достатъчно. Вие, вѣрваме, сте съгласни, че е неизбѣжно нужно да се изпратятъ и отъ тука нѣколко чети добрѣ организувани, отъ които, ако и да се не очаква много, но пакъ щатъ да подкрѣпятъ силитѣ на отсрѣщнитѣ ни братя и щатъ ги не малко насърдчатъ. Слѣдователно, за тѣхната организация се изискватъ огромни суми; а тие суми, разбира се, ще се съberatъ пакъ измежду ни, та за това вие трѣбва да имате винаги на разположението си една сума, та щомъ стане нужда, да се употрѣбяватъ за гдѣто трѣбва. Ние вѣрваме, че въ всѣки градъ и въ околностьта му се намиратъ доста юнаци, които би отишли съ радость да пролѣятъ кръвьта си за своята собственна свобода. Като е тъй, ваша длъжность е да се постарайте още отъ сега и ни явите, доколко юнака би се намѣрили при васъ и сѫ готови да отидатъ щомъ стане нужда. Освѣнъ това, ще ни явите, ще ли могатъ тие момци себе си, или частно вие да ги въорѫжите, понеже трѣбва да знаемъ, колко и какви юнаци имаме на разположението си и готови ли сѫ въ всѣки случай да тръгнатъ. За тие и подобни работи трѣбва да ни пишете съ осигурени на пощата писма или съ особенъ човѣкъ, инъкъ е опасно да не падне нѣщо въ вражеска ржка и се открие дѣлото ни. Сжщо ако познавате нѣкои лица, достойни за войводи, пратете ги тукъ при насъ съ особенна прѣпоржка за споразумѣние, понеже се нуждаемъ отъ прѣдводители.

Длъжни сме да ви явимъ и това, че емигрантскиятъ ни в-къ Знаме, на който по-послѣ мислимъ и името да се промѣни, стана чистъ комитетски листъ, който ще да се занимава изключително съ народнитѣ ни интереси. Никакви лични нападения нѣма да се срѣщнатъ въ него. Комитетътъ ще да се труди дано може да се издава два пжти въ недѣлята. Маловажнитѣ неспоразумѣния между нѣкои тукъ лица, като напримѣръ Ботйовъ, Цанковъ и др., прѣставатъ за винаги, и тие лица днесъ работятъ съгласно въ полза на народното ни прѣдприятие. Пращаме ви сжщо и печатни разписки срѣщу приетитѣ пари, а оние ржкописнитѣ ще ги върнете. Здравѣйте!

(Печатъ).

Не пропусналъ комитетътъ да издаде едно „извѣстие“ „до мюсюлманитѣ отъ Европейска Турция“ и друга една прокламация до българския народъ, съ които подканя раята въ обща полза на турци и българи да се дигне противъ „правителството“, еднакво опасно за владѣющето, колкото и за покореното племе. „Топракъ кардашларъ! вика „извѣстието“ къмъ турския свѣтъ: извѣстно ви е, че всѣки народъ за своята доброчестина и спокойствие плаща данъкъ на своето правителство. За тая цѣль и ние, жителитѣ на така нарѣчената османска висока държава, ако и да дадохме послѣднята си бодка, пакъ виждаме, че нѣма нито единъ народъ по-бѣденъ и по-западналъ отъ насъ. Причината на това е само досегашното правителство. Неоспоримо е, че и за напрѣдъ ако останемъ подъ управлението на сжщето правителство, положението ни ще бжде още по-окаяно. Прочее, за да се прѣсѣче вече това нетърпимо зло, ние се дигнахме съ орѫжието въ рѫка да изпѫдимъ досегашното правителство и на мѣстото му да наредимъ друго, способно да ни направи доброчестни. Така като е работата, вие виждате, че нашето движение е и за ваша полза. Това наше намѣрение разумѣха мнозина турци мюсюлмани и заедно съ насъ се намиратъ въ общето ни движение. И ваша длъжность е, слѣдъ като размислите добрѣ работата, да се съгласите съ насъ. Който отъ васъ се отнесе така, нѣма да види никакви поврѣди. На такъвъ честьта, животътъ и имотътъ отъ насъ ще бѫдатъ запазвани. Но оние мюсюлмани, които не искатъ да разумѣятъ тая истина и се наемнатъ да противостоятъ на общето ни движение, или пъкъ покажатъ къмъ досегашнето правителство довѣрие и помощь, нѣма да се считатъ за наши съотечественници, нито пъкъ ще бѫдатъ притежатели на своя животъ и имотъ. За да бѫдете извѣстни за всичко това, щото отъ сетнѣ да не се каете, нито казвате, че не сте знаяли работата, написа се настоящето извѣстие и ви се изпроводи.

На 28. августъ 1291. отъ егира.
На 28. августъ 1875. отъ Христа".

Прокламацията къмъ българския народъ, която разширява идеитѣ на първата, гласи:

Милий народе български!

Всичкитѣ около тебе народи се наслаждаватъ отъ доброчестъ животъ въ всѣко едно отношение. Само ти и твоитѣ съжители, които сте имали злочестината да се управлявате отъ турското правителство, сте лишени отъ неоспоримитѣ права за всѣки човѣкъ и тежко стѣняте подъ едно варварско иго.

Особно ти, милий народе, никакъ не можешъ и да помислишъ, че живѣешъ като народъ: само тебе е най-строго подъ жестоко наказание запрѣтено най-законното нѣщо—народното ни просвѣщение; само твоитѣ занаяти се намиратъ въ първобитното си състояние; твоето земледѣлие и търговия сѫ съвършенно убити; честьта, имотътъ и животътъ на твоитѣ дѣца сѫ всѣкога изложени на произволъ и подигравка; само ти не намирашъ отеческо правосѫдие тамъ, гдѣто го търсишъ.

И всичко това произлиза само и само отъ досегашното ти неспособно и безчеловѣчно правителство. Това нестърпимо вече състояние ти наложи света дължность да се дигнешъ съ орѫжие въ рѫка и да прѣмахнешъ злото. Ти изпомежду себе изваждашъ за сега насъ и ни изпровваждашъ на бойното поле, за да се боримъ за светата цѣль.

Ние те послушахме, и сега ето ни вече на бойното поле, гдѣто ще пролѣемъ и послѣднята си капка кръвь за твоето освобождение. Молиме те само да земешъ въ внимание долнитѣ наши прѣдложения въ видъ на законъ, който ще приведешъ въ точно изпълнение:

1-во. Всѣки Българинъ, отъ най-малкиятъ и до най-голѣмиятъ, дълженъ е да постоянствува въ народното рѣшение и да не дава никаква поддържка и помощь на досегашното правителство и на неговитѣ привърженници, виновници на нашитѣ злочестини. Напротивъ, това правителство и неговитѣ привърженници отъ всѣкиго трѣбва да се гонятъ и наказватъ най-безмилостно.

2-ро. Всѣки отъ Васъ, и които остаяте въ кѫщитѣ си и които зимате орѫжие въ рѫка, не трѣбва да бива ни най-малко ожесточенъ противъ мирнитѣ турци, наши сѫжители и състрадалци. Напротивъ, длъжни сте да имъ подадете братска рѫка, помощь и покровителство, ако бѫдатъ прислѣдвани отъ правителството, защото сѫ съчувствували на народното ни движение. Честьта, имотътъ и животътъ на мирнитѣ Турци трѣбва и за Васъ да бждатъ толкова мили и свети, колкото сж и за тѣхъ.

3-то. Додѣто не се освободимъ отъ това правителство и не наредимъ друго, способно да ни направи доброчестни, паричниятъ имотъ на всѣко частно лице трѣбва да е на разположение за нуждитѣ на светата ни цѣль. Но общественнитѣ имоти — за поддържание училища и църкви — които сме си набавили съ кървавъ поть, като сме отдѣляли отъ залжкътъ си, трѣбва да останатъ ненарушими до втора заповѣдь.

Милий народе, ти си страдалъ много, но това страдание, въ тоя честитъ часъ, вмѣсто да те услаби, напротивъ, ще те раздражава като лъвъ и въ твоитѣ мишци ще влѣе юнашка кръвь, като си смѣтнешъ за какво се боришъ и какви ще сж слѣдствията на твоята борба. . . . Освѣнъ това ти, народе, си многоброенъ, ти си въ своята кжща, по между стѣнитѣ на твоятъ крѣпки Балканъ, ти си обиколенъ отъ имотътъ си. А всичкитѣ тие нѣща сж твои най-здрави и непобѣдими съюзници. Дързость, прочее, и напрѣдъ съ увѣрение, че побѣдата ще бжде на твоя страна, защото и правдата е твоя! Дързость, защото твоето възстание е благословено отъ бога и трѣбва да бжде удобрено отъ всѣкоя държава, народъ и община, у които правдата и человѣколюбието не сж изгаснали!

Издадено отъ хиляди възстанници
Български въ Балканътъ.

На 8. септември 1875.

Тѣзи документи, върху най-характернитѣ мѣста на които ще се спрѣмъ по-нататъкъ, прѣдшедствуваха тъй нарѣченото Старо-Загорско възстание, частично обявено прѣзъ септември 1875.

Тѣ характеризиратъ епохата.

Но тая епоха се подготвяше още отъ пролѣтьта 1875., когато начна възстанието въ Босна и Херцеговина, когато четитѣ бѣха плъзнали по Балкана отъ Сливенъ до Троянъ по Срѣдня Гора, отъ Панагюрище до Стара-Загора, и сътвориха първитѣ чудеса, първитѣ подвизи отъ героизмъ. Началото на есеньта — споредъ убѣдителнитѣ доклади на апостолитѣ, трѣбваше да ни завари още по-готови, защото само това щѣло да бжде и помощьта на херцеговинци...

Естественно, единъ отъ най-активнитѣ задъ граница революционери, какъвто бѣше нашиятъ герой, трѣбваше да се вслуша въ гласътъ на революционната повеля, и да се разтича за хора, за „водители", и за пари.

Не стжпилъ въ Одеса отъ дълги години, нуждитѣ на ревоюцията го принудиха да потегли отъ Букурещъ за Русия на 21. августъ съ цѣлъ вързопъ пълномощни и прѣпоржчителни писма, въ които личи стилътъ и ржката на нашия поетъ:

Пълномощно.

Долуподписаний давамъ настоящето Г-ну Христо Ботйову, за да му служи за доказателство на пълното ми къмъ него довѣрие, и моля всички свои приятели и познайници да му оказватъ изискваната отъ него помощь за нашата народна цѣль, като вzематъ отъ него разписки, подписани отъ Бълг. Революц. Комитетъ въ Букурещъ срѣщу всѣко едно пожертвувание. Вѣрвамъ, всѣки родолюбецъ ще да се отнесе съ съчувствие къмъ неговитѣ прѣдложения.

Здравейте, Вашъ побратимъ
Панайотъ Хитовъ.

Второто „пълномощно", пакъ писано отъ Ботйова, но изходяще отъ Комитетътъ, било адресирано до „Свободолюбивитѣ господа въ Русия:

„Българскиятъ Революционенъ Комитетъ въ Букурещъ — се казва въ това пълномощно —, на който главната дѣятелность до сега е била да приготви нашия нещастенъ и поробенъ народъ за свобода, а слѣдователно и за възстание, като вижда днесъ, че е достигналъ до едни твърдѣ утѣшителни резултати, не може да остане чуждъ на движенията, които произхождатъ въ Босна и Херцеговина и които съ такава енергия се отзоваватъ и въ нашето нещастно отечество България. Нашата революционна пропаганда, господа, е работила цѣли осемь години и въ продължение на това кратко врѣме е успѣла да доведе възприемчивиятъ български народъ до съзнание, че единственниятъ изходъ изъ неговото грозно положение е революцията — революция, която да съсипе несносното турско иго и съ това да строши чашата на нашитѣ безбожни и безчовѣчни страдания. Тая революция е вече приготвена. Чрѣзъ своя Централенъ Революц. Комитетъ въ Букурещъ, нашиятъ народъ ни дава да разберемъ, че той неще и неможе да пропусне днешнитѣ благоприятни обстоятелства, — когато Турция се намира на краятъ на своята погибель и когато по-голѣмата часть отъ поданницитѣ на Н. В. Султанътъ пролива вече кръвьта си за свобода, — а ще да възстане и ще да раздѣли честьта на орѫжието съ своитѣ братия херцеговци и бошнаци.

При такова едно рѣшение отъ страна на народътъ, Бълг. Револ. Комитетъ въ Букурещъ не може да остане глухъ на отчаянитѣ възстали за свобода, а е принуденъ да пристѫпи до окончателно рѣшение на своята задача. Съгласно съ всичкитѣ революционни комитети въ България, той е рѣшилъ вече да прогласи своята борба и да побърза да събере колкото е възможно повече морални и материални сили, за да се притече на помощь и да даде направление на възстанието. За тая цѣль, Комитетътъ разпроводи писма и нарочно хора извънъ България и отвредомъ получи добри и благоприятни отзиви. До българскитѣ патриоти въ Русия се опрѣдѣли и изпровожда единъ отъ членоветѣ на Комитета, Г-нъ . . . . , който е натоваренъ съ мисия и съ пълно довѣрие да влѣзе въ споразумѣние съ тие патриоти и да поиска да принесатъ своята лепта на олтарътъ на българската свобода.

Молимъ всѣки Българинъ и славянинъ да се отнесатъ съ пълно довѣрие къмъ нашия пратеникъ и да му укажатъ изискваната за народната ни цѣль помощь.

Приемете и пр. Комитетътъ“.

Чувствата и надеждитѣ, които въодушевявали поета, били неописуеми. Той прѣживѣвалъ единъ отъ рѣдкитѣ моменти въ живота си: да се дигне революция, неговата мечта, когато Турция е пламнала отъ четири страни, когато на Западъ нищо не може да спрѣ отчаяния викъ — на орѫжие! —, и когато на Изтокъ, въ сърдцето на Балканитѣ, въ България, по течението на Марица и по гребенътъ на Хемусъ, се разнася хайдушката пѣсень, пѣсеньта на революцията —, какъвъ по-тържественъ моментъ отъ тоя и за поета, и за раята! Повлиянъ отъ думитѣ на „апостолитѣ“, и самъ като виждалъ несигурното политическо положение, Ботйовъ цѣлъ пламналъ и сѣдка не го хващала, за да изпълни дългътъ си, за да дигне пушка бойлия и пръсне тиквата на врагътъ невѣрни! Слѣднето писмо, което той пратилъ Драсову втория день отъ тръгването си за Русия, ни рисува напълно душевното състояние на поета:

„Брате Драсовъ!

Моето отбиване въ Браила излѣзе твърдѣ щастливо; щомъ излѣзохъ изъ желѣзницата, се срѣщнахъ съ единъ мой приятель, който идеше нарочно приназе за споразумѣние. Тоя човѣкъ е отъ четата на Хаджи

Димитра, а сега е слуга на мошията на С. Беронъ. Като му разказахъ мисията си и положението на работитѣ, той се разпали дотолкова, щото се рѣши да пожертвува и ризата си отъ гърбътъ. Азъ му казахъ, че на отсрѣщнитѣ трѣбватъ 400 жълтици за барутъ и куршуми, и той се съгласи утрѣ да се върне на мошията да вземе тие пари и да ги донесе до вечерьта на Пѣйова, за да ви ги изпроводятъ. И така, въ други день вие ще да получите тие пари. Щомъ ги получите, то да иде единъ отъ васъ въ Гюргево и да даде тие пари на нѣкого отъ тамошнитѣ, за да ги занесе тутакси на Иванча. Можете мисля да ги прѣдадете и на Кара-Михала. Послѣ това да напишете едно благодарително писмо до тоя момъкъ и да го насърдчите както трѣбва. Той има около 1.000 жълтици и е готовъ да ги пожертвува за да обружи самъ една чета и да я прѣдвожда. А той е вреденъ човѣкъ. Името му е Христо Македонски. Вижте адресътъ му въ адреситѣ на вѣстника.

Изъ пжтьтъ се срѣщнахъ съ единъ влахъ отъ официална нога и научихъ отъ него много нѣща. Тукашното правителство ще да гледа на всичко прѣзъ пръсте. Работете само по-енергично. Вчера вечерь въ Букурещъ се е съставилъ комитетъ за помагане възсталалитѣ провинции въ Турция. Тоя комитетъ се състои отъ българскитѣ медици, въ него е и Цанковъ. Внимавайте, че тие ще да искатъ да отслабятъ дѣйствията на нашия комитетъ и подъ видъ на това да събиратъ пари и да ги употрѣбятъ по свое усмотрение. Тие сж ходили при Давила (французинъ — основатель на медицинското училище въ Букурещъ, р.) и той имъ е казалъ да не спатъ, а да работятъ. Всичкитѣ влашки министри сж на Синай при князьтъ на съвѣщание. Войската е въ движение. Както и да е, вие си отваряйте очитѣ на четири и бждете по-сериозни. Въ мене се разигра вече хжшовскиятъ бясъ. Тая нощь на

$1\frac{1}{2}$ часътъ заминавамъ за Яшъ. Сега сме тука у Пѣйова всички наедно. Прощавайте. Тукашнитѣ събиратъ пари, но Цариградскитѣ ще да се забавятъ още два-три деня.

Искамъ да се отбия въ Галацъ, но не можа — ще да закъснѣя. Прощавайте.

Браила Вашъ Ботйовъ".
11. августъ 1875. часътъ 11.

IV.

Отишелъ Ботйовъ въ Русия, обиколилъ Одеса, Кишеневъ и Николаевъ, дали му първия и втория день голѣми надежди: пушки ще получи Ботйовъ, „водители" за чети и за полкове ще отведе съ себе си, и още много друго невидено и не чуто. „Бр. Гр. — пише той на непознато едно лице изъ Николаевъ съ дата 30. августъ: три дни стана откакто съмъ дошелъ въ Николаевъ по мисията на Комитетътъ. Обиколихъ Кишеневъ, Одеса и Николаевъ. Работата ни отива добрѣ. Революцията е готова, пари ще да се събератъ, и слѣдъ 5—6 деня ще да чуешъ, че цѣла България е на оржжие. Букурещъ кипи. Каравеловъ е отстраненъ отъ всички. Вземи инициативата и събирай пари, пакъ ги изпровождай до Минкова. Пушки ще да взема отъ Одеса. — Сега за мене: азъ имамъ типография, издавамъ Знаме, проповѣдвамъ бунтъ. Прѣди 10 деня въ Букурещъ имахме голѣмо събрание изъ България, изъ Сърбия (Панайотъ) и изъ Ромжния; рѣшихме бунтъ! Всичко у насъ оживѣва, всичко жертвува. Панайотъ ще да мине съ 2.000 души прѣзъ Сърбия. Отъ Одеса земахъ Филипа, за да мине прѣзъ влашко съ още нѣколко души войводи. Тукашни наши офицери подаватъ оставка. А въ България? О! тамъ ще да скочи мало и голѣмо. Дадохме имъ 1.000 жълтици за куршуми и барутъ. Емисари за сигналътъ изпроводихме 15, съ тѣхъ е и Стамболовъ, който цѣла зима бѣше при мене. — Тайно: Цариградъ ще да запалимъ на 30—40 мѣста...“

Тъй радостенъ е поетътъ първитѣ дни и до 30.[1]) Но вече въ другъ документъ ние четемъ съвсѣмъ обратни чувства: „Въ срѣда ще срѣщна одескитѣ — телеграфира той отъ Николаевъ на Ц. Комитетъ въ Букурещъ. Работитѣ могатъ да бѫдатъ добри, ако сѫ добри и нашитѣ. Страхъ ги е да си развалятъ кариеритѣ мнозината, които се рѣшаватъ да дойдатъ. Какво прави Хитовъ? Отговорете, Николаевъ, Соборная № 6.

Какво е станало, та Ботйовъ измѣнява съвършенно тонътъ и духътъ на своята кореспонденция?

Много просто.

Първиятъ и вториятъ день, дѣйствително, българскитѣ колонисти въ Русия го посрѣщнали съчувственно и му обѣщали полезното си съдѣйствие. Но третиятъ день чувствата се обърнали. Влѣзналъ Ботйовъ по сѫщество да се разговаря съ одесци и други, като имъ изтъкналъ при това, съ какви срѣдства ще се освободи българския народъ. Спрѣчкалъ се съ одесци и за крайнитѣ цѣли на българското движение, което не търси помощь отъ деспотитѣ, а отъ поробенитѣ народи и отъ искреннитѣ патриоти. Одесци, които давали главата си за царя (деспота), видѣли, че влъкъ е влѣзналъ въ кошарата имъ. Освѣнъ това, българскиятъ професионаленъ революционеръ прибързалъ да хвърли нѣколко остри думи върху руската държава. Спомнилъ си той за нѣкогашнитѣ години, за младата и хубава ученическа възрасть, за първата борба съ подпоритѣ на деспота, и изрѣкалъ наново своето проклятие противъ единъ режимъ, който билъ дубликатъ на турския режимъ. Одесци, които мислѣли, че българскиятъ революционеръ ще да е безъ характеръ и безъ гръбнакъ, каквито били тѣ, се поотдръпнали. Тѣ искали вър-

---

[1]) За да бѫде пълна картината, рисувана отъ всеобщата радость, нека посочимъ и на слѣднитѣ нѣколко документа:

(Т.) Букурещъ, 16. юни 1875.

Димитъръ Горовъ, Гюргево.

Утрѣ съ първиятъ тренъ ела тука — да се вземе типографията, безъ тебе неможе — ела непрѣменно.

Ботйовъ.

(Т.) Кампина, 28. юли 1875.

Драсовъ, Калеа Крайовци № 61, Букурещъ.

Приятелитѣ ще се бавятъ ли при васъ? Защо се върнаха, че неможаха да минатъ ли? Ботйовъ тръгна ли, азъ трѣбва ли да дойда, ще донеса нѣщата, чакамъ отговоръ.

Чобановъ.

(Т.) Бѣлградъ, 19. августъ 1875.

Редакция „Знаме“, Калеа Сербанъ Вода 117.
Букурещъ.

Ще остави ли емиграцията България? Ще жертуватъ ли тамошнитѣ богаташи нѣкоя пара? Отговорете, приготовляваме се.

Поповичъ, телеграфистъ.

(Т.) Бѣлградъ, 21. августъ 1875.

Христо Ботйовъ, Калеа Сербанъ Вода 117.
Букурещъ.

Колко(то) можете бързо се върнете. За единъ отъ ортацитѣ стоката е готова да се разправи. Пари пешинъ и цѣната добра. Наредете дюкянитѣ кждѣ ще се смѣсти, само бързайте. Постарайте се, пострадвамъ, до дѣто не сж(се) попишманиле, отговорете тозъ часъ.

Иванъ Сапуновъ.

Долното писмо пъкъ, на което даваме и факсимиле въ началото на книгата, рисува положението още отъ първитѣ дни на 1875. година:

Сяровъ!

Пакетътъ, когото извадихме съ тебе отъ пощата още не билъ пристигналъ въ Русчукъ. Иди, моля ти се, у Киселова и попитай Ставря, каква е работата. Не е ли щѣлъ да го вземе турчинътъ или не сж му го дале? Блжсковъ пише, че нѣколко пжти изпровождалъ блажниятъ да го иска. — Вижъ дано направишъ нѣщо съ билетитѣ дордѣто си тамъ. — Поздравлявамъ те.

Хр. Ботйовъ.

25/2 Бук. 1875.

Въ прѣдпослѣдния документъ, както и въ писмото на Ботйовъ до Хр. Сяровъ, се говори за оржжие. Подъ името „блажниятъ“ се разбира лице (турчинъ), което е услужвало на нашитѣ.

ховното покровителство на Царя —, Ботйовъ не давалъ дума да се издума за подобна профанация; тѣ искали съюзъ съ Сърбия, та тогава да се провъзгласи „избавлението на отечеството ни"; Ботйовъ отсѣкълъ кестерме, че подобенъ съюзъ, както и помощь отъ правителства, той не приема; тѣ не желаяли да се казватъ революция дѣйствията, които прѣдприема организацията; Ботйовъ заявилъ на благороднитѣ одесци, че когато падатъ темелитѣ на една дряхла държава, историята е безсилна да намѣри друго име за събитията. Съ една дума — одесци говорилъ стрижено е, българскиятъ поетъ имъ заявилъ, че ще бжде косено, защото въ такива врѣмена играе коса, сир. смърть, а не ножица, която подстригва връшеитѣ.

Разбралъ се Букурещъ съ Одеса.

Пушкитѣ, за които гатка Ботйовъ въ писмото си до Гр. се прѣвърнали въ димъ.

Останала само една реалность, Филипъ Тотю, когото отишелъ Ботйовъ да търси и комуто занесълъ „100 австрийски жълтици".¹) Но и тоя изпеченъ хайдукъ, като задигналъ паритѣ, „опрѣдѣлени" за него, се обърналъ на фантомъ. Слѣдвалъ той до нѣйдѣ си поета (до Галацъ) на пжть за Букурещъ, пакъ станалъ невидимъ: изчезналъ.

Самъ българскиятъ поетъ, който се видѣлъ изигранъ отъ „стария войвода", не можелъ повече да се кандилка изъ Русия, да тръгне по слѣдитѣ на Филипа, за да му докаже, какво ще рече измама и пладнешко разбойничество, защото двѣ нѣща го принуждавали по-скоро да се прибере въ Букурещъ: първо, защото още въ обясненията си съ българскитѣ колонисти той

---

¹) „Разписка. — Днесъ на 1875. августъ 20. приехъ отъ г-на Драгоя Шопова, касиеринътъ на Бълг. Революц. Комитетъ въ Букурещъ, сто (100) австрийски жълтици, които комитетътъ ми опрѣдѣли, за да отида въ Одеса и да доведа войводата Филипа Тотя. За увѣрение се подписвамъ. Хр. Ботйовъ".

разбралъ, че и работитѣ по двата брѣга на великата славянска рѣка ще се изпортятъ въ негово отсжтствие, и второ, защото одескатата българска дружина, която си спомнила много добрѣ, какъвъ билъ едно врѣме синътъ на даскалъ Ботю и на чий богъ се кланя сега, които сзрѣли въ негово лице такъвъ приятель на царе и благородници, че билъ каилъ съ шепа вода да ги издави, подшушнали на второто отдѣление, чини що чини, по-скоро да изрине тогова нехранимайко.

Българскиятъ поетъ не е искалъ втори пжть да се разправя съ рускитѣ сищници.[1]

V.

Съ връщането си въ Букурещъ, Ботйовъ завари не онова, което бѣше оставилъ. Първо и първо, вѣстникъ Знаме, за който говореше Централния Комитетъ въ една отъ горнитѣ прокламации до „народа",бѣ изгубилъ съвсѣмъ първоначалния си образъ. До брой 24. Знаме бѣше крайно революционенъ листъ, съ опрѣдѣлено отношение къмъ общественнитѣ и монархически сили било въ Турско, или другадѣ. Не отдавна бѣше, прѣзъ м. май, юни, юли, августъ, когато Ботйовъ гърмѣше противъ държавата и капитала, инспириранъ отъ възстанието въ Херцеговина и отъ движението на българскитѣ чети, противъ царе, папи и патриарси! А сега? Какво прѣдставляваше „клетото Знаме", както милно той го наричаше прѣдъ единъ свой приятель? — Една вѣсникарска нула! Намѣсила се бездарната рѫка на революционнитѣ ничтожества, за да създадатъ отъ единъ рѣшително революционеренъ журналъ, нѣщо анемично, безъ душа и безъ идея, и при това приятель на царя. Слѣдниятъ пасажъ изъ уводната статия въ брой 27. сочи не само кѫдѣ се е изпортило Знаме'то, но и кѫдѣ ще се изпорти дѣлото: „. . . . На такива невѣрни Томовци (които не вѣрватъ въ възможностьта да се възбунтува единъ день народа, р.), ние оставяме да отговаря самиятъ; „Руский Миръ“ 1): „Говори са, че сме славяне; дали е истенна, дали неистена принадлѣжиме на тоя великъ корянъ, дали наистенна, нашите братия окайватъ своятъ животъ подъ Мюсюлманскиятъ яремъ?! За честьта ни и уважението ни, подобрѣ би било да отговориме на тоя въпросъ, негативно. Прѣдъ Европейските народи съ които сме са смѣсили, играемъ задачя на нѣщо безцвѣтно, нелично; трудили са съ сичките си сили да са прѣдставляваме, че сме Немци, Англичяне, Французи, само и само да ни не кажятъ, че сме Славяне!“ И слѣдъ като доказва това фактически, продължава: „Въ редоветѣ на нещастните Херцеговинци, историкътъ ще намѣри хора отъ сичките народности и крайща, като захване отъ подданниците на Гарибалди. Неще да срѣщне само нито единъ отъ великата Славянска монархия; ще са научи още, за Английските Меетинги и Лордове, които сѫбиратъ огромни помощи за вѫзстанниците, които по крѫвь са ни роднина; но нѣма да прочете нищо за нашите Руски комитети и дружества, които биватъ обикновенно толкова щедри къмъ чуждите, така да кажемъ — Нѣмски добродѣтелни подвизи. Питаме още веднажъ: Славяне ли сме наистина както сѫ биле нашите прадѣди или сме нѣкакви такива неопрѣдѣлени — ни Европейски, ни Азиятски изхвърлякъ безъ родъ и племя?“...

---

[1] За отиването на Ботйова въ Одеса и прѣстояването му тука само нѣколко дни, Захари Стояновъ е скроилъ една лъжа, по-едра отъ боя на нейния авторъ: „. . . останалъ гладенъ на улицитѣ, неприоблеченъ отъ нѣколко деня, кралъ отъ гостилницитѣ лъжици и ножове, които продавалъ за хлѣбъ и на себе си и на ония нѣколко хжшлаци, съ които успѣлъ вече да се запознае и да вземе подъ своя защита, и пр." (Биогр. опитъ, 278.).

---

1) Ние нарочно цитираме буква по буква и запетая слѣдъ запетая! Р.

При тия думи на „Миръ“, които думи са и на цѣлиятъ Руски народъ, ние ще свършемъ съ текстътъ: „Гласъ народенъ, Гнѣвъ Божий!“ Слѣдователно, както Руското правителство волею и неволею ще испжлни народната воля, така сжщо и нашите горѣпомѣнжти томовци ще ни подаджтъ ржка, и така неостава друго, освѣнъ едногласно да извикаме; Ставайте братия Бжлгари! . . . побѣдата е Славянска — Балканскиятъ полоостровъ е чистъ отъ кржвопийци — напрѣдъ! . . .“

Тази мекушавость на възгледитѣ вие четохте и въ „извѣстието“ къмъ „топракъ кардашларъ“, и къмъ „милитѣ съотечественници“. Ще си спомнимъ, че причинитѣ на всичкитѣ злини въ тие документи, писани не отъ Ботйовъ и безъ участие на неговото убѣждение, причинитѣ на всички злини авторитѣ отдаваха „само“ на „досегашното правителство“: стига да се замѣни това правителство съ друго, по-човѣшко, за да се прѣмахне болестьта. „Коренътъ на злото“ — самата държавна система, сжществующиятъ режимъ и др. п., които, споредъ мисъльта на българския поетъ, създаватъ гангрената, сж забравени отъ българскитѣ революционери.

Освѣнъ това, доколкото тука можемъ да държимъ отговорни събитията, тие повлияли върху Букурещци да излѣзатъ съ съвсѣмъ противно гледище прѣдъ делегата на Ц. Комитетъ. Поведението на Сърбия и нейнитѣ нови обѣщания, надеждитѣ, които взели да възлагатъ на Русия и на останалитѣ сили отъ коалицията, възприемане гледището на одесци, поведението на които силно възмутило Ботйова, най-сетнѣ — желанието на „войводитѣ“ и на „апостолитѣ“ по-скоро да се пуснатъ въ брань, та макаръ сетнѣ „съ котки на оране“, както казва пословицата —, всички тие събития до толкова ги заслѣпили, щото тѣ изгубили и ума и дума.

Нека кажемъ, че освѣнъ нашиятъ герой, комитетътъ, пакъ като-рѣчи и цѣлата революция, не е имала и не е могла да има умъ, човѣкъ, който съ достойнство да каже нейното слово. Какво прѣдставляваше Центр. комитетъ по своя съставъ?—една купчина отъ амбицирани революционери и слаби журналисти; една сбирщина, която трѣбваше да бѫде водена, но не да бѫде водачъ; — която не бѣше способна да се ориентира въ явленията, неспособна да обедини мисъльта, създавана отъ масовото движение —, нито да покаже пѫть на бунтарскитѣ групи. Съ една дума—пакъ това е право и за самитѣ „апостоли“ и „войводи“ — сбирщина, която владѣеха прѣходящитѣ събития, но неспособна да долови общата идея, — която овладѣха и чужди сили на движението, безъ да прицѣни историческия моментъ.

Херцеговинскитѣ вълнения, политиката на сѣвернитѣ държави и всички други общественни и политически явления, засилиха заблужденията на членоветѣ въ Букурешкия центр. революционенъ комитетъ, който сега се обяви противъ Ботйовъ, за да си поднесе оставката, съ която вече сме запознати.

Върху непосрѣдственнитѣ причини на тая оставка, наистина, много се мѫдрува́ въ нашата литература. Ала безъ да ни занимаватъ празнословията на бъбривата история, длъжни сме за честьта на българския поетъ да заявимъ, че и тукъ той не измѣни на своитѣ идеали, както утрѣ нѣма да измѣни на себе си, за да омие лицето на България съ собственната си кръвь...

— Революционеритѣ бѣха измѣнили на неговитѣ идеи, той не можеше да служи на тѣхнитѣ.

Единъ практически въпросъ го кажете, пакъ ако щете и тактически, се изпрѣчилъ прѣдъ Централния комитетъ: отъ кѫдѣ, съ чия помощь и подъ чие покровителство ще се прѣпращатъ четитѣ? За Ботйова този въпросъ почти несѫществуваше; или той бѣ прѣдрѣшенъ отъ самото движение: движението има свои собственни сили за свои собственни цѣли: чети ще минатъ отъ всѣкждѣ и отъ никждѣ. Вѣръ селямъ! Но какво излѣзло на лице? Господа дипломатитѣ въ Централния комитетъ искали да поднесатъ движението, доста слабо още за активно дѣйствие, като мезе въ устата на Сърбия, която се готвѣше за война и която толкова пжти лъга́ свѣта. На това мнѣние билъ и вѣчния пенсионеръ на сръбското правителство — „народния войвода“, авторитетътъ на когото бѣше нуженъ дори Ботйову, за да се прѣдстави прѣдъ „свободолюбивитѣ господа въ Русия“. „Народниятъ войвода“, който бѣше отдавна изигралъ ролята си и трѣбваше да служи само за исторически споменъ отъ едно минало, което не се връща, упражняваше обаче силно давление върху слабитѣ личности, които бѣха неспособни да побѣдятъ неговото невѣжество, ако не и юнашкитѣ му задирки. Той бѣше съ Сърбия, той ѝ вѣрваше толкова, ако не и повече, колкото и Каравеловъ, тя бѣше въ неговитѣ очи опорната точка за българския бунтъ, тя се яви такава, заедно съ покровителката на славянитѣ — Русия, и въ очитѣ на всички други едри и дребни величини въ комитета и около комитета.

Тактическитѣ въпроси, при извѣстни обстоятелства, сж принципални въпроси. Такъвъ се явилъ и горния въпросъ въ погледа на нашия поетъ. Той видѣлъ една измѣна на революцията въ неочакваното поведение на болшинството, и не се подвоумилъ да прѣдрече близкитѣ несполуки. Пазете се отъ подаръцитѣ на данайцитѣ, защото и въ тѣхъ се крие подлость! — Но никой не слушалъ. Всички, безъ поета, се впуснали въ прѣдопрѣдѣлената по недомислие авантюра, прѣди да събератъ самостоятелнитѣ сили на движението; впуснали се по-разпаленитѣ глави, за да се изкопае трапъ за недомислията на „дипломатитѣ“,

Този трапъ изкопа Старо-Загорската карикатура.

По нататъкъ?

ГЛАВА ПЕТА.

Рѣшителниятъ моментъ.

Продължение: — Новитѣ усложнения на Балканитѣ и несигурното положение въ Мала Азия. — Изтъпленията на властьта. — Давление отъ страна на европейския концертъ за реформи и бунтътъ на софтитѣ въ Цариградъ. — Детронацията на Абдулъ Азиса и декларацията на новия султанъ. — Младотурцизмъ и реакция. — Отзиви въ чуждата преса за положението на илотитѣ въ България. — Априлското възстание. — Българскитѣ революционери пакъ на изпитание. — Малодушието на героитѣ и съзнатата отговорность на социалиста. — Христо Ботйовъ войвода. — Една трагична раздѣла. — Майка и синъ. — „Радецки“. — По вода и по суша. — За кждѣ бѣше прѣдрѣшено движението на Ботйовата чета? — Единъ маловаженъ въпросъ.

I.

Нѣколко нови събития прѣзъ пролѣтьта 1876., както видѣхме, възбудиха филантропическитѣ чувства на християнска Европа къмъ Балканскитѣ славяни, — тѣзи сжщи явления привлѣкоха вниманието и на българскитѣ революционери.

Намѣсата на външнитѣ държави въ вжтрѣшнитѣ работи на турската империя прѣдизвика още по-силна умраза къмъ гяуритѣ. Двойна агитация се поведе измежду Девлета, възбуденъ отъ коалицията, насърдченъ отъ Англия —: агитация противъ реформитѣ, агитация противъ поданницитѣ на една и сжща държава, и агитация противъ живота на всичко, което искаше да диша по-свободно. Въ Мала Азия агитацията на софтитѣ бѣше дигнала на кракъ цѣлия мохамедовъ народъ, който за блаженство въ Рая, трѣбва да изпие кръвьта на гяуритѣ... Конституирани въ една силна организация, която съставляваше по-голѣма сила отъ властьта на правителството, софтитѣ свързаха и ржцѣтѣ и краката на Босфорския пилавчия. Въ Бруса и въ Кониехъ, напримѣръ, несжществуваше другъ законъ, освѣнъ тоя, създаденъ отъ софтитѣ. Въ Цариградъ софтитѣ не вършеха вече агитация, но пристжпиха къмъ дѣйствие: тѣ дигнаха „революция", за да избиятъ хиляди християни.

Ние имаме едно свидѣтелство на непосрѣдственъ наблюдатель, което ще съкрати нашия исторически разказъ. „Това сж поповетѣ отъ всички категории, които, управляватъ, въ дѣйствителность, отоманската империя, и всѣки чувствува, че само терорътъ на европейското оржжие е въ състояние да държи въ извѣстни граници фанатизмътъ на туземното (турско) население" — пише прѣзъ май 1876. година кореспондентътъ на „Салю Пюбликъ".

А почти прѣзъ сжщето врѣме Виенската N. Fr. Presse (отъ 3. VI. 1876.) ето какъ скицира консеквенциитѣ отъ положението: „въ наличностьта на това голѣмо движение (думата е за „революцията" на софтитѣ въ Цариградъ, р.), което отваря широки перспективи, дипломатическото дѣйствие на тритѣ велики сили, ангажирани недавна въ Берлинъ, взема минимални пропорции. Цѣлото здание на посрѣдничество и на дѣлежъ се згромолясва..."

Не се „згромолясаха" само изтъпленията на властьта и на софтитѣ надъ нещастната рая, хвърлена въ отчаяние. „Трѣбва безнадежностьта да е пуснала дълбоки корени въ сърдцето на българитѣ — пише единъ чужденецъ —, защото въ войната, която започва, нѣма никаква милость. Турцитѣ горятъ тѣхнитѣ села, убиватъ старцитѣ, обезчестяватъ женитѣ. Ето два примѣра, за които говорятъ турскитѣ вѣстници и които, за нещастие, сж автентични.“ И вѣстникътъ продължава да описва подвизитѣ на Тусунъ бей отъ Карлово, който се задигналъ съ 80 души башибозукъ, отишелъ въ Клисура, която бѣ вирнала глава, и тамъ прославилъ съ безчестия надъ жени и старци своето ислямско име и името на своята нация![1])

„Когато избухна възстанието въ Херцеговина — пишатъ отъ вжтрѣшностьта на Турция, прѣзъ май сжщата година до La République Française —, мюсюлманскиятъ фанатизмъ се потруди да уголѣми и да обезобрази положението въ другитѣ провинции на Босна и въ България... Въ Стара-Загора, турцитѣ, фанатизирани отъ проповѣдитѣ на мюфтиитѣ и на улемитѣ, използуваха единъ незначителенъ инцидентъ, за да проникнатъ съ оржжие въ християнския кварталъ и да турятъ подъ сѣчь петдесеть човѣшки жертви. Благодарение на каймакамътъ, който разбра, каква отговорность ще понесе Портата прѣдъ Европа, сѣчьта не бѣше пълна. Това послѣднето се случи прѣзъ мѣсецъ октомври миналата (1875.) година. — Въ Нови Ханъ, разярени заптиета се нахвърлиха неочаквано върху една група жени и моми, които се връщаха отъ полето по случай панаирътъ въ околностьта; тѣзи бѣдни хора се разбѣгаха, като издаваха отчаяни викове, но заптиетата ги пристиснаха въ единъ тѣсенъ кржгъ и безмилостно удряха съ ножове и сабли, като раниха повече отъ двадесетина... Въ друго едно село, заптиетата събраха десетина жени и, слѣдъ като уталожиха своитѣ страсти, се забавляваха съ жертвитѣ по слѣдния начинъ: една отъ женитѣ трѣбваше да гледа фиксирано право въ слънцето, безъ да затвори очи; на всѣко движение ѝ се отговаряше съ единъ ударъ отъ сабля по ржцѣтѣ. Друга една трѣбваше да държи въ ржка голѣмо парче запалена прахань, докато изгори до послѣдня искра. А нѣколкото вѣстника, бѣлѣжи сжщиятъ листъ, които излизатъ въ Турция, проповѣдватъ единъ фанатизмъ — равенъ съ този на най-дивитѣ маси. Заключението отъ тази дѣйствителность е, че безсилието на Портата е флагрантно, управителитѣ сж безсилни да одържатъ мюсюлманскитѣ население, когато религиознитѣ страсти ги разбѣсуватъ. Улемитѣ, мюфтиитѣ и кадиитѣ сж едничкитѣ, които иматъ влияние върху турския народъ. Къмъ тѣхъ трѣбва европейската дипломация да обърне очи“.

---

[1]) Вж. Salut Publique, 28. май 1876.

„Заключение“ отъ тие несносни мжки, слѣдъ априлското възстание, побърза да даде млада Турция въ съединение съ софтитѣ, а така сжщо и нашиятъ поетъ.

Изплашени отъ собственното си дѣло на разрушение, младотурскитѣ софти смислиха да турятъ въ ходъ едно изпитано срѣдство, съ което реакционна Турция си служеше отъ вѣкове — промѣната на една декорация. Абдулъ Азисъ бѣше откаранъ на почивка въ Череганъ прѣзъ нощьта 28—30. май (н. с.), и на негово мѣсто качиха поевропейчения дивакъ Мурадъ V. Неговото възкачване върху прѣстола на славнитѣ султани (— любими думи на нашитѣ еволюционисти! —) бѣ и парадно и театрално: то се е извършило като по кинематографическо платно, съ оная живописность на картината, и на фантазията, която четемъ въ „Хиляда и една нощь“. „Когато видѣха Мурадъ V. прѣзъ единъ зракъ на майското слънце, пъленъ съ животъ и усмихнатъ, поздравлявайки на дѣсно и на лѣво ентусиазмираната тълпа, която се притискаше около неговия пжть, една безкрайна въздишка на утѣшение дигаше всички гжрди. Всѣки си каза, че ерата на тиранията е минала, че тая на благочестината се отваря. Това бѣше експлозия на универсална радость; и надеждитѣ за реформи, за правда и свобода, гнетени при миналото управление, правѣха да туптятъ всички сърдца. Hélas! Кой можеше да прѣдвижда, че надеждитѣ ще бждатъ тъй бърже осуетени!“ ¹).

Hélas! тие надежди никога не сжществуваха въ здравата часть на нашата революционна генерация. Тая си спомняше недавнашнитѣ изявления на Мурадъ V. за правда и редъ, направени по модеренъ стилъ прѣдъ една американска персона. Неговитѣ грижи — бърбореше тоя деликатенъ султанъ—били, непрѣстанно да проучва всичко, съ което могло да се подобри сждбата на бждащитѣ му сюжети: азъ вѣрвамъ, че чрѣзъ възпитанието ние трѣбва да захванемъ реформитѣ. Съ училищата, въ които на една и сжща скамейка да стоятъ мюсюлмани, християни, евреи, идолопоклонници, сюжетитѣ ще да се здушатъ отъ дѣтство, ще се гледатъ единъ други като братя, вмѣсто като неприятели, и когато нѣкога отечеството бжде въ опасность, тѣ ще мратъ рамо до рамо, за да го защищаватъ ²).

Този перфиденъ османски цинизмъ бѣше познатъ на здравата часть между българскитѣ революционери, и лично на българския поетъ не е правилъ никакво впечатлѣние. Сжщо така, брачниятъ съюзъ между младотурци, софти и султани, доктринитѣ на които изхождатъ отъ едно и сжщо теке: невъзможното помирение разединителнитѣ тенденции въ декаданса на Турция,— и брачниятъ тоя съюзъ между старешкото безчестие и модерното перфидство, повтаряме, занимаваха нашиятъ герой отъ гледна точка на тѣхното отрицателно влияние върху рѣшението на Балканския въпросъ.

Неговото убѣждение, че отъ смѣната на декорацинтѣ не може никаква сжщественна промѣна въ по-

---

¹) D. Georgiadès, La Turquie actuelle, стр. 60.

²) Пакъ тамъ, стр, 58—59.

ложението да се очаква, се оправда много по-рано, отколкото прѣдвиждаше.

Подъ егидата на новия юрнекъ — Мурадъ V. и неговата дѣсна ржка — Мидхатъ паша, духовната и физическа репресия надъ българитѣ се развиха въ своитѣ крайни форми.

Българскиятъ Революционенъ Комитетъ трѣбваше да дѣйствува.

II.

Ала, както Старо-Загорското възстание (1875.), така сжщо Априлското (1876.) и майскитѣ събития, туриха въ затруднение не само комитета, но сжщо така героитѣ на фразата. Отъ септември 30. (1875.) Ботйовъ напълно бѣше прѣдалъ дѣлото въ ржцѣтѣ на „дипломатитѣ“, безъ да се отчужди отъ движението [1]). Той наблюдаваше и казваше да се координиратъ силитѣ на възсталалитѣ роби, или ако това не се постигне — революцията да търси по-згоденъ моментъ. Революция не се създава по желание: по една историческа необходимостъ, тя сама търси възможна благоприятность. Ние разсѫждаваме върху нѣщата, оцѣняваме ги, за да не изпаднемъ въ противорѣчие съ тая възможна благоприятность, за да не останемъ въ опашката на събитията. Ботйовъ правѣше оцѣнка на положението и мислѣше момента за згоденъ, само при единственната прѣдпазливость — да се съберать силитѣ на възстаналитѣ робе, да се пестатъ срѣдствата на революцията, толкова повече и затова, че въ неговитѣ очи, Балканската революция, когато бѫде провъзгласена, трѣбва да измѣни коренно режимътъ економически и политически. Въ връзка съ това надежно гледище, той е изказвалъ и мисъльта, че нито на една царска глава нѣма да се позволи да играе самодивско хоро върху юнашкитѣ кости на херцеговинци и стрѣмци. Революцията, която по неговитѣ прѣдположения — защото тъй сѫ гласѣли „рапортитѣ“ на „апостолитѣ“ — е вече организирана въвъ България, трѣбва да се дигне подъ единъ знакъ: революция радикална!

---

[1]) Ние казваме „безъ да се отчужди“, защото по нашитѣ свѣдѣния никакъ не отговаря на истината твърдѣнието на нѣкои, какво Ботйовъ билъ „отритнатъ отъ първата линия на борцитѣ“ (З. Стояновъ, Опитъ за биогр. стр. 288; Д. Т. Страшимировъ, Критически опитъ, стр, 189.). На стр. 290. З. Стояновъ коментира единъ паспортъ съ дата 2. януари 1876. изданенъ на „M-r Botioff journaliste et publiciste, allant à l'étranger“ и пр., съ който поетътъ се е канилъ да ходи втори пжть въ Русия — „пакъ за помощи разбира се“ — добавя сжщиятъ З. Стояновъ. Този фактъ би билъ достатъченъ, за да млъкнатъ невѣрнитѣ приказки за „глухотата“ на Ботйовъ. Сжщето убѣждение изграждатъ у насъ и личнитѣ писма на поета, цитирани изъ нашата книга, които носятъ дати отъ ноември, декември (75.) и януари 76. (Вж. още Архивъ, I. стр. 262, 263, 264.). Сжщо така, тукъ му е мѣстото да забѣлѣжимъ, че Ботйовъ никой не е обвинявалъ въ злоупотрѣба на суми, което го принудило да се „отчужди“ отъ комитета, както твърдятъ сжщитѣ писатели. Подобни слухове не сж сжществували: тѣ сж измислица на млада България!

Ето документирано мнѣнието на нашия поетъ, изказано на 3. май 1876. въ редактирания отъ него първи брой на в. Нова България:

„Захваща се вече драмата на Балканския полуостровъ! Многославниятъ източенъ въпросъ, който до вчера се мислѣше за непромѣнимъ на политическата сцена на Европа, стѫпи вече въ своя трети актъ и нѣма вече съмнѣние, че той ще се изкара до край. Първиятъ актъ захванаха юначнитѣ наши братя херцеговинци; вториятъ прѣмина въ безполезни стратегически и дипломатически пантомини отъ страна на Сърбия и Черна Гора; а третиятъ, на който началото трѣбваше да бѫде край на безчовѣчното турско господство, въ който трѣбваше да участвува всичкия южнославянски хоръ, се захвана само отъ нашия нещастенъ и до крайно убиенъ български народъ. Телеграфътъ и частнитѣ наши писма ни донесоха извѣстието, че всичката Пловдивска каза е потънала въ кръвь и бунтътъ е обхваналъ срѣдата на Балкана и Срѣдня-гора... Други така сжщо вѣрни извѣстия ни дадоха да разберемъ, че и нашитѣ шопи въ Пиротъ и въ Бѣлоградчикъ сж дигнали топора си противъ своитѣ петь-вѣковни кръвопийци. Освѣнъ това, желѣзницата между Варна и Шуменъ е прѣкжсната, а това е знакъ, че и въ Дунавския вилаетъ нашето народонаселение е присъединило и ще присъедини своитѣ яки мисци въ съсипването позорнитѣ вериги на робството. Съ една дума — българскиятъ бунтъ е влѣзълъ вече въ своитѣ права и борбата се е захванала съ всичката своя отчаяность. Касапницата ще бжде страшна и отвратителна, жертвитѣ ще бждатъ безбройни и отъ двѣтѣ страни. Но треперетѣ, тирани! Полудѣйте дипломати! Кжсайте си косата, велики царе юдейски на капитала! Босфорскиятъ идолъ ще падне, „болниятъ" ще умрѣ и вашитѣ безбройни капитали ще потжнатъ въ помията на турския развратъ и свещенната кръвь на нашата свобода. Тука не е Меншиковъ въ Цариградъ и Русия съ своитѣ казаци на Дунава, противъ които да станете и да избиете цѣли 800.000 живи сжщества, и да похарчитѣ повече отъ 8 милиарда франка, за да опазитѣ европейското равновѣсие. Тука не е Сърбия и Черна Гора съ своитѣ дълбокоумни князе и дипломати, противъ които да употрѣбятъ игото и махмузитѣ на г. Андраши, за да ги накаратъ да не разбръкватъ здружения „общи миръ"... Тука е гласниятъ, отчаяниятъ и мжжественниятъ седемь-милионенъ български народъ, който въ продължение на цѣли петь столѣтия е носилъ на плѣщитѣ си най-безчовѣчното робство въ Европа и който днесъ възстава и иска отъ свѣта едно отъ тие двѣ нѣща: или свобода, или смърть! Тукъ е неумолимата логика на историята, на която сентенцата е уничтожението на старото, на гнилото и на несъврѣменното и животъ на новото, на здравото и на човѣческото. Ще може ли нѣкой да отстрани тая сентенца и да накара природата да влѣзе въ другъ пжть? . . .“

При наличностьта на това положение, нито Ботйовъ, нито „апостолитѣ“, нито „комитетътъ“, е могълъ да стои съ згърнати ржцѣ. Всички се приготовлявали за послѣдня разплата. Всички пишатъ, че вжтрѣ населението е готово, стига да се даде началото!

Но когато опряло, кой да даде това начало, указало се, че „народниятъ войвода“ замръкналъ въ скута на Сърбия, „крилатиятъ“ Филипъ останалъ безъ крака, а другитѣ, кой-по-отъ-кой незасегаеми дипломатически величия, за нищо друго не бивало, освѣнъ да носятъ вода и да продаватъ боза.

Само при една концесия, дадена Ботйву отъ страна на „дѣйцитѣ“, че ще бжде запазена самостоятелностьта на българската революция, той се нагърбилъ да изпълни завѣтния си идеалъ — да поведе отборъ лични момци къмъ плешестата снага на Балкана...[1])

---

[1]) Формални основания да настоява за самостоятелно революционно дѣйствие намиралъ българскиятъ поетъ въ намѣсата на одесци. Ботйовъ бѣше непосрѣдствено запознатъ съ тѣхното гледище върху българското движение, но прѣзъ началото на пролѣтьта (1876.) той притежаваше и единъ документъ отъ тѣхъ, изпратенъ до „Почитаемитѣ господа“ въ Букурещъ, изъ който революционниятъ екивокъ на „добродѣтелнитѣ“ одесци щастливо живува съ московското попечителство. Този документъ има извѣстно отношение къмъ прѣдмета на нашия разказъ въ текста, затова ще трѣбва да го отнесемъ изцѣло въ тая бѣлѣжка:

„Одеса, 13. мартъ 1876.

Почитаемий Господа!

Съ удоволствие идемъ да отговоримъ на любезното ни Ваше писмо отъ 26. февруари:

Ние съ голѣмо внимание четохме това, що изъ Бѣлградъ ви пишатъ и твърдѣ ви благодаримъ за съобщението на вашето мнѣние върху това дѣло. Личноститѣ, които ви пишатъ, намъ

III.

Цѣлъ мѣсецъ, мѣсецъ и половина тича поетътъ, за да скѫта срѣдства за своята чета. Върху тая чета, най-голѣма отъ всички, сѫ възлагани изключителни надежди, слѣдователно, за нейната изготовка се ангажирали повече личности. Отъ вѫтрѣшностьта е чакатъ —, пращатъ пари за по-скорошно въорѫжение. Враца, въпрѣки нескопосностьта на мѣстната революционна организация, пратила значителна сума. Апостолитѣ въ този районъ, които пишеха на 18. априлъ: „… вие се не бойте, защото България трѣбва да умрѣ, че тогава вамъ да ви стане лошо“, които въ сѫщето писмо увѣряватъ, че събиратъ грамадни суми („народа дава брате, като е за свобода“), най-сетнѣ Заимовъ,

---

сѫ непознати; но ако вамъ сѫ извѣстни за хора положителни, ние, заедно съ васъ даваме вѣра на писанитѣ имъ и идемъ да ви кажемъ и нашето мнѣние. Съгласни сме съ това, че въ дѣлото, за което е рѣчьта, безъ сърбитѣ ние ще можемъ да направимъ само единъ живъ протестъ прѣдъ Европа противъ злоупотрѣбленията, които нашиятъ народъ тегли отъ угнетателитѣ си. А за да се достигне напълно желаната цѣль, необходимо е, даже по-вече отколкото необходимо да имаме рѫката на сърбитѣ. Безъ тѣхъ едвали можемъ направи нѣщо, както и тѣ безъ насъ сѫ слаби, макаръ че тѣхнитѣ рѫцѣ сѫ развързани. Но какъ да се положимъ на тѣхъ и да имъ повѣрваме, когато толкова пѫти тие сѫ показаха коварни къмъ насъ? Толкова пѫти тие ни лъгаха и си изплитаха кошницата, а ние оставяхме да теглимъ за тѣхъ и за себе си. Толкова пѫти ние имъ вѣрвахме, а какво е излѣзло до сега, вамъ е извѣстно. За това, като подѣляме напълно мнѣнието да се изпрати нароченъ човѣкъ въ Бѣлградъ за прѣговори върху всичко, ние считаме за своя длъжность да се оговоримъ.

Нашитѣ стари макаръ и да не зематъ участие въ нашата работа, но никога не ни лишаватъ отъ опитнитѣ си съвѣти. Тие не довѣряватъ на сърбитѣ, както и ние. Сѫщето мнѣние е и на полковникъ г-на Кишелски, който се съглашава да земе на себе си мисията да иде въ Бѣлградъ, като прѣдставитель на Българския Централенъ Комитетъ, но, ако такъвъ комитетъ който пишеше на 24 с. м. до търновци: „първо и послѣдно идемъ да ви кажемъ, и да ви кажемъ и отберете ни, че на 11. май нѣма да мине безъ пукутъ на пушкитѣ въ този окрѫгъ (Врачанския революционенъ окрѫгъ, р.), да дойде и самъ Александръ (руския царь, р.) да ни каже че трѣбва да се чака, нѣма да се слуша, думитѣ ни се говорятъ отъ разпалени мисли и истинсть въ дѣлото, отбирете ни“ и т. н. и т. н. — найсетнѣ, казваме, Заимовъ или Враца — все едно — пратили една доста голѣма помощь въ Букурещъ. Въ Ромѫния сѫщитѣ старания и жертви. Слѣднитѣ нѣколко документа отъ многото, ни даватъ да разберемъ загриженостьта на всички за сформируване на четата, а сѫщо така тие документи ни даватъ ясно прѣдставление и за безпокойнитѣ дни, прѣживѣни отъ „чуждия“[1]) за движението поетъ:

не се е организиралъ, то като прѣдставитель отъ страна на всичкитѣ дружини прѣдъ Бѣлградското правителство.

На Бѣлградското правителство трѣбва да се поставятъ тие условия: 1. Въ 1867—68. год. тогавашнитѣ министри г. г. Гарашанинъ и Блазнавацъ, обѣщаваха отъ името на тѣхното правителство да дадатъ на българитѣ 40 хиляди пушки. Ако не повече, поне това количество да дадатъ сега. 2. Тие пушки отъ рано да се прѣнесатъ въ Балкана, заедно съ необходимото количество патрони. 3. Сръбската граница въ всичкото продължение на възстанието да е открита за българитѣ. 4. Сръбското правителство на книга да обяви искренно и публично, че нѣма да постѫпи съ насъ тъй, както до сега е правило; че то нѣма завоевателни цѣли по отношение къмъ българитѣ; че то за винаги се отказва отъ користната си идея да присъедини къмъ себе си Македония и часть отъ България. 5. Сръбското правителство първо да обяви война и тогава да начнатъ нашитѣ чети. 6. Тъй като ние отъ себе си не можемъ

[1]) Мнѣнието, че Ботйовъ билъ „чуждъ“ за четата, се поддържа отъ всички жонгльори: вж. Биогр. опитъ, стр. 328; Ст. Заимовъ, Мсб. I. 240; Д. Т. Страшимировъ, История на Априлското възстание, т. III. стр. 333. и слѣд. Ср. и първитѣ два тома на „Априлската история“, пълна съ исторически неистини и съ погрѣшни изводи.

(Т.) Браила, 30. априлъ 1876.

Редакция „Знаме“, Букурещъ.

Посрѣщнете другаритѣ довечера. Азъ тръгвамъ утрѣ. Гответе (мѣсто), наскоро идатъ още момци.

Ботйовъ.

(Т.) Бекетъ, 13. априлъ 1876.

Д. И. Горовъ, Гюргево.

На послѣдни контрактъ — стоката отправете за Бекетъ, по негова отговорность, паритѣ сж готови.

Ганчо.

(Т.) Бекетъ, 29. мартъ 1876.

Д. Горовъ, хоелъ „Трансилвания“, Букурещъ.

Руснаковъ отиде за пари на мѣстото. Щомъ пристигнатъ ще ви се внесатъ тутакси.

Ганчо.

даде пари, които сж необходими въ тая работа, а пакъ и не сме въ състояние да заемемъ, то сърбитѣ да дадатъ или да направятъ заемъ за смѣтка на българитѣ, които пари, при желанниятъ изходъ на работата, ще иматъ да получатъ отъ бждащето наше правителство.

Въ тие ако сме съгласни, сжщо ако удобрявате полковникъ К. за прѣдставитель, спишете се по-скоро съ другитѣ дружини по васъ и пратете пълномощно писмо за г-на К-ский, въ което ще помѣстите тие пунктове. За повече ще се положимъ на опитностьта на г-на К.

Господствому вчера замина за Петербургъ, гдѣто ще си даде оставката и ще чака тамъ да му явимъ резултата на това писмо, та може отъ тамъ направо прѣзъ Виена да замине за Бѣлградъ.

Ако сърбитѣ приказватъ чистосърдечно и искренно, тѣ не трѣбва да се боятъ отъ заемътъ, който прѣдполагаме за българитѣ. Ако изходътъ на работата бжде добъръ, тѣ ще си получатъ паритѣ; а пакъ този изходъ всецѣло ще зависи отъ тѣхъ. Ако тѣ не отстжпятъ назадъ, Черна Гора нѣма да остане проста зрителница. Ние не допущаме мисъль, дѣто Турция да може съ такава сила да излѣзе на глава при днешното си положение. Ако пакъ нѣкой отъ западнитѣ заискатъ да я под-

(Т.) Бекетъ, 29. мартъ 1876.

Иванъ Драсовъ, хотель „Трансилвания“, Букурещъ.

Горовъ безъ стоката (оржжието, р.) да не дохожда. Руснаковъ отиде за паритѣ — надѣваме се часъ по-скоро да додатъ, но и ти гледай да намѣришъ (пари). Щомъ стигнатъ, на часа ще Ви се изпратятъ. За паритѣ се не бойте; стоката не изпущайте.

Ганчо.

(Т.) Т.-Северинъ, 13. май 1876.

Редакция „Знаме“, Букурещъ.

Посрѣщнете другаритѣ. Довечера азъ тръгвамъ. Утрѣ наедно идатъ още момчета. Браила.

Ботйовъ.

държатъ, то неужели може помисли нѣкой, че винагишната наша Покровителка, Русия, нѣма да ни поддържа? За това казваме, че стига Сърбия да желае, а изходътъ ще е благоприятенъ.

Било би желателно да се организува Централенъ Комитетъ нѣкадѣ по вашитѣ мѣста, по-бливо къмъ отечеството. Ако това стане, ние убѣдително ви молимъ да внушите комуто слѣдва, да се не притуря на комитета епитетъ „революционеренъ“, защото той не отговаря на цѣльта, която ние прислѣдуваме — избавлението на отечеството ни отъ угнетителитѣ му; освѣнъ това тая дума проиввежда лошаво впечатлѣние на всѣки благомислящъ чилякъ и може да поколебае довѣрието къмъ българскиятъ народъ на ония, които въ днешното *критическо врѣме могатъ да бждатъ много за него полезни* (курсивътъ въ оригинала, р.). Ние сме напълно увѣрени, че за членове на Централния Комитетъ ще се изберать хора, които да заслужаватъ довѣрието на народа и на *другитѣ*(?), а не таквизъ, като Ботйова или Каравелова.

Като се надѣваме за благоприятния и скория отвѣтъ, ние ви сърдечно поздравляваме.

За одеската Българска Дружина: Д. В. Волковъ, С. И. Стомоняковъ“.

Ония, които познаватъ нашия човѣкъ и които внимателно прочетатъ горния документъ, нѣма да се удивляватъ прѣдъ постжпката Ботйова.

Въобще, единъ сизифовски трудъ пуснали въ ходъ и поета и хората около него, за да се изградятъ елементарнитѣ основи на една грандиозна епопея.

Най-сетнѣ, дошелъ урѣчениятъ день.

На 14. май поетътъ прави прѣгледъ на силитѣ, свои и неприятелски: точна смѣтка за силитѣ на врагътъ вѣковенъ, комуто отколѣ точеше зжби, и на способностьта на своята юнашка чета — да оправдае надеждитѣ на България.

Сжщиятъ день, на пжть за слава и за смърть, невидѣлъ отъ нѣколко дни майка, първо чедо и опустѣла кжща, поетътъ се запжтилъ къмъ улица „Сербенъ вода“ № 12.

Една трагична срѣща съ любяща майка, и една страшна раздѣла, защото е безмълвна, съ забравено сѣмейство — станали тоя день, срѣщи, за прѣдаването на които е нужно перото на художникъ...

Неуспоримъ е факта, че майка и снаха не се спогаждали. Великодушна, но егоистична въ най-интимнитѣ си чувства, както всѣка майка къмъ своята рожба, баба Ботйовица бѣше забравила своята романтична вѣнчавка; тя сега искала отъ синътъ си, два вѣка изпрѣварилъ българското развитие, което и днесъ не може го догони — да се привие въ кжщи съ жена, посочена отъ нея. Венета не отговаряла на нейния вкусъ. Първо и главно, тя била вдовица, а ергенинъ да вземе вдовица, това било равносилно на господа война да отворишъ. Това не бива така. Второ, синътъ задигналъ Венета и заживѣлъ съ нея. Толкова. — Ако ми дрънкате повече за свадбарства и обряди, то ще рече, да ми омръзнете прѣдъ свѣта. Отсѣкълъ тъй българскиятъ поетъ, грабналъ жената, и заживѣлъ не както живѣли влички българи, не както живѣла баба Ивана съ покойния си супругъ. Оскърбена въ найболното мѣсто на своята старческа душа, баба Ботйовица се откжснала да слугува нѣйдѣ у Калоферски или

Карловски изядници, които поетътъ не искаше да види. Днесъ къмъ тая часть на Букурещъ, кждѣто живѣла майката, се запжтилъ той да вземе послѣдня мила цалувка, въ мжжки обятия, може би! — за послѣденъ пжть да пригърне оная, отъ която първо млѣко е засукалъ.

Уви!

Майката не е знаяла отъ кждѣ иде синътъ и за кждѣ отива, защо иде той по тоя часъ и какви страшни мисли го носятъ! Никой не е чувствувалъ, и майката още по-малко, че цѣла България идѣла прѣдъ нея, збрана въ буйния умъ на нейния синъ, съ нейната минала чистота и бждащи надежди —, че въ тая послѣдня минута майчински милъ погледъ е нуженъ да насърдчи героя, та съ сладка усмивка горчива сждба да посрѣщне.

— „Сине!“

— „Майко!“

Но тукъ, непосвѣтената въ тая страшна раздѣла, майка, изнудила сърдце майчинско, и вмѣсто топли обятия, поетътъ видѣлъ равнодушенъ погледъ и двѣ едри сълзи.

— „И това отъ майка дочакахъ!“ — изрекалътъ Ботйовъ и тръгналъ да дири забравенъ домъ.

Часъ-два слѣдъ икиндия влѣзналъ огорчения поетъ въ бѣдна сиротска кжща и въ мигъ изчезналъ.

IV.

На 16. май параходътъ „Радецки“ хвърлилъ котва на ромжнския брѣгъ. На Гюргевското скеле се трупали 20—30 души пасажери, все тежки търговци: по тѣхниятъ нервенъ ходъ, по разпалениятъ имъ и безпокоенъ гледъ, по тѣхнитѣ прѣдпазливи шушукания, ромжнската полиция могла е да подуши, да открие тѣхнитѣ фалшиви търговски качества. Най-сетнѣ, по необикновенната тяжесть на тѣхната „стока“, овързана на денкове или прикована въ сандъци, митнишката власть е могла да подуши секретното въ необикновенното него день движение на загадъчнитѣ търговци.

Както и да е, гоститѣ на австрийския параходъ се намножили, тяжестьта се увеличила и по 4 часа „Радецки“ взелъ да пухти къмъ Свищовъ и Орѣхово.

По прѣдварително даденъ знакъ, тежкитѣ търговци се напластили като риби около „стоката“, сложили юнашки глави върху сандъцитѣ и си смигали съ очи.

Самъ поетътъ стоялъ въ първа класа съ своя приятель Горовъ, който нарочно се качилъ на парахода за него —, види се, да избѣгне любопитството на хжшоветѣ, или да се избѣгне всѣка неочакванна компликация. Прѣзъ нощьта на 17. Ботйовъ напусналъ долниятъ етажъ, нагазилъ въ лагерътъ на тежкитѣ търговци, които до единъ сладко хъркали, и се качилъ на кувертата. Тая нощь, спомняше си единъ участникъ въ цѣлия походъ на четата, била чудесна. Поетътъ сѣдналъ на една скамейка и забилъ мечтателенъ погледъ прѣзъ отвъдния брѣгъ. Само луната грѣела надъ България, надъ нейнитѣ балкани и надъ нейнитѣ роби. Мисъльта на поета го прѣнесла надъ Враца, по-сетнѣ по гребенътъ на Стара-Планина, и най-сетнѣ надъ Калоферъ. Прицѣлната точка на четата — нека се запомни това! — не е била нито Вратца съ нейнитѣ пущинаци, нито София съ нейнитѣ шопе. Въ сърдцето на България, татъкъ изъ Стрѣмската долина, която съединяваше малкия напрѣдъкъ на България и въображаемитѣ сили на революционната организация, е прѣдопрѣдѣленъ нейния походъ, тука ще възсѣдне поета слѣдъ първия ударъ съ неприятеля, за да обяви цѣлия старъ миръ въ турската империя детрониранъ. Както споменахме, прѣди тръгването на четата, докладитѣ на посвѣтенитѣ говорѣха благоприятно за подобно едно рѣшение и за подобно четовно движение. Ботйовъ не допускалъ, че единъ геройски подвигъ, като неговия, ще срѣщне малодушието на една организация, която се носѣше изъ уста въ уста като митъ...

Оние, които познаватъ вече нашия човѣкъ, могатъ да му простятъ това заблуждение, което идеше отъ други, и поетическото настроение прѣзъ нощьта на 17. май. Ботйовъ идеализираше, съ право да згрѣши, способностьта на народа да се бунтува — примѣри му даваха бунтовническото и хайдушко движения —, той показа и слабостьта си да бѫде заблуденъ за силитѣ на една организация, безъ срѣдства още и безъ достатъчно хора. И той тръгна. Неговиятъ дългъ на висока отговорность прѣдъ България, прѣдъ нейното тегло и прѣдъ нейната утрѣшна радость, го зовеше къмъ . . . Голгота.

V.

До Бекетъ и Кладово, споредъ прѣдварително разпрѣдѣление, силитѣ на четата трѣбвало да се приберать въ парахода. Военниятъ съвѣтъ, състоящъ отъ нашия човѣкъ, Войновски[1]), Н. Обрѣтеновъ и др. който редовно държалъ своитѣ засѣдания въ долнята камара на парахода, единодушно рѣшилъ излизането да стане на **Козлудуй**. Най-прѣкиятъ пѫть, който могълъ да приближи дружината до пригрѫдкитѣ на Балкана, къмъ неговата защита и до Враца, която мобилизирала цѣли полкове подъ командата на Заимовъ и др., билъ несъмнѣно Козлудуйския брѣгъ. Между Турно Могурели и Бекетъ, написалъ Ботйовъ писмо до своето сѣмейство, съ което читателитѣ се запознаха, както и слѣднето до „приятелитѣ“ въ Букурещъ, съ което имъ благодари затова, че сѫ го облекли съ цѣнното си довѣрие:

---

[1]) Войновски, помощникътъ на Ботйовъ, е билъ единственното лице съ познания по военното изкуство. Юнкеръ отъ едно руско военно училище, той избѣгалъ изъ Русия при Ботйова. Родомъ е отъ Габрово.

„Между Турно Могурели и Бекетъ.

Приятели!

Отъ Гюргево и Турне се качихме повече отъ 100 души. Слѣдъ нази върви турски вапоръ съ баши-бозуци, но духътъ на момчетата е прѣвъзходенъ. Отъ Корабия и Бекетъ ще да се качатъ още 100 юнака. По всичкитѣ признаци планътъ ще се осѫществи; слѣдъ нѣколко часа ние ще да цалунемъ свещенната земя на България.

Благодаря ви, приятели, за довѣрието, което имахте къмъ мене и за любовьта къмъ моето поробено отечество.

17. май 1876.

Четоводецъ Хр. Ботйовъ.

Отъ вапора.

N. B. Новата станция за България село Козлудуй.
2 часа горѣ отъ Рахово“.

Въ това врѣме, Ботйовъ смѣтналъ, че отъ гледна точка на дѣлото, нѣма да бѫде злѣ да се възвѣсти и на цивилизования свѣтъ за подвигътъ на четата. На християнска Европа трѣбва да се обади, че робътъ въ Турция е дигналъ здрава рѫка връхъ своя петь-вѣковенъ тиранинъ, и че той (робътъ) очаква сѫщата помощь отъ образованитѣ народи, каквато въ тоя грозенъ часъ отиватъ да му дадатъ 200-та юнака:

„Двѣста души български юнаци — говори телеграмата, пратена до la République Française и Journal de Genève[1]) — подъ прѣдводителството на Христо Ботйовъ, редакторъ на в. Знаме, органъ на революционната партия, днесъ заробиха австрийскиятъ параходъ Радецки, който насилствено накараха да ги прѣкара прѣзъ Дунава. Излѣзоха на дѣсния брѣгъ между градоветѣ Рахово и Ломъ Паланка, отвориха знаме Свобода или смърть, и отидоха на помощь на своитѣ възстанали братя българи, които отдавна се борятъ съ своитѣ петь вѣковни тирани за своята човѣшка свобода и народни права. Тѣ вѣрватъ, че европейскитѣ образовани народи и правителства ще да имъ подадатъ братска ржка".

---

[1]) Както писмото, адресирано до Венета, така и горнята телеграма, поетътъ далъ Д. Горову, който е ударилъ до европейскитѣ вѣстници отъ станцията въ Бекетъ.

Едно необикновенно движение се забѣлѣжило между мирнитѣ „търговци", когато параходътъ се откжсналъ отъ скелето на Бекетъ и потеглилъ нагорѣ.

„Щабътъ" приложилъ дефинитивното рѣшение — въ единъ мигъ да се вържжи четата и да тури подъ своя воля движението на парахода.

— На оржжие! извикалъ поетътъ.

Сандъцитѣ взели да пращатъ.

„Радецки" билъ заробенъ.

Пѣсеньта на Ив. Вазова „Тихъ бѣлъ Дунавъ се вълнува" и пр. прѣдава напълно — макаръ не тъй художественно — историческия фактъ, както и героичната борба между поетътъ-воевода и благородниятъ капитанинъ на австрийския параходъ. Ботйовъ ималъ всичкитѣ основания да бжде строгъ: на 1867. капитанинътъ на другъ австрийски параходъ, „Германия", бѣше прѣдалъ на турската полиция въ Русчукъ Цвѣтко Павловъ й Никола Войводовъ, които бѣха тръгнали сжщо така да се биятъ съ враговетѣ на своя народъ. Въ минутата, когато Енглендеръ билъ обявенъ плѣненъ, а „Радецки" заробенъ, Ботйовъ припомнилъ капитану случката отъ 1867. лѣто, заявилъ му, че той ще отмъсти за това гнусно прѣдателство, ако Енглендеръ опорствува и не тури движението на парахода въ пълна услуга на четата —:

„Тукъ се слуша мойта воля
Азъ съмъ капитанъ —

Ний лѣтиме за свобода
Кръвь да лѣемъ днесъ . . ."

Твърдитѣ и нервни думи на воеводата внушили Енглендеру, че само благоразумието може да спаси войнишката му честь и живота на екипажа: той подалъ рѫка Ботйову, съ което му изразилъ уважението си къмъ неговия подвигъ, къмъ дѣлото на българската свобода —, и поелъ едно писмо, съ което воеводата успокоявалъ пасажеритѣ и внушавалъ капитану прѣдопрѣдѣления фактъ:

„Господинъ капитанъ!

Господа пасажери!

Имамъ честь да ви заява, че на този параходъ се намиратъ български бунтовници, на които азъ съмъ войвода.

Съ цѣната на нашиятъ добитъкъ и на нашитѣ сѣчива, съ цѣната на голѣми усилия и жертвуване на нашитѣ имоти, най-сетнѣ съ цѣната на всичко, което ни е скѫпо въ този свѣтъ, ние сме си доставили (безъ знанието и вупрѣки прѣслѣдванията на властитѣ въ страната, чиято неутралность ние респектирахме) нуждното, за да се притечемъ въ помощь на нашитѣ възстанали братя, които се сражаватъ тъй храбро подъ българския лъвъ за свободата и независимостьта на нашата мила бащиния — България.

Ние молимъ господа пѫтницитѣ да се не безпокоятъ и да сѣдатъ мирни. А пъкъ на васъ, г-нъ капитане, трудниятъ дългъ ми повѣлява да ви поканя да прѣдадете кораба на мое разположение до дебаркирането, като ви заявявамъ въ сѫщето врѣме, че вашето най-малко съпротивление би ме хвърлило въ мѫчната неизбѣжность да употрѣбя сила и, вупрѣки желанието си, да си отмъстя за гнусното приключение върху парахода „Германия" въ Русчукъ, 1867.

И въ двата тие случая, нашиятъ боенъ викъ е слѣдния:

Да живѣе България, и пр.

1876. 17. май, върху парахода.

Войвода: Хр. Ботйовъ".

Завладяването на единъ чуждъ параходъ съ мятежническа цѣль, не е работа безъ отговорности. За да не паднатъ тие изключително върху капитанътъ, защото се подчинилъ да изведе четата на българския брѣгъ, Ботйовъ поелъ отговорноститѣ върху себе си и прѣдъ Европа и прѣдъ Австрийската дипломация, к прѣдъ босфорскиятъ галфонъ. Поетътъ е далъ слѣдното „удостовѣрение" Енглендеру, съ което тоя си омивалъ ржцѣтѣ като Понтийский Пилатъ:

„Долуподписанитѣ удостовѣряваме съ това, че ние, българскитѣ възстанници, съ сила принудихме капитанътъ на „Радецки" да спрѣ на турския брѣгъ, макаръ и да нѣма станция.

За българскитѣ възтанници,

Войвода: Хр. Ботйовъ".

VI.

Прѣди да прослѣдимъ въ кратцѣ движението на четата къмъ Врачанския Балканъ, нека съ двѣ три думи разчистимъ недуразумѣнията около единъ въпросъ, съ маловажностьта на който пожелаха нѣкои да си спечелятъ слава. Както прѣдугажда читательтъ, ние ще дискютираме по въпросътъ за завладяването на „Радецки".

Мнозина — и нека го кажемъ пакъ за гордость на авторътъ на тая версия — покойния З. Стояновъ, затръби, че идеята за завладяването на „Радецки" не била Ботйова, но чужда. Захари Стояновъ е отдаваше незнамъ кому. Заимовъ на двама-трима второстепенни хора, които не бѣха запознати почти никакъ, даже никакъ, съ историята на революционнитѣ движения у другитѣ народи, а трети — въ това число и авторътъ на „Априлската история“ — другимо нѣкому. Поради отсжтствие на непосрѣдственни доказателства, всички разсждаваха и спорѣха върху формата, безъ да вникваха въ условията, които неизбѣжно доведоха нашиятъ поетъ до мисъльта да си послужи съ една стара революционна практика. Едни, напримѣръ г. Заимовъ, бъркатъ двѣ нѣща: идеята за завладяването на „Радецки“ съ въпросътъ за въоржжаването на Ботйовата чета. „Планътъ да се изнасили единъ отъ параходитѣ принадлежи“ и т. н. заключава Заимовъ (Мсб. I. стр. 199.). Другъ единъ авторъ прѣписва тая „идея“ нѣкому си Христо Бръчкову, името на когото ние за пръвъ пжть слушаме¹). Трети, Иваница Данчевъ, единъ отъ участницитѣ въ движението на четатата до пслѣдния день на живота ѝ, прѣписва славата на своята глава.²) Четвърти, пети, шести, имена ихъ нѣтъ конца — все сжщето.

Г-нъ Д. Страшимировъ прави бѣлѣжка подъ единъ неясенъ исторически документъ въ не двусмислената форма, че „плана за завземането на австрийски (к. н. р.) параходъ за да се прѣкара бунтовна чета на български брѣгъ не е билъ първоначално на Ботйовъ или Обрѣтеновъ“ и пр.³) Документътъ, подъ който стои тая бѣлѣжка е безъ дата, и гласи: „Мили мои!... Азъ бихъ ви писалъ много, но защото нище можи те търпе, нещж да вы пиша нищо което е само мое нити можа вы яви намереніе-то си защо-то ся водя по начала истинскы за какъвто ма познавате Свобода

---

¹) Вж Т. Н. Сжбевъ. Послѣднитѣ дни на възстанията, София 1885. стр. 42.

²) А. Д. Бояджиевъ, Иваница Данчевъ, животъ и поборническата му дѣятелность. Варна 1901. — Това е една книга отъ едина до другия край пълна съ лъжи.

³) Документи, I. стр. 269.

или Смърть когато отида въ отечество(то) ще вы отговоря... (П. П.) Поздравлява ви Василъ и е съ мене тосъ часъ въ Журжево и тръгваме заедно.“—Документътъ е ясенъ въ своята неяснота, т. е. той не казва нищо по въпросътъ, и онова, което е позволено да се прѣдположи по него, то е, че неговиятъ авторъ ще е единъ отъ членоветѣ на четата. Нищо повече отъ това.

Но тогава, какъ би могла да се постави проблемата, за да се приближимъ до нейното правилно рѣшение?

Два-три въпроса даватъ най-кѫсиятъ отговоръ, който не оставя мѣсто за никакви резонерства:

I. Въ историята на междусвѣтското революционно движение срѣщаха ли се аналогични примѣри?

Отговоръ: да: 1. италиянскитѣ карбонарии прилагаха морскитѣ авантюри; 2. много години прѣди Дунавския подвигъ, руски революционери завладѣха единъ параходъ въ Балтийско море, обстоятелствата на която случка ние неможемъ сега да изброяваме.

II. Какъ можеше да се прѣхвърли една голѣма чета, като Ботйовата, състоѣща отъ 200 човѣка и съ тъй тежка муниция, и позволяваха ли цѣлитѣ, за които бѣ прѣдназначена, да се прѣхвърля на българския брѣгъ по групички въ разнитѣ врѣмена и точки?

Отговоръ: не; четата трѣбваше да се прѣхвърли на единъ пѫть, а това можеше да стане не съ рибарски каици, а съ параходъ, безразлично австрийски или френски: обстоятелствата ще посочатъ чие параходно дружество ще обере лавритѣ.

И трети въпросъ, ако желаете:

III. Кой схващаше най-добрѣ нуждитѣ отъ подвигътъ на една компактна чета и кой бѣше най-добрѣ запознатъ съ подвизитѣ на чуждитѣ революционери?

Отговоръ: Ботйовъ, Ботйовъ и трети пѫть — Ботйовъ!

Повикайте на помощь формалната логика съ нейнитѣ абстрактни „кржгове“ и вижте ще ли ви позволи тя, при сжществующето положение: 1. когато Ботйовъ отъ нѣколко мѣсеци бѣше забравилъ домъ и чада да тича нагорѣ-на-долѣ, 2. когато идеята за една силна чета — слѣдъ посѣтата заблуда отъ призванитѣ „апостоли“—бѣше погълнала цѣлото му сжщество, 3. когато — безъ да е това изключителна негова привилегия — само той най-добрѣ отъ всички познаваше една стара революционна практика и само той носѣше палящата грижа за сполучливото прѣхвърляне на четатата —, повтаряме: повикайте на помощь формалната логика и слѣдъ всичко това, вижте ще ли ви позволи тя да зачеркнете името на нашия поетъ, като авторъ на самия планъ и на самата идея.

Идеята и планътъ за завладяването на „Радецки“ е идея Ботйова.

ГЛАВА ШЕСТА.

Къмъ Лобното мѣсто.

На българския брѣгъ. — Рѣчь и клѣтва. — Къмъ Балкана. — Схватка съ аскера. — На Миленъ камъкъ. — Измѣната на Враца. — Най-трагичния моментъ отъ живота на Христо Ботйовъ. — Въ уединение — Горчивото съвнание на поета и користолюбието на единъ овчаръ. — Една люта присжда. — Убийството на поета. — Жалкитѣ остатъци отъ едно монументално дѣло. — Допълнение: — Отгласи въ чуждата преса слѣдъ завладѣването на „Радецки“ и дипломатическитѣ прѣрѣкания между Букурещъ и Цариградъ. — Свидѣтелството на екипажа за плѣняването на „Радецки“.

I.

На 17. „Радецки“ забилъ въ пѣсъкътъ прѣдъ Козлудуйския брѣгъ.

Въ единъ мигъ въоржжената чета се намѣрила на българския брѣгъ, построена въ походна шиpинга, безъ иерархически чинове, но съ ентусиазмътъ, който ѝ е вдъхвала идеята на свободата. Побързалъ поетътъ-воевода да наелектризира младитѣ воини, държалъ имъ трогателно слово за свещенниятъ дългъ къмъ отечеството и златната свобода, внушилъ имъ, че цѣла България гледа на тѣхъ, и ги заклѣлъ, въ името на тие незиблеми начала, да измратъ заедно съ него въ бой противъ врагътъ. Не е пропуснало юначното, но любвеобилно сърдце на нашиятъ човѣкъ да внуши още на храбрата дружина, че свободата, за която сж тръгнали да мратъ, не имъ позволява да посѣгатъ върху живота и върху имота на мирни, невинни хора. —

„Ние сме тръгнали да освободимъ България отъ веригитѣ на робството и безчовѣчната тирания. Само нейнитѣ неприятели ще бѫдатъ и наши врагове“.

Съ познатата ни вече пѣсень, която оглушила тоя часъ Козлудуйския брѣгъ — „Нещеме ний богатство, Нещеме ний пари, — Но искаме свобода — човѣшки правдини“ — потѣглила бодрата дружина къмъ село Козлудуй.

Пѫтьтъ къмъ Козлудуй, както и отъ Козлудуй нататъкъ, е равенъ, като длань. Въ стратегическо отношение, цѣлата линия, по която се е продължилъ маршрута на нашитѣ хора, не прѣдставлява за тѣхъ абсолютно никаква изгода. Тѣ могли да бѫдатъ забѣлѣжени първия часъ още отъ неприятелското око — нѣщо неблагоприятно за тѣхъ —, и да бѫдатъ прѣслѣдвани до Балкана, който стои прѣдъ тѣхъ на 40—50 километра. Войновски, помощникътъ на Ботйовъ, както и самия войвода, забѣлѣжили веднага тая неблагоприятность: послѣдното ехо отъ идеалистическата пѣсень за свободата не било замрѣло, т. е. половина минута не се изминала, откакъ дружината цалуна свещенната земя, една краста, нѣкакъвъ зебекъ, се затекълъ върху 200-тѣ мина свободолюбци, като че нѣкой е нагазилъ въ бащиното му лозе. Нѣма нужда да казваме, че нашитѣ хора не чакали никаква „началническа“ заповѣдь, за да разчистятъ борчътъ си съ неканениятъ врагъ: тѣ се нахвърлили върху „невѣрникътъ“, като оси, и се „закърмили“...

Но тая случка именно накарала Войновски и Ботйова незабавно да прицѣнятъ рискованостьта на положението и дали заповѣдь за „усиленъ маршъ“.

Въ село Козлудуй първо се е отбила четата, за да намѣри „обозъ“. Такъвъ тя намѣрила, ала онова, което най-много очаквалъ нашия човѣкъ — да срѣщне ентусиазмъ у самото селско население, уви! не дало никакъвъ признакъ на животъ.

Какво означава това?

Да се снабди четата съ 3—4 кола, за да прѣвози тежката муниция, както и съ нѣколко коня, тъй необходими при бърза рекогносцировка въ открито поле, Ботйовъ билъ принуденъ да упражни насилие!... Организираното население отъ апостолитѣ по тоя край не само нѣмало хаберъ за пристигането на войводата, но то — толкова пжти свидѣтель на бунтарски движения — стискало подъ ключъ кържави волове и незазобени кранти...

Само двама нехранимайковци спечелила тука четата, освѣнъ хладнокръвието на „района“ — и това били, първо, учительтъ въ глухо Козлудуй, голобрадото, но „разпалено хлапе“ Младенъ Павловъ, който далъ първата — и единствена! — информация за дѣйствителното положение въ този край, и второ — Георги Димитровъ Кантарджийски, родомъ отъ Рахово, случаенъ гость на Козлудуй прѣзъ тоя исторически день.

Побързали нашитѣ хора да поематъ пжтя нагорѣ къмъ Балкана, прѣзъ селата Бутанъ и Буковци. Въ тие двѣ села Заимовата организация се спокрила въ миши дупки.¹) — „Кждѣ ви сж хората, попиталъ Ботйовъ Апостолова, единъ отъ сътрудницитѣ на врачанския „апостолъ“, съ когото бѣ подписалъ писмото до Букурешщи, кждѣ сте опрѣдѣлили операционната база на главнитѣ сили?...“ Апостоловъ, който се хранилъ съ лъжитѣ на врачанския „апостолъ“, смънкалъ, че въ негова компетенция било положението на „силитѣ“ само въ Враца; съ „окръгътъ“ се занимавалъ „главниятъ организаторъ“.²)

---

¹) Прѣди да тръгне четата отъ Ромжния, до Враца е писано изъ Букурещъ да бжде приготвенъ обозъ за прѣвозването ѝ до Балкана. Този обозъ е щѣлъ да чака въ Козлудуй или между Козлудуй и „новата станция“.

²) Признанието на Апостолова е фактъ. Виж. и З. Стояновъ, Опитъ за биография, стр. 405.

Едно съвѣщание направилъ „военниятъ съвѣтъ“, който рѣшилъ да се измѣни посоката, за да удари четата по-прѣко къмъ Балкана. Слѣдъ като прѣгазила рѣкитѣ Огоста и Скжтъ, къмъ привечерь тръгнала кестерме прѣзъ лозя и нивя, кривнала къмъ Бързинската рѣка и се напжтила къмъ с. Борованъ. Борованъ указалъ на своитѣ освободители сжщата неприязненость: споредъ нашитѣ свѣдѣния, това голѣмо село — тъй увѣрявали „апостолитѣ“ — щѣло да даде на революцията повече отъ 3—400 ратника; то не дало даже четири коня за отрудената чета... Всичко останало записано въ празднитѣ тефтери на врачанскитѣ „апостоли“.

Нѣмало какво да се прави: борованци посрѣщнали тъй радушно четата, щото нашитѣ хора побързали часъ по-скоро да отупатъ прахътъ отъ царвулитѣ си, и съ проклятие на уста да тръгнатъ нагорѣ, прѣслѣдвани вече отъ 10—20 въоржжени черкези. „Не е чудно, рѣкалъ иронически поетътъ, когато се обърналъ къмъ Апостолова и Войновски, че Врачанскитѣ герои ще ни чакатъ въ Балкана!“ Въ иронията на войводата имало вече едно горчиво съзнание за груба лъжа и за низка измѣна отъ страна на „дѣйцитѣ“. Да би зналъ Ботйовъ прѣдварително положението, да не бѣ подведенъ цѣлия комитетъ, въ това число и поета, отъ Заимовитѣ бръщолевения: по-скоро, аманъ-заманъ, по-скоро да върви четата къмъ Враца, сигурно, той, Ботйовъ, нѣмаше да избере Козлудуйския брѣгъ за излизането на четата. Съ вѣра, че по-кратко отъ всѣкждѣ ще се скрие въ рошавия Балканъ, и че още на границата ще срѣщне разбуненъ народъ, дигнала байрякъ организация, а не фудули-черкези и лъжци — „революционери“, поетътъ е избралъ една по-малко неблагоприятна отъ многото неблагоприятни операционни точки.

Но въ тоя часъ, войвода и чета сж се уловили на хорото . . .

Немигнала цѣла нощь, вече на 17. май четата се намирала между Борованъ и Баница, кждѣто се завързало първото сериозно сражение.

На 18. при зори, нашитѣ хора почивали 5—6 километра подъ Миленъ камъкъ. Враца не била далече. Разведрени малко отъ лъхътъ на балканскиятъ вѣтъръ, успокоени за мигъ, че неприятельтъ се изгубилъ или избѣгалъ, изплашенъ отъ тѣхъ, пораснали крилѣтѣ на момчетата и обърнали очи къмъ западъ. Нѣкакъвъ пушекъ се дигалъ, и шумъ се зачувалъ: „нашитѣ, нашитѣ идатъ!“ се разнесло отъ уста на уста. Самъ поетътъ, съ Войновски, прѣживѣлъ минутна илюзия, горчива отсетнѣ като вѣка измама, че Враца е дигнала своитѣ баталиони, иде да се присъедини къмъ нашитѣ юнаци, за да нанесатъ неочакванъ ударъ на врагътъ. Hélas! не борцитѣ за свобода се показали, а нейнитѣ джелати, орждията на тиранията.

Двѣ-три атаки тоя день изтикали четата горѣ по Миленъ камъкъ, къмъ който тя насочвала своето движение, като по-сигурна стратегическа позиция.

II.

На 18. май вечерьта, слънцето хвърляло послѣднитѣ лжчи по остритѣ върхове на Балкана, когато нашитѣ хора се разпръснали по рамѣнѣтѣ на Миленъ камъкъ. Ударилъ единъ лъхъ отъ миризъ на горски здравецъ и сѣнка отъ надежда. Побили лактѣ въ каменна постелка, опрѣни гръбъ въ гръбъ — посѣднали на почивка, да отморятъ изстощени мишци — момцитѣ приказвали за утрѣшния день, който ще ги завари може би не сами. Поетътъ, близо до чувствата на четата, както майка до пощевкитѣ на своя първенецъ, побилъ погледъ татъкъ, къмъ Враца, и единъ тъменъ облакъ миналъ прѣзъ мисъльта му. Ботйовъ съзнавалъ своя дългъ къмъ живота на 200 човѣка, къмъ илюзиитѣ на България, но прѣдчувствувалъ близкиятъ край на своя подвигъ. 2—3 дни какъ сж въ България: всичко мълчи. По Тракия сега се развѣватъ знамената — мислѣлъ той —, пръщи гнилото здание на деспотизма, а тука какво има? Гдѣ е Заимовъ, гдѣ сж неговитѣ неброени полкове, гдѣ е неговия героизмъ, тъй скоро прѣходенъ, като лъжа?! Нима нашитѣ юнаци ще останатъ безъ помощь, заклѣщени отъ една кръвнишка паплачь, безъ помощъ отъ хора и безъ надежда, че ще издигнатъ единъ великъ споменъ въ историята на България? Нима тѣ ще бждатъ побѣденитѣ? Страшна злоба свила гнѣздо въ сърдцето на поета, която той криелъ отъ четата, за да не разколебава духътъ й, толкова нуженъ въ моменти на успѣхъ, колкото и въ минути на загуба.

Единъ документъ притежаваме отъ епохата на тие 3—4 дни, който ни дава да разберемъ, че нашиятъ човѣкъ е успѣлъ да влѣзе въ сношение съ Враца, да й обади, какво иска той отъ нея и какво е длъжна да направи тя за България! Документътъ е здържанъ, въ него не личи собственната ржка на поета, макаръ да носи и неговиятъ подписъ, но все пакъ характеризира отчасти положението. Ето тоя документъ:

„Сираче!

Благополучно прѣминахме Дунавътъ, отъ Козлудуй до Баница малки сражения, въ бърдата голѣмъ бой, имахме 6 убити и нѣколко ранени, днесъ почивка. Пригответе хлѣбъ, 40 чифта царвули, защото имаме въ четата момчета съ чепици, и 40 оки тутунъ. Тая вечерь сме ви на госте.

Главенъ войвода: Хр. П. Ботйовъ.
Секретарь: Георги Апостоловъ“.¹)

---

¹) Една бѣлѣжка къмъ тоя документъ се явява повече отъ нужна. Писано отъ Г. Апостолова, съдържанието на писмото напълно прѣдава чувствата на врачанци, частица отъ отговорностьта на които носи и самъ Апостоловъ. Запознати съ ходътъ на събитията, виждаме, че „секретарьтъ“, който носеше отвѣтственность-

Това пише „секретарьтъ“ на четата по заповѣдь Ботйова — на Враца, слѣдъ двудневни сражения, екотътъ отъ които потжвалъ въ Балкана, но Враца била глуха. Оглушалъ и Заимовъ. До колкото знаемъ, на горнето писмо тоя послѣдния отговорилъ устно по пратеникътъ Ботйовъ, който втори пжть не успѣлъ да се качи на Миленъ камъкъ. Чакалъ поета до тъмна нощь и прѣзъ нощьта за отговоръ — не, за самъ Заимова съ неговитѣ приближени хора, съ неговитѣ табори. Чакала и четата! Чакала и България! На всичкитѣ ожидания Враца изпрати своята измѣна. А-а! Заимовъ, главниятъ апостолъ въ третиятъ революционенъ окржгъ, който отговаря на нищо, безъ да влиза въ сжществото на своята афера, Заимовъ, който ни увѣряваше, че не е спалъ прѣзъ това врѣме въ политѣ на баба Хаджийка, нѣщо на което ние му вѣрваме, ако и да не сме наклонни да вѣрваме на човѣкъ, замѣсенъ въ едно историческо

та за Враца, но не за цѣлия Врачански революционенъ окржгъ, не диктува на своитѣ колеги, а имъ говори за това, че… трѣбва да отидатъ на „госте“. „Секретарьтъ“ не прѣдалъ повелителния тонъ на войводата. При все това, за насъ е важно, да се знае, че Вѣслецъ е билъ въ сношение съ Враца. Това едно. Второ, редакцията на сп. Минало (кн. I. 1909.) по непознаване фактитѣ, произволно се съмнява въ автентичностьта на тоя документъ и то, защото въ него се говорѣло за царвули и за момчета съ чепици. „Да се твърди, че 40 души сж били съ чепици, е не дотамъ вѣроятно, и едвали ще се потвърди отъ споменитѣ на доживѣлитѣ съучастници“ — гласи въ пунктъ втори „бѣлѣжката“ на споменатото списание. Първо и първо, въ документа за никакви „40 души съ чепици“ не се говори; тамъ се споменува, че въ четата има момчета съ чепици, а не 40 момчета съ чепици, което не е едно и сжщо нѣщо. Второ — доживѣлитѣ съучастници твърдятъ, че дѣйствително е имало нѣколцина съ чепици; освѣнъ учителя отъ село Козлодуй и Георги Кантарджийски, самъ поетътъ е билъ съ чепици или съ чизми. Трето, макаръ да сж били „нѣколцина“ (2—3) съ чепици, това неще каже, че „40 души“ нѣматъ нужда отъ царвули. Въпросътъ е ясенъ защо.

прѣстжпление; повтаряме и потретяме — врачанскиятъ главатаръ, който протестираше противъ „изопачението на фактитѣ“, противъ „умишленнитѣ клѣвети“ [1]) не казва нищо по горния документъ, и не говори нищо за измѣната на Враца, и не свързва своето собственно прѣстжпление съ кървавитѣ си писма отъ 24. априлъ [2]). Дѣйствително, за честьта на Заимовъ, Враца не бѣше остала съвсѣмъ безчувственна: извѣстена за прѣминаването на четата, за нейнитѣ героични подвизи отъ Козлудуй до Миленъ камъкъ, на 17-18. врачанскиятъ апостолъ „провъзгласилъ“ турската държава за несжществующа! Събралъ той своитѣ табори отъ стотина — двѣстѣ момци, завелъ ги при попътъ православни, турилъ „революцията“ подъ знакътъ на чернокапска клѣтва, и заспалъ въ черквата св. Възнесение. Тука Враца се почувсвувала най-сигурна: тука нѣмало нито заптие, нито султанъ; нито мюдюринъ, нито татаринъ. Осемнадесеть години слѣдъ като бѣ изсъхнала първата трѣва върху неотбѣлѣжения гробъ на българския поетъ, излѣзе „главниятъ апостолъ“ да спекулира надъ измѣната на

---

[1]) З. Стояновъ прьвъ хвърли справедливото обвинение по адресъ на Заимова, че тоя е обичалъ повече да води моабети у „баба Хаджийка“, отколкото да върши нѣкаква работа, на което Ст. Заимовъ отговаря: „Това е повече отъ изопачение на фактитѣ; това е умишленна клѣвета!“ И обяснава тие умишленни клѣвети оскърбениятъ апостолъ съ това, че „Зах. Стояновъ хранилъ специфическа умраза къмъ Ст. Заимовъ“ (вж. Мсб. I. 247).

[2]) „Братия въ Влашко! се провикваше Заимовъ отъ Враца на 24. априлъ: Новината е голѣма. Отъ голѣма важность! Бунта пламна... Намъ не остава друго нищо, освѣнъ да дигаме и ние. Братия! скоро, че скоро стоката (оржжието, р.) проводете. Тука всичкитѣ до единъ и до единъ наистина отъ богатитѣ земаха живо участие въ работата ни. Пари до колкото събира до петь — шесть дни, ще ви проводимъ. Проводихме хора за стоката, молимъ ви, скоро имъ я прѣдайте, нѣма да чакаме повече отъ 5 — 7-ий май, ако и да бѣхме се обѣщали до 11-ий...“

Враца: „Врачанци не изпълниха честната си дума (да посрѣщнатъ Ботйовата чета), защо? — пита самъ Заимовъ. Защото врачанскитѣ съзаклятници (тази дума трѣбва да се отземе отъ славата на измѣнницитѣ! р.) се раздѣлиха на двѣ партии по поводъ на врачанската комисия: да се прѣдадатъ пушкитѣ… на Ботйовата чета. Раздорътъ до такава степень достигналъ, щото за сега — скромничи Заимовъ! — се отказвамъ да го съобщавамъ върху страницитѣ на една скромна рецензия. Интригитѣ се разгорѣли до тамъ между съзаклятницитѣ — врачанци по причина на оржжието, щото Заимовъ билъ принуденъ да обяви отначало на комисията, че той напуща Враца ако не се прѣкратятъ интригитѣ, а послѣ обявилъ, че ще запали града отъ 4-тѣ страни.“ [1] Но за да затулимъ устата на врачанския апостолъ съ двѣ думи — защото цѣлата врачанска измѣна, е колкото неприятна, толкова и отвратителна —, ние го питаме: защо той мълчеше, когато Ботйовъ го подканяше да дѣйствува? Ако врачанскитѣ „интриги“, за които говори Ст. Заимовъ, сѫществуваха не прѣди дохождането на четата, а слѣдъ като издържа тя нѣколко сражения между Козлудуй и Миленъ камъкъ, защо Заимовъ не изгори цѣла Враца, защо не изби измѣнницитѣ, защо, най-сетнѣ, вмѣсто себе си, тѣхъ не тури подъ ключъ въ св. Възнесение, и да тръгне напрѣдъ къмъ четата, която чакаше, която молеше за помощь? Защо? Ah! какво думаме? Заимовъ, съ цѣла Враца, имаха добрината да бѫдатъ страхливи, слѣдователно — измѣнници. Отъ една маса, която страдаше въ робство, безъ да има кой да я прѣвъзмогне въ нейното невѣжество, отъ една маса убита морално и физически, безъ да ѝ е изградила пропагандата колко-годѣ съзнание за организация и за себеотрицание, най-сетнѣ, отъ „апостоли“ — третиятъ революционенъ окржгъ имаше три пжти по-вече „апостоли“, отколкото въ всички останали — най-сетнѣ, отъ „апостоли“, които носѣха въ главитѣ си нервната конструкция на Калигуловия консулъ —, заровени въ тинята на духовната нищета, не може нищо да се очаква, освѣнъ мизерна измѣна…

---

[1] Вж. дългитѣ обяснения на Ст. Заимовъ въ Мсб. I. 247. и др. прѣпечатани и въ „Миналото, етюди“ и пр.

Но да оставимъ Враца съ нейната отговорность прѣдъ историята и да прослѣдимъ краткия животъ на четата.

III.

Осъмнала четата на Миленъ камъкъ, наистина, съ отморени сили, но очевидно, безъ лжчъ отъ надежда. Дигналъ се Ботйовъ на крака, погледналъ Балкана, погледналъ на Враца, хвърлилъ погледъ и на своята дружина: природата била весела, духоветѣ убити; слънцето заничало, като да носи поздравъ отъ лжчезарния Изтокъ, въ душата на поета мрачѣело. Мисли, тежки като олово, обрѣменили умътъ му, и слѣдъ единъ мигъ се изгубилъ. Тамъ, на сѣверната страна има падинá, която води въ подземна дупка. Тукъ сѣдналъ Ботйовъ, сѣдналъ на каменна скала прѣдъ глуха пещеря, и сълзи като градъ попадали върху гиздавото му лице . . . Какво вълнуваше душата му прѣзъ тая сждбоносна минута? Какво го гонеше далечъ отъ четата, далечъ отъ вѣрна дружина, на уединение, въ пуста пустота? — Трагизмътъ на излъганата илюзия! Единъ страшенъ часъ на подкосена вѣра, че той ще помогне народу си, че въ дѣло ще облече думитѣ си, които сѣя десеть цѣли години, че идеята нѣма да остане миражъ, а дѣйствителность; едно грозно прѣдчувствие, че всичко е изгубено, че лъжци сж го подвели да попадне въ срѣдата на слѣпци, — измжчваше поета и го теглеше на самота, самъ, далечъ отъ дружина вѣрна зговорна, да прѣтопи всичко въ сърдцето си, да прѣгорѝ слабостьта на цѣла една епоха въ своята силна душа…

По пладне, 19. май, прѣслѣдвани пакъ отъ татари и черкези, нашитѣ хора рѣшили да тръгнатъ къмъ… Лобното мѣсто. Поздравила ги нощьта на Вѣслецъ, зарадвалъ се Балканътъ на своитѣ госте, скрилъ ги въ свойта шума като свои собственни чада, — като че той ги е отхранилъ, като че той ги е повикалъ: — минутна радость озарила четата, която смѣтнала, че е изгубена отъ потерята неприятелска, отъ нейнитѣ кучета и отъ нейната звѣрщина. Може би минутна драгость да е заиграла и въ душата на поета, защото той заповѣдалъ, по тъмни зори още, да се устрои на момцитѣ единъ хайдушки пиръ, въ пълна смисъль на тая дума. Нѣколко агнета били нанизани на шишове, припечени на буйни огньове, и толкова бъклици съ студена изворна вода — чакали да подсладятъ тлъстата юнашка гозба… Три дни гладувала четата, три жедни дни прѣкаралъ заедно съ нея и синътъ на България. Въ четвъртиятъ мислила вѣрната дружина духомъ да отдъхне, почивка на недоизчерпени сили да даде, въ прѣсъхнали уста сладко „чеверме“ да поднесе… Хелáсъ! Българскиятъ народъ е великодушенъ; общиятъ неговъ нравъ е непринудено симпатиченъ, неговиятъ моралъ не е затворено егоистиченъ. Въ бѣдното онова врѣме, когато народътъ задоволяваше нуждитѣ си съ нищо, защото се хранеше само съ лукъ и съ недопечено брашно, той не се скжпеше да дава суха кора хлѣбъ на гладникътъ и чепчакъ вода на жедниятъ пжтникъ. Въ старитѣ нѣкогашни врѣмена той прибираше изнурения скитникъ и му даваше подслонъ въ бѣдната си колиба, и му даваше топла госба, и му посочваше засойно легло. Но единици, лоши и користолюбиви като Оргонъ, лѣпнаха пѣтно на челото му, драснаха една черна страница въ новата ни история! Нѣкакъвъ си овчарь — Димитъръ Мазната — отъ когото нашитѣ взели нѣколко агнета, била тая тъмна душа, която издаде поета и която го принуди да изрече една грозна присжда надъ народа, въ който той вѣрваше, и съ която вѣра — той затвори очи. Тоя Мазникъ — защо той не се случи нѣкой каракачанинъ, а родно чедо на Врачанския Балканъ! —, дотърчалъ къмъ четата и, безъ да обади на войводата, къмъ когото се залѣпилъ като мокъръ пищималъ, че татари наближаватъ, че черкези идатъ и че скоро ще да бжде бастисана дружината, че слѣдъ 2—3 минути на пилци да биха се прѣвърнали нашитѣ, пакъ не могатъ да изхвръкнатъ изъ неприятелскитѣ ржцѣ —, се сопналъ поету по-скоро да му заплати одраната „стока“:

— Господине, по-скоро ми бройте паритѣ, че стадото ми не чака. Азъ не съмъ хайлакчия, като вазе…

Тие фатални думи изрѣкалъ ученикътъ на врачанскитѣ пропагандисти, може би, единъ отъ онѣзи, които пълнили празнитѣ тефтери на врачанската „комисия“. Защо краката не изсъхнаха на този човѣкъ, когато понече да тръгне за „борчътъ“ си! Защо грѫмъ не го удари, защо, боже! стрѣла отъ ясно небе не допрати връхъ алчния синъ на Великия Балканъ, за да не пѣтни името на тая поробена страна, за да не наскърбява поета на България! Оние, които сж окржжавали поета, и оние, които сж стоѣли по-раздалечъ отъ него, увѣряватъ, че въ тоя моментъ цѣлата природа онѣмѣла, вѣтърътъ, който лъхалъ кждрата брада на воеводата, утихналъ, птичкитѣ сѣкнали пѣсеньта си, и… слънцето спрѣло. Съ задушена злоба, съ стиснати уста и збрани на пѣсникъ китки, изъ юнашкитѣ гжрди на поетътъ се откжснали думи зловѣщи, присжда тежка, която и днесъ тежи надъ България, надъ нейнитѣ поколѣния:

— „И азъ съмъ дошелъ народъ да освобождавамъ — стадо!“ — рѣкалъ Ботйовъ, и хвърлилъ шепа злато въ устата на Старопланинския скжперникъ.

Тие думи — чути изъ устата на единъ обикновенъ смъртенъ, не съдържатъ нищо люто, нищо оскърбително, нищо присждно. Но продиктувани отъ умътъ на поета-Ботйовъ, излѣзли изъ устата на комунистътъ-революционеръ, тѣ сж люта присжда надъ оная България, която ще му се издължи само, когато нова България, наслѣдница на робската епоха, създаде култъ на поетовитѣ мечтания. Защото, въ ролята на Старопланинския овчарь, наивенъ като своето стадо, но низъкъ като рабъ, ние подозираме една грозна подлость, освѣнъ глупавата алчность. Недопустимо би било да не подшушне на четата близостьта на неприятеля, който е билъ на 200—300 стжпки далечъ отъ нея, ако идеше тука съ чисто сърдце. Какво прѣчеше на тогова човѣкъ, който е познавалъ всѣко камъче по Вѣслецъ, който е знаялъ колко листа има всѣко дърво — и който, по дъхътъ на горския въздухъ, угаждалъ гдѣ какво става по Балкана, какво му прѣчеше, търсейки „смѣтка“ отъ четата — да обади на воеводата, че го грози опасность — пакъ и самъ да му посочи най-безопасния изходъ? Какво му прѣчеше да извърши това, ако неговата роля не бѣше свързана съ прѣдателство? Но почакайте! Онова, което единъ дрътъ алникъ не направи, направило го едно 15-годишно дѣте, може би — добавяме ние — слѣдъ като то ще да се е подсѣтило за прѣдателството на Мазника. Мигъ-два откакъ тоя се махналъ отъ очитѣ на поета, едно селенче, запъхтено, се промъкнало въ лагера на четата къмъ главния щабъ, като му прѣдало трогателната новина, че паплачь потера идела и че четата е издадена. Сърдцата на момчетата отново се стиснали. Всѣки се разтичалъ да вземе опрѣдѣленото му мѣсто, а поетътъ дигналъ жумелътъ си да разгледа позициитѣ на неприятеля. Единъ мигъ е една епоха — спородъ момента; единъ мигъ е една вѣчность — споредъ случая; единъ мигъ е една сждба — споредъ обстоятелствата.

20. май, въ който се завършваше неопитностьта на една епоха, малодушието на голѣмитѣ „дипломати“ и измѣната на единъ градъ, на единъ окрѫгъ, рѣши сѫдбата на поета; 20. май, до който день се изнизаха толкова несполуки на нашето революционно движение, изгради сѫдбата на нашия човѣкъ; 20. май, съ своята история, коятс обхваща теглото на мѫченикътъ-народъ, съ неговитѣ падания и залитания, съ неговата вѣра и отчаяние, камъкъ по камъкъ, отъ цѣли петь вѣка насамъ, изграждаше жертвенникътъ на нашата свобода, Вѣслецъ, Голгота. Голгота прибра въ обятията си мѫченикътъ на старото християнство; Вѣслецъ — Новата Голгота за новитѣ идеи, откри обятията си на мѫченикътъ-поетъ, за носительтъ на новото бѫдаще.

Не изрѣкълъ първа дума, откакъ се надигналъ да направи сондажъ надъ евентуалното положение, куршумъ като змия усойница съзналъ прѣзъ гѫстата шума и повалилъ поета, безмълвенъ на земята. Прѣстанало да тупти сърдцето, което бѣ отворено за цѣлия свѣтъ, онѣмѣла устата, която пророчествуваше кончината на стария миръ, затворили се очитѣ, чрѣзъ които България гледаше своето мрачно минало и въ своето красиво бѫдаще. Онѣмела и дружината, млъкнала и природата. Единъ скѫпъ, рѣдъкъ животъ, отъ който България и днесъ има нужда, изчезна въ единъ мигъ. Ала — не! животътъ изчезва — паметьта живѣе; личностьта се изгуби — споменитѣ и нейнитѣ идеи останаха да вълнуватъ новитѣ поколѣния, да топлятъ сърдцата, за велики дѣла, за крупни подвизи — противъ гнилото, противъ старото. Тамъ, горѣ на Балкана, на Вѣслецъ — на Новата Голгота, се чуе пѣсеньта на поета, неговото пророчество за собственната му сѫдба: пѣсеньта за изпълненъ дългъ, пѣсеньта за вѣрно служене народу, на правдата и на свободата —

Но… стига ми тая награда —
Да каже нѣвга народа:
Умрѣ сиромахътъ за правда,
За правда и за свобода.[1])

IV.

Всѣки може да прѣдвиди въ какво състояние на духоветѣ е изпаднала дружината, слѣдъ като тя изгуби своя умъ и своето сърдце. Войновски — за когото забравихме по-горѣ да споменемъ, че се бѣше отклонилъ отъ общето тѣло още не 19., забилъ прѣзъ Балкана надолѣ, самъ падналъ тежко раненъ, а останалитѣ 30—40 души съ него, кое изгинали, кое пропаднали, или се изгубили незнайно дѣ. Остатъкътъ отъ четата, която била съ Ботйовъ, слѣдъ неговото убийство, сжщо така се пръснала като стадо, подгонено отъ вълци. Голѣма часть, въ това число и нѣкой си Перо — черногорецъ или херцеговинецъ — мислимъ — съ прѣбито на двѣ колѣно, мъкненъ отъ другаритѣ си отъ Миленъ камъкъ до тука, свършилъ трагически: той прѣдпочелъ самъ да тегли зърно оловно въ хайдушката си глава, отколкото да се прѣдаде живъ въ ржцѣтѣ на джелатитѣ. Останалата дружина хванала посоки, каквито бързиятъ случай ѝ посочилъ: едни къмъ Враца, други къмъ Черепишкия монастиръ, трети къмъ коритото на Искъръ, а четвърти — къмъ гроба...

---

[1]) Два маловажни въпроса се въртятъ около смъртьта на Ботйова: 1. мѣстото дѣто е падналъ убитъ поета и 2. кждѣ го е улучилъ курщумътъ неприятелски: въ челото или въ сърдцето. Слѣдъ всичкитѣ справки и разпитвания, които сме направили, излиза, че Ботйовъ е убитъ на Вѣслецъ, а не на Волътъ или Миленъ камъкъ, както твърдятъ нѣкои. Второ, курщумътъ е ударилъ поета въ сърдцето, а не въ челото. По този случай ние сме въ притежание на 1—2 подробности, които тука е съвсѣмъ неудобно да излагаме. — И трети единъ въпросъ има, около лицето, което е убило Ботйова. Нѣкои твърдятъ, че това лице е Джомбулетъ, черкезинъ. Въ полза на това мнѣние говори една пѣсень, съчинена въ Врачанскитѣ села слѣдъ убийството на воеводата, въ която се говори изрично за Джомбулетъ, като непосрѣдственъ убиецъ. Джомбулетъ е билъ янкеседжия по тие мѣста, водитель на татари-разбойници, който сега взелъ най-активно участие въ прѣслѣдване на четата. И да не би билъ Джомбулетъ непосрѣдственниятъ убиецъ, нищо по-естествено отъ това, да му прѣпише народътъ славата, противъ която и небесата протестиратъ. По този въпросъ нашето мнѣние е въ полза на неизвѣстното.

Въ единъ день билъ очистенъ Вѣслецъ отъ геройската чета.

Въ два дни — отъ нейнитѣ послѣдни остатъци.

30—40 човѣшки трупа, между които и трупътъ на нашия поетъ, оставени били плячка на гладни вълци. Едно ято бѣли орли се свило надъ Голгота, и то напомняло прѣзъ цѣлъ единъ мѣсецъ на Враца, на цѣлия III-и революционенъ окржгъ, че тамъ, горѣ на Вѣслецъ, е славата на България и позорътъ на измѣната...

Разправяха ни, пъкъ и писано е, че голѣма часть отъ момчетата подло били изнудвани отъ каракачани и врачански овчари по Балкана, че живи ги горѣли въ заключени плѣвници, че въ нѣкаква бездна въ непознатъ намъ край, живи ги бутали и се губили изъ дънъ земя... Тѣзи и още други страшни разкази сме слушали и чели: но въ тѣхъ има само едно нѣщо вѣрно и то е, че слѣдъ измѣната, краятъ на всѣко велико дѣло, както и на неговитѣ мжченици, е печаленъ.

Ако цѣла Враца измѣни на своето обѣщание, ако тя стана причина България да изгуби своя гений въ единъ день, когато се творѣше нейното бждаще, защо заблуденитѣ и алчни нейни синове да не завършатъ дѣлото на джелатитѣ!...

V.

Тази глава би останала непълна, ако пропуснемъ нѣколко документа, които инъкъ съставляваха часть отъ по-първата глава. Думата ни е за впечатлѣнието, което произведе плѣняването на „Радецки“ извънъ България и дипломатическитѣ прѣрѣкания, които тая афера прѣдизвика между Цариградъ и Букурещъ.

Както казахме въ глава пета, отъ параходътъ още нашиятъ герой се бѣше сѣтилъ да оповѣсти Европа за великото дѣло. За съжаление, неговата телеграма, диктувана Горову, не е помѣстена текстуално нито въ République Française, нито въ Journal de Genève. Но още съ дата 2. юни (новъ стилъ) въ „Journal des Débats“ има едно съобщение, въ което истината е прѣувеличена, както въ всички подобни случаи. „Множество възстанници, пише тоя вѣстникъ — минаватъ отъ лѣвия брѣгъ на Дунава върху дѣсния и на 29. май (н. с.) отъ Гюргево бидоха прѣхвърлени 300, нѣщо, което даде поводъ на турското правителство да забрани на австрийскитѣ параходи, що циркулиратъ по Дунава, да се докосватъ до турски брѣгъ…“

Но вече прѣзъ брой, на 5—6 сжщия мѣсецъ, слѣдъ като епопеята бѣше създадена и слѣдъ впечатлѣнието отъ първитѣ срѣщи на бунтовницитѣ съ турскитѣ войски, Journal des Débats се повръща специално върху положението на Балканитѣ и частно — върху българската революция, и посвѣтява доста мѣсто на инцидента съ „Радецки“. „Както и да е — пише Журналъ де Деба — не само Сърбия, но и Ромжния е страната, отъ кждѣто българскитѣ възстанници черпятъ сили. Извѣстно е сега, че единъ параходъ на австрийската Дунавска компания, „Радецки“, е стоварилъ на Козлудуй едно извѣстно количество хора, които отидоха да се присъединятъ къмъ българскитѣ банди (възстанници? р.), тръгнали отъ Гюргево отъ различни станции. Тѣзи възстанници се бѣха качили на кораба добрѣ огънати въ чепкени“. „Когато параходътъ пристигна до опрѣдѣлената точка за слизане, пише кореспондентътъ на тоя вѣстникъ, който трѣбва да е билъ очевидецъ или да пише по разказътъ на очевидци —, разнесе се единъ гласъ отъ свирка. Българитѣ нахвърляха своитѣ покривки, което даде да се види, че тѣ сж въоржжени съ револвери, и прѣдложиха на капитанътъ да ги свали на дѣсния брѣгъ на рѣката. Този послѣдниятъ бѣ принуденъ съ сила да отстжпи: двама застанаха близу до кормчията, а параходътъ се приближи до брѣга, гдѣто всички слѣзоха, слѣдъ като взеха оржжията си и други такъми изъ накаченитѣ въ парахода сандъци. Имаше около 120 хора, които щомъ стжпиха на земята, извикаха vivats! въ честь на кораба, и се отдалечиха. Единъ турски войникъ, който се намираше на брѣгътъ на рѣката, бѣше убитъ, и други двама избѣгаха . . .“

Свѣдѣнията на Journal de Genève, сжщо така оскждни, показватъ, че аферата не е минала съвсѣмъ безмълвно въ чуждата преса. Съ дата 6. юни съобщаватъ слѣднето на тоя вѣстникъ изъ Букурещъ: „Единъ корабъ на плавателната компания по Дунава, „Радецки“, който прѣвозва пжтници, натовари отъ Ромжнския брѣгъ, отъ Гюргево и други станции, около 120 българи и сърби подъ видъ на пжтници и бидоха свалени въ околноститѣ на Ломъ Паланка, на турска територия.

„Фалшивитѣ пжтници, които отиваха въ помощь на възстанницитѣ въ България, по даденъ сигналъ се нахвърляха върху оржжията и мунициятa, които бѣха заковани въ сандъци, и изнасилиха капитанътъ и екипажътъ да ги свали на отвъдния брѣгъ, безъ да причинятъ нѣкакво безпокойство на другитѣ пасажери.

„Веднага щомъ стжпиха на българска земя при Козлудуй, тѣ отвориха огънь върху единъ турски постъ и се отдалечиха.

„Изглежда, че слѣдъ като прѣпоржча на властитѣ въ страната да отдвоятъ бдителностьта си по границата, ромжнското правителство ще натовари своя респективенъ агентинъ да изкаже безграничното си съжаление за това скръбно явление, като даде най-формални увѣрения за поддържането на най-строга неутралность“.

Съ дата 31. май (пакъ новъ стилъ) е дадена слѣдната информация отъ Гюргево до английския вѣстникъ Daily News, която по тенденция не отстжпя въ нищо на първото съобщение въ Журналъ де Деба: „Около 300 българи, разпръснати на малки банди по ромжнска територия, за да накупятъ оржжия, сж се качили отъ различни станции връху параходътъ „Радецки“, собственность на Дунавското параходно дружество, съ своитѣ скрити оржжия, и близу до Ломъ Паланка, градецъ до сръбската граница, сж слѣзли на турския брѣгъ. Мжчно е да се търси въ този фактъ и най-малката намѣса на Ромжния, и инцидентътъ не може да има никакви политически послѣдствия“. Понататъкъ, за успокоение на духоветѣ, вѣстникътъ съобщава, че положението на правителството, слѣдъ Дунавската афера е осигурено, солидно, а ручателство за това билъ изходътъ отъ току-що произвежданитѣ въ сжщето врѣме избори за Камарата и Сената.

Очевидно, по-голѣмата часть отъ тѣзи съобщения, явно тенденциозни, и въ извѣстни мѣста невѣрни, сж давани, може би отъ агенти на ромжнската държава, която упрѣкваваха, че фаворизира българскитѣ революционери. Между Портата и ромжнското правителство се водѣше цѣла дипломатическа война и слѣдъ завладѣването на „Радецки“ бѣше произлѣзълъ тъй нарѣчения „кабинетенъ въпросъ“.

Никакъ не бива да ни удивлява това, че слѣдъ като се бѣлѣжи не вѣрно числото на възстанницитѣ, тѣзи сж наричани „банди“, и нататъкъ умишленно се намалява и значението на инцидента съ чуждия параходъ, и политическитѣ усложнения, които се явиха слѣдъ тоя инцидентъ. Още по-малко трѣбва да ни очудва и това, че по тие документи читательтъ едва може да получи нѣкаква идея за тоя рѣдъкъ моментъ въ историята на революционнитѣ движения. Писани повече да се успокои „европейското обществено мнѣние“ и да се намали отговорностьта на една съсѣдна държава, която е забравила „строгата неутралность“, цитиранитѣ съобщения неможеха повече нѣщо и да съдържатъ.

Но другъ чуждъ документъ има, който допълва нашиятъ разказъ и който се докосва до дѣйствителното положение на нѣщата отъ Гюргево до Козлудуй: този документъ е „дознанието“, снето отъ заинтересуваната компанска власть отъ екипажа на „Радецки“. Ние ще цитираме изцѣло това дознание, защото признаваме, че туй е една необходимость и единъ нашъ дългъ. Документътъ — съ прѣдварителната вѣра, че е автентиченъ —, дава релиефна прѣдстава за началото и края на събитието.

Ето това „копие“ — прѣводъ отъ нѣмски: [1]

„Копие отъ протоколитѣ, снети отъ офицеритѣ и отъ служащитѣ на парахода „Радецки“ по извършениятъ подвигъ на 29. май 1876. година (новъ стилъ) отъ българскитѣ възстанници, които съ силата на оржжието сж заставили да ги извадятъ при Козлудуй.

Изслѣдването стана по разпореждането на главната дирекция на Дунавското параходно дружество чрѣзъ агенцията въ Оршова, въ присжтствието на инспектора на параходитѣ (началника на 5-то отдѣление на инспекторството въ Турно-Северинъ) и въ присжтствието на инспектора на агенцията въ Оршова. Снетиятъ оригиналенъ протоколъ е написанъ на канцеларска книга и слѣдва точно по изложения порядъкъ, и се намира въ горѣпоменатата агенция подъ № 8582. отъ 6. юни 1876. година н. ст. и 808, който се съхранява съ всичкитѣ оригинални прибавки и документи.

---

[1] Понеже очаквания прѣписъ отъ оригинала не ни пристигна на врѣме, ние цитираме — съ възможнитѣ стилистични поправки — горниятъ протоколъ по прѣписътъ, който си е доставилъ покойниятъ З. Стояновъ за сжщата цѣль.

Протоколъ, 10.132. IV. — 876.

Повиканъ бѣше за изпитване господинъ капитанъ Дагоберъ Енглендеръ, комендантъ на „Радецки“.

Въпросъ. — Незабѣлѣзвахте ли нѣщо извънредно при вашето тръгване отъ Гюргево между пасажеритѣ, които се качиха или пъкъ отъ натоварване стоки?

Отговоръ. — Азъ нищо не забѣлѣжихъ при сегашнето ми пжтуване отъ Гюргево. Г-нъ агентъ Щайнеръ, гюргевскиятъ управитель и австрийски вице-консулъ сжщо бѣха на пристанището при моето тръгване. Пасажеритѣ се качиха, както обикновенно, а тъй сжщо бѣха натоварени багажитѣ и стокитѣ.

В. — Незабѣлѣзахте ли нѣщо на другитѣ ромжнски станции и не бѣше ли числото на пасажеритѣ въ сравнение съ прѣдишнитѣ ви пжтувания по-голѣмо?

О. — Сжщо и на другитѣ ромжнски станции не забѣлѣжихъ нищо подозрително. Умножението на пасажеритѣ можахъ да забѣлѣжа въ Турно Могурели, което обстоятелство отдадохъ единственно на това, че турскиятъ параходъ бѣше закъснѣлъ съ 12 часа. Въ Корабия азъ забѣлѣжихъ, че закъснѣхме вслѣдствие натоварянето на 6 доста голѣми сандъци, които бѣха адресирани до Турно Северинъ и които бѣха турени на опрѣдѣленото за това мѣсто и покрити съ мушами. Въ Бекетъ забѣлѣжихъ, че се качиха повече пасажери, отколкото други пжть, и които по облеклото си въ нищо не се различаваха отъ българскитѣ градинари, а особенно тие, които бѣха въ втора класа.

В. — Каква форма имаха повечето отъ натовaренитѣ сандъци и не подозрѣхте ли нѣщо по тѣхната голѣма тяжестъ?

О. — Натоваренитѣ сандъци нѣмаха нищо подозрително на себе си; нѣкои отъ тѣхъ имаха формата на парижки манифактурни, а другитѣ на обикновенни брашовски. Въ тяжестьта имъ сжщо не можахъ да подозра нѣщо, понеже тѣ надминуваха отъ $1\frac{1}{2}$—2 центнера (150—200 фунта).

В. — Какви мѣрки употрѣбихте като се научихте, че нѣкои отъ пасажеритѣ сж били въоржжени?

О. — Открито въоржжени пасажери се качиха на парахода всичко на всичко: двама отъ Гюргево и двама отъ Бекетъ, които безъ никакви съпротивления си прѣдадоха оржжието на съхранение въ ресторанта. Надъ Бекетъ, около $12\frac{1}{2}$ часа вечерьта, съдържательтъ на ресторанта, Алоизъ Махтъ, съгласно правилника, ми съобщи, че нѣколко отъ пасажеритѣ въ II-ра класа били въоржжени съ револвери, вслѣдствие на което азъ, на основание правилника, отидохъ веднага съ контролера Капори въ II. класа, за да принудя, както пасажеритѣ да си прѣдадатъ оржжието, а така сжщо да направя и една строга ревизия.

В. — Какви насилственни мѣрки бѣха употрѣбени противъ васъ, за да ви принудятъ да се подчините на тѣхната воля?

О. — Като влѣзохме съ контролера Капори въ II. класа, срѣщнахме на стълбата нѣколко пасажери, на които поискахме билетитѣ, за да ги ревизираме, и тие безъ всѣко съпротивление си показаха билетитѣ. Сжщето направихме и въ коридора до вратата на II. класа. При отварянето на вратата, азъ бѣхъ очуденъ като видѣхъ, че по-голѣмото число пасажери се въоржжаватъ съ револвери и байонети, като събличаха набързо своитѣ цивилни дрехи и се обличаха въ униформи.[1] Азъ попитахъ уплашено, какво значи това?

---

[1] Въ този пунктъ отговорътъ на капитанинътъ е неточенъ; споредъ нашиятъ разказъ (вж. по-горѣ) и споредъ телеграфическитѣ съобщения до чуждитѣ в-ци, всичко онова, което се разправя надъ линия, е вършено слѣдъ дадения сигналъ отъ Христо Ботйовъ. Р.

Но намѣсто отговоръ, бѣхъ уловенъ за рамото и съ запрѣгнатъ право въ челото ми насоченъ револверъ, ми обясниха коректно, че тукъ събранитѣ сѫ възстанници и сѫ твърдо рѣшени, даже съ сила, да вематъ парахода, за което ми прѣдложиха да отстѫпя и безусловно да се подчинявамъ на тѣхнитѣ разпореждания, като сѫщеврѣменно ми прѣдложиха да ги послѣдвамъ, за да идемъ при тѣхния войвода. Но безъ да дочакатъ да изпълня тѣхното искане — съ сила ме повлякоха до палубата, гдѣто видѣхъ и останахъ очуденъ, че палубата въ едно кѫсо врѣме бѣше обърната на военenъ лагеръ, а пъкъ тие невинни манифактурни сандъци и брашовски куфари бѣха изпочупени и вадяха отъ тѣхъ орѫжия, униформи и ги раздаваха на мирнитѣ пасажери. По тоя начинъ ние дойдохме до свободното мѣсто между котелътъ на машината и салона на I. класа. Тукъ азъ видѣхъ секондъ капитанъ Дойми, обкрѫженъ съ въорѫжени хора, на които щомъ каза, че азъ съмъ капитанъ на парахода, тутакси измъкнаха оригиналното писмо, което му бѣха дали и ми го прѣдадоха, което азъ съ моитѣ бѣлѣжки изпратихъ на уважаемата Централна Дирекция. Въ сѫщата минута дойде при мене единъ богато униформиранъ мѫжъ и ми обясни по френски, че той е войводата на българскитѣ възстанници, като ми прѣдложи да изпълнявамъ неговитѣ заповѣди, защото въ противенъ случай ще бѫда безпощадно застрѣленъ. На въпросътъ ми, какво той иска отъ мене? — обясни ми, че иска да спра параходътъ на това мѣсто, което той ще ми укаже. На това негово прѣдложение азъ енергически отказахъ, въ замѣна на което му прѣдложихъ слѣднето: да ги извадя, безъ да установявамъ парахода на друга станция, на Радуевацъ или пъкъ на ромѫнския брѣгъ, но тие ми прѣдложения бѣха отхвърлени и войводата на възстанницитѣ остана непоколебимъ на волята си. Между тие дебати единъ отъ водителитѣ, когото мислѣхъ за попъ,[1]) взе командата на парахода и се разпореди машината да дѣйствува полегка. Заплашванията на моята личность, както и на персоналътъ на парахода, продължаваха да ставатъ по-опасни, а възстанницитѣ по-разярени. При такива обстоятелства и споредъ твърдението на войводата, че той ималъ човѣкъ, който знаялъ да управлява машината, отстжпихъ на силата.

В. — Въ този моментъ имаше ли нѣкой при васъ отъ другитѣ пасажери, който да е билъ свидѣтель на тая сцена?

О. — Да. Видинскиятъ каймакаминъ и раховскиятъ капитанъ-де-портъ.

В. — Бѣше ли ви извѣстенъ пункта, кждѣто възстанницитѣ искаха да слѣзатъ?

О. — Азъ отидохъ пакъ на капитанскиятъ мостъ и при мене съ насоченъ револверъ стоеше единъ отъ водителитѣ, като ми каза да ги извадя на Козлудуй; той сжщиятъ ми указа пункта, кждѣ трѣбва да спра парахода, точно между едно черкезко село и едно турско беклеме. При това той ми напомни, че понеже тука Дунавъ е плитъкъ, то азъ трѣбва съ най-голѣма осторожность да слѣдя за хода на парахода, като ме заплашваше, че въ случай би засѣдналъ парахода въ пѣсъка, азъ ще бжда веднага застрѣлянъ. Щомъ доближихме до тоя пунктъ, азъ обърнахъ прѣдната часть на парахода къмъ плитката вода, а възстанницитѣ въ това врѣме сами си туриха моста и веднага започнаха да излизатъ въ стройни войнишки редове. Най-напрѣдъ излѣзе единъ отъ водителитѣ съ развитъ байракъ и съ тръба.

---

[1]) Разбирай попъ Сава Катрафиловъ, родомъ отъ Разградъ или изъ разградскитѣ села; попствувалъ въ сѣверна и южна България и на всѣкждѣ оставилъ приятни анекдоти. Грѣшната му мирска душа не могла да се побере подъ расото, затова уловилъ пушката.

В. — Отъ коя станция се качиха най-много пасажери, които въ послѣдствие се указаха възстанници и отъ коя станция бѣха натоварени най-много сандъци, изъ които сж били отпослѣ извадени оржжието и униформата?

О. — Повече отъ възстанницитѣ се качиха отъ Гюргево, Турно Могурели и Бекетъ, а повечето отъ сандъцитѣ бѣха натоварени отъ Гюргево и Корабия.

В. — Другитѣ пасажери бѣха ли зиплашвани или ощетени отъ възстанницитѣ и приблизително колко бѣха тие на парахода?

О. — Слѣдъ като се отказахъ отъ своята безполезна опозиция и се подчинихъ на тѣхната воля— прѣстанаха да заплашватъ както мене, така и служащитѣ и пасажеритѣ. Поврѣди и щети на пасажеритѣ нѣмаше.

В. — Какво направихте слѣдъ излизането на възстанницитѣ, като пристигнахте на първата станция?

О. — Първата станция слѣдъ излизането на възстанницитѣ бѣше Ломъ Паланка. Отъ тукъ азъ увѣдомихъ за станалото телеграфически уважаемата централна дирекция въ Виена и уважаемото параходно инспекторство въ Турно Северинъ; горѣпоменатия турски каймакаминъ се погрижи да увѣдоми своитѣ власти.

На първообразното, подписалъ капитанъ Дагобертъ Енглендеръ, командантъ на парахода Радецки.

II-ри Капитанинъ, Катерино Дойми, казва:

Около единъ часъ отъ Бекетъ слѣзохъ отъ командантския мостъ и отидохъ въ кабинета си.

Като излѣзохъ изъ кабинета, дойде насрѣща ми, съ бързи крачки, единъ човѣкъ, облеченъ въ униформа, украсена съ златни ширити и златна яка, подаде ми едно писмо, тури револверътъ си на гжрдитѣ ми и ми каза: азъ съмъ началникътъ на 200 души български възстанници, ние сме рѣшени да вземемъ параходътъ и съ сила, подчинете се сами на нашитѣ разпореждания, инъче ще бждемъ принудени да употрѣбимъ оржжията си.

Въ това врѣме азъ се видѣхъ обиколенъ отъ въоржжени хора, които отправиха оржжието си къмъ мене.

Азъ възразихъ на началникътъ, че не мога нищо да направя безъ разпореждането на комендантътъ си, като му и казахъ да се обърне къмъ него.

Повлѣкоха ме веднага напрѣдъ да търсимъ капитанъ Енглендера, но тъй като ние тукъ не го намѣрихме, върнахме се надирѣ къмъ неговата кабина, гдѣто тие слѣдъ нѣколко опитвания да отворятъ вратата, счупиха я безъ да намѣрятъ вжтрѣ капитанътъ.

Въ тоя моментъ дойде капитанъ Енглендеръ, воденъ отъ 6—7 въоржжени възстанници, началникътъ на които грабна отъ ржцѣтѣ ми писмото и го подаде на кап. Енглендеръ. Мене ме пратиха въ салонътъ, дѣто ме вардиха 4—6 души въоржжени.

Слѣдъ нѣколко врѣме ми се позволи да отида на кувертата. Видѣхъ дюйменджиитѣ, че ги пазѣха нѣколко възстанници, видѣхъ сжщо и капитанъ Енглендеръ на комендантския мостъ, пазенъ сжщо отъ единого отъ водителитѣ.

Първиятъ машинистъ Хасдасъ казва:

Долу въ комарата на машинитѣ чувахъ азъ постоянно глъчка и ходене по покривътъ надолу-нагорѣ. За мое голѣмо удивление, слѣдъ не много врѣме забѣлѣжихъ да се появатъ униформирани хора, които отправиха пушкитѣ си къмъ мене, готови за гърмене.

Вардеше се сжщо отъ въоржжени хора и входътъ въ камарата на машината. Двама отъ въоржженитѣ дойдоха при мене и на славянски езикъ категорически ми заявиха да изпълнявамъ точно получаваната отъ горѣ команда за машината, въ противенъ случай щѣли да бждатъ принудени да ме убиятъ.

Понеже не разбирамъ славянскиятъ езикъ, то единъ отъ слугитѣ при машината ми послужи за прѣводачъ. Чрѣзъ него азъ имъ казахъ, че само команда, която получа отъ командантинътъ си ще изпълнявамъ точно; на това тѣ ми отговориха, че параходътъ се намиралъ въ тѣхни ржцѣ, че нѣмало вече капитанъ, и че за неизпълнение тѣхнитѣ заповѣди, азъ ще отговарямъ съ живота си.

Слѣдъ малко врѣме чухъ вече командуването на български езикъ, което ми се прѣведе, което азъ, въ моето положение, точно изпълнихъ.

Азъ искахъ да пратя единъ отъ служителитѣ на машината горѣ, за да може да склони водительтъ на възстанницитѣ да ми дава заповѣдьта си на нѣмски езикъ. Неговото отдалечение бѣше категорически забранено. Послѣднята команда бѣше: „полека“ и „съвсѣмъ полека“. Машината вървя около половина часъ съ наполовинъ отворени клапи. Слѣдъ това чу се пакъ единъ другъ чуждъ гласъ на нѣмски езикъ и заповѣда да остава машината да върви съ пълна сила. Сега тръгна машината въ редовенъ ходъ, около единъ часъ съ отворени клапи. Въ това врѣме единъ отъ водителитѣ дойде при мене и ми каза да произведа много пара. По командата, подиръ тая заповѣдь, познахъ гласътъ на г-нъ капитанъ Енглендеръ и разбрахъ, споредъ думитѣ „стой“ и „назадъ“, че се крои спирането на парахода.“

ЧАСТЬ ТРЕТА.

ЛИТЕРАТУРНО НАСЛѢДСТВО.

чески характеръ на Ботйова, тръгна отъ характерътъ на народа и стигна до тоя на поета, между които постави едно голѣмо равенство. Първо, хиксътъ търсеше „опрѣдѣленитѣ възгледи“ на Ботйова въ „затвореностьта на българската община“, пакъ се отплесна отъ „общината“ и се улови за шията на „ината“! „Инатътъ е общъ порокъ у насъ“—писа тоя хиксъ. А Ботйовъ, „като щедро надарена натура, е наслѣдилъ отъ своя народъ всичкитѣ му тъмни и свѣтли страни“. Отъ тие „страни“ инатътъ е първата благодать, която бъка въ душата на нашия поетъ. Втората „страна“ е „мнителностьта“ или „привичката“ да „подозира въ околнитѣ си лоши намѣрения“. Третата „страна“, като логическо допълнение на първитѣ двѣ, е „личното гонение“. „Нѣма българинъ, който да нѣма като наслѣдство или историческо завѣщание мнителностьта, ината, личнитѣ гонения. Ботйовъ ги има сѫщо“.[1])

Тъй резонира господинъ Хиксъ, по този логически пѫть дойде да отсѣче като съ брадва, че отъ тукъ произтичатъ „тъмнитѣ и свѣтли страни“ въ общественната, публицистическа и литературна дѣятелность на поета.

Дѣйствително, много „тъмни и свѣтли страни“ има у Христо Ботйовъ. Но, за голѣмо съжаление, всѣки единъ хиксъ — ние бихме могли да наброимъ такива хиксове до десетина и двадесеть! числото на резоньоритѣ въ България надминава количеството на пѣсекътъ по морското дъно —, за голѣмо съжаление, повтаряме, всѣки единъ хиксъ вижда тъмното тамъ кѫдѣто е свѣтло, и свѣтло тамъ кѫдѣто е тъмно. Хиксъ № 1-ви, напримѣръ, както и хиксъ № 2-ри, защото горниятъ хиксъ за хатъра на „историческото завѣщание“ ще наречемъ хиксъ № 3., — хиксъ № 1. напримѣръ, изкарваше много важна наслѣдственна черта у нашия герой „жестокостьта“: тази жестокость, която у него е стихийна, очевидно, и спонтанна, диминуира въ цѣлата писателска и общественна дѣятелность на Ботйова, тя е виновна, споредъ хиксъ № 1. и за извѣстната „свада“ между Ботйовъ и Каравеловъ.1) Хиксъ № 2-ри добави „грандоманията“, наслѣдена отъ бащата, като много важенъ — и единственъ! — факторъ въ живота на българския поетъ. „Само грандоманията — разсѫждаваше хиксъ № 2-ри, може да ни обясни Ботйовото писателство, грандомания, която въ не по-малъкъ размѣръ срѣщаме у даскалъ Ботю!“2) Само за да не изпадне въ еднообразие, сирѣчь — за да не се каже, че повтаря буква по буква № 1. и № 2-ри, както е при други случаи, хиксъ № 3. тури едно кико върху „характернитѣ черти“ у Ботйова, като ги подслади, както видѣхме, съ нѣщо не тъй тѣсно сѣмейно, но все пакъ тъй мизерно.

---

[1]) Вж. Д. Т. Страшимировъ, Критически опитъ, стр. 50—51. Вж. и стр. 99.

Ние ще се съгласимъ съ тритѣ хикса, че у Ботйова има много тъмно и много свѣтло, много жестокость и доста грандомания. Но нито ще кажемъ, че съ тие качества се опрѣдѣля характерътъ на човѣка, като обществень и писателски, нито ще си позволимъ едно глаголство, което стои по-долѣ отъ всѣка научна критика.

Ние, пакъ съ насъ заедно и читателитѣ, които изучиха обстоятелствата изъ живота на поета, просто можемъ да кажемъ, че Ботйовъ нито е жестокъ, нито грандоманъ (— хиксъ № 2-ри каза и маниякъ!), нито че у него има нѣкакъвъ инатъ, както въобще се разбиратъ тие понятия отъ вулгарната критика. Ние

---

1) „Христо Ботйовъ... олицетворилъ въ себе си цѣлата тогавашна епоха съ всичкитѣ нейни безобразия и идеали“ (З. Стояновъ, Опитъ за биография, стр. 457).

2) Ст. Заимовъ, Мсб. I. Вж. и Минжлото, етюди и пр отъ сѫщия.

би казали кжсо: Ботйовъ е Ботйовъ. Който иска да го искара повече или по-малко отъ онова, което бѣше и е поетътъ за своето и наше врѣме, томува ние бихме прѣпоржчали още минута — двѣ търпение, и ще продължимъ, за да довършимъ по-скоро изслѣдванията си върху единъ скжпъ и съдържателенъ животъ.

Естественно, характерътъ на единъ общественъ човѣкъ, главно и прѣди всичко, се опрѣдѣля отъ неговото обществено положение, както и отъ неговото социално мировързрѣние. Нищо друго не е въ състояние тъй силно да влияе върху настроението на личностьта, върху нейния темпераментъ, върху характерътъ на нейнитѣ дѣйствия, върху поведението ѝ, върху нейнитѣ помисли и щѣния, върху блѣноветѣ на душата, колкото врѫзкитѣ ѝ съ дадена общественна класа, колкото социалния темпераментъ на тая класа. Потърсете примѣри изъ историята! Анализирайте характерътъ на която щете общественна личность — поетъ, философъ или публицистъ —, вникнете въ послѣдицитѣ отъ неговитѣ дѣйствия, и вие безъ особни затруднения бихте дошли до заключението, че за добро или за лошо, главниятъ стимулъ всѣкога трѣбва да се търси извънъ личностьта, или въ всѣки случай, „лошото“ или „доброто“ не може да се взематъ за нѣщо спонтанно извършено и безъ отношение съ редица обстоятелства, минали прѣзъ нервната система на общественния човѣкъ. Да не отиваме много далече: да вземемъ единъ примѣръ изъ нашата история, която ни е тъй добрѣ позната, но която, уви! е тъй малко разбрана. Думата ни е за прословутия вече Таенъ Централенъ Български Комитетъ, и за неговитѣ основатели. Знаемъ, че тие послѣднитѣ — Комитетътъ не може да се вземе безъ хора, това е очевидно само по себе си! — не позволяваха никому да напада чорбаджиитѣ вжтрѣ и вънъ отъ България, и второ — сжщитѣ хора, или ако щете — „Тайниятъ комитетъ“ нарече Бузлуджанскитѣ герои

„вагабонти“. Сжщиятъ комитетъ и неговитѣ хора квалифицирваха всѣка постжпка, неизходяща съ тѣхно знание и по тѣхно разрѣшение, като разбойническа, която врѣди на чорбаджиитѣ и на тѣхната просвѣтителна дѣятелность. Е добрѣ! въ отношението на този комитетъ, което въ нищо не се различаваше отъ отношението на черковницитѣ къмъ бунтовницитѣ, ние виждаме нѣщо повече отъ инатъ, нѣщо повече отъ жестокость, нѣщо повече отъ маниячество. Да наречешъ едни мжченици за свободата вагабонти, съгласето се, че това е и жестоко и... подло. Да спрѣшъ цѣло движение, което е на пжтъ да помете старото, като квалифицирашъ това движение за нѣщо безумно или каквото и да е друго — съгласете се, че това е повече отъ грандомания. Най-сетнѣ, да казвашъ на глупостьта разумность даже и тогава, когато фактитѣ бодятъ очитѣ ти, доказватъ ти най-осѣзателно, че ти не си правъ, че твоята логика е глупава — съгласете се, че тука има не само инатъ, но и умопомрачение.

Тѣзи „качества“ въ характерътъ на основателитѣ на тайния комитетъ сж безпорни.

Но — съгласете се съ назе, че тие качества сжщо така не бѣха спонтанни у личноститѣ, които ги проявиха въ своитѣ дѣйствия. Злото не е спонтанно и у християнскиятъ дяволъ: колкото да ни заблуждаватъ догматицитѣ — теолози, все пакъ разумътъ ни учи, че човѣкътъ стана лошъ, когато господъ излѣзе несправедливъ къмъ него. Значи, една външна сила направи отъ човѣкътъ „дяволъ“, макаръ „дяволътъ“ да остана единственната творческа сила въ свѣта. Коя бѣше тая външна сила, която вдъхновяваше „основателитѣ“ на прочутия комитетъ да бждатъ не само жестоки инатчие, но и несправедливи до прѣстжпность къмъ революционеритѣ? — Отговоръ: еди кой си (напримѣръ, Иванъ Богоровъ, единъ човѣкъ, когото въ всичко би могли да обвините, но не и въ революционерство) —

бѣше изключенъ изъ редакцията на в. „Народность“ — органъ на прословутия комитетъ —, защото „самоволно почна да напада българскитѣ първенци, чорбаджии въ България, което не бѣше въ политиката на комитета“ — чистосърдечно се изповѣдваше единъ „основатель“. Какво ще каже това? Какво трѣбва да се подразумѣва подъ думитѣ „не бѣше въ политиката на комитета“? И ако тая „политика“ бѣше тъй нераздѣлна отъ интереситѣ и на „основателитѣ“ и на „първенцитѣ“, не би ли било по-право да се търси причината на ината, жестокостьта и несправедливостьта, която показваха старитѣ къмъ младитѣ, еволюциониститѣ къмъ революционеритѣ, въ тѣхнитѣ връски съ една обществена срѣда, която и по пицевѣки, и по възгледи, и по моралъ нѣмаше нищо общо съ прѣдставителитѣ на революцията.

Когато се бранятъ интереси общи, интереси не на личностьта, а на цѣлата класа, и когато тие интереси сж усѣднали въ душата ти тъй здраво, че ги чувствувашъ като плъть отъ плътьта си, условноститѣ на шамблонния моралъ не струватъ колкото аспра: и найморалния човѣкъ въ обикновенната смисъль на думата, излиза изъ релситѣ, става „жестокъ“, „инатчия“, „грандоманъ“.

Въ поведението на нашия човѣкъ обаче, имаше нѣщо повече, което ние неможемъ постави вънъ отъ неговата революционна политика; тя опрѣдѣля и основнитѣ черти въ неговия характеръ.

II.

Четохме една статия на Ботйова, въ която сж набѣлѣжени основнитѣ елементи на неговата социална политика: „Ако не видиме смѣткитѣ си съ нашитѣ тиране, и ако не наредиме живота си по образецътъ на най-модернитѣ републики“, казваше поетътъ, народътъ ще отива отъ зло на-по-зло. Само разумниятъ и братския съюзъ между народитѣ е въ състояние да ни осигури едно сносно положение; само тоя съюзъ е въ състояние да унищожи теглата, сиромашията и паразититѣ на „човѣшкия родъ“; само като се изчистятъ „непоринатитѣ вони“ — чорбаджийщината и духовенството — ще бжде спасенъ народния животъ отъ гангрена, защото само горния съюзъ е въ състояние да въдвори истинна свобода, братство, равенство и щастие на земното кълбо. Народътъ, който работи, нѣма нужда отъ паразити; сиромащьта, братята сиромаси, които съ черенъ трудъ градятъ народната цивилизация, не трѣбва да допускатъ наши и чужди гости като пиявици да имъ смучатъ кръвьта. Вжтрѣшно и външно новата държава трѣбва да се нареди така, щото да нѣма нужда нито отъ царе, нито отъ попове. Новата наука тъй учи народитѣ: сами да уреждатъ положението си и да живѣятъ въ трогателна солиданрость. Правителството и привилигированитѣ класи у всѣки единъ народъ, слѣдователно, и у нашия, ще мжчатъ и притѣсняватъ сиромаха, ще поядатъ неговия трудъ, ще го държатъ въ невѣжество, ще увеличаватъ въ квадратъ и въ кубъ неговитѣ исторически глупости, и въ заключение на всичко, ще го пращатъ да бие и изстрѣбява брата си или да бжде битъ и изтрѣбенъ отъ него. Разбира се, продължава поетътъ, че ако да би могли народитѣ да разбератъ еднажъ за всѣкога дѣ лежатъ изворитѣ на тѣхнитѣ страдания, тѣ тутакси би се убѣдили, че главнитѣ и единственни тѣхни врагове сж самитѣ тѣхни правителства и онзи класъ паразити, които за да могатъ да прѣкаратъ своя празенъ и врѣдителенъ животъ, сж станали душа и тѣло съ тиранитѣ и подъ покровителството на „законитѣ“ упражняватъ принципитѣ на лъжата и кражбата. Основата на всѣко едно господарство е кражбата, лъжата и насилието. Devide et impera е била девизата на оная приснопамятна империя, която е станала идеалъ на всичкитѣ почти коронясани глави; devide et impera е и сегашната девиза на всѣко едно господарство.

„Раздѣляй и владѣй!“ Но кого? Раздѣляй народитѣ, раздѣляй поданницитѣ си, раздѣляй сѣмействата, раздѣляй братъ отъ брата, баща отъ сина и мѫжъ отъ жена, и ти ще бѫдешъ пъленъ господарь надъ милиони живи сѫщества и ще плувашъ въ тѣхнитѣ сълзи и кръви като сирене въ масло.

И наистина, въ коя държава силнитѣ не държатъ слабитѣ въ рѫцѣтѣ си, бргатитѣ — бѣднитѣ, и управителитѣ всичкия народъ? Прѣминете всичкитѣ земи и вижте ще можете ли намѣри изключение изъ това общо правило? Не! добавя Ботйовъ, и продължава да каже „заедно съ Прудона, че всѣко едно правителство е заговоръ, съзаклятие противъ свободата на човѣчеството“.

На това скръбно положение, на този заговоръ държатъ исо у насъ двѣ тъмни сили: българското духовенство и чорбаджиитѣ. „Оставете, казватъ чорбаджиитѣ, оставете тиранията сама да се разкапе, пакъ сетнѣ съ дипломация ще прогласимъ своитѣ права за свобода и сѫществуване на Балк. полуостровъ. А до тогава нека дадемъ врѣме на народа да се развие, да се образува и да отвѫди опитни и способни хора, които да поддържатъ и да наредятъ придобиеното“. Колкото за духовенството, то още по-малко е способно да разбере обратната страна на медала и винаги, откакъ е надѣнало расото, останало е чужденецъ за народа и при това единъ опасенъ врагъ. Нашето духовенство — пита поета — отговорило ли е, или пристѫпило ли е да отговори баремъ на една отъ надеждитѣ на своитѣ духовни чада? Какво добро и каква полза е видѣлъ нашиятъ народъ отъ това духовенство? Това ли, дѣто намѣсто да слуша християнската добродѣтель „търпи, за да се спасишъ“ изъ устата на едни чужденци —

шарлатани и на единъ съвсѣмъ непонятенъ за него езикъ, той слуша тая сжща добродѣтель изъ устата на своитѣ искренно желанни нѣкога си пастири, съ придобиването на които той виждаше вѣрни шансове за едно пó-щастливо бждаще? Ние би желали да ни докаже нѣкой, че сме даже слѣпи въ това отношение; но до тогава ние нѣма да прѣстанемъ да проповѣдваме, че при свѣтлината и топлината на полумѣсеца ни едно наше климатическо растение нѣма да вдигне връхъ и нѣма да принесе плодъ, и че рясата е потрѣбна за който и да е народъ не да стои при неговата люлка и да го възпитава въ дѣтинството му, а за да го опѣе и да стои надъ гроба му послѣ неговата политическа смърть. Попътъ е на своето мѣсто при погребението, а не при раждането. А нашиятъ народъ се намира въ оная прѣходна епоха на своя младенчески животъ, въ която прѣди всичко му е потрѣбна свобода, за да може да се развие неговия младъ организмъ, за да може да наякне неговия мозъкъ... Българскиятъ народъ не е въ гроба на своето прѣминало, а въ люлката на своето бждаще. Помогнете му да се отърве отъ робството!

Въ реда на тѣзи мисли се опрѣдѣля цѣлата практическа политика на революционера-поетъ, и чини ни се, извънъ тѣзи мисли, извънъ тази политика неможе, нито е допустимо да се търсятъ основнитѣ черти на неговия характеръ и като човѣкъ, и като общественъ дѣецъ. Ботйовъ бѣше привърженикъ на най-прогресивното течение въ обществената наука отъ своето врѣме, бѣше си изработилъ едно гледище, което го поставяше въ непримирима борба съ враговетѣ на свободата и човѣчеството [1]), бѣше пригърналъ интереситѣ (и бждащето!) на най-угнетената часть отъ народа—сиромащьта; Ботйовъ очакваше коренна промѣна и самъ ратуваше за коренни социални прѣобразования, защото само тѣзи промѣни могатъ да излѣкуватъ коренътъ на болестьта; Ботйовъ, доколкото му позволяваха врѣмето и обстоятелствата, бѣше разбралъ, че социалната еволюция води къмъ социални катастрофи, къмъ революции, които срѣщатъ най-голѣми спънки отъ страна на старитѣ сили; Ботйовъ проповѣдваше и учеше, пишеше и разказваше, че не съ молитва, не съ компромисъ, не съ любовь се уравняватъ историческитѣ противорѣчия, че не съ политесъ и съ дипломация ще се ретушира социалната мизерия и националното робство, а съ кървава революция. Найсетнѣ, Ботйовъ учеше, пишеше и проповѣдваше, че между двѣ не еднакви сили не може да има нищо общо, и че съ всички срѣдства младата сила трѣбва да подвие старата. Българскиятъ поетъ бѣше прйятель, партизанинъ, идеологъ — поетъ и мислитель на новото въ живота, което се раждаше съ мжки въ утробата на старото; българскиятъ поетъ дигна едно знаме, противъ което—да се изразимъ съ думитѣ на Манифеста — всичкитѣ сили на стара Европа, папата и царьтъ, Матернихъ и Гизо, редикалитѣ въ Франция и полицаитѣ въ Германия, бѣха свързали свещенъ съюзъ, за да го прѣмахнатъ отъ широкитѣ простори на земната карта. Въ България, кждѣто бѣше насочена литературната пропаганда на поета, освѣнъ свещенния съюзъ на старитѣ сили, вилнѣеше и единъ свирѣпъ деспотизмъ, толериранъ отъ екзархъ и патрика, отъ софтá и владика; деспотизмъ, който копаеше гробъ за народа, а наши и чужди мждреци се готвѣха за неговото по-скорошно погребение. Напоконъ, самъ поетътъ не намѣри мира и спокойствие нито въ България изъ която избѣга, нито вънъ отъ нея, кждѣто не му бѣше по-топло. Какво казваме? — кждѣто срѣщна свободни робе; кждѣто духовни заблудителк продължаваха пѣсеньта на дългото и безконечно робство; кждѣто погребалната пѣсень не се прѣвръщаше въ пѣсень за бунтъ.

---

[1]) „... Наистина, голѣма душевна сила трѣбва да има човѣкъ, за да може да каже: «ние си достигнахме цѣльта, защото измираме, а вие още не сте, защото сте живи!...» А това трѣбва да си каже всѣки, който мре за свободата и човѣчеството...“ (Съчинения, стр. 173).

Какво биха казали господа хиксъ № 1, хиксъ № 2. и хиксъ № 3, изпрѣчени прѣдъ такова едно положение? Когато милото на душата ти е оклѣветено, когато близкото до сърдцето ти е охулено, когато религията на твоето азъ е осквернена, когато масата, която обичашъ като своя сладъкъ блѣнъ е каратъ касапи на касапница, когато неприятель нагло бърка въ зеницата на окото ти, когато съ игленни камшици те плющатъ, а духовнитѣ пастири чакатъ отходна молитва да ти прочетатъ —, когато вмѣсто животъ, на какъвто имашъ еднакви права съ потисници и чорбаджии, смърть ти сочатъ?

Какво биха казали на това господа мждритѣ хиксове, или да употрѣбимъ собственнитѣ думи на нашия поетъ: какво биха отговорили на всичко това скапанитѣ мозъци?

Ето политиката на Ботйова: като заклейми реакционнитѣ сили въ свѣта съ подходящия епитетъ „скапани мозъци“ (Съч., 243), като отвори свещенна война на прѣдубѣжденията и на прѣдразсждацитѣ, като стжпи върху почвата на революцията — той заличи и стария моралъ, и прѣстарѣлата религия, и овѣхтѣлото здание на отходящия свѣтъ.

Политиката и моралътъ на Хрксто Ботйовъ бѣха политика и моралъ на революцията, политика и моралъ на новитѣ общественни начала, въ името на които той работи десеть години и за които отиде на Голгота. Тази политика и този моралъ, сир. самата революция, на която той бѣше най-вѣрно дѣте, го надари и съ всичкитѣ „тъмни и свѣтли страни“ на неговия характеръ, отъ които треперятъ силитѣ на стара… България. Тѣзи „тъмни и свѣтли страни“ се изчерпятъ съ двѣ думи: кръстоносенъ исходъ на личнитѣ си и общественни врагове, които въ нѣкои минути трѣбва да бждатъ погалени и съ сабля френгия...

III.

Но, освѣнъ съ тая непримирима черта, характерътъ на Христо Ботйовъ, като публицистъ и политикъ, се рисува прѣдъ насъ въ още нѣколко положения.

Споредъ нашитѣ днешни понятия политиката не е въпросъ на правда (justice) и редъ (ordre), както, напримѣръ, учѣха нѣкои отъ учителитѣ на нашия поетъ; политиката е изразъ на интересъ, политиката е въпросъ на комбинирани интереси, духовни и материални, и прѣдимно материални, които дадена организация (или правителство) изнася въ общественнитѣ борби. Политиката на оная класа взема прѣдимство въ живота, която е по-силна въ производството да речемъ, която разполага съ повече материална и духовна енергия, и по силата на това уловие чрѣзъ борба се е наложила като мєродавна въ живота. Писаната история на човѣчеството е жива свидѣтелка на тая борба, тя е една дълга върволица отъ борба на креситѣ, всѣки пжть завършвана било чрѣзъ революция, която е „измитала цѣлото общество, било чрѣзъ прѣмахването на двѣтѣ воюващи класи“ („Le Manifeste communiste“, §. 2). Въ историческитѣ епохи, които прѣдшедствуваха нашата — пишеха авторитѣ на Манифеста — ние виждаме навсѣкждѣ малко-много обществото да прѣдставлява една организация пълна отъ всевъзможни класи, намираме една иерархия на социалнитѣ рангове увеличена. Въ древния Римъ ние намираме патриции, рицари, плебеи и роби; въ срѣднитѣ вѣкове — господари, васали, господари въ занаятчииницитѣ, компанони, serfs, и почти всѣка една отъ тѣзи класи търпи на свой редъ една особна иерархия.

Въ нашето общество и въ Ботйовото врѣме, нѣкогашнитѣ seigneur'и, патриции и т. н. сѫ замѣнени съ други класи. Прѣмахване на феодалния режимъ не бѣше прѣмахване на класитѣ. Новото общество, което въ политическата наука носи специфично за неговото битие име буржуазно, замѣни старитѣ съ нови класи, „съ нови възможности за притѣснение, съ нови форми на борбата, отколкото нѣкогашнитѣ“.

Въ класово общество има класови борби.

Класовитѣ борби сѫ политически борби.

Чрѣзъ политическитѣ борби прѣминаватъ интереситѣ на класитѣ въ обществената арена и, несъмнѣно, тѣзи политически борби свършватъ или съ революция, или съ частични конфликти, докато назрѣятъ условията за една коренна революция съ всичкитѣ ѝ исторически послѣдици.

Ако въ врѣме, когато се събиратъ силитѣ на двѣтѣ враждебни класи, може да става дума за право и редъ, тъй като върху почвата на сѫществуващето всѣка една иска да завладѣе повече благоприятни позиции за своята борба, въ процеса на борбата, въ момента на борбата, не може да става дума за никаква справедливость и за никакъвъ редъ. Революция ще каже ликвидация на старото съ всичкитѣ му основи, градежи и пристройки. Ботйовъ, който четеше и декламираше знаменитата оная глава изъ Новото Евангелие на робитѣ при съврѣменната цивилизация, който бѣше прочелъ Бакунинския прѣводъ на Комунистическия Манифестъ[1], въпрѣки рабската вѣра въ Прудона, въпрѣки метафизиката на тоя писатель, за когото революцията не е въпросъ на историческата диалектика, на класовата борба, а въпросъ на правда (justice),[2] все пакъ понаучи нѣщо отъ своитѣ нови, макаръ за жалъ, не единственни учители; Ботйовъ научи, че революцията е въпросъ на сила и резултатъ на историческата необходимость. Другъ е въпросътъ, кждѣ виждаше Ботйовъ източницитѣ на тая сила. Важното е да отбѣлѣжимъ на това мѣсто, че въ неговия възгледъ политиката и революцията, като неизбѣженъ изразъ на общественнитѣ движения, се сливатъ въ едно цѣло, добиватъ ореолъ въ неговия идеалъ „за всестранната свобода“. Отъ тукъ революционниятъ характеръ въ политиката на нашия поетъ, както и въ неговата цѣлна публицистическа дѣятелность. Слѣднето положение, въ което има толкова прудонизмъ, колкото идеализмъ и лъхъ отъ… иска ни се да кажемъ — марксизмъ, дава пълно окачествение на втората и сжществена черта въ характера на нашия поетъ. — Като разсжждаваше върху смѣната на политическитѣ и конституционни форми, за които ще говоримъ въ слѣднята глава, Ботйовъ пише: „Нѣма прѣдѣлъ умътъ човѣшки! Недоволни сж народитѣ отъ настоящето си: вчера искаха едно, днесъ търсятъ друго: туй що добиха съ поть и кръвь, утрѣ пакъ поть и кръвь проливатъ, за да го махнатъ. И отъ вредомъ човѣкътъ е хвърленъ въ борба — въ борба за свобода, за истина“. „Въ тази борба е смѣхътъ и плачътъ, доброто и злото, въ нея е прогресътъ човѣшки. Безъ борба свѣтътъ и до днесъ щѣше да бжде на точката на Япония“.

---

[1] Първиятъ руски прѣводъ на Комунистическия Манифестъ, прѣведенъ отъ М. Бакунинъ, се яви прѣзъ 1860. година.

[2] Вж. P. J. Proudhon, De la justice dans la Révolution et dans l'Église. Nouveaux principes de Philosophie pratique. Paris 1858. t. II. стр. 243.

Борбата, значи, е основа на прогреса.

Дѣйствително, тая борба се схваща още като „движение“ на умътъ: борбата се схваща като стремежъ къмъ свобода и истина, не като срѣща на враждебни тенденции въ обществено-економическото развитие.

Нека да е така.

Революционниятъ емпиризмъ на поета ще го държи по-близу до непримиримитѣ условия на тая борба за свобода и истина; социализмътъ ще му помогне да опрѣдѣли рамкитѣ на своитѣ дѣйствия за онова врѣме, да даде планъ на дѣятелностьта си, както го учеше утопическата мисъль на 60-тѣ години, да свърже крайщата на нашето историческо движение съ утрѣшната сѫдба на народа. „Вѣрни ли сѫ нашитѣ заключения или не, ние оставяме да рѣши врѣмето; ние знаемъ само едно, че народътъ... не е мърша, фанатикъ и срѣдневѣковенъ дивакъ, а е народъ отъ новата история и съ едно твърдѣ завидно бѫдаще“ [1]

IV.

Тази мисъль доведе Ботйовъ още въ началото на революционната му дѣятелность да опрѣдѣли, както „принципитѣ“, така сѫщо и „основата“ на своята публицистическа кариера. Принципътъ е народната революция, — не ново раздѣление на тиранството, а всеобщата революция, радикалния прѣвратъ; крайната цѣль — социализмътъ.

По първата точка на тая политическа програма нашитѣ литературни евнуси осѫдиха Ботйова.

По втората — тѣ посѣха нѣколко заблуждения.

И върху първата и върху втората точка длъжность ни е да напишемъ двѣ страници, прѣди да засѣгнемъ областьта на нѣколко проблеми, третирани въ съчиненията на поета, и имайки голѣмо значение за неговата обществено-литературна дѣятелность.

Начало на началата е революцията. Революцията налага извѣстни дѣйствия, често пѫти брутални, груби и каквито щете още, но само недѣйте ги нарича благородни, полирани съ салоненъ блѣсъкъ. Защо аджеба ставатъ така тие работи, защо революцията, която бѣше алфата и социализмътъ, който бѣше омегата въ частния и общественъ животъ на поета, не прѣпорѫчватъ масажи съ памучни рѫкавици, ами прѣдписватъ дѣйствия, които рѣжатъ очитѣ, оглушаватъ ушитѣ, кѫсатъ рѫцѣтѣ, скубятъ клѣветническитѣ езици? Защо ли въ живота всичко става не така „мирно“ и „благопристойно“, както прѣдписватъ законитѣ и морала? — Защото, би отговорили ние, пъкъ съ насъ заедно и поетътъ, когато се спасява единъ организмъ отъ гниежъ, новата медицина върши ампутация, когато се изгражда ново здание, старото се срабаря изъ дъно, защото старитѣ основи не отговарятъ на новитѣ планове; защото, съ една дума, е настѫпилъ, или настѫпя моментъ насилието да се замѣни съ право чрѣзъ една социална сила.

---

[1] Съчинения, Стр. 277.

Но ония, които осѫждатъ Ботйова за неговата крайность, за неговия неполитесъ, разсѫждаватъ не така: тѣ излизатъ отъ формалнитѣ положения на законитѣ и морала, които всѣкога дохаждатъ по-късно отъ фактитѣ.

Изхождатъ, за да не се съгласятъ съ поета, отъ формалнитѣ положения на конституционното право обикновенно, за да докажатъ, че тѣ изхождатъ отъ своитѣ собственни интереси.

Какво обаче ни говори „конституционното право“ по въпросътъ за революциитѣ и въобще по материята, която ни занимава? — Всичко или нищо. Казваме всичко или нищо, защото съврѣменнитѣ конституции, надъ които конституционалиститѣ мѫдруватъ до изпотяване, криятъ единъ двусмисленъ принципъ, който съдържа много нѣщо, за да не каже абсолютно нищо.

Всѣка една конституция, или, да се ограничимъ съ науката конституционно право, — всѣко едно конституционно право изхожда, напр. изъ сувереностьта на нацията. Но какво нѣщо е „суверенность на нацията“? — Едно желание цѣлиятъ народъ да се управлява самъ. Това е добро. И Ботйовъ го смѣташе за добро. Нацията сама да се управлява, сама да е господарь надъ себе си. Хубаво казано и красиво написано! Нация, суверенность: двѣ думи, които дѣйствуватъ и върху нашето съзнание омайно, велеречно! Особно, виждатъ ни се твърдѣ забавни тие думи, когато далечнитѣ и съврѣменни конституционалисти заговорятъ върху „основитѣ“ на националната суверенность. „Националната суверенность не се основава само върху разумътъ и върху правото на индивидитѣ; тя е сжщо така юридическа интерпретация точна и адекватна съ (на?) единъ неуспоримъ социаленъ фактъ, който се налага“. Много учено и малко тъмно. Фактитѣ, мислимъ ние, сж по-силни отъ конституционалната наука. Но да продължимъ малко дано обърнемъ тая конституционална наука противъ самата нея. Ето единъ пасажъ изъ едно ново съчинение, който е ужка продължение отъ горния: „Quelle que soit la source légale de la souveraineté chez un peuple, en quelques mains que la loi l'ait placée, elle ne subsisté et s'exerce en fait que si elle est obéie par les citoyens ou sujets. Or, cette obéissance ne peut être obtenue que de deux manières: ou par l'emploi de la force, ou par l'adhésion de l'opinion publique“ ¹). „La force ne peut point maintenir d'une façon durable la souveraineté, si ce n'est dans des conditions à fait exceptionnelle“ ²).

Ето какво ще рече „хемъ сърби, хемъ боли“.

Въ първиятъ параграфъ, прѣведенъ на български, се говори за адекватность на неуспорими социални факти.

Въ вториятъ параграфъ, оставенъ тъй, както е въ оригинала, се загатва нѣщо за употрѣба на сила или на обществено мнѣние.

Въ третиятъ вече боли: ако силата е толкова силна, щото „обейсанса“ се види на тѣсно, ако общественното

---

¹) A. Esmein, Eléments de droit constitutionnel français et comparé. Paris 1906. стр. 211.

²) Ibid. с. страница.

мнѣние нарасне до степеньта на самостоятелна сила и започне да маха върху ржцѣтѣ (quelques mains), въ които законътъ е поставилъ суверенностьта, тогава, о! тогава тая сила не трѣбва да трае дълго, освѣнъ при твърдѣ изключителни условия и то, продължава сжщиятъ авторъ, „това може да стане у една нация подчинена или dégénérée conquise par une race supérieure ou plus forte. Mais cela ne saurait exister chez une nation indépendante et saine . . .“ Ами ако сжществува и у свободни и здрави, не изродени (dégénérée) нации? Нали понятията сж относителни? Нали даже има суверенность и суверенность? има, напримѣръ, конституционна монархия и монархична конституция, при които се проявява суверенностьта?

Едно френско модере, което желае да отдаде най-главното оржжие за политическа борба — изборното право, въ ржцѣтѣ на „асоциациитѣ“, успорява малко нѣщо валидностьта на суверенностьта, като я замѣнява съ теорията за националния животъ. „Какво струва въ модерната държава суверенностьта? Отъ гдѣ иде тя, ние знаемъ. Това е една идея мистична и теологична. Но на що служи тя — това хората не знаятъ; кому тя врѣди — това е очевидно“.[1] И понеже врѣдата отъ нея (суверенностьта) е очевидна, тя трѣбва де бжде замѣнена съ друго, което нѣма да врѣди никому: „Тѣзи социални реалности, ces vies collectives de l'individu, ne pourrait-on pas refaire et restaurer par elles les cadres, imprudemment brisés? Puisque, aussi bien, c'est tout le problème, d'organiser le suffrage universel, ne pourrait-on pas leur emprunter les éléments d'une organisation? L'individu n'y perdrait rien; il y gagnerait de redevenir un être concret; le citoyen redeviendrait une personne vivante. Jl n'y aurait de changer qu'une chose; mais tout l'État moderne en serait changé pour son plus grand bien: voter, ou bien d'être l'exercice de la souveraineté, serait une fonction de la vie nationale; la théorie de la vie nationale remplacerait la théorie de la souveraineté nationale“.1)

---

[1] Charles Benoist, La crise de l'État moderne, Paris стр. 31.

Социалнитѣ реалности, колективнитѣ организми (vies collectives) — това сж асоциациитѣ и корпорациитѣ. Е, добрѣ! нека тѣмъ се отдаде „суверенностьта“, сир. всеобщето избирателство (le suffrage universel). Какво по-нататъкъ отъ това? Нима всеобщето избирателство е една самоцѣль? Нима то е една цѣль? Нима то е една панацея? То може да бжде едно оржжие за борба, но не цѣль и нито панацея. Ако то, както е сложено въ мисъльта на вулгарното конституционно право, не е отрицание, а примирие съ дѣйствителностьта, всеобщето избирателство, очевидно, е една политическа кабалистика, съ която си служатъ ония, които сж тъй благосклонни къмъ „корпорациитѣ“ и къмъ „асоциациитѣ“.2)

Очевидно, суверенностьта, при съврѣменнитѣ обществении противорѣчия е една фикция.

Но очевидно е и това, че едно прѣходно политическо оржжие, което замѣнява националната суверенность, сжщо така не може да бжде „суверенно“, защото, нито първата, нито втората теория е теория на революцията, — на промѣнитѣ въ фактическитѣ отношения между

---

1) Charles Benoist, op. cit. стр. 32—33.

2) За да не спекулираме съ думитѣ, нека цитираме въ тая забѣлѣжка единъ грубъ фактъ, който сами съ очитѣ си сме наблюдавали. Сжщето модере, Charles Benoist, бѣше тръгналъ изъ Франция да проповѣдва новата политическа панацея „R. P.“ Въ едно многолюдно събрание Шарлъ Беноа се изказа спокойно, доколкото французинътъ може да остави на

социалнитѣ сили. Тѣзи теории не изразяватъ катастрофитѣ въ материалнитѣ отношения, въ материалния животъ на дадено общество. Напротивъ, това сж „теории“, които размазватъ грапавинитѣ, които разтриватъ лекетата, които, съ една дума, примиряватъ.

Е, добрѣ! трѣбва ли да доказваме, че и по своето развитие, и по складътъ на своитѣ чуства, българскиятъ поетъ не можеше да държи смѣтка за тѣзи „теории“, които имаха своя зародишъ още въ учението на Огюста Конта и въ това на французкитѣ просвѣтители? Знаемъ, че напримѣръ Огюстъ Контъ желаеше да организира обществото на научни основи, чрѣзъ науката, сир. и той желаеше да замѣни всичко останало съ теорията. Но въ сърдцето на своята имажинерна организация той поставяше нѣщо гнило. Огюстъ Контъ искаше да се натовари, да се повѣри (confier) найвисоката власть въ държавата на една корпорация отъ учени. Не е нуждно да се казва, че личната свобода, по този начинъ, неизбѣжно се опрощава во вѣки въ полза на една интелектуална аристокрация, и индустриална още, както добави отъ себе си единъ писатель, която ще упражнява върху всички нѣща една деспотическа власть.[1])

Е, добрѣ! и първитѣ двѣ и третата теория, сир. нито едната, нито втората, нито третата, съ своето

спокойствие, който и да било ораторъ. Рѣчьта на Беноа бѣше измѣсена съ афоризми и съ духовити сентенции, сир. съ нѣща отъ които фантазиятъ има най-голѣма нужда, но разумътъ нѣма никаква полза. Шарлъ Беноа спечели „пропорционалното“ болшинство. Но когато „пропорционалното“ меншество, въ лицето на единъ работникъ-гедистъ, поиска думата отъ „R. P.“, за да изкаже, какво мисли цѣла една партия по единъ „принципаленъ въпросъ“ — пропорционалното болшинство се обяви противъ пропорционалното меншество. Шарлъ Беноа даваше командата на тая пропорционална комедия.

[1]) Ср. A. Fouillée, Histoire de la Philosophie, Paris 1892 стр. 427.

„право“ — изходяще изъ разума, съ своя „R. P.“ изходящъ изъ една модерирана неопрѣдѣленость, и съ своята организация отъ учени и индустриалци, не съвпадаха съ оная форма на общежитието, която рисуваше „разумътъ“ на Христо Ботйовъ, разумъ, който налагаше общечеловѣческо братство чрѣзъ борба, чрѣзъ революция?

Христо Ботйовото гледище бѣше чуждо на еволюцията, и затова е неумѣстно, най-малко неумѣстно, да мѣримъ неговата политика и публицистика съ една несъизмѣрима величина, да сѫдимъ неговитѣ дѣйствия отъ гледището на единъ „моралъ“ и „законни установления“, достойни за по-други случаи.

Животътъ на поета бѣше живъ протестъ противъ тоя моралъ.

Проблемитѣ, до които се досѣгна неговата мисъль не ни даватъ право да бъркаме понятията.

V.

Подчиненъ е на поетовото мировъзрѣние и другъ единъ въпросъ, по който въ нашата литература има цѣлъ снопъ отъ противорѣчия и заблуди. Животътъ на българския поетъ е много ясенъ; но въ него слѣпцитѣ не могатъ да гледатъ, а тамъ, кѫдѣто виждатъ ясни страни, се стремятъ да ги грѣвърнатъ въ тъмни. Така стоеше въпросътъ съ „суверенностьта“ на народа, така стоеше въпросътъ за революцията и свързанитѣ съ нея брутални дѣйствия,—така стои и въпросътъ съ Ботйовия социализмъ. „Суверенностьта“, напримѣръ, която у Ботйова носи съвсѣмъ друго име съ по-широка цѣль, пълното тържество на народната воля можеше да се прояви само при републиката, при социалната република; пълна народна самоуправа е възможна само при социализмътъ, сир. когато се прѣмахнатъ κласитѣ. Въ българската революция Ботйовъ виждаше единъ частенъ случай отъ разрѣшението на социалния въпросъ, утрото въ солидарното бждаще на народитѣ. Вижте документитѣ изъ неговия животъ: тѣ до единъ протестиратъ за това бждаще. Не, отговориха хиксоветѣ, не! Ботйовъ си остана чисто българско дѣте, тъй дребничко, малодушно, безидейно и шовинистично-патриотично, какъвто... Но тукъ спира епитропското остроумие на хиксоветѣ. Тѣ обръщатъ колата и добавятъ:... какъвто го наложи прѣломътъ въ неговото мировъзрѣние.

Хиксъ № 1-ви писа къмъ най-старата редакция на Ботйовитѣ съчинения, че... до тука Ботйовъ е такъвъ и такъвъ, а отъ тукъ натъй — той е патриотъ, като... назе, като хиксоветѣ![1])

Хиксъ № 2-ри друсна една колкото боя си, че онова, което поетътъ проповѣдвалъ до Букурешката епоха било „младенчески взглядове"; по-късно му дошелъ умътъ въ главата: „слѣзълъ отъ релситѣ на революцията и се качилъ върху релситѣ на еволюцията, защото фактически се убѣдилъ, че „българскитѣ тълпи" трѣбва по-напрѣдъ да се просвѣтятъ, че тогава да се бунтуватъ".[2])

Какъ прѣсече тая работа Хиксъ № 3? — Отговоръ: както първитѣ двама.

Но какъ отговаряше самъ поетътъ на тие въпроси? — Безъ много забикалки. Погледнете на хронологията и ще се убѣдите:

---

[1]) Хр. Ботйовъ, Съчинения подъ редакцията на З. Стояновъ, стр. 75: „Отъ тукъ нататъкъ, т. е. следъ 1871. година, Ботйовъ изчезва (?!) вече отъ литературното и публицистическо поле, другъ родъ занития захваща той... Чакъ въ 1873—1874. г. се явява той изново въ Букурещъ. Въ тоя интервалъ отъ двѣ години, той прави прогресъ и регресъ..." Сѣща се читательтъ, че тоя „прогресъ" е прогресъ въ думитѣ, а „регресътъ" — регресъ въ идеитѣ. (Сравни още Опитъ за биография, стр. 281. и др.).

[2]) Думи на Ст. Заимовъ (Мсб. I. 213, 221).

Първиятъ брой на първия български социалистически вѣстникъ излѣзе на 10. юни 1871. Първата защита и първата пропаганда на „новата наука“—социализмътъ, въ нашия ориентъ датира отъ 1871. „Смѣшния плачъ“ е печатана въ бр. 2. на Думата (отъ 25. юни 1871. година), и чакъ на 23. юли 1875., сирѣчь—когато поетътъ бѣше пъленъ господарь въ Революционния Комитетъ, сигурно подъ новото влияние на своитѣ нови учители, ето каква слава гради той на Интернационала: „Извѣстно е всѣкиму, че нуждата и страданията сближаватъ и съединяватъ хората, накарватъ ги да бѫдатъ по между си искренни, да си помагатъ единъ другиму, за да се избавятъ отъ общето зло. Всичкитѣ сиромаси работници отъ каквато и да сѫ народность, дѣто и да живѣятъ, сѫ братя по между си, братия по страдания и по мащеха сѫдба. Потъпкани и ограбени отъ правителствата и богатитѣ, работницитѣ, ако и да се трудятъ до изнемощяване, пакъ нѣматъ що да ядатъ, пакъ живѣятъ по-злѣ и отъ скотоветѣ. Но тие тѣхни страдания, тие неправди къмъ тѣхъ отъ страна „на помазанитѣ“ и капиталиститѣ, сѫ накарали работницитѣ да се споразумѣятъ по между си, да се съединятъ, за да видятъ отъ дѣ произлиза злото и какъ ще могатъ да се избавятъ отъ него. . .

„Подъ влиянието на сѫщитѣ причини се е зародилъ и се развива така нарѣчения Интернационалъ, цѣльта на който е да съедини всичкитѣ онеправдани работници въ едно разумно и съзнателно цѣло, за да могатъ съ общи сили да се отървятъ (слушайте господа хиксове, слушайте!) отъ своитѣ изядници и мѫчители — царе и капиталисти — и да си добиятъ неотемлемитѣ права на всѣки човѣкъ да живѣе свободно и да се храни отъ собственния си трудъ, безъ да бѫде принуденъ да храни разни паразити, които сѫ си присвоили правото да бѫдатъ господари, и като такива да живѣятъ на готово безъ да работятъ... Сегашниятъ общественъ редъ, който допуща да има султани и капиталисти, е изворътъ на страданията и на турцитѣ и на българитѣ, затова всѣки, който е онеправданъ отъ тоя редъ, който е осжденъ отъ него да се бори съ нуждата и глада, който мрази своето скотско положение и желае да се избави отъ него, е нашъ приятель, нашъ братъ..."[1]

Стжпилъ поетътъ по релситѣ на еволюцията и съ юнашки стжпки крачи напрѣдъ къмъ... Интернационала.

Но, естествено, крачението все напрѣдъ къмъ Интернационала неще каже да се отърсишъ отъ националностьта си, да се отречешъ като Петъръ отъ Христа. Ти можешъ да си отърсишъ яката отъ нечистотата на национализмътъ, отъ неговитѣ злобни походи противъ чуждото, противъ другитѣ народи и противъ цивилизацията, която е блага вѣсть за твоя народъ, и пакъ да обичашъ народа си, както обичашъ майка си. Интернационализмътъ е едно по-обемно понятие, но въ него национализмътъ не се губи, не изчезва, както нѣкои плашатъ наивнитѣ, за да се наслаждаватъ надъ тѣхнитѣ заблуждения. Отдѣлната нация, изолирана въ борба противъ всичкитѣ, е изгубена, пропаднала. Особенно днесъ, когато националнитѣ борби сж отстжпили мѣсто на по-другъ видъ борби, всѣка по-слаба нация е обречена на чувствителни загуби, ако не потърси съюзътъ на другитѣ. Но този съюзъ може да става не карламаданъ, не съ всѣкиго и при всички условия. Напротивъ — и това ви посочва нашия поетъ самъ близу прѣди 30—35 години — този съюзъ трѣбва да става между онѣзи елементи отъ нациитѣ, които иматъ по-близки интереси и, ще кажемъ ние, които по съзнание и положение ставатъ цѣлия народъ, както прѣзъ врѣме на Великата Революция третото съсловие бѣше станало цѣлия френски народъ.

---

[1] Съчинения, стр. 324—325.

Ето кждѣ сж коренитѣ на национализма, ето негли, кждѣ трѣбва да се каже, че новиятъ интернационализмъ, както и тоя на Ботйовъ, горещо е стисналъ ржка на разумния патриотизмъ.

Между патриотизмътъ и социализмътъ (чети интернационализмътъ) не може да има никакво противорѣчие: между двѣтѣ понятия сжществува причинна връзка.

Но хитричкитѣ хиксове говорятъ противното, и за да турятъ българскиятъ поетъ въ противорѣчие съ себе си, качватъ го по „релситѣ на еволюцията“. О, ла-ла! дали любовьта на Ботйова къмъ роба, която любовь бѣше любовьта на интернационалиста къмъ съврѣменнитѣ илоти, не съставлява каменъ прѣткновение за нео-чорбаджиитѣ? [1]

---

[1] Ето едно огледало на нео-чорбаджийския патриотизмъ, дадено отъ поета : „Да! патриоти сме ние, дордѣто сме пияни, народни сме, дордѣто робътъ има още съ какво да ни храни! У насъ на тоя праздникъ (св. Кирилъ и Методи) патриотитѣ четатъ слова и рѣчи, разкавватъ за заслугитѣ и дѣятелностьта на светитѣ мжже, прѣдъвкватъ и кълчевятъ историческитѣ и съврѣменнитѣ истини, играятъ народни игри, пѣятъ „народни“ пѣсни, піятъ, ядатъ и се веселятъ; а въ това сжщо врѣме, прѣдъ тежкитѣ и безчовѣчнитѣ страдания на народа, дигатъ тостове за здравието на народа, за дългоденствието на робството и за щастието на глупцитѣ. На тоя свещенъ и тържественъ за насъ праздникъ вие ще чуете патриотитѣ да реватъ... Какъвъ срамъ и присмѣхъ...“ (Съчинения, 272. Вж. и стр. 275). На стр. 297. патриотитѣ сж нарѣчени просяци, по причина на които Желю войвода е хвърленъ въ ромжнскитѣ хапусани: „Цѣли 20 години, говорѣше тоя осакатѣлъ отъ рани юнакъ, азъ не съмъ прѣкаралъ лѣто подъ керемида, а сега, по причина на нашитѣ патриоти, трѣбва да лежа въ влашкитѣ хапусани!“ (Пакъ тамъ, стр. 298). Изглежда, че кирливиятъ патриотизмъ на вулгарнитѣ патриоти нѣма нищо общо съ свободата!...

ГЛАВА ВТОРА.

Христо Ботйовъ като публицистъ и политикъ.

Продължение: — Идеитѣ на Христо Ботйовъ и българската дѣйствителность. — Рѣшението на нѣколко проблеми. — Идеята за националностьта и Христо Ботйовъ. — Той и неговитѣ съврѣменници. — Идеята за Балканската федеративна република и политическиятъ идеалъ на утописта-социалистъ. — Конфедерация или федерация? — Нѣколко болни мѣста въ възрѣнията на поета. — Едно заблуждение на Христо Ботйовъ за неспособностьта на Турция да се възроди. — Той и Карлъ Марксъ за Турция.

I.

Ала като публицистъ и като политикъ, Христо Ботйовъ се прояви не само съ голѣмата си страсть къмъ революцията, но и при рѣшението на нѣколко проблеми, сжщо така отъ извѣстенъ теоретически и практически характеръ; при рѣшението на тие проблеми ще го наблюдаваме вече съ дѣйствителната сила и съ неминуемата слабость на неговото мировъзрѣние.

Първата проблема, която рѣши Ботйовъ съ повече наука и съ по-голѣма историческа вѣщина отъ своитѣ съврѣменници, бѣше въпросътъ за националностьта и нейната суверенность. Знаемъ вече отъ първата глава на тая часть, че понятията социализмъ (интернационализмъ) и национализмъ сж понятия недѣлими и споредъ „съврѣмената социология“, както самъ поетътъ се изразяваше (Съч. 291.). Но ако социализмъ и национализмъ сѫ понятия недѣлими споредъ „сврѣменната социология“, това ще каже, че и патриотизмътъ, изкренната любовь къмъ отечеството, и национализмътъ, сѫ нѣща недѣлими отъ любовьта къмъ човѣчеството, сѫ понятия недѣлими отъ „нашитѣ стремления за пълна и абсолютна човѣшка свобода“ (Съч. 302). Отъ тази гледна точка, отъ гледището на сврѣменната социология, отъ гледището на новата наука за свободата, отъ гледището на пълното човѣшко братство и равенство, на абсолютната човѣшка свобода, която му налагаше социализмътъ, изхождаше българскиятъ поетъ при опрѣдѣляне личнитѣ качества на българскиятъ народъ, неговиятъ влогъ въ цивилизацията на човѣчеството, както и когато дефинираше понятието народъ, народность.

Народностьта е исторически фактъ и историческа категория. „Сврѣменната социология“ учи, че при дадени материални и културни сѫотношения се създаватъ всички исторически факти, се създаватъ и всички обществени отношения, едно отъ които е и националностьта, националната единица.

Но понятието националность е понятие ново.

То бѣше възпѣто въ началото на XIX. вѣкъ отъ новата обществена формация, каквато бѣше буржуазията, отъ нейнитѣ публицисти-„реалисти“ и отъ нейнитѣ литератори-„романтици“. Когато буржуазията се засиляше въ своето съзнание като класа, и когато пригърна сѫдбата на всички потиснати отъ феодалния режимъ, тя изрази идеята за националностьта, както въ нейното метафизическо, така сѫщо и въ нейното историческо, политическо значение. Слѣдъ революцията въ Англия отъ XVI. столѣтия, и въ Франция отъ края на XVIII-то, вече въ началото на миналия вѣкъ философитѣ, публициститѣ и литераторитѣ на новата политическа господарка, взеха да идеализиратъ „народната“ култура, старитѣ добродѣтели и т. н. Както видѣхме, буржуазията не разрѣши въпроситѣ на цивилизацията, а напротивъ, нейното развитие е постави въ коренно противорѣчие съ общитѣ интереси, културни и материални, на нацията. При всичко това, понятието „националность“ се прѣвърна въ една спекулативна идея, която намѣри и своитѣ поети, и своитѣ публицисти. Съ понятието „народность“ и днесъ се спекулира. Старата социология, която не се е изживѣла още въ съзнанието на мнозина учени, схваща нацията въ нейния първоначаленъ видъ, разглежда я като една окамѣнела категория, неспособна да се измѣни или пригоди къмъ новитѣ материални условия, а това разбиране отговаря на положението на новата политическа властителка надъ народитѣ.

Тъй ограничено, ще добавимъ — и ненаучно, рѣшаваха тая проблема и първитѣ публицисти отъ нашето национално пробуждане. Или, за да бѫде мисъльта ни по-прецизна — въ началото тѣ я схващаха така, както по-отдавна тъй нарѣченото трето съсловие въ Франция, безъ да загледнатъ на понятието народъ откъмъ неговата еволюция.

Спомняме си тука опрѣдѣлението на „народностьта“, което ѝ даваше Юр. Ив. Венелинъ: „народностьта се състои въ това чувство, казваше този писатель, което ние наричаме уважение къмъ своето, или народната гордость“.[1]

Три години слѣдъ Венелина, въ 1844. Фотиновъ, както и нѣколко десятилѣтия по-рано отъ него, о. Паисий, само че тоя въ по-мѫглява форма, изразяваха понятието „народность“ въ неговия меркантиленъ смисълъ[2]. По нататъкъ, въпросътъ за „народностьта“ се схваща и като единъ културенъ въпросъ. Нашитѣ публицисти отъ Фотиновъ насетнѣ — до Раковски, го свързватъ съ освобождението на новата търговска класа. Тази послѣднята, подобно на третото съсловие въ Франция, въ заритѣ на своето първно съзнание, съедини националния въпросъ съ своето класово битие, направи го, ти си речи, плъть отъ своето бѫдаще. Но тая класа не смѣеше, нито можеше да създаде отъ него единъ откритъ политически въпросъ. Тя го свърза съ сѫдбата на народната традиция, найненадежната съюзница на всѣки прогресъ, и съ сѫдбата на езика.

---

[1] Юр. Ив. Венелинъ, Древніе и нинешніе болгаре, Москва 1841. т. II. стр. 113. и др.

[2] Вж. Любословие, 1844. за май.

Два-три легални вѣстника се изказаха недвусмисленно по тоя въпросъ: това бѣха цариградскитѣ в-ци „Туция“, „Македония“ и „Право“. „Началото на народностьта, пишеше в. Право, движи политическия животъ на нашиятъ вѣкъ, както религиозното движение въ Европа обемаше 16, а философското 18-иятъ“ (в. Право, 1869. бр. 8). Но „Цариградски В-къ“ и споменатитѣ „Македония„ и „Турция“ прѣвърнаха „началото на народностьта“ въ начало за „граматика“. („Цариградски В-къ“, 1862. отъ 19. юли).

Въ 1867. „граматиката“ направи прогресъ: „Языкътъ е душата на народностьта, а що е тѣло безъ душа? Индивидуално мъртво. А що е народъ безъ языкъ? Народно мъртво. А то ще каже, че за да не бѫдемъ народно мъртви трѣбва най-вече да се стараемъ за опазването на языка си въ всѣко отношение и за неговото развитие“ (в. Македония, 1867. бр. 3. отъ 16/VII). „При всичко това, пише сѫщиятъ в-къ, когато знаменитыя философъ Фихте, въ своитѣ прочуты слова кои отправяше къмъ германската народностъ въ първото десятилѣтіе на този вѣкъ, викаше и повтаряше: Вый, само вый сте тѣло еднородно: народъ, защото вый само имате вашія си языкъ“. „Дали — пита в. Македония — въ тѣзи думи не тургаше елементитѣ на едно логическо опрѣдѣленіе на народностьта? такожде и въ простолюднжтж Арнтовж пѣсенъ: „кое отечеството на германица — тамъ дѣто звучи языка му“ показва, че поетътъ моглъ да опрѣдѣли идеяжтж на народность!“

Тъй се развива мисъльта на нашитѣ легални публицисти върху една проблема, която по своята сжщность е политическа. „Когато идеята за народностьта ся приеме и припознае, пишеше в. Македония още на 1867. година, тогазъ само ще прѣстане всичкий антогонизьмъ между народитѣ и ще прѣсякне изворътъ на тѣхнитѣ злочестины… Мысъльта на народноститѣ ще покоси всичко що ѝ е на пжтьтъ — индивидуумы, царства и народы“ [1])

Въ тие думи звучи по-голѣма рѣшителность, сѣкашъ, по-голѣмо политическо съанание. Но и по-опрѣдѣленъ егоизмъ на новата търговска българска класа. Доколкото е възможно да подозрѣмъ политическата цѣль на горния пасажъ, въ него вече се проявява една мисъль, и то тая, че когато „припознаване“ „идеята за народностьта“ стане фактъ, веществениитѣ блага ще паднатъ въ касата на цѣлия народъ, сир. въ каситѣ на оная класа, която прѣзъ дадения исторически моментъ най-съзнателно изразява националната „идея“.

Тази логика на материалния интересъ застави голѣма часть отъ нашитѣ публицисти рѣшително да стжпятъ върху почвата на националностьта и да се обяватъ противъ неославизма, задъ който очевидно се кимрѣха завоевателнитѣ планове на Русия. Това бѣше, отъ друга страна, най-голѣмата заслуга на легалната ни журналистика и къмъ народа и къмъ революцията.

„Ный, които толкосъ странимъ отъ панелинстката (политика) и се силимъ да се отчигаримъ отъ нея чрѣзъ отдѣленіето си отъ Грьцыте, колко повече сми и трѣбва да сми далечъ отъ панславистската, която е хиляды пжти по-опасна и по-гибелна за народностж ны отъ първата?“ — пишеше Раковски. 1)

---

[1]) в. Македония, 1867. бр. 1. отъ 2. дек.

Вѣстникъ „Турция“ е сжщо така ясенъ и . . . закачливъ. Около 1864—65. година „панславиститѣ“ се бѣха раздвижили, агитираха най-енергично и прѣпоржчваха панславизмътъ, като единственно политическо лѣкарство за славянитѣ на югъ. Това дава поводъ на в. Турция да каже, че панславиститѣ отъ сѣверъ и панславиститѣ отъ югъ сж захванали „пакъ да лудуватъ“. Но бѣлѣжи: „Врѣмената сж измѣнени. Всѣки народъ търси народнитѣ си права. Тъмниятъ хоризонтъ подъ който Русия измами толкозъ народности, се разѣснени вѣки“ 2). Сирѣчь — Русия не е въ състояние да залъгва южнитѣ славяни съ мнимо освобождение, съ мнимо рѣшение на националната българска проблема, и че панславизмътъ може да е износенъ всѣкиму, но не и на българския народъ. „Панславизмътъ не може днесъ безъ Русия, а това е то което ний не щемъ. Да припознаемъ правителството на Русия ще каже да наведемъ глава подъ нейната желѣзна власть“. 3)

Въ заритѣ на нашето национално самосъзнание се създадоха първитѣ антируски чувства въ България. Тѣзи чувства съвпаднаха, негли, съ съзнатитѣ интереси на една бждаща, економически силна, класа... 4)

II.

Схващането на проблемата за националностьта обаче, напрѣдна повече нѣщо у Л. Каравеловъ, а у

---

1) в. Дунавски Лебедъ, 1861. бр. 29.

2) в. Турция, 1865. бр. 39.

3) в. Македония, 1871. бр. 49.

4) Слѣдъ извѣстнитѣ прѣселения на българитѣ въ Русия прѣзъ 1860. година руското правителство заработи усилено да ги асимилира. По този случай в. Македония негодува и ядно русофобствува: „. . . Послѣ това иматъ още и да се сърдятъ

Хр. Ботйовъ, както ще видимъ, тя се обърна въ едно емпирическо понятие.

Ако вникнете по-внимателно въ думитѣ на в. „Турция“, „Македония“ и др. вие ще се убѣдите, че народностьта е една затворена единица, единъ затворенъ крѫгъ, който живѣе за себе си. Л. Каравеловъ, нагледъ по-либераленъ, защото поставя българския народъ въ рамкитѣ на „Дунавската федерация“ (в. Свобода, бр. 49. отъ 1870.), все пакъ подчинява бѫдащето на една свободна държава подъ бдящето око „баремъ на едно племе“, сир. подъ абсолютната грижа на онова съсловие отъ нацията, което, разбира се, фактически ще да прѣдставлява за напрѣдъ по-голѣма сила.

У Христо Ботйовъ, националностьта не е една самоопрѣдѣляюща се еденица, а обществено отношение, което се слива съ останалитѣ членове на общечовѣшката фамилия съ „особеноститѣ на своя характеръ“.[1]) Инъче не можеше и да бѫде. Доколкото обстоятелствата му позволяваха, Ботйовъ гледаше на нѣщата откъмъ тѣхната динамика, сир. — откъмъ тѣхното непрѣкѫснато движение. Той знаеше, че националната единица е исторически продуктъ и че пакъ по силата на историческитѣ условия, нацията се разпада на гранки, напримѣръ потиснати и експлоатирани, и потисници и есплоататори. Първитѣ съставляватъ болшинството отъ народа и съхраняватъ положителнитѣ елементи на народния животъ, когато вторитѣ — едно

братята Руси, че българитѣ били туркофили? А че коя е тая овца, която сама отива въ устата на Вълкътъ?“ (в. Македония, 1869. бр. 8. отъ 2. дек.).

[1]) Не е излишно читательтъ да си вземе бѣлѣжка, че по въпросътъ за тие „особености“, гледището на утопистътъ — социалистъ се коренно различава отъ гледището на марксистътъ — социалистъ. Съврѣменното развитие на народитѣ все повече създава у тѣхъ общи черти, за смѣтка на частнитѣ „особености“.

незначително малцинство, култивиратъ отрицателната страна въ всѣка цивилизация.

Може ли едно обществено отношение, което е продуктъ на дадени исторически условия да остане величина постоянна, неизмѣнима, ако почвата подъ него се трансформира? За оня, който мисли *малко-много* диалектически, отговорътъ на този въпросъ може да бжде само отрицателенъ, — не!

Това *не* даваше основание на българскиятъ поетъ още на 1871. година умозрително да обземе перспективитѣ на народното бждаще, пакъ да се докосне и до настоящитѣ неблагоприятни условия съ печални послѣдици, за да намѣри щастливата бждина на нацията въ социалистическата република, основана „въ името на братството, на свободата, на равенството и на оние демократически начала, на които е основанъ живота и на българина и на сърбина“ (Съч. 257).

Въ 1871. година бѣше се появилъ сръбско-българския вѣстникъ „Югославия“, като реакция противъ рускитѣ панслависти. Панславиститѣ, както всѣки знае, искаха да „обединятъ“ славянитѣ подъ егидата на Русия. Южнитѣ славяни разбираха, че това „обединение“ въ сжщность нѣма да бжде нищо друго, освѣнъ едно тежко робство. Въ замѣна на панславизма, „Югославия“ проповѣдваше „югославянската конфедерация“. Пръвъ отъ всички български публицисти слѣдъ Каравеловъ, Ботйовъ се изказа по този въпросъ въ Дума'та на българскитѣ емигранти, и до 1876. година той много малко измѣни своето гледище по „конфедеритовната“ проблема. Ето тази кжса статийка:

— „Честитимъ — пише поетътъ — честитимъ появяването на българо-сръбскиятъ вѣстникъ „Югославия“. — Идеята за югославянската конфедерация е идея на западнитѣ панслависти, въ противность на оная на рускитѣ, програмата на които се заключава въ думитѣ на великиятъ имъ поетъ:

... Славянскитѣ рѣки ще се влѣятъ въ руското море
Инъкъ, то ще да прѣсъхне...

Нѣма славянинъ юженъ или западенъ, нѣма свѣстенъ човѣкъ, кой би можалъ да съчувствува на такава абстрактна идея, каквато е тази наруситѣ, съ осжществяването на която се поглъщатъ цѣли народности, отдѣлени една отъ друга съ история, литература, права и обичаи. Съ химическото сливане на подобни нродности става композицията на робството, на яда, който приема почти цѣло столѣтие болната Полша. Напротивъ, нѣма славянинъ, юженъ или западенъ, който да не съчувствува на идеята за южно-славянската конфедерация, която нѣма принципътъ на робството и сливането на разни народности, а напротивъ — сигуранция е за свободното развитие на тие народи, които ще да я съставятъ.

Отъ скоро се е появила такава идея въ южнитѣ славяни; но малко е развита тя между нашия народъ по причини, че му е проповѣдвана неизкренно и въ ущърбъ за цѣлостьта му. Германското съединение съ своята деспотическа Прусия и италиянското единство съ своя Пиемонтъ и подъ своя Викторъ Емануилъ, сж примѣри, които плашатъ нашиятъ народъ, защото нито Русия е за него Прусия, нито Сърбия — Пиемонтъ. Югославянската конфедерация трѣбва да се проповѣдва и основе на други свободни начала, тъй щото ни една отъ народноститѣ да не бжде онеправдана. Прусинътъ е нѣмецъ, пиемонтецътъ — италиянецъ. Но нито българинътъ е сърбинъ, нито сърбинътъ — русецъ“.

Очевидно, още на 1871. — началото на неговата публицистическа кариера, българскиятъ поетъ схваща националното единство, като главно условие за прогресътъ на България, но тъй като националната единица не е оазисъ посрѣдъ безмѣрна пустиня, той туря и друго условие за нейното пълно развитие — свободниятъ съюзъ, при свободни начала, на Балканскитѣ славяни, за което чухме и мнѣнието на Дяконътъ Левски, сир. Балканската Конфедерация, конфедеративната република.

Прѣзъ 1874—75. година въ в. Знаме[1] Ботйовъ на нѣколко пжти се повръща върху въпросътъ за Балканската конфедерация. Защото — споредъ общето признание — Турция се разлага, чакатъ нейнитѣ „законни наслѣдници“, България и Сърбия, да заематъ мѣстото на умрѣлия, слѣдователно — прѣдварително публициститѣ сж замислени надъ формитѣ на новата държавна организация, която ще се издигне върху развалинитѣ на старата.

Каква трѣбва да бжде тая нова държавна организация?

По тоя въпросъ мнѣнията се раздѣлятъ. Въ своето болшинство, съврѣменницитѣ на българскиятъ поетъ говорятъ или за федерация на южнитѣ славяни, или смѣсватъ федерация съ конфедерация, когато той — Ботйовъ, пише само за Дунавска конфедерация въ смисъль на социалистическа конфедеративна република.

Тази разлика въ терминитѣ не е нѣщо случайно и безцѣлно.

На 1872. Любенъ Каравеловъ е силно заетъ да раздѣли южна Европа (чети турската империя), между населяющитѣ я племена: една часть той даваше на Сърбия, Тракия и Македония, друго парче на Сърбия, Босна, Херцеговина и др., трето — на Ромжния, четвърто — на Гърция и т. н., и завършваше: „всичкитѣ тие народи и народности ще да съставятъ едно цѣло тѣло, т. е. една тѣсна конфедерация, въ противенъ случай всичкитѣ наши мечти и желания нѣма да принесатъ никакви утѣшителни резултати."[1])

---

[1] Вж. Съчинения, стр. 254, 255 и др.

Тъкмо година слѣдъ политическата дѣлба, която извърши надъ „турската империя", безъ да вземе мнѣнието на нейния сайбия, Л. Каравеловъ измѣни терминологията: „Само Дунавската федерация (к. н. р.) ще бжде въ състояние да ощастливи и българитѣ, и ромжнитѣ, и сърбитѣ. Който е неприятель на тая федерация, той е неприятель и на своятъ народъ".[2])

Терминологията всѣки пжть крие опрѣдѣлено, конкретно съдържание. Конфедерацията повече пригаждаше на единъ неопрѣдѣленъ, не ясенъ (vague) либераленъ политически възгледъ, отколкото федерацията, която съдържа по-друго политическо, гражданско съдържание; федерацията, съ други думи, е не сжщиятъ съюзъ, какъвто е конфедерацията; федерацията е прѣдимно економически съюзъ, който влече слѣдъ себе си и голѣма политическа гаранция за свободно влизащитѣ въ него държави, когато конфедерацията по своята сжщность е единъ политически съюзъ безъ економически връзки.

Проблемата за формата на бждащето държавно устройство, което ще донесе революцията, Христо Ботйовъ рѣшаваше въ послѣдния смисъль, безъ да си служи съ сжщата терминология.

Ето неговото, по-пълно изразено гледище върху конфедеративната идея.

---

[1]) „Ние мислимъ да раздѣлимъ турската империя (слѣдователно и маджарското кралство) така: България, Тракия и Македония ще да съставятъ едно цѣло, а Сърбия, Босна, Херце овина, Кроация, Черна Гора, Стара Сърбия, Банатъ, Срема, Бачка и пр., ще да съставятъ друго цѣло; Ромжния ще добие Едресъ, Трансилвания и восточни Банатъ; Гърция ще да вземе Тесалия, Епиръ, островитѣ и часть отъ М.-Азия; Албания ще бжде независима; а Цариградъ ще да бжде свободенъ градъ". (в. Свобода, 1872. бр. 43.).

[2]) в. Независимость, 1873. бр. 25.

На 27. мартъ 1875.[1]) Ботйовъ не за пръвъ пжть се повръща да говори „за онзи въпросъ, за който — казва той — нашата журналистика е говорила твърдѣ малко или ако и да е говорила, то всичко, щото е изказала до сега, е било повърхностно, косвенно и понѣкогажъ даже и пристрасно“. Това е въпросътъ за „желанната и необходимата Дунавска конфедерация“.[2])

„Идеята за южнославянското единство е приела гражданственность, пише поетътъ, у всичкитѣ почти народи на Балканския полуостровъ (съ изключение само на турския) и малко-по-малко се е прострѣла даже между враждебнитѣ единъ на други елементи“.

Но какво съдържание трѣбва да носи тая идея, както и нейното практическо приложение? — Ако, казва поетътъ, България и Сърбия сж прави и законни наслѣдници на европейския кашемиръ, ако тие двѣ сестри отдавна вече сж въ състояние да кажатъ на своитѣ бѣлисани и червисани стари съсѣдки, че тѣ сж двѣтѣ хубавици, които трѣбва да раздѣлятъ ябълката на раздора, то тѣ сж двѣтѣ, които „трѣбва да плѣснатъ съ ржцѣ и да се пригърнатъ въ името на братството, на свободата, на равенството и на ония демократически начала, на които е основанъ животътъ и на българина и на сърбина.“[3]) Това равенство винаги подшушва поету едно здраво съображение при рѣшението на проблемата: „Дунавската конфедерация трѣбва да се сложи на такива начала, на каквито трѣбва да се основе свободата на народитѣ, свободата на личностьта и свободата на труда“.[4])

---

[1]) Вж. Съчинения, стр. 254. и слѣд.

[2]) Пакъ тамъ, с. с.

[3]) Съчинения, стр. 257.

[4]) Съчинения, стр. 269.

III.

„Съврѣменната социология“ бѣше, наистина, посочила на българския поетъ една политическа организация слѣдъ бждащата революция, и тая организационна форма се намираше въ пъленъ контрасъ съ „днешното обществено и политическо устройство на човѣчеството“, при което сиромахътъ е всѣкога робъ, а робътъ сиромахъ; сжщата тая организационна форма бѣше пъленъ антиподъ и на оние „всевъзможни империи, конституции и републики“, които при всичкия си либерализмъ, каратъ народитѣ да гледатъ единъ на други като врагове. [1]

„Съврѣменната социология“ посочи Балканската или „Дунавската конфедерация“, съ всичкитѣ ѝ качества на една възможна социалистическа република, като единственна организационна форма, която ще гарантира пълно развитие на националната единица, свобода на личностьта и свобода на труда.

Това е прѣкрасно.

Но, какъ гледаше Ботйовъ да реализира тоя политически идеалъ? Съ помощьта на какви обществени сили?

„Единственнитѣ наши надежди за конфедерационния съюзъ съ Сърбия ние възлагаме на оная часть сърби, която се прѣслѣдва отъ бѣлградскитѣ великаши, и ней ние вмѣняваме като първа обязаность къмъ нейния народъ и къмъ човѣчеството да популяризира у дома си идеята за споразумѣнието и за съединението на южнитѣ славяни и то, разбира се, на такива начала, на каквито трѣбва да се основе свободата на народитѣ, свободата на личностьта и свободата на труда. Тая партия отъ честни и умни хора трѣбва да възстане противъ markup козните на своето правителство и противъ подлостите на неговите клеврети“ . . . ¹)

---

[1] Съчинения, стр. 265, 278.

Първо, нека забѣлѣжимъ, че Балканската или „Дунавската конфедерация“ българскиятъ поетъ възлага само върху „законнитѣ наслѣдници на европейския кашемиръ“, сир. върху Сърбия и България.

Второ, общественниятъ факторъ за нейното реализиране той вижда въ ония „честни и умни хора“, които се прѣслѣдватъ отъ „бѣлградскитѣ великаши“.

Първото условие се явяваше тогава — въ епохата, когато бѣ писано, както и днесъ, недостатъчно.

Второто—непълно, ако не изцѣло погрѣшно.

Първо, защото въ единъ конфедеративенъ, поправо — федеративенъ съюзъ, бѣха и сж кръстосани економическитѣ интереси на повече отъ двѣ държави, даже като прави наслѣдници на европейскиятъ кашемиръ. Освѣнъ Сърбия и България, по пжтищата отъ Бѣлградъ до Босфора и отъ Карпатитѣ до Бѣло море, дишатъ много повече цивилизации, които сигурно, татъкъ нѣйдѣ изъ сърдцето на Балкана, ще се срѣщнатъ и скаратъ, ако ябълката на раздора е подѣлена едничкомъ между „законнитѣ наслѣдници“. Не е въпросътъ въ това, доколко отъ гледището на „човѣчеството“ и „свободата“ Ромжния търси прями потомци на Траяна изъ Габровскитѣ колиби²), а Гърция—наслѣдницитѣ на Темистокла подъ беневрѣцитѣ на Витошкитѣ шопи. Важно е, че и едната, че и другата, че и трета страна, ако желаете, като Черна-Гора, иматъ економически інтересъ, или сж свързани економическитѣ имъ интереси съ разрѣшение проблемата за „конфедерацията“, resp. федерацията³). Нѣма ли

---

[1] Съчинения, стр. 268 — 269.

[2] Вж. Съчинения, стр. 255, 267.

[3] Правимъ тие замѣнки въ терминитѣ, защото, очевидно, Ботйовъ прѣписва на конфедерацията качествата на федерацията. Това не трѣбва да се забравя.

единъ такъвъ съюзъ, който изключва интереситѣ на „бѣлисанитѣ и червисани съсѣдки“ да се намира въ постоянна заплаха отъ неудовлетворенитѣ амбиции, отъ накърненитѣ честолюбия? Недѣйте даже туря въ смѣтка заинтересованостьта на по-голѣмитѣ държави, които и днесъ, когато пишемъ тие редове, казватъ, че по-скоро ще оставятъ „ябълката на раздора“ да прогние съвсѣмъ и, слѣдователно — да стане зянъзебилъ и онова, което би могло да влѣзе въ работа, отколкото да я харижатъ въ устата на „законитѣ ѝ наслѣдници“. Очевидно, стѣснена въ рамкитѣ на Сърбия и България, „Дунавската конфедерация“ се задушва.

Но това не е още цѣлата бѣда.

Принципътъ може да се разшири, ако това бжде наложено отъ историческитѣ условия.

Но на какви сили възлагаше Ботйовъ реализирането на „конфедерацията“?—На честнитѣ и на умнитѣ хора. Честни и умни хора не сж липсували и никога нѣма да липсуватъ въ Балканския п-въ. Но какво могатъ да направятъ тие „честни и умни“ хора безъ градивенъ материялъ, безъ срѣда, надъ която да отиде пропагандата на идеитѣ и която е способна да прояви извѣстна историческа инициатива?

Тукъ напълнотата е вопиюща, ала българскиятъ поетъ, който въ много отношения идеализираше българския животъ, ще замѣни тая непълность съ сборището „народъ“ безъ „изядницитѣ и калимявкитѣ“, и ще тури конфедерацията подъ здравата „сигуранца“ на „братството и равенството“.

IV.

Рѣшението на проблемата за „конфедерацията“ бѣше въ тѣсна зависимость отъ социалното гледище на поета, но именно при това рѣшение избликнаха най-много болнитѣ мѣста въ неговия утопически социализмъ.

Най-напрѣдъ Ботйовъ прѣкомъ мѣрка идеализираше народния животъ, и както видѣхме при хроникиране обстоятелствата изъ неговото житие, българската община, както аслѫ я идеализираше и Чернишевски [1]), бѣше една ядка здрава и плодоносна за бѫдащето. Народътъ се е запазилъ въ своитѣ общини, и тоя „народъ“ главно ще да послужи за основа на всѣка бѫдаща „конфедерация“. Дѣйствително, тоя народъ въ болшинството си се състои отъ „сиромаси“, но все пакъ, при условието да запазятъ старата община, т. е. старата економическа структура — тие „сиромаси“ ще осѫществятъ при нея, както „конфедерацията“, така сѫщо и началата на съврѣменната социология — социализмътъ.

Отъ тукъ враждата на българския поетъ противъ „новата цивилизация“—капитализмътъ, който прѣзъ кѫдѣто и да мине, всичко прѣвръща въ плянъ и пожаръ, сирѣчь—всичко старо измита, съ старитѣ класи и стария животъ. Ботйовъ не виждаше въ разрушителната роля на капиталистическата цивилизация творба. Като Прудона и Чернишевски, и българскиятъ поетъ не можеше равнодушно да гледа, колко бърже се създава злото и колко мудно, незабѣлѣжимо бихме рѣкли, се твори доброто. Да би билъ убѣденъ, та дори и фактитѣ да бѣха противни на оние, които наблюдаваше, Ботйовъ, естественно, нѣмаше да гледа тъй едностранчиво на тоя въпросъ. Той знаеше отъ Чернишевски, че всѣко нѣщо е относително полезно, че дадено явление е полезно само при дадени условия. Напримѣръ, дъждътъ. Абсолютно взетъ дъждътъ е полезенъ. Но ако падне силенъ пороенъ дъждъ тъкмо когато цъфтятъ растенията и трѣвитѣ, напримѣръ, житото, отъ благодать, дъждътъ се прѣвръща въ най-голѣмо зло за земледѣлеца. Сжщо така и Маратонската война. И тя може да е относително полезна или относително врѣдна. Абсолютно всѣка война е врѣдна. Но, казва Чернишевски, отъ гледището на цивилизацията Маратонската война е полезна [1]).

---

[1]) Ср. Г. В. Плехановъ, „Н. Г. Чернишевскій“. Спб. 1910. стр. 171, 299.

Това диалектическо гледище не напуска и българския поетъ, колчемъ се задума върху единъ принципаленъ економически въпросъ, какъвто е въпросътъ за прокарването на желѣзници. Като научно откритие, желѣзницитѣ сж полезни; всѣко научно откритие е полезно, когато то еднакво се прилага отъ народа и за негова полза. Но така ли стои работата съ „европейската цивилизация“? — не: тя носи само развратъ, умственъ и тѣлесенъ, и нищо повече.[2]) Какъ би стоялъ въпросътъ съ желѣзницитѣ? Всѣки економически въпросъ е въпросъ политически. Конкретно погледнато, економическитѣ послѣдици отъ „европейската цивилизация“, една брънка отъ която сж и желѣзницитѣ, влѣкътъ и политическо робство. Приложени отъ „правителствата“ и „разбойническитѣ компании“, тѣ ще ни съсипятъ економически, а подирѣ ще послужатъ и като „отворени врата“ за „лакомитѣ европейци, а особенно за Австрия и за нашата сестра Сърбия“. Слѣдователно? Но нека дадемъ думата на нашия поетъ; както и при другъ единъ случай, и сега той ще се обясни на дълго, но затова пъкъ ще ни говори, както всѣкога, умно и доста убѣдително:

---

[1]) Н. Г. Чернишевскій, Сочиненія, т. II. стр. 187. „Добро или зло нѣщо е дъжда? пита Н. Г. Чернишевски. Този въпросъ е отвлеченъ; да се отговори опрѣдѣлено е невъзможно: понѣкога дъждътъ принася полза, понѣкога врѣда. Трѣбва да се пита по-опрѣдѣлено: „слѣдъ като посѣвътъ е свършенъ, въ продължение на петь часа е валѣло силенъ дъждъ — полезенъ ли е билъ той за посѣвътъ?“ — Само тукъ отговорътъ е ясенъ и има смисъль: „този дъждъ и билъ много полезенъ“. — „Но ето, сжщето лѣто, когато е настанала жетва, цѣла недѣля е валѣлъ проливенъ дъждъ, — добро ли е било това за житото?“ Отговорътъ е сжщо така ясенъ и справедливъ: „не, този дъждъ е билъ врѣденъ“, и т. н.

[2]) Съчинения, стр. 278, 279.

— И у насъ, казва Ботйовъ, както въ другитѣ страни, се въвожда европейската цивилизация, отварятъ се учени и учебни заведения, разпространява се образованието и просвѣщението, олучшява се земледѣлието и търговията, и желѣзници кръстосватъ нашата прѣкрасна татковина и ни зближаватъ съ европейцитѣ: съ една дума, — и у насъ прогресъ въ всичко, и ние вървимъ бързо къмъ своето щастие и благоденствие, и ние застигаме Европа. Но, не бързайте господа! Заедно съ цивилизацията у насъ се въвожда нравственния, умственния и тѣлесния развратъ, модитѣ, пиянството и сифилиса: образованието, или все едно, науката, училищата и читалищата отвъждатъ нови паразити и експлоататори за народа и даватъ срѣдства за животъ само на богатитѣ; олучшението на земледѣлието и развитието на търговията ще отнематъ земитѣ и тѣхнитѣ произведения отъ рѫцѣтѣ на трудящия се и ще ги дадатъ въ рѫцѣтѣ на капиталиститѣ; а желѣзнитѣ пѫтища ще ускорятъ всичко това и ще принесатъ такава врѣда за народа, каквато полза принасятъ на своитѣ построители и покровители. Да оставимъ всичко на страна — продължава поетътъ, като отдавна вече призната истина, и да поговоримъ по въпроса за желѣзницитѣ. — Прѣди всичко, да попитаме: полезни ли сѫ за насъ желѣзницитѣ? — На тоя въпросъ ние отговаряме рѣшително, че не сѫ. Като откритие, което скратява врѣмето и пространството, и което служи за бързото размѣнение на продуктитѣ и на човѣшкитѣ услуги, и като усъвършенствуване, което замѣнява физическитѣ сили на човѣка и животнитѣ, желѣзницитѣ би били полезни за всѣки единъ народъ, ако само тѣ бѣха направени отъ него самия, и ако отъ тѣхъ се ползуваше еднакво всѣки единъ членъ отъ обществото.

Но защото желѣзницитѣ се правятъ само отъ правителствата (а тѣхнитѣ отношения къмъ народа сж еднакви съ отношенията на разбойницитѣ къмъ мирнитѣ жители) и отъ извѣстни частни крадци и разбойнически компании, и защото служатъ изключително само на тѣхнитѣ интереси, то тѣ сж врѣдителни за всѣки единъ народъ, а особенно за такъвъ, който се намира въ пълно политическо и економическо робство.

За насъ — казва по-нататъкъ поетътъ —, желѣзнитѣ пжтища сж врѣдни въ всѣко едно отношение. Економически тѣ сж врѣдителни за това, защото ще увеличатъ износната и вносна търговия, отъ които първата, като състои само отъ сурови произведения, ще изтощи и осиромаши земята ни, щото не слѣдъ много врѣме ще заприлича на Палестина, а втората ще убие нашитѣ занаяти и промишленность. И така, и едната и другата ще ни направятъ безусловни робове на различни официални и неофициални крадци и дойни крави на всички европейци. Изъ насъ ще се изнасятъ съ никакви цѣни нашитѣ произведения, и прѣработени, ще се внасятъ съ тая сжща цѣна, умножена само нѣколко пжти на себе си; съ други думи — нашиятъ производителенъ трудъ ще отива на вѣтъра, а европейския почти не производителенъ, ще се плаща стократно. Ние имаме множество исторически и съврѣменни примѣри, които доста красноречиво би доказали врѣдата отъ подобенъ родъ износна и вносна търговия, но обемътъ на статията ни не позволява да ги приведемъ. Ние ще кажемъ само това, че даже и въ южна плантаторска Америка, народонаселението е захванало вече да се прѣселява по причина, че земята се е вече изтощила. Кой може да ни докаже, че и насъ нѣма да ни постигне сжщо такава участь, каквато постигна народонаселението въ Палестина? Правителството и иностранцитѣ ще ни доведатъ до това положение. А колкото за нашата промишленность и занаяти, ние ще попитаме, кой уби нашитѣ платнари, за които прочутия социологъ Кери въ своята социология говори така: „само въ Търново прѣди 100 години е имало 1.000 фабрики за платна“? (това ще сж астарджиитѣ, отъ които сега не сжществува ни единъ; бѣлѣжа на автора). Кой уби нашитѣ табаци, които сж носили сахтиянъ даже и въ Виена? Кой уби нашитѣ шаяци, нашитѣ гайтани, нашитѣ дървени и срѣбърни издѣлия?

Желѣзнитѣ пжтища за насъ сж врѣдителни и въ политическо отношение. Тѣ сж такова оржжие въ ржцѣтѣ на нашитѣ тирани, щото чрѣзъ тѣхъ тѣ ще бждатъ въ състояние да съсрѣдоточаватъ бързо въ извѣстни пунктове своитѣ войски и съ това да удушаватъ всѣко едно наше частно възстание. Освѣнъ това, въ врѣме въ турското па дане тѣ ще бждатъотворени врата за лакомитѣ европейци, а особно за Австрия и за нашата сестра Сърбия. Не е чудно ако тие послѣднитѣ вcovered зематъ относително насъ ролята на турцитѣ. — Още по-врѣдителни за насъ сж желѣзницитѣ и въ морално отношение. Различни авантюристи, вагабонти и развратни личности, чрѣзъ сношението си съ нашия народъ, ще прѣдадатъ своя нравственъ сифилисъ на нашата непобутната още почва и, по причина на своето прѣзрѣние къмъ славянитѣ, постоянно ще се обръщатъ къмъ насъ като съ робове и ще ни прѣдаватъ и клѣветятъ прѣдъ турското правителство.

За примѣръ, припомнете си само шуменското приключение и кажете ни имаме ли ние право на слѣдното заключение: че съ желзницитѣ у насъ ние умножаваме своитѣ нещастия и врагове? Но ние казахме, че желѣзницитѣ сж врѣдителни за насъ въ всѣко едно отношение. Слѣдователно — за да приключимъ статията си, ние ще резюмираме въпроса съ слѣднитѣ нѣколко думи: за да запазимъ земята си, труда си, характера си и самото си сжществувание, ние трѣбва да се възпротивимъ противъ тѣзи убиственни нововъведения. „Но това е невъзможно“ — ще кажете вие. — Не, господа, възможно е, но за това сж потрѣбни съвсѣмъ радикални мѣрки. Ако не видимъ смѣткитѣ си съ своитѣ цариградски тирани, ако не изринемъ враговетѣ си изъ своята земя и ако не наредимъ своя животъ по принципитѣ на най-новата наука за свободата, то ние сме изгубенъ народъ. Отъ година-на-година ние вървимъ къмъ страшна пропасть. Какво да се прави? За насъ е отдавна вече ясно, какво трѣбва да правимъ, но кажете и вие, г-да разпространители на просвѣщението и г-да защитници на мирното развитие — кажете какъвъ е вашия цѣръ? [1])

Ботйовъ не разглежда политиката на „правителството“, като еманация отъ общата, социална и економическа, политика на съврѣменната държава. Затова, колкото и да гледаше на нѣщата диалектически, той пропусна да отбѣлѣжи единъ най-сигуренъ общественъ творчески елементъ въ съврѣменния политически животъ, какъвто е работническата класа. „Европейската цивилизация“, очевидно, създава „нравственъ и тѣлесенъ развратъ“, тя води къмъ израждане. Но тя създава отъ една страна тие дефекти, отъ друга — творцитѣ на онова щастие, за което разправя „най-новата наука“. Тѣзи творци, които въ врѣмето на Ботйова се броѣха на прьстѣ и нѣмаха съзнание за своята роля и значение като сила въ производството, и като граждански елементъ въ държавата, не заемаха единствено мѣсто въ утопическото гледище на нашия поетъ, тѣ бѣха елиминирани и при рѣшението на „конфедеративната“ проблема.

Осжществението на „конфедерацията“ се възлага на неизвѣстни общественни величини, нарѣчени умни и учени хора, но не върху организацията на опрѣдѣлена обществення сила.

---

[1]) Съчинения, 279—282. Статията носи дата 22. май 1875.

Това неглижиране трѣбва да се доведе въ съсѣдство съ друго едно заблуждение на българския поетъ, относно неспособностьта на Турция да се възроди.

V.

Видѣхме и въ увода и въ текста на тая книга, че Турската империя бѣше тръгнала въ новъ пжть. Самитѣ кризи, които прѣживѣваше държавата изъ поголѣмитѣ и развити провинции, показваха, че економическата революция рано или късно ще изяде главата и на „босфорскитѣ разбойници“ и тѣхната „новоходоносорска варварщина“.[1] Намѣсата на „лакомитѣ европейци“ може само да забави тоя процесъ, докогато той влива вода въ улея на тѣхната воденица и докогато разединенитѣ народи на Балканитѣ сами искатъ да бждатъ плячка — несъзнателна плячка, разбира се, въ остритѣ зжби на европейскитѣ вълци. Но това не може да бжде вѣчно. Даже оная фатална формула, съ установяването на която се удвоиха кървавитѣ страници въ нашата робска история, тъй нарѣченото statu quo, нѣма да задържи нито процесътъ на разложение, нито процесътъ на обновление, нито процесътъ на освобождение. Започне ли се економическия процесъ въ една страна, днитѣ на политическата революция сж прѣброени.

Единъ философъ, който съ мисъльта си раздвижи цѣла Европа, за да не види тя миръ докатъ идеята не стане отново дѣйствителность, каза нѣколко думи за Турция, които и за 1853. година, когато бѣха изрѣчени, и за врѣмето на Ботйова, и за момента, когато прѣпрочитаме тие редове, не сж изгубили нито губятъ своето значение. Ето какво писа Карлъ Марксъ на 7. априлъ 1853. година въ американския вѣстникъ New Jork Tribune:

---

[1] Съчинения, стр. 283, 284.

Турция е чувствителната точка на легитимна Европа. Безсилието на легитимната, монархичната правителственна система, като захванете отъ първата френска революция, се въплътява въ слѣдното: запазване на statu quo'то. Отъ това общо съгласие — да се оставятъ работитѣ тъй, както ги е създала простата случайность, ние намираме свидѣтелство за бѣдность, признанието на господствуващитѣ сили, че тѣ сж напълно неспособни да направятъ какво и да било за прогреса или цивилизацията. Наполеонъ разполагаше единъ мигъ съ единъ цѣлъ континентъ, и той знаеше наистина да разполага съ него по начинъ, прѣзъ който прогледжатъ генията и цѣлесъзнанието. Цѣлата „съединена мждрость“ на европейския легитимизмъ въ Виенския конгресъ употрѣби нѣколко години, за да извърши сжщата работа; на него щѣха да си издератъ очитѣ и, най-сетнѣ, намѣриха въпросътъ толкова дотѣгливъ, та се наситиха и отъ тогава вече не се опитватъ да раздѣлятъ Европа. Мирмидони на посрѣдственностьта, както ги нарича Беранже, безъ исторически познания и прѣдвидливость, безъ идеи, безъ инициатива, тѣ обожаваха statu quo'то, което сами бѣха скърпили, съ пълно съзнание за необходимостьта на собственното си дѣло.

Но Турция стои толкова на сжщето си мѣсто, колкото и всички други страни на свѣта; й именно тъкмо тогава, когато реакцията сполучва да възстанови въ Европа тъй нарѣченото statu quo ante, оказва се, че самото statu quo се измѣнява въ самата Турция; оказва се, че на сцената се явяватъ нови въпроси, нови отношения, нови интереси и бѣднитѣ дипломати трѣбва да начénатъ отново, пакъ оттамъ, дѣто прѣди десетина години едно землетресение бѣ прѣкжснало. Да се запази statu quo'то въ Турция! О да, вие бихте могли да се опитате да запазите трупа на единъ умрѣлъ конь на една и сжща степень на гниенето. Турция гние и винаги ще гние, додѣто трае сегашната система на „европейското равновѣсие“ и запазването на statu quo'то, и въпрѣки всички конгреси, протоколи и ултиматуми, тя ежегодно ще внася своя пай въ дипломатическитѣ затруднения и интернационалнитѣ смутове, тъй както всѣко друго гнияще тѣло снабдява околния въздухъ съ вжглеродни и други благоуханни газове.

Съ други думи—Турция е една трансперантна държава; и въ нея не статиката, а динамиката тласка „statu quo'то“ отъ едно мѣсто на друго.

Българскиятъ поетъ обаче, който сжщо признава, че Турция е боленъ трупъ, отрича способностьта на тоя трупъ да се възроди. Той схваща болестьта като племенна и като органическа, слѣдователно, що се отнася до турцитѣ — неизлѣчима. „О, tempora, o mores! Намѣрете изкуството на Медея и влѣйте въ жилитѣ на това варварско племе нова човѣшка кръвь, тогава ще се поколебаемъ и ние въ вѣрата си, че Турция нѣма животъ, нѣма бждаще; но дордѣто турчинътъ е съ този характеръ, съ този фанатизмъ, съ тази варварска кръвь, ни единъ краснорѣчивъ туркофилъ, ни единъ дълбокомислящъ дуалистъ или ренегатъ не може ни увѣри, че турчинътъ ще бжде нѣкога способенъ да влѣзе въ пжтя къмъ онази нравственно-политическа цѣль, къмъ която се стреми умътъ човѣшки, отрѣшенъ отъ всѣко опекунство на духовни ерархии и политически мандаринства... — Повтаряме —Турция нѣма животъ, нѣма бждаще, тя е трупъ на смъртния одъръ, когото никакви дервишки баяния на нейнитѣ мандарини, никакви дипломатически молитви на западнитѣ доктринери нѣма да спасятъ отъ анатомическия ножъ“ [1]).

---

[1]) Съчинения, стр. 159; вж. още стр. 255, 287, 304. и др.

Варварската кръвь, несъмнѣно, е една голѣма прѣчка за възраждането на единъ народъ; неговиятъ дивъ характеръ, — подържанъ у турцитѣ още и отъ дивия фанатизмъ, отъ единъ безподобенъ митологически епизодъ, какъвто е мохамеданската религия и всѣка друга религия — всичко това е една композирана причина да се задържа възраждането, да се задържа влиянието на новитѣ възродителни елементи.

Но отъ тие духовни рудименти има нѣщо по-силно, което влива въ жилитѣ нова човѣшка кръвь, и това Ботйовъ не виждаше или не приемаше: — радикалния прѣвратъ въ економическитѣ и обществении отношения на империята, за който загатва К. Марксъ, и който докара и „критския шербетъ“ [1]), и „анатомическия ножъ“, и всичкитѣ вълнения до 2-та половина на миналия вѣкъ, пакъ като-рѣчи и... самата българска революция.

Само едно нѣщо иде да редуцира грѣшката на публициста Ботйовъ и то е, че той вѣрва — вѣра, дошла тъй късно въ края на неговия животъ — въ оная малка часть отъ турското племе, която еднакво страда подъ яремътъ на тиранията, както и другитѣ „сиромаси“, и второ, че правителството и варварското племе, което поддържа първото или заедно се поддържатъ, които той вмѣстя въ рубриката „официална Турция“, тя именно се „изгубва“, че тая Турция не е въ състояние да прѣскочи своя исторически гробъ [2]). За тая Турция е нуженъ „огънь и мечъ, кръвь и революция . . .“ [3]).

Ботйовъ говорѣше за Интернационала, както и за новата обществена формация — работницитѣ, които еднакво пъшкатъ отъ „сегашния общественъ редъ“; послѣдниятъ е „изворътъ на страданията и на турцитѣ и на българитѣ“. Слѣдователно?—Едно логическо „кржжило“ въ утопическата мисъль на поета, което той прѣскача, като се качи̂ „по релситѣ“ на „кървавата революция“.

---

[1]) Съчинения, стр. 159.
[2]) Съчинения, стр. 288, 307.
[3]) Съчинения, стр. 286, 302.

Утопическиятъ социализмъ, който научи поета, че сжществува неравенство и паразитизмъ, че трѣбва да се основе братски съюзъ между народитѣ, че този съюзъ трѣбва да почива върху принципитѣ на „истинната свобода, братство и равенство“; „съврѣменната социология“, която му посочи, че трѣбва да се махнатъ „коронитѣ“ и „калимявкитѣ“, „тиранитѣ“ и „чорбаджиитѣ“, не го научи на едно: съ какви материални срѣдства е възможно да се реализира идеалътъ на „общечеловѣческото братство“, за да не грѣши поета нито въ констатирането на явленията, нито въ тѣхното обяснение [1].

---

[1] Спомняме си тука оцѣнката, която Плехановъ дава за възгледитѣ на Н. Г. Чернишевски, учитель на Ботйова: „...не е работата въ частнитѣ грѣшки на Н. Г. Чернишевски, колкото и да сж голѣми понѣкога — пише Г. В. Плехановъ —, а въ недостатъцитѣ на това гледище, о което се е придържалъ той“ (ср. „Н. Г. Чернишевскій“, стр. 537.). Тази оцѣнка важи и за ученикътъ—Хр. Ботйовъ; както своя учитель, и българскиятъ поетъ бѣше правъ въ своето отрицателно отношение къмъ съврѣменното общество, колкото и да бѣше погрѣшенъ неговия възгледъ (Ср. пакъ цит. страница на сжщето съчинение).

ГЛАВА ТРЕТА.

Художественнитѣ произведения на Христо Ботйовъ.

Христо Ботйовъ като повѣствователь. — Неговиятъ хуморъ и сатира. — Художественниятъ елементъ. — Анализъ на нѣколко произведения. — Силата на Ботйовата сатира. — Сатирата и хуморътъ у Х. Ботйовъ сж дѣло на синтезъ. — Въ стихъ и въ проза. — Той и Н. В. Гоголь. — Социалниятъ смисълъ на Ботйовата сатира и значението на художествената мозаика въ Послание'то.

I.

Мировъзрѣнието на поета, което познаваме въ сжщественнитѣ му елементи, както и най-оригиналнитѣ черти въ характерътъ на Ботйова, наблюдаваме не само въ неговата публицистика и политика, но сжщо така и въ неговитѣ художествени произведения. Ботйовъ е една хармонически завършена фигура, и тамъ, кждѣто той не е поетъ, е публицистъ, а кждѣто не е публицистъ — той е художникъ. Или — Христо Ботйовъ е едноврѣменно едното и другото. Изъ неговитѣ статии, напримѣръ, писани на ежедневни теми, вие бихте наблюдавали непрѣстанно два-три смѣли бѣлѣга, които го отличаватъ напълно отъ неговитѣ съврѣменници-литератори. Първиятъ отъ тие бѣлѣзи е службата на една фиксирана идея, логически обмислена и емпирически хармонизирана съ общето мировъзрѣние на поета. Вториятъ бѣлѣгъ е — непосрѣдственность въ изложението, непосрѣдственность въ подборътъ на художественнитѣ елементи, въ които поетътъ облича своитѣ идеи, и третиятъ — неумолимостьта на неговото перо, посладено съ подигравки, съ насмѣшки и гаври, каквито е заслужавалъ тѣхниятъ обектъ.

Тѣзи качества се наблюдаватъ въ повѣстьта на Ботйова, въ неговия хуморъ и въ неговата сатира.

Тука той е пръвъ въ нашата литература, и новото врѣме не го е още съ нищо оставило назадъ: —то не е прѣживѣло още нито идеитѣ, поставени въ Ботйовата повѣсть, нито формитѣ, създадени отъ него. Създадени прѣзъ една епоха, твърдѣ слабо развита въ своята манталность, тие произведения сж орнаментирани съ странични елементи, свойственни на Ботйовото творчество и, слѣдователно, не тъй прѣходни въ значението си, както би помислилъ нѣкой.

Единъ кратъкъ прѣгледъ на Ботйовата повѣсть отъ това гледище е необходимъ. Повѣстьта на Ботйова, както и неговата сатира сж съединителното звено между неговата публицистика и художественна поезия, безъ разбирането на които, рискуваме да бждемъ едностранчиви въ сжжденията си върху послѣдната. Ботйовъ бѣше и си остана идеалистъ-публицисть и идеалистъ-художникъ. Идеитѣ, които разтръби чрѣзъ „Дума“, „Будилникъ“ и „Знаме“, намѣриха своя художественъ жанъръ въ неговата повѣсть, сатира, и въ неговитѣ пѣсни. Една червена нишка минава прѣзъ цѣлата обществена дѣятелность на Ботйова отъ 1867. до 1876.; тя багрѣше публицистиката му прѣзъ сжщата епоха —, тая идея, като съ кармжзъ боядисва и неговото художество.

Да видимъ, какво прѣдставляваше повѣстьта, какво прѣдставляваше хуморътъ и какво нѣщо е сатирата у Ботйова. Ако излѣзе, че тѣ заематъ едно твърдѣ почетно мѣсто въ сътвореното отъ неговия поетически гений, сигурно, тѣ ще ни дадатъ поводъ да положимъ на тие страници два-три въпроса, които човѣкъ неизбѣжно си задава, когато проучва творчеството на нашия поетъ и когато му се порѣвне да говори върху неговата художественна пѣсень.

Ние ще бждемъ омисломъ кратки, и ще надзърнемъ само изъ нѣколко по-типични кжса.

II.

Произведението, което саслужава да се тури на първо мѣсто, като изчерпваще единъ по-сложенъ животъ, една по-сложна верига отъ явления и личности, е Послание отъ небето. Но Политическата зима, Политическия сънь (***), както и разказътъ Това ви чака, по идеитѣ, обсѣгнати въ тѣхъ, по характерътъ на въпроситѣ, прѣдставени прѣдъ читателя въ една забавна повѣсть, сж нераздѣлни отъ Послание'то, и заедно съ него и съ сатирическитѣ стихове на поета, образуватъ едно завършенно цѣло.

Общо казано, какви въпроси подигна поета съ тѣзи произведения и какъ ги разрѣши той? Не малцина критици сж на мнѣние, че хуморътъ и сатирата не рѣшаватъ проблемитѣ на живота, че въ хуморътъ и сатирата могатъ да се рисуватъ обикновенно отрицателнитѣ страни на човѣшката природа, нравственниятъ отпадъкъ въ личния и общественъ животъ, и само това. Самото поставяне на въпросътъ за тие критици не ще каже да бжде рѣшенъ прѣко или косвенно. Ще видимъ. Художественната литература не рѣшава въпроситѣ, проблемитѣ на живота, но дали съ самата възможность на тѣхното правилно поставяне тя не дава и тѣхното рѣшение?

Въпроситѣ, разработени въ повѣстьта на Ботйова, сж въпроси културни и политически, съ една дума — въпроси социални.

Въ най-незначителниятъ разказъ, който и днесъ се чете на вечеринки и литературни утра, Това ви чака, идеята е позната: отъ даденитѣ въ часть първа понятия за тоя разказъ, вие сте се убѣдили, както иска да ви докаже поетътъ, че богатството, откраднатия трудъ, не е една социална добродѣтель и, найсетнѣ, то води въ лудницата. Съпоставянето на онеправдания трудъ съ развилнѣлата се експлоатация, съпоставката на два противоположни общественни мира въ лицето на Киръ Михалаки и Ченгелка —, словесната борба, която водятъ двамата герои, различнитѣ интереси, които говорятъ задъ думитѣ имъ, баснословната алчность на Киръ Михалаки и крайната наивность на едно сѣмейство, убито и въ своето човѣшко достоинство отъ чрѣзмѣрна гавра надъ неговитѣ чувства —, всичко това вие четете изъ редоветѣ на „Това ви чака“ и очаквате неизбѣжниятъ край.

Докато дочакате този край, ви е дадена възможность да трѣпти вашата симпатия къмъ единъ субектъ, който е окошарищенъ отъ социалната мизерия, и отъ друга страна — да се смѣете или да ненавиждате другъ единъ субектъ, въ когото сж прибрани отрицателнитѣ страни на човѣшкитѣ отношения.

Киръ Михалаки е господарь надъ труда на раята, затова той трѣбва да бжде прѣдставенъ съ инстинкта на епохата и съ трагизмътъ на неговата сждба. Въ този меркантиленъ вѣкъ, „паритѣ сж умъ, паритѣ сж чувство, паритѣ сж животъ, паритѣ сж Богъ. За пари Геновичъ е committedъ шпионинъ, Найденовъ мекере, а Михайловски подлецъ… Но отъ всичкитѣ тие златни телци, достоенъ за нашата дълбока почеть и за нашето високс внимание е Киръ Михалаки“. Защото „неговата урисница е обща за всичкитѣ „велики“ хора, неговата сждба е по-трагична и отъ донъ-Кихотовата“.

Поетътъ ви подсѣща, че тая „сждба“, естествено, не е лична, или че тая лична сждба въ сжщность е едно социално явление.

Съ артистическа вѣщина Ботйовъ ви прѣнася на мѣстопроишествието, дава ви прѣдставление за физическия образъ на лицата, и съ двѣ думи изнася тѣхната душа на сцената. Картината и образитѣ въ нея сж нарисувани съ тебеширъ и съ вжгленъ, значи, всичко е реално, понятно, разбрано —:

Седимъ срѣщу Възнесение съ дѣдо Обрѣшка Картунковъ на пжтя и гледаме, какъ си играятъ дѣцата на „пещь-пещь-пещице". Отъ долу иде Киръ Михалаки, и като върви сѣкашъ и дуваритѣ му думатъ: „машаллахъ, машаллахъ! голѣмъ човѣкъ, уменъ човѣкъ". А голѣмъ и уменъ човѣкъ бѣше Киръ Михалаки: шкембето му — дѣ можешъ направи такова шкембе — да съберешъ шкембетата и на шестѣхъ букурешки трътове, макаръ тѣ и повече народенъ имотъ да сж изяли; главата му — петь такива глави, каквито има „нашето докторъ", макаръ то да е професоръ „на букурешкото медицинско факултето" и съ конския си умъ е зачудило и мало и голѣмо. Главата и шкембето на К.-Михалаки нѣмаше ги по всичкитѣ салхани. Въ шкембето му свободно можеха седна петь души турци и да пиятъ кафе: въ главата му съ тридесеть яйца гжска да насадишъ; а гжрдитѣ му — гжрди нѣматъ нашитѣ чорбаджии. Лицето на К.-Михалаки мязаше на подница, носътъ — на мухлясалъ гроздъ... Отзадъ К.-Михалаки бѣше нѣкакъ по-деликатенъ: вратътъ му — като талията на свинята, гърбътъ — крѫгла монастирска трапеза.

Такъвъ е физическиятъ образъ на Киръ Михалаки: смѣшно плашило. Но въ това „плашило" сж скрити двѣ нѣща: лицемѣрие и законна кражба. Малко и голѣмо се плаши отъ богатството на героя, който само защото е богатъ, има власть надъ съвѣстьта и свободата на слабитѣ. Съ неподражаемъ реализмъ е нарисувалъ поетътъ тие двѣ крайности въ характера на българския своеобразенъ Плюшкинъ, и достатъчно сж само нѣколко загатки, за да видите, какъ сж се разбѣгали по улицата дѣцата, когато сж зърнали ненадѣйно селския бикъ, и какъ Киръ Михалаки присѣга и улавя нѣкое хлапе за ухото и гълчи: „магарета ни'едни, за васъ черква нѣма—а? . . . "; какъ вѣтърътъ се обърналъ отгорѣ, и шкембето повлѣкло Киръ Михалаки надолу: Киръ Михалаки върви, а съ него и жената на Мита Ченгелятъ, съ пеленаче дѣте въ ржцѣтѣ си и съ още четири други подирѣ ѝ, накичени съ всичкия салтанатъ на сиромашията и едно отъ друго по-дребни. Ченгелка плаче, а Киръ Михалаки се подсмива подъ мустакъ . . .

Смѣхътъ е изразъ или на нравственно тържество, или на удовлетворено честолюбие. У Киръ Михалаки смѣхътъ е дивъ инстинктъ, или да употрѣбимъ единъ вулгаренъ изразъ изъ жаргонътъ на масата — единъ париченъ интересъ:

— . . . дай пари, донесъ пари! —,

ето философията и въ смѣхътъ и въ плачътъ на ония, които познаватъ човѣщината само по нейната размѣнна стойность.

Но — вечерьта, слѣдъ разправата между бѣдния и богатия, когато вече всичко спало или се готвило за сънь, нощната тишина била раздрана отъ страшенъ ревъ. „Прощавайте бееей! прощавайе, добри хора! отивамъ вече!" Това било гласътъ на Киръ Михалаки: ангели го подбрали възъ баиря и го мъкнали горѣ къмъ пъклото. „Моля ви се, братя! Моля ви се като на бога — недѣйте ме затрива. Петь дѣчица имамъ..."

На другия день — продължава поетътъ, Възнесение Христово, цѣлъ градъ празднува възнесението на Киръ Михалаки. Едни приказвали, че видѣли, какъ ангелитѣ мѣтнали на шията му една верига и на главата му положили вѣнецъ — нажежена перостия — послѣдното имане на Ченгелка; други учели, че К.-Михалаки се посвѣтилъ и въ рая ядѣлъ попара съ синоветѣ на бога; а трети проповѣдвали, че ангелитѣ възнесли и три торби съ пари, което не било лъжа, защото и богъ като чорбаджия безъ пари надали ще да има умъ. Това били приказкитѣ на селото, което не знаяло нищо положително, значи, прѣдполагало е едно, друго, трето. Но поетътъ знае положителното: че Киръ Михалаки съ пари се откупилъ и отъ бога: слѣдъ едномѣсеченъ затворъ не въ магарешкия, а въ божия рай, К.-Михалаки си дошелъ, наистина безъ пари, безъ умъ и съ име прѣкръстено отъ чорбаджи Киръ Михалаки на Михалъ. Безъ пари, слѣдователно и безъ умъ, Михалъ сталалъ резилъ-маскара: отъ него не бѣга нито малко — нито голѣмо, нито бѣдно — нито немощно: всички се къшмерятъ съ селския голѣмецъ.

Той заслужава не почить, а смѣхъ и прѣзрѣние.

III.

Смѣхътъ и прѣзрѣнието биятъ на очи въ разказътъ на българския поетъ и тогава, когато въпросътъ носи чисто политически или културенъ характеръ. Економическата експлоатация налага на своитѣ идолатори ипокризията, която е нейно покривало, но социалното положение на политици и културтрегери създава сжщо така една неизбѣжна сждба.

Ето една интересна тема: по едно врѣме реформитѣ въ Турция бѣха се прѣвърнали въ мания за турци и за туркофили-българи. Първитѣ свикваха всичкитѣ сънотълкуватели-ходжи изъ истокъ и западъ, за да отсждятъ, какъ, джанамъ, да се спаси Иродовата държава! Падишахътъ бѣше сънувалъ, че съ ятаганъ го режатъ и месата му парче по-парче на ченгели окачватъ. Звѣздобройцитѣ рѣшиха: спасението е въ „дуализма“: въ скопяването на гяуритѣ, т. е. въ „чирвишътъ“, както се изразява поета. Мидхатъ паша, чревоугодникътъ на реакцията, единъ отъ най-голѣмитѣ неприятели на прогреса и цивилизацията, авторътъ на русчушкитѣ кланета, убиецътъ на Върбанъ Воеводовъ, палачътъ на българитѣ, прѣпоржча вегетариянство на българския народъ, сирѣчь духовна пость, умственна нищета. На тази културна глупость пригласиха цѣла паплачь туркофили-българи. Нѣкои прѣдвидливи учени отъ западъ прѣдсказваха лоша участь за българитѣ отъ усвояване политиката на „чирвиша“. Ф. Брадашка, напр., професоръ въ Загребъ, доказваше на „славянитѣ“, и най-много къмъ българитѣ бѣха отправени неговитѣ трѣзви думи, че политиката на турцитѣ е политака на подълъ приятель; че „турчинътъ не мрази и на половина гърка тъй, както мрази славянина“; че нарочно да се обезсилятъ християнитѣ, турцитѣ авансиратъ привилегии на Патриаршията, и че новата политика съ „народни събрания“ и съ „чирвиши“, каквато бѣха турили въ ходъ прѣдпотопнитѣ младотурци, е новъ капанъ за славянитѣ, за българитѣ. Не! провикна се редакцията на сп. „Читалище“: турчинътъ (чети правителството, р.) никога не е мразилъ славянинътъ повече отъ гърка; даже не е истина, че турчинътъ (чети владѣющата класа отъ турското племе, р.) е далъ на гърцитѣ духовната власть съ таквовъ намѣрение. Въ положение сме да докажемъ, продължаваше авторътъ на тая глупость, въ положение сме да опровѣргнемъ кривитѣ свѣдѣния на Брадашка, както и прѣдупрѣжденията, които нѣкои отъ европейцитѣ учени иматъ за турцитѣ.1)

И днесъ, когато прѣлистяме старитѣ журнали, въ които е документирано нашето близко минало, сърдцето ни се свива отъ болка, като гледаме не само съ какво невѣжество сж се отнасяли нѣкои публицисти къмъ въпросътъ за сливането на двѣ непримирими

---

1) Вж. сп. Читалище, 1871. кн. 18. до 21. „Народитѣ въ Турско“ (недовършена). Статията е отъ П. Р. Славейковъ.

цивилизации, но и какъ прѣстжпно сж забравяли тѣ бждащето на оня народъ, отъ името на който тѣ дръзко „възразяватъ“ и „опровергаватъ“ „прѣдупрѣжденията на европейцитѣ учени“! Цѣла тайфа отъ „учени“ българи, „историци“ и „държавни шпиони“ се отдали бѣха въ услуга на азиятскитѣ янкеседжии, надѣнали бѣха чалма и фесъ, продали бѣха име и родъ, изгубили съвѣсть, както човѣкъ губи кърпата си. Отъ Славейковъ до Марко Балабановъ и отъ Геновичъ до сладкото перо Михайловски — всички пѣятъ химни на султана, на босфорскитѣ сановници и шпиониратъ народа, неговитѣ вѣрни учители.

Картина противна и мизерна.

Картина, която могатъ да аранжиратъ само дребни човѣчета, съ дребни умове и съ ограниченъ погледъ.

Но картина, достойна за поетическия камшикъ на българския поетъ.

Тѣзи условия създадоха и Политическия сънь и Политическата зима. Българскиятъ поетъ, който имаше право — може би едничъкъ отъ всички той имаше право да говори отъ името на своето племе, дигна мощенъ гласъ и прикова на позоренъ стълбъ „нерѣзанитѣ турци“.

Ядката на „Политическия сънь“ е свадата между патриаршисти, екзархисти и турската реакция, кой какво парче да грабне отъ „чирвишътъ“, отъ оная татлия каша, която Мидхатъ паша е зготвилъ на християнитѣ заедно съ своитѣ шпиони и съ участието на християнска Европа. Всѣки единъ отъ българскитѣ културтрегери държи своето мѣсто, играе своята роля и носи подходящата си характеристика. Върху главата на П. Р. Славейковъ поетътъ Ботйовъ качва турска чалма, туря го въ ролята на хамалинъ и го принуждава да го развожда изъ новото чистилище — градътъ на кучетата и на шпионството — Цариградъ. Арнаудовци, Геновичевци, Оджаковци и пр. изгаснали слънца отъ славната оная епоха, вselематъ своитѣ мѣста, като шпиони и спасители на империята.

Картината е отъ оние, за които би могло да се съжалява, че не е дѣйствителенъ сънь...

„Сънувахъ, захваща поетътъ, сънувахъ, че отидохъ въ Цариградъ, градътъ на кучетата и столицата на султана. Щомъ излѣзохъ изъ българския вапоръ (български — нѣкому царвулитѣ!) — на скелетя видѣхъ човѣкъ, че седеше на камъкъ гробенъ, подъ безплодни търне — плачеше и четеше въ псалтиря „не яде ми се! и неща да ямъ!“ На трънетѣ бѣше си покачилъ той гуслата, гайдата и веселушката, а по себе си дюняа кадаръ звънци. „Кой си ти?“ — попитахъ азъ плачущиятъ израилъ на брѣговетѣ босфорски. Афоресаниятъ отъ въсточната църква, проклѣтиятъ отъ схизматическата екзархия и наказания отъ великия монголъ — редакторътъ на Македония! — проплака тоя Еремия, който отъ дѣтинство още е привикналъ да се оплаква като вдовица... Ами тие звънци що щатъ по тебе? — Накичилъ съмъ се, за да ми се смѣятъ и кучетата, както що се смѣятъ и на цѣлъ български народъ. — А-а! за в. Право и в. Турция — искашъ да кажешъ? — Не, не! — проплака той, — за тие кучета, за които ще излѣзе министерско рѣшение да се скопяватъ... Тъй ли? — помислихъ си азъ и тръгнахъ слѣдъ своя Мефистофелъ, който бѣше мѣтналъ вече на самаря си човалчето ми и бързаше да ме заведе при кучетата“.

Кучетата (турцитѣ) съзнали, че е лошо властьта да се намира въ ржцѣтѣ на едно куче, защото всички други кучета трѣбва да му станатъ робе, затова тѣ измислили чирвишътъ — общо народно събрание. При такива учрѣждения, разбира се, личната свобода и свободата на словото и на съвѣстьта сж напълно обезпечени за кучетата въ османската империя. Искате ли примѣри? Тръгнете нѣкоя нощь изъ Цариградъ безъ фенеръ — или съ фенеръ! да се поразходитѣ, да попѣете и да вкуситѣ отъ хубоститѣ на миризмата на султанската столица, та вижте: нѣма ли да осъмнете въ магарешкия рай? —, а кучетата по цѣли нощи съ любовницитѣ си безъ фенери, съ лаене и виене възпѣватъ свободата си и псуватъ и царьтъ и мѣсечината му...

Но пѫтникътъ, воденъ отъ своя „хамалинъ“, влѣзналъ „въ друга държава“. — Тука нѣколко пропагандисти отъ другитѣ махали, съ вирнати нагорѣ опашки, сновяха насамъ-нататъкъ и шепнеха на братята си нѣщо подъ опашкитѣ имъ. Въ знакъ на съгласие всички показваха зѫбитѣ си. „Агитация, заговоръ срѣщу династията на Османа“, помислихъ азъ, като видѣхъ и двама шпиони, прѣоблечени въ кучешки дрехи, че се овираха да подушатъ, що си говорятъ кучетата подъ опашкитѣ. „Кои сѫ тие?“ — попитахъ азъ своя хамалинъ, като му подмигнахъ съ око. „Геновичъ и Арнаудовъ“, прошепна ми той. „Оле-ле! света майко Парашкево! кѫдѣ да се дѣна? — скрий ме подъ ферджата си!“ извикахъ азъ и се обърнахъ къмъ една млада каджна... Но немилостивата св. Парашкева не приела поета за синъ, тласнала го и той полека, полека, за да не го подушатъ шпионитѣ — вървѣлъ задъ гърба на хамалина си, докато най-послѣ изминалъ опасностьта и влѣзълъ въ друга кучешка държава.

Тука вече се разкрило великолѣпното зрѣлище! зрѣлище достойно за кисцата на живописецътъ на Крумъ Страшни.

Прѣдставете си! На мегданя дѣто сѫ били избити едно врѣме еничерскитѣ отрочета, прѣдъ джамията на завоевателя, поваленъ огроменъ тулумъ съ чирвишъ. Около тулума безбройно число кучета, турци, сѣкаква рая и нѣколко англиици, французи, нѣмци и руси — кореспонденти на по-първитѣ официални европейски вѣстници, които, види се, подушили, че въпросътъ за скопяването ще произведе гражданска война въ столицата. Онеправданото племе заобиколило тулума и готви се да покаже прѣдъ свѣта, че любовьта къмъ свободата и чирвиша не е угаснала още въ кучешкия стомахъ.

Всичко изглеждало нагласено за бунтъ, — всичко въодушевено отъ велики идеи; само нѣмало още кой да се качи на трибуната, да запали страститѣ и да возвѣсти революционния пиръ.

Но не се минало много врѣме, президентътъ отъ махалата на патриаршията, съ оцавена глава, навъсени вѣжди и дебели мустаци, се задалъ, навлѣзалъ въ събранието, качилъ се на трибуната и запѣлъ пѣсеньта за братството, сир. за „скопяването“. Една силна опозиция, едно оглушително „долу оратора! долу тоя шпионинъ“ го повалило на масата, и вмѣсто да се скопи народа, операцията била започната отъ него. Въ тази минута трибуната е заета отъ други шпиони, по-турци и отъ самитѣ турци, които пѣятъ славословия и тогава, когато имъ плюятъ въ очитѣ. Новиятъ президентъ „въодушевилъ“ до такава степень кучетата, щото тие се хвърлили съ ярость върху трибуната, и борбата за чирвиша замязала на гражданска война. „Отъ минута на минута тая борба земаше все по-голѣми размѣри и близу бѣше да замяза и на революцията отъ 1848. година, ако шпионитѣ подъ прѣдводителството на Хаджи Иванча Пенчовичъ-ефенди не пристигнаха на разоренитѣ мѣста“.

Прѣди „оберъ шпионътъ“ да издири виновницитѣ на щетата, задалъ се великиятъ османски мѫжъ Мидхатъ паша, но, види се, поетътъ да е ималъ голѣмъ страхъ отъ него: той трѣпналъ, пробудилъ се отъ сънь и... благодарилъ на бога и на дявола, че кучето му не е шпионинъ.

Въ една ориентализирана страна шпионството е единъ социаленъ анахронизмъ, една болесть, която има и своятъ Ескулапъ. Въ „Политическия сънь“ ние виждаме тоя анахронизмъ съ героитѣ му en face. Ботйовъ не обичаше да рисува нѣщата въ профилъ.

IV.

Въ „Политическата зима“ се описватъ аналогични явления, но тука по-конкретно наблюдаваме психологията на патриотитѣ отъ робската епоха. Нѣщо повече, въ петь страници поетътъ е побързалъ да запознае робътъ съ кръчмата, каквато прѣдставлявалъ свѣтътъ по онова врѣме, безгрижностьта на „съзвѣздието Блъсковъ и Дружеството за разпространение полезни знания“, и продажностьта на цариградскитѣ български културни фактори. Но въ тая хумореска има и друго: прозаическитѣ явления поетътъ рисува съ едри линии, като да драще по стѣната съ черенъ вжгленъ. Например̂ъ, какво нѣщо прѣдставлява „кръчмата“? Заспишъ, каже поетътъ, и сънувашъ... Но какво сънувашъ?—сънувашъ, че... г-нъ Бисмаркъ е възсѣдналъ земното кжлбо и точи изъ него пелинъ за здравието на Германия; дѣдо Горчаковъ раздава коливо за „богъ да прости“ славянитѣ; майсторъ Андрашия свири чардашъ и кани чехитѣ, сърбитѣ и хърватитѣ да попѣятъ и да поиграятъ на гладно сърдце; Макъ Махонъ плете кошница за яйцата, които Франция ще снесе прѣзъ нѣмскитѣ велики пости на Елзасъ и Лотарингия; Лордъ Дерби си точи севастополската костурка, за да надроби прѣсно сирене за европейската търговия на изтокъ и за да отрѣже отъ бутоветѣ на нѣкое диво африканско или азиятско племе бюфтекъ за английското човѣколюбие; испанскитѣ „братовчеди“ сж застжпили тѣлото на майка си, бозаятъ кръвь изъ нейнитѣ гжрди и плюятъ единъ другиму въ очитѣ; владѣтельтъ на чизмата се наговаря съ човѣка отъ Капрера да изчистятъ блатото на Римъ (не папата, който ще се изчисти самъ) и, намѣсто хлѣбъ и макарони, да дадатъ чистъ въздухъ на Мациниевитѣ дѣчица; безбрадото пърчле на соленитѣ, възсѣднало буцефала на Александъръ Македонски и исторически иска да докаже, че само нѣмецътъ може да бжде пастиръ на козитѣ; а босфорскиятъ пилафчия подсмърча до вратата на кръчмата, яде червата на раята, пие дипломатическа боза, и вика „аманъ отъ пияни хора“…

Това не е сънь, но дѣйствителность прѣзъ една „политическа зима“. Защото, животътъ непрѣкжснато тече, но „дипломатитѣ“ точатъ дипломатическа буза само прѣзъ зимата. Прѣзъ горѣщитѣ лѣтни дни, тѣ пиятъ шербетъ, червенъ като кръвьта на източнитѣ народи. Точатъ кръвь цѣла година отъ спящитѣ народи, а ти „трѣбва да плачешъ съ смѣхъ, да се смѣешъ съ сълзи и на сънь да виждашъ лѣтото на Балканския полуостровъ“. Защо?— Защото всичко наоколу е покрито съ „димъ, димъ! подъ който ние българитѣ така сладко спимъ“.

Но тука, щастливитѣ патриоти прѣкжсватъ поета, и съ дългитѣ си уши захващатъ да „протестуватъ“: тѣ не сподѣлятъ оцѣнката на положението, нито черната боя, въ която сж боядисани явленията: „но какво дяволитѣ? — виятъ прѣмудритѣ патриоти, — животни ли сме ние, животни ли сж нашитѣ владици, учители и вѣстникари? Протестуваме!“

— Не бойте се, господа, азъ сънувамъ. Дайте ми да прочета цариградскитѣ български вѣстници и азъ ще си взема думитѣ назадъ, т. е. — ще се увѣря, че по всичкитѣ крайща на паяжината е тихо и мирно, и че всичко блаженствува подъ дебелата сѣнка на паяка. Само — цжрррр! тамъ на една муха изпили кръвьта, тука на друга светили маслото; тамъ вързали 50—60 души за рогата и ги каратъ на мѣсто злачно и на мѣсто покойно, т. е. въ Деаръ-Бекиръ и въ Акия, тука вързватъ други и имъ четатъ баснята за Вълкътъ и Агнето; тамъ окачили едного на вжжето да се поизсуши.

Подъ дебелата мрѣжа на паяка, който пиеше кръвьта на мушицитѣ, патриотитѣ бѣха на рахатъ. Славянската рѣка отваряше вратитѣ на ада за народа и за неговитѣ мѫченици: „цанцугерътъ“, „сладкото перо“ и още толкова българофази, които завиваха чалма на главитѣ си, играеха кючекъ прѣдъ паяка, ръсѣха ранитѣ съ кезапъ и дигаха злъчьта на поета.

V.

Силата на хуморътъ и на сатирата у Ботйова се дължи на двѣ нѣща: на мисъльта, прокарана въ тѣхъ, и на формата, въ която бѣше облечена тая мисъль. Примѣритѣ, съ които се запознахме, биха били доволно убѣдителни, ако прѣдъ насъ не стоѣше едно крупно дѣло въ хумористичната ни литература, каквото е „Посланието отъ небето“.

Двѣ прѣдварителни думи за главното лице въ това единственно по значението си произведение.

Недѣлко Пандурски е билъ жива карикатура, подобна на оная, каквато прѣдставляваше Калеко Миташътъ: кѫсъ, набитъ като пѫпешъ, и . . . глупъ като тиква. Прѣзренъ отъ природата — Недѣлко Пандурски билъ отритнатъ и отъ сериознитѣ хора на епохата. Отреденъ да бѫде шутъ и бозаджия, за каквато работа били болшинството отъ „факторитѣ“-дипломати и пилитици, бай Недѣлко искалъ да бѫде въ всѣко гърне мерудия. Болезненото му желание да служи народу си съ безсолни пцувни по адресъ на „гаджалитѣ“, го довело до самоволно изгнание. Букурещъ станалъ, така да кажемъ, метрополия на Пандурскитѣ балагури, както Цариградъ за патриотизмътъ на патриотитѣ, и Браила за филологарството на българскитѣ академици.

Но Недѣлко Пандурски билъ нѣжна, пардонъ, нервна и чувствителна натура; той билъ човѣкъ отзивчивъ. Говорилъ като развалена пищялка: гласътъ му остъръ и рѣзливъ — думитѣ му постни, като войнишка чорба. По призвание—негодникъ, по занаятъ—търговецъ на кадра отъ примитивната стадия на нашитѣ изящни изкуства, Пандурски искалъ да играе въ българската политика ролята на Демостенъ отъ старитѣ, или тая на Макиавели отъ новитѣ врѣмена, както Оджаковъ искаше да играе ролята на български Кантъ въ историята на българската наука.

Уви! съврѣменна България, въ лицето на емигрантитѣ-революционери, не признавала у Пандурски нито таланта на политикъ, нито изкуството на ораторъ: рѣчитѣ на българскиятъ Демостенъ били оглушавани съ сардонически смѣхъ, политическитѣ софизми на българскиятъ Макиавели прѣдизвиквали съмнѣние въ нормалното състояние на неговата нервна система.

Дѣто сѣдне и дѣто стане, Пандурски е политикъ, за политика и за народни дѣла говори: той билъ посъвършенно издание, оригиналътъ на оная попарена кокошка — „буля Блъсковица“, която страдала отъ сжщата болесть—да дрънка за „народность“, и за която българскиятъ поетъ пусналъ въ ходъ слѣднята стихотворна гавра:

Ченгене Гина сойтарата —
Цѣлъ день скита по махалата.

Пандурски билъ не само „ченгене“, „сойтара“, но и непоправимъ маниякъ. Понеже билъ самоволенъ изгнанникъ, и второ, защото народното чене на Пандурски вѣчно тропало за „народность“, господствому искалъ да знае тайнитѣ на революционеритѣ и да имъ бжде „довѣрено лице“. Любенъ Каравеловъ не могълъ да го търпи, Ботйовъ си правилъ къшмеръ съ него, като виждалъ въ лицето на Пандурски първообразътъ на „кречеталото“ к „пиянитѣ патриоти“. Еднажъ —това е фактъ, нашитѣ хора имали нѣкакво тайно събрание, слѣдователно — недостжпно за невинната карикатура на цариградскитѣ шпиони. Но узналъ, че имало да се разисква върху важни събития, кадражията Пандурски лудъ полудѣлъ да присѫтствува на „историческото собирание“, както говорилъ той. Никой не му далъ рекомендация, т. е. не го пропущали въ залата. Пандурски не билъ уменъ, но ималъ „паметь“, колкото да бѫде смѣшенъ: домъкналъ една стълба, възпрѣлъ я върху стѣната подъ полуотворения прозорецъ, покатерилъ се, просуналъ глава къмъ събранието, и изпищялъ: „всички сте маскари!“ Общъ смѣхъ, а Пандурски побързалъ да одраще надолу съ главата, за да се спаси отъ „маскаритѣ“.

Другъ единъ пѫть, на заяфетъ или „народенъ праздникъ“, струва ни се на 11. май 1873. година било, присѫтствувалъ и знаменития търговецъ на българскитѣ изящни произведения отъ школата на Клепарски и др. Казали нѣколко „словца“, каквито подобаватъ за случая, а Пандурски скача и кипи отъ нетърпѣние около масата — кога ще дойде и неговия „редъ“! Станалъ. Почесалъ се оттукъ, подигналъ си гащитѣ отвъдъ — побаралъ се задъ тилътъ, устата се не отваряли. „Господа!“ — писналъ Пандурски и пакъ млъкналъ. Пакъ чоплене въ носътъ, пакъ хапене прѫстѣ. — „Бай Пандурски, рекълъ Ботйовъ, жалко, че браилското кречетало е далече: твоята рѣчь е въ неговия мозъкъ“. — „Магарета!“ изпищялъ българскиятъ Демостенъ и очистилъ залата.

Слѣдната 1874. година Пандурски умрѣлъ. Ботйовъ искалъ да се отдадатъ нужнитѣ почести на тленнитѣ останки на „народния човѣкъ“. Когато земята зинала да погълне крѫглото тѣло на самоволния изгнанникъ, гайда самоводна писнала надъ прѣсния гробъ и едно хайдушко хоро се завило. Ботйовъ лѣялъ вино изъ бъклица и черпилъ въ споменъ на „великитѣ заслуги“, които ималъ Пандурски прѣдъ българското племе и за „неизгладимитѣ слѣди отъ смѣхъ до сълзи, които оставили неговитѣ дѣла“. — „Господа, обърналъ се поетътъ, къмъ хѫшоветѣ, Пандурски бѣше онеправданъ отъ гениалнитѣ синове на България, затова помислете по какъвъ другъ начинъ да се овѣковѣчи неговата паметь".

Слѣдъ този знаменитъ день, фантазията на българскиятъ поетъ заработила: той смѣтналъ, че заслугитѣ на „патриотитѣ" не сж по-голѣми отъ тѣзи на починалия труженикъ, и че между Пандурски, браилското кречетало, сладкото перо, шпионитѣ около оберъ шпионътъ, поетитѣ съ гугла и съ чалма, и т. н. има нѣщо общо; че чрѣзъ починалия „труженикъ", който вече се качилъ на небесата и е издържалъ първитѣ политико-теологични диспути съ господаритѣ надъ мъртвитѣ, ще е най-достойно да се изплете вѣнецъ отъ ниски дѣла „по краснитѣ чела" на „българскитѣ свѣтила".

Султанъ Абдулъ Пандураллахъ-ханъ ще стане прототипъ на мжченицитѣ за „българщина" и за „племенна бждина".

VI.

Концепцията на „Послание'то" е сложна, а пъкъ по своята форма и по съдържанието на картинитѣ, изобразени по единъ прогресивенъ начинъ и пластически, съ елементи взети изъ живота, изъ ежедневностьта безъ алегория и безъ символизмъ, то прилича да е цѣла епопея. Посланието е Пантеонътъ на нашето минало и Капитоли за безславието на записанитѣ въ историята ни даровити мжже. Уви! въ този Пантеонъ ние не виждаме герои като Херкулеса, умозрители като Аристотеля, законовѣдци като Ликурга, побѣдители, като Перикла, двигатели на обществената естетика като Аристофана или Есхила, носители на небесния огънь като Прометея; въ тѣзи Капитоли ние не виждаме Касий и Брутъ, нито Клеонъ, нито Креонъ! Ние виждаме пигмей, джуджета безъ възвишени чувства и безъ възвишени идеали, виждаме ничтожества, намѣсто великани на мисъльта и на дѣлото, на словото и на живота. Морални уроди! които стоятъ въ всѣка епоха подъ срѣдната линия, но въ всѣко врѣме обстоятелствата сж поставяли надъ нормата. На тѣзи типове поетътъ дълбае образитѣ въ стѣнитѣ на българския Пантеонъ, на тѣзи пигмеи, които вършели сждбата на народа, Ботйовъ чертае съ тебеширъ и съ вжгленъ велелѣпнитѣ черепи по колонитѣ на българскитѣ Капитоли. Вмѣсто да бждатъ осждени отъ самия животъ още приживѣ, вмѣсто да се излѣе върху главитѣ имъ сждбата на Мойсея, който, споредъ източната легенда, биде погребенъ отъ своя Творецъ, неспособенъ да влѣзе въ Ханаанската земя; вмѣсто да се обруши врѣмето върху недостойнитѣ синове на българското племе, тѣ стоѣли въ първитѣ редове на всѣки културенъ по́чинъ. Тѣхнитѣ дѣла ние виждаме сега изнесени на сцената, чрѣзъ тѣхнитѣ дѣла виждаме тѣхнитѣ собственни карикатури. Карикатурата е изображение на дѣла, чрѣзъ линии; хумореската е изображение на отношения чрѣзъ сжществующи дѣла и дѣйствия; и едната и другата се срѣщатъ въ своята цѣль: да изградятъ у насъ една идея, най-малко една мисъль за явленията и за лицата. Съ своя бързъ похватъ и бистро прозиране въ сжщностьта на дѣлата, Ботйовъ постига тая цѣль въ своята хумореска. Неговиятъ хуморъ е живота на България, нейната история. Послание отъ небето е огледало за прогресътъ на нашата цивилизация и за прогресътъ на българската корупция. Като апология на дѣйствителностьта, то захваща не съ мистерия, а съ една алюзия — —

Миръ вамъ!... Любите другъ друга и „помяните меня грѣшнаго раба божія Пандурскаго!“ При всичката си любовь къмъ човѣчеството, а особенно къмъ онѣзи щастливи създания, които носятъ въ Букурещъ название миропомазани, — „чувства“ и „тулуме“, въ високоблагородни Болградъ — привилигировани конекрадци, а въ Браила — Савовичеви слънца и патриоти, азъ съ съкрушенно сърдце се удостовѣрихъ, че търговията съ кадритѣ не върви вече, защото непразното Книжовно дружество въ Браила се е рѣшило твърдо да прави литературна конкуренция даже и съ Антона Парушева. Съ една дума — азъ се увѣрихъ, че на мене не оставя нищо друго, освѣнъ да прѣдприема нѣкоя отважна експедиция и да отида да търся щастие по другитѣ малко по-далечни земи. Исторически (гл. историята на г. Кръстевича) е вече извѣстно, че на земята нѣма щастие. Изабела е изпѫдена изъ Испания, Наполеонъ е умрѣлъ, Антонъ Парушева сѫ уловили, а въ Влашко сѫ направили монополъ и тютюна и спиртуознитѣ питиета. На кѫдѣ поврага да върви човѣкъ? За да проживѣешъ на тоя свѣтъ честно и безгрѣшно и въ сѫщето врѣме да се търкаляшъ като сирене въ масло, ти трѣбва да бѫдешъ въ Франция говедаринъ, въ Англия Ротшилдъ, въ Русия просякъ, въ Турция шпионинъ, а въ Влашко или прѣдставитель на българското Книжовно дружество, или попъ въ Букурешката българска черква.

Тази алюзия ни въвежда въ миръть явления, наблюдаванъ отъ поета, които той ще изброи въ извѣстна послѣдователность, въ осемь писма.

Писмо първо, което ни даде горнята алюзия, ни повѣствува изповѣдьта на страдалецътъ-герой; не намѣрилъ на земята никъкво добро, затова пожелалъ да отиде другадѣ, на мѣсто злачно и покойно — сир. въ лоното Авраамово. „Тамъ, мислѣхъ си азъ — разправя праведния Пандурски, небесниятъ нашъ отецъ ще ми даде нѣкое кьошенце въ рая и азъ ще си поблаженствувамъ заедно съ моитѣ великомѫченици братя“. За да се качи при вседържителя на вселенната, трѣбвало по-напрѣдъ да отиде въ палатитѣ на Колентина — въ Букурешката болница —, и да поиска помощь отъ царицата на наукитѣ — благодѣтелната медицина. И наистина, въ продължение на два мѣсеца Пандурски се излѣкувалъ отъ своята 30-годишна болесть, която глупцитѣ наричали животъ, приготвилъ гжрдитѣ си да дишатъ въ безвъздушното пространство и достигналъ до такава тлъстина, до каквато нито единъ человѣчески скелетъ не е достигалъ. Приготвенъ така за дългия пжть, на 28. юли 1874. година послѣ Рождество Христово Пандурски рѣшилъ да напусне грѣшната наша планета, като потърсилъ и българския попъ да се изповѣдва и прѣчести. Но за негово нещастие, тъкмо по това врѣме българскиятъ благоговѣйнѣйши попъ Герасимъ билъ повиканъ да бабува на едно нѣжно създание въ махалата св. Спиридонъ; „грѣшниятъ“ Пандурски билъ принуденъ да каже изповѣдьта си прѣдъ другъ свѣти човѣкъ, когото никога не билъ напцувалъ и да вземе не сладката българска, а киселата влашка комка, и затворилъ навѣки очитѣ си. Слѣдъ петь минути мжченикътъ страхомъ пристжпя по свѣтлитѣ небесни чертози. Прѣди да ни запознае съ първата срѣща на Пандурски, поетътъ влага въ устата на самия герой думи, за да ни нарисува една картина и да ни даде brusquement характеристиката на цѣла маса хора. „Прѣдъ мене — разправя пжтешественникътъ, отъ дѣсната ми страна, се простираше прѣкрасната и широката райска градина, въ която, между непознатитѣ мене светици и светийки (съ тѣхъ азъ не съмъ ималъ никаква работа) видѣхъ нѣколко души мои приятели, които пасѣха зелена трѣва; на лѣво зѣеше прѣизподнята на мжката, въ която рогатитѣ и опашатитѣ царйове на тъмнината учеха умъ и разумъ различни величества, свѣтейшества, благородиета и прѣподобиета; а подъ мене, долѣ на земята, въ една отъ кръчмитѣ, която бѣше близу до моя гробъ, свирѣха цигани, играеше хоро и чуваха се приятелски гласове: „да живѣе Пандурски!“ Чашитѣ, окитѣ и половницитѣ празнуваха деньтъ на моето възнесение“ ... Но не се минало много врѣме — „небето прие грозенъ видъ. Бури, гръмотевици и свѣткавици ме окръжжиха отъ всѣка страна . . . Стадото заблѣя, грѣшницитѣ заreваха; легиони херувими и серафими лѣтѣха около мене и съ своитѣ огненни мечове рѣжѣха облацитѣ, като прѣсно сирене; изъ мжката се показаха нѣколко рогати личности и простираха къмъ мене своитѣ дълги и прѣдълги куки; а азъ — грѣшенъ Пандурски! — паднахъ на колѣнѣ и съ съкрушено сърдце чакахъ своята участь“. Слѣдъ минута-двѣ, прѣдъ мжченикътъ сложила политѣ си блаженна Теодора. — Ти кой си? — попитала великата чудотворка. Защо си дошелъ тука младъ и зеленъ? — Узнала, че Пандурски не се изповѣдалъ прѣдъ българския попъ, съ когото, между прочемъ, ималъ да дѣли земни грѣхове, блаженна Теодора всяла първото разочарование у грѣшния Пандурски. — Така ли, извикала тя: ти си билъ грѣшенъ човѣкъ. За тебе нѣма мѣсто нито въ рая, нито въ мжката. Ти ще сѣдишъ тука до онова врѣме, дордѣ богъ повика на сждъ и попа . . . Captionслѣ тѣзи страшни думи, блаженна Теодора си прибрала политѣ и си отишла; а той — Пандурски, останалъ прѣдъ вратата на рая да пѣе пѣсеньта на Лазаря и да си оплаква днитѣ и годинитѣ.

— Ехъ, дѣдо попе, грѣхътъ да е на душата ти, дѣто не дойде да си видишъ съ мене смѣткитѣ! Но видѣ-щемъ ги и сега . . .

Когато захванало да притъмнѣва, разправя второто писмо, — съ добавка, че и на небето „бивало“ день и нощь —, нѣколко шестокрили ангели окржжили грѣшния Пандурски и го занесли въ една широка и тъмна стая, която имала голѣмо сходство съ стаята на ромжнската полиция, позната добрѣ на Пандурски . . . „Ти трѣбва да посѣдишъ до утрѣ подъ затворъ“ — казали ангелитѣ и турили два куфара на желѣзнитѣ врата. „Ето ти и рай“ — рѣкълъ си Пандурски, и се постаралъ да изпцува всичкитѣ канцеларии, всичкитѣ правителства и всичкитѣ полиции. Истина казвали българитѣ, че на тоя свѣтъ сѫществува и „магарешки рай“. Въ главата на героя запъпляли различни размишления. „Боже мой, си мислѣлъ той, защо не си далъ на всичкитѣ свои създания еднакъвъ животъ, еднаква смърть и еднакви блаженства? Види се, че и у тебе, както и у букурешкитѣ трибунали, не сѫществува нито правда, нито правосѫдие, нито човѣколюбие. Право ли е, кажи ми ти, да ме затварятъ за нищо и никакво, кагато дѣдо попъ, който е най-главниятъ виновникъ на всичкитѣ мои беззакония, лежи на мекички скутове и глади брадицата си, като всѣки котуракъ? Да би ме тоя православнѣйши махленски бикъ изповѣдалъ и причастилъ, азъ не би се намиралъ въ тая тъмница и не би пцувалъ господарственнитѣ и божественнитѣ канцеларии“.

Картина:

още не довършилъ своитѣ разсѫждения, единъ мекъ, ласкателенъ и елеенъ гласъ се разнесълъ изъ едно отъ тъмнитѣ кюшета на стаята — хапусъ, който потресълъ „всичката“ му „душа“: — не обвинявай ме, чадо мое! казалъ гласътъ. — Твоитѣ страдания произхождатъ не по мое желание, а по ходатайството на нечестивия. Когато ти прѣдаваше своята душа господу богу, сатаната прие образа на бабината Гинина дъщеря и направи съ мене съблазнение... — Помисли си сега, кривъ ли съмъ азъ? Ангелитѣ живѣятъ на небето, а грѣшницитѣ на земята...“ Още не свършилъ елейниятъ гласъ, другъ единъ отъ отвѫдното кюше грълмналъ: „Той лъже, не вѣрвай му. Въ онова врѣме, когато ти прѣдаваше своята душа господу богу, дѣдо ти попъ лежеше не на моитѣ скутове, а съблазняваше жената на г-на Мутева...“ Но мѫченикътъ, който се убѣдилъ, че причинителитѣ на неговото грѣхопадане били прибрани въ лоното Авраамово, не искалъ да търпи прѣпирни като горнитѣ, тупналъ съ кракъ, като заповѣдалъ на опонентитѣ да млъкнатъ, пакъ си събулъ чепичкитѣ, търкулналъ се на голата земя и заспалъ. Заспалъ! но дневнитѣ ощущения били тъй силни, че и най-здравата глава би трѣбвало да сънува. Сънувалъ и Пандурски: небесниятъ трибуналъ съ неговитѣ страшни сѫдии изписани изъ Русия, и по произхождение класически... Едно отъ старчетата зело въ рѫцѣтѣ си желтото звънче и позвънило, ангелитѣ въвели нѣколко „доволно дебели хора“, а друго старче дръпнало нѣкаква книга и захванало да чете: „На 20. юлия 1874. година нѣкои отъ болградскитѣ граждани (имерекъ) продадоха на власитѣ своята вѣра за една бѣла кобила, за четири крадени крави, за една тютюнева кесия и за едно „аферимъ кйопооглу“. Ние, болградскитѣ колонисти изъ селата, протестираме противъ тая несправедливость и молимъ божествення трибуналъ да накаже прѣстѫпницитѣ на закона. Освѣнъ това, ние молимъ небесния трибуналъ да посъвѣтва нашитѣ братя власи да не турятъ пръста си въ устата ни, защото и най-кроткото животно бива свирѣпо въ оние минути, когато му вадишъ очитѣ“. Когато старчето прочело „просбата“, обърнало се къмъ „дебелитѣ хора“ и ги запитало: признаватъ ли се за виновни? — Не! отговаря Хорозовъ за себе си и за всичкитѣ „дебели хора“... въ сегашно врѣме хората не гледатъ вече ни на безполезната честность, нито на излишата чистота, нито на пияната правда. Мѫдростьта е парата, вѣрата е дебелото прасе, надеждата е пълната гуша, а любовьта е такъвъ единъ капакъ, който покрива всѣко едно прѣстѫпление.

Тая блѣскава казуистика на едного прѣдставителя на фондоѣдитѣ, спечелила каузата на „дебелитѣ хора“: небесниятъ трибуналъ, слѣдъ кратко „съвѣщане“, т. е. „слѣдъ дълги размишления и множество прѣпирни“, рѣшилъ отъ сега нататъкъ г. Хорозовъ, единъ отъ одескитѣ български благородници, да се храни изъ тайнитѣ фондове на различни комисии, „неговото гражданско значение да остане на своето мѣсто“, защото въ слѣпитѣ царства царува еднсокия и защото между глупцитѣ и Тома има пълно право да бжде „дворянинъ“ (чокоинъ); второ — на болградскитѣ патриоти да се окачи по едно звънче, „защото всѣко едно човѣческо или животно стадо трѣбва да издава какъвъ-годѣ гласъ и защото звънчето играе между скотоветѣ такава сжщо роля, каквато играятъ между генералитѣ и чиновницитѣ декорациитѣ; трето — на селянитѣ — колонисти, да се даде по една юзда, по една мотика и по малко хрѣнъ за подъ носа“. „Обвиняемитѣ и обвинителитѣ“ останали доволни. Слѣдъ малко врѣме едно отъ старчетата позвънило изново и прѣдъ страшната трибуна излѣзли нѣколко други още „по-народолюбиви“ личности, които имали голѣми „чувства“ и мазни лица. Сега страшниятъ небесенъ трибуналъ ще се произнесе върху жалбитѣ на българитѣ отъ тѣхнитѣ духовни цариградски пастири, които прѣди да приберать на раята душитѣ, прибирали имъ паритѣ... Страшниятъ трибуналъ и въ тоя случай, слѣдъ дълги прѣпирни и безконечни размишления, поръсва обвиняеми и обвинители съ своята „висока справедливость“: на еди кого си ще се дадатъ нѣколко милиона народни пари, защото желаелъ да стане единъ отъ „главнодѣйствующитѣ членове на отоманската банка“, отецъ Марко Балабановъ и Гаврилъ Кръстевичъ, които имали „безгрѣшенъ доходъ изъ разни фондове, ще останатъ неудовлетворени“, а българскиятъ патриотизмъ се обязва да...“ и т. н.

Подложенъ нѣколко дни, собственно — „единъ день“ на „тежки изпитания“, слѣдующиятъ день вече нещастниятъ Пандурски е прогласенъ еретикъ. Небесната справедливость, която била повикана „да разгледа сждбата на многострадалния и дълготърпѣливия български народъ“, считала за прѣдставитель на тоя народъ не болградския конокрадецъ Антона Парушова, не Добродѣтелната дружина съ нейния „пиянствующій, буянствующій и дома неночующій“ попъ Герасимъ, а него —

Недѣлко Пандурски. Като „слѣдствие“ на нѣколко прошения, подадени противъ неговата личность, отъ страна на множество живи и умрѣли български „патриоти“, съобщава третото писмо, вчера повикали него — Пандурски, на сждъ, и го накарали „да отговаря на всичкитѣ обвинения, съ които в. Независимость обсипва българскитѣ обществении дѣла“, но Пандурски протестиралъ: като патриотъ той искалъ да помогне на Книжовното дружество въ Браила, като българинъ да спечели нѣкоя пара, за да кажатъ членоветѣ на българската академия: „видите ли? и Пандурски стана уменъ и почтенъ човѣкъ“, а като човѣкъ — многострадалниятъ герой всѣкога мислѣлъ за плодородието на женския полъ. Ако божествената справедливость не му вѣрва, може да попита благонравното настоятелство на Братска любовь, което вмѣсто да стисне Д. Цѣновича за гушата, за да избълва читалищнитѣ мобили, всѣка вечерь засѣдавало въ хотель Дачия и събирало статистически свѣдѣния за келнерицитѣ. Но екзекуторитѣ на божята воля не дали никакво внимание на неговото златоустовско краснорѣчие; безъ никаква церемония го повлѣкли тѣ и за една минута го затътряли въ салона на трибунала. Дилема: „ако г-нъ Пандурски се откаже отъ своитѣ думи или ако не припознае себе си за виновенъ, да се провъзгласи за еретикъ и да се вземе имането му за полза на бабината Гинина дъщеря; а ако направи противното, т. е. — ако припознае себе си за виновенъ, да се принуди да вземе за жена червенокосата хаджи Кочйовица“. Подиръ „категорическиятъ отговоръ“ на героя, божествената юстиция влѣзла въ стаята за съвѣщание и слѣдъ нѣколко минути, въ името на човѣческата глупость и на всичкитѣ европейски закони, на основание § 35. отъ наполеоновския кодексъ за кражбитѣ, на Добродѣтелната дружина се позволило отъ сега и до „скончанія міра“ да прибира имането на умрѣлитѣ (изключавало се само имането на еретика Недѣлко Пандурски), да прави и да вижда смѣткитѣ си въ тъмнина; на основание глава XIX. отъ книгата кормчия, сакатиятъ попъ Герасимъ да се затвори въ пивницата на дѣда владика, а споредъ наказателния законъ на Мемишъ-паша Пандурски се проглашава за еретикъ и се оставя въ магарешкия рай, за да отговори на останалитѣ обвинения.

Въ четвъртото писмо Пандурски се моли богу да даде Найденову 5 драма умъ и разумъ, Балабанову за двѣ пари съвѣсть, на Книжовното дружество една лула тютюнъ, а на Добродѣтелната дружина мощитѣ на св. Пахомия болградска; освѣнъ това, героятъ се заканва да покровителствува всички праздноглави гении, всичкитѣ неприпознати таланти, всичкитѣ литературни копелета и всичкитѣ политически ахмаци; ще даде на Иоакима Груева, на Тодораки Искрова и на Цока Каблешкова „по единъ орденъ кюлхане за отравянето дѣда Софрония и за изядането монастиря св. Недѣля“; ще изпроводи на х. Иванча х. Величковъ Пенчовичъ-ефенди, на Арнаудовъ-ефенди и на татарския критикъ г-на Михайловски десетина оки буза и 5—6 тикви, за да калесатъ министритѣ на Високата порта и да направятъ дипломатически „кабакъ геджеси“ за щастието на раята и за съединението на българскитѣ училища съ турскитѣ. И т. н. Но когато еретикътъ Пандурски билъ принесенъ на деветото небе отъ тие „мечти“, нѣколко ангелски рѫцѣ го уловили за потуритѣ и го домъкнали пакъ прѣдъ небесния трибуналъ. Сега сѫдиитѣ искали Пандурски да се хвърли въ геената огненна, ала това адско рѣшение останало да се приложи, „дордѣто се свърши процедурата на религиозната давия“.

Стигналъ вече до небесата, злощастниятъ герой пожелалъ да надзърне и въ мохамедовия рай: тукъ той видѣлъ цѣлата оная поезия, която се описва въ Корана, но тамъ Пандурски срѣщналъ и ортацитѣ на българскитѣ „патриоти“, т. е. прѣдставителитѣ на

„паяка“, които въ Ромѫния сѫ членове на Добродѣтелната дружина, въ България — касапи, а въ небесата — лежатъ подъ сѣнчести дървета, прислужватъ имъ по 40 дебели жени, смъркатъ емфие и ядатъ пилафъ. Това писмо трѣбва да се прочете: съ нѣколко думи е невъзможно да се прѣдаде нито неговото съдържание, нито картинитѣ, нарисувани отъ въображението на поета. Цѣла една обществена формация е намѣрила тукъ своето огледало, съ нейния моралъ и съ нейното ратоборство, безъ да сѫ пощадени и болградчани, които ако не би била „подлостьта би изгнила и станала би непотрѣбна за нищо и за никакво“.

Шестото писмо съобщава, че историческитѣ претенции на „еретикътъ“ Пандурски: да бѫде увѣнчанъ на българския прѣстолъ за царь, щѣли да бѫдатъ удовлетворени, ако не се случило едно важно събитие. Когато шестокрилитѣ жандарми изъ букурешката полиция го уловили въ мохамедовия рай (т. е. въ Хану Манукъ) съ жаба Крекетуша (прѣкоръ на сѫществующа персона, р.) и когато го влачили къмъ божествення трибуналъ на Вакарещъ, при гроба на французската империя съзрѣлъ единъ дервишинъ (Наполеонъ III.), който разглеждалъ картата на Европа, оплаквайки сѫдбата на козитѣ бради, сир. своята собственна сѫдба, и който обрѣзвалъ едно отъ цариградскитѣ „кабакъ геджеси“. Когато Пандурски се доближилъ до тоя политически операторъ, тоя скочилъ на крака, уловилъ го за шията и извикалъ изъ всичкото си гърло: „да живѣе султанъ Абдулъ-Пандураллахъ-ханъ! Долу Гамбета и правителството на народната отбрана! Долу Мемишъ паша! Да пукне Рошфоръ! Днесъ се рѣшава источния въпросъ и Милошъ Милоевичъ е длъженъ да стане чибукчия на ваше величество“. Ако и да знаелъ езикътъ на Фенелона, сир. френски, османската история на Славейкова и правописанието на Якима (Иоакима) Груева, се́ пакъ Пандурски не можалъ да познае г-на

Наполеона. „Ти ли си бе, байо Наполеоне?“ — извикалъ слѣдъ малко втиляване Пандурски и ухапалъ приятеля си за ухото. — „Но я кажи ми ти, кждѣ по дяволитѣ те водятъ тие жандарми?“ — „На сждъ, на сждъ! Два мѣсеца вече, изповѣдва си великомжченикъ Пандурски, откакъ ходя по митарства, а въпросътъ за Дунавската конфедерация все още не може да се рѣши. Я ми вижъ носътъ, главата и зжбитѣ — дѣто и да отида, все ме биятъ?“ — „Биятъ те, г-не Пандурски, защото си българинъ. Ела да те обрѣжа и ще видишъ, че св. Августинъ ще те назначи за наслѣдникъ на османския прѣстолъ. Ето, указътъ е вече излѣзалъ и азъ съмъ написалъ манифестъ къмъ източнитѣ народи. Легни при това „кабакъ геджеси“. Пандурски легналъ и двадесеть легиона херувими запѣли „боже царя пази“... За нещастие... в. Напрѣдъкъ (бр. 7.) съобщилъ, че една отъ женитѣ на н. в. султанътъ родила единъ принцъ, т. е. законенъ наслѣдникъ на османския прѣстолъ. Въпрѣки това, Пандурски е „обрѣзанъ“ и провъзгласенъ водитель на овцетѣ, т. е. „царь и самодържецъ всѣхъ болгаромъ и грекомъ“ (писмо седмо), както „логически“ слѣдвало отъ изслѣдванията на „нашитѣ велики историци г-на Кръстевича и г-на Дринова“, и слѣдъ единъ „историко-дипломатически резговоръ“ съ своя кръстникъ Наполеонъ, да му обясни „има ли въ историята на умственното развитие у скопцитѣ такава аритметическа задача, която да гарантира, че източнитѣ народи, т. е. Мемишъ паша, Милошъ Милоевичъ, Дели Яне, Цезаръ Билякъ, и т. н. ще се съгласятъ да припознаятъ неговата власть, че ще му носятъ чибукътъ, че ще му чешатъ краката и че ще мигатъ когато ги плюе —, султанъ Абдулъ Пандураллахъ-ханъ, достоенъ водитель на овцетѣ, достоенъ прѣдставитель и на патриотитѣ панслависти отъ изтокъ и западъ, отъ сѣверъ и югъ, издава слѣдующия манифестъ, който запълня цѣлото осмо и послѣдно писмо на Посланието, и което ние цитираме като заключение на тая епопея:

„И така, азъ, Абдулъ Пандураллахъ ханъ„ божію милостію и волею всѣхъ піаницъ и евнуховъ въ мірѣ“, синъ на слънцето, братъ на мѣсечината, зетъ на папата, баджанакъ на патриарха, унукъ на Тукидита, племянникъ на св. Акакия, потомецъ на св. Симеона юродиви, правъ наслѣдникъ на н. ц. в. царя Теодора Абисински и пр. и пр. и пр., като вземамъ вече подъ своето непосрѣдственно величайше покровителство всичкитѣ общественни български учрѣждения на востокъ и на западъ, на сѣверъ и на югъ, издавамъ настоящия манифестъ къмъ овцетѣ и заповѣдвамъ строго и безпрѣкословно да се изпълняватъ всичкитѣ наши постановления, които ще издаватъ моитѣ министри и които ще се напечататъ (на смѣтката на Книжовното дружество) въ моитѣ четири официални дрипи Жаба, Гражданинъ, Хитъръ Петъръ и на самото чело на г-на Савича. И така, слушайте, патриоти, моята монарша воля и запишете на стѣната още една ока на моя смѣтка. Изъ историята на великото прѣселение на народитѣ, въ която знаменития букурешки филологъ Кара Георги (да се обръсне прѣдъ него талантътъ на г. Дринова) е опрѣдѣлилъ вече границитѣ на моята империя, сѣки слѣпецъ, безъ да прави коментарии изъ историята на г. Кръстевича, може ясно да види, че още прѣди дѣда ми Орфея, овцетѣ на Банк. П-овъ сж пасли историческа трѣва, козитѣ сж яли литературна шума, а моятъ щастливъ български народъ е давалъ най-гжстото млѣко, най-рудата вълна и най-тлъстото сирене. Отъ Орфея и до сега минаха цѣли хилядолѣтия, а прѣзъ това врѣме земята се е вътрѣла отъ западъ къмъ изтокъ, цивилизацията е расла по купищата и въ отечеството на българитѣ сж се случили нѣколко важни исторически събития: различни Гершковци подушиха напрѣдъка на българския гений Ивана Найденова и дойдоха да посѣятъ грѫцка коприва за великитѣ пости на нашата богоспасаема екзархия, да направятъ желѣзници за умственната дѣятелность на Книжовното дружество и да приготвятъ мѣхове за сѫпружеското щастие на бездѣтната Добродѣтелна дружина. Отъ онова врѣме насамъ поезията на нашето велико славянско тѫрпѣние, подъ покровителството на Войникова, доби анакреонтическо направление, Сяровски харакеръ и дълбокъ политически смисъль; наукитѣ и изкуствата захванаха да процъфтяватъ въ празднитѣ стълпове на Источно Врѣме, въ безмозъчната глава на отца Марка Балабанова и въ съдраната съвѣсть на Кюлъ-боклукския херой; просвѣщението на Сапунова III. направи контрактъ съ Антона Парушова, съ Василя Стоянова, съ Николая Хорозова и съ всички по-първи пропагандатори на панславизма да прѣкаратъ прѣзъ руската граница нѣколко стотинъ „обучени“ коне за възпитанието на нашето младо поколѣние, за еманципацията на черното духовенство и за поддържането на знаменитата болградска школа (която да кажемъ въ скобки е направила голѣмъ прогресъ въ „обучението на глухонѣмитѣ патриоти“); най-послѣ, политиката, дипломацията и тайнитѣ сношения на букурешкитѣ шарлаганъ-тулумлѫръ съ кабинетитѣ виенскитѣ чифути достигнаха до такава популярность по богоугоднитѣ завѣдѣния на Бахуса, щото прѣосвѣщенни Браниславъ Велешки (камеръ-пажътъ на моята възлюблена Жаба Крѣкетуша) ми обяви една прѣкрасна зарань, че еднородното Жабче на неговата „полиандра“ господарка откраднало невинния мой букурешки намѣстникъ Сярова и наговорило го да направятъ (заедно съ медицитѣ изъ Колентина) революция въ моето чисто и почтенно сѣмейство. Съ една дума, такава е историята на цивилизацията у моя нанародъ до оная недѣля, когато азъ бѣхъ повиканъ отъ самото провидѣние да взема въ рѫцѣтѣ си юларитѣ на восточнитѣ народи, да назнача свои прѣдставители на земята и да напиша програма за новото издание на своя официаленъ в-къ Хитъръ Петъръ. Но днесъ, очитѣ на цѣлия свѣтъ сж обърнати къмъ небето и когато всѣка праздна глава чака сжшествието на св. духъ, ние, султанъ Абдулъ Пондуралланъ-ханъ, издаваме настоящитѣ височайши постановления и заповѣдваме да се изпълнятъ точно, както слѣдватъ: 1. като вземемъ въ внимание, че конетѣ на Антона Парушова изражаватъ своитѣ чувства съ краката си, воловетѣ — съ рогата си, а нашитѣ литературни врабци — съ поезиитѣ си въ в. Читалище, то за да бжде литературата истинско изражение изъ прѣмждрата глупость на д-ра Богорова, а поезията — медицинска рекамендация на г-на Пискюллиева, — назначава се за министръ на българското народно просвѣщение мудрословеснѣйшия патарокъ Василий Чолаковъ, на когото длъжностьта ще бжде да мѣси по монастиритѣ съ другитѣ благочестиви котки, да краде пѣсни изъ чуждитѣ сборници, да пази народа отъ таласъми и да гледа да не яде нѣкой (особенно учителитѣ) блажно въ петъкъ и срѣда. Но защото мозъчниятъ ефиръ на това археологическо прѣподобие е поизвѣтрялъ малко, то за негови помощници се назначаватъ: на педагогията Блъсковъ и чада, на филологията Богоровъ и компания, на поезията Войниковъ и съпруга, на философията Балъкапанъ и Миташътъ, на археологията Амбарътъ и Кръстевичъ, а на лингвистиката знаменитото браилско кречетало; 2. като вземемъ въ внимание, че „младитѣ се учатъ въ училищата, а старитѣ изъ вѣстницитѣ“ (изъ в. Гражданинъ), и че „най-голѣмото прѣстжпление е прѣднамѣреното невѣжество въ масата“, то, за да се даде едно парче хлѣбъ на лудия Савичъ и на неговия домъ и чада, екзархията се обѣщава да прибере въ своитѣ яхъри отца Балабанова, да даде неговия елеомазанъ в. Вѣкъ въ ржцѣтѣ на Паничкова и да изкове нѣколко дописни членове на Книжовното дружество, които ще очистятъ езика на моя официаленъ органъ и които ще подкрѣпятъ западналата литература на абисинцитѣ; 3. за да се даде пълно спокойствие на духоветѣ въ дипломатическитѣ кржгове по кръчмитѣ и за да се поправятъ финансиитѣ на мойта обширна държава, великиятъ везиръ на Турция, Хюсеинъ Авни-паша, се изпровожда въ Грахово да мъти яйца, а на негово мѣсто се назначава букурешкия Неккеръ, Д. Цѣновичъ, който ще изпроси отъ сръбското правителство 20.000 жълтици „за народность“ и който съ утаенитѣ отъ Спира Костадиновъ 8 лири, съ открадnatитѣ мобили на читалището Братска любовь и съ двѣтѣ каци кисело зеле, отнемени съ диплографически начинъ изъ сапунджийницата на баронъ фонъ-Тонча изъ Ново-Село, ще поддържа достолѣпието на своята дипломатическа кухня . . . и ще запише името си, съ златни букви въ историята на космополитическитѣ фалименти; 4. защото привремѣнното настоятелство на читалището Братска любовь има непрѣменно търговско право да наслѣди добродѣтелнитѣ качества на своитѣ огоѣни господари, то за паметьта на нашата прѣминала дружба, прѣдписва се на младитѣ Ловеласи да помолятъ прѣдставителната личность на г. Кавалджиева да направи слѣдующата политическа крачка: да се въоржжи съ своитѣ мустаци и съ своето изпитано вече краснорѣчие, да се яви прѣдъ г-жа Крѣкетуша и да поиска категорически отвѣтъ за имането на читалището. Ако Крѣкетуша каже, че тя е мжжъ въ кжщата си и ако поиска 2.000 гроша за панталони, то да се повика младото докторче (което искаше да направи кървавици отъ мене) да я освидѣтелствува, и да се помоли о. Герасимъ (който е назначенъ вече за изповѣдникъ на моя дворъ) да укроти Жабчето, да го посъвѣтва да стане келнерица въ тунела на хотель Дачия, — и да се взематъ мобилитѣ на читалището. Ако ли жабешкиятъ патриотизмъ пожалѣе сегашнитѣ хериони на хотела и ако даде мобелитѣ безъ нощно бдѣние отъ попъ Герасима, то моитѣ вѣхти приятели сж длъжни да в怹ematъ кафенето на Дачия (на Хану-Манукъ) подъ аренда, да отворятъ въ него „Братска любовь“ и да направятъ слѣдующитѣ промѣнения въ своето умствено развитие: да избератъ за прѣдседателка на читалището тезгяхъ-башийката Мими, за касиерка m-lle Лина, а за ораторка Шарлота де Унионъ. А азъ, като царь, който държи всичкото земно кжлбо въ ржката си, ще покровителствувамъ науката, изкуствата и художествата и ще се моля богу да даде добъръ плодъ, леки нощи и щастливо осъмване. Тѣзи сж за сега по-главнитѣ заповѣди на моята височайша воля, а останалитѣ ще издадатъ моитѣ министри и ще се обнародватъ въ нашия официаленъ органъ Хитъръ Петъръ“.

VII.

Останалитѣ нѣколко парчета изъ отдѣлътъ „Хуморъ и Сатира“ въ съчиненията на българския поетъ сж допълнение къмъ горнята огърлица отъ слава и перфидность, която той е окачилъ по тлъститѣ вратове на „патриотитѣ“, както и на мършавия гръбъ на „овцетѣ“. Сатирата у Ботйовъ не може да се вземе отдѣлно отъ неговия хуморъ, защото както съ тоя поетътъ усмива общественни лица и тѣхнитѣ дѣла, като прѣслѣдва една по-висока цѣль — злото въ народния животъ, така сжщо и съ първата, сатирата, той отрича или възстановява едно начало — доброто или злото. Хуморътъ и сатирата у Ботйовъ сж едно дѣло на синтеза, а не на хронологията.

Патриотъ е — душа дава
За наука, за свобода;
Но не свойта душа, братя,
А душата на народа!

И всѣкиму добро струва,
Само, знайте, за парата,
Като човѣкъ, що да прави?
Продава си и душата.

„Патриотътъ“ е едно синтетическо понятие, тъй сжщо, както и „овцетѣ“ сж едно събирателно понятие. Такова значение иматъ понятията и въ хуморътъ на Н В. Гоголя. Плюшкинъ е единъ типъ, въ когото сж се кристализирали много отдѣлни елементи отъ индивидуалния характеръ, за да се получи нѣщо художнически-значително, обектъ, въ който общата единица живи плюшкиновци да виждатъ себе си, своя прототипъ. Прѣзъ главата на Хлестаковъ, като типъ, прѣминаватъ пакъ общи черти, и подобно у Плюшкина, и Хлестаковщината прѣдставлява едно социално явление, свойственно на рускитѣ условия. Алченъ или сластолюбивъ, грубъ или подълъ като лисица, отвратителенъ материалистъ, въ непосрѣдственното значение на думата, или изкусенъ изнудвачъ въ името на закона или въ името на невѣжеството, това сж двѣ крайности въ социалнитѣ отношения, една отъ които ще намѣри своя Плюшкинъ, другата Хлестаковъ.

Киръ Михалаки, въ „Това ви чака“, е сжщо така единъ типъ, въ който се прѣчупватъ нашитѣ примитивни общественни условия. Разликата между него и Плюшкина е тая, че Плюшкинъ е по-наивенъ, че у него човѣкътъ-звѣръ не взима такова дѣятелно участие въ дѣлата, както у Киръ Михалаки. Тоя е и грубъ и нахаленъ, алченъ и безжалостенъ. Затова, сждбата трѣбва да го накаже по-строго, затова неговиятъ инстинктъ за печалби, за богатства и власть трѣбва логически да го доведе до лудость.

Дѣйствително, има една сжщественна разлика между хуморътъ и сатирата у Гоголя и тѣзи у българския поетъ: докато Гоголь борави повече съ абстрактни реалности, сирѣчь съ нѣща, които сж реални, но носителитѣ на които сж продуктъ на художественното съзерцание, у Ботйова реалниятъ елементъ напълно владѣе и тамъ, кждѣто поетътъ мисли да развие дѣйствието посрѣдъ една картина отъ естественни или съчинени хубости. Само героятъ въ „Това ви чака“ е една не реална личность, както патриотътъ въ „Патриотъ“ е едно общо понятие. Въ всички останали Ботйови хумористични или сатирични произведения лицата сж герои отъ неговото врѣме. Въ сатирата „Защо не съмъ“ Ботйовъ усмива поети, както е модерно да се изразяватъ нѣкои — творци на художественни цѣнности. Едни отъ тие „творци“ сж били Вазовъ и Славейковъ.

. . . .

Но защо не съмъ Славейковъ
Да заплача, да запѣя:
„Не пѣй ми се, не смѣй ми се,
Отъ днесъ вече ще да блѣя?“

Но защо не съмъ и Вазовъ,
„Вѣрата си да възпѣя:
Че ще стане вълкъ овцата,
А пѣвцитѣ като нея?“

Съ двѣ думи, Ботйовъ имъ е казалъ какви „творци“ сж и какви трѣбва да станатъ: въ „Политическия сънь“ вие ще си спомните думитѣ на поета, че когато тръгналъ за столицата на кучетата, срѣщналъ тамъ по кръстопжтищата единъ грохналъ отъ отчаяние човѣкъ, който окачилъ гайдата си, веселушката и гуслата си на единъ трънъ и като Еремия оплаквалъ сждбата си. Е добрѣ! тази алюзия се отнася за П. Р. Славейковъ. Въ горния куплетъ хуморътъ на Политическия сънь е попълненъ съ непосрѣдствена сатира. Славейковъ бѣше написалъ едно стихотворение — въ духътъ на неговата „поезия“—озаглавено „Не пѣй ми се“. Ботйовъ казва на автора, че щомъ не му се „пѣе“— пѣсень, която никога не е звучала благозвучно въ нашата поезия, той, Славейковъ, ще трѣбва да започне да „блѣе“. Всѣкиму споредъ дѣлата.

Въ Послание'то лицата и събитията, както видѣхме, сж пакъ реални, но като съставено отъ отдѣлни мозаики, то би изгубило много и отъ своето значение, ако реализмътъ бѣше замѣненъ съ измислици. Мозаиката има това значение, че ни наумява за историческото развитие на изкуството въобще. Художественната мозаика въ хумористическитѣ произведения на Ботйова играе тая роля, че тя градуира мисъльта на поета, и поставя, така да кажемъ, мостъ отъ неговата художественна поезия за неговата социологическа мисъль, изразена въ неговата публицистика, служи за съединително звено между едната и другата, безъ да изгуби обаче самостоятелното си художественно значение; тя ни доказва, че изкуството безъ идея, безъ мисъль би било една празна играчка, и че въ всѣко дадено врѣме художеството е отгласъ на диалектическитѣ противуположности въ социалната срѣда...

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА.

Художественнитѣ произведения на Христо Ботйовъ.

Продължение: — Едно заключение. — Пѣсеньта на Ботйова и емоцията въ изкуството. — Социалната симпатия. — Изкуство на идеята и на образа. — Що е изкуство? — Изкуството въ художествената пѣсень на Христо Ботйовъ. — Нѣколко библиографически бѣлѣжки и още една бѣлѣжка. — Пѣсеньта на борбата и пѣсеньта на бждащето. — „Царството на разума“ въ поезията. — Лирическата пѣсень. — Чувство, умъ, въображение. — Образи. — Картини. — Природа. — Пѣсеньта на Балкана. — Самодивската красота. — Сжщностьта на Ботйовата поезия. — Българската критика и художественнитѣ произведения на българския поетъ. — Какво успоряватъ на Ботйова? — Неговитѣ „литературни кражби“ и сънътъ на литературнитѣ пирати.

I.

Волтеръ бѣ казалъ, че поезията е музика на душата. Ако тази мисъль изразява една истина, бащата на българската поезия трѣбва да се смѣта честитъ съ това, че неговото художество — хуморъ и пѣсень, сж отгласъ не само на неговото лично настроение, но че тѣ сж музика на цѣлъ животъ и на цѣло бждаще. Защо това така?

Художественниятъ разказъ и хуморътъ на Ботйова изразяваха въ словесни и веществении образи, както личното гледище на поета, така сжщо гледището на цѣла една срѣда, на цѣла една генерация, която по убѣждения не се е различавала отъ авторътъ. Идеитѣ, които съобщава поетътъ сж идеи почерпени отъ дѣйствителностьта; тѣ сж се носили между съврѣменницитѣ, които се пѣкли въ горчилото на живота, страдали заедно съ поета, хиляди пжти сж прѣживѣвали съ него онова, което по-сетнѣ се яви като дѣло на художественното творчество, като продуктъ на фантазията и на логическото мишление. Това впечатлѣние е поразително за онѣзи, които сж способни да се прѣнесатъ въ епохата, да се заживѣятъ съ мечтитѣ на поета, съ блѣноветѣ на неговия духъ и съ нуждитѣ на живота.

Този животъ, въ неговото спонтанно развитие, говори във литературнитѣ трудове на българския поетъ — били тѣ проза или поезия.

Затова емоцията, която възбуждатъ у насъ Ботйовитѣ художественни произведения, е силна, лишена отъ абстрактность, слѣдователно, лишена отъ елемента на бързата прѣходность. Абстрактниятъ идеологиченъ елементъ е чуждъ на Ботйовата поезия, неговото художество е строго запазило връзката на своето произхождение съ обективнитѣ условия, слѣдователно, въ ржцѣтѣ на българския поетъ, изкуството се явява едно оржжие за борба, свѣтлина за живота и пропаганда за идеи. Тритѣ тѣзи нѣща сж тѣсно приемни въ пѣсеньта на Ботйова, и всѣко отдѣлно чувство, което възбужда тя, е рефлексъ на едно състояние, на цѣло развитие, намѣрило отгласъ въ душата, прѣработено въ съзнанието, отмѣрено съ логиката.

Една принципална тема въ съврѣменната естетика е разнорѣчивиятъ въпросъ за свойството на естетическата емоция, която възбужда дадено произведение. Съврѣменната психология, по която се води болшинството естетици, разглежда тая проблема независимо отъ цѣла редица психологически явления и, главно, разглежда е самостоятелно отъ проблемата за изкуството въощбе. Несъмнѣно, ако литературниятъ критикъ може да си отговори ясно на въпросътъ: що е изкуство? всички по-второстепенни проблеми, зависими или произтичащи отъ нея, ще се пояснатъ отъ само себе си. Естетическата емоция — това е очевидно за всѣки човѣкъ съ елементарно образование — не е и не може да бжде нѣщо обстрактно. Ако нейната *цѣль* е да ни съобщи радость или състрадание, очевидно, тие нѣща нѣматъ една· самоцѣль, а сж въ отношение *къмъ* дадена конкретна срѣда отъ живи личности, къмъ даденъ обектъ. Но срѣдата отъ живи личности сжщо така не е нѣщо аморфно, нито самопроизволно създадено. Тази *жива* срѣда мисли, чувствува, осѣща и, може би, не въ по-малка степень *прѣживѣва* или е *прѣживѣла*, наистина, често пжти въ по-несъвършенъ видъ душевното настроение, което прѣдизвиква у насъ естетическата емоция — или самата съобщена емоция. Но толкозъ по-добрѣ! Ако по степеньта на своята интенсивность *естетическата емоция* е по-силна отъ оная, която будятъ у насъ безлогичнитѣ нагледъ обществении явления, това ще каже, че *ролята на изкуството е* — да ни прѣдстави живота именно въ неговитѣ *значителни* форми, да изобрази конкретнитѣ обществении отношения въ тѣхното движение било по възходяща или низходяща линия. Само въ такъвъ случай *изкуството* ще изгуби своя мистически характеръ, и само тогава формулата „изкуство на изкуството“, съ която ни дразнятъ „невиннитѣ естетици“ ще си остане една чиста безмислица.

Историческото развитие на изкуствата, откакъ ги помни писменностьта на народитѣ, именно иде да ни докаже, че изкуството не е чуждо на живота, и главно — въ него, повече отколкото другадѣ, се прѣломляватъ психологическитѣ и обществении клатушкания на дадена епоха. Като живъ барометъръ то ни показва колебанията въ общественната психология и като по мраморъ въ него е изваянъ паралелограмътъ отъ исторически и социални сили, които сж дѣйствували въ политическия и наученъ животъ на човѣчеството. А това едничко обстоятелство ни показва, че изкуството не е чуждо на иманентното развитие въ дадени сжществуващи отношения, неговъ плодъ е или неговъ изразъ.

Така може да се обясни, струва ни се, и социологическия характеръ на естетическата емоция въ изкуството. Бѣше нѣкога врѣме, когато въ литературната критика прѣобладаваше мнѣние, че изкуството е въплощение на „прѣкрасното“. Днесъ понятието „прѣкрасно“ прѣстана да е димиургъ въ естетиката, само то се слѣ съ емоцията и съ още много други елементи, отъ които зависи както то, така сжщо и свойството на естетическата емоция.

Но ако въ свето научно схващане изкуството не е нищо друго, освѣнъ конкретенъ изразъ на материалнитѣ отношения въ дадена епоха, не слѣдва ли да се каже, че и естетическата емоция носи всичкитѣ свойства на тѣзи отношения и че, слѣдователно, всѣкога трѣбва да се прави разлика между емоция и емоция?

Да വземемъ единъ примѣръ, не изъ материалнитѣ изкуства, въ които сѣкогажъ по-очевидно се наблюдава това явление, но изъ словеснитѣ, въ които различията въ свойствата на естетическата емоция се губятъ.

Да вземемъ едно отъ най-шумнитѣ съврѣменни драматически произведения, което, между прочемъ казано, раздѣли мнѣнието на европейскитѣ критици. Ние ще говоримъ по непосрѣдствении наблюдения. Ние ще говоримъ за „Chantecler“. Е, добрѣ! авторътъ на това драматическо произведение, Едмондъ Ростандъ, е единъ отъ модернитѣ французски поети, и при това поетъ съ щастливъ талантъ. Въ „Шантеклеръ“ геният на Е. Ростандъ дѣйствува на „всѣхъ парусахъ“, и нека го признаемъ, ефектътъ, който произвежда Шантеклеръ е ефектъ отъ първостепенна сила, защото на много мѣста прѣдъ васъ говори вдъхновението отъ една страна, отъ друга вниманието на авторътъ да не наскърби нито единъ символъ въ драмата. Но странно нѣщо! Тъкмо когато критицитѣ най-много рекламираха това екцентрично произведение, тъкмо когато славата на францускиятъ поетъ обикаляше свѣта, а Щантеклерътъ кацна и надъ цариградскитѣ палати, общиятъ ентусиазмъ отпадаше, и театритѣ оставаха съ особенъ родъ посѣтители. Защо ли това така? Пишущиятъ тие нѣколко реда имá рѣдкото щастие да бжде по това врѣме въ отечеството на Ростанда и да гледа на сцената Шантеклера. На едно прѣдставление, посѣтено не особно завидно, макаръ да играеха първостепенни фр. артисти, настроенията на публиката се раздѣлиха. Една часть отъ публиката, оная, която заемаше партера и първата галерия, бѣше въ пълно възхищение и аплодираше артиститѣ при всѣка пауза; друга часть — посрѣщаше символитѣ и тѣхнитѣ приказки съ свирки или подигравки, а третя часть — стоеше индеферентна и съжаляваше „за масрафа“. Свръхъ това, тъкмо когато Шантеклерътъ въздаваше славословие на слънцето, пъчеше се и се надуваше да разправя за красота, поезия и още нѣщо, единъ господинъ си бѣ въобразилъ, че е въ своитѣ нощни покои... — Защо това така?

Въ момента на прѣдставлението нѣмаше нѣколко емоции, но една за всички. И за публиката отъ партера, и за тая отъ галериитѣ словеснитѣ и вещественни образи, най-сетнѣ идеитѣ, понятията, броятъ на емоциитѣ, отъ които вкупомъ се слагатъ естетическитѣ особенности на „Шантеклера“, сж едни и сжщи, не нѣколко. Пакъ питаме: защо едни аплодиратъ, а други сж равнодушни или негодуватъ? Сигурно, съ степеньта на художественното развитие у публиката малко нѣщо ще се обясни, защото ако кажемъ, че това е първата причина, тогава ще се изпрѣчимъ прѣдъ една необходимость и нея да обясняваме. Човѣшкиятъ умъ е любопитенъ да знае много работи и още повече, когато даденъ отговоръ е неудовлетворителенъ и се касае за изкуството. Тогава? — просто на просто любопитството бѣше повикало зрители отъ различно обществено положение, съ различни ожидания отъ художественнитѣ произведения, съ различни възгледи —, нѣща, които, en general, не сж имъ позволили съ еднакво съчувствие да се отнесатъ къмъ едни и сжщи художественни положения. А това ще каже, че природата на емоциитѣ, които възбужда Шантеклерътъ у зрителитѣ, въпрѣки очакванията на авторътъ Е. Ростандъ, има не нѣкакъвъ мистически характеръ, а твърдѣ „прикладно“ значение: изразъ на особенното състояние, въ което се намира развоя на обществено-литературнитѣ отношения въ Фрация, „Шантеклерътъ“ не прѣдставлява нищо друго въ своята сжщность, освѣнъ една буржуазна драма, която е създалъ декаданса на тая класа. Затова, екцентричностьта на обстановката, сетнѣ това, дѣто хората сж облечени въ животински кожи, като кучета, кокошки, патки, жаби, скакалци и други, както и старанието на поетътъ да издигне високо храмъ на „чистата красота“ мимо неспособностьта на старото общество да създаде такава, си оставатъ суетни усилия, емоцията вмѣсто да печели откъмъ интенсивность, губи откъмъ експансивность въ очитѣ на хора съ по-нормални литературни вкусове.

Съ други думи, едни харесватъ, други — не.

Съ други думи, една и сжща емоция въ изкуството има свойството да залисва, или да приспива: приспива онѣзи, които вървятъ по една посока въ живота, — забавлява онѣзи, които вървятъ по друга посока.

Съ други думи, естетическата емоция е нѣщо относително, защото тя е рефлексъ на дадена общественна срѣда къмъ която пакъ се възвръща. Но тя неможе едноврѣменно да има отношение къмъ друга, чужда ней срѣда: подчинена на извѣстна идея — прѣдвзета или не, това не е важно въ случая —, естетическата емоция е тѣсно свързана съ извѣстни интереси — духовни или материални, това пакъ не е отъ първостепенна важность въ настоящия случай. Но ние казваме „подчинена на извѣстна идея“ и „свързана съ извѣстни интереси“. Съкашъ, въ тѣзи двѣ нѣща трѣбва да се крие цѣлата сжщность на въпроса. Дали емоцията въ изкуството нѣма да е толкова по-силна, колкото повече тя се подклажда отъ една по-възвишенна, по-ясна и цѣлесъзнавана идея, и се базира заедно съ тая на по-широки обществени преспективи? Дали оная емоция ще да печели въ естетическо отношение, която е инспирирана отъ идея затворена въ себе си и която вика на почивка, или оная, която е инспирирана отъ идея на лжчезарно бждаще и която зове къмъ ново битие?

Поезията на Хр. Ботйовъ не само подига всички тѣзи въпроси, свързани съ сжщностьта на изкуството, но въ нея се намиратъ и тѣхнитѣ отговори.

II.

Характеристична особенность на Ботйовата поезия е това, че тя е прѣимуществено поезия на идеята въ образъ, и второ, че социалната симпатия въ нея играе първостепенна роля. Съ това качество се отличава и емоцията, която всѣки отдѣленъ стихъ буди у васъ. А това е едно доказателство, че въ художественнитѣ произведения на нашия поетъ изкуството е намѣрило своя завършекъ.

Рипна ми Чавдаръ отъ радость,
Че при татка си ще иде,
Страшни хайдути да види

На хайдушкото сборище;
А майка ядна, жалостна,
Дѣте си мило пригърна
И... пакъ заржда, заплака!

Емоцията въ тѣзи седемь стиха е пълна, завършена и силна, защото изразява една ясно опрѣдѣлена идея. Нищо не липсува на този фрагментъ, нито откъмъ бои, нито откъмъ тонъ, да възбуди у васъ чувство на желание къмъ единъ подвигъ, свързанъ съ едно по-съвършенно битие, за да потърсите сждбата, която привлича Чавдаръ воевода въ гората. Въ националната ни литература, както сж прѣдставени героитѣ въ поезията на Ботйова, като Чавдаръ-воевода, Хаджи Димитъръ и др. не сж само исторически лица: тѣ сж, казано по-общо, единъ принципъ, едно знаме за бой и лаври. Въ тѣхъ, сѣкашъ, е символизирана борбата на нашето минало, като начало и като емблема.

Нека надникнемъ надъ още 1—2 фрагмента изъ „Хайдути“, поема съ високъ художественъ колоритъ. — Я надуй, дѣдо, кавала, — Слѣдъ тебъ да викна — запѣя —

Пѣсни юнашки хайдушки,
Пѣсни за вѣхти войводи...

Кои сж тие „вѣхти войводи“? Тѣ сж много, тѣ сж цѣла плеада, която има своята Пинакотека (Pinacoteque) на Странджа-баиръ, на Иринъ-Пиринъ и на Хемусъ, който държи върху рамѣнѣтѣ си цѣлъ Старопланински полуостровъ, който по богатство на традиции съперничи съ Олимпъ!... Единъ отъ тая плеада-герой е синътъ на Петка Страшника —

Единъ бѣ Чавдаръ войвода —
Единъ на баща и майка,
Единъ на вѣрна дружина.

Дѣте още, въ жилитѣ му тече юнашка кръвь, която разширява сърдцето, пръска главата отъ буйство, тегли къмъ Стара Планина: тамъ е бащата, защитникъ на робитѣ —, тамъ се пѣе хайдушка пѣсень, пѣсеньта на свободата, пѣсеньта на живота —

При татка искамъ да ида,
При татка въ Стара Планина;
Татко ми да ме научи
На к'ъвто иска занаятъ.

Думитѣ за бой съ народенъ врагъ падатъ като олово върху майчино сърдце. Една свада съ майка е обикновенно една трагедия —:

Зави се майка, замая —
Къмъкъ й падна на сърдце;
Гледа си въ очи Чавдара,
Въвъ очи черни, голѣми,
Глади му глава кждрава
И ръда, клета, та плаче.
Чавдаръ я плахо изгледа,
И съ сълзи и той на очи,
Майка си бърже попита:

„Кажи ми, мале, що плачешъ?
Да не сж татка хванали,
Хванали или убили?
Та ти си, мале, остала
Сирота гладна и жѫдна!...“

Пригърна майка Чавдара,
Въ очи го черни цалуна,
Въздъхна, та му продума:

„За тебе плача, Чавдаре,
За тебе, дѣте хубаво,
Писано още шарено:

Ти ми си, синко, едничакъ,
Едничакъ още мъничакъ,
А лоши думи хортувашъ . . .

Всѣка дума е откършена изъ сърдцето, всѣки стихъ е изкованъ съ божественния огънь на свободата. Чавдаръ не е никой другъ, освѣнъ самия поетъ, който, както знаемъ, лично е прѣживѣлъ, дълбоко чувствувалъ влечението къмъ Балкана. Но това влечение не е единъ неопрѣдѣленъ инстинктъ, отъ който сж се въодушевявали въобще хайдутитѣ, но една идея, вече посъзнателно генерализирана у поета, по-цѣлесходна. Ето защо, впечатлѣнието е силно. Но то още посилно става въвъ съпоставката на два принципа, ако щете — на два инстинкта, ако щете — на идеята съ майчиния инстинктъ. Въ художествената литература естетическото впечатлѣние е толкова по-брутално, колкото повече на едно положително начало се противопоставя единъ отрицателенъ принципъ, когато срѣщу синтезата стои антитезата. Идеята, която прѣдставлява Чавдаръ, е сама по себе значително силна, но само при двѣ обстоятелства тя добива конкретно художествено значение: въ срѣдата, която ѝ се противопоставя и при срѣдата, въ която се проявяватъ лицата и нѣщата. Трѣбва да имашъ голѣмо чувство къмъ красотата, голѣмъ усѣтъ къмъ хармонията, която ще постигнешъ отъ съпоставянето на двѣ или нѣколко положение, както и голѣмо уважение къмъ идеята и силата, за да не пропуснешъ нито единъ моментъ, който може да тласне напрѣдъ художествеността на произведението. Като поетъ, Ботйовъ се отличава съ всички тѣзи особенности, и тѣхъ ние откриваме въ горнитѣ фрагменти.

Кои сж тие моменти?

Първо, прѣданието за Балкана и за героя; второ — словесната борба между майка и синъ; трето —

плачътъ на майката и радостьта на юнакътъ. Тѣзи три главни момента, безъ да разчитаме на майчината надежда:

— (Ще идешъ, синко Чавдаре,
Едничко чедо на майка!
Ще идешъ утрѣ при него (при татка си);
Ала те клетва заклинамъ,
Ако ти й мила майка ти,
Да плачешъ, синко, да искашъ
Съ дружина да те не води,
А да те далечъ проводи,
На книга да се изучишъ —
Майци си писма да пишешъ,
Кога на гурбетъ отидешъ...) —,

повтаряме, горнитѣ три главни момента, освѣнъ чувството майчинска надежда, изчерпятъ цѣлото съдържание на картината, която поетътъ е надраскалъ съ любовь, съ чувство и съ силно въображение. Кой ще се нагърби съ неблагодарната роля да доказва, че въ стиховетѣ: „Зави се майка, завая — Камъкъ й падна на сърдце“ — нѣма художественъ елементъ? Кой би се усмѣлилъ да отрича, че въ стиховетѣ: „Гледа си въ очи Чавдара, — Въвъ очи черни голѣми, Глади му глава кждрава — И ръда, клета, та плаче“ — нѣма едно високо съдържателно чувство, прѣдъ което трѣпти цѣлото човѣшко сжщество? Отдѣлнитѣ думи, взети сами по себе си, не значатъ нищо, или значатъ много малко; но тѣ сж нѣщо, когато означаватъ нѣщо. Думитѣ въ поезията Ботйова иматъ не лексикологно значение, а голѣмъ художественъ смисъль. Тѣ сж въ центъра на нѣщата, въ сърдцето на събитията: като наблюдавашъ какъ ги слага поетътъ, струва ти се, че и тѣ сж създадени по непосрѣдствено вдъхновение, а не съзнателно търсени, за да отговорятъ на неговата цѣль. Когато събитията слѣдватъ своята логика, когато не изкуственность, а непосрѣдственни наблюдения даватъ полѣтъ на твоето изкуство, идеята, мисъльта, впечатлѣнието, чувството, най-сетнѣ — понятията —, всичко намира своето естественно съотношение и те кара да търсишъ и да намирашъ безъ трудъ форми, думи и сентенции за непосрѣдственъ изразъ. Гениалниятъ скулпторъ чувствува гдѣ какъ да сложи длѣтото и гдѣ какви форми на физическата линия да даде, за да изрази силата на мускула, движението на лицето, сир. движението на душата, значението на духътъ. Художникътъ поетъ — осѣща вибрацията на идеята и понятията въ своята душа, и както гениалниятъ скулпторъ, и той знае, осѣща съ какви словесни форми ще откърши ритъмътъ на своето градиво, какъ ще създаде необходимата хармония между образътъ и идеята.

О, да! Хайдути не е единственниятъ монументъ въ поезията на Х. Ботйовъ. Но кажете ни, че Хайдути не е единъ документъ — и то още какъвъ цѣлостенъ документъ! — за високо развитие на нашето изкуство, което у другитѣ български поети се намираше още въ епохата на дивачеството състояние, когато у Ботйова това изкуство изъ единъ пжть влѣзе въ епохата на цивилизацията!

Грация и енергия отличава и другитѣ пѣсни на Христо Ботйова, грация и енергия хармонизира цѣлото негово изкуство, върху което грѣе лжчътъ на свѣтлината. У Ботйовъ нѣма нито една форма създадена извънъ нѣщата, които сжществуватъ. Това ще видимъ по-долѣ въ 1 — 2 гениални поетически фрагмента, — това се вижда и въ друга пѣсень у поета, която буди носталгия не къмъ „отечеството на глупцитѣ“, а къмъ Лобното мѣсто:

Вдъхни всѣкиму, о, Боже!
Любовь жива за свобода —
Да се бори кой какъ може
Съ душманитѣ на народа.

Подкрѣпи и менъ ржката,
Та кога възстане робътъ,
Въ редоветѣ на борбата
Да си найда и азъ гробътъ!

Не остаяй да истине
Буйно сърдце на чужбина,
И гласътъ ми да прѣмине
Тихо като прѣзъ пустиня!...

III.

Прѣди обаче, да продължимъ анализътъ и разсжжденията си върху художественнитѣ произведения на поета, длъжни сме да дадемъ на читателитѣ си нѣколко библиографически свѣдѣния изобщо за пѣснитѣ на Ботйова.

Ботйовъ захвана да пише още на ученическата скамейка, а прѣзъ 1866—67. г. бидѣйки въ Калоферъ, той рецитираше нѣколко замислени произведения, въ които по-късно се наложи жанърътъ на неговия талантъ.

Въ Ромжния той написа всичкитѣ си пѣсни и съ изключение на „Майци си", останалитѣ Ботйови пѣсни се срѣщатъ въ вѣстницитѣ: Дума, Будилникъ, Независимость, Свобода и Дунавска Зора.

Забѣлѣжително е едно нѣщо, че стихотворенията на Ботйова, съ изключение на 1 — 2, сж прѣтърпѣли кое двѣ, кое три редакции. Но сжщо така е забѣлѣжително и това, че радикални промѣни ние не виждаме нито въ едно. Промѣнитѣ се състоятъ въ поправка на слогове, изчистване на ржбести мѣста и замѣната на една дума съ друга, която отговаря повече на психологическия моментъ.

Тази обработка обаче, все пакъ ни показва двѣ нѣща: 1-во, способностьта на поета безъ особенни затруднения да си служи съ езика, да намира по-подходящъ езиковенъ материалъ за своето поетическо градиво и 2-ро, съзнанието, съ което се е отнасялъ той къмъ своята поезия. Безъ тие двѣ нѣща, увѣрени сме — ние не бихме прѣмълчали това обстоятелство — поезията на Ботйова би изгубила твърдѣ много, и въ нея емоцията нѣмаше да е тъй силна и завършена, както видѣхме и както ще видимъ. Въ 1867. година, когато бѣ пратено „Мэйци си“ на Гайда, езикътъ у Ботйовъ е отрупанъ съ черковно-славянизмъ, съ архаичното слогодумие на Неофита Бозвели и Славейкова. Тъй да мислимъ ни дава поводъ само печатаното въ Гайда — Майци си. Дали това стихотворение не е прѣтърпѣло мжки отъ Славейковата поетическа тесла, ние не знаемъ. Но прѣдположенията въ тая посока не биха били безосновни. За „поетъ“ въ оная епоха минаваше П. Р. Славейковъ, макаръ да не откри никаква перспектива за поезията ни, и не е никакъ чудно, ако единъ „майсторъ“, като него, си е позволилъ да „рендосва“ произведението на единъ „чиракъ“!

На 1868. година Ботйовъ прави голѣма крачка напрѣдъ въ обработката на своитѣ произведения; въ 1871. година, когато се яви в. „Дума“, езикътъ на Ботйова е установенъ, и отъ тая дата нататъкъ — колкото стихотворения се появиха, било въ първа или въ послѣдня редакция, останаха почти въ сжщето дефинитивно положение. Отъ нашитѣ бѣлѣжки къмъ съчиненията на поета всѣки може да види послѣдователностьта, съ която е напрѣдвалъ стихътъ на Ботйова. Тукъ ще дадемъ нѣколко примѣра, които въ това отношение се явяватъ най-характерни.

Напримѣръ:

1. Дѣлба, печатана за прьвъ пжть въ в. Свобода (г. I. бр. 39. стр. 306; Букурещъ 1870.) е стихотворение, което е прѣтърпѣло най-чувствителни промѣни. Стихотворението е добрѣ извѣстно, за да не съпоставяме послѣднята съ първата редакции. Отъ първата обаче, ето два куплета, които въ дефинитивното издание на Ботйо-

витѣ стихотворения сѫ прѣтърпѣли коренни прѣработки.[1]

По чувствата сме ние братия съ тебе
И мисли еднакви таимъ,
И вѣрвамъ, че на свѣтътъ почти за нищо
Ние нѣма да са разкаимъ.
. . . .

Сърцето си ние вече казахме
Съ жалостните наши двѣ лири,
Че главитѣ си нѣма да склонимъ
Предъ страсти и свѣтски кумири...

2. Елегия'та, помѣстено за пръвъ пѫть пакъ въ в. Свобода (ч. I. бр. 37. стр. 291; 8. августъ 1870.) е понесло сѫщо така нѣколко поправки. Първитѣ четири стиха гласятъ:

Кажи ми, кажи, бѣдни народе,
Кой та въ тазъ рабска люлка люлѣе?
Тозъ ли, що Христа на кръстъ прободе
На врѫхъ Голгота звѣрски въ ребрата... —,

отъ които първитѣ два откъмъ форма стоятъ по-долѣ, отколкото въ послѣднята редакция, пакъ извѣстна на читателитѣ.

3. Послѣдователность въ развитието на Ботйова стихъ се е отпечатила още по-добрѣ въ стихотворението

---

[1] Не бива да се изпуска изпрѣдъ видъ едно сериозно обстоятелство, именно, че всѣка една редакция се е чувствувала въ правото си да внася свои поправки въ трудоветѣ на своитѣ сътрудници. Сигурно, както Славейковъ, и Каравеловъ ще си е позволявалъ волности надъ произведенията на младия и неизвѣстенъ още поетъ Ботйовъ. Затова именно макаръ да нѣмаме непосрѣдственни аргументи, за да се установи факта, трудно е да се каже, че формата на нѣкое стихотворение, установена за първата редакция е първоначално Ботйова.

Къмъ брата си. Това стиховорение има три редакции: първата се появи въ в. Дунавска зора (г. I. бр. 14; Браила, 1868.) съ подписъ П-въ, изъ която редакция привеждаме тука първитѣ два куплета:

Тѣжко, брате, ся живѣе
Между глупцы неразбраны!
Ахъ душя ми въ огънь тлѣе,
Ахъ сърдце ми въ люты раны!

Отечество мило любѭ,
Неговѫ-тѫ святость пазѭ;
Нъ себя си, брате, губѭ,
Тѣзы глупцы като мразѭ...

Вторъ пѫть сѫщето стихотворение е печатано въ в. Свобода (г. I. бр. 33. стр. 282.) съ подписъ Х. П-въ. За да дадемъ възможность на читателя самъ да направи сравнение съ горнитѣ два куплета, както и съ дефинитивната редакция на това стихотворение, всеизвѣстно, ние ще го приведемъ тука изцѣло:

Тѣжко, брате, се живѣе,
Между глупци неразбрани!
Душата ми въ огънь тлѣе,
Сърдцето ми е въ люти рани.

Отечество вѣрно люба
Завѣтътъ му свято паза;
Но себѣ си, брате, губа,
Тие глупци като мраза.

Мечти мрачни, мисли бурни
Гризътъ, мѫчатъ душа млада, —
Нѣма рѫка кой да турне,
На туй сърдце, гдѣто страда!

Тоя глупецъ, нѣма́ знае,
Що е радость и свобода?
Сърдцето му не играе
Въ отзивь на плачь изъ народа!

Често, брате, скритомъ плача
Надъ народенъ гробъ печаленъ;
Кажи ми ти що да тача
Въ тойзи мъртавъ свѣтъ коваренъ?

Сѣки глупецъ пари иска,
Па продава баща, майка;
Дъщеря му въ харемъ писка
А той дреме и не хайка.

Отъ никѫдѣ отзивъ нѣма
На гласъ искренъ, благороденъ,
А твойта е душа няма
Къмъ плачь божи, плачь народенъ.

4. Въ механата (в. Независимость, г. III. бр. 52.) е сѫщо така прѣтърпѣло промѣна за втората редакция; въ първата се срѣщатъ, напр. такива стихове:

Робътъ спи — неще да стане
А ний, вмѣсто съ ножътъ въ рѫка…,

намѣсто:

Скоро той не ще да стане:
Ний сме синца съ чаши въ рѫка! —,

както стои въ дефинитивната редакция.

5. Хаджи Димитъръ, което се появи за пръвъ пѫть въ в. Независимость (г. III. бр. 47. за 1873.) и въ познатия на читателитѣ Календарь за 1875. е прѣтърпѣло измѣнения само въ послѣднитѣ два стиха на послѣдния куплетъ; въ първата редакция стои:

И вълкътъ му ближи лютата рана,
А пъкъ слънцето пече-ли-пече! —,

вмѣсто:

Вълкътъ му ближе лютата рана,
И слънцето пече ли-пече.

Първиятъ сборникъ съ пѣснитѣ на Ботйова е далъ самиятъ поетъ подъ название „Пѣсни и стихотворения отъ Хр. Ботйовъ и С. Стамболовъ, кн. I. Букурещъ 1875.“, кждѣто сж влѣзли всичкитѣ негови извѣстни поетически трудове въ послѣдня, дефинитивна редакция. Ние не можемъ да кажемъ днесъ били измѣнилъ нѣщо въ формата на своя стихъ, ако поетътъ бѣ доживѣлъ до наши дни. Съмняваме се. Отъ 1871. до 1876. година Ботйовъ бѣше съвършенъ стилистъ и, рѣшително ще кажемъ, — българскиятъ стихъ се установи за винаги съ неговата поезия. Съ Ботйовата поезия насамъ се захваща съзнателното развитие на българския художественъ стихъ, а този стихъ въ произведенията на Хр. Ботйовъ е окончателенъ за оние идеи, които се явяватъ характерни за неговото творчество. Безъ окончателната форма, която даде поетътъ на произведенията си, както има случай да се убѣди читателя отъ горнитѣ нѣколко примѣра, несъмнѣно, художественното впечатлѣние отъ поезията на Ботйова нѣмаше да бжде сжщето, каквото ни правятъ днесъ анализиранитѣ Хайдути и други.

Прѣди да минемъ по-нататъкъ, нека направимъ и слѣдната бѣлѣжка:

Стихотворенията на Ботйова сжществуватъ у насъ въ 4 — 5 различни издания. Направени съ търговско-спекулативна цѣль, тие издания сж лишени отъ добросъвѣстность. Въ всички липсуватъ или отдѣлни стихове, или цѣли куплети. Въ дадената отъ З. Стояновъ редакция сжщо така липсува, напр. изъ Хайдути стихъ 124, а въ „Моята молитва“ цѣли четири стиха!

Останалитѣ издания, дадени отъ други издатели, сж още по-прѣстжпни. [1])

IV.

Въ нѣколко Ботйови стихотворения борбата за по-добро бждаще се е прѣвърнала въ единъ поетически принципъ и се слива съ идеята за „царството на разума“. „Елегията“, докато е единъ горчивъ укоръ противъ безволието на оние, които чакатъ „редъ за свобода“, „Борба“ и „Гергьовъ-день“, както и „На прощаване“ — сж пѣсни на борбата, лозунгъ на тая борба, позивъ за кървава разплата, въ които прѣобладава воля и характеръ, защото поетътъ си служи съ всичкитѣ източници на изкуството.

Въ тжги, въ неволи, младость манува,
Кръвьта се ядно въ жили вълнува,
Погледътъ мраченъ, умътъ не види
Добро ли, зло ли на срѣща иде . . .

Едно тежко, гнетеще духътъ състояние, едно страшно съзнание за близката неизвѣстность, която ще хвърли човѣкътъ въ борба съ нѣкаква стихия, облечено въ единъ чистъ, лекъ, бързъ, строгъ стилъ. Ние ще цитираме:

На душа лежатъ спомени тежки,
Злобна ги память често повтаря,
Въ грждя ни любовь, ни капка вѣра,
Нито надежда отъ сънь мъртвешки
Да можешъ свѣсенъ човѣкъ събуди!
Свѣстнитѣ у насъ считатъ за луди...

Като четемъ тие стихове, идатъ ни въ паметьта думитѣ на Канта, който казваше, че „естетическитѣ качества на нѣщата“ отъ гледището на хубавото (le beau), сж сюбжективни (subjective). Съ други думи, тѣзи качества не сж нѣщо реално хубаво, а намъ се струватъ такива по причина законитѣ, на които е подчиненъ нашиятъ духъ. Да приемемъ това твърдѣние за вѣрно. Да се съгласимъ още съ опрѣдѣлението на Платона, че хубавото се състои въ великолѣпието на дѣйствителното („le beau est la splendeur du vrai!“). Нека приемемъ и опрѣдѣлението на Менделсона, че „есенцията на хубавото е единството въ вариациитѣ (l'unité dans la variété). Не срѣщате ли нѣщо хубаво въ горнитѣ стихове изъ Борба'та и какво е „естетическото качество“ на „нѣщата“, които рисува тя прѣдъ вашия „мраченъ“ или „бистъръ“ умъ? Прѣимуществено изразъ на душевно настроение, рисуватъ ли тие нѣколко реда нѣкакво обективно състояние, и въ какво отношение се намира естетическата емоция къмъ състоянието на обекта: въ какво отношение се намира субекта къмъ обекта? Въ опрѣдѣленията на понятието „хубаво“, дадени отъ Кантъ и др. има много спиритуалность, много абстрактность. Но и при тѣзи условия, отъ стиховетѣ на Ботйова не излиза ли, че въпрѣки всички опрѣдѣления на хубавото въ изкуството, хубавото въ художественното значение на тие думи не стои извънъ идеята, извънъ съдържанието на нѣщата, изобразявани въ изкуството?

---

[1]) Вж. по тоя въпросъ бѣлѣжки 21, 44 и др. къмъ съчиненията на поета, а така сжщо „Литературенъ Алманахъ“, томъ I. — III. стр. 161—172. и др.

Да продължимъ:

…Глупецътъ вредомъ сѣки почита:
„Богатъ е“, казва, па го не пита
Колко е души изгорилъ живи,
Сироти колко той е ограбилъ
И прѣдъ олтарьтъ бога измамилъ
Съ молитви, съ клетви, съ думи лъжливи…
. . . .
Соломонъ, тоя тиранъ развратенъ,
Отдавна въ раятъ нѣйдѣ запратенъ

Съ свойтѣ притчи между светцитѣ,
Казалъ е глупость между глуцитѣ,
И нея свѣтътъ до днесъ повтаря —
„Бой се отъ бога, почитай царя“!

Свещенна глупость!… —,

„свещенна глупость“, която е обградена съ „лъжа и робство“.

Тъй върви свѣтътъ! Лъжа и робство
На тая пуста земя царува!
И като залогъ изъ родъ въ потомство
День и нощь — вѣчно тукъ прѣминува.

Но картината на злото ще се промѣни: красотата е живота, живота е борба; — борбата ще тури край на старото робство и ще постави началото на новъ животъ, пъленъ съ хубость и съ красота. Ако „великолѣпието на дѣйствителното“ (а дѣйствителното е живота) зависи отъ възстановение хармонията въ свѣта, при която „естетическитѣ качества“ на нѣщата ще ни се виждатъ съ тѣхната нормална сюбжективность, не слѣдвало ли би да допуснемъ, че само борбата ще възстанови тая хармония, условията, отъ които зависи да се забѣлѣжатъ всичкитѣ „естетически качества на нѣщата“, че само при нормални условия е възможно да се прояви „есенцията на хубавото“? Ще ти се да прѣдположишъ, че това е така, че то не може да бѫде другояче, и че картината, която ни рисува поетътъ въ послѣднитѣ редове на своята Борба не сѫ фантазия, а дългъ, разумна повеля:

И въ това царство кърваво, грѣшно,
Царство на подлость, развратъ и сълзи,
Царство на скърби — зло безконечно!
Кипи борбата и съ стѫпки бързи

Върви къмъ своятъ священни конецъ…
Ще викнемъ ние: „хлѣбъ или свинецъ!“

Думитѣ сж груби, защото сж силни. Защото борбата е страшна, ще бжде изплетена съ нишки отъ олово, за да се дигне храмъ на царството на разума… Въ цѣлото литературно наслѣдство на поета това „царство“ стои на първо мѣсто, а въ Молитвата той казва да е благословенъ богътъ нашъ.

Но не богътъ въ небесата.

Не богътъ, комуто се кланятъ калугери и попове.

Не богътъ, комуто свѣщи палятъ православнитѣ скотове.

Не богътъ, който е направилъ отъ каль мжжътъ и жената, и който е помазалъ царе, папи, патриарси.

Не богътъ, който учи робътъ да търпи и да се моли.

Не онази митологическа абстракция, която го храни доръ до гробътъ само съ надежди голи —

Не ти, боже, на лъжцитѣ,
На безчестнитѣ тирани,
Не ти, идолъ на глупцитѣ,
На човѣшкитѣ душмани!

А ти, боже, на разумътъ,
Защитниче на робитѣ,
На когото щатъ празднуватъ
Деньтъ скоро народитѣ!

Знаете ли вие кой е тоя богъ? знаете ли вие кой е тоя разумъ? Да! и вие, и ние, всички знаемъ този богъ и този разумъ, защото поетътъ ни ги посочи. Той се моли на този богъ всѣкиму да вдъхне

Любовь жива за свобода —
за да се бори кой какъ може —
Съ душманитѣ на народа.

Томува „богъ“, който е въ сърдцето и въ душата на поета, който едничекъ се грижи за собственнитѣ („моитѣ“) братя сиромаси на поета, който дава надежди, обѣщава правда и редъ щастие и свобода, се моли Ботйовъ, да подкрѣпи и неговата ржка, да го надари съ повече мжжки сили, защото богътъ на разумътъ е начало на всѣка прѣмждрость, а разумната прѣмждрость е произлѣзла отъ борбата, начало на животъ и на бжднина. —

Подкрѣпи и менъ ржката,
Та кога възстане робътъ,
Въ редоветѣ на борбата
Да си найда и азъ гробътъ!

Царството на разумътъ възпѣваше българскиятъ поетъ въ журнални статии, въ хуморески и сатири, кждѣ прѣко, кждѣ косвенно. Къмъ това царство той се стреми и въ поезията си, което богътъ на разумътъ ще издигне въ свѣтътъ, за да прѣмахне всички досегашни царства съ тѣхнитѣ папи и патриарси, съ идолитѣ на глупцитѣ. Единъ богъ замѣнява другъ богъ; Олимпъ замѣсти пантеизма, християнството — Олимпъ, богътъ на разумътъ — Иехова. Но едно начало отстжпя на друго съ борба. Боговетѣ отъ Олимпъ бѣха въ борба съ Прометей. Новиятъ Прометей, който нѣма да бжде една поетическа хипотеза, а една реална обществена сила, озаренъ съ лжчитѣ на „новата наука“, съврѣменнитѣ роби, сж се впуснали въ брань противъ боговетѣ на Олимпъ и Синайската гора, за да сложатъ върху развалинитѣ на вѣхтитѣ храмове едно ново здание.

Въ Борба, въ Гергьовъ-день, въ Хайдути, въ Молитвата, и въ онѣзи, които сме споменавали, и въ онѣзи, за които има да говоримъ — отъ първия редъ до послѣдния — българскиятъ поетъ оставя единъ завѣтъ, нѣколко — позволете ни така да се изразимъ — нѣколко поетически тестамента!

V.

Но тѣзи поетически тестаменти сж и културната гордость на България.

Да надникнемъ въ тѣхъ за да видимъ, въ що се състои тѣхното културно и художественно достоинство.

Всѣка една лирическа пѣсень, балада или епопея, се отличава съ нѣколко бѣлѣга: чувство, образи, картинность, въображение и умъ. Всички тие бѣлѣзи сж отличителни за Ботйовата поезия: всѣка отдѣлна пѣсень у него е и едното и другото, е проникната съ чувство и съ умъ, а въображението на художникътъ я е направило щастлива и съ образи, и съ картини.

Трѣбва да се цитира:

Чуй какъ стѣни гора и шума,
Чуй какъ ечатъ бури вѣковни,
Какъ нареждатъ дума по дума —
Приказки за стари врѣмена
И пѣсни за нови теглила!

Въображението на поета лѣти и го носи

Тамъ, дѣ земя гърми и тътне
Отъ викове страшни и злобни
И прѣдсмъртни пѣсни надгробни.

Нѣма защо да се прѣнасяте мисленно въ епохата на робството, за да прѣживѣете идеята на поета: чувствата въ пѣсеньта сж тъй силни, образитѣ се тъй сливатъ съ картинитѣ, които изъ това стихотворение по брой се равняватъ току-рѣчи съ броя на стиховетѣ въ него, щото цѣлото дѣло на поета остава у васъ впечатлѣние на нѣщо грандиозно, велико. Страданията на робътъ се обръщатъ на буря, която кръши клонове:

тамъ, въ земята на плачътъ, въ отечеството на сълзитѣ, кждѣто всичко е въ кръвь облѣно, се завързва борба, стихията на поета, тамъ, въ земята на безконечнитѣ страдания, кждѣто народътъ влачи вериги, пищи зърно отъ свинецъ!

Тамъ… тамъ буря кърши клонове
А сабя ги свива на вѣнецъ;
Зинали сж страшни долове,
И пищи въ тѣхъ зърно отъ свинецъ
И смъртьта й тамъ мила усмивка
И хладенъ гробъ сладка почивка.

Картини: буря разярена, която прѣвива дърве, кърши клоне; сабя, която ги свива на вѣнецъ; страшни долове, изъ които пищи зърно отъ свинецъ. На друга страна: смъртьта и хладенъ гробъ. Въ петь реда е сбрано цѣло табло, сложно по концепция, просто по замисъль, трогателно по своята умозрителна сила!

Но съ това не се изчерпя богатството на Ботйовата поезия.

Старитѣ гърци търсѣха да имитиратъ красотата въ своята скулптура. Красотата въ изкуството, като емпиративно начало, е цѣла изваяна въ чиличения стихъ на българския поетъ, оракулътъ на нашето бждаще литературно развитие.

Всѣка една поетическа картина е откжсната отъ сърдцето на поета; у Ботйова художественнитѣ картини сж нарисувани съ кръвьта на неговото сърдце.

Народътъ е поробенъ: сждбата е тежка, робътъ е онѣмялъ подъ нейнитѣ удари —.

…Мълчи народа!
Глухо и страшно гърмятъ оксви,
Намръщенъ само съ глава сочи
На сгань избрана!… Роякъ скотове!…

Нѣкои български критици, ония, съ които има да се разговаряме въ края на настоящата глава, отричатъ художественния елементъ въ поезията на българския поетъ. Какво умопомрачение! Читательтъ ще се съгласи съ насъ — ние говоримъ за онзи читатель, който е способенъ да живѣе съ идеитѣ на поета —, че въ отрицанието на българската критика има голѣма доза пристрастие и невѣжество. Ние казахме по-горѣ и то нарочно, прѣди още да дадохме нуждното количество примѣри, въ що се състои емоцията въ изкуството и отъ що зависи нейната природа. Кой би билъ онзи помраченъ умъ, който ще каже — каква дързость би било това! —, че цитиранитѣ редове, пълни съ умъ и съ въображение, съ сила и съ хубость, защото, ако щете, извънъ силата не може да има хубость! — кой ще дързне да отрече, че цитиранитѣ редове не съдържатъ всичката способность да възбудятъ една досущъ възвишена илюзия, въ художественното значение на тая дума!

Сочи народътъ и потъ отъ чело
Кървавъ се лѣе надъ камъкъ гробенъ;
Кръстътъ е забитъ въ живо тѣло,
Ражда разяда глозгани кости,
Смокъ е засукалъ животъ народенъ. . .

Трѣбва да умѣешъ да четешъ Ботйова, да чувствувашъ, както той е чувствувалъ, за да не кажемъ и да живѣешъ тъй, както поетътъ е живѣлъ, за да разберешъ неговата поезия. . . Ние бихме сами укорили поета, ако той не знаеше да мѣри на всждѣ значението на думитѣ. Всѣка една дума на всѣко мѣсто въ поезията нѣма едно и сжщо значение. Двѣ думи, напр. синонимни, ако непосрѣдствено слѣдватъ една подиръ друга да означатъ еднородни или хетерогенни понятия, сж думи фатални въ поезията. Поетътъ трѣбва да осѣща да раздалечава хетерогеннитѣ понятия, да опрѣдѣля дистанцията между тѣхъ, и нѣщо повече, да умѣе да избѣгва монотонностьта и зѣянето. Само единъ укоръ може да се впише на горнитѣ редове и то тамъ, дѣто два слога, еднородни по звукъ, като поть и отъ („поть отъ“) стоятъ непосрѣдствено единъ слѣдъ другъ. Но това е субективна грѣшка на българското звукословие. Съ какво друго, напримѣръ, бихме могли да замѣнимъ тие двѣ думи? Потьта се лѣе отъ челото, за да падне върху гробния камъкъ. Ако потьта слизаше по лицето, тогава задачата на поета би била друга. Въ дадения случай, грѣшката, която едно усѣтливо ухо би могло да забѣлѣжи въ монотонното сливане на хомогеннитѣ звукове, е грѣшка не на поета. И при все това, ние бихме желали сждбата на тие и на още много други Ботйови стиха да бжде по-друга: ние бихме желали тѣхната мисъль и тѣхниятъ тонъ да бждатъ прѣнесени на платно, или на мраморъ, да бждатъ нарисувани съ длѣтото на скулптора. Българскиятъ поетъ отваря пжть на нашитѣ живописци и скулптори, но. . . още ржцѣтѣ сж неопитни, дѣтински и слаби. . .

VI.

Съ горнето ние не искаме да спрѣмъ, защото, справедливо да говоримъ, докато стигнемъ до славата на поета, до неговата пѣсень, ó която ще се чупятъ много недостойни критически пера и отъ която ще се възхищаватъ бждащитѣ поколѣния, има да изминемъ още едно кжсо разстояние, изпълнено съ по-красиви и по-великолѣпни статуетки. Поезията на Ботйова, състояща само отъ двадесеть парчета, прѣдставлява нѣщо като художественъ музей, който толкова повече те овладѣва, колкото по-дълго врѣме останешъ въ него.

Ние казахме, че по брой, картинитѣ въ Ботйовитѣ художественни произведения (respectivé-поезия) възлизатъ до броя на стиховетѣ въ тѣхъ. По разреди, обаче, ако би ви се щѣло да ги дѣлите, както е въ обичая на нѣкои чужди критици, тие картини трѣбва да се разпаднатъ на нѣколко по-главни дѣла: картини на отечественната природа, картини на народнитѣ страдания, картини изъ личния животъ на поета, картини на бѫдащето и пр. Ние се запознахме съ едни отъ тѣзи картини.

Но и останалитѣ нѣколко, къмъ които прѣминаваме, по концепция и по сила на изпълнение, не отстѫпятъ на картинитѣ, за които говорихме.

Любовьта на Ботйова не е единъ поетически аксесоаръ; поетътъ има нужда отъ любовь да развѣдри чувства и мисъль, сѣкашъ да укрѣпне въ съчувствието на близъкъ по духъ човѣкъ мѫжка сила, крилати надежди. Спомнете си, какво наричаше поетътъ на първо либе: той думаше хайдушки думи. Любовникътъ е хайдукъ, хайдутинътъ — поетъ; първо, ще каже на либето да запѣе и то пѣсень като поета — любовникъ, пѣсень на жалость —

. . . какъ братъ брата продава,
Какъ гинатъ сили и младость,
Какъ плаче сирота вдовица,
И какъ теглятъ безъ домъ дѣчица! —

ще каже това поетътъ, пакъ ще грабне дружина вѣрна сговорна —

Подъ байракъ лични юнаци,
Напѣти въ дрехи войнишки
Съ левове златни на чела,
И съ саби — змии на кръстътъ —

и ще кондише надъ красно село, за да овѣнчае съ слава гробътъ народенъ:

О, тогазъ, майко юнашка!
О, либе мило, хубаво!

Берете цвѣтя въ градина,
Кжсайте бръшлянъ и здравецъ
Плетете вѣнци и китки,
Да кичимъ глави и пушки!

Не е ли завършена картината? не е ли пълна емоцията? Да? Ето обстоятелствата! Първо: поетътъ е craналъ хайдутинъ и се скита не милъ не драгъ; второ: турчинъ бѣсней надъ бащино огнище, — тамъ дѣто поетътъ е порастналъ и първо млѣко засукалъ —,

Тамъ дѣто либе хубаво
Черни си очи вдигнеше
И съ оназъ тиха усмивка
Въ скръбно ги сърдце впиеше;

тамъ, дѣто баща и братя черни чернѣятъ за него. Трето: поетътъ — хайдутинъ е нарамилъ вече пушка и на гласъ тича народенъ; четвърто: брань —: ако поетътъ убитъ падне, то гато излѣзе либе и майка на хоро двѣ очи ще да се срѣщнатъ

И двѣ щатъ сълзи да капнатъ
На стари гжрди и млади...

Стигне ли обаче до селото, челата ще бждатъ окичени съ вѣнци отъ бръшлянъ и здравецъ —

И тогазъ съ вѣнецъ и китка
Ти, майко, ела при мене,
Ела ме, майко, пригърни
И въ красно чело цалуни...
А азъ ще либе пригърна,
Съ кървава ржка прѣзъ рамо...
Пакъ тогазъ... майко, прощавай!
Ти, либе, не ме забравяй!
Пжтьтъ е страшенъ, но славенъ...

Даже у такова тихо, равномѣрно въ развитие на идеята и чувствата стихотворение, като Пристанала, горнитѣ качества, присѫщи на Ботйовата поезия, сѫ се напълно отпечатили. Написано въ духътъ на народната поезия, Пристанала, пакъ и Зададе се облакъ тъменъ... — съдържатъ образи, пластически скулптирани, лица съ характеръ и воля, положения бликнали съ чувство и съ вжтрѣшна енергия. Хиперболата заема почетно мѣсто, ентусиазмътъ е сѫщо така уваженъ, за да се изобрази картина за интимното чувство, или за това на бащата-народъ...

Кавалъ свири на поляна,
На поляна, край горица.
Млада хубава Стояна
Търчи съ мѣнци за водица.
. . . .
Ей изкочи стара майка
На високъ и хубавъ чардакъ;
Ахна, търти се, заплака,
Като видѣ кървавъ байракъ,
Че се байракъ тамъ вѣтрѣе
Срѣдъ юнаци, срѣдъ дружина
И Стоянка се бѣлѣе
Въ пригрѫдкитѣ у Дойчина!

Между чувствата на бащата и майката има голѣма разлика. Условията сѫ принудили жената да мисли, да разбира и да чувствува не съ тая мѫжка сила, съ каквато чувствува бащата. Майката е повече егоистична — може би повече! — отколкото мѫжа, и тя се издига до себеотрицание въ случаи, когато низката култура е освѣтена съ една висока вѣра. Въ робство — жената е двойно робъ. Бащата е двойно герой. — Момата захвърля мѣнци — пусти опустяли! — и тича прѣзъ росно ливаде при дружина да пригърне либе и съ него юнашки да загине. На чардакътъ се задава бащата, поставенъ въ трѣвога отъ майчинъ плачь и клетви: той ще се скара на лудо дъще за волность на млади чувства, но… като видѣлъ той Дойчина, дъщеря си и милъ сина, попоглади си брадата и извика къмъ гората:

Горо, горо, майко мила,
Толкозъ годинъ си хранила
Мене, горо, юнакъ стари
Съ отборъ момци и другари, —
Храни, горо, таквизъ чада,
Дордѣ слънце въ свѣтътъ гледа;
Дордѣ птичка въ тебе пѣе,
Тозъ байракъ да се вѣтрѣе!

Бащиното чувство е чувство народно, когато то е чувство хайдушко; бащината благословия е благословия божа, когато тя е благословия юнашка.

Юнакътъ ни говори и въ друга една поема, незабравяна отъ поколѣнията, но не оцѣнена отъ нашата литературна критика: тази поема ни рисува единъ моментъ на българската природа и единъ моментъ отъ тежката скръбь на човѣкътъ-робъ. Въ Зададе се облакъ тъменъ… — човѣшкото битие се слива съ битието на природата, по промѣнитѣ въ която понѣкога народътъ гадае своята сѫдба. Тънкиятъ познавачъ на българската народна душа умѣе да провежда корелация между вѣрването на простолюдина и естественнитѣ промѣни въ природата; а естетическо впечатлѣние Ботйовата пѣсень ще получи чрѣзъ художественни антитези. Пластичнитѣ изкуства си служатъ съ боитѣ за да прѣдадатъ всевъзможни тонове, които открояватъ битието на идеята; поетътъ си служи съ антитези, защото при тѣхъ по-релиефно изпъква красотата въ изкуството.

Зададе се облакъ тъменъ
Отъ къмъ гора, отъ Балкана:
Дали ще е дъждецъ дребенъ,
Или ще е буря страшна?

Прѣдчувствията не лъжатъ поетътъ — психологъ: наблюдава пригърбенъ надъ рало старецъ да рони сълзи, като градъ. Другъ пѫть било то, самъ поетътъ видѣлъ старецътъ да сѣди всрѣдъ юнаци въ гората, а сега...? Поетътъ иска отговоръ —:

Ехъ, мой синко! що ме питашъ?
Чуй тозъ гарванъ дѣ тамъ грачи...

Споредъ българската народна поезия, гарванътъ е вѣститель на грозни сѫбития: той грачи сега надъ безплодната кръвь, която лѣятъ въ селото неблагоразумни синове:

Двама братя воеводи,
Двамата ми вѣрни сина:
Скарали се кой да води
Бащината имъ дружина!

Тѣсни били планинитѣ
За несговорна дружина
И стърчатъ имъ днесъ главитѣ,
За да плаче кой какъ мине.

„Старкятъ войвода“, неможелъ да ходи по Балкана, завѣщалъ борбата на недостойни синове, не равнодушенъ къмъ расколътъ, плодъ на несговоръ и безумие, иска не смърть надъ чадата си, които опитътъ ще научи кое трѣбва да вършатъ, а за себе си — земята да зине, грѫмъ да го разсипе, вѣтъръ да го разнесе, за да не гледа сетнѣ сирашка несрѣта:

Боже, съ грѫмъ ти разсипи ме!
Вѣтре, въ прахъ ти разнеси ме!
Да не гледамъ дѣца малки
И тѣхнитѣ клети майки,

Околъ пръте какъ се кѫсатъ —
Рѫцѣ дигатъ къмъ главитѣ,

И какъ послѣ ще се мжчатъ
Голи, боси и прѣбити.

Било каквото било, гарванътъ, този Мефисто въ птичето царство, не напраздно е грачелъ:

Закапаха едри капки,
Лѣтятъ, крѣкатъ гжски, патки;
Буря страшна ще да ревне ...

Картината тука стои недовършена. Защото не е нужно да се довърши. Понѣкога единъ ескизъ е поефектенъ отъ една завършена рисунка на сжщия сюжетъ Нѣколкото главни момента, схванати въ горнята поема стигатъ да ни се даде ясно прѣдставление за цѣлитѣ, на автора и за състоянието на лицата.

VII.

Мнозина тънки цѣнители на изкуството въ България бѣха се заплѣли прѣди нѣколко години въ единъ схоластиченъ споръ: прѣпираха се върху пустия въпросъ за мжжкитѣ и женски рими у стихосложението и коя отъ тие два вида рими прѣобладава въ стиховетѣ на Ботйова. Заплѣтени въ рѣшението на формални въпроси, българскитѣ критици не видѣха дѣйствителнитѣ красоти въ Ботйовата поезия. Ученитѣ критици се заплѣтоха въ думитѣ, а нѣкои отъ тѣхъ пъкъ нарочно свѣдоха въпросътъ на тая формална почва, за да подцѣнятъ сжщностьта, за да опразднятъ творенията на българския поетъ отъ тѣхнитѣ безспорни художественни достоинства.

Ние не сме прѣдразположени, нито пъкъ нѣкой би могълъ да ни въведе въ изкушение да паднемъ въ екстазъ само отъ една дума, или отъ думитѣ въ Ботйовата поезия. Но бива ли да се прости на заинтересуванитѣ и незаинтересувани критици свободата, когато тѣ се заематъ съ роля достойна за по-друга участь, когато като вандали се нахвърлятъ върху българското изкуство и искатъ, безъ угризение на съвѣстьта си, да разрушатъ неговитѣ най-съвършенни паметници?

Ние сме прѣдъ тѣзи паметници: на тѣхъ сочатъ цѣли петь тъмни вѣка, цѣли десеть вѣка откакъ бѣха поставени първитѣ темели на българската държава, или откакъ се записа въ историята българската култура.

Това сж̇ „Хаджи Димитъръ“ и „Обѣсването на Василъ Левски“, два ореола за нашето национално творчество, двата вѣнеца и за поезията на Ботйова! Въ тѣхъ — въ тѣзи двѣ дивни произведения, диша българската хубава природа, въ тѣхъ пѣе пѣсеньта на Балкана, въ тѣхъ е въплътена най-висшата красота, каквато може да мечтае всѣки художникъ — самодивската красота, въ тѣхъ е съсрѣдоточена енергията на българския националенъ гений, който нѣма прѣминало, но има настояще и това настояще е Ботйовъ, ще има бждаще и това бждаще ще е мечтаното отъ пѣвецътъ на робитѣ...

Викторъ Хюго казалъ бѣ, струва ни се, че поетътъ има двѣ очи: едното за човѣчеството (l'humanité), другото за природата (pour la nature).

Ботйовъ вижда подъ единъ и сжщи жгълъ човѣчеството и природата, и той не затваря дѣсното си око, когато гледа съ лѣвото.

Въ „Обѣсването на Василъ Левски“—, което (споредъ тънкитѣ цѣнители на глупостьта въ изкуството) разкривало отпадъкътъ на творческитѣ сили у българския поетъ, читательтъ вижда пакъ сжщето могжщество на фразата, и пакъ оная сила на поетическата концепция, които наблюдавахме изъ другитѣ стихотворения. Нѣщо повече — тука, при загиването на единъ революционеръ отъ първа величина, гарванътъ за втори пжть се явява въ поезията на Ботйова, и то въ единъ моментъ, когато смъртьта на единъ човѣкъ е смъртоносенъ ударъ, нанесенъ върху цѣлъ народъ.

О, майко моя, родино́ мила,
Защо тъй жално, тъй милно плачешъ?
Гарване, и ти, птицо проклета,
На чий гробъ тамъ тъй грозно ти грачешъ?

Охъ, зная, зная — ти плачешъ, майко,
За туй, че ти си черна робиня,
За туй, че твоя свещенъ гласъ, майко,
Е гласъ безъ помощь, гласъ въ пустиня.

Въ 1873. година една прѣдателска ржка посочи народниятъ Апостолъ на палачитѣ. Въ 1873. година бѣ сжденъ отъ османското правосждие синътъ човѣчески, — защитникътъ на робътъ. Въ 1873. бѣ окаченъ на бѣсилото единъ праведникъ, който говорѣше като светецъ, който мислѣше като философъ и който сочеше въ бждащето като пророкъ.

Въ 1873. година, татъкъ, по софийско равно поле, вѣтрища тръне гонѣха, виявици виѣха, а край бждащия свободенъ градъ съ страшна сила висѣше на черно бѣсило Апостольтъ. България плачеше. Студъ и мразъ вънъ, студъ и мразъ въ душата на България. Поетътъ вижда природата — вижда и човѣкътъ; вижда вселенната — вижда и човѣчеството, вижда правдата жива разпната. И съчетава всички положения, съ които иска да издигне единъ страшенъ съ мълчанието си паметникъ на издадения светецъ. Този паметникъ е орнаментиранъ съ всичкитѣ темпорални аксесоари:

Гарвана граче, грозно зловѣщо,
Псета и вълци виятъ въ полята,
Старци се молятъ богу горещо,
Женитѣ плачатъ, пищятъ дѣцата.

Зимата пѣе свойта зла пѣсень,
Вихрове гонятъ тръне въ полето.
И студъ, и мразъ, и плачь безъ надежда,
Навѣватъ на тебъ скърбь на сърдцето.

Скръбьта бѣше обща. Народната скръбь, въ която взема участие и природата, зимата съ свойта зла пѣсень, можеше да се орнаментира само въ тие страшни редове. Но... видѣщемъ дерта на българскитѣ критици.

VIII.

Природата, казваше Шелингъ въ своята поетическа рѣчь върху изкуството, не е една инертна маса. За тогова, който знае да се проникне въ нейното сюблимно величие, тя е творческата сила въ вселенната, сила, която непрѣкжснато дѣйствува, примитивна, вѣчна, изъ собственнитѣ гжрди на която се ражда всичко, което сжществува, изчезва и се ражда отново.

Тази сюблимность на природата е възпѣта въ „Хаджи Димитъръ“, съ единъ щастливъ стихъ, колкото гъвкъ, толкова и оригиналенъ. Въ „Хаджи Димитъръ“ отношението между езика и мисъльта, между изкуството и живота, е намѣрило своето върховно единство. По своята структура и богатство — езикътъ, стихътъ, бихме рекли думитѣ и отдѣлнитѣ срички, които конструиратъ езикътъ и стихътъ, въ тая поема сж толкова красиви, колкото и нашата разкошна земя . . . Езикътъ на Ботйова, издяланъ тукъ въ четиридесеть и осемь стиха, прѣдава чарь и свѣтлина на картинитѣ, стиховетѣ проливатъ лъхъ отъ животъ върху мислитѣ, мислитѣ върху живота, живота върху природата. Струва ти се, че не би сгрѣшилъ човѣкъ, ако каже: „Хаджи Димитъръ“ — ето цѣлото българско изкуство! Защото, това изкуство съединява природата съ живота, слива двѣ страни на едно и сжщо битие. Защото, дѣйствително, природата не е една инертна маса, но изкуството на българския поетъ, слѣдъ нея се явява втора активна сила.

Кой не е челъ това художественно дѣло, достойно за страницитѣ на старата класическа поезия? Кой не е изучилъ наизусъ този поетически псаломъ, тази върховна дума на българското изкуство? Въ България то е извѣстно: „Хаджи Димитъръ“ вълнува сърдцата въ всѣка паланка и въ всѣки градъ; „Хаджи Димитъръ“ е художественниятъ храмъ, отъ който всѣки учи, кои страни въ живота сж цѣнни и каква хубость съдържа поезията на българския поетъ.

Ние ще хроникираме картинитѣ:

1. Тамъ на Балкана, потъналъ въ кръви, лежи юнакъ съ дълбока въ гжрди рана, юнакъ въ младость и въ сила мжжка:

На една страна захвърлилъ пушка,
На друга сабя на двѣ строшена;
Очи тъмнѣятъ, глава се люшка,
Уста проклинатъ цѣла вселенна!

2. Лежи юнакътъ, а на небето — слънцето спрѣно сърдито пече: гласъ на жътварка, гласъ на робини се чува, и кръвьта още по-силно тече!

Жътва е сега... Пѣйте, робини,
Тѣзъ тжжни пѣсни! Грѣй и ти, слънце,
Въ тазъ рабска земя! Ще да загине
И тоя юнакъ... Но млъкни, сърдце!

Тозъ, който падне въ бой за свобода,
Той не умира: него жалѣятъ
Земя и небо, звѣръ и природа,
И пѣвци пѣсни за него пѣятъ...

На „този юнакъ“ — а по мжжка сила и юнашки дарби той е вторъ слѣдъ Левски-Дяконътъ — на този юнакъ денемъ сѣнка орлица пази, и вълкъ му кротко раната ближи; надъ него соколъ—юнашка птица и тя се за братъ, за юнакъ грижи!

3. Картината не би дала пълно прѣдставление за състоянието на героя, ако не се промѣни положението: деньтъ се смѣнява съ нощь. Третята картина е изпълнена съ горска вѣдрина, съ звѣздно небе и съ самодивска красота.

Настане вечерь — мѣсецъ изгрѣе,
Звѣзди обсипятъ сводътъ небесенъ;
Гора зашуми, вѣтъръ повѣе, —
Балканътъ пѣе хайдушка пѣсень!

Татъкъ — прѣдвѣстени за страшнитѣ мжки на силния юнакъ —

. . . самодиви въ бѣла прѣмѣна,
Чудни, прѣкрасни, пѣсень поемнатъ, —
Тихо нагазятъ трѣва зелена
И при юнакътъ дойдатъ та сѣднатъ.

Ония отъ читателитѣ, които сж скитали изъ българскитѣ балкани, ония усѣтни къмъ хубавото въ живота и въ природата сърдца, които сж туптѣли по нашитѣ красиви гори, ония които сж изучавали българския народенъ епосъ и знаятъ, че той е от'екъ отъ изранената душа на народа, ония които сж пѣли народни пѣсни заедно съ ръмънътъ на горскитѣ листа и съ шумътъ на балканската ручейка —, ония които умѣятъ да прѣнесатъ възпѣтото тегло къмъ теглото на човѣкътъ, оплакано и отъ самодиви, и отъ свирѣпъ вълкъ, и отъ потна жетварка—само тѣ сж въ състояние да почувствуватъ силата на красотата въ тие нѣколко стиха. Филистерътъ не е способенъ да живѣе искренно, а онзи, който не живѣе искренно — той не може да чувствува нито човѣческото, нито природата въ вселенната, а още по-малко въ поезията.

4. Самодивитѣ — чудни прѣкрасни —, като всички дѣца на фантазията —, тихо нагазятъ трѣва зелена и при юнакътъ дойдатъ та сѣднатъ.

Една му съ билки раната върже,
Друга го пръсне съ вода студена,
Третя го въ уста цалуне бърже, —
А той я гледа, — мила, засмѣна!

„Кажи ми сестро, дѣ — Караджата,
Дѣ е и мойта вѣрна дружина?
Кажи ми, пакъ ми вземи душата, —
Азъ искамъ, сестро, тукъ да загина!“

И плѣснатъ съ ржцѣ, па се прѣгърнатъ,
И съ пѣсни хвъркатъ тѣ въ небесата, —
Лѣтятъ и пѣятъ, дордѣ осъмнатъ,
И търсятъ духътъ на Караджата...

5, Въ картина пета юнакътъ е все пакъ самъ на Балкана. Новъ день: слънцето огрѣяло юнакътъ и като най-вѣренъ неговъ другарь прѣзъ ясния и парливъ лѣтенъ день на Балканътъ се намира само вълкътъ:

Но съмна вече! И на Балкана
Юнакътъ лежи, кръвьта му тече, —
Вълкътъ муближе лютата рана,
И слънцето пакъ пече ли-пече!

Една-двѣ елементарни бѣлѣжки върху думитѣ и стихътъ на тая балада.

Стихътъ въ „Хаджи Димитъръ“ е четиристжпенъ ямбъ, смѣсенъ съ дактилъ. Дали тази смѣсь на ямбъ съ дактилъ подхожда повече на духътъ на Ботйовото поетическо творчество, или моментътъ, когато поетътъ е писалъ своята балада е наложилъ тая комбинация, за насъ това е безразлично. Фактътъ е на лице, и ако отъ тая комбинация се получаватъ всичкитѣ богатства на баладата, това ще каже, че тя е била неизбѣжна.

Но въпроснитѣ богатства не се дължатъ на тая случайна или необходима комбинация отъ дактилъ съ ямбъ, защото самата тя се явява резултатъ на нѣщо друго: основната мисъль, която прокарва Ботйовъ въ своето дѣло и неговото чувство къмъ по-красиви, цѣлесъзнати езиковни форми.

Мисъльта е позната.

Какъвъ е езиковния материалъ, съ който си служи поета? — Поставете се на отрицателно становище, за да дадете по-добро освѣтление на проблемата.

Въ първиятъ куплетъ, стихъ четвърти, поетътъ казва, че юнакътъ билъ въ младость и въ сила мжжка. Очевидно, той е искалъ да ни запознае съ физическата сила на юнакътъ, която цѣнятъ самодивитѣ. Би ли се получило опрѣдѣлено впечатлѣние на сила, ако тѣзи думи бѣха замѣнени съ други, или ако бѣха размѣнени мѣстата имъ?

Би ли се получило сжщето впечатлѣние, ако двата послѣдни стиха на втория куплетъ — Очи тъмнѣятъ, глава се люшка, Уста проклина цѣла вселенна! — бѣха замѣнени съ други, или ако думитѣ „тъмнѣятъ“ и „се люшка“ бѣха запълнени съ нѣщо друго? Юнакътъ е раненъ: „съ дълбока на гжрди рана“ — въ прѣдсмъртна агония — на върхъ Балкана, самъ самненичекъ, слънцето спрѣно сърдито пече, а жътварката — работната ржка на стара България — пѣе народни пѣсни нѣйдѣ въ полето. Въ тази картина, мжкитѣ мрачатъ погледа, очитѣ тъмнѣятъ и главата се люшка. Можеше ли да бжде другояче изразено това състояние?

По-нататъкъ, въ четвъртия куплетъ, слушаме думи за „тжжни пѣсни“ (Пѣйте, робини, тѣзъ тжжни пѣсни) и за „рабска земя“ (Грѣй и ти слънце, въ тазъ рабска земя); въ шестия, за да не споменуваме петия, вълкътъ кротко раната ближи, соколътъ се нарича „юнашка птица“ —: замѣнете ги съ други думи!

Замѣнете сжщо така стиховетѣ и думитѣ отъ втората часть на стихотворението, които ни рисуватъ нощнитѣ картини! Замѣнете ги, но само при едно условие: повечко внимание! Вниманието е една добродѣтель равна въ литературната критика на оная, за която ни говори шестата заповѣдь. Ние дадохме погорѣ почти изцѣло тая часть, включително и крайния куплетъ, който съставлява третата часть на баладата и съ който ни се загатва за състоянието на смъртно ранения хайдукъ прѣзъ втория день.

Не рисуватъ ли тие стихове могжществото на Ботйовия поетически духъ и сжщностьта на неговото творчество? Не изчерпятъ ли тѣ есенцията на двадесеть кжса, съставени отъ кръвь и нерви, отъ мечти и мисли? Поетътъ има една важна задача въ живота, сериозна и сюблимна като волята на вселенната: безъ да се спира надъ прѣходнитѣ, скоро забравими явления, поетътъ има длъжностьта да дигне явленията на живота до тѣхното историческо значение, да ги осмисли художнически съ тѣхния духъ, и да посочи съ прътсъ на едно бждаще. Поетътъ е длъженъ да хвърли върху съврѣменницитѣ си строгия зракъ на своята душа, и безъ да ги храни съ илюзия, да имъ посочи двѣ нѣща: първо, мизерията и второ — красивото утро.

Корифеятъ на българската литература това и постигна: неговата дѣятелность бѣше едно дѣло, което е изходно начало за нашата днешна и бждаща художествена литература. Въплощение на социални чувства и на съвършенната красота въ изкуството, пѣсеньта на Ботйова, прѣимуществено лирическа, е творчески актъ на миналото на българската литература и библейската звѣзда за нейното бждаще . . .

IX.

Ала какво рече българската критика за поезията на българския поетъ, която е поезия на цѣла културна България! А-а! нашитѣ скрибачи бѣха много… строги и повече несправедливи: тѣ бѣха до прѣстжпность нескромни. Тѣ обвиниха Ботйова въ всичко и най-много въ онова, за което най-малко може да се държи отговоренъ. Тѣ го обвиниха въ кражби, въ несамостоятелность, въ отпадъкъ на неговото творчество, още и затова, че не спазвалъ правилата на мрътвото стихосложение, и въ това, че е тръгналъ въ по-самостоятеленъ пжть, къмъ по-свободенъ стихъ, и въ това, че похулилъ богътъ на глупцитѣ, та че ако щете и въ това, дѣто е засѣдналъ на първия и единственъ столъ на българския Парнасъ!

Както виждате, обвинения тежки.

Но тѣ не сж сериозни.

Защото, да отречешъ дѣлото на Ботйова, това ще каже да отречешъ самъ себе си.

Най-пръвъ, г. Иванъ Вазовъ дигна застрашителна дѣсница противъ българския поетъ. Г-нъ Иванъ Вазовъ, съ име въ българската литература, се обяви противъ Ботйовъ и неговата поезия въ една епоха, когато самъ той се мжчеше да си пробие пжть, да заеме почетно мѣсто въ българската книжнина. Това обстоятелство — сжщето ще видимъ и съ друго едно лице — е само по себе си важно. Но ние не държимъ на него. Ние искаме да видимъ резонитѣ въ „критиката“ на българския Аристархъ. Уви! тѣ сж много и никакви.

Първо, Ботйовъ не умѣялъ да люби.

Второ, Ботйовъ е оставилъ цинични работи въ българската литература.

Ако той умѣеше да люби по-интенсивно, неговата поезия щѣше да изобилва съ по-интензивни чувства!

Българскиятъ критикъ-поетъ рови изъ Ботйовитѣ 20-на кѫса и намира, че само „До моето първо либе“ е любовната пѣсень у него. И то каква пѣсень!? Пѣсень, въ която нѣма нито езикътъ, нито сърдцето на любовьта. „Ние сме увѣрени, казва г. Вазовъ, че Ботйовъ е умѣялъ да люби силно, както силно е умѣялъ и да мрази, но въ пѣснитѣ му не се зачува оня живъ откликъ на интимния животъ на сърдцето, който винаги е една струя отъ поезията“ [1]).

Така разсѫждава г. Вазовъ.

Но обърнете стр. 8. на Ботйовитѣ съчинения и на редъ 8. ще прочетете тие два стиха —

Забрави туй врѣме, г'а плачахъ
За погледъ милъ и за въздишка!

Обърнете и стр. 5. редъ 26. и ще прочетете слѣдното:

Тѫжно щѣшъ, майко, да гледашъ
Ти на туй хоро весело,
И като срѣщнешъ погледътъ
На мойто либе хубаво,
Дълбоко ще ми въздъхнатъ
Двѣ сърдца мили за мене —
Нейното, майко, и твойто …

Какво е това? Ами поемата „Пристанала“, въ която поетътъ ни казва, че байракъ се

. . . тамъ вѣтрѣе
Срѣдъ юнаци, срѣдъ дружина,
И Стояна се бѣлѣе
Въ пригрѫдкитѣ у Дойчина —?

Но г. Ив. Вазовъ говори за нѣкакъвъ „живъ откликъ на интимний животъ на сърдцето“! Дали Ботйовъ не е познавалъ тоя интименъ животъ на сърдцето и дали въ неговата поезия нѣма действително живъ откликъ? Четете, ако „На прощаване“ и „До моето първо либе“ сж недостатъчно категорични:

---

[1]) Вж. сп. Денница, г. II. стр. 321.

Като зърна той, че иде
Неговото мило либе,
Изъ юнаци той изкочи
И къмъ нея съ пръстъ посочи:

„Ей, дружина, хай станете!
Ей я иде — погледнете:
Туй е мойта горска птица,
Туй е мойта годеница!“

Па си веселъ, засмѣнъ тръгна
Да посрѣщне той Стояна;
Наближи я — съ пушка гръмна,
Като видѣ че й засмяна.

И дружина загърмѣха,
На засѣвки та запѣха;
А тя ржцѣ си разгърна,
Та Дойчинъ я младъ пригърна.

Ботйовъ не само умѣеше да люби силно, както и силно мразѣше, но той сжщо така остави и стихове, въ които намѣри „живъ откликъ интимний животъ на сърдцето“. Разликата е само една: че той нито любеше, нито мразеше, нито възпѣваше любовьта, както любятъ и както я възпѣватъ литературнитѣ галфони.

Но още по-забавителенъ въ разсжжденията си е първиятъ литературенъ врагъ на Ботйова, когато заговори за „Молитвата“ на българскиятъ поетъ. О, тогава г. Вазовъ излива всичката си злъчь не само затова, че Ботйовъ единъ пжть го бѣше жестоко, но справедливо наранилъ за неговата стадна пѣсень, но и затова, че мженикътъ на Вѣслецъ се гаври съ богътъ на безчестнитѣ тирани.

Не ти, комуто се кланятъ
Калугери и попове,
И комуто свѣщи палятъ
Православнитѣ скотове.

Вазовъ се възмущава силно отъ тие нѣколко реда. Съ своя „цинизмъ“ тие внушавали „на здравата душа едно противно чувство, прилично на отвръщение“. Но съ тие редове не се изчерпя всичкото възмущение на г. Вазовъ. Той казва: думитѣ „православни скотове“ сж самооплюване за поета. Защото „православнитѣ скотове сж бащитѣ, братята, майка му на поета и цѣлиятъ му страдалчески народъ“. „Православния богъ е помогналъ на тоя народъ — спекулира надъ дѣйствителностьта Вазовъ, да запази националната си личность прѣзъ петь вѣка чудовищно робство, египетско робство, и къмъ тоя богъ той вика на помощь“ (Денница, II. 454.). Логиката на Вазовъ е патетична и, както изглежда, той ще спечели процеса противъ Ботйова. Прѣзъ 1885. година, врѣме, когато всѣка политическа партия експлоатираше името на поета, поставяше го за знаме, задъ което скриваха морални и физически насилия, чулъ Вазовъ, слѣдъ нѣкакво богослужение, тълпа млади хора да пѣятъ Ботйовата Молитва. Вазовъ е, несъмнѣно, чувствителна натура. Той се трогва дори и тогава, когато нѣкой брули плодъ отъ сливата, или хвърля камъкъ върху „прѣбито псе“... Когато чупятъ човѣшки кости, когато убиватъ цѣли поколѣния съ войни и систематически гладъ, Вазовъ мълчи... Когато хулятъ богътъ на народнитѣ душмани Вазовъ се мръщи: „колко е тжжно, казва г. Вазовъ, колко е грозно, когато въ врѣме на народни тържества, чуешъ тълпа млади хора, които реватъ изъ въздуха тие дебелашки цинизми:

Не ти, комуто се кланятъ
Калугери и попове
И комуто свѣщи палятъ
Православнитѣ скотове!

Ние ги чухме на 1885. година, че се пѣяха по Пловдивскитѣ улици този часъ подиръ свършването на божествената служба въ память на Ботйовата годишнина, 20. май…“ „Има нѣщо не само безсмисленно, но и подло въ това грубо самооплюване.“ Очевидно, критикътъ е сърдитъ. Но я да видимъ тоя богъ, богътъ на православнитѣ скотове, каква стока е, и какви сѫ резонитѣ на противната страна!

Най-напрѣдъ, нека кажемъ, че подъ думитѣ „православни скотове“ Ботйовъ съвсѣмъ не разбира широкитѣ работни маси, „братята сиромаси“. Той дѣли експлоатиранитѣ въ името на тоя богъ роби отъ оние глупци и безчестни тирани, които ги експлоатиратъ и които хвърлятъ човѣка въ борба и т. н. Напусто нѣкои отнесоха епитета, даденъ на скотоветѣ, върху цѣлия народъ. Това заблуждение, пристрастно посѣ Вазовъ, който е ужиленъ отъ Ботйовъ, разшири го по своему г. Ст. Заимовъ (Мсб. I. стр. 251.). под'е го и г. Д. Т. Страшимировъ, който съ разни „разсѫждения“ и „анализи“ се мѫчи да оправдае поета, като смѣсва нѣщата.[1])

Това едно.

Второ, понятието богъ, православенъ богъ, богътъ на глупцитѣ и на безчестнитѣ тирани, у Ботйова нѣма локално значение. Въ това понятие е генерализирана оная фикция, съ която плашатъ народитѣ и отъ имета на която се проливатъ рѣки човѣшка кръвь. Отъ името на тоя богъ, или задъ богътъ на християнската цивилизация се криятъ 20 вѣка робство, една инквизиция и рѣки отъ сълзи. Въ името на тоя „богъ“ християнска Европа и днесъ проповѣдва на робитѣ максимата, която гласи, че търпението е спасение, а мълчанието — злато.

---

[1]) Г. Д. Страшимировъ иска да брани Ботйовъ отъ нападкитѣ на Вазова, но въ сѫщето врѣме намира, че възмущението на г. Вазова е „справедливо“ (вж. Критически опитъ, стр. 278.. р. 3—4). Защитата на г. С. е по-врѣдна за Ботйова отъ „критиката“ на Вазова.

За този „богъ“ говори Ботйовъ.

Ако той е богъ и на Вазовъ — което не е лъжа —, толкова по-злѣ!

Но това ще каже, че за да поставимъ Вазовъ и всички „православни скотове“ въ положението сами да узратъ сериознитѣ основания на българския поетъ да нарече и богътъ и поклонницитѣ му съ собственнитѣ имъ имена, ще изброимъ нѣколко събития до 70-тѣ години на миналия вѣкъ, върху почвата на които се създадоха отрицателнитѣ настроения въ срѣдата на „братята сиромаси“, както и тѣхнитѣ основания да дадатъ гръбъ на тоя звѣръ-богъ и да се обърнатъ къмъ човѣкътъ-богъ.

Ще си спомни г. Вазовъ, че още великиятъ Апостолъ бѣше казалъ на Римлянитѣ: „нѣма власть, която не изхожда отъ Бога; прочее, този, който се противи на законнитѣ власти, противи се на волята Божия“.

Тѣзи думи християнскиятъ миръ етсплоатира отъ 20 вѣка насамъ, и съ тѣхъ се вѣнчава всѣки „помазаникъ Божи“.

Въ всѣка папска енциклика, тие думи стоятъ на първо мѣсто. Папа Левъ XIII. ги възведе въ догма, като заклейми всѣко движение на народитѣ къмъ промѣна грозната мизерия за сатанински бунтъ, който пѣтни душитѣ . . .

Отъ началото на християнската ера варварското начало: „роби, молѣте се, когато ви биятъ“ — стана принципъ на новата цивилизация.

Споредъ римското право, всичката земна власть и могжщество произхождатъ отъ народа по една вѣчна делегация; земната власть — цезарътъ — може да упражнява права, които съзнава, че се схождатъ съ възгледитѣ и обичаитѣ на народа.

Великиятъ Апостолъ, и папитѣ — неговитѣ наслѣдници, освѣтиха началото: всѣка земна власта да упражнява права, които сж въ разрѣзъ съ възгледитѣ, съ обичаитѣ и съ чувствата на робитѣ.

Тие начала минаха прѣзъ инквизицията и въ съврѣменната държава прѣтърпѣха само една промѣна: че богътъ на глупцитѣ се прѣвърна и въ богъ за икономическа експлоатация, ако въобще може да се каже, че нѣкога тоя богъ е прѣставалъ да бжде свѣтило за икономическото робство...

Но вие искате още примѣри? Вие не сте се убѣдили, че дѣйствително религията съ нейния „Богъ“, е една верига отъ систематически заблуждения, която служи за притѣснение и робство?

Спомнѣте си годинитѣ 1830, 1848 и 1871. Слѣдъ като новата държава биде консолидирана, а господаритѣ на положението измамиха надеждитѣ на останалитѣ маси, тие се възбуниха за хлѣбъ и свобода. Какъ имъ отговориха тѣхнитѣ противници и кой бѣше богътъ, който благослови прѣстжпленията на послѣднитѣ? Не бѣше ли това богътъ на глупцитѣ и на безчестнитѣ тирани?

Погледнете на Парижъ и надникнете въ гробищата Перъ-Лашезъ, господа! Не бждѣте слѣпци, за да оскжрбявате българския поетъ, който обичаше народътъ си повече отъ васъ, и робитѣ толкова по-искренно, колкото по-дълбоко той мразеше тѣхнитѣ духовнии и физически опресьори.

„На никой културенъ езикъ не е било написвано такова дебелашко и ненужно богохулство — пише Ив. Вазовъ —, нито четено безъ скрюпули отъ такава маса млади читатели“. Съ своята „Молитва“, Ботйовъ плюе „безъ никакво историческо оправдание и безъ никаква нужда на симпатии, традиции, вѣрвания“ на „народа“ и на „обществото“.

Вазовъ се лъже и заблуждава: той самъ заблуждава! Защото, Вазовъ и „православнитѣ скотове“ — нека добавимъ — въ часть отъ тѣзи „скотове“ влизатъ и часть отъ заблуденитѣ народи![1]) — сѫ слѣпци и не виждатъ прѣдъ себе си тежкото зло. Ботйовъ не бѣше слѣпецъ; Ботйовъ не бѣше глухъ: Ботйовъ не бѣше безчувствено дърво. Ботйовъ виждаше, чувствуваше, слушаше —, Ботйовъ разбираше кѫдѣ води всѣко зло и злото, създадено отъ съврѣменната цивилизация, и затова каза:

. . . Лъжа и робство
На тая пуста земя царува!—,

лъжа и робство, които ще се прѣмахнатъ, когато счупите старитѣ идоли и на мѣстото имъ поставите богътъ на разумътъ, защитникътъ на робитѣ,

На когото щатъ празднуватъ
Деньтъ скоро народитѣ!

X.

Не по-малко сериозни лъжи и заблуди се разпространиха и върху други два въпроса: върху баснята за отпадъкътъ на творческитѣ сили у поета и за нѣкакви литературни кражби на Ботйова.

И по двѣтѣ тѣзи обвинения г. Вазовъ и г. П. Славейковъ обраха лавритѣ.

Най-напрѣдъ г. Вазовъ, а по-сетнѣ — г. Славейковъ — г. Славейковъ всѣкога се явява по-късно! — се опитаха да докажатъ, че „Обѣсването на В. Левски“ нефеля колкото счупена аспра. На Вазова най-много драще ухото стихътъ — „Вихрове гонятъ тръне въ полето“. — Тоя стихъ изглеждалъ да е неправдоподобенъ. Сигурно! Защото ако нѣкой може да докаже, че дѣйствително Вихрове гонятъ тръне въ полето е нѣщо неправдоподобно — българскитѣ критици констатиратъ „правдоподобното“ у Ботйова при други случаи! —, ако, повтаряме, критицитѣ докажатъ, че въпросниятъ стихъ е неправдоподобенъ, тогава цѣлото стихотворение се обезцѣнява и въ художественно значение става чиста ерунда. Но, очевидно, не Ботйовъ, а неговитѣ противници дращатъ ерунди. Ние отбѣлѣжихме по-горѣ главнитѣ художественни моменти въ това стихотворение. Ние ги повтаряме: Апостолътъ виси съ страшна сила на бѣсилото; младо и старо плаче и богу горещо се моли; зима; гарванъ граче грозно зловѣщо, вълци и псета виятъ въ полето — зимата пѣе своята зла пѣсень — и вихроветѣ играятъ самодивско хоро съ тръне въ полето. О, не!— самодивско хоро играятъ българскитѣ критици надъ паметьта и надъ дѣлото на българския поетъ. Защото, при очевиднитѣ достоинства на „Обѣсването“ да твърдишъ, че въ него прѣобладава неправдоподобностьта, е една нескромность, подобна на оная, която у насъ само дързостьта на г. Славейкова подържа, именно, че въ Обѣсването Ботйовиятъ поетически талантъ е прѣтърпѣлъ крахъ!¹)

---

[1]) Вж. стихотворението „Гергьовъ-день“.

---

¹) Г-нъ Д. Т. Страшимировъ, който взима подъ защита „Обѣсването“, и въ оцѣнката си на това стихотворение, и въ желанието си да противоречи на г. Вазова, се движи между „но“ и „да“. По поводъ стихътъ: „Вихрове гонятъ тръне въ полето“, както и за куплета: „Гарванътъ граче грозно зловѣщо, Псета и вълци виятъ въ полето, Старци се молятъ богу горещо, Женитѣ плачатъ—пищатъ дѣцата“—г. Д. Страшимировъ прави тая бѣлѣжка Вазову: „Несъмнѣно, Вазовъ е добъръ наблюдатель, както е и добъръ поетъ, но въ този случай едва ли има право . . . Картината е силна, поетътъ е все сжщия оня гигантъ, когото знаемъ, но годинитѣ на крилатитѣ мечти сж отлѣтѣли“. Защо, ще попитате: защото, отговаря г. Страшимировъ — „ако Ботйовъ да бѣше пакъ оня съ юношескитѣ

Тръне въ полето — ако искате да си позволимъ една подробность — има и лѣтѣ и зимѣ, но зимѣ, подгонени въ полето, трънетѣ навѣватъ по-страшни мисли, отколкото лѣтѣ. Второ — вихрове има и лѣтѣ и зимѣ: но когато зимата пѣе свойта зла пѣсень и зимнитѣ вихрове подгонятъ сухи тръне по полето—, когато гарванъ грозно граче, когато псета виятъ като изъ ада, а вълкъ, царьтъ надъ всички Балкански звѣрове, взима участие въ сѫдбата на обѣсения герой, както вълкътъ взе участие въ сѫдбата на Бузлуджанския херой—, когато всички тѣзи обстоятелства сѫ съединени съ онова изкуство, което виждаме въ контестираното стихотворение—художественната картина е пълна, емоцията силна.

Обѣсването, както и Хаджи Димитъръ, очакватъ не критикарски шиканй, а млатъ и четка, за да бѫдатъ стилизирани върху мраморъ и върху платно!

Но . . . , както г. Вазовъ, така и г. Славейковъ, субективно убѣдени, че сизифовски трудъ би било да оборвашъ Ботйовъ—художникътъ, помѫчиха се да отправятъ въпроса въ друга посока: трѣбва да се докаже, че, напримѣръ, еди кое си у Ботйова е несъм-

---

и хайдушки мечти, когато създаде баладата Хаджи Димитъръ, той щѣше на бѣсилото на Левски грьмъ и свѣткавици да отправи противъ тиранина и да прокълне цѣлия свѣтъ, намѣсто да рисува отчаяние и плачове" („Критич. опитъ, стр. 204. и 205). На стр. 201. г. С-ровъ говори, че „тѫжнитѣ думи на поета" въ „Обѣсването" „все още" говорѣли за една мощна фантазия, обаче, „за да допълнимъ още картината, трѣбва да прибавимъ, че самъ Ботйовъ е чувствувалъ, какъ сѫ отлѣтѣли вече годинитѣ на крилатитѣ му мечти (стр. 203). Справедливо би било да кажемъ, че З. Стояновъ пръвъ — г. Славейковъ може да му завижда и въ това отношение—лансира глупостьта за „отпадналитѣ сили" и за анемичностьта на Обѣсването: г-нъ Страшимировъ, както вждѣ, и тукъ повтаря З. Стояновъ, а г-нъ Славейковъ контестира понѣкога глупоститѣ на З. Стояновъ, за да ги замѣсти съ други.

нѣно лошо, еди кое — добро. Ала това добро не е Ботйова собственность. Доброто у Ботйова е чиста кражба, било по форма, било по идея.

Тази оригинална теза поддържа г. Славейковъ, който е ималъ повече търпение да търси изъ златото сребро.

Ние ще дойдемъ въ помощь на Ботйовитѣ критици.

Ние ще кажемъ на втория български Аристархъ, който има прѣдразположението да осѫжда Ботйова — че Ботйовъ е кралъ.

П. Славейковъ запѣ пѣсеньта, че българскиятъ поетъ е заимствувалъ отъ Хайне; че Хаджи Димитъръ била не само побъркана въ основата на своя градежъ, че не само въ общата си концепция не издържала критика, но отдѣлнитѣ мѣста, които могатъ се взе за хубави, сѫ крадени. Г-нъ Славейковъ навеждаше и примѣри. Такъвъ единъ примѣръ той взема изъ Хайневото „Die Nixen“, единадесеть реда изъ което цитира. Ето тие единадесеть реда въ оригиналъ:

. . Auf weisser Düne der Ritter ruht,
Von bunten Träumen befangen,
Die schönen Nixen, im Schleiergewand,
— Entsteigen der Meerestiefe.
Sie nahen sich leise dem jungen Fant,
Sie glaubten wahrhaftig er schliefe.
Die eine betastet mit Neubegier
Die Federn auf seinem Barette,
Die andre nestelt am Bandelier
Und an der Waffenkette.
Die dritte lacht und ihr Auge blitzt . . .

Съвпадението — за да дадемъ малка утѣха на критикарската съвѣсть у противницитѣ на българския поетъ—е очевидно. Но прѣди да прѣнася случайното и възможно въ поезията съвпадение въ категорията на съзнателнитѣ кражби, необича ли строгиятъ критикъ да ни каже: по какъвъ пѫть е могълъ Ботйовъ да краде отъ Хайне? Ботйовъ не знаеше нѣмски. Само по френски, руски и ромѫнски източници той слѣдеше европейската литература. Въпроснитѣ мѣста отъ Хайне бѣха ли прѣведени на тритѣ споменати езици, за да минатъ по зла воля и въ Ботйовата поезия?

Но ние казахме, че ще улеснимъ задачата на Ботйовитѣ критици, и затова, вмѣсто да имъ възражаваме, ще дадемъ още факти въ рѫцѣтѣ имъ. У Шатобриана, въ неговата книга l'Amour de la campagne, стр. 542. има слѣднето мѣсто:

Au sejour des grandeurs mon nom mourra sans gloire,
Mais il vivra longtemps sous les toits de roseaux
Mais d'âge en âge en gardant leurs troupeaux,
Les bergers attendris feront ma courte histoire.
— «Notre ami, diront-ils, naquit sous ce berceau;
Jl commença la vie à l'ombre de ces chênes
Jl la passa couché près de cette eau
Et sous les fleurs sa tombe est dans ces plaines.

Много думи въ тие 7—8. стиха наподобяватъ нѣкои мѣста изъ „Гергьовъ-день“, „Борба“, „На прощаване“ и др. Опитайте се да откриете кражба!

Втори фактъ. У руския поетъ Морозовъ (вж. Новый Сборникъ революціонныхъ пѣсень и стихотвореній, Парижъ) се срѣща едно стихотворение, озаглавено „Въ память юньскихъ дней 48-го года“, въ което има думитѣ „хлѣбъ и свинецъ“, както и въ Ботйовата „Борба“:

Здѣсь для свободы олтарь воздвигается;
Здѣсь новой жизни заря загаряется,
Людямъ грядущимъ въ урокъ.
Будетъ героямъ награда
Пуля или хлѣба кусокъ.
Наши страданья приходятъ къ концу:
Хлѣба или свинцу
Завтра республика дать обѣщаеть...

Сжщитѣ думи „хлѣбъ или свинецъ“ ние намираме употрѣбени на двѣ мѣста въ съчинението на Прудона „De la justice dans la Révolution et dans l'Église,“ Парижъ 1858. томъ втори, стр. 254. и 259: j'étais de la race de ceux qui prenaient pour divise: Vivre en travaillant, au mourir en combattant! qui en 1848, accordaient trois mois de misère à la République; qui, en juin, écrivaient sur leur drapeau: Du pain ou du plombe! (хлѣбъ или свинецъ!). —

Не ли ви се ще да кажете, че Ботйовъ е кралъ и отъ Морзова, у когото нѣма никаква художественна сила, и отъ Прудона, съчиненията на когото той е челъ, уви! за велика скръбь на българския Аристархъ — съчинения, писани съ суха като клечка проза! . . .

Най-сетнѣ, онзи, който иска да търси подъ вола теле, нека се справи и съ стр. 415, 416. на „De la justcie dans la Révolution“, т. II.: може би ще се намѣри тамъ нѣщо и противъ „Моята молитва“, или съ стр. 165, 266. и 267. кждѣто ще срѣщнете, о! вий Аристарси, много аргументи противъ... самитѣ васъ, но не противъ българския поетъ.

Защото, Ботйовъ отъ никого рабски не се е влиялъ, нито безсъвѣстно е заимствувалъ отъ нѣкого нѣщо.

Защото, онова, което е било обща мисъль на врѣмето, то е било съставна часть отъ духътъ на поета.

Защото, най-сетнѣ, случайнитѣ съвпадежи въ художественното творчество не сж и немогатъ се взé за отсжтствие на поетически талантъ.

Защото, случайностьта и въ юриспруденцията не е аргументъ за обвинение...

Да би било инъкъ, художникътъ и поетътъ Гете отдавна би билъ развѣнчанъ, защото, ако се поведете по ориенталската логика на българскитѣ критици, Гете трѣбва да е билъ най-вулгарния литератеренъ вагабонтинъ. Нѣщо повече, изглежда, — все ако се возимъ по колцата на ориенталската логика —, че славата на Гете — Фаустъ — неще да е нищо друго, освѣнъ едно обикновенно подражение. Ето ви доказателството: не 3—4 дѣсятилѣтия прѣди смъртьта на Гете, а 6—7 вѣка прѣди нашето лѣточисление, живѣлъ единъ индуски поетъ, Калидасъ, и написалъ драма или поема нѣкаква подъ название „Сакунтала“. Сакунтала на чистъ ориенталски, български езикъ, прѣведена, ще каже: налѣгай си парцаля, че ще ти прѣбия ржцѣтѣ...

Ето, въ прологътъ на тая „Сакунтала“, досущъ както въ „прологътъ“ на първата часть въ „Фаустъ“, стои слѣдното мѣсто, което ние дословно прѣдаваме по руския прѣводъ на В. П. Буренинъ, повече за удоволствие на читателитѣ, отколкото да... хвърляме камъни по нечистата съвѣсть на българската критика:

Директоръ театра. (входитъ и говоритъ, обращаясь въ сторону гдѣ уборная). Милостивая государиня, если вы готовы, то неугодно ли вамъ выходитъ.

Первая актриса (выходитъ на сцену). Вотъ и я. Приказивайте, что мнѣ слѣдуетъ дѣлать.

Директоръ театра. Видишь ли ты Это собраніе образованной публики? Мы должни передъ ними выступить сегодня съ новымъ произведеніемъ Калидасы „Перстень признанія Сакунталы“. Мы должны приложить всѣ старанія, чтобы исполнить Эту пьесу какъ можно лучше.

Актриса. При вашемъ испытаномъ знаніи дѣла все пойдетъ хорошо.

Директоръ.

Скажу тебѣ объ этомъ откровенно:
Передъ судомъ цѣнителей искусствъ,
Я ни во что умѣлось нашу ставлю,
И самый образованный художникъ
Питаетъ недовѣріе къ себѣ.

Актриса. Это такъ. Приказывайте же съ чего начать.

Директоръ. Съ чего начать? Ну разумѣется съ пѣсни, каторая настроила бы благопріятно слухъ зрителей.

Актриса. Какое врѣмя года должна я выбрать для начала?

Директоръ. Конечно только-що наступившее, приглашающее къ наслажденію, жаркое лѣто.

Потому что пришли
Дни, когда освѣщаетъ купанье
И лѣсной вѣтерокъ ароматомъ цвѣтовъ
И подъ пѣнью листьы [напоенъ
Въ часъ вечерніи такъ сладостенъ сонь.

На български има два различни прѣвода на „Фаустъ“. И въ двата еднакво е прѣдаденъ „Прологътъ въ театра“: изъ този „Прологъ“ именно се прокарватъ *аналогични* нѣща, каквито четемъ въ „Сакунтала“. Разговорътъ се води между директорътъ на театра, поета и комикътъ. Смисълътъ на разговора се изчерпя съ това, че отъ една страна поетътъ иска да си остане жрецъ на чистото изкуство, а отъ друга — директорътъ желае да прѣдстави нѣщо, съ което да привлече повече публика, да я залъже и да й достави удоволствие:

А главное, мой другъ, введите приключенья!
Смотрѣть для зрителя прямое наслажденья —

Ну, и пускай толпа, разиня ротъ, глядитъ...
Причудливую ткань раскиньте передъ нею,
И вы упрочили за пьесою своею
Успѣхъ — и къ вамъ толпа уже благоволитъ...
Пусть каждый кое-что на вкусъ получитъ свой!...

Убѣдени сме, че нѣмската критика ще е знаяла отдавна аналогията между Прологътъ въ „Сакунтала“ и Прологътъ въ „Фауста“. Сигурни сме, че далечната прилика въ нѣколкото реда на тие двѣ високо художественни произведения отдавна е правила впечатлѣние на литературнитѣ историци. Но сжщо така сме сигурни въ прѣдположенията си, че никой съвѣстенъ критикъ въ Западна Европа, не е и нѣма да инкриминира „Прологътъ“ въ „Фаустъ“, като вулгарна кражба.

Тие чудеса сж възможни въ България.¹)

---

¹) За да даде по-голѣма тяжесть на „убѣждението“ си, че „Хаджи Димитъръ“ е... плагиатъ, г. Славейковъ навожда два куплета изъ „Сонь“ на М. Ю. Лермовтовъ. Наистина, въ въпроснитѣ два куплета на „Сонь“ се говори за „крушумъ“, за „гжрди“, за „кръвь“, за „слънце“ и... за „пѣсъкъ“:

Лежалъ одинъ я на пескѣ долины,
Уступи скалъ тѣснилися кругомъ,
И солнце жгло ихъ желтия вершини
И жгло меня.., но спалъ я мертвимъ сномъ.,.

—, съ една дума, говори се за всичко и за...нищо. Трѣбва да бждешъ П. Славейковъ въ българската литература, за да държишъ спрямо Ботйова положението на прокуроръ! Но, ако г. Сл. е ревностенъ да търси подъ вола теле, защото друга работа нѣма, не обича ли да ни посочи нѣкоя кражба и у Лермонтова, подобна на кражбата извършена отъ българския поетъ? Сигурно,—въ това сме убѣдени—, ако г. Славейковъ подигне тоя въпросъ въ Русия, тамъ нѣма да му се смѣятъ, както въ България, а ще му кажатъ „браво“. Слушайте, г-не Сл.! У Лермонтова има едно стихотворение „Жалби турка“ (Сочиненія, т. I. стр. 19. изд. отъ 1873. година). Проучете това хубаво стихотворение и подигнете въпросътъ въ руската

Въ България можешъ да развѣнчаешъ единъ художникъ, за да се помжчишъ да заемешъ неговото мѣсто.

Въ България всички ще ти ржкоплѣщатъ да докажешъ, че идеитѣ у Ботйова не сж негови самостоятелни идеи; че като поетъ на идеята отначало, ей — далече въ забравенитѣ години на неговия животъ, е имало нѣщо, но сетнѣ талантътъ му измѣнилъ; че никакво художество не се срѣща изъ поезията на българския поетъ, и че . . . останалото е кражба.

Докажи всичко това съ гузната съвѣсть на пиратъ, пакъ се оттегли — лѣгни, почивай и сънувай.

Но какво ще сънувашъ? — Ще сънувашъ, че си великъ поетъ и дребенъ човѣкъ...

литература: не е ли то чиста кражба отъ Гете? Въ „Жалби турка“ ще срѣщнете ето що:

> Ти зналъ-ли дикій край подъ знойными лучами
> Гдѣ рощи и луга поблекшіе цвѣтутъ. . .
> Тамъ стонетъ человѣкъ отъ рабства и цѣпей! . . .
> Другъ! Этотъ край — моя отчизна! . . .

Пѣсеньта на Миньонъ въ романа „Ученическитѣ години на Вилхелмъ Мейстеръ“ е позната:

> Ти знаешь ли край, гдѣ лимонния рощи цвѣтутъ,
> Гдѣ въ тёмнихъ листахъ померанецъ, какъ золото, рдѣетъ...
>
> Ти знаешъ ли домъ? Позолотою яркой блестя,
> На лёгкихъ колоннахъ вздимается пышная зала. . .
>
> Ти знаешь ли гору? Тамъ въ тучахъ тропинка видна. . .
> Ти знаешь ту гору? Туда би съ тобой и т. н.

Разликата не е малка и при очевидната прилика между нѣкои сентенции: у Гете говори момиче, а у Лермонтова дрътъ мжжъ. Но г. Славейковъ би обралъ лавритѣ, ако излѣзе и въ Русия съ сжщия куражъ, който има въ България!

ГЛАВА ПЕТА.

Христо Ботйовъ като критикъ.

Художествената литература и Христо Ботйовъ. — Неговитѣ естетически възгледи и рускитѣ реалисти-рационалисти. — Нѣколко оцѣнки. — Какви качества трѣбва да обладава единъ критикъ? — Ботйовъ за хумористическата литература. — Той и развитието на новобългарския книжовенъ езикъ. — Сждбата на българския художественъ езикъ до първата половина на миналия вѣкъ. — Повѣстьта на Каравеловъ и Ботйовъ. — Бждащето на българската художествена литература слѣдъ Христо Ботйовъ.

I.

Да се кажатъ двѣ думи върху естетическитѣ възгледи на Ботйова въ края на тази книга, е една необходимость. Ботйовъ бѣше не само поетъ, публицистъ и революционеръ-пропагандистъ, но сжщо така и критикъ. Въ в. Независимость, доколкото се простиратъ свѣдѣнията ни, нашиятъ човѣкъ е вземалъ най-живо участие въ отдѣлътъ „Книжовни вѣсти“ слѣдъ влизането му въ редакцията на тоя вѣстникъ. Да се отдѣли обаче, онова което е писалъ Ботйовъ отъ онова, което е писалъ „главниятъ редакторъ“ Каравеловъ, е твърдѣ мжчно. Ние обаче, имаме прѣдъ себе си собственнитѣ критически бѣлѣжки на Ботйова, помѣстени въ „Будилникъ“ и „Знаме“. Въ тѣзи бѣлѣжки, кжси, отривочни и пълни съ ирония, свойственна на Ботйовото перо, се е отразилъ възгледа на българския поетъ върху художествената литература, въ тѣзи лаконични критически бѣлѣжки виждаме скицирани и неговитѣ естетически възгледи. Както въ основитѣ на Ботйовата социологическа мисъль, така и въ възгледътъ му за значението на художествената литература, е лѣгнала философията на рускитѣ реалисти-просвѣтители.

Теорията „изкуство за самото изкуство“ е теория противна на българския поетъ. Съ тази теория могатъ да се забавляватъ литературнитѣ охолници, а практически изразъ въ художественнитѣ произведения могатъ да й даватъ литературни безразличия.

Теорията „изкуство за самото изкуство“ е противна въ едно врѣме, когато човѣкътъ не се ползува и съ „сѣнка отъ свобода“.

Сжщо така, тя е противна отъ гледището на културата.

Задачата на изкуството не е да ни рисува онова, което не е било, нито онова, което нѣма да бжде, но онова което е и което може да бжде. Наистина, по примѣрътъ на рускитѣ реалисти-рационалисти, Ботйовъ не отиваше по-далечъ отъ тази мисъль. Той спираше до това „може“, и отъ тука опрѣдѣляше своитѣ искания отъ художника и отъ художествената литература. Знаемъ, че рускитѣ реалисти-рационалисти искаха отъ художествената литература реалность, т. е. искаха тѣ отъ изкуството да рисува живота на човѣка такъвъ, какъвто е. Въ основата на този възгледъ има много нѣща цѣнни, здрави. Защото, изкуството се третира не като забава, дѣтска играчка, а като една сериозна културна работа, като единъ — може би — измежду най-сериознитѣ културни фактори. Да възпроизвеждашъ нѣщата художнически, безъ да ги украсявашъ съ небивалици и невъзможни аксесоари, това ще каже — да пресъздадешъ самия животъ; това ще каже да осмислишъ изкуството, това ще каже да не гледашъ на него съ оскърбителното зрѣние на „чиститѣ естетици“.

Това е досущъ така, и съ него Ботйовъ бѣше напълно съгласенъ.

Този възгледъ ние намираме и въ неговитѣ критически бѣлѣжки.

Този възгледъ бѣше въ явно противорѣчие и съ тиорията на Канта, който поставяше едно художествено произведение толкова по-високо, колкото повече то е източникъ на „безкористно наслаждение“. Отъ гледището на рускитѣ писатели, възгледътъ на Канта е неприемливъ. Защо? — На този въпросъ тѣ отговаряха съ това, че всѣко изкуство, непосрѣдствената цѣль на което е „безкористното наслаждение“, забавя културния напрѣдъкъ на човѣчеството.

Прѣдметъ на тие нѣколко страници не е да влизаме въ разборъ на естетическитѣ възгледи на Ботйовитѣ учители върху изкуството и художествената литература. Казваме горнята бѣлѣжка, за да е попълнимъ съ двѣ думи не за друго, а за да поставимъ читателитѣ въ възможность да се отнесатъ съ повече критицизмъ върху една теория сериозна, но не пълна въ основата си. Ето въ що се състои работата. Несъмнѣно, „безкористното наслаждение“ не може да бжде цѣль на изкуството. Безкористно наслаждение нѣма. Оня, който поддържа тоя възгледъ, той, безъ друго, — по твърдѣнието на рационалиститѣ-реалисти, е скжсалъ връзки съ културния напрѣдъкъ. Но защо е скжсалъ? Ето въпроса. Защо, споредъ Канта, изкуството изцѣло и отдѣлно всѣко художествено произведение трѣбва да е източникъ на безкористно наслаждение? Ето втория въпросъ. На тѣзи два въпроса, които въ сжщность съставляватъ единъ, неотговарятъ рускитѣ реалисти-рационалисти, както и нашия поетъ. Или ако отговарятъ, то тѣ не могатъ да отидатъ по-далече отъ това, че изкуството трѣбва да служи на това и това. Проблемата, обаче, се рѣшава много просто, ако при своитѣ разсжждения изхождаме отъ гледището на класовитѣ противорѣчия въ съврѣменното общество и забодемъ „анатомическия ножъ“ въ корпуса на модерната наука.

Цѣлата буржуазна философия прѣди Революцията не говорѣше, или много малко говорѣше за безкористно наслаждение въ изкуството. Прѣзъ медовия мѣсецъ тя бѣше по-щедра и гледаше на изкуството по-сериозно, гледаше на него сжщо така сериозно, както и на публицистиката. Изкуството за нея бѣше източникъ за наслада, несъмнѣнно, но и източникъ за добиване повече образователни елементи.

Това до́ врѣме.

Сирѣчь, дотогава, докогато социалнитѣ агрегати се бѣха избъркали прѣзъ врѣме на Революцията и не се знаеше ни кой пие, ни кой плаща.

Сирѣчь, докато се започна новата класова диференциация въ обществото. Но отъ този моментъ нататъкъ, и най-много, откато новата културна и политическа сила — съврѣменнитѣ илоти, се откжснаха отъ старата революционна класа, която зае мѣстото на феодалната, цѣлата наука се прѣвърна съ главата на долу —, и теорията „изкуство за самото изкуство“, изкуство, което да е източникъ на безкористното наслаждение и др. п., стана теория модерно отъ гледището на старитѣ политически сили, но реакционна отъ гледището на новитѣ.

Въ това се състои сжщностьта и на цѣлата проблема.

Но, както знаемъ, рускитѣ учители на Ботйова се спираха на явления, които трѣбваше да се обяснатъ, безъ да ги обяснатъ така, както въ тѣхно врѣме и по-сетнѣ ги обясни новата материалистическа философия. По въпросътъ за изкуството тѣ изказаха много зрѣли, цѣнни мисли и, главно, по въпросътъ за значението на изкуството, които съставляватъ тѣхната изключителна заслуга въ разработката на философията на изкуството.

Въ нашата критика, непрѣживѣла и днесъ още своя дѣтски периодъ, Ботйовъ има сжщето значение.

Той е единъ отъ първитѣ реалисти — критици у насъ въ този смисъль, че прьвъ посочи необходимостьта отъ здрава художественна храна за поколѣнията и прьвъ опрѣдѣли културната роля на художественната литература.

Това се вижда отъ неговата полемика съ „просвѣтителитѣ“ и отъ неговитѣ оцѣнки на чужди и български художественни произведения.

Въ една прѣпирня съ редакцията на в. Знание, редактирано отъ Л. Каравеловъ, както и съ „Дружеството за разпространение полезни знания“, душа на което бѣше пакъ сжщия Каравеловъ, Ботйовъ се изказва съ слѣднитѣ думи за **художественната литература**: „Разбира се, че за да направи това (сир. за да си отърси народа яката отъ „варварското турско зло“, както се е отърсилъ отъ фенерското духовенство, р.), то и науката, и литературата, и поезията и журналистиката, съ една дума — всичката духовна дѣятелность на неговитѣ водители би трѣбвало да вzематъ характера на политическа пропаганда, т. е. — да се съобразятъ съ живота, съ стремленията и съ потрѣбноститѣ на народа и да не бжде вече науката за наука, изкуството за изкуство, а журналистиката за прѣживѣване старото, изгнилото и отдавна вече изхвърленото европейско гюбре“ (**Съчинения**, стр. 216. Отдѣлъ „Политика“).

Тази е основната мисъль въ гледището на Ботйова по въпроса за литературата и нея той прѣнася въ оцѣнката си било на прѣводни или оригинални съчинения.

Характерно е, че Ботйовъ не отрича абсолютното значение на дадено прѣводно художественно произведение, написано отъ гениаленъ художникъ, и което възпроизвежда художнически живота. Самъ тънъкъ художникъ, съ нѣженъ и придирчивъ вкусъ, Ботйовъ изхожда отъ ползата и наврѣменностьта, когато е дума да се даде на „народа“ извѣстно съчинение. Ето неговото мнѣние. „За французкия народъ, казва Ботйовъ, могатъ да бждатъ «полезни и поучителни» романитѣ даже и на Полъ-де-Кока, а за насъ не ще да има смисъль даже и Гетевия Фаустъ. Романитѣ, повѣститѣ, разказитѣ и въобще чисто литературнитѣ произведения трѣбва да се приравняватъ или, по-право да кажемъ — да отговарятъ на стремленията и на характера на онзи народъ, на езика на който се пишатъ или прѣвождатъ тѣ. На основание на това, за насъ сж потрѣбни сега-за-сега такива литературни произведения, които отговарятъ на нашитѣ потрѣбности и стремления и които иматъ съврѣмененъ и общечовѣшки интересъ. А въ това отношение намъ може да послужи литературата на оние народи, които сж били или сж и сега въ такова положение, въ каквото сме и ние...“ „Оставете на страна — провиква се Ботйовъ къмъ българскитѣ прѣводачи —, оставете на страна различнитѣ Телемахи, Геновеви, Душици и пр. и пр. и прѣвождайте това, което има смисъль и за нашиятъ народъ“ (Съчинения, 354—355. Отдѣлъ „Критика и Библиография“).

Иска ли питане, че Ботйовъ е рѣшителенъ противникъ на „буклуцитѣ“, които скодоумни драскачи поднасятъ на народа? „Излѣзла е — пише поетътъ, и четвъртата книжка на Книговище, което се „списва“ отъ д-ра И. А. Богорова. Който е ималъ търпение да прочете баремъ една отъ прѣдидущитѣ три книжки, той е можалъ да си състави понятие на какъвъ клонъ отъ литературата принадлежи това списание и въ кой редъ писатели се намира неговиятъ редакторъ. Всѣки отъ насъ знае, че при всичката осждность, нашата литература е щастлива поне съ това, че народътъ ѝ е още твърдѣ простъ и заедно съ полезната и здравата храна на науката не чете и боклуцитѣ, които му поднасятъ нашитѣ доктори на глупостьта и нашитѣ списатели на различни безсмислици. Въ това отношение д-ръ Богоровъ заслужава лавровъ вѣнецъ“ (Съчинения, 352. Отд. „Критика“).

II.

Строгъ взискатель да се прокарватъ въ художественнитѣ произведения сериозни, цѣнни мисли, българскиятъ поетъ изисква и друго нѣщо. Той иска художественнитѣ произведения да носятъ печатътъ на художественъ вкусъ и на безспоренъ талантъ.

Прѣзъ годинитѣ 1865—75. поетитѣ въ България бѣха поникнали като гжби, — бѣха станали „365 дни въ годината“, както иронично се изразява на едно мѣсто Ботйовъ. Безъ какво-годѣ художественно развитие, и съ още по-съмнителни поетически дарби, се бѣха запрѣтнали званни и незванни да пълнятъ списанията и вѣстницитѣ съ поетически гжби, отъ проблематична стойность и безъ значение. Въ Читалище, наравно съ Славейковъ, ширеха се Франгя, П. Ивановъ и мн. др. Славейковъ пѣеше:

Тамъ Славейко е затрѣптѣль
Между дрьвя листаты,
И сладкозвучно е запѣлъ
Пѣснитѣ си познаты:
Чип-чип… и спій! спій! спи!...—[1],

а Франгя въ своя „Вѣнецъ“ додаваше въ стихотворението „Сънътъ“:

Ако сънътъ, сънь небеше
Чилекътъ да желай щеше

---

[1] Читалище, кн. 6. 1870.

Тукъ доло се да спи:
Безъ грижи да си минува
Животътъ и да бълнува
Сладко и се да спи.

Ботйовъ е побързалъ (вж. *Съчинения*, 369. Отд. „Критика и Библиография“) да даде слѣднето прѣдупрѣждение, прѣди още да е дошло до ржцѣтѣ му гениалното произведение на А. Франгя, между прочемъ, единъ отъ реномиранитѣ поети на своето врѣме:[1] „*Вѣнецътъ на българската Муса* отъ А. Франгя е излѣзла вече отъ печатъ. Ние съ нетърпение чакаме да видимъ произведението на този втори слѣдъ Пишурка поетъ и да сподѣлимъ възхищенията си съ нашитѣ читатели. Г-нъ Франгя е достоенъ подражатель на г. Славейковитѣ *Момиче, момиче*, бѣло Иваниче“.

---

[1] Въ „прѣдисловіе‘то“ на своята „Муса“, А. Франгя пишеше: „Въ днешно врѣме чилѣкътъ, у назъ както и въ другитѣ народи, е станалъ повечето вещественъ отъ колко-то душевенъ и необраща никакъ вниманіе къмъ отвлеченното, косто може да му принесе полза душевна.

Тѣлеснитѣ одоволствія толкози го завладаха, дето му затриха съвсемъ чувствата и го накараха тжй да са приближи по много къмъ животното…“

По-долѣ, като възхвалява отъ една страна „българската Муса“, че била „красна“ („О! колко е красна Българската Муса!… Горска, прелестна Богиня, съ нежни; нъ високи и благородни чувства; сѣкашъ че носи крила като ангелъ…“), и отъ друга — като скърби, че тая „богиня“ била подхвърлена на „прѣзрѣние“ отъ новото поколѣние („Проклѣти да сте вій мръсни духове, злодейци, дѣто искате да измените и преобърнете нашата Муса за вашето славолюбіе и са показвате по мѣжду народътъ съ краденитѣ люцки чувства и мисли и тжй си въображавате, че ще оставите име и че народътъ не вж слави…“), А. Франгя тегли едно юнашко прѣзрение и на българскитѣ критици: „Азъ не са грижа никакъ за *лигавитѣ критици* (курсивътъ на А. Франгя), които ще мжмрѭтъ отзадеми; азъ ги презирамъ; нѣка се пукатъ отъ гнѣвъ и завистъ. На тѣхнитѣ забѣлѣжки или попарджнй, азъ ще отговора както

Въ бр. 9. на в. Знаме (Съчинения, 369—371.) българскиятъ критикъ сподѣля „възхищенията си“ съ своитѣ читатели. Тази рецензия, най-дълга отъ всички помѣстени въ съчиненията на поета, е твърдѣ характерна, затова ние ще е цитираме текстуално. Въ нея има ирония, здравъ смисъль и неподражаема оцѣнка на единъ „талантъ“, който е билъ наистина „достоенъ подражатель“ на стария Славейковъ. Четете: „Вѣнецъ на българската Муса. Първообразно поетическо списание отъ А. Франгя. 51. брой на Източно Врѣме е украсенъ съ едно такова куриозно обявление, което, като прочете човѣкъ, неволно трѣбва да помисли, че редакцията на „сериозния“ цариградски листъ или не е чела тоя естрактъ отъ поетическата глупость на г. Франгя, прѣди да го даде да се набере въ типографията, или ако го е чела, обнародвала го е, за

умнiятъ, който казва: „Моята книга дига ли ви чувствата? Прави ли вѫ малко да мислите?... Стига... добра е“ ... А какви „чувства“ „дига“ книгата на поета и до колко критикътъ Христо Ботйовъ е билъ правъ съ своя отзивъ, който ще срѣщнете въ текста, се вижда отъ първото стихотворение, помѣстено въ „Вѣнецътъ на Българската Муса“, нѣколко стиха отъ което ще бѫдатъ доволно за тая страница. Ето какъ каканиже Франгя:

„Не тѫрси читателю във моитѣ пѣсни
Парнасътъ съсъ сладоститѣ си небесни,
Омирски умъ, мисли аллегорически,
Високи думи — дарби поетически —.
Азъ съмъ простъ, тѫзи попара не е за менъ,
Не ми стига тиквата, не сѫмъ тѫй ученъ;
Нито пакъ са залавамъ съ дълбоки нѣща:
Тѫй младъ да си бiѭ главата азъ неща.
Да, нѣка други са бѫхтѭтъ и потъ лѣѭтъ,
Азъ сѫмъ отъ онезъ, дѣтъ пѣѭтъ и са смѣѭтъ.
Азъ не пиша, не, отъ нѣкаква си нужда,
Нито пакъ че гнѣвъ или страстъ мѫ подбужда;
Азъ пиша е тѫй на, и азъ незнамъ защо,
Катъ ми са пише грѣхъ ли, има ли нѣщо?...“

да покаже, че Шутошъ още не е умрѣлъ. Даже нѣщо повече. — Когато прочетохме обявлението за вѣнеца на българската Муса Кеседжия, помислихме си, че авторътъ на това „първообразно поетическо произвѣдение“ е искалъ да се посмѣе на щурцитѣ отъ Войниковата школа и да подиграе безобразието на тулчанския пѣвецъ. Но да ни прости почтенната редакция това наше заблуждение. Ние виждаме, че тя не прави никаква забѣлѣжка на вмъкнатата въ листа й глупость, а това ни дава право да мислимъ, че „сериознитѣ хора“ сж се побояли или просто — подвоумили да не признаятъ новиятъ български гений. Г-нъ Франгя казва, че „богатиятъ му се смѣе, че простиятъ го мисли за лудъ и че двамата му казватъ, че го вѣе вѣтъръ, ако чѣка хлѣбъ отъ пѣсни“. По-добра рекомандация и по-добра присжда не може и да бжде за първообразната глупость на г. Франгя. Но г. Франгя не пише за ония, които му се смѣятъ, нито за тие, които го считатъ за лудъ; той пише за ония благородни сърдца, които чувствуватъ високото и свѣтото, които ще му подадатъ братска ржка и ще да го пригърнатъ и които ще му помогнатъ да се издаде на свѣтъ!“ Чуете ли? да се издаде на свѣтъ! Ако редакцията на Източно Врѣме и да не желае да бжде богата и проста, т. е. — ако и да иска да влѣзе въ г. Франгйовитѣ поклонници, то ние за да покажемъ, че имаме благородно сърдце, ще измъкнемъ

Къмъ онѣзи, които биха „завидѣли“ на славата поетова, А. Франгя повтаря въ укоръ заключението на своето „прѣдисловіе“ :

„Гонетемж прости, за да са отлича
Съ' — вашіятъ гнѣхъ и завистъ ще са облеча:
Великитѣ, прочутитѣ тжй са кичатъ
И храбри въвъ пжтьтъ на славата тичатъ.
Коретемж безумни, азъ ще си мжлча,
Нѣма да са сърдж, не! нѣма да гжлча:
Грижили са слънцето кога ясно грѣй...“

нейния любимецъ изъ обятията на сериозностьта и ще да го издадемъ на свѣта. И така, слушайте, господа. Г-нъ Франгя има нѣжно сърдце, по което сж израснали множество душевни гжби. Отъ тие гжби той е направилъ чорба за българската Муса (т. е Муса Кеседжия), която той уважава и слави така сжщо, както я уважаватъ и славятъ различнитѣ Войниковци, Пишурки, Пюскюллиевци, Вазовци и прочиитѣ наши велики таланти. Но защото у насъ тая чорба нѣма вече оная цѣна, която сж имали, напримѣръ, Гжслата на г. С. Зафирова, Цигулката на сакатия поетъ (не Байронъ, а нашиятъ Мавридовъ), то г. Франгя се моли на ученолюбивитѣ г-да да го почетатъ съ помощьта си, а ако ли го не печататъ, той ще ритне своето гърне съ поевията, и благороднитѣ сърдца не ще могатъ даже да видятъ чорбата. Колкото и да е скръбно това намѣрение на поета, ние не можемъ да го не похвалимъ и да го не прѣпоржчаме и на другитѣ пѣвци изъ Читалище. И наистина, г-да поети, ако редакциитѣ на нашитѣ литературни списания сж готови да обнародватъ бреднитѣ даже и на идиотитѣ, то баремъ вие бждете малко по-умни отъ своитѣ учители, т. е.—баремъ вие си дръжте поетическата триеница за вази си и не разваляйте съ нея стомаха на гладния народъ. Въ това отношение вие можете всѣкога да смѣтате на помощьта и на съвѣтитѣ на всѣки свѣсенъ човѣкъ и особенно на всѣко благородно сърдце. Ето, напримѣръ, вие г-нъ Франгя, можете да бждете полезни съ вашитѣ тѣлесни, а не душевни изпражнения, не само на народа си и на отечеството си, но даже и на всичкото въобще човѣчество. Защо жабитѣ да не правятъ това, за което сж назначени отъ самата природа, а дигатъ крака и искатъ да ги коватъ или да ги издигатъ до небесата, за да се научатъ да хвърккатъ? Обявлението на г. Франгя е пародия на баснята Жабата и Волътъ. Но кой да каже това на народа?

Жабитѣ сж подигнали война противъ всѣка сериозна критика!“

Както виждате, критиката на Ботйова е взискателна въ много отношения: критикътъ иска смисълъ и даръ, иска концепция и художественна форма. Той не навежда примѣри, за да убѣди читателитѣ си, че критикуваното произведение не отговаря на тие условия. Но оние, които познаватъ българската литература, знаятъ, че лаконическитѣ оцѣнки на Христо Ботйова сж били обективни и справедливи. Ст. Зафировъ, Мавридовъ и др., които Ботйовъ визира при горнята оцѣнка, сж заемали въ българската литература тогава сжщето мѣсто, каквото мнозина наши „поети“ заематъ въ съврѣменната. Ето единъ два примѣра изъ произведенията на реномиранитѣ поети на Читалище. Ст. Зафировъ тегли по тетивитѣ на своята „Българска Гжсла“ (Цариградъ, 1857.), изъ която излизатъ звукове, странни и забавни.—Една нощь поетътъ сѣдналъ въ „еднж градинкж“ „съ еднж млада гиздавж като Ладж“ и „сладичко“ започнали да си „хортуватъ“. Но

Любичакъ Богъ влѣзнж,
Къмъ насъ ся той управи,
пріятно ни поздрави,
чтомъ като ны познж...
И безъ друго да струва,
отъ рядъ да ны цѣлува
малкый богъ дрьзнж...
„Я стой, я стой — извика
либе-то, и г' оттика
что е, что е това?
„Въспали ни сърдца-та“ и т. н.[1]).

---

[1]) Вторъ юрнекъ отъ прѣхвалена за оная епоха поезия прѣдставлява и слѣдния кжсъ:

„Еднж вечерь прохладнж,
майскж и отраднж,

Не по-благозвучно скимти и „Цигулката“ (Браила 1862.) на Х. Мавридовъ: [1])

„Земни въ ржкж това цигулче,
Сладко съ него засвири,
То жалното твоје сърдце,
Нѣжно ще развѣсели“.

Ботйовъ има голѣмо основание, когато иронизира въ своята рецензия тие прѣждеврѣменно увѣхнали таланти, като ги оприличава на „жаби“. У Франгя, напримѣръ, за когото можете си състави мнѣние само по цитираното въ по-първата бѣлѣжка, визираното отъ Ботйова стихотворение, което не е най-слабото въ сравнение съ общия каяфетъ на „чорбата“, приготвена за „българската Муса“, ето какъ гласи:

. .:. Пакъ после, незнамъ кой ще бжде онзи глупъ,
Който ще остави учени . . . единъ купъ,
Които въ Цариградъ пишатъ, прѣвеждатъ,
Преписватъ, и сжчиняватъ, и нареждатъ,
И надъ пресътъ трупжтъ сѣкій день катъ бѣсни
Вѣстници, сатири, трагедій, пѣсни,
— Предмѣти достойни за завистъ съ'—една рѣчъ
И прочути въвъ свѣтътъ, близо и далечъ! —
За да са погриже и олови съ менъ,

Кать изгрѣ мѣсячинка,
съ либе-то си дваминка
Както си ся дрьжяхме
за ржцѣ и хоратяхме,
Влѣзохме на забавж,
въ еднж малкж джбравж,
И на благоуханкж,
и съ цвѣтя постланкж
Моравкж ся запряхме,
и тамь си ся спростряхме...“

[1]) „Цигулката“ на Х. Мавридовъ е прѣтърпѣла двѣ издания; второто е отъ 1875.

Простъ, неученъ, сиромахъ, непознатъ, тжменъ,
Самъ отдалеченъ отъ свѣтовнитѣ злини,
Безъ да гонж слава нито свѣтливи дни,
Безъ да тичамъ подирь нѣкоя надѣжда.
Азъ сжмъ оверенъ никой не мж поглежда.
Да, никой никога неще ми завиде
И съ' — криво око никой неще мж виде…"

Вие виждате, че Ботйовитѣ шеги, люти като пиперъ, не сж безпрѣдметни. Българскиятъ поетъ нищо не е писалъ на приумица: неговитѣ оцѣнки сж изградени върху факти. Неговата критика, колкото и да е остра, е справедлива.

Въ „Читалище", освѣнъ споменатитѣ „поети", прѣзъ 70-тѣ години се подвизаваха и други, като напр. Станко П. А. Разбойниковъ, д-ръ А. Д. Пюскюллиевъ, Кръстю Д. Пишурка, С. Б. Деребеевъ, П. Станчовъ, Т. Шишковъ, etc. etc. Какво дадоха, и какво сж обѣщавали тие ежедневни мушици да дадатъ на българската литература? Какво можеха да дадатъ на българската литература толкова много доктори и учени, които пълнеха съ „трудоветѣ" си българскитѣ списания и вѣстници, освѣнъ своето щеславие, освѣнъ своята суета? Само единъ проницателенъ умъ, като Ботйова, способенъ изединъ пжть да схване достойнствата и недостатъцитѣ на всѣки претенциозенъ „писатель", е могълъ да тегли ресто върху суетата и литературологията. И Ботйовъ не само подписва пасапорта на мнозина литературофази, но жестоко излива яда си върху тѣхнитѣ скодоумни фигури.

„Неумолимиятъ труженикъ въ полето на глупостьта и редакторътъ на духовния вѣстникъ Слама, г. Станчовъ, е снесалъ въ полога на русчушкитѣ гарги още една Нова Мода Глупость. Независимость съвѣтва публиката да не купува това гюбре, и отъ тукъ се вижда, че г. Каравеловъ — по мнѣнието на ефендето съ юларя (Геновичъ) и на неговия букурешки дописникъ — иска да я продаде на сърбитѣ. Ние, които уважаваме всичко, що е българско, съвѣтваме г. Станчовъ да слѣдва попрището си и да пише: защото нашитѣ бакали и халваджии, съ какво ще си овиватъ сиренето и халвата? Дързость, г. Станчовъ, дързость! Съврѣменницитѣ не знаятъ да цѣнятъ великитѣ списатели, а ти съ плодовитостьта си ще надминешъ и испанския поетъ Лопе-де-Вега. Потомството ще ти въздигне паметникъ отъ тиква“ (Съчинения, 377. Отд. „Критика“).

Т. Х. Станчовъ, плодовитъ драматургъ и писатель отъ робското врѣме, бѣше проглушилъ свѣта съ своитѣ „глупости“. Кой днесъ не би далъ правда Ботйову, когато неговото усѣтно око е умѣяло да дѣли чистото зърно отъ къклицата?

Като спори съ единъ голѣмъ критикъ въ в. Напрѣдъкъ, нѣкой си Стойковъ, върху изискванията и качествата, които трѣбва да обладава всѣки единъ критикъ, Ботйовъ продължава: „Ние сме съгласни до нѣйдѣ съ г. Стойкова, че «критика трѣбва да бжде безкористенъ, хладнокръвенъ (?) и разуменъ оцѣнитель на едно произведение», но никога не можемъ да наложимъ нѣкому, даже и на себе си, такъвъ или инакъвъ начинъ на критикуване. Отъ критиката се изисква само една гола истина, а изказана ли е тая истина хладнокръвно или нехладнокръвно, пристрастно или безпристрастно, — това зависи отъ темперамента на критика“. Защо? — защото „не всѣки може да бжде хладнокръвенъ къмъ злото, което разпространяватъ въ нашата литература отъ една страна невинната глупость, а отъ друга глупавото убѣждение, че тая глупость като е невинна, не трѣбва да се закача“. „Не, не улавяйте се за личноститѣ и не подгавряйте тѣхнитѣ по-напрѣжни произведения“, ще кажете вие. — „Ехъ, г. Стойковъ, вие трѣбва да сте прочели статията въ 16. и 18. брой на Училище подъ заглавие

Период. списание на Бълг. Книж. Дружество. Кажете ни, молимъ ви се, може ли да бжде човѣкъ хладнокръвенъ къмъ такъвъ единъ идиотически бълвочъ, който е излѣзълъ изъ устата на едно докачено авторско прѣподобие? Можете ли даже и вие да се не посмѣете на г. Войникова, който, за да запази своето безцѣлно Ржководство за Словестность, се е затулилъ задъ гърба на дѣда Блъскова и говори явно като день, че никакъвъ камшикъ, критически или волски, журналенъ или исторически, е неспособенъ да вразуми нашитѣ гениални бездарници и да ги накара да се оставятъ отъ севдата да пълнятъ българската литература съ буклукъ. Кажете ни, молимъ ви се, какво трѣбва да прави критиката съ подобни самолюбиви бездарности?“ На тоя въпросъ Ботйовъ самъ си отговаря: „Ние мислимъ, продължава той, че ако би билъ живъ Бѣлински, на когото и идиотитѣ захванаха да тревожатъ коститѣ, той би казалъ: „Господа, нѣмате ли лудница?“ (Съчинения, 349—350.; вж. още стр. 343—344., отд. „Критика“).

Строгъ е Ботйовъ на всѣкждѣ и въ всичко: строгъ е къмъ „авторитѣ“, колкото и къмъ „глупоститѣ“, които тѣ сж пуснали на литературното пазарище, или се готвятъ да пуснатъ. Издалече още разпознава той чурука и затова, увѣрени сме, нѣма никой да му се сърди за слѣдната бѣлѣжка, колкото жестока, повече правдива: „г. В. Стояновъ е пристигналъ въ Браила и ще печати вече своето ненаписано още статистическо съчинение за България, на което цѣната е, споредъ както събра едно врѣме авторътъ пари въ Браила — една рубла. Това съчинение е обогатено съ много нови и интересни изслѣдвания, които г. Стояновъ има намѣрение да сънува нѣкоя нощь. Книгата ще носи заглавие: За подлецитѣ на XIX. вѣкъ — съчинение оригинално съ прѣважно съдържание, философска и политична свѣсть, и житейска мждрость. — „O avanti, o avanti, Signore Cameno!“ (Съчинения, 372. отд. „Критика“).

III.

Въ своитѣ критически бѣлѣжки не е пропусналъ българскиятъ поетъ да се изкаже по единъ въпросъ, недостатъчно ясенъ и днесъ за мнозина критици, какъвто е въпросътъ за хумористичната литература, а така сѫщо и по единъ въпросъ отъ чисто филологически характеръ.

Каква трѣбва да бѫде хумористичната литература?

Това не е единъ абстрактенъ въпросъ, а въпросъ на култура, правилниятъ отговоръ на който би ималъ двойно значение: първо, че хумористичната литература може да се постави при по-„разумни“ условия на своето развитие, и второ, защото нейното влияние върху обществото ще бѫде по-цѣлесъобразно, по-плодотворно.

Хуморътъ въ литературата има значение на сублимата въ медицината: той разяжда повече раната и я лѣкува радикално. Хумористичната литература нѣма за задача да глади и маже: тя има за задача, както и сатирата, защото е нейната обратна страна, да бичува и да унищожава. Хумористичната литература си служи съ усмивката, за да отрече въ сѫщностьта известенъ порокъ, дълбоко засѣдналъ въ сърдцата и въ умоветѣ. Но оня хуморъ има здраво влияние върху съврѣменницитѣ, който е обективенъ, и който отива по-далечъ отъ гангрената на миналото. Оная хумористична литература ще намѣри почва за развитие, която докосва сѫществующитѣ язви, безъ да гледа хатъръ нѣкому. Най-сетнѣ, оня смѣхъ ще е най-правдивъ — а литература безъ правдивость би заприличала на трупъ безъ душа —, слѣдователно и най-силенъ, който излиза изъ гѫрдитѣ на хора, имащи легитимното право да се смѣятъ съ сълзи и да плачатъ съ проклятие.

Въ България открай врѣме да не кажемъ, но отъ началото на 60-тѣ години се появиха множество хумористични листове. Българската хумористична литература почти че брои годинитѣ на нашата журналистика. Но тя рѣдко се е издигала надъ частното, рѣдко е поставяла по-общи въпроси, съ изключение на оная, прѣдставитель на която бѣше българския поетъ (вж. глава IV).

Очевидно за това, защото и да би имало назрѣли условия, нѣмало е даровити писатели, които да окарикатурятъ нравитѣ, да усмѣятъ навицитѣ и да се подгаврятъ надъ недостатъцитѣ.

Единъ случай, появата на едно незначително хумористично вѣстниче — Тжпанъ —, на което Ботйовъ не е придавалъ очевидно никакво значение, му е дало възможность да се изкаже върху хумористичната литература, която той бѣше вече създалъ, както и съ една бѣлѣжка да зачеркне „гюбрето“ въ нея. — „У всѣки единъ народъ, казва българския поетъ, въ началото на неговото възраждане и приемане европейската култура и цивилизация, се появяватъ на всѣка една стжпка смѣшни, скръбни и даже възмутителни черти. Погледнете на нашия народъ и вие ще се увѣрите, че това е тъй. Маймунство почти въ всѣко едно отношение!“

Какво трѣбва да се прави при такова едно „скръбно“ положение? „Разбира се, отговаря Ботйовъ, че за да могатъ да се поправятъ тие пороци или недостатки, то е необходимо нуждно да имаме и ние такива органи, които съ особенния свой тактъ да бждатъ като бичъ за нашитѣ литературни, обществени и политически маймуни, но у насъ сж се издавали до сега нѣколко такива органи, а като-речи, ни единъ не е можалъ да отговори на своето назначение. Подъ петитѣ на азиятскитѣ варвари ни единъ не е можалъ нито да се смѣе, нито да плаче; а отсамъ Дунава смѣхътъ се е обръщалъ на псувня, а сатирата на проклятия. Съ една дума —

ние не сме имали до сега хумористиченъ вѣстникъ въ пълното значение на думата“. Колкото се отнася до новиятъ хуморестиченъ журналъ — Ботйовъ съвѣтва редакторътъ му, „ако иска да попълни тоя недостатъкъ. да се старае да бжде колкото се може повече общъ въ своето направление и да има всѣкога прѣдъ очитѣ си не тая или оная партия, а недостаткитѣ на всичкото почти наше общество“. „Съ такова едно направление, завръшва Ботйовъ, мислимъ, че г. Мънзовъ (редакторъ на в. Тжпанъ, р.) ще успѣе въ прѣдприятието си, и толкова повече, като у нашата емиграция сж се набрали твърдѣ много трѣски за дѣлане, и сцената на нейната политическа дѣйность е укаляна въ послѣдно врѣме отъ много низки спекулативни личности ...“ (Съчинения, стр. 362—363. Отдѣлъ „Критика“).

Това очаква Ботйовъ отъ всѣки хумористиченъ журналъ. Естественно, оня който не отговаря на неговитѣ условия, той ще бжде „пачавра“, която прѣди да усмива, трѣбва да бжде усмѣна и скжсана. Такъвъ е билъ редактирания отъ Ст. Заимовъ в. „Михалъ“ (Браила, 1875.), за който българскиятъ поетъ дава слѣднята атестация: „на мѣсто Хитъръ Петъръ, въ Браила е захваналъ да излиза другъ единъ листъ подъ название Михалъ. Тоя листъ се не отличава отъ своя прѣдшедственникъ, слѣдователно, — ако вѣстницитѣ сж въ състояние да рекомандуватъ до нѣйдѣ умственното състояние на единъ народъ или на една публика, ние имаме пълно право да заключимъ, че публиката не Михаля не е по-умна отъ публиката на Хитъръ Петъръ. Има хора, които всичко четатъ“ (Съчинения, стр. 363—364.[1])

---

[1] Тука сме длъжни да зачеркнемъ една неистина, която г. Ст. Заимовъ, нѣкогашенъ редакторъ на в. Михалъ, каза за Ботйова. Слѣдъ като прочелъ писмото, въ което Ботйовъ го

Слѣдъ всичко това би могло да се направи една бѣлѣжка и то въ смисъль, че Ботйовъ не е опрѣдѣлилъ ясно отъ гдѣ може да се очаква по-силенъ хуморъ, и при какви общественни и литературни условия, освѣнъ наличностьта на единъ талантливъ писатель-хумористъ, е възможна една жилава сатира, единъ бичъ, който да троши надвѣ обществеинитѣ неджзи.

Хуморътъ играе ролята на киселина въ обществения организмъ, когато сж се създали всичкитѣ противоядия въ неговата утроба, и когато тоя организмъ е прѣдъ прага на сждбоносни катастрофи . . .

IV.

Всѣки единъ художникъ-поетъ е творецъ и на езиковни форми.

Въ това отношение Христо Ботйовъ има извѣстни заслуги въ развоя на новобългарския книжовенъ езикъ не толкова по това, че той е вземалъ или не участие въ схоластичнитѣ спорове на българскитѣ филолози, колкото по това, че той даде насока на нашия художественъ стихъ и проза, сътвори тъй да се каже българския художественъ езикъ.

Въ неговитѣ съчинения ние намираме на четири мѣста да се произнася поетътъ върху „езикътъ“ на нѣкои професионални ужъ писатели, който е билъ по-варварски отъ източния варваризмъ, и на едно мѣсто

нарича „теле“ и то по случай на „глупоститѣ“, които писалъ въ своята „пачавра“ в. Михалъ, Г. З. излиза и съ възмущение заявява, че писаното въ Михалъ противъ Л. Каравеловъ било писано лично отъ Ботйова. Г-нъ Ст. Заимовъ не ни дава никакви непосрѣдственни доказателства, освѣнъ своето голо твърдѣние. Докато не ни се дадатъ реални доказателства ние ще твърдимъ, че г. З. е казалъ въ Мсб. I. стр. 231 — 2. една лъжа. Ботйовъ не е могълъ да има нищо общо съ „умственното състояние“ на в. Михалъ. Горнята бѣлѣжка говори повече отъ всичко.

да си казва мнѣнието върху звуковетѣ **И** и **Я**. Като дава отзивъ за 22. книжка на сп. „Читалище“, съ цѣль да изрече своето възмущение противъ езика на помѣстенитѣ въ нея стихотворения, Ботйовъ пише: че „това списание се издава само за поощрение на дѣцата и за да докаже, че и между идиотитѣ се срѣщатъ понѣкогашъ гениални хора“ (Съчинения, 342.).

На страница 341. Ботйовъ укорява прѣводачътъ на „Тарасъ Булба“, повѣсть отъ Н. В. Гоголя, че ималъ „необработенъ езикъ“ и поради това, книгата „се чете мжчно“ и „губи много отъ своитѣ достоинства“, на стр. 356. и 357, два пжти брули „д-ра на глупостьта“ И. А. Богоровъ за неговитѣ „чисто богоровски“ думи, а на стр. 347. като засѣга единъ педагогически въпросъ, въпросътъ за значението на картинитѣ „които сж необходимо нуждни при нагледната звучна метода“, шиба на сермия авторътъ на една Читанка и за неговия „езикъ“, и за неговото „рутинно“ правописание. „Признаваме се, продължава иронично нашиятъ авторъ, че ако би били ние ученикъ на г. Мустакова (съставитель на въпросната „Читанка“, р.), то щомъ се би научили да прочитаме, би му прѣдложили слѣдующитѣ три въпроса: 1. защо той пише въ думата прѣдметъ първия слогъ съ *ѣ*, а втория съ *е*; 2. защо употрѣбява единъ и сжщи звукъ *И* въ двѣтѣ форми (*И—I*), и 3. защо въ думата способниятъ намѣсто *я* той пише *Й*? Ние мислимъ, че г. Мустаковъ не ще може да ни отговори“.

Това сж всичкитѣ бѣлѣжки, които носятъ, така да кажемъ, чисто филологически характеръ, оставени отъ българския поетъ.

Но и тѣ биха били достатъчни да ни докажатъ, че Ботйовъ е билъ внимателенъ къмъ чистотата въ граматиката, оцѣнявалъ е кой звукове сж важни за езика, и при какво съчетание на звуковитѣ елементи каква комбинация ще се получи.

Това ни говори за голѣмата чувствителность на Ботйова къмъ художественната артикулация въ езика —, за неговата усѣтность къмъ трайнитѣ елементи въ тоя езикъ, както и прѣдугаждането му—при какви условия, при какво звуково съчетание е възможна да се засили художественостьта въ стиха.—Това у Ботйова е едно чувство и едно съзнание.

Чувство и съзнание, които въ историята на българския езикъ и литература ние не срѣщаме прѣди Ботйовъ въ тази интенсивна форма, въ каквато я срѣщаме изъ неговото изкуство.

До срѣдата на миналия вѣкъ, българскиятъ книжовенъ езикъ се намираше въ пеленитѣ на своето възраждане, и като че ли той клонеше да замръкне съ шепата русизми и сърбизми, които го бѣха наводнили и които го бѣха вкоченили. Писателитѣ — колкото ги имаше, си служеха съ езика и граматиката на Славянобългарската история и „Свѣтчето“, безъ да се загрижатъ да използуватъ до нѣйдѣ сносния езикъ на дамаскинитѣ. Неофитъ Рилски, Бозвели и др. си служеха съ езикътъ на черковнитѣ славянски книги. Раковски не помѣсти съ педя напрѣдъ нито българската граматика, нито българската синтакса. Въ публицистиката той си служеше съ единъ своеобразенъ езикъ, който имаше тие прѣимущества прѣдъ Богоровия, че бѣше по-тъменъ отъ него, а въ граматиката, заслугитѣ на Раковски се изчерпяха съ едно: да докаже, че българския езикъ е пра-майка на всички индоевропейски езици! Заблуденъ отъ патриотически идеи, котленскиятъ хайдутинъ създаде, така да кажемъ, една инатчийска теория за произхода и разклонението на индоевропейскитѣ езици, вмѣсто да използува богатствата на народния говоръ, който той познаваше, за да тури основа на българската граматика и на българския книжовенъ езикъ съ огледъ на неговото развитие, а не съ огледъ на реакцията или застоя въ него.[1])

Трѣбваше да се изминатъ нѣколко дѣсятилѣтия на усиленъ, културенъ и книжовенъ животъ, трѣбваше да назрѣятъ историческитѣ условия за една по-голѣма пропаганда на идеитѣ и науката, за да се появи въпросътъ за езика, неизбѣжно свързанъ съ всѣко по-високо развитие.

Засилването на нововъзродилитѣ се обществении политически сили въ България прѣдизвика една литература, а тая, за да отговори на нуждитѣ на врѣмето, трѣбваше да си служи съ езикъ, който е живъ органъ за идеи, който е по-близъкъ до народната душа и въ по-разбрана форма може да занесе новитѣ мисли и впечатлѣния до срѣдата на популуса.

Този езикъ българската литература не може изединъ пжть да намѣри.

Цѣли двѣ или три дѣсятилѣтия прѣзъ възраждането, въ нея се борѣха двѣ тенденции — отъ една страна черковно-славянския езикъ съ сръбската редакция въ него, и отъ друга — нахлуването на новобългарски форми изъ народния говоръ, докато най-послѣ тоя послѣдния наддѣля въ лицето на Л. Каравеловъ и Хр. Ботйовъ. Въ повѣстьта на Каравелова копривщенското (срѣдногорското) нарѣчие се наложи изцѣло, като несъмнѣнно — въ него се съдържаха по-здравитѣ елементи на общебългарския говоръ, а въ пѣсеньта и разказа на Ботйова езикътъ се прѣвърна въ помагало на художественното творчество, което си служеше съ неговитѣ най-силни форми.

---

[1]) До кждѣ стигаше патриотството на Раковски, може да се види отъ това, че той се мжчеше да доказва, ако не ни мами паметьта, какво и думата Наполеонъ е чисто българска. Разчленете я, каже Раковски, и ще получите нейното българско произхождение: На́-поле-онъ. Въ тази наивна „филология“ Раковски, говорѣше невъзможни работи.

Анализътъ, който направихме на Ботйовата поезия въ прѣдшествующата глава, както и примѣритѣ, които по една бѣгла необходимость давахме тукъ-тамѣ изъ произведенията на други поети и литератори, ни поставиха всички доказателства, че творческиятъ агентъ въ нашия литературенъ езикъ бѣше Ботйовъ, и съ този послѣдния се започва неговата съзнателна история.

Тази история е прѣдопрѣдѣлена.

Сждбата на всѣки литературенъ езикъ, наистина, не зависи отъ личноститѣ. Тя е дълбоко скрита въ материалнитѣ условия за човѣшкото умствено развитие. Онзи народъ, който нѣма економическо бждаще, езикътъ му сжщо така остава въ прахътъ на забвението. Новото економическо развитие издига нови потрѣбности на духътъ, създава нови нужди за умътъ, които се установяватъ и въ подходящи форми. Езикътъ, сжщо свързанъ съ мисъльта, се подлага на тая еволюция. Но, когато мисъльта е поставена въ застинали материални условия, вие не можете да очаквате напрѣдъкъ нито отъ нея, нито развитие въ езика. Вие въ такъвъ случай не можете да очаквате и литература.

За щастие, вещественното развитие на нашата страна отъ срѣдата на миналия вѣкъ бѣше тръгнало въ надежна посока и то прѣдначерта, сѣкашъ, пжтищата на нашето литературно развитие, на бждащата художественна литература и на българския книжовенъ езикъ.

Ботйовъ посочи това развитие и схвана необходимитѣ форми за неговото художественно изображение.

По този начинъ, носитель на новитѣ идеи въ нашия общественъ и политически животъ, българскиятъ поетъ се яви прѣдтеча и за бждащето на нашия книжовенъ езикъ, пакъ като-речи и на цѣлата ни литература.

Слѣдъ Христо Ботйовъ, българския художественъ езикъ и литература трѣбва да доразвиятъ по-нататъкъ туреното отъ поета начало, ако не искатъ да измѣнятъ на себе си.

ГЛАВА ШЕСТА.

Заключение.

Значението на Христо Ботйовъ като политикъ, публицистъ и художникъ. — Реакцията противъ българския поетъ. — Легенди за бждаще отстжпничество и клевети за минали грѣхове. — Не критика на „грѣхове", а разрушение на идеали. — Суета. — Какъвъ бѣше Христо Ботйовъ?

Ако дѣлата изобщо рисуватъ портрета на обществения човѣкъ, несъмнѣно, дѣлата, що изнесохме изъ живота на Ботйова, както и собственнитѣ му трудове, достатъчно рисуватъ значението на българския поетъ и като политикъ, и като публицистъ, и като художникъ.

Христо Ботйовъ бѣше и си остава цѣлна и хармонически развита натура.

У него нѣма оня антагонизмъ между мисъльта и дѣйствието, между идеята и дѣлото, между чувствата и пóмислитѣ, който може да наблюдавате у всѣка раздвоена и посрѣдственна личность.

Христо Ботйовъ — това ще каже въплотена идея и въплотено дѣло.

Христо Ботйовъ — това ще каже живъ протестъ противъ всичко въ свѣта, което задържа прогреса и човѣшката култура.

Христо Ботйовъ — това ще каже въплотенъ бунтъ противъ економическата и политическа корупция, противъ съзнателната и безсъзнателна развала, противъ умственния и нравственъ развратъ.

Христо Ботйовъ — това е нашата национална цивилизация: нашата литература, нашето изкуство, нашето минало и бждаще.

Като политикъ-публицистъ, Христо Ботйовъ дигна честьта на идеала, който е идеалъ на „братята сиромаси“, по-горѣ отъ безчестието на деня.

Като художникъ, българскиятъ поетъ слѣ идеята съ живота, изкуството съ науката, и сътвори пѣсень на борбата и на красотата въ борбата.

Борба и пѣсень — у Христо Ботйовъ е едно и сжщо нѣщо; но и политиката е една пѣсень, когато тя е едно хармонично съединение на идеята и дѣлото, когато тя докосва историческото развитие и бѣлѣжи лжчезарното бждаще.

Христо Ботйовъ бѣше стжпилъ съ юнашки нозѣ въ живота и като библейския Мойсей посочи бждащия Ханаанъ — „царството на разумътъ“, кждѣто се надига богътъ на робитѣ —

На когото щатъ празднуватъ
Деньтъ скоро народитѣ . . .

Но този смѣлъ жестъ на българския поетъ прѣдричаше и реакция противъ неговитѣ идеи, противъ неговата художествена пѣсень и, най-сетнѣ — противъ него като човѣкъ.

Христо Ботйовъ публицистътъ, политикътъ и художникътъ учи какъвъ трѣбва да бжде политика, публициста и поета, кому да служи и на чий богъ да се кланя. Въ съчиненията на нашия човѣкъ тие въпроси сж поставени ясно съ тѣхнитѣ недвусмисленни отговори.

Но ако бждащето поколѣние вникне въ смисъла на Ботйовитѣ идеи?

Но ако бждащето поколѣние се опита да служи съ честь на идеята?

Ако се научи то да говори на лъжата не както говорятъ филиститѣ, а както учеше поета?

Ако бждащето поколѣние се опита да разшири идеитѣ на Ботйова, да тегли отъ тѣхъ всичкитѣ логически консеквенции?

Ако, най-сетнѣ, това поколѣние тръгне по стжпкитѣ на поета, за да твори и то дѣла, та робътъ-човѣкъ да стане човѣкъ-богъ?

Това не може да бжде!

И „благовъзпитанитѣ господа“ отъ „нова България“ запѣха една сладка пѣсень — пѣсеньта за възможното не, а за сигурното бждаще отстжпничество на поета — изнищено съ грѣхове, които уронватъ престижа на човѣка и дискредитиратъ неговитѣ кумири!

Трѣбва да се спасятъ бждащитѣ поколѣния отъ „заразата“. Ако това е невъзможно, трѣбва да се фалшифициратъ живота и литературнитѣ дѣла на поета. Българинътъ е довѣрчивъ, и освѣнъ това, той не е наученъ да се отнася критически къмъ нѣщата, да провѣрява и сравнява, да търси произхода на лъжата въ лъжата на нѣщата.

Така се влачатъ цѣли 25—30 години стадо легенди, и нѣколко коша лъжи.

Начало на тие легенди туриха политическитѣ борби около 1882—86. година, когато всѣка политическа партия, неоформена и безъ пжтеводна звѣзда, трѣбваше да си подбере едно знаме, чисто и неопѣтнено. Ботйовъ послужи на много политически шейрети като перде, задъ което скриваха безидейность и политическо чапкжнство[1]).

Литературния изразъ на сжщитѣ легенди даде покойниятъ З. Стояновъ, слѣдъ него литературния покойникъ г. Ст. Заимовъ, а на трето мѣсто, струва ти се, като че по заповѣдь на сждбата — г. Д. Т. Страшимировъ.

---

[1]) Спомнѣте си, че прѣзъ 1896—97. година единъ днешенъ „дипломатъ“ издаваше даже вѣстникъ съ цѣлото име на Ботйовъ!

Покойниятъ З. Стояновъ трѣбваше да изгради величието на своята партия съ чистия образъ на Ботйова: той създаде отъ Ботйова единъ вагабонтинъ, роденъ дѣйствително да прави епохи (Биогр. опитъ, стр. 5. и слѣд.), но не свършилъ нищо друго, освѣнъ безобразия, низки дѣла и хайдутства, на първо мѣсто, и на второ — патриотаръ отъ калибърътъ на старитѣ либерали [1]). З. Стояновъ нажули носътъ на русофилитѣ и на руситѣ [2]). За маша той си избра най-здравото оржжие въ България — друго нѣмаше и нѣма —: това бѣше поетътъ на робитѣ и героятъ на Вѣслецъ.

Г-нъ Ст. Заимовъ, по-страхливъ отъ З. Стояновъ, че „вагабонтинътъ“ все пакъ може да влияе заразително било съ идеи, било съ дѣла, изтръпна прѣдъ факта, че се поднася „биографически опитъ“ за Ботйова, но се договѣди да удари отбой въ друга посока.

Онова, което у З. Стояновъ е проста или случайна загатка, Ст. Заимовъ трѣбваше да го разшири „исторически“. Той трѣбваше да излѣе всичкото си „умствено състояние“, за да докаже, че у Ботйова нѣма абсолютно нито една идея самостоятелна, или самостоятелно разработена. Авантюритѣ сж нѣщо естественно у Ботйова, безъ които той не е могълъ да прѣкрачи стжпка: тие авантюри запълнятъ цѣлъ единъ животъ, който Заимовъ безъ свѣнъ нарича „периодъ на авантюритѣ“. Но има друго по-важно: Ботйовъ е чисто и просто литературенъ готованъ,—той е намѣрилъ всичко на готово:“… Раковски и Каравеловъ бѣха отворили възстанническия пжть Ботйову, по който той триумфално мина-замина… Той живѣ и умрѣ въ идеалитѣ на създадената отъ другиго епоха“. Освѣнъ това, и „принципитѣ на парижкитѣ комунари отъ 1870. година“

---

[1]) Вж. Опитъ за биография, стр. 18 – 19.

[2]) Ibid. стр. 19.

Ботйовъ намѣрилъ на готово и не съставлявали нищо положително въ дѣятелностьта му, защото сж нѣщо фантастично. „Като бунтовникъ той (Хр. Ботйовъ) е вървѣлъ по очистения пжть на бждащето общо българско възстание, което стана на 1876. година; като парижки комунаръ, той намѣри на готово изработени принципи и комунарски чувства“ (Мсб. I. 198—199).

Логика, здрава и жилава, като восъкъ: за Заимовъ не сжществува въпросъ, че Ботйовъ е въ революцията още отъ Одеса, 1866. година; че българскиятъ поетъ дѣломъ, словомъ и пóмисломъ цѣли десеть години „чисти“ „пжтя на бждащето общо българско възстание“. За критикътъ на Ботйова стига едно — да докаже, че на всѣкждѣ поетътъ е вървѣлъ слѣдъ другитѣ и е билъ въ числото на стадото. Отъ друга страна, нека се „докаже“, че и „идеитѣ“ у него сж нѣщо чуждо, слѣдователно — на какво и на кого ще се кланяте?

Но, види се, критикътъ е чувствувалъ и тукъ безсилето на своята логика, та по примѣрътъ на З. Стояновъ (вж. Опитъ за биография, 22.), и г. Ст. Заимовъ намира едно „прѣдупрѣждение“ къмъ бждащитѣ поколѣния, които биха изучавали произведенията на българския поетъ, за повече отъ необходимо. Като съзрѣлъ въпросното „прѣдупрѣждение“ на З. Стояновъ къмъ „читателитѣ“ да не гледатъ идеитѣ и дѣлата на Ботйова, а сигурно облацитѣ, Ст. Заимовъ хитрува: „това прѣдупрѣждение, каже Заимовъ, е на мѣстото си и на врѣмето си; ако биографътъ не бѣше го направилъ, то ние щѣхме да го обвинимъ въ неостороженость къмъ младото поколѣние“ (Мсб. I. 196).

Но прѣдупрѣжденията често пжти не хващатъ дикишъ. Идеята е заразителна като чума. Тогава запѣй пѣсеньта, че Ботйовъ е тръгналъ по колцата на „еволюцията“ за да стигне въ лагера на реакционеритѣ. Ако Ботйовъ, запѣха всички, бѣше живѣлъ до днесъ, сир. въ „нова България“, той нѣмаше да бжде нито

Ботйовъ отъ в. Дума, нито тоя отъ в. Будилникъ, нито тоя отъ в. Знаме, нито тоя на Вѣслецъ. Той щѣлъ да бжде чиста патриотическа стока.

Есенция — уви! не тъй оригинално, както е желателно, отъ това литературно кретинарство извади г. Д. Т. Страшимировъ, който, при това, кждѣ прѣко, кждѣ косвенно, възприе и клеветитѣ за мнимитѣ грѣхове на Ботйовъ ¹).

За всички български писатели Ботйовъ е чапкжнинъ отъ първи родъ. Той и вършилъ кражби за удоволствие, не за дѣлото. Освѣнъ това, той е водилъ единъ такъвъ развуснатъ животъ, отъ който коситѣ на главата настръхватъ.

Грѣховетѣ на плътьта се мѣсятъ съ несамостоятелностьта на поета.

Собственно, г. Страшимировъ, човѣкъ съ по-голѣма „естетическа култура" отъ първитѣ двама жонгльори, но съ много по-слабъ духъ въ разбирането, иска да отиде и по-нататъкъ: нему се иска да опраздни съвсѣмъ произведенията на Ботйовъ отъ колко-годѣ идейна значителность и да придаде неговото „величие" другадѣ. „Истинското величие на Ботйова и като човѣкъ, и като поетъ не състои, казва г. Страшимировъ въ неговитѣ тенденции и политически идеи, защото тие идеи не сж нови и не сж негови, и тѣхъ може да усвои всѣкой изъ най-незначителни политически брошури; но неговото истинско виличие състои въ височата на характера му ²) и въ пълнотата и дълбочината на неговата поезия". Нашата младежь трѣбвало да изучава Ботйова отъ гледището на онова „топло човѣческо чувство", което съдържала неговата поезия. Но понеже

---

¹) Вж. Критически опитъ, стр. 49. 50, 123, 133, 152, 158, 168, 185, 188. и мн. др.

²) Нека припомнимъ на читателя, че тука г. С. говори за „висота на характера" а на друго мѣсто по подобострастие нѣкакво за „низостьта на характера"!

„топлото человѣческо чувство“ въ литературното наслѣдство на българския поетъ неможе да се дѣли отъ неговитѣ „идеи“, а тие „идеи“ сж заразителни, смущаватъ реда и дразнятъ сърдцата, г. Страшимировъ благоразсждно бѣлѣжи: „на кривъ пжть сж обаче оние, които мислятъ, че това знаме (думата е за Ботйова, р.) е само политическо. Ако да бѣше така, името на Ботйовъ щѣхме да напишемъ върху нѣкое червено знаме и работата щѣше да е свършена, нѣмаше да пѣемъ пѣснитѣ му“. „Оние, които четатъ Ботйова съ едничка цѣль да запишатъ въ книгата на ума и единъ социаленъ принципъ, правятъ излишенъ трудъ: тѣ се нурятъ по бездънния океанъ за да уловятъ зърно пѣсъкъ, а пѣсъкътъ лъска на могили покрай брѣга. Добрия социаленъ принципъ стои кратко написанъ на всѣко червено или пъстро политическо знаме, и отъ тамъ може да си го вземе всѣкой съ най-голѣма леснота; той стои записанъ въ всѣка политическа брошура . . . и нѣма нужда да го търсимъ въ съчиненията на Ботйова. Ако Ботйовитѣ идеи се състоѣха само въ неговото социално вѣрую (опрѣдѣлете въ що друго се състоятъ! И. К.), и ако величието на Ботйова трѣбваше да мѣримъ само по тие идеи, то всѣко дѣте, което знаеше да прочете една брошура на Енгелса или Лаврова, може да се мѣри съ великия човѣкъ. Политическитѣ идеи, които може да има Ботйовъ, не сж негова собственность, а тоя ги е вземалъ отъ другитѣ; а отъ сжщето мѣсто, отъ кждѣто ги е зелъ, може да ги вземе и всѣкой другъ, и заради това, нито на Ботйова, нито на други тоя трудъ неможеше да придаде особенна цѣна, нито да е мѣрило на величието му“.

Ние не искаме да споримъ по въпросътъ, кое може да се вземе като „мѣрило за величието“ на една обществена личность, и дали трудътъ да усвоишъ дадена идея е работа безразлична, безъ особенна стойность. Естественно, всѣки не може да бжде източникъ на нови идеи: всички не сж надарени съ еднакви способности да проникватъ въ историческитѣ и общественни движения и да правятъ самостоятелни дедукции. Мнозина талантливи писатели усвояватъ чужди идеи, но онова, което е тѣхно лично достойнство, то е трудътъ, който употрѣбяватъ, за да усвоятъ извѣстни идеи, способностьта да ги разбератъ въ тѣхната сжщность, и начинътъ да ги прѣдаватъ на съврѣменницитѣ устно или писменно. Безъ съмнѣние, това ако не е „величие", равно на онова, което иматъ въ историята на науката Нютонъ, Кювие, Дарвинъ, Марксъ и други, е „величие", което иматъ, напримѣръ, Хекелъ, Кауцки, Плехановъ и други талантливи послѣдователи на единъ или другъ отъ горнитѣ философи. Ботйовъ има ли „величието" на послѣдователитѣ?

Но ние ще напуснемъ тая тема.

Защото, за г. Страшимировъ „величието" има подругъ смисълъ, а „величието" на Ботйова, у когото ако речешъ да отбрулишъ „идеята", ще разрушишъ поезията, трѣбва да се прѣвърне въ една фикция. Слушайте: „Нашитѣ нужди, продължава г. Страшимировъ, сж сега по-други, и затова литературата може да търси нови пжтища. Политическата поезия на Ботйова, като раздухваше народната гордость и възпитаваше духоветѣ въ високи патриотически въжделения, отвлече вниманието на едно поколѣние отъ грижитѣ за интимно, домашно възпитание."

Тогава?

Долу идеитѣ!

„Не може да се прѣмълчи — казва г. С. —, че повръхностното подражание на Ботйовия идеализмъ е дало горчиви резултати и дава до послѣдно врѣме. Младитѣ хора у насъ се отдаватъ лесно на идеалнитѣ пориви на миналото и забравятъ да мислятъ и за вжтрѣшно съвършенство". Г-нъ С. се докосваше до единъ въпросъ, по който ние казахме двѣ думи въ глава пета на тая часть — по въпросътъ за „новитѣ пжтища“, различни отъ оние, които Ботйовъ посочи на бждащата българска литература.

Г-нъ С. отрича пжтищата, посочени отъ Ботйова.

Г-нъ С. отрича идеитѣ на Ботйова.

„Тѣхнитѣ идеи (идеитѣ на Ботйова и Каравелова, р.), продължава още г. С., принадлежатъ на миналото, ние трѣбва да ги знаемъ, но не да ги подражаваме; ако между тѣзи идеи има и такива, които не принадлежатъ само на Каравелова и Ботйова, а сж достояние на вѣковетѣ, то толкова по-добрѣ: ние трѣбва да имаме тѣзи идеи, безъ да има нужда да ги свързваме съ името на единия, нито на другия, защото и пр.“

Ако всичко това, по примѣрътъ и слѣдъ З. Стояновъ и Ст. Заимовъ, г. Д. Т. Страшимировъ отрича, какво ще остане отъ Ботйова?

Очевидно, реакцията противъ българския поетъ е пълна, и било съ повече или съ по-малко думи, тая реакция е насочена противъ сжщностьта на Ботйовата обществено-литературна дѣятелность, тъй да кажемъ, противъ субстанцията на неговия духъ, противъ идеитѣ въ неговото литературно наслѣдство.[1]

Всички писатели-жонгльори, кой подъ образътъ на „приятель“, кой подъ образътъ на „безпристрастенъ“, критикъ, сж се опълчили противъ величието на Ботйова: противъ неговитѣ идеи, въплътени въ неговото дѣло, въ неговото литературно наслѣдство, проза и поезия, за да умаловажатъ дѣйствителното величие на човѣка. Едни ще подкопаватъ основитѣ на неговото художество, други, за хатъра на „вжтрѣшното съвършенство“ ще обречатъ на ауто-да-фе идеитѣ, безъ които вие можете да дрънкате за „вжтрѣшно съвършенство“, а въ сжщность ще дрънкате като праздна бъчва, трети — и у тѣхъ трѣбва да се признае повече доблесть, защото признаватъ идеитѣ на поета —, изкарватъ послѣдния второ издание на своитѣ скодоумни образи, четвърти, пети — имже нѣтъ конца — всѣ пѣятъ сладката пѣсень за бждаще вѣроотстжпничество, съ цѣль да възпратъ „поколѣнията“ да не се „увличатъ“ по Ботйовитѣ идеи, и да видятъ въ поета онова, което не могатъ да видятъ, да прѣзратъ онова, което има у него, и да станатъ такива, какъвто Ботйовъ не можеше да бжде...

---

[1] Онѣзи, които искатъ да се опознаятъ по-подробно съ „съчинението“ на г. Страшимирова („Критически опитъ“ и пр.), тѣмъ прѣпоржчваме книгата на нашия именитъ писатель Д. Благоевъ — „Обществено литературни въпроси“, томъ първи, стр. 66—92.

Една суета, която е достатъчна характеристика и за „умственното състояние“, и за „вжтрѣшното съвършенство“ на „нова България“.

Ние знаемъ въ що се състоѣха грѣшкитѣ на Ботйова като политикъ и мислитель.

Ние знаемъ — и това казваме, за да стане попълна мисъльта ни, лансирана нѣйдѣ изъ книгата ни, че Ботйовъ погрѣшно оцѣняваше нѣкои факти и още по-погрѣшно опрѣдѣляше общественната срѣда, която може да въдвори „царството на разума“; Ботйовъ не знаеше или не виждаше, че „братята сиромаси“ отъ неговото врѣме стоѣха твърдѣ назадъ въ своята еволюция, за да се възложи тѣмъ това „царство“.

За днешнитѣ поколѣния, които живѣятъ въ една по-развита епоха, способни да теглятъ логическитѣ консеквенции отъ идеитѣ на Ботйова, това е понятно.

Но тѣмъ е понятно и това, че извънъ пжтищата, посочени отъ великия човѣкъ и за нашата литература, и за нашето бждаще, бждаще нѣма и неможе да има. Грѣшкитѣ у Ботйовитѣ идеи, неизбѣжни за епохата, бѣха поправени отъ новото врѣме, но неговата мисъль — за „царството на робитѣ“, се все повече оправдава отъ новото общественно и литературно развитие на съврѣменна България, която ще пѣе пѣснитѣ на поета, докато човѣчеството свърже оня съюзъ, за който мечтаеше и Беранже:

Peuples, formez une sainte alliance,
Et donnez - vous la maine —,

съюзъ, слѣдъ който народитѣ ще се съобщаватъ съ умъ и любовь, съ чувство и мисъль, вмѣсто съ ненависть и вражди.

Ето Христо Ботйовъ!

КРАЙ.

СЪДЪРЖАНИЕ.

Стр.

Вмѣсто прѣдговоръ V

УВОДЪ.

Врѣме и хора. — България прѣди. — Движението на собственностьта, борбата на класитѣ и корупцията въ старото царство. — Богомили. — Сжщностьта на срѣдновѣковнитѣ обществении движения и доктрината на богомилитѣ. — Катастрофата на 1393. година. — Сждбата на Турция. — Разлагане на Империята. — Послѣдствията. — Краятъ на надеждитѣ и началото на траурното бждаще. — Страница отъ една печална книга. — Добродѣтелитѣ на феодалната държава и нейнитѣ органи. — Наченки на новъ животь. — Срѣдата и героитѣ. — Общиятъ духъ на епохата. — Възраждането на дребната култура. — Началото ѝ. — Индустрия и занаяти. — Огнища за идеи и огнища за борба. — Духовно и политическо възраждане. — Нуждитѣ на врѣмето и нуждитѣ на личностьта. — Българската литература до о. Паисий. — Той и француаскитѣ просвѣтители. — Политическитѣ движения на Западъ и революционното съзнание въ България. — Разрушение на старитѣ сили и еманципация на бждащето 3

ЧАСТЬ ПЪРВА.

ЖИВОТЪ.

ГЛАВА ПЪРВА. Въ заритѣ на младостьта.

Дѣтство. — Родители. — Старото сѣмейство и новитѣ хора. — Природа-учителка и училище-инквизиция. — Юноша. — Деньтъ се познава отъ зараньта. — Любовь къмъ Балкана. — Младежътъ противъ условноститѣ на живота. — Калоферъ прѣди 1848. г. и легендата за неговото заселване. — Войнишкитѣ села и тѣхния законъ. — Калоферъ до 1870. година — Економическото положение

Стр.

на Калоферъ. — Калоферъ олицетворение на постоянна борба между бѣдни и богати. — Хайдути. — Мѣстото на Ботю Петковъ въ съврѣменнитѣ борби. — Баща и синъ. — Силуетъ въ сѣнка 59

ГЛАВА ВТОРА. Далечъ отъ родния край.

Радость и сълзи. — Гений срѣдъ пигмеи. — Христо Ботйовъ въ Одеса. — Режимътъ въ Ришельевската класическа гимназия и непримиримиятъ духъ на Христофоръ Петковъ. — Какъ сж се отнесли и какъ сж открили способноститѣ на Христо Ботйовъ като ученикъ? — „Это ложъ“. — Богъ-човѣкъ или човѣкъ-богъ? — Постояннитѣ черти въ характера на Христо Ботйовъ. — Въ водовъртежа на рускитѣ революционни гнѣзда. — Какво изнесе Ботйовъ изъ Русия? — Малко история. — Русия прѣзъ срѣдата на миналия вѣкъ. — Политическата реакция и тайнитѣ общества. — Христо Ботйовъ ржководитель на одеския кржжокъ. — Историята съ единъ катехизисъ. — Нощнитѣ скандали. — Басни и лъжи. — Едно тайно засѣдание. — Първо бѣгство. — Въ Знаменка. — Учитель-комунистъ. — Второ бѣгство 148

ГЛАВА ТРЕТА. На пжть за Алтжнъ Калоферъ.

Една неизвѣстность. — Христо Ботйовъ казакъ? — Той и Чайковски. — Единъ политически двубой. — Излъгани надежди. Въ Калоферъ. — Ботйовъ учитель. — Старитѣ истории и първата любовь. — Възвишени чувства. — Христо Ботйовъ и Добри войвода. — Събранията на Балкана. — Единъ революционенъ клубъ отъ 1867. година. — Първата публична рѣчь противъ робството. — Прѣдчувствията на страха. — Отчаянието на бащата и уплахата на „обществото“. — Възкръснали илюзии 212

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА. Бѣгство изъ България.

На пжть за университетска наука? — Желанието на бащата и тайното рѣшение на синътъ. — Въ Гюргево. — „Фаталната“ срѣща. — Хаджи Димитъръ и Христо Ботйовъ. — Въ кръчмата на Царски. — Единъ разговоръ за Добри. — Протестътъ и заканитѣ на хжшоветѣ. — Христо Ботйовъ влияе върху хайдушкитѣ убѣждения на Хаджи Димитъръ. — Една весела нощь. — На пжть за Букурещъ. — Едно „топло мѣсто“. — Два мѣсеца въ медицинското училище. — При смъртния одъръ на Раковски.

Стр.

— Въ Браила. — Дѣдо Желю, Хаджи Димитъръ и Христо Ботйовъ. — Триумвиратъ. — Тайното рѣшение. — За Одеса? 261

ГЛАВА ПЕТА. Животътъ на Христо Ботйовъ въ Ромѫния.

Отъ 1868. до 1872. година. — Животътъ на Ботйовъ въ Браила. — Злополучията на гения. — Борба съ живота. — Въ Исмаилъ. — Страшното ханче. — Епизоди. — Ботйовъ учитель. — Една нова любовь. — Пакъ въ Браила. — Въ печатницата на Паничка. — Хр. Ботйовъ и в. „Дунавска Зора“. — Прѣди това. — Старитѣ другари и новитѣ познати. — До 1870. година. — Срѣща съ Левски. — Разкази и догадки. — Годината 1871. и началото на литературната дѣятелность на Ботйова. — Кръчма-редакция. — Единъ апотеозъ на Парижката комуна. — Мѫчнотиитѣ. — Мистификация и дѣйствителность. — Касотрошение, убийства, обири. — Пирамидалнитѣ глупости на нашитѣ историци 291

ГЛАВА ШЕСТА. Въ Букурещъ.

Зимата на 1872—73. — Повикването на Ботйова въ Букурещъ. — Въ редакцията на в. Независимость. — В. Будилникъ. — Интензивна литературна работа и спирането на в. Будилникъ. — Въ диритѣ на Каравеловата политика. — Свободното училище въ Букурещъ, Христо Ботйовъ и неприязъньта на българскитѣ нотабили. — Ботйовъ вънъ отъ училището. — „Независимость“ и „Знаме“. — Начало на враждата между Л. Каравеловъ и Хр. Ботйовъ. — Нѣколко документа. — Въ революционния комитетъ. — 1875. година. — Прѣди двѣ години и сега. — Пакъ за враждата и за „еволюцията“ у Ботйова. — Хайдушкия принципъ изново на сцената. — Обсадата на единъ монастиръ. — Несполуката. — Българскитѣ политически обири. — Двѣ мнѣния по единъ и сѫщъ въпросъ. — Новитѣ чорбаджии и политическата кражба на Ботйова 362

ГЛАВА СЕДМА. Примирение съ дѣйствителностьта.

Женитба. — Прелюдия към една политическа крамола. — Единъ епизодъ. — На госте у Л. Каравеловъ. — Жената на Любенъ Каравеловъ и Христо Ботйовъ. — Грандоманията на Ната. — Споръ. — Участьта на единъ гювечъ. — Примирение съ дѣйствителностьта или съзната отговорность? — Една гениална замисъль. — Романътъ „Змей“.

Стр.

— Тиха буря посрѣдъ сѣмейни лишения. — Една оригинална идея и нейната история. — Нѣколко писма. — Какви изгледи даваше сѣмейния животъ на Ботйова? — Бракътъ на Хр. Ботйовъ въ българската филистерска литература. — Малко полемика 439

ЧАСТЬ ВТОРА.

ОБЩЕСТВЕННО ПОПРИЩЕ.

ГЛАВА ПЪРВА. Революционното движение въ България и Христо Ботйовъ.

Прологъ къмъ революционното движение. — Хайдути. — Българскитѣ възстания прѣзъ първата половина на миналия вѣкъ. — Новитѣ условия. — Условия за борба и за умствени построения. — Тайниятъ български комитетъ отъ 1867. — Неговата роля. — Дуализмъ или революция? — Раковски и старитѣ. — Политическото credo на първия революционенъ комитетъ и неговия патриотизмъ. — Пропадане на неговата политика. — Смъртьта на Раковски и появата на новата революционна организация. 471

ГЛАВА ВТОРА. Революционното движение въ България и Христо Ботйовъ.

Продължение: — Новитѣ класи и новата революционна генерация. — Основатели и философи. — Дяконътъ. — Л. Каравеловъ и в. Свобода. — Първиятъ революционенъ комитетъ и неговитѣ статути. — Еволюционисти и бунтовници. — Организационни и обществени идеи внесени въ революцията. — Близкитѣ разногласия. — Републиканци-социалисти и радикали-демократи. — Изгледи. 496

ГЛАВА ТРЕТА. Сждбата на движението.

Несъгласия въ вжтрѣшната организация. — Несполукитѣ на движението и разочарованията на интелигенцията. — Смъртьта на Левски. — Любенъ Каравеловъ въ 1873. година. — Той и сръбската политика. — Крачка назадъ. — Сърбоманство. — Вѣрующъ по убѣждение или измѣнникъ по съзнание? — Борбата между Каравеловъ и Ботйовъ. — Христо Ботйовъ спасява движението отъ катастрофа. — Изолираностьта на Каравелова. — Неговото поведение отъ гледището на организационнитѣ статути. — Борбата между Каравеловъ и Ботйовъ въ българската

Стр.

историческа литература. — Малко споръ. — Рѣшение на въпроса 512

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА. Критическото положение на Балканитѣ.

Годинитѣ 1875. и 1876. — Възстанието въ Херцеговина и неговитѣ причини. — Успѣхитѣ на възстанието. — Поведението на Европа. — Коалицията на тритѣ велики сили. — Англия и Босненския въпросъ. — Тя и Берлинския Меморандумъ. — Отоманската империя въ пламъци. — Възстанията въ южна България. — Задачата на Българския революционенъ комитетъ. — Ентусиазмътъ на населението. — Приготовленията и първитѣ движения на четитѣ. — Букурещъ и Одеса. — Христо Ботйовъ въ южна Русия. — Съставътъ и битието на революционния комитетъ, разногласията въ него и оставката на Христо Ботйовъ. — Prévoyance и невѣжество. — По-нататъкъ? 551

ГЛАВА ПЕТА. Рѣшителниятъ моментъ.

Продължение: — Новитѣ усложнения на Балканитѣ и несигурното положение въ Мала Азия. — Изтъпленията на властьта. — Давление отъ страна на европейския концертъ за реформи и бунтътъ на софтитѣ въ Цариградъ. — Детронацията на Абдулъ Азисъ и декларацията на новия султанъ. — Младотурцизмъ и реакция. — Отзиви въ чуждата преса за положението на илотитѣ въ България. — Априлското възстание. — Българскитѣ революционери пакъ на изпитание. — Малодушието на героитѣ и съзнатата отговорность на социалиста. — Христо Ботйовъ войвода. — Една трагична раздѣла. — Майка и синъ. — „Радецки“. — По вода и по суша. — За къдѣ бѣше прѣдрѣшено движението на Ботйовата чета? — Единъ маловаженъ въпросъ. 580

ГЛАВА ШЕСТА. Къмъ Лобното мѣсто.

На българския брѣгъ. — Рѣчь и клѣтва. — Къмъ Балкана. — Схватка съ аскера. — На Миленъ камъкъ. — Измѣната на Враца. — Най-трагичния моментъ въ живота на Христо Ботйовъ. — Въ уединение. — Горчивото съзнание на поета и користолюбието на единъ овчарь. — Една люта присжда. — Убийството на поета. — Жалкитѣ остатъци на едно монументално дѣло. — Допълнение: — Отгласи въ чуждата преса слѣдъ завладѣването на „Ра-

Стр.

децки" и дипломатическитѣ прѣрѣкания между Букурещъ и Цариградъ. — Свидѣтелството на екипажа за плѣняването на „Радецки" 604

ЧАСТЬ ТРЕТА.

ЛИТЕРАТУРНО НАСЛѢДСТВО.

ГЛАВА ПЪРВА. Христо Ботйовъ като публицистъ и политикъ.

Основнитѣ черти въ характера на Христо Ботйовъ. — Неговиятъ моралъ и политика. — Политика на насилие и политика на моралъ. — Емпирическа и позитивна политика. — Политика на „принципи" и нейната „основа". — Политиката на Христо Ботйовъ е политика на историческата необходимость или на политическата революция. — Единъ споренъ въпросъ въ съчиненията на поета. — Патриотизмъ и социализмъ. — Логическитѣ връзки между двѣтѣ понятия. — Интернационализмътъ на Христо Ботйовъ и неговата любовь къмъ роба. — Каменъ прѣткновение за нео-чорбаджиитѣ 633

ГЛАВА ВТОРА. Христо Ботйовъ като публицистъ и политикъ.

Продължение: — Идеитѣ на Христо Ботйовъ и българската дѣйствителность. — Рѣшението на нѣколко проблеми. — Идеята за националностьта и Христо Ботйовъ. — Той и неговитѣ съврѣменници. — Идеята за Балканската федеративна република и политическиятъ идеалъ на утописта-социалистъ. — Конфедерация или федерация? — Нѣколко болни мѣста въ възврѣнията на поета. — Едно заблуждение на Христо Ботйовъ за неспособностьта на Турция да се възроди. — Той и Карлъ Марксъ за Турция. 658

ГЛАВА ТРЕТА. Художественнитѣ произведения на Христо Ботйовъ.

Христо Ботйовъ като повѣствователь. — Неговиятъ хуморъ и сатира. — Художественниятъ елементъ. — Анализъ на нѣколко произведения. — Силата на Ботйовата сатира. — Сатирата и хуморътъ у Х. Ботйовъ сѫ дѣло на синтезъ. — Въ стихъ и въ проза. — Той и Н. В. Гоголь. — Социалниятъ смисълъ на Ботйовата сатира и значението на художественната мозаика въ Послание'то. 684

Стр.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА. Художественнитѣ произведения на Христо Ботйовъ.

Продължение: — Едно заключение. — Пѣсеньта на Ботйова и емоцията въ изкуството. — Социалната симпатия. — Изкуство на идеята и на образа. — Що е изкуство? — Изкуството въ художествената пѣсень на Христо Ботйовъ. — Нѣколко библиографически бѣлѣжки и още една бѣлѣжка. — Пѣсеньта на борбата и пѣсеньта на бждащето. — „Царството на разума“ въ поезията. — Лирическата пѣсень. — Чувство, умъ и въображение. — Образи. — Картини. — Природа. — Пѣсеньта на Балкана. — Самодивската красота. — Сжщностьта на Ботйовата поезия. — Българската критика и художественнитѣ произведения на българския поетъ. — Какво успоряватъ на Ботйова. — Неговитѣ „литературни кражби“ и сънитъ на литературнитѣ партии 721

ГЛАВА ПЕТА. Христо Ботйовъ като критикъ.

Художествената литература и Христо Ботйовъ. — Неговитѣ естетически възгледи и рускитѣ реалисти-рационалисти. — Нѣколко оцѣнки. — Какви качества трѣбва да обладава единъ критикъ? — Ботйовъ за хумористическата литература. — Той и развитието на новобългарския книжовенъ езикъ. — Сждбата на българския художественъ езикъ до първата половина на миналия вѣкъ. — Повѣстьта на Каравеловъ и Ботйовъ. — Бждащето на българската художествена литература слѣдъ Христо Ботйовъ. 779

ГЛАВА ШЕСТА. Заключение.

Значението на Христо Ботйовъ като публицистъ и художникъ. — Реакцията противъ българския поетъ. — Легенди за бждаще отстжпничество и клевети за минали грѣхове. — Не критика на „грѣхове“, а разрушение на идеали. — Суета. — Какъвъ бѣше Христо Ботйовъ? 803

Печатни грѣшки.

Стр.	редъ	Напечатано:	Да се чете:
32	17	наслѣдиха	придобиха
80	31	чувства	чувство
87	23	какта	каквото
104	30	въ България	в-къ България
113	9	фантазията съ	фантазията си
353	1	роба	риба
402	17	падна	огасна
542	4	обвивяваше	обвиняваше
554	14	маси	раси
638	14	пцевѣки	пощѣвки
677	15	въ турското	на турското

СОБСТВЕНИ ИЗДАНИЯ

на

Игнатовата книжарница — София.

Андрейчинъ Ив. Книга за театра, история, теория и критика	2—
Андрейчинъ Ив. Книга за любовьта и за жената	2—
Брждфордъ А. Наслѣдственностьта и етическитѣ проблеми	1'50
Благоева В. Процесъ, романъ	1'20
Брандесъ Ф. Достоевски, литературна студия. Прѣвелъ Г. А. Миндовъ	—40
Булацелъ И. М. Докторъ пациентъ, комедия въ едно дѣйствие	—20
Вазовъ Ив. Къмъ пропасть, историческа драма въ петь дѣйствия и една картина	1'80
Вардела. На бърза ржка, или какъвто сватовникътъ, такъвъ и згоденикътъ	—60
Вардела. Старий ергенъ (богатъ дѣдо — богатъ зетъ). Прѣсмѣшна комедия въ двѣ дѣйствия и двѣ сцени.	—50
Грйосеръ Г. Н. Герой, комедия въ едно дѣйствие.	—30
Горки М. Мѣщане (стари хора)	1—
Драйеръ. Зименъ сънь, пиеса. Прѣв. Ст. Попова	—30
Достоевски. Прѣстжпление и наказание, т. I	1'20
Дуелъ между двама страхопъзливци, комедия въ едно дѣйствие.	—40
Ернестъ Ренанъ. Маркъ Аврелий, или краятъ на древния миръ Прѣвелъ К. Христовъ	1—
Захарина И. Н. На ловъ за мжже, куриозна комедия въ двѣ дѣйствия	—40
Ибсенъ. Джонъ Габриелъ Боркманъ, драма. Прѣвелъ д-ръ К. Кръстевъ	1'50
Кръстевъ К. д-ръ. Литературни и философски студии	3—
Клинчаровъ Ив. Литературенъ Алманахъ, кн. I—III.	5'80
Кауцки К. и Бебелъ А Патриотизмъ, война и социалната демокрация	—30
Марксъ К. Критика на политическата економия. Прѣвелъ Д. Благоевъ.	2—

Молиеръ. Благородникътъ, комедия въ петь дѣйствия. Прѣвелъ Хар. Генадиевъ	—80
Молеровъ Г. Д. Стойна Пострумка, поема	—40
Монтегаца. Два мѣсеца въ България	1·50
Moinax Jules. Двамата глухи, комедия въ едно дѣйствие	—30
Мирбо Окт. Епидемия. Крадецъ. Погромъ. Прѣвелъ Я. Братоевъ	—30
Мултатули. Притчи и пароболи. Прѣвелъ Д. Дебеляновъ	—30
Парвусъ. Международния пазарь и земледѣлческата криза.	1·20
Ралнеръ Ф. Тритѣ дамски шапки, комедия въ едно дѣйствие	30
Страшимировъ Д. Силуетъ	—80
Страшимировъ А. Смутно врѣме, романъ въ три части	4—
Сервантесъ. Донъ Кихотъ Ламаншки. Часть I и II.	12—
Сьодербергъ. Любовьта е всичко, пиеса. Прѣвелъ Д. Подвързачевъ.	—30
Тома. Моралъ, пиеса. Прѣвелъ Вел. Юрдановъ	—60
Трифковичъ К. Любовното писмо, комедия въ едно дѣйствие	—30
Фосколо У. Послѣднитѣ дни на Якопо Ортисъ. Прѣвелъ К. Христовъ	2—
Хюго В. Клѣтницитѣ, романъ въ петь части. Прѣвелъ Хар. Генадиевъ	12·50
Харитонъ Генадиевъ. Коментаръ на Клѣтницитѣ.	3—
Хамсунъ. Роби на любовьта, разкази. Прѣвелъ Цв. Мариновъ	—30
Хаджичъ, А. Любовьта не е шега, комедия въ двѣ дѣйствия	—30
Чириковъ. Прѣдъ прага на живота, разказъ. Прѣвелъ Г. Бакаловъ	—30
Шиллеръ. Вилхелмъ Тель, трагедия. Прѣвелъ въ стихове Кирилъ Христовъ	—90

и др.

Излиза отъ печатъ

Легенди на Царевецъ

отъ

Иванъ Вазовъ.